

KÂVYAMÂLÂ 24.

THE

KÂVYAPRADÎPA
OF
GOVIND.

With the Commentary of Vaidyanâtha Tatsat.

EDITED BY

PANDIT DURGÂPRASÂD

AND

VÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PANSÎKAR.

Second Edition.

PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS.

Bombay:

1912.

Price 2 Rupees.

(Registered according to Act XXV of 1867.)

(All rights reserved by the publisher.)

PUBLISHER:—Tukaram Javaji, } the “Nirnaya-sagar” Press,
PRINTER:—B. R. Ghanekar, } 23, Kolbhat Lane, Bombay.

—→○←—

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः ।

तत्सदुपाख्यवैद्यनाथविरचितया टीकया समेतः ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितब्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना पणशीकरोपाह-
लक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा च
संशोधितः ।

(द्वितीयावृत्तिः ।)

स च
मुख्यां

तुकाराम जावजी

इत्येतैः स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयत्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

१९१२.

(अस्य अन्धस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा तुकाराम जावजी इत्यस्यैवाधिकारः ।)

मूल्यं रूप्यकद्यम् ।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दः

→०←

अयं ठकुरोपनामको विद्वद्रश्रीगोविन्दो मिथिलायां श्रीरविकरवंशे जन्म लेभे इति तदेशप्रसिद्धपञ्चकारपुस्तकेषु समुपलभ्यते. अधुनापि गोविन्दवंशोद्भवा मिथिलान्तर्गत—‘भटसीमरि’ग्रामे निवसन्तीत्यपि तत्पुस्तकेभ्य एव ज्ञायते. समयस्त्वनिश्चित एव. केवलमेतदनुमीयते यत्काव्यप्रकाशव्याख्या नरसिंहमनीषाभिधा ताराभक्तिसुधारणवक्षेति ग्रन्थद्वयं नरसिंहठकुरप्रणीतमुपलभ्यते. स च नरसिंह-ठकुरः १६६८ सिते विक्रमाब्दे निर्णयसिन्धुनिर्मातुः काव्यप्रकाशाटीकाकर्तुथ कमलाकरभट्टार्दार्वाचीन इति तद्वन्धपर्यालोचनया प्रतीयते. एतेन नरसिंहः ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकोत्तरभागसमुद्भूतः स्यादित्यनुमीयते. स च नरसिंहो गोविन्दात्पद्मम इति गोविन्दोऽपि ख्रिस्ताब्दीयपञ्चदशशतकोत्तरभागसन्धकाले विद्यमान आसीदिति वर्जुं युज्यते. अथ च कमलाकरभट्टप्रणीतकाव्यप्रकाशाटीकायां प्रदीपकारस्य नाम समुपलभ्यते. कमलाकरथ १६१२ सिते ख्रिस्ताब्दे निर्णयसिन्धुं जग्नयेति ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकग्नितमभागतः कथमपि नार्वाचीनः प्रदीपकारो गोविन्द इति सुव्यक्तमेव.

काव्यप्रदीपस्यास्य दीक्षाद्वयसुपलभ्यते नागेशभट्टप्रणीता उद्योताभिधा, तत्सदुपाख्यवैद्यनाथभट्टप्रणीता प्रभा चेति. उद्योतोऽस्माभिष्ठुटित एव लज्ज्व इति केवलं प्रभैव सुद्रिता. अयं प्रभाप्रणेता वैद्यनाथः खण्डतोदाहरणचन्द्रिकासमाप्तौ ‘विद्येदसुनिक्षमाभि(१७४०)मिरेऽब्दे कार्तिके सिते । बुधाष्टम्यामिमं ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्यपूर्यत् ॥’ इति ख्वसमयं ख्वयमेव दर्शितवान्.

तत्रासम्मुद्रणाधारतां गतानि पुस्तकान्येतानि—

क—जयपुरराजगुरुभट्टश्रीदत्तसुचुभट्टश्रीदत्तानां प्रायः शुद्धं १७९२ विक्रमाब्दे केनचन ब्रजनाथनामा लिखितं १५० पत्रात्मकं प्रभासमेतकाव्यप्रदीपपुस्तकम्.

ख—जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपनामकनारायणभट्टानां काव्यप्रदीपमूलं शुद्धं ८४ पत्रात्मकं १७७१ विक्रमाब्दे श्यामभट्टनूजशिवरामेण लिखितम्. प्रभापुस्तकं च तेषामेवानतिशुद्धं १८५७ संवत्सरे लिखितं १६८ पत्रात्मकम्. एतपुस्तकद्वयं समुदितुं ख्व-नामा व्यवहृतम्.

ग—जयपुरमहाराजाश्रितगोपीनाथभट्टाचार्याणां नातिशुद्धं नवीनं ३०३ पत्रात्मकं मूलमात्रम्.

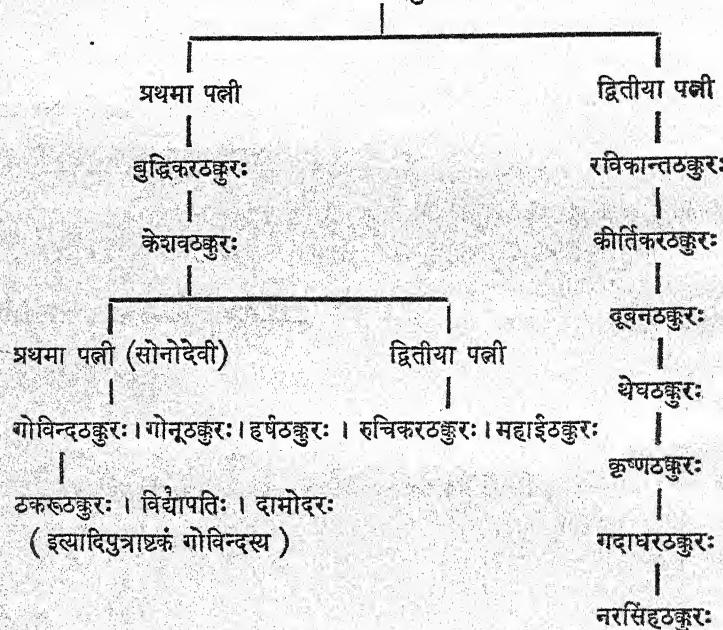
एवमुदाहरणचन्द्रिकापुस्तकान्यपि त्रीणि समासादितानि. तत्रैकं जयपुरमहाराजाश्रितमिथिलाभिजन-तार्किकवर-श्रीसुन्दरशर्मणाम्. शुद्धम्.

अपरं जयपुरसंस्कृतपाठाशालायां साहित्याव्यापकानां पण्डितगोपीनाथशर्मणां शुद्धं ग्राचीनं च.

अन्यत् पूर्वोक्तगोपीनाथभद्राचार्याणमेव नवीनं नातिशुद्धं चेति.

पूर्वोक्ताकिंकवरश्रीषुन्दरशर्मभिः स्वदेशस्यपञ्चीकारपुस्तकं साक्षाद्विलोक्य गो-
विन्दठकुरस्य वंशवृक्षः प्रहित इति तेषाम्, सुम्बापुरवास्तव्यसारखतभूषुरमज्ज्ञशराव-
शर्मभिश्च प्रदीपस्य शोधनपत्रमनुकमणी च भूयांसं श्रममूरीकृत्य निर्माय प्रहितेति
तेषां चोपकृतिं सप्रश्रयमहीकुर्मे इति शिवम्.

रविकरठकुरः.

काव्यप्रदीपस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	प्रथमोल्लासः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
मङ्गलान्चरणम्	...	२	व्यञ्जकशब्दलक्षणम्	...
काव्यफलानि	...	५	व्यञ्जकोऽर्थः	...
काव्योद्धवकारणानि	...	६		
काव्यलक्षणम्	...	८	तृतीयोल्लासः ।	
काव्यभेदाः सलक्षणाः	...	११	अर्थव्यञ्जकतालक्षणम्	...
उत्तमकाव्यलक्षणम्	...	१२	व्यञ्जिका(व्यञ्जना)लक्षणम्	...
मध्यमकाव्यलक्षणम्	...	१५	व्यक्त्युदाहरणानि	...
अवरकाव्यलक्षणम्	...	१६	अर्थव्यञ्जकत्वे शब्दः सहकारी	५५
द्वितीयोल्लासः ।			चतुर्थोल्लासः ।	
शब्दभेदाः	...	१७	व्यविभेदाः	...
अर्थभेदाः	...	१७	अविवक्षितवाच्यः	...
तात्पर्यार्थः	...	१७	विवक्षिताच्यपरवाच्यः	...
अर्थव्यञ्जकता	...	१८	अलक्ष्यकमव्यज्ञयः	...
वाचकशब्दलक्षणम्	...	२०	रसलक्षणम्	...
संकेतनिर्णयः	...	२३	रसविषये भरतमतम्	...
अभिधालक्षणम्	...	२५	रसविषये श्रीशङ्कुकमतम्	...
लक्षणालक्षणम्	...	२६	रसविषये भट्टाचार्यमिनवगुसमतम्	...
लक्षणभेदाः	...	२८	रसमेदाः	...
उपादानलक्षणा	...	२८	शृङ्गाररसलक्षणम्	...
लक्षणलक्षणा	...	२८	शृङ्गाररसभेदाः सोदाहरणाः	...
सारोपा लक्षणा	...	३१	हास्यरसलक्षणम्	...
साध्यवसानलक्षणा	...	३१	करुणरसलक्षणम्	...
शुद्धा लक्षणा	...	३२	रौद्ररसलक्षणम्	...
गौणी लक्षणा	...	३२	वीररसलक्षणं भेदात्	...
लक्षणायाः षड्विघत्वम्	...	३५	भयानकरसलक्षणम्	...
व्यञ्जनाकृतं लक्षणायात्रिविघत्वम्	३६		बीभत्सरसलक्षणम्	...
लाक्षणिकशब्दलक्षणम्	...	३८	अहृतरसलक्षणम्	...
व्यञ्जनाभेदाः	...	३९	स्थायिभावाः	...
लक्षणामूलव्यञ्जनालक्षणम्	...	३९	व्यभिचारिभावभेदाः	...
अभिधामूलव्यञ्जनालक्षणम्	४२		व्यभिचारभावलक्षणानि	...
अर्थोपस्थापकाः (अभिधानियामकाः)	४३			४६

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
संचारिभावलक्षणम्	८९	अगूढव्यङ्ग्यम्	१३३
शान्तरसलक्षणम्	९०	अपराङ्गच्छ्वयम्	१३५
रसवद्धावः	९१	वाच्यसिद्ध्यज्ञव्यङ्ग्यम्	१३८
रसभासः	९२	अस्फुटाङ्गव्यङ्ग्यम्	१४३
भावभासः	९४	संदिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम् ...	१४२
भावशान्तिः	९४	तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम् ...	१४३
भावोदयः	९५	काकाक्षिसव्यङ्ग्यम्	१४४
भावसंधिः	९५	असुन्दरव्यङ्ग्यम्	१४४
भावशबलता	९६	गुणीभूतव्यङ्ग्यस ध्वनिवत्प्रभेदाः	१४५
भावशान्त्यादीनामङ्गित्वम् ...	९७	ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संस्थापि-	
संलक्ष्यकमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदाः	९७	सकरौ	१४५
शब्दशक्त्युद्गवध्वनिः ...	९८	ध्वनिभेदसंकलनहेतुकं त्रैविध्यम्	१४६
शब्दशक्त्युद्गवालंकारध्वनिः ...	९९	व्यञ्जनात्प्रतिसंस्थापनम् ...	१४६
शब्दशक्त्युद्गवस्तुमात्रध्वनिः	१००		
अर्थशक्त्युद्गवध्वनिप्रभेदाः ...	१०१		
अर्थशक्त्युद्गवः स्तः संभवी सभेदः	१०१		
अर्थशक्त्युद्गवः कवित्रौढोक्तिसिद्धः			
सभेदः	१०५		
अर्थशक्त्युद्गवः कविनिवद्ववृत्तप्रौढोक्ति-			
मात्रसिद्धः सभेदः ...	१०७		
शब्दार्थोभयशक्तिमूले ध्वनिः	१०९		
ध्वनिभेदपरिणामम् ...	१०९		
वाक्यगतध्वनिः	११०		
पदगतध्वनिः	११०		
शब्दशक्तिमूलव्याख्यौ अलंकारादिव्यक्त्यु-			
दाहरणानि	११४		
प्रबन्धगतध्वनिः	१२०		
रसादीनां पदैकदेशरचनावर्णगतत्वम्	१२२		
रसादीनां प्रबन्धगतत्वम् ...	१३०		
शुद्धध्वनिभेदसंख्या	१३०		
ध्वनेः संस्थापित्वा तथोः संख्या च १३१			
ध्वनिभेदसमष्टिः	१३१		
पञ्चमोळासः ।			
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः	१३३		

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
क्षिष्टत्वम्	१८१	अभवन्मतयोगत्वम्	२१५
अविमुष्टविधेयांशता	१८१	अनभिहितवाच्यत्वम्	२२०
विरुद्धमतिकारिता	१८५	अस्थानस्थपदत्वम्	२२२
समासगतश्रुतिकटुत्वम् ...	१८६	अस्थानस्थसमासत्वम् ...	२२३
पदगतदोषाणां वाक्ये पदांशेऽपि		संकीर्णत्वम्	२२४
संभवः	१८६	गर्भितत्वम्	२२४
वाक्यगतं श्रुतिकड़	१८७	प्रसिद्धिहतत्वम्	२२५
वाक्यगतं अप्रशुक्तम् ...	१८८	भगवप्रकमत्वम्	२२६
वाक्यगतं निहतार्थम् ...	१८८	अक्रमत्वम्	२३०
वाक्यगतं अनुचितार्थम् ...	१८८	अमतपरार्थत्वम्	२३२
वाक्यगतं अवाचकत्वम् ...	१८९	अर्थदोषलक्षणानि	२३२
वाक्यगतं अश्लीलत्वम् ...	१८९	अपुष्टत्वम्	२३२
वाक्यगतं जुगुप्सात्वम् ...	१८९	कष्टत्वम्	२३४
वाक्यगतं अमज्जलार्थत्वम् ...	१९०	व्याहृतत्वम्	२३५
वाक्यगतं संदिग्धत्वम् ...	१९०	पुनरुक्तत्वम्	२३६
वाक्यगतं अप्रतीतत्वम् ...	१९०	दुष्कर्मत्वम्	२३६
वाक्यगतं ग्राम्यत्वम् ...	१९१	ग्राम्यत्वम्	२३७
वाक्यगतं नेयार्थत्वम् ...	१९१	संदिग्धत्वम्	२३७
वाक्यगतं क्षिष्टत्वम्	१९२	निर्देहत्वम्	२३७
वाक्यगतं अविमुष्टविधेयांशत्वम्	१९२	प्रसिद्धिविरुद्धत्वम्	२३८
यत्तदोः साकाङ्क्षत्वविचारः ...	१९४	विद्याविरुद्धत्वम्	२३९
विरुद्धमतिकृत्	१९९	अर्थशास्त्रविरुद्धत्वम् ...	२४०
पदैकदेशगतदोषानामुदाहरणानि	२००	कामशास्त्रविरुद्धत्वम् ...	२४०
वाक्यमात्रदोषलक्षणम् ...	२०४	योगशास्त्रविरुद्धत्वम् ...	२४०
प्रतिकूलवर्णत्वम्	२०४	अनवीकृतत्वम्	२४१
उपहतलुप्तविसर्गत्वम् ...	२०६	सनियमपरिवृत्तत्वम् ...	२४१
विसंधित्वम्	२०६	अनियमपरिवृत्तत्वम् ...	२४३
हतवृत्तत्वम्	२०८	विशेषपरिवृत्तत्वम् ...	२४३
यतिभङ्गः	२०९	अविशेषपरिवृत्तत्वम् ...	२४४
न्यूनपदत्वम्	२११	सामान्यपरिवृत्तत्वम् ...	२४४
अधिकपदत्वम्	२११	साकाङ्क्षत्वम्	२४४
कथितपदत्वम्	२१२	अपदयुक्तत्वम्	२४५
पतत्रकर्षत्वम्	२१३	सहनरभिन्नत्वम् ...	२४६
समासपुनरात्तत्वम्	२१३	प्रकाशितविरुद्धत्वम् ...	२४६
अर्धान्तरैकवाचकत्वम् ...	२१४	विद्ययुक्तत्वम् ...	२४७

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
अनुवादायुक्तत्वम्	२४८	अङ्गिनोऽनुसंधानम् ...	२६६
स्थानपुनःस्थीकृतत्वम्... ...	२४९	प्रकृतिविपर्ययः	२६६
अश्लीलत्वम्	२४९	अनङ्गसाभिधानम्	२६७
पौनरुक्त्यस्य काव्यदोषत्वम् ...	२४९	संचारिणः स्वपदवाच्यत्वमदोषः	२६७
निर्हेतुत्वस्य प्रसिद्धार्थेऽदोषत्वम्	२५२	विशुद्धरससंचारिभावादीनां वाच्य-	
अनुकरणे सर्वेषामदोषत्वम् ...	२५२	तयोक्तिर्गुणः	२६७
वक्त्राद्यचित्याद्वेषस्यापि क्वचिद्गुण-		विशुद्धयोरपि रसयोरेकत्र निवेश-	
त्वम्	२५२	प्रकारः	२६७
दोषस्य क्वचिद्गुणता... ...	२५३	अष्टमोङ्गासः ।	
कष्टत्वस्य गुणत्वम्	२५३	गुणलक्षणम्	२७४
अप्रयुक्तिनिहतार्थयोरुद्घृत्वम्	२५५	गुणानां रसधमेत्वम्	२७५
अश्लीलत्वस्य गुणत्वम् ...	२५६	अलंकारलक्षणम्	२७६
संदिग्धत्वस्य गुणत्वम् ...	२५७	गुणलंकारयोः प्रमेदः ...	२७८
अप्रतीतत्वस्य गुणत्वम् ...	२५७	परकृतगुणालंकारलक्षणखण्डनम्	२७८
आम्यत्वस्य गुणत्वम् ...	२५८	गुणविभागः	२७९
न्यूनपदत्वस्य गुणत्वम् ...	२५९	माधुर्यगुणलक्षणम्	२७९
अधिकपदत्वस्य गुणत्वम् ...	२६०	ओजोगुणलक्षणम्	२७९
कथितपदत्वस्य गुणत्वम् ...	२६०	प्रसादगुणलक्षणम्	२८०
पतत्वकर्षत्वस्य गुणत्वम् ...	२६१	वामनाद्युक्तदशगुणसमतविचारः	२८२
समाप्तपुनरात्तत्वस्य न गुणत्वं नापि		माधुर्यव्यञ्जकाः	२८३
दोषत्वम्	२६१	ओजोव्यञ्जकाः	२८४
अपदस्थसमासत्वस्य गुणत्वम्	२६१	प्रसादव्यञ्जकाः	२८४
गर्भितत्वस्य गुणत्वम्... ...	२६१	क्वचिद्रचनाया वैपरीत्यम् ...	२८४
रसदोषाः	२६२	नवमोङ्गासः ।	
व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वम्	२६२	वक्त्रोक्तिः	२८६
रसस्य स्वशब्दवाच्यत्वम् ...	२६३	अनुप्रासः	२८८
स्थायिनः स्वशब्दवाच्यत्वम्... ...	२६४	वृत्तिः	२८८
असुभावस्य कष्टकल्पना ...	२६४	छेकानुप्रासः	२८९
विभावस्य कष्टकल्पना ...	२६४	वृत्त्यनुप्रासः	२८९
प्रतिकूलविभावादिग्रहः ...	२६५	उपनागरिका रीतिः	२८९
पुनःपुनर्दीर्घिः	२६५	परुषा रीतिः	२८९
अकाण्डे प्रथनम्	२६६	कोमला रीतिः	२८९
अकाण्डे च्छेदः	२६६	उपनागरिकादीनां यथाक्रमं वैद-	
अङ्गस्यातिविस्तृतिः	२६६	भीत्यादि नामानि ...	२९१

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
लाटानुप्रासः सभेदः ...	२८९	एकदेवशिवर्तिरूपकम् ...	३२८
यमकं सविभागम् ...	२९१	साङ्घरूपकम् ...	३२८
श्लेषः सभेदः ...	२९२	निरङ्गरूपकम् ...	३२८
श्लेषस्य नवमो भेदः ...	२९३	मालारूपकम् ...	३२९
श्लेषविचारः ...	२९४	परम्परितरूपकम् ...	३२९
चित्रालंकारः ...	३०३	रशनारूपकम् ...	३३१
खड्गबन्धः ...	३०३	अपहृतिः ...	३३२
मुरजबन्धः ...	३०४	श्लेषः (अर्थगतः) ...	३३३
पद्मबन्धः ...	३०५	समासोक्तिः ...	३३४
सवैतोभद्रः ...	३०५	निदर्शना ...	३३५
युनरुक्तवदाभासः ...	३०६	अप्रसुतप्रशंसा ...	३३७
दशमोळासः ।		अतिशयोक्तिः ...	३४१
उपमा ...	३०८	प्रतिवर्स्तूपमा ...	३४२
धर्मोपमा ...	३०९	दृष्टान्तः ...	३४३
छसोपमा ...	३०९	कारकदीपकम् ...	३४४
श्रौती उपमा ...	३०९	मालादीपकम् ...	३४५
आर्थी उपमा ...	३०९	तुल्योगिता ...	३४६
उपमाविचारः ...	३०९	व्यतिरेकः ...	३४६
धर्मलोपे उपमा ...	३१३	आक्षेपः ...	३४७
उपमानलोपे उपमा ...	३१४	विभावना ...	३५०
इवादिलोपे उपमा ...	३१५	विशेषोक्तिः ...	३५०
धर्मेवाद्यभयलोपे उपमा ...	३१६	यथासंस्थ्यम् ...	३५१
धर्मोपमानलोपे उपमा ...	३१६	अर्थान्तरन्यासः ...	३५२
उपमेये वादिलोपे उपमा ...	३१७	विरोधः ...	३५३
धर्मोपमाने वादिलोपे उपमा ...	३१७	स्वभावोक्तिः ...	३५६
उपमायाः पञ्चविंशतिविधत्वम्	३१८	व्याजस्तुतिः ...	३५७
मालोपमा ...	३१९	सहोक्तिः ...	३५७
रशनेपमा ...	३१९	विनोक्तिः ...	३५८
अनन्ययः ...	३२१	परिवृत्तिः ...	३५९
उपमेयोपमा ...	३२२	भाविकम् ...	३५९
उत्प्रेक्षा ...	३२३	काव्यलिङ्गम् ...	३६०
संदेहः ...	३२४	पर्यायोक्तम् ...	३६१
रूपकम् ...	३२६	उदात्तम् ...	३६२
समस्तवस्तुविषयं रूपकम् ...	३२७	समुच्चयः ...	३६३

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
पर्यायः	३६६	अतकुणः	३८७
अनुमानम्	३६८	व्यावातः	३८८
परिकरः	३६९	संस्थिः	३८९
व्याजोक्तिः	३६९	अङ्गाङ्गभावसंकरः	३९०
परिसंख्या	३७०	संदेहसंकरः	३९०
कारणमाला	३७१	संदेहसंकरस्यलिंगीयः	३९०
अन्योन्यम्	३७२	एकाश्रयानुप्रवेशसंकरः	३९१
उत्तरम्	३७३	अलंकाराणां शब्दार्थगतत्वनियमः	३९२
सूक्ष्मम्	३७४	अलंकारदोषाः पृथग्म सन्ति ...	३९३
सारः ...	३७४	अनुप्रासदोषाः । तेषामुक्तेऽन्तर्भावः	३९४
असंगतिः	३७५	यमकदोषः । तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	३९५
विरोधादसंगतेभेदः	३७५	उपमादोषाः । तेषामुक्तेऽन्तर्भावश्च	३९५
समाधिः	३७६	उपमायां कवचिलिङ्गवचनादिभे-	
समम्	३७६	दस्यादुष्टता	३९६
विषयम्	३७७	कालादिभेदे उपमाया दुष्टताव्य-	
अधिकम्	३७८	वस्थापनम्	३९७
प्रत्यनीकम्	३७९	उपमायामपरौ दोषौ तयोरुक्तेऽन्त-	
मीलितम्	३८०	र्भावश्च	३९८
एकावली	३८०	उद्येक्षादोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	४००
स्मरणम्	३८१	अर्थान्तरन्यासदोषः	४०१
आन्तिमान्	३८२	समाचोक्तिदोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	४०१
प्रतीपम्	३८३	अप्रस्तुतप्रशंसादोषः । तस्योक्तेऽन्त-	
सामान्यम्	३८४	र्भावश्च	४०२
विशेषः	३८५	ग्रन्थसमाप्तिः	४०३
तकुणः	३८७		

काव्यमाला ।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः ।

तत्सदुपाख्यैद्यनाथविरचितया प्रभया समेतः ।

प्रथम उल्लासः ।

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा

श्रीगोविन्दो हचिकरकवेः स्नेहपात्रं कनीयान् ।

श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं

नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति ॥

चचन्संदर्भविशेषरूपस्य ग्रन्थस्य प्रारिप्तितत्वेन स्तोत्रुमुचितायाः सेव्यमा-

यः सर्वदैवतगणेषु महातुपेन्द्रब्रह्मादिभिः सततपूजितपादपद्मः ।

स सर्वधुनिमलवारितरङ्गभड्डेरसाकमाणु शमयत्वशुभूमि महेशः ॥

गुरुपादसरोजानि प्रणम्य च गजाननम् ।

काव्यप्रदीपसद्याख्यां प्रभाख्यां वितनोम्यहम् ॥

प्रेक्षावप्तवृत्तये स्पितिप्रादिनामपूर्वकं मङ्गलमाच्चरन्नेवाभिधेयं दर्शयति—सोनो-
देव्या इति । रुचिकरकविः सपल्लातोति ज्ञेयम् । अन्यथा प्रथमतनयः कनीयानिति
च न संगच्छेत् । तस्माद्वैमात्रेयो रुचिकरकविः । अयं तु स्तमातुज्येष्ठ एवेति ज्ञेयम् ।
व्याख्यातुप्रोतृणामसुषङ्गतो मङ्गलाय ग्रन्थादिनिवद्धपद्यं व्याख्यातुमवतारथन्नेव
तद्वतारिको वृत्ति ताटस्थयेन व्याचष्टे—वचनेत्यादि । उच्यते प्रतिपाद्यतेऽर्थो
यैस्तानि वचनानि वाक्यानि । तेषां संदर्भो रचनम् । संदर्भमाणानि वाक्यानीति
यावत् । ‘छद्मिहितः’ इति न्यायात् । विशेषथाविवक्षितार्थप्रतिपत्त्युक्त्वा सति
निबद्धत्वम् । इत्थं च यावतां संभूय विवक्षितैकार्थप्रतिपादकत्वं तावतामेकग्रन्थत्वम् ।
महाग्रन्थानां च विशिष्टमहावाक्यार्थप्रतिपादकतयैकग्रन्थत्वम्, तत्सद्वान्तरपूर्वपक्ष-
सिद्धान्ताद्यर्थमेदेन नानाग्रन्थत्वं चाविरुद्धमिति विभावनीयम् । एकैकस्मिस्तु वाक्ये
ग्रन्थव्यवहारस्तात्त्विकासंमततया हस्तादौ शरीरादिव्यवहारवद्वैष्ण इति दिक् । ग्रन्थस्य
लक्षणान्तरराणि तदूषणानि च प्रकृतासुपयोगाद्विस्तरभयाच्च न दर्शितानि । प्रारिप्ति-
तत्वेनेल्लभेन दृत्तो ग्रन्थारम्भ इत्यनन्तरं चिकिर्षित इति शेषो दर्शितः । समुचित-
तत्वस्य क्रियाविशेषापेक्षापूरणाय स्तोत्रुमिति । वापदेवताया ग्रन्थारम्भे शुल्कहृत्वं

नायाश्च वाग्देव्या आस्पदभूतां कविभारतीं तदभिज्ञत्वेनाध्यवसितां प्रारिप्सित-
प्रतिबन्धकदुरितशान्तये ग्रन्थकृत्संस्तौति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतत्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियम्यन्ते सौरभादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारणः पञ्चत्वादिरूपो
धर्मोऽदृष्टं वा । ह्लादैकमयीमिति ह्लादैकमयीमेकस्तभावाम् । ह्लादमात्रस्वभा-

सुप्रसिद्धम् । एतत्पोरणायैवादौ ग्रन्थस्वरूपकथनम् । इष्टेत्यस्य व्याख्यानं सेव्यमा-
नाया इति । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' इत्युशासनाद्यजेः पूजार्थत्वेन 'मति-
बुद्धि-' इत्यनेन वर्तमाने क्तप्रत्ययादुक्तार्थलाभः । श्लोके कविपदसमभिव्याहृतस्य
भारतीपदस्य काव्ये प्रसिद्धिवाहुत्येन तस्यैव सुतिविषयत्वप्रतीतेः कविवाङ्मि-
र्मितिरिति खोक्तिविरोधाच्च वृत्तौ देवतामित्युक्तमित्याशङ्क्य तदभिज्ञत्वेनेत्या-
द्युक्तम् । केवलं कविभारतीखुतेर्भज्ञलाप्रयोजकतया भारतीपदश्लेषापादितवाग्देवता-
भेदवर्तनेनाध्यवसिताया एव खुतौ श्लोकतात्पर्यमिति सूचयितुं देवतामित्युपचारेण
वृत्तिकृतोक्तमित्याशयः । दुरितान्तेन विग्रस्य रूपमुक्तं वृत्तौ । ग्रन्थकृदिति स्वस्यैव
मम्मटभट्टात्यस्य कारिकाकर्तुर्निर्देशः । स्वनामाग्रहणं तु धीरोदात्तस्तमावतया गुण
एव । भरतसंहितायां कासांचित्कारिकाणां दर्शनात्स एव ग्रन्थकृदिति तु न युक्तम् ।
चतुर्थे—'कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि—' इत्यादि कारिकार्थे 'तदुक्तं भरतेन'
इति भरतसंभातिप्रदर्शनस्यासंगतित्वापत्तेः । भरतसंहितागतानां कासांचिल्लिखनं
प्रामाणिकत्वयोतनायेति सर्वमनवद्यम् । अनयैव दिशा सर्वमवयवशो वृत्तिव्याख्यान-
मस्याद्विन्द्रियादवगान्तव्यम् । अस्माभिस्तु विस्तरभीतैः क्वचित्क्वचिदेव प्रकाशयिष्यते ।
**नियम्यन्त इति । खाविनाभावित्वेन व्यवस्थायन्त इत्यर्थः । सौरभपदं तद्विशे-
षपरम् । आदिपदेनाह्लादकत्वविशेषादिपरिग्रहः । असाधारणः पञ्चतरसुखादिवायृतः ।**
स्वस्यैव साधारण्ये इतरव्यवस्थापकत्वायोगादिदमुक्तम् । तथा च नियतिकृतस्तत्रिर-
पितो यो नियमो व्याप्तिस्त्रदहितामिति श्लोकार्थः । कान्तामुखेऽपि कविप्रतिभानिर्मि-
तसौरभविशेषादेः सत्त्वादिति रूढेवलवत्त्वादाह—अद्वृष्टं वेति । अत्राप्यदृष्टकृतो
नियमः पद्मादावेव सौरभविशेषादिरेत्यादिरूप एव । तथामुखिकर्णगादिजनकादृष्ट-
विशेषकृतश्च नियमः सर्वादियोग्यशरीरान्तरोत्पादनद्वारैव स्वर्गोपधायकत्वरूपः ।
तद्राहित्यं च 'स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिति' इत्यादि कविनिर्मितौ वोच्यम् ।
ह्लादकशब्दयोः कर्मधारये एकशब्दस्य 'पूर्वकलैक-' इत्यादिना समासे पूर्वनिपाते
एकह्लादेत्यापतेरन्यथा व्याचष्टे—ह्लादेनेति । धन्येन धनमयो ग्राम इतिवदभेदे
तृतीया । एकशब्दो मात्रार्थे । स्वार्थे मयद । ततथायां पर्यवसितोऽर्थं इत्यैह—
ह्लादमात्रेति । मात्रपदेन दुःखमोहयोर्व्यवच्छेदः । इदं च सुखदुःखमोहस्वभावे-
तिव्यतिरेकप्रदर्शकसांख्यसिद्धान्तानुसारि वृत्तिग्रन्थानुरोधात्कार्यकारणयोरभेदमात्रि-
योक्तम् । ह्लादमात्रप्रबुरामिति तु परमार्थः । कविवर्णमानविशेषगोक्तादेरव्यलौकि-
कानन्दहेतुत्वात् । यत्तु 'विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् ह्लादरूपं यदेकमित्येक-

वामिति यावत् । अनन्यपरतच्चामिति । कवेस्त्यतिभायाश्चान्यो य आत्मनः परस्तदायत्त्वरहिताम् । परतत्त्वशब्द एवायत्त्वचन इति कथित् । नवरसह-चिरामिति कर्मधारयः । वृत्तौ 'षड्सा न च हृष्टैव तैः' इति व्यतिरेकद्वयदर्शनात् । न चैव 'हृष्टैव तैः' इति हेतुपदर्शनवैयर्थ्यम् । तैस्तिकादिसाधारणैः षड्सैरुपलक्षिता यतोऽतो न च हृष्टैवेति तदर्थत्वात् । अस्तु वा तृतीयातत्पुरुष एव । न चैव नवरसीति रूपग्रसङ्गः । त्रियुणसाचिव इत्यादिवदुपपत्तेः । न च वृत्तिविरोधः । नवरससचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकसतत्वरसेषु नवत्वाभावे-नायोगव्यवच्छेदिहृष्टत्वप्रयोजकत्वदिरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् । निर्मिति-मादधतीति तुणोलपन्नायेन सामान्यविशेषभावेनान्वयात् पुनरुक्तिः । अत्र निर्माणव्यतिरेकमुखेन चतुर्सुखात्कविभारत्याख्यव्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । तथा

स्यैव विशेषत्वात्कर्मधारयेऽपि नैकहादेति प्रयोगः' इति कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । 'पूर्वकालैक-' इति सूत्रस्य पूर्वनिपातनियमार्थत्वेन तथा प्रयोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । नन्वन्यत्वपरत्वयोर्भारतीमात्रनिरूपितत्वविक्षायामन्यतरपदस्य वैयर्थ्यम्, भारती-भिन्नकवितत्प्रतिभासापेक्षत्वेनासंभवश्चेत्स्तो व्याच्छे—कवेरिति । आस्मनो भा-रत्याः । यद्यपि शब्दार्थेभयात्मककाव्यरूपायां निर्मितौ शब्दांशे उपादानाद्यधीनत्व-मस्त्येव, तथाप्यनिर्वचनीयार्थांशे तत्त्वितयातिरिक्तसमवायिकारणाद्यधीनत्वव्यतिरेको विवक्षित इति भावः । 'परतत्त्वः पराधीनः' इति कोषवाक्यातपरायत्त्ववत्तः परत-तत्त्वशब्दः, नायत्त्वचनः । भारतीभिन्नकवितत्प्रतिभासीनत्वेनासंभवश्चेत्स्तरसः कथितिदित्यनेन सूचितः । कर्मधारय इति । नव रसा यस्यां सा नवरसा सा चासौ रुचिरा चेत्येवं बहुत्रीहिंगर्भ इत्यर्थः । नवरसै रुचिरेति तृतीयातत्पुरुषत्वागेनोक्त-कर्मधारयाज्ञीकारे बीजमाह—वृत्तात्त्विति । न चेति चकारेण व्यतिरेकद्वित्वावग-तैरित्यर्थः । न चैवमिति । नियतहृष्टत्वमात्रव्यतिरेककथने तैरिति व्यर्थम्, प्रत्युत विशिष्टव्यतिरेकबोधकतया विरुद्धार्थकमेवेत्यर्थः । तैरिति न करण तृतीया । किं तूपलक्षणे । अतो न विशिष्टव्यतिरेके तात्पर्यमिति नोक्तदोष इत्याह—तैरिति । इतीति पष्ठयन्तम् । इत्यस्य तदर्थत्वादित्यर्थः । एवमपि तैरित्यस्य हेतुगर्भत्वादनुपग्रहेण इत्यस्तरसादाह—अस्तु वेति । एव द्विगुणे सति त्रियुणति त्रिशब्दस्य त्र्यव्यव-कपरत्वेन द्विगुलाभावायथारूपप्रसङ्गो नेत्यर्थः । न चेति । व्यतिरेकद्वयप्रदर्शक-प्रकाशविरोधश्च नेत्यर्थः । कथं तत्राह—नवेति । विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकद्वयस्य प्रदर्शनं विशिष्टव्यतिरेके द्वयोरपि प्रयोजकत्वमस्तीति प्रदर्शयितुमित्यर्थः । उत्तमका-व्यत्वसिद्धये वाच्यातिशयव्यञ्जयं दर्शयति—अव्रेति । कविभारतीनिर्माणस्य सुखायात्मकचन्द्रादेव्रद्व्यनिर्माणात्प्रसिद्धे चन्द्रादेव्यतिरेक आश्रिक्यम् । 'उपमानाद्य-दन्वस्य व्यतिरेकः' इति दशमे व्यतिरेकालंकारतया वक्ष्यते । स च विशेषणैरेव स्फुट इति तद्वारा निर्माण्या भारत्या ब्रह्मापेक्षया व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । शिल्पोत्कर्षेण शिल्पिनोऽपि तत्प्रतीतेः । शक्त्येति । कारणतारूपयेत्यर्थः ।

१. 'हृष्टैव तैरिति' ग. २. 'निर्मिति' इत्यादि 'पुनरुक्तिः' इत्यन्तं ग-पुस्तके नास्ति.

२

हि—नियते: शक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्र-
ना प्रा या त्वाद्विक्षय सुखदुःखमोहस्वभावा, परमाणवादि यत्समवायिकारणं तदी-
यत्र यः स्पन्दसत्त्वधृतिसहकारिपरतत्रा, मधुशादिष्ठूसा च, न च मनोरमैव, तैः
निर्मितित्वादिसादश्यवती च ब्रह्मणो निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव । एतद्विलक्षण-
नियतिकृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्त्वेन तु कविभारती निर्दिष्टेति व्यक्तो व्यति-
रेकः । यैदेतादशनिर्मितिशालिनी, अत एव जयत्युक्तर्थेण वर्तते, न तु वर्तता-
मित्यर्थः । तथा सत्युक्तर्थसासिद्धत्वेन नमस्काराक्षेपकत्वानुपत्तेः । नन्वेतादशे
गुरुकर्मणि प्रेक्षावतामिष्ठदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते युक्तिसती च । तदत्तेन
स्तुतिमात्रामाचरता यन्न कृता तदवलेपादज्ञानाद्वा । उभयथाप्यनवधेयवच-
नता प्रसक्ता । अथ कृतैव, तर्क्षिकं स्तुतिवचोपनिवद्वा विशेषाभावात्सैव वा किं
नोपलिबद्धेति चेत्, उच्यते—न खलु नतिमात्रोपनिवन्धे स्तुतिर्निवद्वा भवति ।
स्तुतिनिवन्धे त्वर्थान्वितिरिपि लिबद्धैव । यतो जयत्यर्थेन वक्तुर्विषयस्य च वैशि-
ष्यान्वमस्कार आक्षिप्यते । तेन तां प्रस्यसि प्रणत इति लभ्यते । यत्तु ‘उत्तम-
काव्यत्वसिद्धये व्यङ्गये दर्शयति जयत्यर्थेन चेत्यादि’ इति वृत्त्यवतारणं तदयुक्तम् ।
प्रणामरूपव्यङ्ग्यस्यानतिशयितत्वेन ध्वनित्वप्रयोजकत्वात् । तदर्थं चातिशयिनो
व्यतिरेकालंकरौरस्यैवोपन्नासौचित्यादिति ॥

इहाभिधेयं ग्रन्थरूपमङ्गिनः काव्यस्य फलेन सफलमिति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं
प्रतिपादयितुमाह—

अथवा व्याप्यव्यापकभावरूपप्रेस्तर्थः । नियतरूपा पद्मत्ववत्यवश्यं सौरभविशेषः
पद्मत्ववलेव च स इति च नियमवती । भारतीनिर्मितौ तु नैवम् । कान्तां
सुखसंनिधौ पद्मे तदभाववर्णनात्, सुखेऽपि तद्वर्णनाचेति भावः । विश्वस्येति ।
एकस्या एव कामिन्याः कंचित्प्रति सुखात्मकसत्त्वसमुद्भूतत्वम्, सपलीं प्रति दुःखा-
त्मकरजःसमुद्भूतत्वम्, स्वमलभमानं प्रति तमोरूपमोहसमुद्भूतत्वमिति रीत्या सर्व-
पदार्थीनां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति सांख्यमताहुसारेणेदम् । भारतीनिर्मितौ तु
रसाद्यभावेऽप्यलंकारकृताहाद् एवेति भावः । अतएव नवरसरुचिरामित्यनेन न
पौनश्चत्यम् । ब्रह्मनिर्मितेरुपमानसिद्धर्थमाह—सादश्यवती चेति । कविभार-
तीनिर्मितिरिति वक्तव्ये कविभारतीत्युक्तिर्मारतीकल्पिताया अनिर्वाच्याया निर्मितेर्मा-
रस्यात्मकत्वमेवेत्यभिप्रायेण । काव्यरूपाया भारत्या उत्कर्षस्याशंसनीयतया तात्पर्य-
विषयत्वप्रमाणिरासायाह—नन्विति । वक्तुर्विषयस्य चेति । विषयः प्रतिपादी
देवतारूपः । वैशिष्ट्यमुपास्योपासकत्वरूपम् । आक्षिप्यते व्यज्यते । नन्वसदादी-
न्प्रति तद्वज्ञने वक्तुः किमायात्मत आह—तेनेति । इति वक्तुर्गतं ज्ञानं श्रोतु-
मिर्वजनया गम्यत इत्यर्थः ॥

नतु प्रकृतप्रथे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं सप्रयोजनत्वं वाच्यम्, न तु तदुपेक्ष्य काव्यप्र-
योजनकथनं युक्तमित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—इहेति । अभिधेयं ‘शक्तिर्निपुणता—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्दितये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

अत्र कृत-वित्-युज्-शब्दा भावे क्रिबन्ताः । काव्यं लोकोत्तरवर्णनानि पु-
ण्यस्त्रूपस्य कवेरसाधारणं तादग्वर्णनात्मकं कर्म । तत्कवेस्तावत्कालिदासादी-
नामिव यशः, श्रीहर्षदेवपादानाद्वाकादीनामिव धनम्, मयूरशर्मादीनामि-
वानर्थनिवारणं च करोति । सहदयस्य तु काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजने-
षुक्तम् स्थायिभावास्वादनसमुद्भूतं वेदान्तरसंपर्कशून्यं रसास्वादरूपमानन्दम्,
राजादिगतपृथिवीपालन्यादिसमुचिताचारपरिज्ञानम्, रामादिवद्वितीनमिष्टसाधनं
न तु रावणादिवदिस्तुपदेशं च निर्मितीते । काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहद-
यान्तःपातितया रसास्वादः । ननूपदेशार्थं नीतिशास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र
काव्येनेत्यत उक्तं कान्तासंमिततयेति । शब्दस्तावत्रिधा—प्रभुसंमितः, सुह-
त्संमितः, कान्तासंमितश्च । तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनाप्राधान्येन
विधिलक्षणः । स हि प्रभुरिव ‘व्वेवं कुरु’ इति समाजापयति । ततश्च नियुक्तः
संध्यावन्दनादौ निष्फलेऽपि प्रवर्तते । द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान्निष्ठार्थरूपः

इत्यादि वक्ष्यमाणप्रन्थरूपम् । तथा चाङ्गस्य स्वतत्रफलाभावात्प्रधानफलकथनमङ्ग-
भूतप्रन्थस्य फलवत्त्वबोधार्थमेवेति न निष्फलत्वं अन्थस्य, न वा काव्यफलकथनस्येति
भावः । यथा शुद्धेऽभिवेयस्य प्रयोजनमाहेति वाच्ये सप्रयोजनमिल्याहेतीतिशब्दानर्थ-
क्यमपि बोध्यम् । क्रिबन्ता इति । तादर्थे चतुर्थः इत्यपि ज्ञेयम् । लोकोत्त-
रेति । चमक्तुरिजनकेत्यर्थः । सुखादेशन्द्रायात्सक्तवेन वर्णनायात्र शब्दार्थाश्रय-
त्वात्योरपि तद्विशिष्टतया कविकर्मत्वमविरुद्धमिति वक्ष्यमाणलक्षणासंगतिः । अस्य
लक्ष्यतावच्छेदकत्वाच्च न तद्वियर्थमिति बोध्यम् । यश इत्यादेः करोतीस्मनेनान्वयः ।
श्रीहर्षास्य राजो नामा रत्नावलीनाटिकां कृत्वा धानकास्वयकविर्बहुधनं लेखे इति
प्रसिद्धम् । तथा मयूरकविः सूर्यशतकेन कुष्ठानिस्तीर्ण इत्यपि । अनर्थः पापं तत्फलं
च शिवेतरपदार्थः । सद्यः परपदार्थवाह—अनन्तरमेवेत्यादिः । उत्तमत्वं च
सुखस्य स्वतः पुमर्थत्वात् । अन्येषां तु सुखसाधनत्वादपकृष्टत्वम् । वक्ष्यमाणस्त्रूपस्य
रसस्य ग्रागसिद्धत्वेनास्वादनरूपत्वेन च तदास्वादनासंभवात्स्यैव चानन्दत्वेन तत्स-
मुद्भूतत्वासंभवादाह—स्थायीति । तथा च रसत इति व्युत्पत्त्या रसपदं रत्नादि-
स्थायिभावपरमिति भावः । विभावादीनामप्यास्वादविषयत्वेऽपि प्राधान्यात्प्रायिभा-
मात्रोपादानम् । आस्वादनं चैषां मुहुर्मुहुर्विभावनम् । रसरूप आस्वादो रसास्वादः ।
संमितशब्दसुल्यपर्यायः । शब्दस्तावदिति । उपदेशकशब्द इत्यर्थः । शब्दप्र-
धान इति । विधिरूपशब्दबलादेव प्रवर्तक इति तदचुसारेणैव फलरूपार्थलाभः,
न तु फलवशेन तदन्यथात्वकल्पनेति शब्दप्रधानम् । तदाहुः—‘न विधौ परः
शब्दार्थः’ इति । लाक्षणिकोऽर्थ इत्यर्थः । शासनेति । प्रवर्तनारूपशब्दभावनेत्यर्थः ।
निष्फलेऽपीति । खर्गादिफलरहितेऽपीत्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य तत्रापि फल-

हि—
ना यात्मव
प्रा यश्च र
निर्मी
नियति
रेकः
ध मित्यथ
गुरुकर्म स्तुति
नता ।
नोपनि
स्तुति
ष्ट्याच काव्य
प्रणाम व्यतिः
ज्ञा प्रतिप

१.

पुराणेतिहासादिः । स हि सुहृदिव ‘एवं कृते इदमिष्टं भवति, एवं च कृते इदमनिष्टम्’ इत्येतावत्नामात्रं बोधयति, न त्वाज्ञापयति । तृतीयस्तु ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः । तत्र हि रसाङ्गभूतो यो व्यापारो विभावादिसंयोजनामा व्यञ्जनारूपो वा तत्रिष्पाद्यरसादिव्यक्तिनिष्पादकतया शब्दार्थयोद्देश्योरपि गुणत्वाद्रसस्यैव प्राधान्यम् । स च कान्तासंमितत्वेनोपदेशं करेति । तेनैतदुक्तं भवति—ये सुकुमारमत्योऽतिसुखिस्वभावा राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्यासान्कार्यं कान्तेव सरसतापादनेनाभिसुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति । गुडजिह्विक्या शिशुनिवौपधम् । यदाहुः—

‘स्वादुकाव्यरसोनिमित्रं वाक्यार्थमुपभुजते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥’

यत एतावदिष्टविशिष्टं काव्यम्, अतः सर्वथा तदेतुरुपादेयः ॥

नन्वेवमप्यभिधेये किमायातम्, किं च हेतुमज्ञात्वा तदुपादानं कथं स्यादित्यपेक्षायां काव्यज्ञशिक्षारूपतया काव्याङ्गत्वं ग्रन्थस्य प्रतिपादयन्नेव कारणान्तरमप्यथाह—

शक्तिनिष्पुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्याङ्गशिक्षाभ्यास इति हेतुस्तदुद्घवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्ववीजभूतो देवताप्रसादादिजन्मा संस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेशः । तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेत्, निष्पुणतादिकारणान्तरसङ्गावेऽप्यनुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्य व्यतिरेकः । स च विशेषव्यस्य काव्यप्र-

त्वोपगमात् । अर्थस्तात्पर्यवानिष्ठानिष्ठार्थवोधनमात्रपरः । सिद्धो विद्येयोर्थो यस्य तद्रूप इत्यर्थः । रसप्रधानो रसप्रतीत्युद्देशकः । विभावादीनां संयोजनं समूहालम्बनम् । अथवा प्रभुसंमिते शब्दशाधान्याच्छक्यार्थपरत्वम् । पुराणादावर्त्तवादरूपतया लाक्षणिकार्थपरत्वम् । काव्ये तु रसरूपव्यञ्जयप्राधान्याङ्गज्ञेनैव रसाङ्गभूतव्यापारो ग्राव्य इत्याह—व्यञ्जनारूपो वेति । शब्दार्थयोर्व्यञ्जनास्यरूपनिष्पादकत्वाभावा-व्यञ्जनाफलोपकार्याङ्गत्वं तयोरित्याह—तत्रिष्पाद्येति । कान्तासाम्यमाह—सर-सतेति । कान्तारसो लौकिकशूद्धाः । काव्ये त्वलौकिको मुख्यः । अभिसुखीकृत्यास्तादने सादरीकृत्य । कान्तोपदेशसु खसमीहितवसनालंकारादिसंपादनरूपः । काव्योपदेशसु रामादिवदिति प्रागोक्तः । कारिकातात्पर्यार्थमाह—यत इति ॥

अभिधेये प्रकृतप्रन्थे । संस्कारोऽद्विष्टं तद्विशेषः । विशेषमेवाह—प्रतिभेति । काव्यघटनात्तुकूलशब्दार्थोपस्थितिः प्रतिभा । तथा कार्येण विशेषतो व्यवहार्यः । तदेतुभूत इति यावत् । तस्या इति । शक्तेरित्यर्थः । व्युत्पत्यभासाप्रतिभो-पत्त्या काव्यसंभवादिति भावः । समाधते—निष्पुणतादीति । तथा च निष्पुणतादिजन्यप्रतिभायामप्यनुपहसनीयत्वविशिष्टकाव्यानुपत्तेस्तदवच्छिन्ने शक्तेरेव हेतुव्यमित्यर्थः । एवं च शक्तिजन्यतावच्छेदकं प्रतिभागतं वैजालं विजातीयकाव्यजन-

सरस्य, विशेषणस्यानुपहसनीयत्वस्य वा व्यतिरेकात्मवृत्ताविशिष्टः । न चैवं कारणान्तरं किंचिद्दायात् न तु शक्तिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धातिरेकिण्येव तद्देतौ शक्तिव्यपदेशात् । लोकः स्थावरजड्मात्मकलोकस्य वृत्तस् । योगादुपचाराद्वा । धर्मिमात्रपरामर्शस्य व्युत्पत्यनाधायक्त्वात् । शार्च छन्दःशास्त्रादि । काव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि । आदिग्रहणादितिहासादि । तेषां विमर्शनाद्वयुत्पत्तिर्निषुणता । काव्यज्ञशिक्षा काव्यं कर्तुं रसानुगुणतया प्रबन्धादौ घटयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशः । तंया करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरश्यासः । इतिशब्दो मिलितोपस्थापनाय । अन्यथा तदैयर्थमेव स्यात् । तथा च काव्यसोऽभ्यव उल्कष्टोत्पत्तिः । तया कार्येण मिलितानामुपधानम् । दण्डचक्रादीनामिव घटेन । न तु मिलितत्वेन कारणतैवेति अमः कार्यः ॥

कतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः । यां विनेति । प्रकाशस्यानुपहसनीयत्वविशिष्टकाव्ये शक्तिव्यतिरेकव्यभिचाराभावप्रतिपादने तात्पर्यमनेनोक्तम् । कारणान्तरं विजातीयव्युत्पत्तिरूपम् । न तु शक्तिरिति । उक्तादृष्टहेत्वर्थः । प्रसिद्धेति । तथा च तदेव शक्तिपदार्थोऽस्तिवर्त्तमार्थः । शक्तोत्यनया काव्यं कर्तुमिति व्युत्पत्तेः । वस्तुतस्तदवच्छिन्ने उक्तादृष्टमेव हेतुरिति तविराकर्तुं शक्तयमिति भावः । रसादिविषयक्वासनाविशेषस्तु निषुणतैवेति^१ न सा शक्तिपदार्थं इति ज्ञेयम् । केचिच्च यां विनेति ग्रन्थं शक्तिव्याधिभ्रायेण व्याचक्षते—यां निर्माणशक्तिं विना काव्यं न प्रसरेन भवेत् । यां च बोद्धशक्तिं विना निर्माणशक्त्या प्रस्तुतमपुपहसनीयं स्यात् । चमत्कृतेरसंपत्तेरिति । तदयुक्तम् । अस्येति प्रकृतकाव्यपरामर्शात्कारणशक्तरेव वक्तव्यतया बोद्धशक्तिकथनस्यासंगतत्वात् शक्तिव्यपरत्वे शब्दस्यारस्यभज्ञाच्च । समुद्गासे चेत्यनेनानुपहसनीयत्वस्यैव कथनादिति । योगाल्लोक्यत इति लोकव्युत्पत्तेः । रुढिप्रावल्यादाह—उपचाराद्वेति । उपचारो लक्षणा । छन्दःशास्त्रादीति । आदिना प्रकाशोक्तव्याकरणादिप्रियहः । इतिहासादीति । आदिना पुराणबृहत्कथादिसंग्रहः । विमर्शनात्पुनःपुनः श्रवणात् । व्युत्पत्तिस्तत्तदथरसादिगोचरः संस्कारः । रसानुगुणतयेति । यो रसः प्रकान्तस्तदानुगुणेन वर्णनात्मकं काव्यं तत्प्रक्रमे निवेशनीयम्, न तद्विरोधिः । अन्यथा रसव्याधातापत्तेरिल्यर्थः । इदं च योजनाज्ञानं दोषाभावादिवैशिष्ठप्रयोजकतया काव्यहेतुः । मिलितेति । शक्त्यादिसमुदितेत्यर्थः । वैयर्थ्यसुपलक्षणम् । हेतुरित्येकवचनानुपत्तेः । तथा च समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । हेतुत्वं च फलोपधायकत्वरूपं त्रिष्वेकरूपमित्यभिप्राय इत्याह—तथेत्यादि । उपधानं प्रयोजकत्वरूपः संबन्धः । दण्डेत्यादिदृष्टान्तेन तुणारप्यादिवद्वैकल्पिकहेतुविनिरासः । तेषामन्योन्यनिरपेक्षतया कायोत्पत्तिप्रयोजकत्वेन समुदायस्य तथात्वविरहादिति । कारणतैव स्वरूपयोगतैव । मानाभावादृष्टादिव्यपि तथात्वापत्तेश्वेति भावः ॥

१. 'तथा' सर्वेषु पुस्तकेषु । २. 'इति' ख-पुस्तके नास्ति.

२

हि एवं कारणसुक्तवा काव्यस्य लक्षणमाह—
 ना या तददोषौ शब्दार्थो सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।
 प्रा या निर्देषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यौ । गुणस्य
 नि निरसनिष्ठत्वेऽपि तद्वज्ञकपरं गुणपदम् । न त्वलंकारेऽतिव्याप्तिः । सालंकारत्व-
 नि विशेषणानुपादानादिति न वाच्यम् । यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तम्—यत्सर्वत्र सालं-
 रे कारौ शब्दार्थौ काव्यम्, क्वचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नजो-
 ध मि इत्यार्थत्वात् । अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्वं एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे
 त्व गु काव्यत्वमिष्टमेवेति क्रज्जुः पन्थाः । वर्यं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटालंकारविर-
 न स्त न हि इत्येति न वाच्यम् । यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः । तथा च यत्र
 न न न हि रसादीनामवस्थानां न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्—
 ३ स्त नो एव रसानुगुणार्थविशेषणनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयं पुण्याति ।
 उ यथा—

‘सुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।
 येनैकचुल्के दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥’

लक्षणमिति । लक्ष्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञायतेऽनेन लक्ष्यपदार्थं इति लक्षणम् ।
 अनेन स्वं रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपपदं प्रकाशस्यं व्याख्यातम् । तथा हि चमत्कृतिजन-
 कीभूतं वर्णनं काव्यमित्युके चमत्कृतिजनकतावच्छेदकरूपस्येष्टावच्छेदकस्याज्ञानम् ।
 तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । तत्कथनं काव्यशिक्षारूपे ग्रन्थे क्रियत इत्यर्थः । प्रायुक्तस्य
 वर्णनात्मकलक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दार्थोभयाश्रितत्वात् । कविग्राहोक्तिकलिपत्त्वस्य
 चार्थं एव सद्भावात् । अर्थचित्रस्याभ्यर्हितत्वाच अर्थविशिष्टशब्दस्यैव तत्त्वानौचि-
 त्यादुभयोपादानम् । तत्र च ‘नामरूपे’ इत्यादौ वेदे, ‘वागर्थाविव’ इत्यादौ लौकिके
 प्रयोगे शब्दप्राथम्यात् शब्दोद्भवत्वाचार्थस्य शब्दप्राथम्यम् । तत्र शब्दप्रयोजनावै-
 चित्र्ये शब्दः काव्यम् । अर्थप्रयोजनावैचित्र्येऽर्थः । उभयवैचित्र्ये द्रुयमपि । न तु
 काव्यत्वमुभयपर्याप्तम् । योजनारूपस्यालंकारादिवैशिष्टयत्वपर्याप्त्य वा व्यासज्यवृत्तित्वा-
 योगात् । ‘एको न द्वौ’ इतिवलोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तेथ । उभयवै-
 चित्र्ये काव्यद्रुयमिति व्यवहारः स्यादिति चेत्र । विजातीयैकचमत्कृतिजनकत्वैनैकत्व-
 स्यैव व्यवहारात् । ‘काव्यसुचैः पञ्चते’, ‘काव्यं श्रृतमर्थो न ज्ञातः’ इत्यादि व्यवहा-
 रश्च शब्दांशे नोपपत्र एव । अर्थमात्रवैचित्र्ये तु काव्यशब्दस्य शब्दमात्रपरतयो-
 पपनः । ‘काव्यं बुद्धम्’ इत्यादिव्यवहारश्चार्थस्य काव्यत्वसाधको ज्ञेय इत्यर्थं विस्त-
 रेण । गुणस्येति । जातावेकवचनम् । ‘ये रसस्याङ्गिनो धर्माः’ इत्यष्टमे रसनिष्ठत्वं
 गुणानां वक्ष्यते । तद्रथश्चकेति । ‘मूर्धिं वर्गान्स्यगाः’ इत्यादि व्यवहाराणवण्योज-
 नापरमित्यर्थः । अतो नासंभवः, नापि नीरसेऽप्यमितिरिति भावः । क्रज्जुरिति ।
 चमत्कृतिजनकत्वाभावात्काव्यत्वमयुक्तमिलाखरसोऽत्र सूचितः । ‘अत एव’ इत्या-

इत्यादौ । अत्र द्युतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति ।” इति । नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलंकारः स्यात्तिक्षुतश्चमल्कारः स्यात् । चमल्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारपेक्षा । अनलंकृतो पुनः कापी-स्त्रेनेनाप्यस्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्वम्, यत्र रसादिः स्फुटः । न तु सर्व-त्रैस्त्रेतदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्स्वालंकारत्वमात्रं न विशेषणस् । किं तु स्फुटालंकाररसान्यतरवत्त्वम् । न चैवमपि रसवत्यनलंकारे काव्यत्वप्रसङ्गो दोषाय । इष्टापत्तेः । यथोदाहते ‘मुरिजंयति’ इत्यादौ । यदि श्रद्धाजाग्रेन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा, तदा सालंकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति ।

स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा—

‘यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरत्वापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुत्तले चेतः समुक्षण्ठते ॥’

अत्र रूपकादीनामसंभव एव । अस्मीत्यस्य विभक्तिविपरिणामादस्तु दीप-

रम्य ‘मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति’ इत्यन्तो व्यनिग्रन्थः । छाया कान्तिः । चमल्कृतिरिति यावत् । एतदेवेति । अन्यथा हि सालंकाराविल्येव ब्रूयादिति भावः । उदाहरणं वृत्तौ तदर्थश्चोदौहरणचन्द्रिकायामस्तुतायां सविस्तरं द्रष्टव्यः ।

१. ‘इति’ ख-पुस्तके नास्ति । २. ‘स्वाधीनपतिका काव्यिदस्फुटपुक्तेष्वपि वरोप-करणादिष्टुक्षणठोटपत्या तेषामत्यन्तोपादेयतां स्वचन्ती सखीमाह—यः कौमारेति । अत्र हिशब्दस्य यद्यपीत्यर्थकतया अतिक्रियाध्याहारेण च यः कौमारहरो वरः स एव व्यव्यस्ति, चैत्रक्षपास्ता एव यथपि सन्ति, उन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलास्ते च यद्यपि सन्ति, अस्मि च सैव यद्यप्यस्मि, तथापि तत्र रेवारोधसि तत्र वेतसीतरुत्तले तत्र सुरत्वापारलीलाविधौ चेतः समुक्षण्ठते इत्यन्वयः । कौमारं बालं परमरसिकतया तदवस्थायामपि संभोगेच्छोत्पादनेन हृतवांशोरितवानिति कौमारहरः । ततश्चाङ्ग्रिमप्रेमपात्रात्प्रकटनेनानुरागदार्ढ्यध्वननम् । त्रियते प्रियत्वेन स्वयमङ्गीक्रियत इति वरः । तेनोभयानुरागलाभः । स एव । उपभुक्तान्म्यो नेत्र्यर्थः । चैत्रस्य क्षणा रात्रयस्ता एवेति पूर्ववद् । उन्मीलिता विकसिता या मालती तया सुरभयः शोभनगन्धाः मालती च वासन्तीलता । न तु जातिः चैत्रै तस्या असंभवात् । प्रौढा रत्युदीपनादिप्रागलभ्यशालिनः । अतो मन्द-त्वेऽप्यविरोधः । कदम्बस्य धूलीकदम्बाल्यपुण्डिशेष्य संवन्धिनः, सर्वदिवसंचरित्वेन कदम्बाकारा वा अनिला वायवः । वसन्ते कदम्बान्तरसासंभवात् । चोऽवधारणे । अत एवेत्यर्थः । अत्र च प्रौढा इति शिष्टविशेषणबलान्माल्यनिल्योनायिकानायकत्वप्रतीतिः । चकारोऽप्ययोः भिन्नकमः । अस्मीलहमर्थकमव्यव्यम् । अन्यथा सैवेत्यस्योदैश्यालाभात् । सैवेत्यस्योदैश्यान्तरं न प्राप्तेत्यर्थः । तथापि एतेषामस्फुटपुक्तेष्वपि । तत्रेत्युपमुक्त इत्यर्थं समस्यन्तं नितयेऽप्यन्वेति । तेन सुरतलीलाविधिरपि नान्याङ्गो येन क्रीडास्त्र-नैक्येऽप्युत्कृष्टा स्पादिति व्यज्यते । रेवया नर्मदाया रोधसि तीरे । वेतसीलता विशालतया

२ ४

कमिति चेत् । असीत्यस्याहमर्थकाव्यत्वात् । अत्रास्मि करोमीतिवक्त्रिक्या-
पदत्वेऽपि न दीपकत्वम् । तदन्वयिनां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वात् । दीपकस्य
तु प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वात् । सादृश्याप्रतीतेश्च न तुल्ययोगिता । समु-
च्छयोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणो न संभवत्येव । अतादशश्च न चारुत्वहेतुः । विशेषो-
क्तिविभावने विद्यमाने अपि न स्फुटे । कथमिति चेत्, इत्थम्—विशेषोक्ति-
स्तावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्यभाववचनम् । अत्र चानुत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयो-
रूपमुक्ता । तत्सत्त्वे यद्यप्यनुक्तण्ठाभाव उत्कण्ठारूपो निर्दिष्ट एव, तथापि
नानुत्कण्ठाभावत्वेन, किं तूल्कण्ठात्वेनैव । तस्यादस्फुटत्वमस्याः । यदि चेतो-
ऽनुक्तण्ठितं नेत्रभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् । एवं कारणाभावेऽपि कार्योत्प-
त्तिवचनं विभावना । अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरतत्त्वा । तदभावश्च
यद्यप्युक्त एव तथापि नातत्त्वाविरहत्वेन, किं तु तत्त्वारूपेणैव । अभावाभावस्य
तत्वात् । अतोऽस्या अस्फुटत्वमेव । न च स एतेवकारेणातत्वाभावप्रतीतेरत-
त्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यम् । विशेषणसंगतेनैवकारेण
विशेष्ये विशेषणायोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याच्यते, न तु विशेषणाभावाभाव
एवाहत्य । पर्यवसानं तु तत्रेयस्फुटत्वमेव । एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण
विशेष्यभिद्वे विशेषणाभाव एव नाहत्य प्रत्याच्यते, किं तु विशेषणयोगाभाव

इवाद्यभावेनोपमाया असंभवः स्पष्ट इति रूपकादीनामित्युक्तम् । अत्रासीति । अ-
न्यत्र ‘यूयं कुसुमावचायंकुरुत्वमत्रास्मि करोमि सख्यः’ इति वक्ष्यमाणोदाहरणवदि-
लर्थः । सादृश्येति । तद्गमकत्यैव तस्याश्वमत्कारित्वेनालंकारत्वादित्यर्थः । वक्ष्य-
माणेति । एकस्मिन्कार्येऽनेककारणोक्तिरित्येके । गुणक्रियायोगपदात्मा चापरो
वक्ष्यते । स तु नात्रेत्यर्थः । अतत्तानुपमुक्ता । विशेषणायोगस्य विशेषणसंबन्धा-
भावस्य । एवं विशेष्येति । वलुतस्तु तत्त्वात् विशेषणमिति प्रसङ्गाद्विशेष्यसंग-

लतान्तराश्रयत्वेन च तरुः । तदेषितो वान्यस्तरुः । तस्य तलमधोदेशस्तस्मिन् । सुरतानु-
कूलव्यापाररूपा या लीला कुसुमाभरणादिप्रसाधनादिरूपा सिताक्षेपचुम्बनादिरूपा वा
तस्या विधौ संपादने चेतोऽन्तःकरणं समुक्तण्ठत उत्सुकं भवतीत्यर्थः । अत्र वरोपकरणा-
दीनामनुपमुक्तवस्य प्रसिद्धस्य कारणस्याभावेऽपि तत्कार्यसोत्कण्ठारूपस्योत्पत्तिकथनरूपा
विभावनालंकारः । वरोपकरणादीनामत्यन्तोपादेत्वस्याप्रसिद्धस्य कारणस्य विभावनात् ।
अस्फुटत्वं चानुपमुक्तत्वाभावेनाकथनात् । एवमस्फुटपमुक्तत्वरूपकारणसत्त्वेऽप्यनुक्तण्ठारू-
पकार्यस्याभावकथनाद्विशेषेक्तिरूपलंकारः । पूर्वत्रानुपमुक्तत्वरूपकारणाभावत्वेनाकथनादि-
हाप्यनुक्तण्ठारूपकार्यभावेनाकथनादस्फुटलक्षारोदाहरणत्वम् । पार्यन्तिकास्वादहेतुश्वात्र
विप्रलभ्मः । स्वाधीनपतिकाया अपि क्रीडास्थानाप्राप्त्यादिना सुरतप्रतिबन्धे तत्संभवात् ।
सविर्त्तायुरुरेफानुप्रासो विग्रलभ्मीयमाधुर्याननुगुणत्वादन्तमत्कारित्वेनास्फुटः । एवं चैत्रक्षपाः
प्रौढाः इत्येतन्मध्यगतत्वादुम्मीलितमालतीत्यसाप्यस्फुटतेति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘विशेषणासंबन्धाः’ ग.

इति दृष्टव्यम् । अत एव ‘शङ्खः पाण्डुर एव’ इत्यादौ नापाण्डुरः’, ‘पार्थ एव धनुर्धरः’ इत्यादौ च ‘नान्यो धनुर्धरः’ इत्यादिः कदाचित्स्फुटत्वार्थं प्रयुज्यते । दण्डव्यप्याह—‘त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुत्वं नान्येन केनचित्’ इति । अन्यथा पुनरुक्तिस्त्र स्यादिति । अनयोरस्फुटत्वे च संदेहस्फुटसंकरोऽप्यनयोरस्फुट इति विभावनीयम् । शङ्खारस्फुटत्वाद्वाद्रसवदलंकारः स्फुट इति चेत् । रसस्यात्र प्राधान्यात् । अप्राधान्य एव तस्यालंकारत्वोपगमात् ।

अर्वाचीनास्तु—“यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्यात् । दोषाणां दुर्वारत्वात् । तस्यात् ‘वाक्यं रसात्मकं काव्यम्’ इति तत्त्वक्षणम् । तथा च हुष्टेऽपि रसान्येवे काव्यत्वमस्येव । परं त्वपकर्षमात्रम् । तदुक्तम्—

‘कीटानुविद्धरलनादिसाधारण्येन काव्यता ।

हुष्टेऽपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥’ इति ।

एवं चालंकारादिसत्त्वे उक्तर्षमात्रम् । नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारे गौणः” इत्याहुः ॥

अथात्य भेदांस्तल्लक्षणानि चाह—

इदमुत्तमतिशयिनि व्यङ्गे वाच्याङ्गनिर्बुधैः कथितः ॥ ४ ॥

तैवकारार्थप्रदर्शनं वोध्यम् । संदेहेति । वरोपकरणादेरत्यन्तरमणीयताया रसोद्भवनिकाया उभयथापि सिद्धिरिति भावः । रसचदलंकार इति । वस्त्वलंकार-रसरूपस्य त्रिविश्यस्य वाच्योपस्कारकतयालंकारत्वमेवेति भास्महोद्भृतप्रभृतिचिरंतनालंकारिकमतेनेयं शङ्खः । अर्वाचीना इत्यस्वरससूचनम् । तद्वीजं तु—वस्त्वलंकारप्रधानेषु काव्येषुकलक्षणस्याव्याप्तिः । न चेष्टापतिः । महाकविसंप्रदाय-भज्जप्रसङ्गात् । लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था, न तु वैपरीत्येन । वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिबालादिचरितानि चेति । यतु दोषरहितं काव्यं दुर्लभमिति ‘न्यक्तारो ह्ययं’ इत्यादौ, ‘तथाभूतां दृष्टां’ इत्यादौ काव्यत्वं सर्वानुभविसङ्गं नोपपद्यत इति तत्रोच्यते—दोषत्वं ह्युद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वम् । तच्चानुभववला-तत्तद्व्यक्त्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिप्रतिविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चेति ‘न्यक्तारः’ इत्यादौ विशिष्टाभावसंभवान्न काव्यत्वक्षितिः । यस्य च न व्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिसं प्रति दुष्टत्वाभिप्रायेण तदुदाहरणम् । अत एव ‘वक्त्रादौनित्यवशादोषोऽपि गुणः क्वचित्’ इति वक्ष्यते । तथा अप्रतीतत्वं तच्छान्नां प्रत्यदोषः, अन्यं प्रति तु दोष इति ‘कीटानुविद्ध—’ इत्यसापि रसादिवैचित्र्ये हुष्टसापि काव्यत्वम् । विशिष्टदोषविरहादिति तात्पर्यमिति दिक् ॥

अथेति । सामान्ये ज्ञाते विशेषजिज्ञासोदयादिति भावः । प्रकाशे भेदपदं भाव-

२ ४

इहं काच्चं वाच्यादुतिशयित्यधिकचमत्कारकारिणि व्यङ्ग्ये उत्तमम् । पटा-
दिभिः पौदः स्फोटरूपं शब्दब्रह्म व्यज्यते । तस्यादभिव्यक्तादर्थग्रत्ययः । तादृशस्य
स्फोटव्यञ्जकस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः ।
अतः प्रधानीभूतव्यञ्जयञ्जकत्वसाधमर्यादुणीभूतवाच्चं यद्व्यञ्जं तद्व्यञ्जनक्ष-
मस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योचमकाव्यस्य बुधैर्ध्वनिपणिडौर्ध्वनिरिति संज्ञा कृता ।
यथा—

‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति वान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वारीं खातुमितो गतासि न पुनर्स्याधमस्यान्तिकम् ॥’

करणव्युत्पत्तिभ्यां विभागविशेषलक्षणोभयपरं व्याख्यातम् । उत्तमस्य ध्वनिसंज्ञायां
हेतुमाह—पटादिभिरिति । पदशब्देन पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतोऽन्स्वरणं एवो-
च्यते । पदतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्फोटेति । स्फुट्यलर्थसिति स्फोटः स च ताव-
द्रणेषाध्यनुगतत्रहस्य इत्यर्थः । तदभिव्यक्तिश्च तद्रिष्याज्ञाननिवृत्तिः । मुख्यार्थ-

१. ‘युगलस्योचम’ ख-ग. २. ‘नायकानयनाय प्रेपितां तं संमुच्चागतां दूरीं प्रति
विदर्घोत्तमनायिका खानकार्यत्वप्रतिपादनमुलेन संमोगचिह्नान्युद्घायितुमाह—निःशेषेति ।
अथ मिथ्यावादिनि वान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे दूति, इतो वारीं खातु गतासि न पुनर्स्याध-
मस्यान्तिकम् । यतस्तव स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनभित्याध्यन्ययः । मिथ्यावादिनि मया
गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि नागत इति मिथ्याभाषणशीले । वान्धवजनस्य मद्रूपस्याशातः
स्वार्थपरायणतयानाकालितः पीडाया आगम आगमन यया तथाविषे । दूति, न तु सखि ।
तेन मिथ्याभाषणशीलत्वस्य योग्यता व्यज्यते । इतो ममान्तिकाद्वारीं प्रति खानाय
गतासि । खानकालानतिक्रमलोभात् । पुनरिति पुनरेवार्थे । नैवेत्यर्थः । तस्य बहुधा कृता-
पराधस्य । अत एवाथमस्य परवेदानभिज्ञतया दुःखप्रयोजकर्मशीलस्य । अन्तिकं समीपं
गतासीत्यनुपङ्कः । उत्तार्थे साक्षकमाह—निःशेषेत्यादि । तवेत्यस्य स्तनतटादिभिः सर्वै-
रन्वयः । यतस्तव स्तनयोस्तटं प्रान्तसमदेशः । निःशेषं च्युतं स्तललिंतं चन्दनं यसाज्ञात्त-
भूतम् । न तु स्तनस्यादि । वारींगतबहुलयुवजनत्रपापापरवश्यादंसद्व्यलशाम्रस्तिकाङ्क-
तिमुजलतायुग्मेन तटस्यैवोक्ततया सुङ्गः परामर्शात् । अत एव च्युतमित्युक्तम्, न तु
क्षालितमिति । युवजनसंभदेन तत्राप्यनवकाशात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु—मर्दनाधिक्यात्तदेव
तथाभूतमिति व्यक्तमेव । यवमधरो निर्मृष्टरागः निःशेषं मृद्यो रागो यस्य स तथा । उत्ता-
नत्वेन बहुलजलसंबन्धात् । न तूतरोऽः । न्युञ्जतया तत्संबन्धमान्दात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु—
चुम्बनद्वारं तथात्वमिति । किं च, नेत्रे दूरसुपरिभाग एवानञ्जनेऽञ्जनरहिते । खानकाले
मुद्रणान्मध्ये जलसंसर्गमाभावात् । व्यङ्ग्यपक्षेऽपि प्रान्त एव चुम्बनविधानादनञ्जनत्वम् ।
तथा इयं तव तनुस्तन्वी कृशा । अत एव शीतवशात्पुलकिता पुलका रोमोद्रमाः संजाता
अस्याः सा तवाभूता । व्यङ्ग्यपक्षे तु—सुरतरससरणात्पुलकोद्गमः । एव विदर्घाया गृह-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते । नन्वत्र मुख्यार्थवाधाद्विपरीतलक्षणया तदन्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव युज्यते, न तु व्यङ्गम् । अन्यथा ‘साहेन्ती’ हृत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणामूलव्यञ्जनादाहरणापि विपरीतलक्षणा न स्यात् । विशेषाभावादिति । अत्र केचित्—‘सत्यमत्र विपरीतलक्षणा । वृत्तिग्रन्थस्तु तदन्तिकमेव गतासीत्यन्न लक्ष्यत इति शेषकल्पनया योजनीयः । व्यज्यत इति रन्तुमित्यनेनैवान्वीयते’ इत्याहुः । परमार्थतस्तु न खलु मुख्यान्वयायोग्यत्वं स्वरूपसङ्क्षणायां बीजम्, किं तु ज्ञातम् । तथा च यत्र सख्यादेः प्रसाध्य(३) कामुकासंभोगः प्रमाणान्तरेण श्रोतुः प्रतीतिमुष-गतस्तत्र मुख्यार्थवाधादस्तु लक्षणा । तदभिप्रायेणैव ‘साहेन्ती सहि सुहर्थं’, ‘उपकृतं बहु नाम’ इत्युदाहृतम् । यत्र तु प्रमाणान्तरं न तज्ज्ञापकमवतरति तद्वाक्यजनितप्रत्ययमहिन्नैव तु तत्प्रत्ययस्तत्र कथं लक्षणा । वाधाभावात् । उत्प-चेऽपि वाक्यार्थबोधे भवन्नपि वायोऽर्किचित्कर एव । तदभिप्रायेण वार्षी स्नातु-मित्युदाहृतम् । अत एवोक्तं ‘अधमपदेन व्यज्यते’ इति । अत एव च यत्र सख्यादेस्तादशत्वं न प्रमाणान्तरेणावगतं तत्र न ‘साहेन्ती’ हृत्यादौ विपरीतल-क्षणा, व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्वा । वार्षी स्नातुमित्यादौ तु वाधानवतारेण्यधमपदा-र्थपर्यालोचनया यथोक्तव्यङ्ग्यं प्रतीयत एव । इत्येव प्राधान्यमधमपदस्य ।

वाधादिति । वापीत्यानगमनरूपवाच्यार्थवाधादित्यर्थः । अध्याहारोऽन्वयक्तेशो व्यङ्ग्यस्य लक्षणामूलत्वादधमपदेनेत्युक्तेरसामज्जस्य चेत्यरुचिः केचिदित्यत्र बोध्या । प्रसाध्यो नायिकाभिमुखीकर्यः । तज्ज्ञापकं वाधकज्ञापकम् । वाधाभावादिति । वाक्यार्थबोधात्प्रागित्यादिः । अत एव एवमभिप्रायादेव । अन्यथा लक्षणैव प्रयो-जनीभूतव्यङ्ग्यप्रतीतेरिति भावः । अत एव ज्ञातस्यैव वाधस्य लक्षणाबीजत्वादेव । तादशत्वं कामुकोपमुक्त्वम् । इत्येव प्राधान्यं इतरनिरपेक्षनियथव्यङ्गक्त्वरूपम् ।

तात्पर्यवाचोयुक्त्या साधारणेष्वेतेषु वाक्यार्थेष्ववगतेषु विदग्धोत्तमनायिकात्वदुःशीलत्वादिरूप-वक्त्रवेद्व्यवैशिष्ट्यबलादधमपदार्थो दुःखप्रयोजककर्मशीलत्वरूपः साधारणो वाच्यतादशायां तादशकर्मान्तरशीलत्वरूपेणावस्थितो व्यञ्जनया दूरीसंभोगरूपादृशकर्मशीलत्वाकारेण पर्यव-स्यति । अत एव इटिति व्यङ्ग्यबोधकत्वादधमपदस्य प्राधान्यम् । वक्त्रवेद्व्यवैशिष्ट्यबलेन विशेषाकारेण पर्यवसाने विलम्बाभावात् । चन्दनच्यवनादीनां तु खानकार्यतया निवद्धानां योग्यतया संभोगाङ्गभूताश्लेषचुम्बनादिकार्यात्प्रतिसंधाने सति तद्वज्ञनद्वारा संभोगागम-कत्वमिति विशेषः । अत्र च त्वच्यद्वज्ञायां यद्वान्धववृच्छा विश्वसिमि यच्च तत्रैवंविवेद्व्यमनुरक्तास्मि तद्वुक्त्वेव ममैवंविधविविधवञ्चनाजनितपरितापात्रत्वभितीर्थ्यहेतुकविप्रल-म्भसंचारिनिर्वेदवधवनिः । तदुगुणश्च दूतीसंभोगः । चन्दनच्यवनादीना च वाच्यानां व्याङ्ग्यानां च परिरम्भनुम्बनाधुभावानां संभोगोत्कर्षद्वरेण्येष्वेतेजकानां निवेदोत्कर्षत्व-मिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥

२ ४
न हि य सी न रि गु रु न न स ल व ३
प न य सी न रि गु रु न न स ल व ३

तस्मात् 'साहेन्ती' इत्यादौ यदि व्यञ्जना तदा लक्षणामूलैव । वार्षीं स्त्रातुभि-
त्यादौ तु न नियमः ॥

अतादृशि गुणीभूतव्यज्ञं व्यञ्जे तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्चादनतिशायिनि अतिशयितचमत्कारानाथायके व्यञ्जे मध्यमं
काव्यम् । तदुणीभूतव्यज्ञम् । कथितमित्यनुष्यते । अत्र व्यञ्जे स्फुटव्यज्ञय-
इत्यर्थः । तेन नाधमकाव्यातिश्यासिरिति केषांचिन्मतमयुक्तम् । 'अगूढमपरस्याङ्गं'
इत्यादिना गुणीभूतव्यज्ञप्रभेदत्वेन प्रतिपिपादयिष्यमाणस्यास्फुटव्यज्ञयस्यास्य-
हापत्ते । किं त्वस्फुटतरातिरिक्तव्यज्ञपरं व्यञ्जयपदम् । गुणीभूतव्यज्ञे चास्फुट-
माणं व्यञ्जयम् । अधमकाव्ये त्वस्फुटतरम्, तद्विरह एव वेति न काचिदनुप-
पत्तिः । उदाहरणम्—

'ग्रामतरूपं तरुण्या नववज्ञुलमज्जरीसनाथकरम् ।

पश्यन्त्या भवति सुरुचितरां मलिना मुखच्छाया ॥'

अत्र वज्ञुललतागृहे दत्तसंकेता तरुणी न गतेति व्यञ्जम् । तच्च गुणीभू-
तम् । तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । यतः पश्यन्त्या नितरां मुखच्छाया
मलिना भवतीलनेन दर्शनकालं एव तत्कार्यं मालिन्यं तस्यातिशयः संतन्यमा-
नता चेति वाच्यं ग्रीत्यत इति ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यज्ञं त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

एतेन प्राधान्येनेत्यधमपदेनान्वितमिति दर्शितम् । लक्षणामूलैवेति । गमकान्त-
रामावादिलयः । न नियम इति । लक्षणानवतारेऽप्यधमपदेनैव व्यञ्जनसंभवा-
दिति भावः ॥

**वाच्यस्यैवेति । व्यज्ञं तु न तस्मिन्व्यज्ञम् । वाच्यमेव तु विप्रलम्भपोषकतया
चमत्कारे प्रधानमिति भावः । संतन्यमानता चिरकालानुवृत्तिः । सा च भवतीति**

---

१. 'चास्फुटव्यज्ञमाणं व्यज्ञम्' ख. २. 'ग्रामतरूपं सुहः पश्यन्त्यास्तरुण्या मुख-
च्छाया नितरां मलिना भवतीत्यन्वयः । यासे एकं तरुणम् । तेन दुलेभत्वस्त्वनम् ।
मुहुर्वारवारम् । जनताभयेन दर्शने सातल्यासंभवात् पश्यन्त्या भवतीति वर्तमाननिर्देशाभ्यां
दर्शनमलिनीभावयेरविरामः सूच्यते । जनकीभूतदर्शनसमकालतया कार्यस्य मुखच्छाया-
मालिन्यस्य कथनादतिशयोक्तिरङ्कारः । तरुण्या इति द्वयोस्तरुणत्वोक्त्या परस्परानुरागो-
त्क्षणे व्यज्यते । छाया कान्तिः । नितरामतिशयेन । नेवलादि मलिनीभावोपपादकं तरुण-
विशेषणम् । नवा नूतना वज्ञुलस्याशोकस्य मजरी तथा सनाथो युक्तः करो यस्य तथा-
मूलम् । एवं च संकेतनिकेतनचिह्नहस्तनायकदर्शनकृतमालिन्यं विषादरूपव्यज्ञिचारिभावो-
त्क्षणव्यज्ञनमुखेन विप्रलम्भमासं पुण्यातीति तदेवातिशयम्, न तु तव्यज्ञं संकेतस्थानग-
मनमिति गुणीभूतव्यज्ञोदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः.

अत्र चित्रमित्यध्याहार्थम् । तेनाव्यङ्गं काव्यमवरमधमम् । तच्चित्रमिति
कथितमित्यर्थः । अव्यङ्गं अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्गयाहृतम् । तादर्शं चास्फुटतर-
व्यङ्गसन्धानं व्यङ्गमात्राभावे वा चित्रं गुणालंकारयोगि । शब्दचित्रं यथा—

‘स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतैराम्बुच्छटा-

मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्तानाद्विकाह्राय वः ।

भिन्नादुद्युदारदुर्दरी दीर्घादिद्रद्रम-

द्रोहोद्रेकमयोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥७॥

वृत्यनुग्रासोऽत्र शब्दालंकारः । ननु कथमेतदव्यङ्ग्यमुच्यते । मन्दाकिनीवि-
पयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः । किं च नास्येव स काव्यार्थो यस्य न व्यञ्जकत्वम् ।
अन्ततो विभावत्वेनापीति चेच, सत्यम् । किं तु तदव्यङ्ग्यमस्फटतरम् ।

वर्तमाननिर्देशात्, मुहुर्मिलिना भवतीत्यन्वयाचेति ब्रेयम् । अध्याहार्यमिति । चित्रसामान्योक्त्यनन्तरमेव तद्विभागकथनौचित्यादिति भावः । वृत्तीति । 'छेक-
द्युतिगतो द्विधा' इति नवमेऽनुप्रासद्वयित्योक्तरयं वृत्यनुप्रास उच्यते इत्यर्थः । विभावत्वेनापीति । चमत्कारनैयत्येनाद्वृतस्यालम्बनत्वे तद्वज्जक्तवस्यावस्थंभावा-
दित्यर्थः । अस्फुटतरमिति । उद्धटानुप्रासचमत्कारणे पुरःफूर्तिकेन व्यज्ञया-

१. 'मन्दाकिनी वौ मन्दतामहाय भिन्नादिति योजना । मन्दाकिनी स्वर्गज्ञा । मन्दस्य
भावो मन्दताज्ञानम् । पापमित्यन्ये । पापेनापकृष्टतामित्यपरे । अहाय ज्ञादिति भिन्नाच्च-
शयत्विलाशी । सजातीयानन्तरादुत्कर्षप्रतिपादकं मन्दाकिनीविशेषणमाह—स्वच्छन्दस्यादि ।
स्वच्छन्दस्मुच्छलदच्छं कच्छकुहरे छातेतरथदम्बु तस्य च्छटया मूर्छ्णमोहो येषां तैमहार्थे-
भिर्भैर्णेण विहिते खानाहिके यस्यामिति विग्रहः । स्वच्छन्दं स्ववशम् । न तु वातादिपर-
तत्रम् । तेन जलवाहुल्याऽप्नीर्यामित्यक्तिः । स्वस्य च्छन्दोऽभिप्राय इच्छा वत्र तथोच्छ-
लदिति कियविशेषणं वा । स्वस्य छन्देनोच्छलदिति वा । अच्छं निर्मलम् । कच्छस्य
जलप्रायदेशस्य कुहरे तरङ्गवृत्ते विले छातावृहुर्वलादितरत । वेगातिशयेन वलवदित्यर्थः ।
इतरागतम्बुच्छटयिशेषणम् । अस्मुनदछटा परम्परा । मूर्छ्णशयन्मोहोऽज्ञानम् । अत एव
हर्षः । खानस्य प्राधान्यास्त्रयुपन्यासः । यद्वाहिकविहृत्यापि खानस्य लाभाय सः ।
एवं महर्षिसेवित्वेन तीर्थान्तराद्वातिरेकं प्रतिपाद्य नन्दनन्तरादुत्कर्षं स्वभाववृत्तं प्रतिपादयितुं
पुनर्विशिनष्टि—उद्यदिव्यादिना । उद्यन्तः प्रकाशमाना उदारा महान्तो दर्ढुरा भेका यासु एवं-
विधा दर्यः कंदरा यस्यां सा तथाभूता । तरङ्गमिधातैरुपरिभागभज्ञनं तासां प्रकाशनात् ।
तथा दीर्घा आयता अदरिद्रा: शाखादिवाङ्मुख्यानकृशा ये द्रुमसेषां मदन्यो दीर्घ इति देवा-
द्रोः । पातनं तेनोद्रेक आधिकर्यं तन्मयास्त्रयुक्ता ऊर्मयत्तरङ्गास्त् एव मेदुरो निविडो मदो
गर्वो यस्याः सा तथा । 'महोर्भिः' इति पाठे तेनोद्रेको वेषामेवंविधा ये महोर्मय इति
व्याख्येयम् । अनुप्रासोऽव शब्दालंकारः काव्यजीवातुः । अत एव शब्दचित्रोदाहरणम् ।
सतोऽपि व्यङ्गस्य मन्दाकिनीविषयरतिभावस्य मुख्यतश्चमक्तारित्वाभावेनास्फुटत्वात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः । २. 'तराम्भश्छट्य' ग.

२ ४

यद्वा तत्र न कवेस्तापर्यम् । अनुग्रासमात्र एव तस्य संरभात् । तात्पर्यविषयी-
भूतव्यज्ञविरहवत्त्वमेवावज्ञपदेन विवक्षितम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलंकारनिवन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥’ इति ।

अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यज्ञपदं विवक्षितव्यज्ञपरं द्रष्टव्यम् । अर्थे-
चित्रं यथा—

‘विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराङ्गवत्युपश्चुत्य यदच्छयापि यम् ।

ससंभ्रमेन्द्रदुष्टपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥’

अत्रोद्येक्षार्थालंकारः । परं तु रसादौ कथं तात्पर्यविरहोऽस्फुटतरत्वं चा तत्र
ज्ञायते । हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटं प्रतीतेः । मदीयं तु पद्य-
मुदाहरणीयम्—

‘मध्येत्रोम स्फुरति सुभ्रमोधनिवनः शाणचकं

मन्दाकिन्या विपुलुपुलिनाभ्यागतो राजहंसः ।

अहश्छेदे त्वरितचरणन्यासमाकाशलक्ष्म्याः

ससर्वन्त्याः श्रवणपतितं पुण्डरीकं मृगाङ्गः ॥’

अत्र रूपकमर्थालंकारः । तन्मात्रे तात्पर्यम्, न तु रसादौ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथम उल्लासः ।

च्छादनादिति भावः । विवदमानं प्रति परिहारान्तरमाह—यद्वेति । चमत्कारि-
त्वेन न तात्पर्यमित्यर्थः । संरभम् उद्यमः । वस्तुतस्तु चमत्कृतेऽपि व्यज्ञये कदाचिन्-
क्तवेरतात्पर्यसंभवादिप्रसङ्गं इति प्रथम एव पक्षः साधुरिति बोध्यम् । रसादा-
चिति । हयग्रीवगते वीररसे तद्विषयस्तुतौ वेत्यर्थः । वीररसस्य हयग्रीव आलम्बन-
मिति केषांचिदुक्तेरभिप्रायं न विद्मः । इन्द्राद्यालम्बनो हि हयग्रीवगतो वीररस इति
वक्तुमुचितम् । मध्य इति । व्योमसम्ध्य इत्यर्थः । शाणचकं शश्वतैश्यजनकपाषाण-
चक्रम् । पुलिने तीरेऽभ्यागत इत्यर्थः । छेदे समाप्तौ । रूपक मालाहृपकम् ॥
इति श्रीमत्तस्तुपाख्यरामचन्द्रभट्टपूरिवरस्तुवैद्यनाथभक्तायां प्रदीपप्रभायां प्रथम
उल्लासः ॥

१. ‘हयग्रीवाख्यो दैत्यो विष्णुना हत इति कथाश्रिते हयग्रीववधे नाटके (काश्मीरक-
मेण्ठकविषणीते महाकाव्ये) हयग्रीववर्णनप्रस्तावे पद्यमेतत् । ये प्रश्नते हयग्रीवं शश्वतां मानं
चति खण्डयति, मित्राणां ददावीति मानदस्तथाभूतम् । आत्मनो मन्दिरादृहात्, न तु
नगरात् । यदुच्छया स्वेच्छयापि, न तु सुयुत्स्या । विनिर्गतं निःस्तम्, न तु प्रस्तितम् ।
उपश्चुत्य कर्णांकर्णिकया श्रुत्वा, न तु दूहसुखात् । ससंभ्रमण समयस्तेष्वेण अव्याहैतैश्चयेण
दौवारिकाहानविलम्बासहतया स्वयमेव ब्रुते शीत्रं पातिता वथाकर्णित्रिक्षिप्ता, न तु
विस्मयं निहिता अर्णला द्वारपिधानकाष्ठं यस्यां सा तथाविधा अमरावती भिया निमीलिते
संकुचिते अक्षिणी यया सा तथाभूतेव भवतीत्यन्वयः । उपश्चल्येति पातनक्रियया समान-

द्वितीय उल्लासः ।

अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेकव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यन्विभागमाह—

साद्वाचिको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

शास्त्रे व्यञ्जकः शब्दो न प्रसिद्ध इत्यत उक्तमत्रेति । अत्रेति काञ्चे ।

शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैव लाघवादर्थं विभजते—

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युत्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ १ ॥

वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यञ्जयाः क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः । केषु-
चित्यायादिनयेषु । न तु मीमांसकादिसतेष्वपि । लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे
शक्तिः, न त्वन्वयांशेऽपि । गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च । तदंशो हि तात्पर्यार्थो
वाच्यादर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षयोग्यतासत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न
चापदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वात् । इत्य-
भिहितान्वयवादिनां मतम् ।

अन्वयरूपे वाक्यार्थोऽपि पदार्थानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापना-
त्तैव शक्तिग्रहात् । किं चान्वयभागस्याशक्यत्वेऽनुभवविषयत्वं न स्यात् ।
तद्विषये शक्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अशक्यस्याप्यनुभयप्रवेशोऽतिप्रसङ्गात् ।
इत्यन्विताभिधानवादिनां मतम् ।

अथेति । काव्यलक्षणतद्विशेषकथनानन्तरस्त्रियर्थः । पदार्थेषु दोषाभावादिषु ।
स्वरूपं विभागः । आदिना दोषगुणादिव्यवस्थादिसंग्रहः । प्राधान्यादिशेषात्प्रत्यक्षात् ।
स्वं रूप्यतेऽनेति स्वरूपं लक्षणम् । विभागोत्तरं लक्षणाभिधानस्य सांप्रदायिकत्वा-
दिति भावः । लाघवादिति । विभागप्रकरणैवे लाघवादित्यर्थः । न्याया-
दीति । आदिना वैशेषिकभाष्यसंग्रहः । मीमांसकाः प्राभाकरा अभिमताः ।
तात्पर्यर्थं निरूपयति—लाघवादित्यादिना । अन्यलभ्यत्वमेव दर्शयति—
तदंशो हीति । तात्पर्यस्यार्थो विषयः । वाच्यादर्थविलक्षणं संसर्गतारूपं शरीरं
यस्य सः । अतिप्रसङ्ग इति । पदवृत्तविषयस्यापि शब्दबोधविषयत्वे कथंचिदु-
पस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरित्यर्थः । शक्यान्वयत्वस्येति । वृत्ति-
विषयान्वयस्येत्यर्थः । नियामकत्वात् वृत्त्यविषयस्य शब्दबोधविषयतायां प्रयोजक-
त्वात् । तथा चाकाशादेरतथात्वात् शब्दधीविषयत्वमित्यर्थः । नन्वन्वितस्योपस्थि-
तावप्यन्वयस्यान्यलभ्यत्वात्केवलपदार्थं एव शक्तिग्रहः स्यादत आह—किं चेति ।
शक्यत्वस्येति वृत्तिविषयत्वोपलक्षणम् । तथा च तच्छाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति वृत्त्या

कर्तुकत्वमाश्रिय वौध्यम् । अत्रामरावतीति स्त्रीप्रस्त्रयकृतखीत्वाध्यवसायमूलोप्रक्षार्थालकार-
श्वमत्कारविश्रामभूमिरित्यर्थवित्रोदाहरणत्वम् । वीररसस्य तु मुखतश्वमत्कारित्वाभावात्री-
रसत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१०. 'शक्तिव्यवहारेण' क.

२ ४

न हि

न प्र

व य

म न

रे ती

गु

न

स

ल

३

न

४

न

५

६

यद्व
सूर

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि । तत्रापि नैकतरस्य, किं तु सर्वसापीयभिधादिवधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

अत्र वाच्यस्य यथा—

‘माए घरोवधरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिं तुमए ।
ता भण किं करणिं एमे अ ण वासरो ठाए ॥’

अत्र वाच्येनैवार्थेन वक्तुवैशिष्ट्यात्सैरविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणत्वादिना चावश्यविधेयत्वादिकं व्यञ्जयते ।

तदीयपद्वानात्वेन हेतुत्वात्संसर्गेऽपि शक्तिरावश्यकीत्यर्थः । अत्र प्रकारताविशेष्य-
तान्यतरसंबन्धेन शब्दबोधे वृत्तिविषयत्वम् । संसर्गतया तस्मिन्नाकाङ्क्षादिसहकृत-
तात्पर्यमात्रं प्रयोजकमिलेतावतानतिप्रसङ्गादन्यलभ्ये संसर्गे न शक्तिकल्पनं युक्त-
मित्यस्तरसः । स च ‘वादिनः’ इत्येकवचनेन प्रकाशे ध्वनित इति व्येयम् । यत्तु पदे-
नैवान्वयग्रहे वाक्यवैकल्प्यम्, अगृहीतग्राहित्वरूपप्रामाण्यायोगथेति दृष्टणं तदलभ-
कम् । इतरान्वितत्वेन पदाद्वृपस्थितावपि घटाद्यन्वितत्वादिना बोधस्य वाक्यलभ्य-
त्वात्तदैवर्थ्याप्रसक्तः प्रामाण्योपपत्तेऽथेति दिक् । अर्थस्यापीति । अनेन व्यञ्जकत्व-
मपीति कारिकास्योऽपिशब्दोऽर्थानामपीति योजितः । वैधर्म्येति । अभिधालक्ष-
णयोः शब्दमात्रगतत्वात्, लक्षणाया अर्थगतत्वनयेऽपि व्यञ्जयगतत्वाभावादिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । अर्थगतव्यञ्जकत्वानुकौ न्यूनतापत्तेः । अग्रे—‘अर्थव्यञ्ज-
कतोच्यते’ इत्यादिना तत्रिरूपणस्यासङ्गतत्वापत्तेवेत्यपि व्येयम् । यदाप्यर्थव्यञ्जकत्वं
शब्दव्यञ्जकतोदाहरणानन्तरसुदाहरिष्यते तथाप्यत्रासंभावनापरिहारय संक्षेपत
उदाहरणं द्रष्टव्यम् । माए इति । ‘मातर्थोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं
त्वया । तद्रण किं करणीयमेवेव न वासरः स्थायी ॥’ इति संस्कृतम् । वाच्ये-
नैवेति । यथाश्रुतवाक्यार्थेनेत्यर्थः । गुरुमते तस्यापि वाच्यत्वान्मतान्तरे तात्प-

१. ‘काचिदुपनायकसंगमार्थिनी शाकेन्धनाद्यानयनव्यजेन वहिर्गन्तुं मातरं प्रत्याह—
माए इति । भो मातः, गृहसंबन्ध्युपकरणम् । उपक्रियेतेजेनेत्युपकरणप्रबोधनशाकादि-
सामग्री । अद्य खलु निश्चितं नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितम् । तस्मात्किं करणीयं
कर्तव्यं भण वद । आज्ञाप्रयेति यावत् । यतो वासरो दिवस एवमेव अधुना दृश्यमाना-
वस्य एव स्थायी स्थिरो नेति वाक्यार्थः । अत्र मातरिलनेनालङ्घनीयाङ्गत्वम् । गृहेलने-
नावश्यकत्वम् । उपकरणमिलेनान्यथासिद्धिपरिहारः । सकलस्य प्रतिवेशिगृहादिपि लभा-
संभवात् । अथेत्यनेनाधैव संपाद्यत्वम् । साधितमित्यनेन सद्वशङ्काराहित्यम् । त्वयेत्यनेन
खकल्पनाविरहः । तच्छब्देन हेत्वर्थेनावश्यवत्तव्यत्वम् । मणेलनेन स्वप्रेरणम् । एवमेवे-
त्यनेन दिवसावसाने त्वप्रेरणयापि कुलाङ्गनया भया न गन्तव्यमिति, त्वरया प्रेरयेति वा
घोलते । वाक्यार्थेन तु वक्त्रवैशिष्ट्यादुपपतिसमागमार्थित्वमिति वाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्व उदा-
हरणम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘साहेन्ती सहि सुहअं क्षणे खणे दूमिआसि मज्जकए ।
सैवभावणेहकरणिजसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥’

अत्रापकारिण्यां वावावतारान्मुख्यार्थः श्रोत्रा ग्रस्येतुं न शक्यत इति सज्जा-
वस्त्रेहकरणीयविसद्वशं मतिग्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विरचितमिति मुख्यवि-
परीतं लक्ष्यते । तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्घ्यम् ।

व्यङ्घ्यस्य यथा—

‘उभ णिश्चलणिपफन्दा भिसिणीपत्तमिम रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगञ्जभाअणपरिद्विआ सङ्घसुक्ति व्व ॥’

र्यार्थत्वेऽपि वाच्यधटित्वेन वाच्यस्यापि व्यज्जकत्वानपायात् । एवं च तात्पर्यार्थस्य
व्यज्जकत्वमन्युदाहतमेवेति न न्यूनत्वशङ्कापि । वस्तुतस्त्वन्वयस्याद्याच्यत्वेऽप्यन्वितस्य
वाच्यत्वान्न विरोधः । वक्त्री कामिनी । तस्या वैशिष्यमवस्थाविशेषः । केवलवाच्य-
स्यापि व्यज्जकत्वमिहैव दर्शयति—गृहेति । आदिपदेनादेल्यादिपदार्थसंग्रहः ।
साहेन्तीति । ‘साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मक्तुते । सज्जावस्त्रेह-
करणीयसद्वशं तावद्विरचितं त्वया ॥’ इति संस्कृतम् । अत्रेति । सज्जावस्त्रेहान्मां
यत्करणीयं तद्विसद्वशत्वेन लक्षणा । तत्परूपं मतिग्रियसापर्यवसितं दर्शितम् ।
न तु तेन रूपेण बोध इति श्रेयम् । तेन लक्ष्येण । सापराधत्वं च दूतीरमणकर्तृ-
त्वमेव । अथवा दूतीरमणं लक्ष्यान्तर्गतमेव । व्यङ्घ्यं तु कामुकः सापराध इति
नायिकाया ज्ञानं रोपमूलं सहदयान्प्रति । त्वया सद्वशमेवाचरितमिति भज्ज्ञा दूल्या-
त्वब नापराधः, किं तु नायकस्यैवेति वा । ‘पश्य निश्चलनिस्पन्दा विसिनीपञ्चे
राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्घशुक्तिरिव ॥’ इति । निश्चलद्वयं

१. ‘प्रियानुनयार्थं प्रहितां तसुपमुड्यागतां सखीं प्रति नायिकाया इयमुक्तिः । हे सखि,
मक्तुते मदर्थं सुभगं सुन्दरं नायकं साधयन्ती आत्मवशं कुर्वती अनुनयन्ती वा । ‘साह-
यन्ती’ इति पाठेऽपि साधयन्तीत्यवर्थः । क्षणे क्षणे दूनासि शिवासि । त्वया तावत् त्वया
तु सज्जावः साधुत्वं विश्वासो वा । स्लहः प्रसिद्धः । ताभ्यां करणीयं कार्यं तत्सद्वशं ताभ्यां
यादृशां कार्यं तादृशां विरचितम् । फलं तु दैवायत्तमिति मुख्यार्थः । अत्र ज्ञातापकारायां
मुख्यार्थवाधप्रतिसंधानान्तसद्वशपदेन विसङ्घशं लक्ष्यते । तच्च मतिग्रियरमणेन शत्रुत्वाचरण-
रूपम् । एवं च मक्तुते इत्यस्य स्ववृत्ते इति, दूनासीत्यस्य च हृष्टासीत्यर्थः । अथ वा
मक्तुते क्षणमपि न दूनासीत्यर्थः । तेन च नायकः सापराध इति रोपमूलं नायिकाया
ज्ञानं सामाजिकान्प्रति व्यङ्घ्यत इति लक्ष्यार्थस्य व्यज्जकत्वे उदाहरणम् । इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘खने’ क-ग. ३. ‘सज्जाव’ क-ग. ४. ‘उआ इत्यव्ययं
पश्येत्यर्थे । कान्तिदुपनायकं प्रति वदति । विसिनी कमलिनी । तस्याः पञ्चे बलाका
प्रसिद्धः पक्षिविशेषः शोभते त्वं पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वेनान्वयः । समीहितसञ्चनाय
विशिनाइ—निश्चलेल्यादि । निश्चला चासौ निःस्पन्देति कर्मधारयः । चलनं शरी-

व ग ल व य य न न भ भ व त व न व न व न

अत्र निःस्पन्ददत्तेनाश्रस्तत्वम्, तेन निर्जनत्वम्, अतः संकेतस्थानभेतदिति कथाचित्कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । अथवा निःस्पन्ददत्तेनाश्रस्तत्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न त्वमत्रागत इति मिथ्याचदसीति कथाचिह्नत्तसंकेता त्वं नागता अहं त्वागत इति वादिनं प्रतिव्यञ्जते—

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीपाद्यतीत्यर्थः । अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम् । संकेतितं गृहीतसंकेतम् । इदं चेष्टायां साक्षात्संप्रतिपादिकायामतिव्यासिवारणाय, माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेऽतिव्यासिवारणाय वा । न च साक्षात्दिलिखिकम् । ‘यद्यामा यत्र चैत्यादिर्विषयोऽपि स तादशः’ इत्यादिव्यवहितसंकेतस्त्वेऽपि चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाद्य चैत्रादिपदेऽतिव्यासिवारकत्वात् तत्र शक्यसंकेतत्ववहितसंकेतत्वात् । न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् । तद्योगिनि तत्पदप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः । न च साक्षात्संकेतवान्वाचक इत्येतत्वैव स्वस्थत्वे अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम् । संयोगादिनाभिधायां तिथमितायां वाच्यार्थव्यञ्जकतादशायामतिव्यासेवर्णीयत्वात् । न च तथापि तत्रातिव्यासि-

दश्यति—अत्रेत्यादिना । विशेषणान्तरेति । अभिधया प्रतिपाद्यतीत्युक्तौ साक्षात्संकेतमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । इदं चेति । यद्यन्यनया चेष्टायायमर्थो बोद्धव्य इति संकेतस्तत्राप्यस्ति तथाप्यस्माच्छब्दादिव्येवं शब्दघटितसंकेतस्थात्र निवेशात् दोषः । ननु प्रकृतत्वादेव शब्दत्वरूपविशेषणालाभात् चेष्टायामतिव्यासिरत आह—माधुर्यादीति । ‘मूर्धि वर्गान्त्यगः स्पर्शाः’ इत्यादिना वर्गविशेषणां माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यामेति । वटादिनाम प्रधानवृक्षो यत्र स विषयो देशोऽपि तमामेत्यर्थः । तत्रेति । चैत्यादियोगिनि देश इत्यर्थः । न चेति । चैत्रादिपदाद्यामविशेषत्वेन प्रतीतेः । अन्यथा तदृक्षनाशे तत्रतीत्यनापत्तेरिल्याशयः । भूतपूर्वशक्यसंबन्धेनापि प्रतीत्युत्पत्तेन शक्तिकल्पनेत्याह—तद्योगिनीति । चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनीत्यर्थः । वाच्येति । वाच्यार्थान्तरेत्यर्थः ।

रक्षिया स्थानान्तरप्रापिका । स्पन्दस्त्ववयवक्रिया तदप्रापिका । ‘स्पदि किञ्चिच्चलने’ इति धात्वनुसारात् । निर्मले स्वच्छे मरकतस्य नीलमणेभाजने स्थिता शङ्खस्य शुक्तिः शङ्खघटितं शुक्तिसङ्घातं चन्दनादिनिधानपात्रम् । न तु सुक्ताशुक्तिः । तस्य बलाकावणसदृशवर्णत्वाभावात् । शङ्खशुक्तिपदस्य तत्रासामर्थ्याच्च । एवं चाचेतनोपमयात्यन्तकक्षेभाभावः स्वच्यते । पर्यन्तिकचमत्कारस्यानं तु संभोगविप्रलभ्यमेदेन व्यञ्जयदयं प्रकाशे व्यक्तम् ‘व्यञ्जयार्थेस व्यञ्जकत्वेनोदाहरणम्’ । इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः ।

१. ‘निष्पन्द’ क-ख. २. ‘निष्पन्द’ क-ख. ३. ‘संकेतितम्’ क. ४. ‘चैत्यादिनामक’ ख-ग. ५. ‘चैत्यादिपदे’ ख-ग.

रेचेति वाच्यम् । यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थग्रह उपयुज्यते स तर्दर्थवाचक इति हि लक्षणार्थः । अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत्, अगृहीतसंकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययाभावः । इदं च ‘यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्णते’ इत्यादि वृत्तिदर्शनात्संकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र शक्यान्तरध्वननं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाद्यादिव्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाच्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च संकेतितपदवैयर्थ्यम् । लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यग्रतीतिव्यवधानाभावात् । स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च ।

भास्करस्तु—“लक्ष्यस्याप्यन्विताभिधाननये संकेतितत्वाच्चत्रातिव्यासिवारणाय साक्षादिति विशेषणम् । तदनश्युपगमे तु ‘साक्षादभिधत्ते’, ‘संकेतितमभिधत्ते’ इति लक्षणद्रव्यम् । न चादृस्य चेष्टायामतिव्यासिः । शब्दत्वस्य प्रकरणादेव लाभात्” इत्याह । ततु ‘साक्षात्संकेतो गृह्णते’ इत्यादि वृत्तौ साक्षात्त्वस्य संकेतित्वंविशेषणतया व्याख्यानेन विरोधादुपेक्षणीयम् । किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेष्वतिव्यासिः । तेषां साक्षादेव शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वात् । द्वितीयं तु वाच्य एव व्यञ्जयतादशायामतिव्यासम् । न च तत्रेषापत्तिः । संकेतवान्वाचक इत्यस्यैव तदा सम्यक्त्वेन शेषवैयर्थ्यात् ।

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । आद्यसंकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यादिति । मैवम् । किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गम्, उत यस्यांकस्यांचित् ।

यत्र यस्मिन्काले । एवं तत्रेत्यत्रापि । नतु साक्षादिति व्यर्थम् । यत्रामेत्यादिवाक्यस्य पूर्वपूर्वप्रयोगाधीननिरूपलक्षणाबोधकत्वेन संकेताग्राहकत्वात् । तस्यानादिवृद्धपरम्परायैवावगमाच्छाद्याधीनतत्वात् संबन्धस्यात्महेतुत्वादिति न्यायात् । अत एव क्वचिदपभ्रष्टशब्दे संकेतस्यानादित्वाभावात्र तत्रातिव्यासिः । न चैवं प्राकृतकाव्यविलोपः । तत्र मूलशब्दानुसारैणैव तत्त्वात् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि सत्त्वाद्वा । इर्थं चानादिसंकेतस्यैव सहकारित्वात्र काप्यतिप्रसङ्ग इत्यरुचेराह—इदं चेति । संकेतितमिति तु माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णातिव्यासिवारणायेत्युक्तमेव । अन्विताभिधानेति । इतरान्वितत्वेन संकेतग्रहे इतरत्वेन लक्ष्यस्यापि विषयत्वादिति भावः । शृङ्गारादीति । शृङ्गाराद्यबो माधुर्यादिगुणपरः । प्रवृत्तीति । दोहनादीष्टसाधनत्वं हि प्रवृत्तियोग्यत्वम्, शृङ्गाधातायानिष्टसाधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं गोव्यक्तावेव, न तु जाताविल्यर्थः । जात्यादिरित्यादिपदेन गुणक्रियासंज्ञानां संग्रहः । सर्वास्मिति । सर्वासु गोव्यक्तिविल्यर्थः । व्यवहाराङ्गं गोपदजन्यशब्दबोधाङ्गम् ।

१. ‘संकेतविशेषण’ क्र.

२ ४

न हि य य से ती रे मि सु र न ल ल ल उ ल

नाथः । आनन्द्यात् । नान्त्यः । व्यभिचारप्रसङ्गात् । यतोऽगृहीतसंकेतगोपिण्ड
इव घटादेरपि गोपदात्यतीतिः प्रसक्ता । अगृहीतसंकेतत्वस्य तुत्यत्वात् । किं
च न यत्र संकेतप्रहस्तस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचारात्र व्यक्तौ संकेतः । अपि
च व्यक्तिसंकेतपक्षे 'गौः' 'शुक्लः' 'चलाः' 'डित्यः' इत्यादिशब्दानामर्थभेदो न
प्राप्नोति । किमेवमनिष्टमिति चेत्, सहप्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादुपाधावेव
संकेतः । स च द्विविधः—स्वभावतो वस्तुत्वतिर्थटत्वादिः, वकुर्यदृच्छया संनि-
वेशितो नामरूपः । तत्राद्यो द्विविधः—सिद्धः, साध्यश्रेति । सिद्धोऽपि द्वैधा—
पदार्थस्य प्राणप्रदः, विशेषाधानहेतुश्च । प्राणप्रदत्वं च यावस्थितिसंबन्धि-
त्वम् । यथपि शुक्लत्वादेनित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्धित्वम्,
तथापि तस्य संबन्धः कदाचिदपैत्यपि, न तु गोत्वादेरिति विशेषः । तत्र प्राण-
प्रदो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—'नहि गौः स्वरूपेण गौः, नाप्यगौः ।
गोत्वाभिसंबन्धात् गौः' इति । अस्यार्थः—'गौः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य,
नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः । गोत्वाभिसंबन्धात् गोव्यवहारस्य विषयः' इति ।
तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति । विशेषाधानहेतुस्तु गुणः । गोत्वादिना

यस्यांकस्यांचिदिति । संकेतप्रहो व्यवहाराङ्गमिलानुष्यज्यते । आनन्द्यादिति ।
गवादिव्यक्तीनामनन्तत्वेनोपस्थापकाभावात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ च मानाभावा-
व्यपक्षसंभव इत्यर्थः । व्यभिचारेति । संकेतितस्यैव शब्दवोध इति नियमा-
भावप्रसङ्गादित्यर्थः । इत्यपत्तिमाशङ्क्य निरस्ति—यत इति । गोपदजन्यशा-
ब्दबुद्धो यर्तिचिद्विद्यक्तिसंकेतप्रहो हेतुरिति नोक्तदोष इत्यत आह—किं चेति ।
संकेताविषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेव्यभिचार इत्यर्थः । एवं च 'व्यभिचाराच'
इति प्रकाशमन्यः प्रकारद्वयेन व्याख्यात इति बोध्यम् । ननु गोत्वादिप्रकारकसंके-
तप्रहस्तत्प्रकारकशब्दबोधे हेतुरित्युक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आह—अपि चेति ।
व्यक्तिसंकेतपक्षे व्यक्तिमात्रसंकेतपक्षे । न प्राप्नोति न संभवति । तर्हि जातिविशिष्ट-
व्यक्तौ शक्तिरस्त्वस्याशङ्क्याह—तस्मादिति । नागृहीतविशेषणान्यायादिति भावः ।
यद्यच्छया स्वेच्छया संकेतरूपया संनिवेशितः कल्पितो डित्यादिनामरूपः । यावस्थि-
तीति । पदार्थस्य स्थितिर्व्यवहारयोग्यता । तावत्पर्यन्तं तत्प्रयोजकतया संबन्धि-
त्वमिलर्थः । यथाश्रुतार्थस्य वाक्यपदीयप्रन्थानुकृत्वेन 'उक्तं हि' इत्याद्यसंगतेः ।
शुक्लत्वादेरिति । शुक्लादिगुणस्येत्यर्थः । गुणपरशुक्लपदाद्वावप्रलयात् । कदा-
चित्पाकाद्यवस्थायाम् । गौर्न गौरिति यथाश्रुतासंगतेस्तदर्थमाह—अस्यार्थ इति ।
स्वरूपेण व्यक्तिमात्रेण । नापीति । एतच्च दृष्टनन्तत्वेनोक्तम् । यथानभिव्यक्तस्व-
रूपमात्रे वैधर्म्याग्रहादगौरिति न व्यवहारः, तथा गौरित्यपीत्यर्थः । अन्यथा गवि-
अगोव्यवहारस्य गोलसंबन्धाप्रयुक्तत्वेनासंगतेः । विशेषाधानमितरव्यावृत्तिबोधः ।
लब्धसत्ताकं प्राप्तव्यवहारयोग्यताकम् । विशिष्यते इतरेभ्यो व्यावर्त्ते । अनेन

१. 'संकेताविषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेव्यभिचार इत्यर्थः' ख. २. 'विशेषेत्यते' ख-ग.

लब्धसन्ताकं हि वस्तु शुक्लत्वादिना विशिष्यते । साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेश-
वेन विवक्षितः क्रियारूपश्छेदनादिः । यदुक्तम्—

‘यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।

आश्रितकमरूपत्वात्सा कियेत्यभिधीयते ॥’ इति ॥

चक्षुयद्वच्छासंनिवेशितस्तु शब्दरूपः । डित्यादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या
किंचित्प्रकाशितमन्त्यवर्णं बुद्धा निःशेषतो ग्राह्यं नानावर्णात्मकघटादिपदवद्वूर्ण-
क्रमशून्यं स्फोटाख्यं शब्दस्वरूपं डित्यादिष्वर्थैष्पूर्वाधित्येन वक्रा यद्वच्छया क-
ल्प्यत इति संज्ञारूपयद्वच्छात्मको डित्यादिशब्दः ।

प्रकाशगतस्य ‘शुक्रादिना’ इत्यस्य विशिष्यत इत्यनेनान्वयो दर्शितः । पूर्वेति ।
पूर्वापरीभूता एकदेशाः कुठारोदयमनिपत्तादिव्यापारा यस्य तत्त्वेन विवक्षितः ।
द्वौधीभवनफलक्रोदयमनादिव्यापारसमूहो हि चित्तदिव्यातुवाच्यः कल्प्यत इति तद्वटक-
व्यापाराणां तदेकदेशात्वं कालपनिकमेवेत्यर्थः । यावदिति । वाक्यपदीयकारिके-
यम् । सिद्धं तथा असिद्धं भावि वा यावद्यापारवृन्दं साध्यत्वेनाकारेण पचतीत्या-
ख्यातात्पतीयते सा क्रियेत्यन्वयः । सिद्धमसिद्धं वेलत्र हेतुः—आश्रितेति ।
आश्रितं क्रमरूपं येन तत्त्वादित्यर्थः । प्रथमेति । पूर्वपूर्ववर्णप्रतीत्या किंचित्प्रका-
शितमित्यर्थः । अन्त्यवर्णेति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसचिवयेत्यर्थः ।
न च स्फोटस्य निरवयवत्वात्किञ्चिदित्यनुपपत्रमिति वाच्यम् । किंचित्त्वस्याभिव्यक्ति-
गतस्योपपत्तेः । आलोकतारतम्येन घटाभिव्यक्तितारतम्यवत् । बहुभिर्दर्शने रल-
तत्त्वाभिव्यक्तिवच्च । तदुक्तम्—‘सामस्त्येन तु तद्यक्तिः सर्वान्ते मणितत्त्ववत्’
इति । नानेति व्यतिरेकदृष्टान्तेनाखण्डत्वमुक्तम् । तदाहुः—‘एकैकवर्णासामर्थ्या-
न्मेलकानुपपत्तिः । एकबुद्धेर्नदीदीनसाम्यात्स्फोटः स च द्विधा ॥’ इति । एकैक-
वर्णासामर्थ्यत्वायनासामर्थ्यात् नानावर्णात्मकपदस्य चोत्तरोत्तरवर्णयहे पूर्वपूर्ववर्ण-
नाशेन प्रत्यक्षायोगादनेकपुरुषोच्चारितानां समूहालम्बनस्य च वर्णक्रमाविषयत्वेन
जरा राजेत्युभयसाम्यात्स्फोटः स्वीक्रियते । स च पदवाक्यभेदाद्विविध इत्यर्थः ।
शब्दस्वरूपमिति । वर्णातिरिक्तपदरूपम् । एकपदमिति प्रतीतेविषयः । अवय-
वातिरिक्तपदाद्यवद्यविविदित्यर्थः । तथा चाखण्डपदशक्तिरेव तादृशपदविशिष्टाशब्द-
धीहेतुर्जात्यादिविक्तिवदिति भावः । यद्वच्छात्मकत्वं च यद्वच्छाकलिपतत्वाद्वौध्यम् ।
एवं मीमांसकमते स्वस्वबद्य ब्रव्यत्वाद्वयशब्दत्वमपीति । स्वलक्षणं शुद्धं वस्तु ।
बुद्धेति । यस्य बुद्धा निःशेषतो ग्राह्यं तद्वित्यादीनां स्वरूपमित्यन्वयः । उपाधे:
कसाध्यग्रहणादिति भावः । अत एव जातिप्रतीत्यनन्तरमाक्षेपादिना व्यक्तिप्रती-
तिरिति भवादिपदे यः क्रमस्तच्छून्यम् । नन्वत्र जात्यादिवदिह संज्ञाया एवोपाधि-
त्वात्कथमेतदत आह—उपाधित्वेनेति । तथा च पदार्थविशेषणत्वरूपमुपाधि-
त्वेन संज्ञाया इत्यर्थः । तदाहु—उपाध्यन्तरमिति । व्याख्यातादन्यदित्यर्थः ।

१. ‘वेशिष्यते’ ख-ग. २. ‘विशेष्यते’ ख-ग.

२४

न हि य
न प य
न त न
न र न
न म न
न स न
न ल न
न उ न
न व न
न द न

चण्डीदासस्तु—‘अन्यं स्वलक्षणं बुद्ध्या निःशेषतो ग्राहं यस्य तत्र जाति-प्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति क्रमशून्यं च डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादिव्यर्थेषु पाधित्वेन पदार्थोपस्थित्यनुकूलतया संकेतते । उपाध्यन्तरं तेषां नाति । किं तु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयते’ इति वृत्त्यर्थमाह । तच्च भाष्यविरुद्धम् । तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात् । डित्थादिशब्दाङ्गुष्ठादिनामाय-मिति प्रतीतेः । एवं हि ‘गौः’ ‘शुक्रः’ ‘चलः’ ‘डित्थः’ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः’ इति महाभाष्यकारः । नन्वेवं परमाणवादिशब्दानां जाति-शब्दत्वं स्वात्, न गुणशब्दत्वम् । परमाणवादीनां प्राणप्रदत्वेन जातित्वादिति चेत्, सत्यम् । जातिशब्दा एव ते । वैशेषिकनयानुसारेण च तत्र गुणशब्दव्य-वहारः । ननु पटादिनिष्ठानां शुक्रादिगुणानाम्, गुडतण्डुलादिनिष्ठानां पाकादि-क्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धौ व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेत्, न । गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्येद इव लक्ष्यते । यथैकस्यैव सुखस्य खज्जमुकुराद्यालम्बनभेदात् ।

अपरे तु—‘हिमपथःशङ्खादिषु शुक्रादिगुणः परमार्थतो भिन्न एव । पाक-च्छुकुं रूपं नष्टं श्यामसुत्पद्ममिति प्रतीतेः । न चेयं आन्तिः । बाधकाभावात् । न चोत्पादविनाशौ समवायस्य प्रतीयते इति युक्तम् । तदनुलेखात् । तथा चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुक्रादिजातिः । लाघवाच्च तत्रैव संकेत इत्य-भ्युपेयम् । एवं गुडतण्डुलपाकादिष्वपि पाकत्वादिकम् । तथा तारत्वादिविरुद्ध-धर्माच्चासादालवृद्धाद्युदीरितडित्थादिशब्देविव डित्थाद्यर्थेष्वपि बालाद्यवस्था-परिणतनानापरिमाणरूपविस्त्रद्धर्माच्चासाङ्गितेषु डित्थत्वादिकं जातिः । सैव च डित्थादिपदशक्त्या । एकत्वाम् । इत्यज्ञीकर्तव्यम् । एतेन बालवृद्धशुक्राद्युदी-रितेषु डित्थादिशब्देषु च, प्रतिक्षणं भिन्नमाने डित्थाद्यर्थे वा डित्थादित्वमस्ति

उक्तरूपोपाधिलाङ्गीकारात्र विरोध इत्याशङ्क्याह—डित्थादीति । एवंविधोपा-धिलस्य भाष्याभिमतत्वे मानमाह—एवं हीति । एवंविधोपाध्यभिप्राप्येण हि भाष्यकार इत्युचे इत्याधाहारः । तथा च चतुर्विधप्रवृत्तिनिमित्तभूतोपाधिभिर्गवा-दीनां विषयविभागवचनं भाष्यकारस्य तादृशोपाधित्वे संज्ञाशब्दस्य मानमिति भावः । परमाणवादिशब्दानामित्यत्रादिशब्देन परममहच्छब्दादिपरियहः । परमा-णवादीनामणुपरिमाणादीनाम् । अत्रादिपदात्परममहत्परिमाणादियहः । अस्म-दुर्जातिलस्य वैशेषिकाभिमतगुणत्वेन न विरोध इत्याह—सत्यमिति । उक्तदोष आनन्दव्यभिचाररूपः । एकरूपेति । लाघवसहकृतप्रत्ययभिज्ञावशेनाभेदसिद्धिरिति भावः । आलम्बनं प्रतिविम्बाश्रयः । तदनुलेखादिति । नाशप्रतियोगित्वेन समवायस्याविषयीकरणादिलर्थः । एतच्च शुक्रतरं शुक्रतममिति तारत्म्यप्रतीतेरप्यु-पलक्षणम् । अनुगतप्रत्ययेति । अनुगतशब्दरूपाभिधानस्य प्रत्ययद्वैवार्थ्यानु-गमसाधकलात्पृथगचुक्तिः । एवमनुगतप्रत्ययेन पाकलादिकमित्यस्य जातिरित्यग्रत-

१. ‘भाष्यकाराः’ ग. २. ‘तु’ क. ३. ‘शुक्रत्वादिः’ क. ४. ‘यथा’ क.

इति व्याख्यातम् । इवार्थेन वाशब्देन च शब्दस्य स्थानविनिमयात् । यद्वा सर्वे-
ष्वेव वाच्येषु सामान्यमस्तीलय तद्वाक्यतात्पर्यम् । अथवा भाष्यकारमते डित्या-
दिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तद्विष्णु जातिरेव शक्या-
ङ्गीकर्येति तत्त्वात्पर्यम् । तस्मात्सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतविषयः^३ इत्याहुः ।
वेषां मते संज्ञाशब्दानां शब्दो नोपाधिस्तेषां मते आकाशादिशब्दानां कथं
जातौ संकेत इति चिन्त्यम् ।

नैयायिकादयस्तु—‘न व्यक्तिमात्रं शक्यम्, न वा जातिमात्रम् । आये
आनन्द्याद्यभिचाराच्च । अन्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । न चाक्षेपा-
व्यक्तिप्रतीतिः । तस्माद्विषिष्ट एव संकेतः । न चानन्द्यादशक्यता व्यभिचारो
वा । गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतप्रहसौकर्यात्’
इत्यातिष्ठन्ते ।

सौगतास्तु—‘व्यक्तावानन्द्यादिदोषाद्वावस्य च देशकालानुगमाभावात्तदनु-
गतायामत्यावृत्तौ संकेतः’ इत्यादिमतानि प्रकृतानुपयोगात्र सूत्रकृता दर्शि-
तानि ।

ननु वाच्यलक्ष्यव्यञ्जयाः पदार्थो इति विभागोऽनुपपदाः । गुरुव्यत्वेन प्रसिद्धस्य
तुरीयस्यापि भावादित्यत आह—

स मुख्योऽर्थः

साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

नेनान्वयः । डित्यादिपदशक्येत्यात्रादिपदेन चैत्रादिपदसंग्रहः । व्याख्यातमिति ।
साक्षात्सर्वेषां विहाय शब्दगतजातौ शक्तिकल्पनान्नौचिलेन यथाशुतासंगते-
रिति भावः । वाशब्दसेवार्थत्वस्य स्थानविनिमयस्य च क्लिष्ट कल्पनेत्यरुचेराह—
यद्वेति । ‘वाच्येषु’ इति पाठः । डित्यशब्दं शृणोमीलादौ शब्दस्यैव वाच्यलात्त-
द्वैतव जातिसदर्थं इति भावः । अत्रापि संदर्भासारस्यादाह—अथवेति । येषा-
मिति । चण्डीदासादीनामित्यर्थः । आनन्द्यव्यभिचाराभावाद्वि संज्ञाशब्दस्योप-
विलं तेनाङ्गीष्टतम् । तत एव हेतोरिहाप्युपाच्यभवे किंता जातिः स्यात् ।
आकाशस्यैकलादुपाधेश्वानङ्गीकारात् । तथा च सर्वेषामित्यसंगतं स्यादिति भावः ।
व्यक्तिमात्रे शक्तिरिति पक्षे सर्वत्र व्यक्तौ, क्वचिद्वा । आये आनन्द्यादिति । अन्ये
व्यभिचारादिति । न चेति । अनुमानस्यार्थापत्तेवा आक्षेपपदार्थस्यानवतारेऽपि
व्यक्तिप्रतीतेः, आक्षेपनियमेऽपि इत्यनुपस्थितवेन शब्दप्रतीत्ययोगाचेति भावः ।
विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि सर्वत्र, क्वचिद्वेति विकल्पाभिप्रायेण दोषद्रव्यमाशङ्कायादपक्षाङ्गी-
कारेण समावते—सामान्येति । सर्वत्र व्यक्तौ । सौकर्यात् संकेतप्रहसौकर्यात् ।
भावय जात्यादिरूपस्य । देशोति । भावमात्रस्य क्षणिकलादिति भावः । अतद्या-
वृत्तौ अघटव्यावृत्तौ । प्रकृतेति । प्रामाणिकोक्तमतानुसारेणैव प्रकृतार्थविभागसिद्धौ

३. ‘शब्देनोपाधिः’ ग.

कथमसौ तथेत्यत आह—

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३ ॥

अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योऽभिधारूपो व्यापारः स मुख्यो यत उच्चते हत्यर्थः । यद्वा अभिधाव्यवहारस्य नाभिधा समयाभावादित्यादौ दर्शनात्तां लक्ष्यति— तत्र मुख्य इत्यादि । तत्र यो व्यापारः सोऽभिधेत्युच्यते इत्यर्थः । मुख्यत्वोत्कीर्तनं च वक्ष्यमाणस्य लक्षणायास्तद्वाधपुरःसरत्वस्योपपत्तये ।

यत्तु—‘मुख्यार्थबाधे तद्योग इत्यादि कारिकोपयुक्ततया वाच्यस्य संज्ञान्तरं करोति—स मुख्य इत्यादि’ इति सूत्रावतारणं तदयुक्तम् । वाच्यार्थबाधे तद्योग इत्येवमेव तत्रोपपत्तौ तदर्थं संज्ञान्तरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात् ।

वाचकं निरूप्य लक्षणिकं लक्ष्यत्यितुं लक्षणां लक्ष्यति—

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

रूढिः प्रसिद्धिः । प्रयोजनं व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादनरूपम् । क्रिया व्यापारः । अत्रान्योऽर्थो यलक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणम् । लक्ष्यते प्रतिपाद्यत हत्यर्थः । अतो नात्माश्रयः । मुख्यार्थबाधः शक्यसंबन्धो रूढिप्रयोजनान्यतरचेति हेतु-त्रयवचनम् । व्यञ्जनायां शक्तिस्मृतौ चातिव्यासिवारणाय तद्योग इति लक्षणेऽपि प्रवेशनीयम् । योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितम् । अतो न मुख्यार्थसंबन्ध-

मतान्तरकथनानुपयोगादिति भावः । उपयोगे सति अन्यगौरवस्यादोषजातदुपेक्षणम् । अभिधारूप इति । साक्षात्संकेतितार्थप्रतीत्युक्तूर्क्लः शब्दव्यापारोऽभिधा । स च पदज्ञानम्, तद्वोचरः संस्कारो वा । तदुक्तं न्यायरक्षमालायां पार्थ-सारथिमिश्रैः—‘कस्तर्हस्य व्यापारः । खज्जानमेव, तज्जनितो वा संस्कारः । तद्योगी शब्दोऽर्थप्रतीतिं जनयति’ इति । अभिधेति । शब्दस्य व्यापारो य उक्तः स कृति प्रश्नः । तदुत्तरं खज्जानमेवेत्यादि । मुख्यः प्रथमप्रस्यायकः । प्रथमं प्रतीयमानवेनैवार्थस्य मुख्यत्वोपपत्तेर्यत इत्यच्याहारक्षेशाच्च पक्षान्तरमाह—यद्वेति । तत्र साक्षात्संकेतिते । तद्वाधेति । मुख्यासंभवे हिं तदन्याङ्गीकार इति न्यायादिति भावः । हेतुत्रयेति । ‘लक्षणान्तर्गतत्वे हि हेतुभावान् लक्षणा’ इत्यत्र लक्षणाहेतुत्वं वक्ष्यमाणसंगतं सादिति भावः । अन्यतरचेत्यनेनाधशब्दोऽर्थवेत्यर्थको दर्शितः । प्रयोजनस्यापि खेच्छाद्वारा साधनप्रयोजकत्वाद्देतुत्वम् । व्यञ्जनायामिति । ‘उपकृतं’ इत्यादि व्यङ्ग्यापकारातिशयादिवोध इत्यर्थः । अतिशयादेसपकारादिमुख्यार्थसंबन्धानातिव्याप्तिः । मुख्यार्थसंबन्धीति । गङ्गादिसंबन्धिपावनत्वादिवोध इत्यर्थः । अपिशब्देन शक्तिस्मृतिसमुच्चयः । शक्तिस्मृत्यार्थसंबन्धित्वेऽपि तस्मैतेर्मुख्यार्थसंबन्धज्ञानान्यत्वात् । न च तात्पर्यविरहान्वातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तात्पर्यप्रदेऽप्युक्तोपस्थितिरूपवृत्त्यभावे घेटः कर्मत्वमिलादित इव शब्दगो-

व्यञ्जनायामध्यतिव्याप्तिः । मुख्यस्याप्यभिधासुरूप्यार्थं संबन्धेन प्रतिपादनं संभवतीति तद्वारणायान्य इत्युक्तम् । अच्योऽमुख्यः । यदिति गुणीभूतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शः । तेन ‘शक्यसंबन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिरूपक्षणा’ इति प्राचीनमतेनैतलक्षणम् । ‘तद्वेतुः शक्यसंबन्धो लक्षणा’ इति परमार्थः । प्रतिपत्तिहेतुहिं वृत्तिः, न तु प्रतिपत्तिरेव । यत्तु यदित्यस्य यत् इत्यर्थकतया संबन्धपरत्यैव सूत्रव्याख्यानं तदयुक्तम् । ‘नाभिधा समयाभावाद्वेत्वभावात् लक्षणा’ इत्यत्र ‘मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः’ इति व्याख्यानविरोधात् । नहि संबन्धरूपत्वे लक्षणायाः संबन्धो हेतुर्धटते । ननु प्रतिपादनं चेलक्षणा तर्हि शब्दधर्मः । गङ्गादिशब्दानां नीरादिकमुपस्थाप्य विरामे नीराद्यथैनैव संबन्धेन तीराद्यर्थं प्रतिपादनादित्यत आह—आरोपिता क्रियेति । शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वा—च्छब्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—‘सान्तरार्थनिष्ठः’ इति । रुदितो यथा—‘कर्मणि कुशलः’ इत्यादौ । अत्र दर्भधातुदयात् वृत्तेस्तात्पर्यनिर्वाहकत्वात् । मुख्यार्थबोधश्च शब्दतावच्छेदकरूपेण तात्पर्यविषयान्वयवाधः । तेन ‘काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्’ इत्यादौ न व्यभिचारः । न च तद्भावेऽपि गङ्गादिपदात्माराष्ट्रपस्थितिः । मुख्यार्थोपस्थितेरेव गङ्गापदस्योपक्षीणतया विरस्य व्यापारायोगात् तत्र तीराद्युपस्थिते: पदव्यापाराकर्त्यनात् । अतो न व्यभिचारः । एवं रुदित्रयोजनयोरभावस्थलेऽप्यशक्योपस्थितेः शब्दवृत्तित्वाकल्पनात् व्यभिचारः । तथा भूतोपस्थितावेव तद्वेतुल्वोपगमादिति दिक् । लक्षणं निष्कृत्य दर्शयति—तेनेति । प्रतिपत्तिरित्यनन्तरं शब्दव्यापार इत्यव्याहार्यम् । वक्ष्यमाणास्त्ररसादाह—तद्वेतुरिति । अशक्यप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । एवं चैतन्मतेऽशक्यप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन शक्यसंबन्धग्रहे मुख्यार्थबाधादेः प्रयोजकत्वालक्षणावीजत्वप्रसिद्धिरिति ज्ञेयम् । प्राचीनमतेऽस्त्ररसबीजमाह—प्रतिपत्तिहेतुर्हीति । वस्तुतसु संकेतग्राह्यमर्थप्रतिपादकत्वमभिधावृत्तिः, न तु संकेत एव । नाभिधासमयाभावादिति वक्ष्यमाणत्वम् । एवं च यथा पूर्वैष्टीतमर्थप्रतिपादकत्वमुत्तरोत्तरार्थप्रतिपत्तिहेतुः, तथा शक्यसंबन्धेनाशक्यार्थप्रतिपादकत्वमपि लाभवन्यायादिष्टहीतं तत्प्रतिपत्तिहेतुः । तेन कश्चिद्दोषः । तदुक्तं वृत्तिवार्तिकेऽप्यप्यग्यदीक्षितैः—‘मुख्यार्थसंबन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वं लक्षणा’ इत्यलं विस्तरेण । नन्विति । प्रतिपादनमशक्यार्थप्रतिपादकत्वम् । संबन्धेन खसंबन्धेन सामीप्यादिना । तथा च शब्दस्य मुख्यार्थोपस्थानेनोपक्षीणत्वादर्थं एव लक्षक इत्यर्थः । सल्यम् । मुख्यार्थगतमेवाशक्यार्थप्रतिपादकत्वम् । परंतु मुख्यार्थबाधेन शब्दस्य तद्विषयत्वायोगात्तद्वारा लक्ष्यार्थपरत्वात्तन्निर्वाहार्थं शब्दव्यापारत्वं तस्य कल्प्यते । अन्यथा लक्ष्यस्य शब्दानुपस्थितस्य शब्दबोधविषयत्वात्सुपत्तेरित्याशयेन समाधते—शक्यव्यवहितेति । इदमेव सान्तरेत्यनेनोक्तमित्याह—तदुक्तमिति । सान्तरः शक्यव्यवहितो योऽर्थो लक्ष्यार्थस्तन्निष्ठः । तद्विषय इत्यर्थः । ‘सर्वं बाक्यं कार्यनिष्ठं’ इति गुरुक्तिवत् । तथा च शब्दस्य लक्ष्यार्थविषयत्वं लक्षणाधीनमित्यतः शब्दे लक्षणारोप इति भावः । एवं च स्वप्रयोजकशक्तिमत्त्वरूपपरम्परासंबन्धेन शब्दवृत्तित्वादारोपितत्वोच्चिरिति ज्ञेयम् । कर्मणीति ।

ग्रहणायोग्यत्वान्मुख्यार्थवादः । विवेचकर्त्वं च संबन्धः । एवमन्यत्राप्यूद्घम् । तथा च तैलङ्गादिजनपदशब्दा जने, त्वक्षब्दस्त्वगिन्द्रिये । प्रयोजनाद्यथा ‘गङ्गायां धोषः’ इत्यादौ । अत्र हि गङ्गातीरे धोष इति मुख्यशब्दात्तादशं पावनत्वं प्रतीयते यादशं ‘गङ्गायां धोषः’ इति लाक्षणिकात् ।

लक्षणा तावद्विविधा—शुद्धा, गौणी च । तत्राद्या द्विविधा—उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा च । ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे । इति शुद्धाभेदाश्वत्वारः । गौणी तु द्वेधा—सारोपा, साध्यवसाना च । इति षड्बिधत्वं लक्षणायाः कारिकात्रयेण प्रतिपादयति—

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः पराक्षेपः परलक्षणम् । स्वार्थपरिलागेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः । अतः ‘काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्’ इत्यस्य न तृतीयभेदत्वम् । एवं परार्थे स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्धयर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थसमर्पणं स्वार्थपरिलागाः । स्वार्थपरिलागेन परार्थलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । एताभ्यामुपाधिभ्यां शुद्धैव द्विविधोक्ता, न तु गौण्यपीत्यर्थः । एते एवाच्यत्र जहस्यार्थांजहस्यार्थे इत्युच्यते । ननु शुद्धैवेत्यनुपत्तम् । गौण्या अपि तथात्वसंभवात् । तथा हि—‘गौर्वाहीकः’ इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावस्फुटैव । उपादानलक्षणा तु गौर्वाहीकोभयविषये गाव एते समानीयन्तामित्यादाविति चेत्,

चित्रकर्मणीत्यर्थः । न च मुख्यार्थवोभाप्रतिसंघेऽपि द्विटिति तक्षबोधात्तत्र शक्तिरेच । अन्यथा मण्डपपदस्यापि इहादौ शक्त्यस्मावप्रसङ्गं इति वाच्यम् । कृतावयवशक्तिकस्यान्वयत्र लक्षणयैवोपपत्तावातिरिक्तशक्तिकल्पनाया अन्यायत्वात् । मण्डपादिपदस्यापि इहादौ निरुद्धलक्षणाङ्गीकरात् । न चैवं पङ्कजादिष्वप्यवेक्षमापत्तौ योगरूढिविलोपापत्तिः । तत्र योगार्थविशिष्टरूप्यर्थसैव नियतोपस्थित्या रुठिकल्पनेन वैषम्यात् । मुख्यार्थबोधप्रतिसंधानमपि व्युत्पन्नानामस्त्येव । कदाचिच्छक्तिभ्रमाद्वैषये तदभावेऽपि न क्षतिः । तैलङ्गादीति । न च विनिगमकाभावः । जनेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्यासंभवात् । एवमिन्द्रियमजानतोऽपि त्वचि त्वक्पदप्रयोगात्तत्रैव शक्तिरिति दिक् । तादशं साक्षात्कागतम् । ‘लक्षण तेन पङ्कजा’ इति वक्ष्यमाणषङ्गिधृतवत्स्य प्रकारं कारिकासुरसिद्धं विशदीकृत्य दर्शयितुमाह—लक्षणेति । ते अपि उपादानलक्षणालक्षणलक्षणे अपि । अन्वयप्रवेशसिद्धये समभिव्याहृतपदार्थान्वयबोधविषयत्वसिद्धये । स्वार्थपरिलागेन स्वार्थसाहित्येन । स्वार्थपरिलागेन खार्थस्य समभिव्याहृतपदार्थान्वयत्वेन स्वार्थविवक्षया तत्साहितेनाथिकार्थोपस्थापनम् । एवं च समभिव्याहृतपदार्थान्वयित्वेन स्वार्थविवक्षया तत्साहितेनाथिकार्थोपस्थापनम् । तत्त्वेन स्वार्थस्यामेनेतरार्थोपस्थापनं लक्षणमिति फलितम् । अन्यत्रेति । शास्त्र इत्यर्थः । स्फुटैवेति । गौर्वाहीकोभयानुगतजाज्ञमान्यादिविशिष्टलक्षणया जडो वाहीक इत्यन्वये

मैवस् । अत्रोपचारबीजं संबन्धः सादृश्यमन्त्रो वा । आद्ये शक्यासादृश्यस्य शक्यावृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता । येनोपादानलक्षणा स्यात् । अन्ते कथं गौणी । सादृश्यसंबन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात् । तत्रोपादानलक्षणा यथा—‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ ‘थष्टीः प्रवेशय’ इत्यादौ । अत्र कुन्तादयः स्वतोऽसंभवत्यवेशास्तसिद्धये स्वसंयोगिपुरुषांलक्ष्यन्ति । यथा च ‘काकेन्यो दिवि रक्ष्यताम्’ इत्यादि संग्रहस्थोक्तम् । अन्ये पुनर्जातिपदार्थवादिन उपादानलक्षणामन्यामुदाहरन्ति यथा—‘गौरनुबन्धः’ इति श्रुत्या प्रतिपादितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेर्मम कथं स्यादिति जात्या अवच्छेदकतया कथंचित्स्वान्वयसिद्धये व्यक्तिर्लक्ष्यते । ननु व्यक्तिरभिधेयैव, न तु लक्ष्येति चेत्, न । व्यक्तौ केवलायामेवाभिधा, जातिविशिष्टायां वा । आद्ये आनन्दव्यभिचारौ । अन्ते नागृहीतविशेषणान्यायेन जातवेवाभिधा । व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव संभवात् । तदुक्तम्—‘विशेषं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिविशेषणे’ इति । तदेतदपेशलम् । प्रयोजनस्य रूढेवां तृतीयलक्षणाहेतोरभावात् । जातिव्यक्तिपदार्थौदासीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिविचारः । कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्र-

गोरपवेशादिति भावः । अशक्ये शब्दप्रयोग उपचारः । शक्यावृत्तितयेति । सादृश्यस्य भेदग्रभत्वादिति भावः । अनन्त्य इति । साहित्यादिसंबन्धेन गोप्युक्तलक्षणे गवामप्यानयनान्वयादुपादानसत्त्वेऽपि गौणीत्वं नेत्र्यर्थः । न च सादृश्यसंबन्धेनैव गोसदृशत्वेन वाहीकलक्षणायां सादृश्यप्रतियोगितया गोप्युपादानमस्तीति शङ्खाम् । एवमपि वाहीकपदार्थेनान्वयाभावेन निरुक्तोपादानत्वविरहात् । अत एव ‘कुन्तायुधानानय’ ‘कुन्तान्भोजय’ इत्यादौ नोपादानत्वमिति वोध्यम् । स्वत इति । इतरविशेषणत्वं विनेत्र्यर्थः । असंभवदिति । असंभवत्तात्पर्यविषयप्रवेशान्वया इत्यर्थः । अन्यथा पुरुषमात्रोपलक्षणत्वे तु लक्षणत्वमेवेति हेयम् । अत्र च प्रयोजनं कुन्तबाहुल्यप्रतीतिः । कुन्तगततैक्ष्यस्य वा तु रुणेषु प्रतीतिः । ‘श्रेतो धावति’ इति निरुद्धोपादानलक्षणा हेया । इयमेव विशेष्यवाचकसमानाधिकरणपुरुषादिपदयोगे सारोपा । तदुपादाने तु साध्यवसानेति द्रष्टव्यम् । लक्षणलक्षणा तु सारोपा साध्यवसाना च ‘आकृत्यतम्’ इत्याद्युदाहरणेषु वस्यते । आक्षेपादेवेति । आक्षेपश्च शक्यसंबन्धेनोपस्थितिर्लक्षणात्मकैव विवक्षिता । ‘स्वसिद्धये पराक्षेपः’ इतिवद् । ननु प्रयोजनाभावेऽपि रूढिः कुतो नेत्र्याशङ्खाह—जातीति । औदासीन्येन परिस्थापोन । गवादिपदानामुत्सर्गतो व्यक्तिसाहित्येनैव जातिबोधकत्वेन तत्र लोकप्रसिद्धेरनपेक्षणात् । कादाचित्क्षेप एव हि रूढिवशेन लाक्षणिक उच्यते । यथा त्वगदिपदैरिन्द्रियादिबोध इति भावः । आक्षेपादिति । अर्थापत्तेरुमानाद्वैत्यर्थः । एवं चाक्षेपसहकृताद्वोपदाद्वोत्तिशिष्टबोधः । नियतोपस्थितेराक्षेपलभ्यतया वृत्त्यमावेऽपि क्षतिविरहात् । न चाप्रकृत्यर्थतया प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिः । प्रकृतितात्पर्यविषय एव

१. ‘सिच्चर्य’ ख. २. ‘शब्दप्रवेशः’ ख. ३. ‘संबन्धवद्’ ग. ४. ‘पुरुषे’ ग.

५. ‘आक्षेपालक्ष्य’ ग.

तीतिः । जात्या आक्षेपात् । व्यक्तिं विना तस्या अभावात् । यथा क्रियतामि-
त्यत्र क्रियया करुः, कुर्वित्यत्र कर्मणः ।

अपरे तु—“धीनो देवदत्तो दिवा न सुङ्गे” इति वाक्यमभोजी पीन इति-
वत्पीनत्वान्वयप्रयोजकस्य भोजित्वस्याप्रतीत्या योग्यतामलभमानमन्वयं बोध-
यति । तेन तत्सिद्धये रात्रिभोजनं लक्ष्यते । तथा च दिवा न सुङ्ग इति मुख्य-
मर्थमादायैव तलक्षणेस्युपादानलक्षणेयम्” इत्याहुः । तदप्यसम्यक् । शब्दाद्या-
हारनये श्रुतार्थापत्तेः, अर्थाद्याहारनयेऽर्थापत्तेरेव रात्रिभोजनप्रत्ययेन लक्ष-
णानङ्गीकारात् । लक्षणलक्षणा तु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ । अत्र तदादेवोपा-
धिकरणत्वसिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमर्पयन्ति । स्वार्थं परित्यज्य तत्रैव वर्तन्ते ।
उभयरूपा चेयमुदाहृता शुद्धा, न तु गौणी । उपचारमिश्रा हि गौणीत्युच्यते ।
उपचारश्च सादृश्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यातिशयमहिन्ना भिन्नताप्रतीति-
स्थगनं वा । न चोक्येऽस्तत्संभवः ।

केचित्पुनराचक्षते—“उपचारामिश्रत्वं न शुद्धाया मिश्रातो भेदकम्, किं
तु तटस्थत्वम् । तच्च लक्षकस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदाप्रतीतिः । तथाहि
‘गौर्वाहीकः’ ‘गौरस्यम्’ इत्यादौ भेदेऽपि शक्यलक्षयोरभेदः प्रतीयते, न तु
‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ । तत्र भेदमात्रप्रतीतेः” इति ।

अन्ये तु—“गङ्गायां घोषः” ‘यष्टीः प्रवेशय’ इत्यनयोरेव परस्परभेदहेतु-
स्तटस्थत्वम् । गङ्गायामिल्यत्र तस्सत्त्वात् । यष्टीरित्यत्र तदभावात्” इति मन्यन्ते ।

तदङ्गीकारात् । यत्र तु नाविनाभावस्त्रोपस्थित्यर्थं लक्षणाङ्गीकार इत्याशयः । अत
एव श्रकाशक्तिद्वयति । ‘अविनाभवे चाक्षेपैषौ व सिद्धेः’ इति । अविनाभावेनक्षेपे
दृष्टान्तमाह—यथेति । ‘प्रविश पिण्डीम्’ इति शब्दाद्याहारस्य विषय इति वैष-
म्यान्वयोपन्वस्तम् । श्रकाशे त्वाक्षेपसामान्यमात्रेणोक्तमिति वैयम् । तत्सिद्धय
इति । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताशानायेत्यर्थः । शब्देति । भद्रादिसत
इत्यर्थः । श्रुतार्थापत्तिः श्रुतार्थकल्पनम् । तच्च न शब्दाद्याहारं विनेति तत्सिद्धिः ।
अर्थमात्राद्याहार इति गुरुनये त्वर्थकल्पनमात्रमित्यर्थः । न च देवदत्तादिपदसैव
रात्रिभोजनविशिष्टस्वार्थं लक्षणात्, न तु शब्दकल्पनेति वाच्यम् । नियमतो मुख्य-
र्थबोधप्रतिसंधानाद्यभावेऽति द्वारमिल्यादौ शब्दाद्याहारस्यार्थाद्याहारस्य च कुम-
त्वेन वारयितुमशक्यत्वादिति संक्षेपः । शुद्धेति व्याच्छे—उभयरूपा चेति ।
ननु ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इत्यादौ सादृश्यसंबन्धेन कुन्तधरोपस्थित्या कुन्तधरान्व-
युद्धिसंभवात्तत्र गौणीत्वं स्यादत आह—सादृश्यातिशयेति । एवं च यत्र
साधारणगुणप्रकारिकोपस्थितिस्त्रैव भेदप्रतीतिस्थगनादौणत्वम्, नान्यत्रेति नोक्त-
दोष इति भावः । अनयोरिति प्रकाशन्त्यय प्रकारान्तरेण व्याख्यानमनुस्तुताह—

१. गौणीत्यसादनन्तरं ‘उपचारामिश्रात्’ इति ख-ग-पुस्तकयोरचिकमस्ति । २. ‘म-
हिन्ना भिन्नयोभेदप्रतीतिः’ ख-ग, ३. ‘शुद्धायां’ क, ४. ‘भेदप्रतीतिः’ क, ५. ‘वाथ’ ग,

तदुभयमप्यसत् । अस्ति हि गङ्गादिपौस्तीरादिप्रतिपादने गङ्गादिनिष्ठपावनत्वादिसूखप्रतिपिपादयिषितप्रयोजनप्रत्ययः । तत्र गङ्गात्वादितितरेव बीजम्, न तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव । ‘तीरे घोषः’ इत्यत्रापि तत्पतीतिप्रसङ्गात् । अथ गङ्गाशब्देन तटप्रतिपादने गङ्गासंबन्धसतत्र प्रतीयते । तदेव च तद्वीजमिति चेत्, न । एवं हि ‘गङ्गातटे घोषः’ इति मुख्यशब्दप्रयोगेऽपि तत्पतीतिः स्यात् । तत्संबन्धप्रतीतौ विशेषाभावात् । अथ बाधे जागरूकः कथं गङ्गाशब्दादिभिर्गङ्गात्वादिकं तीरे बोध्यत इति चेत्, उच्यते । शब्देन लक्ष्येऽर्थे प्रतिपादिते तत्र मुख्याभेदो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । तदेतदुक्तम्—‘तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः’ इति । अत्र प्रतिपादने इति सतिसप्तम्या प्रत्ययस्यानन्तर्यं बोध्यते । न च व्यञ्जने बोधः प्रतिबन्धक इति काव्यविदां पन्थाः । वक्ष्यति हि—‘सारोपसाध्यवसानयोगौणभेदयोर्भेदोऽप्यभेदावगमः सर्वैर्थयाभेदप्रतीतिश्च फलम्’ इति । किं बहुना बाधित एव पावनत्वादिविशेषस्तादौ प्रतीयते । यत्सूत्रयिष्यति—‘योगः फलेन नो’ इति । नन्चेवं कथं गौण्याभेदवासेदप्रत्ययं प्रयोजनं वक्ष्यति, शुद्धभेदयोस्तु प्रयोजनान्तरमिति चेत् न । गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात् । शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनान्तरस्यापि भावात् । न तु शुद्धायाम् । अभेदप्रत्ययस्याभावादिति संक्षेपः ।

गौणीभेदौ लक्ष्यन्नेव विभजते—

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

अन्या अर्थाद्वौणी आरोपाद्यवसानाभ्यां भिद्यते, न तूपादानलक्षणाभ्यामिति तुशब्दार्थः । विषयी आरोप्यमाणो गवादिः, विषय आरोपस्य वाहीकादिश्च यत्र तथा अनपहुतभेदौ सामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्दप्रतिपादौ सा लक्षणा सारोपा । विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यात्रारोपयदार्थत्वात् ।

विषयन्तः कृतेऽन्यसिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

अन्ये त्विति । अथेति । प्रतिपादन इत्यनन्तरं कर्तव्य इति शेषः । लक्षणायाः शक्यसंबन्धात्मकत्वादिति भावः । तदेवेतत्य विषेयबीजविशेषणत्वात् लिङ्गात्-पपतिः । एवं हीति । मुख्यशब्दप्रयोगाद्यत्र प्रतीयते तदनन्यलभ्यत्वालक्षणाप्रयोजनम्, नान्यदिति भावः । वैयज्ञनिकवोये न बाधो विरोधीलत्र संमतिमाह—वक्ष्यति हीति । प्रकाशकृदिति शेषः । सूत्रसमतिमिपि दर्शयितुमाह—किं बहु-नेति । प्रावनत्वादिविशेषो गङ्गागतपावनत्वादिरूपः । मुख्यस्येति । उद्देश्यतया चमत्कारितया च प्रधानस्येत्यर्थः ॥ अर्थादिति । पूर्वं शुद्धाभिधानसामर्थ्यादिलक्ष्यः । यत्र यादशलक्षणास्थले । अर्तीतत्वाविवक्षां दर्शयति—शब्दप्रतिपादादिति । नवु सारोपेत्यस्यारोपयुक्तेत्यर्थः । न च खमते वाहीके गोररोपो लक्षणाविषयः । बाधात् । अन्यथा लक्षणाया एवासंभवात् । नापि लक्षणाफलीभूता-

विषयिणा आरोप्यमाणेनाच्चसिद्धारोपविषयेऽन्तः कुते लिगीर्णे । भेदेनानुपस्थित इति चावत् । विषयिमात्रं यत्र निर्दिश्यते, न तु विषयोऽपि सा साथ्यवसाना । विषयिणा विषयतिरोभावस्यात्राव्यवसानपदार्थत्वात् ।

एतौ भेदौ शुद्धभेदेऽपि भवत इति प्रतिपादयत्वेव शुद्धाया गौण्याश्च लक्षणमाह—

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्था । गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाव्यवसानरूपौ भेदौ । तौ यदि सादृश्यसंबन्धात्तदा गौणौ । अथ संबन्धान्तरात्तदा शुद्धौ । तत्र सादृश्याद्यथा—‘गौर्वाहीकः’ इति सारोपः । ‘गौरयम्’ इति साथ्यवसानः । यद्यपि वाहीकस्य वाहीकचेन, इदंतया वोपस्थितौ सारोपत्वमेवोचितम्, तथापीदत्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं दृष्टव्यम् । अतएव वक्ष्यते अनिश्चयस्पसंकरावसरे—“नयनानन्ददायीन्दोर्बिंश्म-भेतव्यसीदिति” इत्यत्रैतदिति विम्बविशेषणतया किमियमितशयोक्तिः, किं वैतदिति वक्त्रं निर्दिश्य विम्बविमित्यारोपादूपकम्” इति ।

अत्र केचित्—‘गोशब्दस्य मुख्यतो गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, लक्षणया तु गोशब्दार्थयगतं जाड्यमान्यादि तथा भवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीक उच्यते ।’ तद्युक्तम् । अशक्यस्याशक्यवृत्तेश्च धर्मस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वभिन्नशक्यानधिकरणत्वस्य तत्त्वात् ।

रोपसाहित्यमर्थः । ‘आयुर्धृतम्’ इत्यादिशुद्धसारोपायां तदसंभवादित्याशङ्क्याह—विषयेति । तथा चारोपपदार्थस्य मुख्यस्याभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । विषयाचकपदेनैव विषयप्रतिपादनं विषयिकृतस्तिरस्कारोऽव्यवसानमिति निष्कृत्याह—विषयिणेत्यादिना । अत्र गौणसारोपोदाहरणे ॥ मुख्यतः शक्या तथा प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च तस्य वाहीकावृत्तित्वात्कथं तद्विशिष्टतया वाहीकबोध इति वाच्यम् । आरोपेण प्रवृत्तिनिमित्तत्वाज्ञीकारात् । अतएव सारोपत्वमप्युपप्रवामिति भावः । तथा च जाड्यवदभिन्नो वाहीक इति शक्तिलक्षणम्यां बोध इति । अशक्यवृत्तेर्गोपदशक्यत्वाभिमतवाहीकवृत्तिभिन्नस्य । एतदेव प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणासंभवेनोपपादयितुं तलक्षणमाह—शक्यत्वं इत्यादि । द्वे अपि सतिसप्तम्यौ । भवति हि गोत्वं गोपदशक्यम् । गोपदशक्यगोवृत्तिस्मिन्नगोपदशक्यत्वानधिकरणं चेति लक्षणसमन्वयः । खपदं प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभिमतपरम् । गगनघटादिपदेषु शब्दाश्रयत्वव्यत्वादिवारणायाद्यम् । गवादिपदेष्वव्यवसंयोगविशेषवृत्तिलं रूपाकृते: पश्चादिपदेषु लोमत्वादेश वारणाय द्वितीयम् । तदर्थश्च शक्यतावच्छेदक्तातियामकसाक्षात्संबन्धेन शक्तिमुख्यविशेषवृत्तिलम् । तेनाकृतिनिष्ठजातिविशेषस्य लोमत्वादेश निरासः । आकृतेलोमादेश मुख्यविशेषत्वाभावात् । आकृतेरपि खसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन गवादिवृत्तिवात्तद्वारणाय साक्षादिति । कालि-

अपरे तु—‘न गवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपादते । किं तु गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगता जाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्ते’ इत्याहुः । तदप्यसम्यक् ।

इदं पुनरत्र तत्त्वम्—साधारणं जाड्यमान्यादि लक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादिर्लक्ष्यत इति । तेन ‘जडो वाहीकः’ इत्यादि वाक्यार्थो भवति तदुक्तमन्यत्र—

‘मानान्तरविरोधे तु सुख्यार्थस्यापरिग्रहे ।

अभिघेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्ठा तु गौणता ॥’ इति ।

लक्ष्यमाणगुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तैरेव यदि योगः शक्य-संबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति । अविनाभावश्चात्र संबन्धमात्रमभिमत्तम् । न तु

कादिना तद्वृत्तित्वाच्छक्यतावच्छेदकता नियामिकेति दध्यादिपदे दध्यादिपदे दध्यादिपदे तृतीयम् । दग्धः स्खभिन्नदधिपदशक्यदधित्वाधिकरणत्वात् । ज्ञानविषयवाचिवस्तु-पदशक्यतावच्छेदकक्षानविषयत्वस्य स्वात्मकशक्याधिकरणत्वात्त्वमित्रेति । न चैव-मपि स्खभिन्नवाच्यत्वादयधिकरणत्वाद्यासिरिति वाच्यम् । शक्यपदेन शक्तिजन्य-बोधप्रकारविवक्षणात् । वाच्यत्वादर्वेष्टुपदशक्तिजन्यबोधप्रकारत्वाभावात् । अधिकरणत्वं च शक्यवृत्तिताधटकपूर्वोक्तसंबन्धेनेति न पशुपदप्रवृत्तिनिमित्तलाङ्गूलस्य तादृशलोमाद्यधिकरणत्वात् । संयोगस्य चातथात्वात् । न चैवमपि सदादिपदे स्वातिरिक्तशक्योपस्थितिप्रकाराप्रसिद्धा तदनविकरणत्वाप्रसिद्धिः । स्खलस्य प्रतियोगिकोटिनिवेशेन स्खभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारार्मूताधिकरणं यद्यत्ततद्वेदकूदन्तिवेशेनाप्रसिद्धेरभावात् । एवं च शक्यत्वे सति शक्यतावच्छेदकताधटकसाक्षात्संबन्धेन शक्तिसुख्यविशेष्यवृत्तित्वे च सति स्खभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारार्मूताधिकरणं यद्यत्ततद्वेदकूटवत्त्वमिति लक्षणं पर्यवस्त्रामिल्लमतिविस्तरेण । अत्र च वाहीके गोपदशक्तौ सकंताद्यभावान्व निंचित्यमाणमिति दृष्टेण स्फुटत्वान्वोक्तमिति ज्ञेयम् । अभिन्नतयेति । सजातीयतयेत्यर्थः । बाधित्वाथस्य लक्ष्यत्वायोगाद् । तथा च गोजाड्यसजातीयजाड्यवान्वाहीक इति बोध इति भावः । सामानाधिकरण्येति । एकघमिगोधकत्वाभावादिति भावः । एवं नामार्थयोर्भेदेनान्वयानुपपत्तिरप्यूद्या । तृतीयमतस्य सिद्धान्तत्वबोधनायाह—तत्त्वमिति । साधारणं जाड्यमान्यत्वादयवच्छिवम् । अत्र संमतिमाह—तदुक्तमिति । अन्यत्र भट्टवार्तिके । गुणैर्योगात्संबन्धाद्या वृत्तिगोंशब्दस्य वाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणतेष्ट्यर्थः । प्रथममते गुणयोगाभावः मध्यमे गुण एव वृत्तिः, न तु तयोगाद्वाहीक इति तयोर्नाभिमतत्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकीभूतगुणरूपसंबन्धाद्वृत्तिगौणीति व्याचषे—लक्ष्यमाणा ये इति ।

अत्र वदन्ति—‘गौवीहीकः’ ‘मुखं चन्द्रः’ इत्यादिषु कृपाकाङ्गवशादभेदान्वयेनोपपत्तौ न लक्षणा युक्ता । बाधनिश्चयस्याहर्यज्ञानं इव शब्देऽप्यविरोधात् । अत एव ‘अत्यन्तासल्पपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि’ इति प्राच्चं प्रवादः । न चैव ‘वहिना सिंचेत्’ इत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानाभावात् । ‘मुखं चन्द्रः’ इत्यादौ त्विष्टव्यमत्कृतिप्रयोजकताज्ञानादिच्छेस्याहर्ययोग्यताज्ञानसंपत्तिः । अतएव शब्दे योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमपि संगतम् । असु वान्वयबोध एवाहर्यः । बाधप्रतिबद्यतावच्छेदककोटौ शब्दान्यत्वनिवेशो शब्दे योग्यताज्ञानहेतुत्वकल्पने च गैरवप्रसङ्गस्यापरिहारात् । किंच लक्षणापक्षे ‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्’ ‘पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जु मञ्जीरशिङ्गितमनोहरमस्त्विकायाः’ इत्यादौ क्रमेणोपमारूपक्योस्फमितविशेषणसमासाधीनयोः स्त्रीकरे लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनमञ्जीरशिङ्गितयोरन्वयातुपपत्तिर्व्यवस्थापिका रूपकोपमयोः प्राचीनोक्ता न संगच्छते । आद्यपदे उपमायामिव रूपकेऽपि सदृशलक्षणया नारायणसदृशप्रतीतौ लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनानुपपत्तिसाम्येन रूपकनिर्णयकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयपदेऽपि रूपकेऽपि बाधकाभावेन तन्निर्वत्कताया असंभवात् । अपि च लक्षणा किं समानधर्मत्वेन, आङ्गादकत्वत्वादिना वाङ्मीक्रियते । आद्ये सादृश्यस्य शब्दोपादत्वादुपमान्त्वापत्तिः । नहि सादृश्यस्य वाच्यतायामेवोपमा । ‘कमलसुहन्मुखम्’ इत्यादावपि तस्याः सर्वसंभवत्वात् । अन्ये ‘आहादयति मुखेन्दुः’ इत्यादौ पौनरक्षत्यापत्तिः । न चात्राहादकत्वातिरिक्धर्मं एव लक्ष्यतावच्छेदक इति वाच्यम् । तदस्फुरेऽपि सहदयानां चमत्कारोदयादनुभवविरोधाच्च । न चायमुपमितसमास एवेति वाच्यम् । सामाच्यधर्माप्रयोग एव तदनुशासनात् । तस्मात् ‘चन्द्रभित्रं मुखम्’ इत्यादाकारक एव तत्र बोध इति न लक्षणाप्रसङ्ग इति । अत्रेदमाकूतम्—अस्ति तावच्चमत्कारिसमानधर्मोपस्थिताचेव रूपकप्रतीतिश्चमत्कारथेति सहदयसाक्षिकम् । तत्र मुखचन्द्रादौ समानधर्मः प्रसिद्ध इति स एव लक्षण्या प्रतीयते, न पृथग्नियेन शब्देनोपादीयते । ‘भारतं नाकमण्डलम्’ इत्यादौ तु तदप्रसिद्धेः । ‘सुप्रवाँलंकृतं’ इत्यादिशब्दोपादानापेक्ष एव रूपकप्रत्यय इत्येतावान्विशेष इति चन्द्रसमानधर्मत्वेन सादृश्यविशिष्टे लक्षणैव । आहार्याभेदबोधसु समानधर्मास्फुरेऽपि संभवतीति चमत्कारातुपपत्तिः । न च तस्यां बुद्धौ तज्जन्यचमत्कारे वा साधर्म्यज्ञानं हेतुरिति वाच्यम् । तेन विनापि तदुत्पत्तेव्यभिचारात् । साधर्म्यज्ञानादेव चमत्कारसंभवेनाभेदबोधस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ ‘नायं सिंहसदृशः किं तु सिहः’ इत्यस्यानुपपत्तिरिति न सादृश्यबोधो रूपके इति चेत्, न । भेदधाटितसादृश्यनिषेधेन ताद्रूपप्रतीत्यर्थं तदधाटितसादृश्यलक्षणया तथा प्रयोगोपपत्तेः । अत एव रूपकसोपमात्वापादनमपि प्रत्युक्तम् । उपमाया भेदधाटितलात् । वक्षति हि दशमे—‘सादृश्यमुपमा भेदे’ इति । तथा—‘उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते’ इति चान्यैरुक्तम् । राजनारायणमित्युत्तरपदाधिप्रधानविशेषणसमासे राजाभिननारायणसदृश्यस्य लक्षण्या व्यज्ञनया च नारायणत्वेन बोधालक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनोपपत्तिः उपमितसमासेन नारायणसदृशराजप्रतीतौ तु राजत्वेनावगतेन तदुपपत्तिरिति व्यवस्थासंगतिः । कथं तर्हि ‘जडो वाहीकः’ इत्या-

व्याप्तिः । 'मञ्चाः कोशन्ति' इत्यादावभावात् । दशावेशविशिष्टस्य तत्रापि सास्त्वेवेति चेत्, तर्हि आक्षेपादेव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयेत्युक्तं 'गौरनु-
बन्ध्यः' इत्यत्र । संबन्धान्तरात्सारोपो यथा—'आयुर्घृतम्' इति । साध्यवसानो
यथा—'आयुरेवेदम्' इति । एवमादौ सादृश्यादन्यो यः कार्यकारणभावादिः
संबन्धस्तप्त्यवके आरोपाध्यवसाने अत्र गौणभेदे सारोपे भेदेऽपि तादृप्य-
प्रतीतिः । साध्यवसाने संवैधैवाभेदावगमः प्रयोजनम् । शुद्धभेदे सारोपे
अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादेः । साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादेः
प्रतीतिः फलम् । तदुभयं चाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तम् । क्वचित्तत्प्रयोजनकत्वे-
नोपचारः । यथा इन्द्रार्थी स्थूणा इन्द्रः । क्वचित्स्वस्मामिभावात् । यथा
राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिद्वयवावश्यविभावात् । यथा कर्मधारये अग्रहस्त
इत्यत्रावयवेऽप्रमात्रे हस्तोपचारः । क्वचित्तदीयकर्मशालित्वात् । यथा अतक्षा
तक्षा ।

लक्षणा तेन पट्ठिधा ॥ ७ ॥

कारकबोधकथनमिति चेत्, पौनस्त्वयाप्रसङ्गेन विशेषरूपेण लक्षणया बाधकभावादिति
ज्ञेयम् । दशेति । कोशनकालीनस्य मञ्चादेरित्यर्थः । तत्रापि मञ्चाः कोशन्तीत्यादा-
वपि । व्यापकेति । तादात्म्येन कोशनकालीनमञ्चानां व्यापका ये पुरुषास्तप्रतीति-
रित्यर्थः । कारिकायामभिव्ययमविनाभूतं यस्येति बहुत्रीहिर्वौधः । सारोप इति ।
लक्षणाभेद इति शेषः । आयुर्जीवनम् । तेन तज्जनकत्वविशिष्टं लक्ष्यते । तेनायुर्जन-
कमित्रं धृतमिति बोधः । मुख्यार्थस्य धृतपदार्थान्वयविरहालक्षणलक्षणेयं सारोपा ।
आयुरेवेदमित्यपि इदंत्वस्य विधेयविशेषणतया साध्यवसाना च । उपादानलक्षणा तु
शुद्धा कुन्ता इत्यादौ सारोपा साध्यवसाना च पूर्वं दर्शितेति । उक्तोदाहरणेषु क्रमेण
लक्षणाप्रयोजनान्याह—अत्रेति । एष्टुदाहरणेषु मध्य इत्यर्थः । भेदेऽपि वाहीकादि-
पदप्रयोगाद्वेदे भासमानेऽपि । तादृप्यं तादात्म्यम् । संवैधैव वाहीकादिपदानुपादानेन
भेदामित्रितः । अन्यवैलक्षण्येनेति । जनकान्तरवैलक्षण्येन नियतकार्योपयाय-
कतारूपेणत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीया । उक्तप्रयोजनयोरनन्यलभ्यत्वमाह—तदुभयं
चेति । अभेदप्रतीतौ हि कारणसत्तायां कार्यसत्त्वावगते: कार्योपधानावगतिः ।
साध्यवसाने तु भेदसालन्तिरोधानाश्वभित्तिरसंदेहोऽपि नैवेत्यव्यभिचारेण जनक-
त्वावगतिरिति भावः । उक्तमिति । गङ्गायामित्यादौ तटे गङ्गात्प्रतीत्यनन्तरमेव
शैत्यादिप्रत्यय इत्येतकथनावसरे शङ्खापूर्वकमुक्तमित्यर्थः । अत्र च तदैवाचकपदसा-
न्यत्र प्रयोगस्तद्वर्त्मप्रतिपत्त्यर्थं इत्युत्सर्गं एव बीजम् । तत्प्रयोजनकत्वेनेति । तदि-
न्द्रादि प्रयोजनं यस्य स्थूणादेरित्यर्थः । इन्द्रस्य च तत्र ध्येयतया पूज्यतया च प्रयोज-
नत्वम् । उपचारो लक्षणया सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । धर्मसमासे हस्तायमित्यापत्ते-
राह—कर्मधारय इति । तक्षेति जातिविशेषविशिष्टवाचकम् । तेन लक्षणोपपत्तिः ।
क्रमेण नमस्त्वानतिकमणीयत्वकार्यसमर्थत्वकर्मवैगुण्यप्रयोजनानि ज्ञेयानि । अत्र च-

उपादानलक्षणरूपशुद्धभेदाभ्यां सह । रुदिप्रयोजनाभ्यां भेदे संभवत्यपि न ते विभाजकत्वेनोक्ते, किं तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः । अत एवं च पश्चात् 'व्यञ्जयेन रहिता' इत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शयिष्यति । अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्वृद्धे यत् 'षड्विधेति' । रुदिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरूपैः षड्भिस्थापिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्यामिति पद्धिधा' इति चण्डीदासव्याख्यानं तत् 'शुद्धैव सा द्विधा । सारोपान्या तु' इति एवतुशब्दयोरनालोचनविजृम्भितत्वादनादेयम् ।

एवमारोपादिकृतं प्रकारधट्टं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह—

व्यञ्जयेन रहिता रुदौ सहिता च प्रयोजने ।

लक्षणेत्यनुवर्तते । ननु प्रयोजनस्यले कथं व्यञ्जयसाहित्यनियम इति चेत्, प्रयोजनस्य व्यञ्जनामात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तम्—'प्रयोजनं हि व्यञ्जनाव्यापार-गम्यमेव' इति ।

यत्तु—'ननु लक्ष्यप्रयोजनयोद्दृयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यञ्जनयेत्यत आह—प्रयोजनं हीति' । इति तत्फक्तिकावतारणं तदज्ञानविजृम्भितम् । अत्र व्यञ्जनस्यापनस्याप्रस्तुतत्वात्, तत्प्रकरणे च 'व्यञ्जनात्रापराक्रिया' इति सूत्रेणैव प्रतिपादनात् ।

तत्र गृदमगृदं वा

तदिति व्यञ्जयम् । लक्षणभेदप्रयोजक आरोपादिर्था भिद्यते तथा तद्योजकं व्यञ्जयमपीति 'तस्यार्थः' । वाशब्दः समुच्चये । काव्यभावनापरिपक्वुद्धिः सहदयः । तन्मात्रवेद्यं गृदम् । तत्रदितरवेद्यमगृदम् । तत्र गृदं यथा—

'मुखं विकासितस्तिं वशितवक्रिमं प्रेक्षितं

समुच्छलितविश्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

ण्डीदसेन सारोपसाध्यवसानयोरिवोपादानलक्षणयोरपि शुद्धगौणभेदेन चतुर्विधत्वात्-
द्विधेत्यसंगतमित्यभित्रेत् षड्भिस्थापिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्यामिति व्याख्यातं तदृशयति—एवतुशब्दयोरिति । एवं चोपादानलक्षणभेदयोश्चातुर्विधामात्रात् षड्भिकभेदपत्तिरिति यथाक्षुतमेव साख्यत्वार्थः । रुदिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिकर्यं तु न दोषाय । तत्कृतभेदस्येहातुक्तेः । अग्र एव च वश्यमाणत्वादित्युक्तमेवेति । व्यञ्जनकृतमिति । व्यञ्जयसाहित्यपि प्रतियोगिनिरूप्यतया व्यञ्जनप्रयुक्तत्वं वोच्यम् । चशब्दवाशब्दयोरुभयोरानथैक्यमतो व्याचष्टे—लक्षणभेदेति । तथा च अप्यर्थश्वकार इत्यर्थः । अव्यवस्थितविकल्पायोगादाह—वाशब्द इति । मुखमिति । अंससंबन्धी बन्धः सुरतवन्धविशेषः । तत्र समर्थमित्यर्थः । शेषैमु-

३. 'तस्यार्थः' क. २. 'इन्दुवदनायाः स्तनौ शरीरे तरुणिम्ब उद्धम आविभौवी योदेते स्वकार्यजननेनैनियतिवित्तीलर्थः' । प्रकृत्यैवेत्यमिन्दुवदना । तत्राप्येवंविवेच्य यौवनविजृम्भणमिति कष्टमापतितं विदग्धयुवजनस्येवं योदो बतेत्यनेन प्रतिपाद्यते । अहो रमणीयताति-

उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोद्गुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥'

अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्तिरेऽनुपन्न इति प्रस्तुतवं लक्षयता विकसित-
पदेन लोकोत्तररमणीयतामितिशयो व्यज्यते । स च गृहः । एवं वशितसमुच्छ-
लितापास्तसंस्थामुकुलितोद्गुरमोद्देशवदैरायतत्वोल्सितत्वानेकविषयसंचारित्वो-
द्विचत्वयोग्यत्वानियत्रितत्वानि लुक्षयद्विर्युक्तानुरागित्वसकलवशीकारित्वानुरा-
गातिशयालिङ्गनयोग्यत्वरमणीयत्वस्पृहणीयत्वानि गृहानि व्यज्यन्ते ।

शय इति विसयो वा । भाष्येन परमोत्सवस्थानमुपसंपन्नं युवजननयनानामिति हर्षो वा ।
'वत्तमब्रणसंतोषयेदानुक्रोशविसये' इति नानार्थकोषात् । कथमिल्यपेक्षायामाह—मुख-
मिति । यतो मुखं विकसितं प्रस्तुतं सितं 'ईषद्विकासिनयनं सितं स्वात्स्पन्दिताधरम्'
इत्युक्तलक्षणाहस्यविशेषरूपं यत्र तथाभूतम् । एवं प्रेक्षितं प्रेक्षणम् । भावे क्तः । वशितो
वशीकृतः स्वायत्तीकृतः । स्वसंवद्ध इति यावत् । वक्रिमा वक्रवं येन तथाभूतम् ।
तथा गतिर्गमनं समुच्छलिता धारारूपेण प्राङ्मूर्त्ता विभ्रमा विलासा यस्मां सा तथा-
भूता । मतिर्हुद्धिः अपास्ता लक्ष्मा संस्था परिमितिविषयस्तत्वं यद्या । अनेकविषयसंचार-
णीति यावत् । उरो वक्षःस्थलं मुकुलितौ मुकलाकाराद्विद्वौ वा स्तनौ यत्र तथा-
विधम् । एवं जघनमंसस्य बन्धो विभक्ततासंपादनं तेनोद्गुरमुखृष्टम् । पीनमिति यावत् ।
अंससंबन्धी वन्धः सुरतविशेषस्त्र समर्थमिति वा । तथा चासाधारणस्मिताद्युन्मेषः
स्फुटमेव यौवनमोद्मवगमयतीति भावः । अत्र च विकासस्य पुष्पधर्मस्य सितं, वशी-
करणस्य चेतनधर्मस्य वक्रिमणि, समुच्छलनस्य मूर्त्तधर्मस्य विभ्रमे, संस्थाया मर्यादाया-
स्त्वागस्य चेतनधर्मस्य मतौ, मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्मस्य स्तनयोः, उद्गुरत्वस्योन्मुखत्वस्य
चेतनधर्मस्य जघने, मोदस्य हर्षस्य चाचेतने यौवनोद्गमे वाधितत्वादिकासितत्वादिपदैः
स्वावच्यसंवन्धाश्रयणोपदार्शितपदार्थं लक्ष्यन्ते । तत्र विकासस्य पुष्पप्रस्तुतत्वस्य प्रस्तु-
तत्वमात्रेण समान्यविशेषभावः संबन्धः । मनोहारितं व्यञ्जयम् । एव वशितस्य
संबन्धत्वेन सामानाधिकरण्यं संबन्धः । पूर्वै मौग्ध्यात्पर्वत वक्रता प्रेक्षितस्यासीत्,
इदमीमालमिति इवति मुक्तानुरागित्वं व्यञ्जयम् । समुच्छलनस्य प्राङ्मूर्त्तत्वेन सामान-
नाधिकरण्यं संबन्धः । सकलवशीकारित्वं व्यञ्जयम् । तथा मर्यादात्मागस्याप्यपरिमित-
विषयत्वैनकाधिकरण्यं संबन्धः । अनुरागातिशयो व्यञ्जयः । तस्य ताङ्गशमतिप्रयोजक-
त्वात् । मुकुलितत्वस्य पुष्पसंस्थानस्य ताङ्गशसंस्थानमात्रेण सामाच्यविशेषभावः संबन्धः ।
उद्गित्वत्वेन हु सामानाधिकरण्यम् । आलिङ्गनयोग्यत्वं व्यञ्जयम् । एवमुखत्व-
रूपस्योद्गुरत्वसोऽकृष्टत्वेन कार्यकारणभावः संबन्धः । उत्कर्षस्योन्मुखत्वंहेतुत्वात् ।
रमणीयत्वं व्यञ्जयम् । एव मोदस्यानियत्रितत्वेन सम् हेतुहेतुमद्वावः संबन्धः ।
मोदस्यानियत्रितत्वे हेतुत्वात् । स्पृहणीयत्वं च व्यञ्जयमिति । एतानि च काम्यसावना-
परिपक्वदुर्द्धः सहृदयसैव प्रकाशन्ते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंस्पेषः ।

३. 'मोदनशब्दं' क.

यथा वा मम—

‘चकोरीपाणिडलं मलिनयति दृभङ्गमहिमा

हिमांशोरद्वैतं कवलयति वक्त्रं सृगदशः ।

तमोवैदूरध्यानि स्थगयति कचः किं च वचनं

कुहूकण्ठीकण्ठध्वनिमधुरिमाणं तिरयति ॥’

अत्र क्रियापदांनामालान्तिकविच्छायत्वादिव्यज्ञानि गृहानि ।

अगूढं यथा—

‘श्रीपरिचयाजडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदूरध्वचरितानाम् ।

उपदिशति कामिनीनां यौवनमद् एव ललितानि ॥’

अत्रोपदेशकवं शब्दविशेषप्रयोक्तृत्वं मदेऽनुपन्नमित्याविष्कारं लक्ष्यता
उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादानमभिव्यज्यते । तच्च सहदयासहदयोरुभ-
ययोरप्यभिधेयव्यक्ताशते ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥

तत्त्वसाक्रिधा—अव्यज्ञा, गृहव्यज्ञा, अगूढव्यज्ञा चेति ।

एवं लक्षणां निहृष्य तथा लाक्षणिकं लक्षयति—

तद्भूर्लाक्षणिकः

‘साद्वाचिको लाक्षणिकः’ इति सूत्रस्थः शब्द इत्यनुपज्यते । तद्भूतस्या
लक्षणाया आश्रयः ।

दाहरणचन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् । चकोरीति । ह्यो, भङ्गयश्चालनदर्शनप्रकाराः तेषां
महिमा हृदयत्वादिरूपस्थकोरीणा पाणिडलं मनोहरितारूपं मलिनीकरोति विच्छाय-
करोति । तथा अद्वैतमधूतीयतां कवलयति प्रसति । कचः केशापाशस्तमोवैदूरध्यानि
अतिद्यामत्वादीनि स्थगयत्वाच्छादयति । स्वसंनिधौ तेषामप्रतिभासात् । कुहूकण्ठी
कोकिला । तिरयत्वन्तर्हितं करोतीत्यर्थः । विच्छायत्वादीति । आदिना प्रसन-
लक्ष्याया निवृत्तेरात्यन्तिकत्वम्, स्थगनलक्ष्यस्याप्रतिभाससात्यन्तिकत्वम्, तथा
तिरोधानलक्ष्यस्य तस्यात्यन्तिकत्वं च संगृहते । श्रीपरिचयादिति । परिचयो-

१. ‘जडा अनभिज्ञा अपि जनाः श्रिये लक्ष्म्याः परिचयात्संघर्षदिदरथानां चतुराणां
यानि चरितानि चेष्टितानि तेषामभिज्ञा ज्ञातारो भवन्ति । अत्र इट्यात्मः—उपदिशती-
त्यादि । यथा यौवनस्य मदेऽगर्वं एव । हर्षभर इति शब्दत् । स एव कामिनीनां स्त्रीणां
ललितानि ‘सुकुमारतयाज्ञानां विन्यासो ललितं भवेत्’ इत्युक्तलक्षणलितप्रभृतीनिलास-
विव्वोकादीन्हावान् । बुद्धचनस्याद्यर्थत्वात् । उपदिशति अज्ञातानि ज्ञापयति । अत्र शब्द-
करणकाज्ञातज्ञापनस्योपदेशपदार्थस्य वक्त्रधर्मत्वेन यौवनमदे बाधात्सामान्यविशेषभावसंबन्धे-
नाज्ञातशापनमात्रं लक्ष्यते । ललितज्ञानेऽनायासो व्यञ्जयः । प्रयोजनं सहदयासहदयत्वेचमि-
लगृहव्यज्ञयोदाहरणम् । उपदेशानायासेन ज्ञानमित्याप्ते प्रसिद्धत्वात् ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः ।

अथ व्यञ्जकशब्दलक्षणाय व्यञ्जना निरूपणीया । सा च हेतु—शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा च । तत्रान्त्या शब्दलक्षणेऽनुपयुक्तेत्यमेव विवेचनीया । आद्या तु हेतु—अभिधामूला, लक्षणामूला च । तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता । तथापि सुप्रसिद्धत्वालक्षणायाः प्रकृतत्वाच तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तत्र लाक्षणिकशब्दे । व्यापारो व्यञ्जयनकाशानुकूलः ।

लक्षणादिनैव तत्प्रतीतौ किं तयेत्यत आह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपासते ॥ ९ ॥

फले शब्दैकगम्येऽन्न व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

यस्य पावनत्वादौ फलस्य प्रतीयते लक्षणाश्रयशब्दप्रयोगस्तत्फलं तस्मादेव शब्दाद्वयते, न तु प्रमाणान्तरात् । व्याप्तिस्मृत्यादेवनपेक्षणात् । न च तत्र शब्दस्य व्यञ्जनं विना अन्या क्रिया व्यापारः । तथा हि ।

नाभिधा समयाभावात्

पावनत्वादौ फले संकेतग्रहाभावात् । अभिधा हि संकेतग्रहसहायैवेष्टुज्यते, न तु स्वरूपसतीति वक्ष्यते ।

हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १० ॥

मुख्यार्थबाधस्त्वयोगो रुद्धिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं लक्षणाहेतुः ।

तदभावमेवोपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतसिन्

यथा गङ्गाशब्दस्य तीरं मुख्योऽर्थः । तत्र च बाधः । तीरे च तत्संबन्धः । तीरस्य च लक्षणयोर्पैस्यापनम्, मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादैः प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन तटं लक्ष्यते । तद्व्यादे तटमपि मुख्यं स्यात्तत्र च बाधो भवेत्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिगतपावनत्वादि विशेषस्य तटम संबन्धः स्यात्, लक्षणया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरे संभवेत्, तदा गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्ष्येत् । न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः ।

भिनवसंबन्धः । ललितं ‘मुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्’ इत्युच्चलक्षण-हावविशेषः । सुप्रसिद्धत्वादिति । लक्षणप्रयोजननिर्वाहकतया सुवोधत्वादिलिखीः । ननु गङ्गात्वलप्याव्यञ्जनात्पावनत्वादेरुमितस्य तटे समारोपोऽस्तिवल्पत आह—व्याप्तीत्यादि । आदिना संनिकर्षपरिप्रहः । ननु वोद्याथेतात्पर्यविषया-सुप्रत्यात्मको हेतुरस्येवेत्यत उक्ते प्रयोजनस्य चेति कर्त्तव्यचित्परम्परासंबन्धसत्त्वा-

न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रम्, किं तु तेषामपेक्षापि नेत्याह—
न च शब्दः स्खलद्वितिः ॥ ११ ॥

मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्वितित्वम् । एवं ‘नपि गङ्गाशब्दे-
स्तरमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः’ इत्यादिवृत्तौ ‘बाधादिकमनपेक्ष्य’ इति
शेषो द्रष्टव्यः । ‘समर्थः’ इति पाठे तु ‘बाधादित्रयमपेक्ष्यैव’ इति शेषः ।

नन्वस्ति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति किं व्यञ्जनयेति चेद्वयात्य-
एदि ब्रूयात्तत्राह—

एवमप्यनवस्था साद्या मूलक्षण्यकारिणी ।

मूलं प्रकृतार्थप्रतीतिः ।

ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया । न चैव
प्रयोजनस्यापि लक्ष्यकोटी प्रवेशाल्लक्षणाप्रयोजनं नासीति वाच्यम् । ‘गङ्गातटे
घोषः’ इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत आह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥

कुरु इत्याकाङ्क्षायामाह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

ननु विषयफलयोर्भेदं इति सूत्रार्थः स चायुक्तः । फलत्वं हि जन्यत्वं वा
जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा । आये पावनत्वादौ तदभावः । तज्ज्ञाने विषयाङ्गेद
एव । अन्ये ‘प्रत्यक्षादेनीलादिविषयः । फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा’ इति
वृत्तिविरोधः । प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वाभावात् । न च जन्यज्ञानप्यसाधा-
दाह—लक्षणयेति । वैयाल्यात् धार्षात् । प्रकृतार्थेति । सप्रयोजनलक्षणायाः

प्रयोजनलक्षणाधीनत्वात्तपरमपरायां विषयान्तरसंचारेण यत्र विच्छेदस्तत्र तत्पूर्व-
लक्षणानिवृत्या मूलभूतलाक्षणिकार्थप्रतीतिक्षतिरित्यर्थः । आद्य इति । स्वजन्य-
स्वविषययोर्भेदं इत्यर्थपर्यवसाने पावनत्वस्य स्वजन्यत्वाभावात्तज्ञानमेव तथा तस्य
च विषयाङ्गेदोऽस्येवेति न पावनत्वविशिष्टलक्षणानुपपतिरित्यर्थः । एवं च मृद्घटो-
पादानमिति प्रत्यक्षजन्ये घटे तद्विषयभेदाभावाङ्गमिचारोऽपि ज्ञेयः । अन्य इति ।
स्वजन्यप्रतीतिविषयस्य स्वविषयाङ्गित्रत्वनियम इत्यर्थः । एवं च लक्षणाजन्यज्ञान-
विषयत्वेन तत्फलस्य शैलपावनत्वादेलक्षणाविषयत्वं न युक्तमित्यर्थः । प्रकटता
ज्ञानजन्या ज्ञाततापरनामवेद्या भट्टमते । संवित्तिरनुव्यवसायो न्यायमते । अज्ञान-
वरणभङ्गाख्याभिव्यक्तिर्वैदान्तिनये । विरोध इति । प्रकटतायाः फलत्वाभिधान-
विरोध इत्यर्थः । तदाह—प्रकटतेति । विशेषणज्ञानजन्यविशिष्टप्रतीतिविषये
विशेषणे फले विशेषणज्ञानविषयत्वसत्त्वाङ्गमिचारब्रेत्यपि बोध्यम् । ननु क्वचिजन्य-
क्वचित्तु ज्ञाप्यं फलपदेनोच्यत इति नानुपपतिरत आह—न चेति । उभयानुगतै-

१. ‘किं व्यञ्जनयेति’ क-पुस्तके नास्ति.

रणमेकं साध्यत्वमस्तीति । अत्र बूमः—ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि तस्य स्वतो भिन्नम् । कारणस्येव कार्यस्यापि भिन्न-कालविनियमात् । शैलादौ तु क्वचित्कल्पदमौपचारिकं दृश्यते । तथा च लक्ष्यज्ञानमेव यदि शैल्यज्ञानं तदा प्रयोजनं न स्मादित्यर्थः । ननु लक्ष्यप्रतीतेनैव शैल्यप्रतीतिः फलम्, किं तु शक्यसंबन्धस्तपलक्षणायाः । तथा च न किञ्चिद्भूषणमिति । अत्राहुः—

अन्वयानुपपत्त्या हि लक्षणा प्रसरन्ती यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरोति, न त्वंनुपपादकमपीति कथं तटे पावनत्वमपि विषयीकुर्यात् । नन्वन्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानापि सानुदेश्यमपि शैलं विषयीकरोति । यथा तापो-पश्मायोपादीयमानं चन्दनं शैलमपि जनयतीति चेत्, न । चन्दनस्य संनिधिमात्रेण शैल्यजनकत्वम् । लक्षणायास्त्वनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यात् ।

यत्कूक्तं यथाश्रुते चण्डीदासेन—‘ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विक्षितम्, ज्ञेयगतं वा । आद्ये प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्तामिगतप्रतीतिः । अन्ले प्रयोजनज्ञान ऐवाव्यभिचारः । तेन हि गोस्तामिसंतोषमात्रं ज्ञ्यते । न तु तद्दूरं किञ्चिदिति । तस्माद्देतुफलयोस्तटप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालवेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यम्’ इति । तद्बोधविजूम्भितम् । नहनेन सूत्रेण यथाश्रुतेनापि ज्ञानत्वस्य विषयात्यफलत्वव्याप्यत्वं प्रतिपाद्यते, किं तु ज्ञानफलत्वस्य विषयात्यव्याप्यत्वम् । तथा च शैल्यादेलक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्योजनं न स्मादित्यर्थे दोषानवकाशः ।

वयं तु बूमः—विशिष्टं लक्ष्यं तदा भवेद्यदि विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वप्रतीतिं संभवेत् । न त्वेवम् । पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यत्वं तटे प्रसाणान्तरागोचरत्वात् तत्र तस्याभावात् । यदुक्तवान्—‘योगः फलेन नो’ इति । अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु । तस्य प्रतीतत्वादिति

कप्रद्वितनिमित्ताभावान्तोभयं फलपदार्थं इत्यर्थः । यथेति । सूत्रे हिशब्दः प्रसिद्धार्थतया हृष्टान्तार्थक इति भावः । शैलादेः फलय ज्ञानभेदोऽस्त्वेवेत आह—औपचारिकमिति । तथा च तज्जानमेव फलसिल्यर्थः । तावदेवेति । न च तात्पर्यविषयात्यव्ययोपपादकतया लक्षणाविषयत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । यत्र पावनत्वादिप्रकारेण तटे घोषान्वयबोधो भवतिवित न तात्पर्यम्, किं तु तटे घोषान्वयबोधोत्तरं पावनत्वादिद्विद्धिः स्यादित्येव तत्र लक्षणाजन्यबोधस्य पावनत्वादिविषयताया असंभवेन व्यञ्जनाया आवश्यकत्वात् । अनुपपत्त्या प्रसारिणी तच्छीला तत्त्वेत्यर्थः । यथाश्रुते विषयफलयोर्भेद इत्यर्थः । दोषानवकाश उत्तविकल्पप्रयुक्तदोषाप्रसङ्गः । प्रमाणान्तरेति । ननु भ्रमात्मकात्पावनत्वादिप्रकारेण तटे प्रवाहसंबन्धज्ञानात्मेन रूपेण तटोपस्थित्या तत्प्रकारेण भ्रमात्मकशब्दबोध उपपदयत इति चेत्,

भ-
त्र-
म-
षां
थ-
—
भ-
पि
ते ।

य-
गा-
।
:
भ-
क-
ाक्
यो-
।
ल-
वौ,
पस्य
—
त ।

हतो-
लितं
षणि
नेष्यं
न्या
तोपा-
वा
त् ।
ठस्तु
नम्”

चेत् तर्हि पावनत्वादिविशेषो न प्रतीयेतेति । किं बहुना, गौर्वाहीक इत्यन्न
गवाभिन्नजडस्य लक्ष्यत्वे सैवान्वयानुपपत्तिः ।

उपसंहरति—

विशिष्टे लक्षणा नैवं
एवं उक्तुवत्या ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

तदादौ लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः । ते च
प्रसिद्धातिरिक्तव्यापारगम्या एव । स च व्यापारो व्यञ्जनध्वनादिशब्दवाच्यो-
इवश्यमेषितव्यः । कथमन्यथा विशेषप्रतीतिरिति । एवं लक्षणमूलव्यञ्जकत्व-
मुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥ १४ ॥

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते सति अवाच्यार्थधीहेतु-
व्यापारोऽञ्जनम् । व्यञ्जनमित्यर्थः । अनेकार्थोऽनेकाभिधानशक्तिः । अर्थमेदेन
शब्दमेद इति नये तु अर्थन्तराभिधानशक्तशब्देन सद्वस्त्रदमेदभ्रमविषयो
वा । वाचकत्वमभिधा । अवाच्यार्थस्तदाभिधाव्यापाराविषयः । नियन्त्रणं
नियमनमेकतरमात्रस्यानुकूलत्वम् । यदाहुः—‘शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेष-

सत्यम् । तथापि यत्र पावनत्वाद्यग्रहात्तटत्वेनैव प्रवाहसंबन्धहस्तत्र लक्षणया
अमात्मकतादशाद्वोधासंभवादतुभवसिद्धतादशबोधार्थे व्यञ्जनाङ्गीकारस्यावश्यक-
त्वात् । वाधनिश्चयकाले भ्रमायोगाच्च । व्यञ्जनाजन्यबोधे तु न बाधो विरोधीति न
काचिदनुपत्तिः । सैव लक्षणमूलैव । तथा च निष्फला लक्षणेति भावः । विशेषा
इति । तीरादिव्यावृत्ताः केवलं गङ्गागता इत्यर्थः । लक्षित इत्यधिकरणसप्तम्यङ्गी-
कारै लक्षणजन्यबोधविषयत्वम्: स्यादतः सर्ताति । एवं च शक्तिलक्षणाद्यज-
न्यप्रतीतिजनकः पदादिगतो व्यापारो व्यञ्जनेति लक्षणं बोध्यम् । सद्वस्त्रेऽपि
भेदग्रहेऽन्यत्राभिधाया अप्रसक्तेस्तत्रियन्वयान्योगादाह—तदमेदेति । एकतर-
मात्रेति । अनेकार्थशक्तिज्ञानजन्यतदर्थस्मृतौ संयोगादिज्ञानं हेतुरिति भावः ।
द्वितीयार्थस्मृतौ संयोगादिज्ञानम्, तजन्यप्रथमार्थतात्पर्यज्ञानं वा प्रतिबन्धकमिति तु
युक्तम् । आद्यपक्षे संयोगादिनियामकाभावे आरादेवदत्तोऽस्तीत्यादौ दूरसमीपह-
पार्थेद्वयसंदेहानुपपत्तेः । कारणाभावेनैकतरस्याप्यनुपस्थितेरपि । श्लेषे तु ‘येन च्छस-
मनोभवेन’ इत्यादौ द्वयोरपि प्रकृतयोरविरोधाद्वोध इति द्रष्टव्यम् । अथैकार्थबोधमेन
विरामात्कर्थं तस्य पदस्य व्यञ्जकत्वमपीति चेत्, न । प्रथमार्थप्रतीतेव्यापारत्वात् ।
अतएव ‘अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः’ इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । स्त्या-
ख्याने वक्ष्यमाणहरिकारिकासंमतिमाह—यदाहुरिति । अनवच्छेदे अनेकत्वे

स्मृतिहेतवः ॥ इति । एतेन ‘निर्यमनमेतस्मिन्नेवार्थे वक्तुस्तात्पर्यमिति तात्पर्य-
ग्रहः’ इत्यबोधप्रलापः । संयोगादैरित्यादपदसंग्राहां विप्रयोगादि । यदुकमभि-
युक्तैः—

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यात्पर्य संलिधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’ इति ।

तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः संबन्धः । तेनाभिधालियमनम् ।
यथा ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याचयुते-
अभिधा नियम्यते । अन्यहरिपदार्थे तत्संयोगाभावात् ।

विप्रयोगस्तादशसंबन्धध्वंसः । तेन यथा—‘अशङ्खचक्रो हरिः’ इत्युच्यते ।
ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् ।

साहचर्यं सहचरता । तेन यथा—‘रामलक्ष्मणौ’ इति रामपदस्य लक्ष्मण-
साहचर्येण दाशरथौ ।

एतद्विरोधेन व्याख्यान्तरं दूषयति—एतेनेति । ननु यत्र प्रकृतापेक्षयाप्रकृतार्थे
प्रसिद्धिवाहुल्यं तत्र प्रकरणमुल्लब्धं प्रसिद्धार्थयैव प्रथमं स्मृतेः प्रकृतशब्दबोध-
नियमायावश्यं तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यमित्येकतरमात्रस्मृतिकल्पनं तदित-
रार्थस्मृतिप्रतिबन्धकल्पनं च व्यर्थमेवेति तात्पर्यनिर्णयकल्पमेव युक्तमिति कथम-
बोधप्रलाप इति चेत्, न । नहि वयं सर्वत्रतरार्थस्मृतिभावनियमं वदामः । किंतु
यत्र प्रसिद्धिवाहुत्यादेरभावस्त्रोत्सर्गतः संयुक्तायार्थोपस्थितिरेवेति संहृदयसाक्षि-
कम् । नहि साहचर्यज्ञस्य रामलक्ष्मणाविलुप्तो राघवातिरिक्तोपस्थितिः, न वा भोज-
नप्रकरणे सैन्धवशब्दश्ववणालङ्घणातिरिक्ताऽधोपस्थितिर्ज्ञटिति जायते । अपि तु राघ-
वादेरेव तथेत्युभवलात्संयोगादेरितरार्थोपस्थितिप्रतिबन्धकल्पमिति प्राचामाश-
यात् । स्मृशब्दस्य तात्पर्यनिश्चयपरत्वेऽतिक्लिष्टतापत्तेः । अपश्यदीक्षितात्मु—‘ना-
नार्थस्थलेऽपि न सर्वत्र व्यज्ञनोऽलासः । किं तु चमत्कारिणि विषय एव । तत्र च
यत्कारणं श्रोतृगतप्रतिभाविशेषाद्यज्ञीकार्यं तस्य नियचितशक्त्युल्लासकलमेवास्तिति
न क्वापि शक्तिविषये व्यज्ञनाङ्गीकरो युक्तः । किं त्वप्रकृतार्थत्रीतिमूलक उपमा-
दादैव इत्याहुः । इति कृतं पल्लवितेन । संयोगादीन्याचक्षाणस्तदुपाधरणान्याह—
तत्रेत्यादिना । प्रसिद्धार्थस्य तदर्थमात्रवृत्तितया प्रसिद्धस्यार्थस्य । न तु वसुतः
शक्यान्तरव्यावृत्तस्य । इन्द्रादावपि हरिपदार्थे तत्संभवात् । तत्संयोगाभावा-
दिति । प्रसिद्धशङ्खादिसंयोगाभावादिलर्थः । यद्वा शङ्खचक्रसंयोगस्य वसुतः शक्या-
न्तरव्यावृत्तवमेवाभिमतम् । प्रसिद्धेति तु सद्वशस्यैव सतः प्रसिद्धिरभिधानियन्नापो-
पयोगितयोर्केति बोध्यम् । संबन्धध्वंस इति । एवं चाशङ्खचक्र इत्यत्र शङ्ख-

१. ‘नियमे तस्मिन्’ ख. २. ‘सर्वहृदय’ ख. ३. ‘मूलकम्’ ख.

विरोधः सहानवस्थानम्, वध्यातकभावश्च । तेन यथा—‘छायातपौ’ इति छायापदस्यातपाभावे । **विरोधिनोः** कथोश्चित्त्वोपमायां ‘रामार्जुनगतिस्तयोः’ इत्यत्र यथा रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्त्तीर्थयोः ।

अर्थः प्रयोजनम् । तेन यथा—‘स्थाणुं भज भवच्छिदे’ इत्यत्र भवच्छेदन-रूपयोजनवशात्त्वाणुशब्दस्य हरे ।

प्रकरणं चक्षुओत्तुद्धिस्थिता । तेन यथा—‘सर्वे जानाति देवः’ इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि । यत्तु ‘युष्मदर्थे’ इति व्याख्या तस्या अपि प्रकृते राजादाविलर्थः । किं वा संबोध्ये राजादाविलर्थः । संबोध्यस्यैव युष्मदर्थत्वात् ।

लिङ्गं संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः । तेन यथा—‘कुपितो मकरध्वजः’ इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे । यत्तु ‘लिङ्गं चिह्नम्’ इति, तत्र । कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात् । असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् । सशङ्खचक्र इत्यत्रातिव्यासिप्रसङ्गाच्च ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यम् । अतो ‘भवच्छिदे’ इत्यादावप्रसङ्गः । न च ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्रातिव्यासिः । शङ्खचक्रसामानाधिकरण्याभावात् । यद्वा हरौ शङ्खचक्रे इति संयोगोदाहरणतात्पर्यम् । तेन यथा—‘देवस्य त्रिपुराराते’ इत्यत्र त्रिपुररातिशब्दसामानाधिकरण्याद्वेवशब्दस्य शंसुरुपेऽप्यमरे । अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राजस्त्रिपुरारातित्वाभावात् । यैतु ‘देवतान्तरस्यातथाभावार्थं भौ शक्तिनियमनम्’ इति, तत्र युक्तम् । देवतान्तरे देवशब्दस्य इकिमेदाभावादुदाहरणासामञ्जस्यापत्तेः ।

क्रपदं तत्संयोगपरम्, नव्यदं च नाशपरम् । नाशस्य प्रतियोगयथिकरणनियतत्वाद्वाराविभानियामक्त्वसंभवात् । अत्यन्ताभावस्तु सिंहादिसाधारण इति नोपात्त इति व्येयम् । अन्युत इत्यन्तरमभिधा नियम्यत इत्यमुष्यते । एवमप्रेऽपि । तत्त्वोपमायां विरोधित्वेनोपमायां विवक्षितायामित्यर्थः । तथाच विरोध्यर्थात्पर्य-प्रहात्तथात्वेन पूर्वावगतयोरेवोपस्थितिरित्यर्थः । एतेन, ‘अव्यवस्थितार्थत्वात्परात्परात्पराश्रयदुष्टत्वं विरोधज्ञानस्य’ इति दूषणमलभकं वेदितव्यम् । संयोगातिरिक्तेति । एतच्च शङ्खचक्रव्यावृत्यर्थम् । न च तत्रार्थान्तरव्यावृत्तत्वाभावान्तरित्वायापत्ति वाच्यम् । कोपस्यापि समुद्रेऽपि सत्त्वेन प्रसिद्धैव कामलिङ्गताया आश्रयणीयत्वेन शङ्खचक्रम्बोरपि तत्त्वसक्तेरित्याशयात् । चक्रशङ्खादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति । न तु शक्यान्तरव्यावृत्तप्रसिद्धैव चिह्नत्वमस्तिस्तयत आह—सशङ्खेति । तथाच तद्रारणाय संयोगातिरिक्तेति स्वोक्तमेव सम्यगिति भावः । अत इति । सामानाधिकरण्योक्तेरित्यर्थः । शङ्खचक्रेति । शङ्खचक्रशब्दो हि नियतार्थकः । तेन तु भिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवमपि सशङ्खचक्रशब्दसामानाधिकर-

सामर्थ्यं कारणत्वम् । तेन यथा—‘मधुना मत्तः कोकिलः’ इति । अत्र मधुशब्दस्य वसन्ते । अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलामादनासामर्थ्यात् ।

औचिती अहंता । तथा यथा—‘पातु वो दियतामुखम्’ इति । अत्रोत्क-
पिठतमनोरथसाधनौचितेन सुखशब्दस्य सांसुख्ये । न तूपायादौ । यद्यप्यत्रापि
सामर्थ्यं संभवत्वेव तथापि मधुनेत्यत्र तृतीयत्वेच तद्वोधाभावेऽप्यौचितीमात्र-
ज्ञानादेव शक्तिनियमनमसंकीर्णमिति ।

देशेन यथा—‘भावत्र परमेश्वरः’ इति । अत्रात्रेति राजधानीरूपाहेत्वात्प-
रमेश्वरपदस्य राजनि ।

कालेन यथा—‘चित्रभानुविभाति’ इति । अत्र चित्रभानुपदस्य दिवा
दिवाकरे, रजन्यामाशुशुक्षणौ ।

च्यक्तिलिङ्गं पुस्त्वादि । तथा यथा—‘मित्रं भाति’ इति । अत्र नपुंसक-
रूपालिङ्गानियपदस्य सुहृदि । ‘मित्रो भाति’ इत्यत्र पुलिङ्गात्सूर्ये ।

स्वरस्तूदाचादिवेदे बाहुल्येनार्थं प्रतीतिकृदृश्यते । यथा ‘इन्द्रशत्रो वर्धस्त्’
इति । अत्रेन्द्रशत्रो इत्यस्यान्तोदात्तत्वे पष्ठीतत्पुरुषव्यक्ताविन्द्रस्य शातनकर्मत्वं
लभ्यते । पूर्वपदान्तोदात्तत्वे च इन्द्रः शातयिता यस्येति बहुवीहिलाभादिन्द्रस्य
शातनकर्तृत्वं लभ्यते । काव्ये तु नैवं बाहुल्यम् । ननु ‘हष्टे प्रसीद’ इत्यादौ
स्वरेण संबोधनं प्रकाश्यते तेन चार्थविशेषेऽभिधा नियम्यते, न तु साक्षात्स्व-
रेणैव । काकुस्त्वये तु न नानार्थाभिधानियमनं किं त्वपदार्थस्यैव व्यञ्जनम् ।
यद्वा स्वरशब्देनोदाचादित्रयं विवक्षितम् । अतः काव्ये स्वरस्याभिधानियमकर्त्वं
नास्त्येवेति व्यर्थं बाहुल्येनेति विशेषणमिति । मैवम् । ‘सुधाकरसुहृदकं
दृष्टिः पङ्कजैरिणी’ इत्यादाविन्द्रशत्रुरिति न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येऽपि
दुर्वारत्वात् ।

स्वरादय इत्यादिग्रहणादभिनयापदेशौ गृह्णेते । अन्ये चोक्तान्तर्भूताः ।
अभिनयश्च साक्षादिवार्थकारादिप्रदर्शिका हस्तादिकिया । तथा यथा—

प्यमस्त्वेवत्यत आह—यद्वेति । तेन शब्दान्तरसंबन्धिना । उपायादाविति ।
तस्यापि मुखपदवाच्यत्वात् । ‘मुखं निःसारणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि’ इति
कोषात् । ननु सीतारामाविलक्षत्र दांपत्यसंबन्धस्य, रामदशरथाविलक्षत्र जन्यजनक-
भावस्य, रामहनुमन्ताविलक्षत्र स्खासिभूत्यभावस्य रामायोध्ये इत्यत्र स्खासिभावस्य
चाभिधानियमकल्पत्रमुक्तानामेव तदुक्तमत आह—अन्ये चेति । उक्तसाह-
र्चय एवान्तर्भूता इत्यर्थः । साहर्चयं हि परस्परसंबन्धित्वम् । तत्सर्वत्राविशिष्टम् ।
न चैवं सशङ्खचक्र इत्यत्रापि तदापत्तिः । शङ्खचक्रसंयोगेनैव शब्दोपत्तेन तत्राभिधा-
नियमनात् । धार्यधारकभावस्यात्तत्वेन विलम्बितत्वात्तत्र साहर्चयस्य सत्त्वेऽप्य-

१. ‘अत्रेति’ खण्ड-ग. २. ‘भाति’ ग. ३. ‘तु नार्थाभिधाननियमनं किं तु’ ग;
‘न नार्थाभिधाननियमनं किं त्व’ ख. ४. अव्यञ्जनम् क.

प-
तु-
प-
सं-
थ-
—
प-
पि-
॥ ।
प-
ता-
: ।
मे-
क-
एक-
पो-
ल-
वौ,
स्य
—
१.
तो-
लितं
नणि
च्यं
स्या
पा-
वा
२.
स्तु
म्”

‘ऐद्वहमेत्तावत्था एद्वहमेत्तेहि॑ अच्छवत्तेहि॑ ।
ऐद्वहमेत्तावत्था एद्वहमेत्तेहि॑ दिअपुहि॑ ॥’

अत्र विकसितमुकुलिताभिनयविशेषसाहित्येन स्तनस्य पीनत्वमुकुलितत्वावर्थे-
विशेषेऽभिधा नियम्यते । एवं शेषपादत्रयेऽपि ।

अपदेशोऽभिमतनिर्देशः । तेन यथा—

‘द्वैतः स दैत्यः प्राप्तश्रीनेत एवार्हति क्षयम् ।

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥’

अत्रापदेशेनेदंशब्दस्याभिधा वक्तरि नियम्यते ।

इत्थं संयोगादिनार्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि यदनेकार्थशब्देन क्रचि-
दृथान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः । नियमनात्तस्याः ।
नापि लक्षणा । मुख्यार्थबाधादिविरहात् । किं त्वज्जनं त्वज्जनमेव व्यापारः ।
यथा—

‘मैद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

१. ‘सौन्दर्यातिशयशालिन्या नयनगोचरमगताया गुणश्रवणमात्रजनितानुरागेण नाय-
केनावस्थायां पृष्ठायां दूल्या इथमुक्तिः—‘एतावन्मात्रस्तानिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्रा-
भ्याम् । एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैदिवसैः ॥’ इति संस्कृतम् । परिमाणे दद्य-
त्वः । एतावत्परिमाणावामलकादिपरिमाणौ स्तनौ यस्याः सा । एवमेतावत्परिमाणं
वयोस्ते एतावन्मात्रे विष्णितकमलदलदादिपरिमाणे ताभ्यामक्षिपत्राभ्यां नयनदलाभ्याम् ।
उपलक्षितस्यर्थः । उपलक्षणे वृत्तीयानुशासनात् । तथा एतावन्मात्रदिविष्णितपरिमाणं दीर्घादि-
यस्यास्तथाभूतावस्था स्वरूपं यस्याः सा । एवमेतावन्मात्रदिविष्णितपरिमाणं संख्या येषां तथाविधै-
दिविसैलक्षण्या संवत्सरैरपलक्षिता । परिच्छित्रेति यावत् । वर्षकथनस्यैव प्रायशो लोकव्य-
वहरसिद्धत्वात् । दिवसैरिति करणे वा वृत्तीया । अत्र मुकुलाकारहस्ताभिनयेन स्तनपरिमा-
णविशेषे, पचदलाकृतिना तेन नेत्रपरिमाणविशेषे, उच्चातुष्टिप्रदर्शकेन तद्विशेषे, अङ्गुल्यङ्ग-
धारणादिरूपेण च दिवसंसर्वाविशेषे बुद्धिस्यमात्रशक्त्या एतावच्छब्दा नियमितशक्तयः ।^{१२}

इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘षड्यावर्थं पत्ता’ क. ३. ‘कुमारसंभवे द्वितीयस्यै
५५ श्लोकोऽप्यम्, काव्यप्रकाशे नैवोदाहृतः, उदाहरणचन्द्रिकायां च न व्याख्यातः ।

४. ‘यस्य प्रकृतस्य राज्ञः करो हस्तः सततं निरन्तरं दानस्य वितरणस्य संविध-
यदम्बु तस्य सेकेन सुभगः शोभनोऽभूदिल्यन्वयः । कीदृशस्य यस्य । भद्रः शोभन
आत्मा स्वरूपमन्तःकरणं वा यस्य तथाभूतस्य । तथा दुरधिरोहनाधृष्या ततुः
शरीरं यस्य तथाभूतस्य । एवं विशाले महति वंशे कुले उत्तरिमहत्वं यस्य
तथाविधस्य । विशालस्य वंशस्योन्नतिर्यसादिति वा । तथा कृतः शिलीमुखाना वाणानां
संघः समीचीनो अद्योऽभ्यासदार्थं वेन तस्य । तथानुपस्थुतावाधिता गतिर्जनं यस्य
वशाभूतस्य । गतिर्यानं वा । यद्वानुपस्थुतानां निर्दृष्टानां गतिहितकर्ता । परान्नद्रुत्वारयतीति
परवारणस्तस्यासूर्यस्येति राजपक्षे । गंजपक्षे तु—यस्य परवारणस्य श्रेष्ठकरिविशेषस्य ।

यस्यानुपष्टुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुद्धेकसुभगः सततं करोऽभूत ॥'

अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन हृत्यादिपदानां राज्ञि तदन्वययोर्ये चार्येऽभिधा-
नियच्छणेऽपि गजस्य तदन्वययोगस्य चार्थस्य व्यञ्जनयैव प्रतीतिः ।

ननूपमानोपमेयभावकल्पनाविरहाच्छब्दश्लेष्टो भेदेऽपि 'योऽसङ्कृत्वरगो-
त्राणां' हृत्याद्यर्थश्लेष्टः कुतोऽस्य भेदः । अर्थश्लेषे चोभयत्र शक्तिरेव, न
व्यञ्जनेति चेत्, उच्यते । यत्रोभयोरथर्थयोसातपर्यं स श्लेषः । यत्र त्वेकसिन्नेव
तत्, सामग्रीमहिमा हु द्वितीयार्थप्रतीतिः सा व्यञ्जनेति ।

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तथा शब्दं लक्ष्यति—

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

अञ्जनमिति प्रस्तुतत्वेऽध्यर्थगत्या तच्छब्देन व्यञ्जनं परामृश्यते । तेन व्यञ्ज-
नयुक्तो व्यञ्जक इति संपद्यते । अन्यथाज्ञनयुक्तोऽञ्जक इति स्यात् । तदेत-
दुक्तमज्ञनयुक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

ननूक्तस्यलेघ्वर्थसाव्यञ्जकत्वे कैर्थं शब्दार्थयुगलरूपेण्या काव्यस्य ध्वनित्वं
स्यादित्यत आह—

तुपन्यासात् । तर्हि विरोधोऽपि साहचर्येणैव गतार्थं इति तस्य पृथक्थनमयुक्तमिति
चेत्, सत्यम् । गोबलीवर्दन्यायेन पृथक्थनं तदिति हृत्यम् । एवमन्त्राप्यूह्यम् ।
नन्विति । 'भक्तिप्रहविलोकनप्रणयिनी'—हृत्यादिः । सभङ्गश्लेषः । शब्दश्लेषः ।
जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोः श्लेषसंश्लेषणात् । तत्र द्वयोरपि प्राधान्यविवक्षणात्रोप-
मानोपमेयभावकल्पनम् । इह तु प्रकृतार्थं तात्पर्यावगतेस्तदसंबद्धार्थवोधनायोगा-
दुपमानत्वेन तस्य प्रकृतार्थविशेषणत्वमित्युपमानोपमेयत्वकल्पनमिति भेदः । 'योऽस-
कृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्रमः । शतकोटिदां विश्रद्धिउद्धेन्द्रः स राजते ॥' इत्या-
दभङ्गश्लेषस्त्वेत्यनुपत्तफलद्वयन्यायेनार्थश्लेषः । तत्रेन्द्रप्रयोरुपमानोपमेयभाव-
कल्पनसाम्यात् । श्लेषे च व्यञ्जनानक्षीकाराद्व्यञ्जनोदाहरणत्वमयुक्तमित्यर्थः । यत्रो-
भयोरिति । अन्यतरत्राभिधानियामकामावात्, उभयत्र तत्सङ्गावाद्वा यत्रोभय-
तात्पर्यं स श्लेषस्य विषयः, न व्यञ्जनायाः । यत्र त्वमिधानियामकमेकत्रार्थं तत्रा-

करः कुण्डादण्डः दानाम्बु मदजलम् । भद्रात्मनो भद्रजातीयस्य । 'भद्रो मद्रो मृगश्वैव'
इत्युक्त्वा 'एतेऽष्टौ गजयोनयः' इत्युक्तेः । दुरपिरोहतनोद्दुखनविरोह आरोहण यस्यास्त-
थाभूता तनुर्यस्य तथाभूतस्य । अन्युच्चत्वादित्यर्थः । विशालो दीघो यो वंशो वेणुस्तद्वद्वच-
तिरुच्चत्वं यस्य । यदा विशाला वंशस्य पृष्ठदण्डसोन्निर्तिर्यस्य । शिलेमुखा अमराः । संग्रह
आकर्षणम् । अनुपष्टुतगतेनुद्दत्तमनस्य भीरमानसेत्यर्थः । अत्र प्रकरणाद्राजवृत्तान्तो
वाच्चः, गजवृत्तान्तस्तु व्यञ्जक इत्यभिधामूलस्य वस्तुभ्यनेरदाहरणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'प्रवृत्तिः' ख. २. 'प्रस्तुतेः' क. 'प्रस्तुतो' ग. ३. 'कथं' ख-पुस्तके नास्ति.
४. 'स्वरूपस्य' ग. ५. 'न स्यात्' ख. ६. 'संश्लेषसंश्लेषणात्' ख.

भि-
रनु-
म-
वेधां
अथ
—
क्षि-
इपि
ते ।

त्प-
राणा-
। ।

र्म-
हेक्
प्राक्
द्यो-
प्रल-
वौ,
पस्य
—
त् ।

हतो-
विलितं
पिणि
निध्यं
रूप्या
कोपा-
वा
तत् ।
तस्तु
नम्"

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्त्र सहकारितया मतः ॥ १५ ॥

स इति सब्दः । तंथेति व्यञ्जक इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो
द्वितीय उल्लासः ।

तृतीय उल्लासः ।

एवं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्दव्यञ्जनायां निरूपितायां प्रसङ्गेनार्थ-
व्यञ्जना निरूपणीया, तत्रैतदाशङ्क्यते—शब्दे निरूपितेऽवसरोऽर्थमर्थनिरूपणस्य,
किं चार्थे धर्मिणि निरूपिते तद्भर्मो व्यञ्जनायि सुनिरूपा भवति, तत्कुतस्सदृना-
इत्य व्यञ्जनानिरूपणस्मिति तदेनां शङ्कामपनिनीषद्युक्तं स्मारयति—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यञ्ज्याः । अर्थस्य संनिकृष्टतरत्वेऽपि तेषामित्यनेन योग्यतया
वाचकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते ।

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

ननु सर्वेषामिलादिना पूर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तैव, तदन्या कीदरी
सेत्याकाङ्क्षायामाह—

वकृबोद्धव्यकाङ्क्नां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥

प्रस्तावदेशकालादैशिष्यात्प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थसान्यार्थधीहेतुव्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । अतो न वाच्ये-
नामेदः । काकुः शोकभीत्यादिभिर्धर्वनिविकारः । वाक्यवाच्यान्यां सहितोऽन्य-
संनिधिर्वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः । अतो न द्वन्द्वे एकवद्भावे न नुसंकल्पप्रसङ्गः ।
प्रस्तावः प्रकरणम् । वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यम् । तच्च वक्रादिषु प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
अन्योऽर्थो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः । व्यक्तिर्व्यञ्जना । करणव्युत्पत्तेः । अर्थस्य

परार्थप्रतीतिर्व्यञ्जनयैवेति तत्राभिधामूलध्वनेविषय इत्यर्थः ॥ इति श्रीमत्सदुपाख्य-
रामचन्द्रभट्टमूरिवरामजतस्तद्वैयनाथभट्टविरचितायां, काव्यप्रदीपटीकायां प्रभा-
द्यायां काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो नाम द्वितीय उल्लासः ॥

उपोद्घातेनेति । प्रकृतस्य व्यञ्जकशब्दनिरूपणस्य सिद्धार्थतयेत्यर्थः । तं
अर्थम् कीदरीति । तथा च वक्रादिवैशिष्यात्प्रतिभाजुकलप्रकारेणार्थव्यञ्जकतोच्यते

१. 'तथा व्यञ्जकः' खन्ग, २. 'अपि' कन्ना-पुस्तकयोनीस्ति.

निविधस्यापि, न तु कस्यचिदेव । प्रतिभाजुषामिल्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी
प्रज्ञा प्रतिभा । या वासनेत्युच्यते । तथां सत्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसत्त्वेऽपि
व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितम् । अतएव वैयाकरणादीनां न तथा रस-
प्रतीतिः । तथा चोक्तम्—

‘सवासनानां नाव्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसंनिभाः ॥’ इति ॥

यथाक्रमसुदाहरणानि—

‘अङ्गपिहुलं जलकुम्भं घेत्तूण समागद्धि सहि तुरिअम् ।

समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि क्षणम् ॥’

अत्र वक्ती कामिनी । तस्या दुःशीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतां चौर्यरतगोपनं
व्यक्तीभवति ।

‘ओणिण्ह दोब्बलुं चिन्ता अलसत्तरं सणीसिअम् ।

मह मन्दभाअणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवद् ॥’

इति । प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः । अतीति । ‘अतिपुथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि
सखि लरितम् । श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥’ श्रमाद्यौ
[खेद] सलिलनिःश्वासौ ताम्यां निःसहा निर्बला । ओणिण्हमिति । ‘औनिद्यं

१. ‘एकाकिन्या’ नदीं गत्वा आगताया अद्यास्याः कुतोऽयमीष्टुक्ष श्रम इति वितर्कयन्तीं
समानशीलां प्रतिवेशिनीं प्रति काचिदाह—अङ्गपिहुलमिति । ‘विडलं’ इति पाठे ‘विपुलं’
इत्यर्थः । सखीत्यप्रतार्थताध्वननम् । अतिशयेन पृथुलं महान्तं जलपूर्णं कुम्भम् । तेन
दुर्वीहत्वम् । गृहीत्वा समागतास्मि । ननु मध्ये विश्रामः । त्वरितमिल्यनेन स्वेदातिशययो-
ग्यता ध्वन्यते । श्रमाद्यौ स्वेदसलिलनिःश्वासौ ताम्यां निःसहा निर्बला । चलितुमक्षमेति
यावत् । सलिलत्वोक्त्या स्वेदस्य बाहुत्यं व्यज्यते । अतः क्षणं विश्राम्यामि विश्रामं करोमि ।
यथा चैविधिकुम्भवहनजन्योऽयं श्रमः नान्यथा शक्तिष्ठा इति रतगोपनं गम्यते । तच्च
वलभाद्या: कामिन्या दुःशीलत्वादिवैशिष्ट्यवलादिति वक्तृवैशिष्ट्यस्य सहकारित्वे उदाह-
रणम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘ओणिण्हमिति । कृतकामुकोपभोगां इतीं प्रतीय-
मुक्तिः । महकरं मदीयमिति वा । ‘तुहेति कर्मणि वष्टी । परिभवतीत्यस्य हिंसार्थकत्वात्’
इति केचित् । ‘तुहेति द्वितीयान्तरेव । तश्चनुशासनात्’ इति दीपिकाकारः । तदा च
संस्कृतच्छायापि त्वामित्येव बोध्या । “तुहवीत्यनन्तरं ‘अहह’ इति क्वचित्पाठः । स
न युक्तः । ‘वृत्तहानिदोषात्’ इति केचित् । तत्र । गाथाभज्ञेऽपि छन्दोन्तराभज्ञात्”
इति चण्डीदासः । हे सखि, सनिःश्वसितमौत्रिशादिकं कर्तुं मन्दभाअण्या मम इते
मदर्थं त्वामपि परिभवति पीडयतीत्यन्वयः । निःश्वसितं निःश्वासस्तस्तहितमुत्रिद्रस्य गत-
निद्रस्य भाव औत्रिभ्यम् । मन्दोऽयो भागो भागयेयं विद्वेऽसाः सा तथा । मां
ताकपरिभवत्येव । मत्कार्यार्थं गम्यागम्यानादिता कामुकस्य प्रसादनव्यापारेण त्वामी-
त्यपिशब्दलभ्योऽर्थः । मदीयमिल्यर्थे तु मदीयमौत्रिशादिकं त्वामपि खेहवशात्परिभवती-

यभि-
त्यनु-
नाम-
न्वेषां
अथ
ते—
गक्षि-
दपि
यते ।

तात्प-
त्राणा-
ति ।
र्थः ।
नभि-
वैकैक-
प्राक्
दयो-
वेप्रल-
भावौ,
शेषस्य

—
रात् ।
इतो-
वेलितं
मणिणि
गानिच्यं
करन्त्या
कोपा-
न्यं वा
तत् ।
पाठस्तु
दानम्”

अन्न दूरी प्रतिपाद्या तस्या अन्यदापि दृष्टुष्टचेष्टया वैशिष्ट्येन तस्याः कामुकोपभोगो व्यज्यते । अग्रान्यदीयमुच्चिद्रतादिकमन्यत्र बाधितमिति तस्यास्मुच्चिद्रतादिकं लक्ष्यत इति केचित् । तद्बोधात् । सख्यास्तदीयो-न्निद्रतान्वयस्यावाक्यार्थत्वात् ।

‘तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वर्णे व्याघैः सार्थे सुचिरमुषितं वल्कलघैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिङ्गे मयि भजति नादापि कुरुषु ॥’

खेदो मात्सर्थम् । अत्र खेदं मयि भजति नादापि कुरुष्वति काकोवैशि-
ष्ट्यान्मयि न योग्यं कुरुषु पुनर्योर्थं मात्सर्थमिति व्यज्यते । नन्वत्रोक्तेन
काकुव्यज्जयेन वाच्यस्य सिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते । तथा चापराङ्गतया

दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्रसितम् । मम मन्दभागिन्याः कृते सखि लामप्यहृ
परिभवति ॥’ ‘भागो रूपार्थके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः’ इति विश्वः । सख्यास्त-
दीयेति । सख्या नायिकासंबन्धौन्निद्रसंबन्धस्य वाक्यप्रतिपादात्वाभावादिव्यर्थः ।
अत्र हि नायिकागतौन्निद्रादेः सखीत्वेन तां प्रलयि दुःखदत्तं वाक्यार्थं इति
भावः । नन्विति । वद्यपि गुणीभूतव्यज्ञवेऽपि काकुवैशिष्योदाहरणताया न
क्षतिस्थापि सुहृद्वावेन वस्तुस्थितिकथनयात्तद्विष्टेत्यापनं वोद्यम् । शोभनत्वेति ।

लर्थः । अतष्ठ सखीति सखोधनम् । एतेन स्त्रीयसौविद्वादेरन्यपरिभावकत्वासंभवास्त्वी-
यसजातीयलक्षणेति निरस्तम् । एकेनोभयपरि भावाभावादप्यर्थसमुच्चयानुपत्तेश्च । अत्र
बोद्धव्यवैशिष्ट्येन कामुकोपभोगव्यक्तिः ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१०. ‘तथाभूतामिति वेणीसंवरणे ‘आर्यं, कदाचित्खित्यते गुरुः’ इति सहदेवोक्त्यन-
न्तरं ‘गुरुः किं खेदमपि जानाति’ इत्युपक्रम्य भीमसेनोक्तिरियम् । अत्र इत्थमित्यध्याहल्य
गुरुलौरवेग साक्षादनभियोज्यो युधिष्ठिरः इत्थममुना प्रकारेण खिङ्गे रलाने मयि दिव्यते-
इनेनेति खेदो मात्सर्थं (तं) भजति । कुरुषु कौरवेव्यापि एवं दुरवस्थायामपि न भजतीति
सोपदासकाका वाक्यार्थः । किं कृत्वेत्याह—तथाभूतामिति । नृपैरेव सदः सुभा तस्या
पाञ्चालदेशाभिप्रस्य राजस्तनयां पुत्रां जन्मप्रभृत्यपरिभूताम् । असात्परियहैव तथाभूतां
खीर्धमिर्णीं दुःशासनाकृष्टकेशापाशां विशिष्य भवत्सनिधावपि कथयितुमयोग्याम् । दृष्टेति
भजनक्रियया समानकर्तुकम्, उपितं स्थितमिति च भावे त्तप्रत्ययसिद्धं द्वितीयान्तं
दृष्टेत्यस्य कर्म । तथा च वल्कलस्य धरैरसाभिर्वने व्याघैः सार्थम्, नतु वानप्रस्थ-
नृपादिभिर्युषितम्, विराटस्य राज आवासे गृहेऽनुचितस्य सदादिवेषस्यारम्भेण
निभृतं गुरुं यथा स्यात्तथा स्थितं च इष्टेत्यर्थः । दीपिकाङ्गतसु—‘दृष्टेत्यतदुषितमिलनेन
समानकर्तुकम् । संनिधानात् । तेन पञ्चानामपि तद्दर्शनं लभ्यते’ इत्याहुः । अर्वा-
ञ्जलु—‘वल्कलघैर्याघैः सहोषितं मां दृष्ट्वा, विराटस्यावासे स्थितं च मां दृष्ट्वा’ इत्यर्थ-
माहुः । अत्र काकुवैशिष्ट्यान्मात्सर्थसासन्तानौचित्यं ध्वन्यते ॥” इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यज्ञयं गुणीभूतम्, अतो न ध्वन्यज्ञं काकुरिति चेत्, उक्तव्यज्ञस्य कोधप्रकर्षपर्यवसन्तया वाच्यस्यैव तदज्ञत्वात् । तदेतदुक्तम्—‘न च वाच्यसिद्धज्ञमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यज्ञत्वं शङ्खम्’ इति । तथापि काकाक्षिसव्यज्ञरूपगुणीभूतव्यज्ञप्रभेदता कथमपनेयेति चेत्, न । अत्र नेति प्रश्नकाकापि वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात् । यां काकुं विना वाक्यार्थवोध एव नोपपदते तथैवाक्षिसस्य गुणीभावात् । यथा—‘मश्चामि कौरवशतं समरे न कोपात्’ इत्यादौ भीमसेनादौ तादशे वक्तरि । तदेतदुक्तम्—‘प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्ते’ इति ।

अन्ये हु—‘कुरुषु न भजतीति नैवकाकुः किमर्था । ततः प्रश्नरूपः किमैर्थे एव हठाक्षिस इति तस्यैव गुणीभावो न्यायः । न तु क्रमेणापि काका व्यज्ञयो गुणीभूतो भवति । अतएव गुणीभूतविभागे काकाक्षिसमिति हठार्थगर्भाक्षिसपदप्रयोगः’ इति तात्पर्यमाहुः ।

‘तद्वाया मह गण्डत्थलणिमित्यं दिट्ठिं ण येसि अण्णत्तो ।
एुहिं सच्चेऽ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥’

व्यज्ञयार्थोपस्थृतो हि वाच्यार्थः कोधप्रकर्षपर्यवसायीति शोभन इत्यर्थः । ध्वन्यज्ञधनित्वप्रयोजिका । स्फुटत्वाद्वृत्तावनुकूलं हेतुं स्वयं दर्शयति—उक्तेति । कोधप्रकर्षकतया रसान्तरज्ञत्वेन व्यज्ञयमेव प्रधानम्, वाच्यं तु तदज्ञमिति वैपरीत्याच गुणीभूतमित्यर्थः । वृत्तौ शङ्खातनिरासौ सिद्धवदेकेनैव ग्रन्थेन कृताविति दर्शयितुमाह—तदेतदिति । अपराज्जत्वाभिभायां वाच्यसिद्धज्ञमिति पदमिति शङ्खोपन्यासे दर्शितमिति न विरोधः । प्रश्नमात्रेणेतिग्रन्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यज्ञत्वाशङ्खानिवारकत्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति । न ज्ञात्रगतया प्रश्नव्यज्ञिकया काकापि वाक्यार्थोपपत्तौ सिद्ध इत्यादिसमस्तगतकाका व्यज्ञस्यानौचित्यस्य न काकाक्षिसत्वम् । यां विना वाक्यार्थपर्यवसानं तादशकाकुव्यज्ञस्यैव तथात्वादिति समाधान-प्रन्थार्थमाह—अत्रेत्यादिना । किमर्थेति । किमित्यस्यार्थः प्रश्न एवार्थो व्यज्ञयो यस्या इत्यर्थः । क्रमेण प्रश्नरूपव्यज्ञद्वारा । एवं चैतन्मते वाच्यस्य सिद्धिः शब्दबोधः, तदज्ञं काकुः, तद्वज्ञयमनौचित्यमित्यर्थः । तेन विना बाधाच्छाब्दबोधातुदयात् । काकाक्षिसरूपगुणीभूतभेदाशङ्खाप्रश्नरूपव्यज्ञस्य तथातेऽप्यनौचित्यरूपव्यज्ञस्य प्राधान्यादाशङ्खानिरास इति ज्ञेयम् । तदैषति । ‘तदा मम गण-

१०. ‘वाच्यार्थ’ क. २. ‘न नैवकाकुः’ क. ३. ‘काकुः किमर्थ’ ख. ४. ‘तद्वाया इति । नायिकाभयेन निकटवर्तीनीमन्यां साक्षादपहाय नायिकाकपोलगतं तप्रतिविम्बनं नायिकामुखावलोकनमिषेण पश्यन्ते नायकं प्रति प्रतिविम्बापगमे दृष्टिविकारेण शातरहस्याया नायिकाया इत्युक्तिः । तदा यदा सा कामिनी मत्सनिधावासीत् । निमध्नामनिमेषतया तथाभूतामिव । ‘णमित्र’ इति पाठे नमितां निहितामित्यर्थः । सैवाहमिति तदवस्थैवेतर्थः । सा लिङ्गधानिमेषा । तथा च सदीसामिनिध्यातिरिक्तसकलसत्त्वे

व्यभि-
रत्यनु-
नेनाम-
नन्वेष्वां
अथ
प्रते—
माक्षि-
गादपि
न्प्यते ।

तात्प-
त्राणा-
ति ।
अर्थः ।
गानभि-
चैकैक-
प्राक्
शदयो-
विप्रल-
वेभावौ,
वैशेषस्य

दूरात् ।
; इतो-
विवलितं
भाषिणि
सानिद्धं
सरन्त्या
। कोपा-
न्यं च
तद् ।
पाठरु
दानस् ।

वाक्यमनेकपदम् । तेनात्र तदेदानींपदात्मकवाक्यवैशिष्ट्यान्मत्सर्वों कपो-
लप्रतिविभितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्वाद्वन्नी । चलितायां तु तस्यामन्याद्वन्नीयहो
प्रच्छन्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते ।

‘उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्गुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वं ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥’

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य यथो-
कविशेषणस्य वैशिष्ट्यात्सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ।

‘णोळेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सधलस्मि ।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥’

स्थलनिममां दृष्टिं न नयस्यन्यतः । इदानीं सैवाहं तावेव कपोलौ न सा दृष्टिः ॥’
उद्देश इति । ऊर्ध्वदेश उच्चस्तीरभूप्रदेश इत्यर्थः । वातविशेषणं सुरतसुहृत्वम् ।
कुञ्जविशेषणं गुञ्जन्मधुकरत्वरूपं उत्कर्षः । णोळेईति । ‘नुदत्यनार्द्धमनाः श्वश्रमी-

तादृगदृष्टिविरहस्तदेवानीं पदात्मकवाक्यगम्यः सखीसांनिध्याभावस्य स्वप्रयोजकत्वमवगम-
यतीति वाक्यवैशिष्ट्योदाहरणम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. “उद्देश इति । नायिकां प्रति रमणार्थिनः कामुकस्योक्तिरियम्, दूल्या वा । हे तविक,
केदर्पवेदनया तनुतायोगिनि, अयं नर्मदायाः नर्मदावीति नर्मदा, नतु यथाकर्थचिन्त्रदी तस्या
उद्देश ऊर्ध्वो देशः स्वल्लनभयेन संचरतामनवलोकनीयस्तिष्ठतीत्यन्वयः । ‘उदित्यते दूरादेव
जनैनं पुनर्गम्यत इति निर्जनत्वं सूच्यते’ इति दीपिका । कीटृशस्त्राह—सरसेत्यादि ।
सरसानां लिङ्घानां कदलीनां श्रेष्ठा पङ्क्षया या शोभा तयातिशाय्यतिशयितः । अत्र
सरसवेन शृङ्खपर्णध्वनिराहित्यम्, श्रेष्ठीत्वेन च वेष्टनं गम्यते । तथा कुञ्जानामुत्कर्षेण
गुञ्जन्मधुकरकरम्बितकुमुमसमृद्धादिरूपेणाङ्गुरितोऽभूतप्राङ्गुर्भूतो रमणीनां विभ्रमो विलासो
यत्र सः । तथा चानुतप्तविलासानामपि नवनवोन्मेषशालिविलासोदयाद्वयाः कामु-
कैमुख्ये दुरुत्तरं व्यसनं स्यादिति भावः । न केवलमेतावदेव वैमुख्ये वाप्रकर्म, किं
त्वन्यदपि बलवदस्तीत्याह—किं चेति । एतस्मिन्प्रदेशो ते शैलमाण्ड्यसैगन्ध्यवत्तया
प्रसिद्धा वाता वान्ति । कीटृशाः । सुरतस्य सुहृदः श्रमर्मायपनोदनेन निरतिशयानन्दमय-
त्वरूपसुरतोत्कर्षंतेवः । ‘श्रमापनयनेन उनः पुनः प्रवर्तनया सुहृदः’ इत्यन्ये । येषां
वातानामग्रे मनोभूः सरति चलति । मनोभूवेन सचेतसां दुष्परिहर इति ध्वन्यते ।
‘मर्मज्ञतेति केनित् । कलितो धृतोऽकाण्डेऽनवसरे । निमित्ताभाव इति यावद् । कोपो
येन सः । सुरतवैमुख्ये तु इदं कुपितः किमिव न करेष्यतीति व्यज्यते । अत्र वाच्यस्य
देशादेवत्कविशेषणवैशिष्ट्यात्कामुकाभिप्रायव्यक्तिः ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका । २ ‘काचि-
त्सकेतार्थिनं तटस्थतयेव संनिहितमुपपतिं प्रति संकेतकालसूचनाय प्रतिवेशिनीं
प्रत्याह—णोळेईति । ‘होइ’ इत्यनन्तरं ‘णवरं’ इत्यधिकपाठे केवलमिति वोध्यम् ।

अन्यसंनिधिः संमिहतोऽन्यः । तेनात्र प्रतिवेशिनीं प्रति प्रवर्तिते वाक्ये प्रच्छन्नपुरुषरूपस्यान्यस्य संनिधेचैशिष्टयात्संनिहितं प्रति संध्या संकेतसमय इति व्यज्यते ।

‘सुव्वइ समागमिस्सादि तुज्ञा पिओ अज पहरमेत्तेण ।
एमे अ किं ति चिट्ठसि ता सहि सजेसु करणिजम् ॥’

अत्र प्रकरणस्य प्रस्तावस्याभिसारसंबन्धित्वरूपवैशिष्ट्यादुपपतिं प्रत्यभिसर्तुं न योग्यमिति व्यज्यते ।

‘अन्यन्त्र युथं कुसुमामवचार्यं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।

नाहं हि दूरं अमितुं समर्था प्रसीदतार्यं रचितोऽज्ञालिखे ॥’

अत्र देशस्यातिविविक्तादिरूपवैशिष्ट्याद्वृत्तैशिष्ट्यादिसहितात्सख्या प्रच्छन्नकामुको युध्माभिः प्रहेय इति प्रियसखीः प्रति व्यज्यते ।

गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः ॥’ ‘अण-णमणा’ इति पाठे त्वनन्यमना इत्यर्थः । अनार्द्देनिष्ठुरम् । सुव्वईति । ‘श्रूयते समागमिष्यति तत्र प्रियोऽन्य प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति तिष्ठति तत्त्वाखि सज्जय करणीयम् ॥’ एवमेव निर्वापारा । करणीयं रन्धनादि । सज्जय साधय । प्रकरणस्येति प्रस्तावपदार्थं कथनम् । अभिसारसंबन्धित्वेति । अभिसरणप्रस्तावे हि प्रियागमनमभिसरणनिषेधसूचकमिलर्थः । अन्यत्रेति । कुसुमानामवचार्यं हस्तेनादानम् । ‘हस्तादाने चेस्तेये’ इति घञ् । अस्मील्यहमर्थेऽव्ययम् । सख्या

नुदति प्रेरयति । अनार्द्देमकरुणम् । तेन श्रादिव्याजालम्बनेनापि नावकाश इति ध्वन्यते । गृहभारो गृहकार्यनिर्वाहः । सकल इत्यनेन सार्वकालिकी व्यञ्जता सूच्यते । यदि क्षणमात्रं विश्रामो भवति तर्हि संध्यायाम् । अथवा न भवति इति योजना । अत्र कामुकसंनिधित्वरूपादन्यसंनिधिवैशिष्ट्यात्सकेतकालसूचनाभिव्यक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. ‘सुव्वईति । उपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रक्षितां नायिकां निवारयितुं सख्या इथमुक्तिः । समागमिष्यतीति श्रूयते इत्यन्यथः । श्रूयते ननु चिरकालं शुतम् । सम्यक्पूर्णकाम आगमिष्यति प्रिय इति सोङ्गटोक्तिः । अव, ननु दिनात्तरे; प्रहरमात्रेण, ननु विलम्बात् । एवमेव तदीभौजनाद्युपयोगिव्यापारराहितेन । करणीयं रन्धनादिकं सज्जय साधयेर्यर्थः । अत्र विदितरहस्यया सख्या कृतस्य प्रियागमनप्रस्तावस्याभिसरणप्रकरण-कृतत्वरूपादैशिष्ट्यात्प्रस्तावपदवाच्यस्य प्रकरणस्याभिसारसंबन्धित्वरूपादै वैशिष्ट्यानिवारणं व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘अन्यत्रेति । हे सख्यः, यूयमन्यत्र इत्तो दूरम् । कुसुमानामवचार्यं हस्तेनादानम् । तथा चान्यत्र हस्ताग्राह्यकुसुमवाहुल्यमिति प्रलोभनम् । अस्मील्यहमर्थकम् । अत्राहमवचार्यं करोमि । हेतुमाह—नाहमिति । हि यसादूर अमितुं संचरितुं न समर्थां । प्रसीदत प्रसन्ना भवत । अयं वो युध्मभ्यमज्जलिः प्रणामाजली रवितः कृतः । सर्वाभ्य एकोऽज्ञालिरप्यसामर्थ्यादेव । अत्र देशस्य निर्जनत्वादिवैशिष्ट्याप्रच्छन्नकामुकप्रेषणमाश्रसां प्रति व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यभि-
रत्यनु-
प्रिनाम-
नन्वेषण
। अथ
यते—
माक्षि-
गादपि
पृथ्यते ।

तात्प-
त्राणा-
ति ।
र्यर्थः ।
पानभि-
चैकैक-

प्राक्
शदयो-
विप्रल-
वेभावौ,
वेशेषस्य

दूरात् ।
इतो-
विवलितं
भाषिणि
सानिष्ठं
सरन्त्या
कोपा-
न्यं वा
तत् ।
पाठस्तु

‘गुरुरुद्धणपरवस पिथ कि भणामि तुह मन्दभाइणीअ अहम् ।
अज्ज प्रवासं वचसि वच सञ्च जेव सुणसि करणिजम् ॥’
अत्राद्यपदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्याद्वच्छ्वाविशेषसहितादिदानीं अदि-
व्रजसि तदाहं तावच जीवामि, तव तु न जानामि गतिमिति प्रियं प्रस्त-
नुरक्त्या व्यज्यते ।

आदिग्रहणाचेष्टालीलादेः । तत्र चेष्टा यथा—

‘द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तथा सौन्दर्यसारश्रिया
श्रोहास्योरुयुगं परस्परसमासकं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंशुकमधः क्षिसे चले लोचने
वाचस्त्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥’

व्यज्यत इत्यन्वयः । गुरुजनेति । ‘गुरुजनपरवश प्रिय कि भणामि तव मन्द-
भगिन्यहम् । अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज खयमेव श्रोधसि करणीयम् ॥’ गतिमव-
स्थाम् । आदीति । कालादेरिलादिपदादित्यर्थः । चेष्टादेरिति वृत्तिंगतादिपद-
ग्राह्यमाह—लीलादेरिति । आदिना हावान्तरपरिग्रहः । द्वारस्योपान्ते निरन्तरे

१. ‘गुरुअणेति । तुहेति द्वितीयान्तं पूर्ववत् । संबन्धसामान्यविवक्षया वा षष्ठी ।
गुरुजनो जनमात्रम्, न तु विदग्धः । स एव वसन्ते प्रवासप्रेषणात्परः शाश्वः । तस्य
वश अधनेति संबोध्यविशेषणम् । तेनानिवार्यत्वम् । प्रियेत्यनेन गमने दुःखैक्तकण्ठ्यम् ।
कि भणामि वदामि । परायते निरर्थकत्वात् । मन्दभगिनी अल्पभाग्या । यतस्तवेऽयं
मतिः । कि मया कियते तवाह—अद्येत्यादि । अद्य प्रकरणाद्वसन्ते । यत्र प्रवासिनोऽपि
गृहमायान्ति । त्रजेति रोपेत्क्षितिः । स्वयमेव करणीयं कर्तुमर्ह जानामि । तेन स्वधैर्य
बुद्धैव प्रायो गच्छसीत्यभिप्रायः । अत्राद्यशब्दप्रतीतात्प्रतिदिनोपचीयमानत्वादिरूपा-
द्वसन्तकालैशिष्ट्यादिदानीं त्वद्मने न जीविष्यामीति व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘चेष्टादेः’ ग. ३. ‘चेष्टा’ क. ४. ‘द्वारोपान्तेति । मित्रं प्रति नायकसोक्तिर-
यम् । मयि द्वारस्योपान्ते समीपे निरन्तरे निर्वर्थवधानेऽत्यन्तसंनिहिते सति तथा
प्रकृतया नायिकया सौन्दर्यसं साराणां श्रीः संपत्तिर्वत्र, सौन्दर्येण साराणां अष्टानामिव
श्रीः शोभा वा यत्र तथाभूत्या । ऊरुयुगं श्रोहास्य प्रसार्य परस्परेण समासकं
संबद्धं समासादितं स्थापितम् । अथवा भावे क्तप्रत्ययः । तथा च समासकं प्रापित-
मित्यर्थः । तथा शिरः संबन्धयंशुकं पुरते सुखोपर्यनीतम् । चले चपले लोचनेऽप्यः
क्षिसे संचारिते । वाचो वचनस्य तवानाविधं प्रसरणं सखीपु प्रवर्तनं निवारितम् ।
दोर्लते मुजलते सकोचिते । आकुञ्ज्य मिथः संयोजिते इत्यर्थः । अत्र पञ्चमिवाक्यै-
रुल्लासनादिचेष्टावैशिष्ट्याक्षमेण स्पृष्टकालिङ्गन-गूढागमन-सूर्यास्तसमय-कोलाहलराहित्य-पा-
रितोषिकालिङ्गनानि व्यज्यन्ते । तैश्चानुरक्तासीति रहस्यं बोलते । तत्र सृष्टका-
लिङ्गस्वरूपं ‘संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शर्णं
स्पृष्टकम्’ इति वात्स्यायनसूत्रे दर्शितम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्रोहसमासङ्गादिचेष्टावैशिष्ठयात्प्रच्छन्नकासुकविशेषो ध्वन्यते ।
तत्र प्रथमार्थेन स्पृष्टकमालिङ्गनम्, शिरोंशुकुं पुरत आनीतमित्यनेन गृढमाग-
च्छेरिति, अधःक्षिसे चले लोचने वाचस्त्र निवारितं प्रसरणमित्येताभ्यां
सूर्यांस्त्रसमये कोलाहलरहिते काले समागान्तव्यमिति, संकोचिते दोर्लते
इत्यनेन पारितोषिकमालिङ्गनं करोमीति व्यज्यते । यद्यन्येकवैदोदाहरणे भेदा-
न्तराण्यपि सन्तीति तदेवोदाहरणान्तरं संभवति, तथापि निःसंदेह्युत्पत्तये
आपावसरतथा पुनः पुनरस्त्राहियते । वक्तुबोद्ध्यादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जक-
त्वम्, किंतु मिलितानामपीति द्रष्टव्यम् । तत्र द्वयोर्व्यञ्जकत्वं यथा—

‘अत्रा एत्थ पीमज्जद्यू पृथ अहं दिवसअं पलोप्रहि ।

मा पहिअ रत्तिअनिधिअ सज्जाए मह णिमज्जहिसि ॥’

नन्वर्थमात्रव्यञ्जकत्वे शब्दार्थयुगकाव्यस्य व्यञ्जकत्वं न सिद्धमित्यत
आह—

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयस्त्रृतीय उल्लासः ।

निर्वचनधाने । प्रोल्लास्य प्रसार्य । स्पृष्टकमिति । दूरस्थसैव प्रिवस्य स्वाङ्गैः
खाज्ञान्येव मेलयित्वालिङ्गनं स्पृष्टकमित्यादुः । भेदान्तराण्यपीति । अन्यत्र
यूहमित्यत्र देशवैशिष्ठयवद्गृहौशिष्ठमपि दर्शितम् । अद्येति कालवैशिष्ठयोदाह-
रणेऽपि वक्तुरवस्थाविशेषपूर्वपैशिष्ठमित्येवमित्यर्थः । अत्तेति । ‘श्वश्रूत्र निमज्जति
अत्राहं दिवसकं प्रलोकय । मा पथिक रात्र्यन्ध शश्याया मम निमहृयसि ॥’
आवयोरिति वा । निमज्जति निःस्पन्दा शेते । अहमित्यत्र शयनकियानुपादाना-
न्निद्राविरहव्यननम् । शब्देति । प्रत्यक्षीकृतकामिमिशुनादौ त इत्यादौ चाखादविर-
हादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यापि हेतुत्वम्, परिवृत्तिसहत्वदभावाभ्यां तु शब्दा-
प्राधान्यमर्थप्राधान्यं विपरीतं चेत्येतावान्विशेष इति भावः ॥ इति श्रीमत्तसदुपा-
ख्यश्रीरामचन्द्रभस्त्रूरिवरात्मजतत्सद्वैद्यनाथभद्रविरचितायां काव्यप्रदीपटीकायां प्र-
भाख्यायामर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ॥

१. “अत्तेति । स्वयंदत्ता इत्यमुक्तिः । ‘अज्जा’ इति पाठे आयां साध्वी न विदरथा ।
निमज्जति वार्थक्याद्विःस्पन्द शेते नतु जाग्रद्रूपा । तेन शङ्काराहित्यम् । अत्र ततो
भिन्नस्येऽहमहमेव नान्यसहिता । अत्र खापवोधकपदानुकल्या निद्राराहित्यं स्वस्य व्य-
ज्यते । दिवसकमिति निन्दायां कप्रत्ययः । तस्य समागमप्रतिकूलत्वात् । द्वितीया
चात्यन्तसंयोगे । दिवसकं व्याप्तेत्यर्थः । ‘दिवहृद’ इति पाठे दिवसके प्रलोकय सन्ध-
गवलोकय । पथिकरात्र्यन्येति च रहस्यगोपनाय । पथिकवेन श्रमादिसरणयोग्यताया
रात्र्यन्धत्वेन च स्वशश्यापतनप्रसक्तेऽतिनात् । अन्यथाप्रसक्तनिषेधे रहस्यभङ्गापत्तेः ।

व्यभि-
। रत्तिअ-
दीनाम-
नन्वेषां
। अथ
व्यते—
प्रमाणि-
रणादपि
क्षम्यते ।

तात्प-
रात्राणा-
येति ।
इत्यर्थः ।
यानभि-
चैकैक-
तं प्राक्
त्वादयो-
विप्रल-
विभावौ,
विभेषस्य

दूरात् ।
कं इतो-
विवलितं
भाषिणि
सांनिध्यं
। सरन्द्या
। कोपा-
न्यं वा
तर ।
पाठस्तु
दानम्”

चतुर्थ उल्लासः ।

यद्यपि काव्यलक्षणं विभागं च विद्याय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्य-
पदस्यार्थैः शब्दार्थैः विचारितौ, इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां
निरूपणमुचितम्, नतु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेभेदानाम्, तथापि ध्वन्यादे-
भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोरवगमो भवति । तयोर्विशेषनिष्ठत्वात् ।
यथा श्रुतिकट्टवं दोषो ध्वनिविशेषे शृङ्गरादिध्वनौ हेयः, रौद्रादिरसध्वनौ
वित्रभेदे वा अहेय एव । माधुर्यादिर्गुणः शृङ्गरादिध्वनात्पादेयः, रौद्रादि-
ध्वनौ त्वनुपादेय एव । अलंकौरोऽपि यमकादी रसादिध्वनावनुपादेयः, चिन्न-
भेदे तूपादेय एव । तथाच दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु
निरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेद-
व्यभेदो निरूपणीयः । तत्र प्रथमे ध्वनिभेदः । तत्र तावद्वृनिर्दिघाः—अवि-
वक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च । तत्र यद्यप्यभिवायाः प्राथम्यात्तन्मू-
लव्यञ्जनायाः प्राङ्गिरूपणात् ‘पश्चननक्ति’ इत्यत्रेव प्रावृत्तिकं क्रममुपादाय,
सूचीकट्टाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभजते—

भेदेषु ज्ञातेष्विति । रसध्वनित्वादिना ज्ञातेष्वित्यर्थः । तयोर्हेयोपादेयतयोः ।
विशेषेति । ध्वनिविशेषनिष्ठत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति—यथेति । यस्य हि
योऽप्यकर्षप्रयोजकः स दोषस्तत्र हेयः । अन्यत्र तु स न दोषः । अतएव न हेयः ।
यमकादिरिति । चित्तविक्षेपकल्पादिति भावः । चित्रभेदे शब्दचित्रात्ये । का-
व्यविशेषप्रभेदेष्विति । काव्यविशेषाणां ध्वन्यादीनां भ्रमेदेषु रसध्वन्यादिलोपेषु ।
नन्देष्वमपि यत्रिरूपणं विना दोषादिनिरूपणं न संभवति त एव भेदा निरूपणीया
न त्वन्येऽपि तत्राह—प्रसङ्गादिति । तत्र उल्लासत्रयमध्ये । प्रागिति । अभि-
धामूलव्यञ्जनातः पूर्वमिलर्थः । पश्चननिति । प्रजापतिदैवत्यागसाधनानां सप्तदश-
पश्चनामुपाकरणादयः षोडशसंस्काराः सह कर्तव्याः । ‘प्राजापस्यैश्चरन्ति’ इत्येकपदे-
नोपादानात् । अतः सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा ततोऽङ्गनसिति पदार्थात्पुसमयाख्यक्रमेण
किमङ्गनमुपाकरणवद्यतः कुतश्चित्पशोरारभ्य कार्यमुत्त येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्त-
तेनैव क्रमेणेति संशये नियामकाभावादस्त्वनियमः । अङ्गादिकरणे तु पूर्वप्रवृत्तो-
पाकरणक्रमस्यौपस्थितस्य नियामकत्वसंभवात्पूर्वव्यवधानसंभवे न्यूनाधिकतत्कल्प-

महेत्यावयोरित्यर्थे निपातः । स्वमात्रोपादाने रहस्यप्रकाशापत्तेः । तरुणतया स्वस्त्वाप-
तनस्यात्यन्तात्पुचितत्वाद्वा स्वमात्रोद्भवनम् । निमङ्गुच्छेष्ट शयिष्ठाः । ‘णिसज्जइ’ ‘णिसज्ज-
हिसि’ इति पाठे निर्धारिति तिषेत्ससीति संस्कृतम् । अत्र गृहे विधमानायाः शश्वा
अतिवृद्धतया वधिरनिश्चेष्टत्वादित्योगादन्यस्य चासत्त्वात्रिःशङ्कं व्यवहरेति वकृप्रति-
पाद्यवैशिष्ट्यात्प्रतीयत इति दिक् ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका,

१. ‘पदस्यार्थशब्दार्थैः’ क, ‘पदार्थः शब्दार्थैः’ ग । २. ‘अपि’ क-पुस्तके नास्ति.
३. ‘ध्वनियथा’ क, ‘ध्वनिर्दिविधः’ ग.

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्धनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

६३

वाच्यः वाच्यजात्यादिधर्माणां धर्मीं अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयबोध-
विषयतया अनपेक्षितो यत्र सः । तत्र यद्यप्यविवक्षितवाच्यमात्रस्य नायं
विभागः, किंतु तद्विशेषस्य ध्वनेः । ननु शब्दात्तथावगमः । तथापि यत्-
देरिकार्थपरामर्शकतया तत्र ध्वनाविति तच्छब्दार्थस्य ध्वन्यभेदे यच्छब्दार्थोऽपि
व्यनिरेव लभ्यते । अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलगूढव्यञ्जयप्राधान्ये सति
संभवति । अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः । सा च वाच्यस्यानुप-
युक्तत्वेन, उपयोगिनि रूपान्तरे तात्पर्याद्वा, स्वत एवान्वयायोग्यत्वाद्वा ।
अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात्, विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा । तत्रोभयत्रापि
वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके संक्रमितमात्रश्रव्यत्वेन पैरिणमितम् ।
वाच्योऽप्यथेऽरुपान्तरेण लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीये तु वाच्यमर्थान्तरस्कृतं
न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टम् । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं द्वैनस्त्रुतेर्था—

व्यभि-
रत्यनु-
दीनाम-
नन्देषां
। अथ
व्यते—
यमाक्षि-
रणादपि
क्षेप्यते ।

—नायोगाच्च प्रवृत्तिकर्मणैवानुष्टानमिति भीमांसकसिद्धान्तोऽन्त वृषान्तीकृतः । प्रकृतेऽपि
लक्षणामूलव्यञ्जनाया लक्षणामूलध्वन्युपयुक्तायाः पूर्वं प्रवृत्तिस्तुपजीविलक्षणामूल-
ध्वनेः प्रथमं निरूपणमित्येतावता साम्यात् । लक्षणामूलव्यञ्जनतदुत्थव्यन्योरज्ञाहित-
वेन परस्परसंनिकर्षस्य न्यायसिद्धत्वात् । लक्षणामूलध्वनेः पश्चात्रिलृपणे तदज्ञलक्ष-
णामूलव्यञ्जननिरूपणसाभिधामूलव्यञ्जनतदुत्थाभिधामूलध्वनिभ्यां द्वाभ्यां व्यवधान-
मिति विप्रकर्षपत्रतेरिति भावः । दृष्टान्ते विध्यवगतसाहित्यानुरोधात्क्रमनियमः, इह
तु तदभावात्स न युक्त इत्यत आह—सूचीति । अभिधामूलस्य बहुभेदत्वा-
दिति भावः ।

१ तात्प-
मात्राणा-
येति ।
इत्यर्थः ।
स्यानभि-
१ चैकैक-
कं प्राक्
त्वादयो-
विप्रल-
विभावौ,
विशेषस्य

ननु जालादेरेव वाच्यत्वादविवक्षितवाच्यत्वस्यास्यन्तरिस्कृतवाच्यार्थान्तरसंक्षिप्तवाच्यमितवाच्योभ्यसाधारणेऽपि वाच्यस्य रूपान्तरेण लक्ष्यत्वरूपस्यार्थान्तरसंक्षिप्तवाच्यस्यासंभव इत्यतो व्याचष्टे—वाच्य इत्यादिना । वाच्येन रूपेणलर्थान्तरसंक्षिप्तवाच्यसंग्रहार्थम् । अनपेक्षितस्तात्पर्याविषयः । कुन्तानामपि वाच्येन प्राधाच्यरूपेणापेक्षणात्संग्रहः । लक्षणामूलेति । लक्षणाया मूलं प्रयोजनतया हेतुभूतम् । तेन निरुद्गलाक्षणिकोत्थवनिव्यावृत्तिः । गृहद्वप्राधान्ये च वाच्यातिशयत्वोपलक्षके । तेनाश्विव्यगुणीभूतव्यञ्जयव्यावृत्तिः । उभयत्रापि अनुपशुक्तमेदद्वयेऽपि । आश्रयत्वेनेति । इदमुपलक्षणम् । कुन्ताः प्रविशन्तीलादावावर्थान्तरे पुरुषादिवर्मिष्याधेयत्वेनापि परिणामस्याम्भुपग्नन्त्वयत्वात् । मुख्यपरिणामस्यासंभवादाह—वाच्योऽवीति । रूपान्तरेण गम्यमानत्वमेव परिणाम इत्यर्थः । कुन्तानामपि विशेषगत्वेन रूपान्तरेण लक्षणायथाश्रुतेऽपि न दोष इत्याहुः । ‘तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहदृव्यैर्घ्यान्ते । रविक्रिणादुपृष्ठीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥’ यदा ते

दूरात ।
कं इतो-
विवलितं
भाषिणि
सांनिध्यं
पसरन्त्या
। कोपा-
पुन्यं वा
। तत् ।
याठस्तु
। दानम् ॥

१. 'वाच्यावाच्य' क. २. 'परिणामितम्' क. ३. 'पुनरुत्तम् यथा' क.

‘ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिंअदृहि॑ वेषपन्नि॑ ।

रहकिरणाणुगगहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥’

अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः ।

विशेषानाधायकत्वमात्राच्यथा—

‘त्वामसि वच्चि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विवेहि तत् ॥’

अत्र वच्चीलनुपयुक्तार्थम् । अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः । अत उपदेशत्वं लक्ष्यम् । तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः । एवं त्वामस्मीतिपदे अथनुपयुक्तार्थे । संबोध्यतैव युध्मदर्थस्य वचनकर्मतावगतेः । वच्चीत्युत्तमपुरुषेणैवासदर्थस्य तत्कर्तृकत्वप्रत्ययात् । अतस्ताभ्यां लक्ष्ययोरूपदेश्यास्तत्वयोरस्तदाच्यै॒ संक्रमितौ । तथा आत्मीयाया एव मतेः सर्वैरास्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितम् । ‘अस्युत्तमः॑ इत्यत्रार्थग्रहणादिस्थियोगे वच्चीत्युत्तमपुरुषः ।

अल्पन्तिरस्कृतं यथा—

‘ईपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधदीदशमेव सदा सखे सुखितमास्त्व ततः शरदां शतम् ॥’

प्रसिद्धा गुणाः सहवर्णैर्बन्ते तदोत्कर्षेहेतयो जायन्त इत्यन्त्रयः । इत्यन्तमाह—
रचीत्यादि । अनुग्रहीतानि स्पृष्टानि कमलानि कमलानि सुरभीष्याहादकानि वा
भवन्ति । अत्रातथाभूतेषु कमलत्वजात्यभावो व्यञ्जयः कमलपदलक्षणालभ्यः ।
अत्र रविकिरणानुग्रहेण न केवलं सौरभादिगुणहानिः, अपि तु कमलत्वसाम्या-
न्तर्गतिरपि नेति लक्षणमूलव्यक्तिः ।

त्वामस्मीति । अत्रोपदेशलक्षणामूलं हितसाधनत्वं व्यञ्जयम् । त्वामित्युद्देश्यत्व-

१ “त्वामस्मीति । असील्यहमर्थे । एवं च यत इत्याद्याहूत्य‘यतोऽत्र विदुषामसाधारणज्ञान-वतां समवाय एकवाक्यतापत्रः समुदायस्तिष्ठति तत्सादात्मीयमप्रतार्या मतिमास्थायावल-व्याप्ति॒ स्थितिं विवेहीति वाक्यार्थस्य त्वामुपदेशार्हमहमासो वच्चमुपदेशामीत्युपदेशक्रियाकर्म-त्वेनान्त्ययः । ‘आदाय’ इति पाठे गृहीत्वा । अवलम्बयेति यावत् । विद्वत्समवायात्मीयशब्दानामागुपरपराभवपरानभिभवनीयत्वाचाध्यत्वानि ददितलक्षणामूलानि व्यञ्जनानि । एवं त्वामहमिलयनयोरवश्योपदेश्यदिग्द्विताल्लूनीयाङ्गत्वे । वच्चीलस्य चादरपीयत्वमिति । केचित्तु—‘स्थितिशब्देनापि सावधाना स्थितिलक्ष्या । विपक्षच्छिद्रपेक्षित्वं व्यञ्जयम्’ इत्याहुः । पूर्वत्र उनशत्तत्वादिहेतुविशेषानाधायकत्वादर्थान्तरसंक्रमितत्वमिति दूयमव्यर्था-न्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेखदहरणम् ॥” इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. “उपकृतमिति । त्वया यद्युपकृतं तत्र तदिष्यते किमुच्यते किं वाच्यम् । बहुत्वादत्तु न शक्यत इत्यर्थः । भवता परं केवलं सुजनता प्रथिता प्रकटिता । तथा च सौजन्यप्रयुक्त पैवैतावानुपकारः, न तु प्रत्युपकारलाभाद्यप्रथिमप्रयुक्त इति भावः । हे सखे, ततः यस्मात्सुजनता प्रथिता

अत्रापकारिण्यन्वयायोग्यैरुपकृतादिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते । न च तत्र वाच्यस्य कथंचित्प्रवेशः । त्वयैवमपकारोऽपि क्रियमाणे मया प्रियमेवोच्यत इति स्वसाधुत्वं व्यङ्ग्यम् । तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा । अयं च प्रभेदो न केवलं विरोधिलक्षणया, किं त्वच्यत्रापि । यथा—

‘आधूतस्त्वेदकरोत्पलायाः सितावगूढप्रतिकूलवाचः ।

प्रियो विहायाधरमायताक्षयाः पपौ चिराय प्रतिषेधमेव ॥’

अत्र पपाचिलनेन सोत्कण्ठं निरीक्षणं लक्ष्यम् । उत्कण्ठातिशयो व्यङ्ग्यः ।

द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकार्धाभ्यामुद्दिश्य विभजते—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

ध्वनिरिति प्रकरणाल्लभ्यते । अन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतम् । अयं भेदो-
ऽभिधामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति द्रष्टव्यः । एष तु—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २ ॥

सूचीकटाहन्यायमाध्रिल्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पूर्वमुद्देशः । तस्यैकत्वात् । द्वि-

लक्षणामूलं चावश्यवाच्यहिताहितत्वम् । तथासीत्युपदेष्टलक्षणामूलं चानुलङ्घनीयाश्वत्वं व्यङ्ग्यम् । एवमात्मीयामिल्यत्राविगीतपक्षाश्रयणसित्यहम् । उपकृतमिल्यादावप-
कारायतिशयोऽपि व्यङ्ग्यो वोच्यः । आधूतेति । सितेनावगूढाच्छादिता प्रतिकूला
मामेति निषेधबोधिका वाच्यस्या इत्यर्थः । प्रतिषेधं तद्वोधकवाचेष्टादिकम् ।

अन्यपरमिल्यस्यान्यतात्पर्यक्रमिल्यर्थे व्यङ्ग्ये तात्पर्याविषयत्वानभ्युपगमादसंभव
इत्यतो व्याच्ये—द्युङ्गयेति । लक्ष्यालक्ष्यक्रमत्वादिविभागो विवक्षितान्यपरवाच्य-
स्यैवेति दर्शयितुमाह—एष त्विति । न लक्ष्यो वाच्यप्रतीत्यपेक्षया क्रमो यस्य
तात्पर्यं व्यङ्ग्यं यत्रेत्यर्थः । एकत्वात् अलक्ष्यक्रमत्वेनैकमेदत्वात् । पञ्चदशेति ।
शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन त्रिविधस्य लक्ष्यक्रमस्य शब्दशक्तिमूलस्यालंकारवस्तुत्पव्य-
ङ्ग्यद्वैविध्याद्वैविध्यम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशा भेदाः । उभयशक्तिमूलस्यैकः ।
इत्येवं पञ्चदश भेदा वोच्याः ॥ ननु विभावुभावव्यभिचारिसमूहालम्बनस्यैव रस-
त्वाद्विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमस्यैवाभावादक्रम इत्येवं वाच्यम्, न त्वलक्ष्यक्रम इति

तसात् ईदुशमेव सदा विद्यत्कुर्वन् शरदां वर्षाणां शतं व्याध्य सुखितं सुखयुक्तं यथा
स्यात्तथा आस्त्व तिषेति मुख्योऽर्थः । स च प्रकरणादिना बुद्धापकारभावं प्रति वोचितो
विपरीतं लक्ष्यति । तथा—उपकृतमपकृतम् । सुजनना दुर्जनना । सखे शतो ।
सुखितं दुःखितमित्यपकारायतिशयो व्यङ्ग्यः । एवंविधापकारोऽपि प्रियवादित्वात्परस्य
साधुत्वं वा । तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा । तदीयं कौटिल्यं व्यङ्ग्यमिति
केवित् । एतदत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेरुदाहरणम् ॥” इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

७३

व्यभि-
रत्यनु-
त्रिनाम-
नन्वेषां
। अथ
यते—
माक्षि-
गादपि
प्यते ।

तात्प-
त्राणा-
ति ।
यथः ।
तानभि-
त्वैकैक-
प्राक्
ादयो-
विप्रल-
भावौ,
शेषस्य

रत् ।
इतो-
वेवलितं
गाधिणि
पानिध्यं
तरन्त्वा
कोपा-
यं वा
तत् ।
गठस्तु
नम्”

तीयस्य तु पञ्चदशभेदत्वात् । विभावादय एव न रसः, किंतु रसत्तैर्निष्पद्धत
इत्यस्ति विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः । स तु न लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्य-
त्वलैङ्ग्यत्वक्तुं भेदद्वयमित्यर्थः ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ ३ ॥

अक्रमोऽलक्ष्यक्रमः । तच्छब्देन रसभावयोः परामर्शः । आदिग्रहण-
ज्ञावोदयभावसंधिभावशब्दत्वानि । नन्वाभासवद्रसस्य शान्त्यादयः किं
नोक्ताः । निरन्तरावयवस्यापरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वेदान्तरसंपर्कशून्यस्य
तदभावात् । आभासत्वं तु तिर्यगाद्यविकरणतया अविरुद्धम् । भिन्न इति ।
यत्र प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिः, यत्र त्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः ।

रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाव्यकाव्ययोः ॥ ४ ॥

तत्राह—विभावादय एवेति । ‘व्यक्तः स तैर्विभावादौ’^१ इति वश्यमाणसूत्रात्का-
व्यजन्मविभावादिप्रतीतिमात्रेण श्रोत्रियादेरपि रसोद्भृत्वप्रसङ्गाचेति भावः । निष्प-
त्तिरेव व्याख्यास्यते । नव व्यङ्गयव्यङ्गक्योरपि प्रदीपयट्ट्योरिव युगपद्मानमविरुद्ध-
मिति वाच्यम् । दीपस्य स्वरूपत एव व्यजकत्वम्, विभावादेषु ज्ञातस्येति
वैषम्येऽस्य युगपद्मानायोगात् । क्रमाग्रहणं च रसोद्भूवसामश्या विषयान्तरभानप्र-
तिवन्धकत्वस्यानुभवलेन कूसत्वात् । अतएवोक्तम्—‘विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्’
इति । नन्विति । यथा रसस्याभासरूपो विकार उक्तस्था शान्त्यादयोऽपि
विकाराः किमिति नोक्ता इत्यर्थः । समाधते—निरन्तरेति । निरन्तरा अवि-
ष्टिद्यमाना अवयवा विभावादिरूपा यस्येत्यर्थः । रसस्य विभावादयनुसंधानजी-
वितत्वेन तद्रिच्छेदरूपायाः शान्तेरसंभव इत्यर्थः । नहि विभावादयननुसंधाने
शाम्यदत्वस्यः स्थायी केनाप्यव्यक्तश्चमत्कृतिहेतुः । अथात्पतारूपः परिच्छेद एव
रसशान्तिर्वाच्या सापि नेत्राह—अपरिच्छिन्नस्येति । एवमभिव्यक्तस्य रस-
स्यैकरूपत्वादपकृष्टत्वपापि शान्तिर्न संभवतीत्याह—निरतिशयस्येति । संधि-
शब्दतयोर्निरसायाह—वेद्यान्तरेति । वक्षुतस्यु रसस्य स्थायिभावमूलकत्वात्
शान्त्यादिसभवः, सभवे वा न चमत्कार इति बोध्यम् । आभासत्वं त्विति ।
तिर्यगादिगतत्वं हि नोक्तरसस्यभावविरुद्धम् येन रसे न संभवेदित्यर्थः । यत्रेति ।
‘शून्यं वासगृहं’ इत्यादाद्युदाहरिष्यमाण इत्यर्थः । यत्र तु उणीभूतव्यङ्ग्ये ‘अयं
स रसनोत्कर्षी’ इत्यादौ शुद्धारादिरसादेः कस्पणरसाद्यज्ञत्वं तत्र रसवदादयोऽलंकारा
इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । प्रमदेति । एतच नायकोपलक्षणम् । तयोर्श परस्परा-

१. ‘निष्पादः’ ग. २. ‘लक्ष्यत्वं’ क्रमपुस्तके नास्ति.

विभावा अनुभावात्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावादैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ ५ ॥

अथेति समुच्चये । कारणानि प्रमदेन्दूदयादीनि कारकोदीपकरूपाणि ।
कार्याणि—

‘स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्च प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मंताः ॥’

वाञ्छनोद्भुद्धिशरीरारसभूपाणि च कटाक्षमुजक्षेपादीनि । सहकारीणि तेषु
जनयितव्येषूल्कण्ठादीनि । विभावा आलम्बनोदीपनरूपाः । चेत् वदेत्यर्थः ।
तद् तदेत्यर्थः । यद्यपुदीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वम्, किं तृप्तेष्व तस्मि-
श्चीषदुक्तपार्थायकत्वरूपसुदीपकत्वम् । तथाप्युदीपितोऽप्यजातप्राय एवेत्यु-
दीपकेऽपि कारकत्वोपचारात्तत्रापि विभावव्यवहारः । विभावादिसंज्ञा च विभा-
वनादिव्यापारयोगात् । तद्यथा—वासनारूपतया स्थितान्तर्यादीन्स्थायिनो
विभावयन्ति रसास्वादाङ्गुरयोग्यतां नयन्तीति विभावाः । अनुभावयन्ति च

७३

व्यभि-
रत्यनु-
तेनाम-
तन्वेषां
अथ
ते—
गाक्षि-
गादपि
यते ।

तात्प-
राणा-
ते ।
र्थः ।
नमि-
कैक-
प्राक्
दयो-
रेप्रल-
भावौ,
रेषस्य
—
पत् ।
इतो-
बलितं
पिणि
निध्यं
रत्या
त्रोपा-
वा
त् ।
उत्तु
नम्”

नुरागाल्प्यरति प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावधारणात्कारकत्वम् । इन्दूदया-
देश्वेत्पत्तस्य रसादेहत्वर्षकत्वादुदीपकत्वम् । लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि कारणा-
नीत्यादन्वयः । स्वेद इत्यादि । स्तम्भो निश्चेष्टता । खरभङ्गो गद्दत्वादिखरान्य-
थात्वम् । वैवर्ण्यं वर्णान्यथात्वम् । प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ।
सात्त्विकाः सत्त्वोद्रेकत्वजनिताः । संकल्पविकल्पादिवृत्तिकं मनः । निश्चयरूपा बुद्धिः ।
आरम्भः किया । आदिना लीलाविलासादिहावपरिग्रहः । तेष्विति । रत्यादिस्था-
यिनां तेषु सात्त्विकभावादिषु कार्येष्विल्यर्थः । आलम्बनमनुरागस्य विषयतया
कारकहेतुः । तानि नात्यकाव्यशेषेद्वर्णन्त इति शेषः । तदा विभावादयः कमेण
कथ्यन्ते । तत्काव्यप्रदेश्याति भन्नतीति कारिकार्थः । तत्र रसादौ स्थायिसंज्ञा-
निमित्तं दर्शयन्तेव विभावादिशब्दानां योगं दर्शयति—वासनेति । अन्तःकरण-
वृत्तिरूपस्य रत्यादेराशुविनाशितवैऽपि संस्कारात्मना चिरकालस्थायित्वावद्वस-
प्रतीतिकालमनुसंधानाच्च स्थायित्वम् । तदुक्तम्—‘विस्तैरविरुद्धैर्भावैर्विच्छिन्न-
यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥ स्वसूत्रभावादन्येषां
भावानामनुगमकः । न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥’ इति । ता-
न्विभावयन्ति । अभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । तत्किं विभावमात्रैव रसाभिव्यक्तिन-
त्वाह—रसास्वादेति । रसास्वादाङ्गुर ईषद्रसाभिव्यक्तिः । तद्योगतां प्रापयन्ती-
त्यर्थः । नाथिकादयो हि साधारणेन काव्यादवगताः सहस्र्यहृदये वासनात्मकतया
स्थितं रत्यादिभावमीषदभिव्यञ्जयन्ति । ईषदभिव्यक्तिरेव च रसादिव्यत्वेरङ्गुर
इत्तोच्यते । एवमनुभावयन्ति रत्यादीन्प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः । कार्याणि हि रोमाञ्चा-

१. ‘मुणा’ क, ‘स्मृताः’ ग.

तालियतुभावाः । पोषकतया विशेषणमितः काव्ये स्थायिनं चारथन्ति, विशेषणाभिसुख्येन चरन्तीति वा व्यभिचारिणः । व्यक्तः स इति । व्यक्तिक्षीर्ण-गेति पर्यायः । सा च विशेषणम् । तथाच व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रसः । एवंच रससाकार्यत्ववचनं विभावादिभिः काव्योपस्थितैः स्थायिनो जननात् विभावादिकार्यताया एव प्रकृतत्वात् विशिष्टत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्वा । तस्मात्स्थायी न रसः किंतु विभावादिभेलकम्, ब्रह्मैव वा । ‘अन्यथा न कार्य इत्यादि ग्रन्थविरोधात्’ इत्यादि प्रलिपितमनादेयम् । स तैरिति । यस यानि कारणादीनि स तैतज्जातीयैरित्यर्थः । स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्चाभावैरतिरसकृत-प्रवाहो भावः । यदुक्तम्—

दीनि सकारणमाविकयेन व्यञ्जयन्तीत्यर्थः । पोषणं च सुहुर्सुहुर-भिव्यञ्जनम् । कटाक्षादिकार्यसमर्थत्वं वा । अभितः सर्वाङ्गव्यापितया चारणं सुहुर्सुहुरभिव्यञ्जनम् । अभीत्यस्थार्थान्तरमाह—आभिसुख्येनेति । कार्यजनने आतुकूल्येनेत्यर्थः । तदुक्तम्—‘विशेषादभिसुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्था-यिन्यन्मयनिर्ममाः कलोला इव वारिधौ ॥’ इति । स्थायिनि समुद्रप्राये उन्ममा उद्भ्राता निर्ममा निलीनाः । अत एवानियतत्वादपि व्यभिचारिण इति हेयम् । अत एवोक्तम्—‘ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुक्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥’ इति । एवं च विभावैरीषदभिव्यक्तिः, अनुभावैः स्फुटाः, व्यभिचारिभिः स्फुटतरेति समुदायजन्याभिव्यक्तिरेव रसत्वापादिकेति । विशेषण-मिति । न तूपलक्षणमिति भावः । अकार्यत्ववचनं स च न कार्य इत्यादिना वश्यमाणम् । काव्योपस्थितैः सीतारामादिभिः । स्थायिन इति । रसीमवनयोग्यस्य सामाजिकगतरत्यादेयित्यर्थः । एवमपि यत्किञ्चित्कामिनीजन्यत्वमस्त्वेवेतत आह—विभावादीति । ‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः’ इति पञ्चम्या विभा-वादीनां हेतुत्वावगमान्तज्जन्यतायाः प्रसक्ताया निषेधकं तद्वाक्यमित्यर्थः । यत्रार-व्यत्वादिज्ञानरूपप्रतिबन्धकविरहात्काव्योपात्तैरेव विभावादिभिः स्थायिनो जननं तत्र कथमकार्यत्ववचनसंगतिरत आह—विशिष्टत्वस्येति । अभिव्यक्तिविशिष्टत्वस्ये-त्यर्थः । मेलंकं समुदायः । तत्र कसाप्यहेतुत्वात् कार्यत्वं युक्तमिति भावः । समुदायस्यानतिरेकादाह—ब्रह्मैवेति । तद्वूपतां विनातिशयितानन्दात्मकत्वायो-गादिति भावः । अनादेयमिति । अकार्यस्योक्तरीलोपपत्तेः । रसास्वादकाले नियमतोऽस्थायित्वान्निर्विषयत्वाद्वाहत्वाच विभावानुभावयोस्तथात्वयोगाचिन्तादे-र्व्यभिचारिणश्च शृङ्गारादावनियतत्वाद्यावदसाखादमननुवृत्तेभ्रह्माणश्च केवलस्य रसत्वे ज्ञानिनां रसास्वादप्रसङ्गादिति भावः । तज्जातीयैरिति । अयमाशयः—सामाजिके वासनात्मकतया स्थिताया रत्नरभिव्यक्तिरेव रसः । तस्याच्च काव्योपात्ताः सीतारा-मादयो न कारणानि, न वा तत्काटाक्षादीनि, कार्याणि न वा लज्जादीनि सहका-रीणि । किंतु तद्वोधोत्तरं सहदयतासहकृतभावनाविशेषणे सीतात्वादिविशेषपरिहारेण

‘विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥’ इति ।

न चेयं कल्पना सून्नकारस्य । उक्तं हि भरतेन—‘विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति । एतद्विवृण्वते भद्रलोलटप्रभृतयः—‘स्थायिनां
विभावेनोत्पादोत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्यभिचारिणा
पोष्यपोषकभावरूपात्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरूपत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्वेत्यर्थः ।
तथाहि ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः, उद्यानादिभि-
रुद्धीपनविभावैरुद्धीपितः, अनुभावैः कटाक्षभुजक्षेपणादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः,
व्यभिचारिभिरुक्तिणादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः । नटे तु तुल्य-
रूपतानुसंधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुः’ इति तदपे-
शलम् । सामाजिकेतु तदभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात् । न च तद्वान-
मेव चमत्कारहेतुः । लौकिकशङ्कारादिर्दर्शनेनापि चमत्कारप्रसङ्गात् । न चानु-
भावादिविज्ञानबलायात आरोपस्थथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम् ।
चन्दनसुखादौ वैपरीत्यदर्शनात् । अन्यथैवोपपत्त्या तादृशकल्पनायां माना-
भावाच्च ।

श्रीशङ्कुकस्तु—‘स्थायितो विभावादिभिरनुभाप्यानुभापकभावरूपसंबन्धा-
द्रसस्य निष्पत्तिरञ्जितिरित्यर्थः । तथाहि नियमविषया धीः सम्यग्बुद्धिः । यथा

नायिकात्वादिसाधारणधर्मेण गम्यमानैरलौकिकविभावादिपदवाच्यैः सहृदयस्य रसा-
भिव्यक्तिः । विभावादीनां साधारणेनाभिव्यक्तिरेव विभावनानुभावनासंचारेणेति
शब्दैरुच्यते इति स्थायिपदार्थकथनम् । अतिरस्कृतेति । अतएव न विरक्तानां
शङ्कारसोद्दोधः । विरुद्धा रत्यादेनिवेदादयः । अविरुद्धा हर्षैर्तुक्यवादयः । उत्प-
त्तिरित्यादेविभावेनेत्यादितीयन्तत्रयेण यथाक्रममन्यदः । अनुकार्यै इति । अनु-
कार्ये रामादौ जनित उद्धीपितः प्रतीतियोग्यः कृतः परिपोषितश्च स्थायी रत्यादिको
रैसपदवाच्य इत्यर्थः । वृत्तौ ‘मुख्या वृत्त्या’ इत्यसापि शब्देत्यर्थः । अथवा
वस्तुत्वत्यर्थः । आरोपस्य तत्पूर्वत्वातस्यामुख्यत्वम् । कथं तर्हि सामाजिकानां
रसोद्दोधस्तत्त्ववहारश्च तत्राह—नट इत्यादि । चमत्कारिष्यारोपे च रसपदं
गौणमिति भावः । तदथमत्र क्रमः—रामादिगतसीतादिविषयकरत्यादिरेव रसः
सहृदयेन काव्योपात्तिलिङ्गरादावनुभीयते । ततस्य स कमगीयविभावाद्यभिनयप्रदर्श-
ननिष्पुणे रामाद्यनुकारिणि नटे सादृश्यज्ञानरूपदोशादारोपः साक्षात्कारात्मको धर्मयशे
लौकिक आरोप्यांशे त्वलौकिको रामोऽयं सीताविषयकरतिभानित्याकारथमत्कृतिहे-
तुरिति । न च सादृश्यस्य भेदगम्भेत्वाद्वैष्ये सति कथं रामत्वाद्यारोप इति चेत् । न ।
अत्र भेदस्य नटनैपुण्यदोषेणाग्रहणादिति । चन्दनेति । नहि चन्दनारोपश्चमत्कृ-
तिहेतुः, अपि तु वस्तुतश्चन्दनसंबन्ध एव । तथा मुखमपि नारोप्यमाणं तथा, किं

१. ‘रसो रसपद’ क. २. ‘शक्तेत्यर्थः’ ख. ग.

व्यभि-
रत्यनु-
दीनाम-
नन्वेषां
। अथ
यते—
माक्षि-
णादपि
रप्यते ।

तात्प-
त्राणा-
ति ।
त्यर्थः ।
गनभि-
चैकैक-
प्राक्
वादयो-
विप्रल-
वेभावौ,
व्रेशेष्य

द्ररत् ।
इतो-
विवलितं
माणिणि
सानिव्य
सरन्या
कोपा-
त्य वा
तद् ।
पाठस्तु
रानस्”

‘राम एवायम्’ ‘अयमेव रामः’ इत्योगान्ययोगव्यवच्छेदविषये । अनन्तराव-
तीर्णबादा तु मिथ्याधीः । यथौत्तरकालिके ‘न रामोऽयम्’ इति बाधे ‘रामो-
ऽयम्’ इति । विरुद्धोभयकोटिका तु संशयः । यथा ‘अयं रामो न वा’ इति ।
सदृशोभयविषया धीः सादृश्यधीः । यथा ‘रामसदृशोऽयम्’ इति । ताभ्यो
लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षण्या चित्रे ‘तुरगोऽयम्’ इतिवत् ‘रामोऽयम्’ इति
बुद्ध्या प्रथमं पक्षभूतो नयो विषयीक्रियते । ततस्त्राविद्यमानमपि विभावा-
दिव्यं लिङ्गमवगम्यते । कुतः पूर्वमेव रोमाञ्चाद्याविर्भावने गुरुशिक्षामासाद्य
कृतातिशयिताभ्यासेन नठेन—

‘सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकपूरशलाकिका दशोः ।

मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥’ इति ।

‘दैवादहमद्य तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।

अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥’

तु वसुतो विद्यमानमेवेत्यर्थः । अन्यथैवेति । वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । विलक्षण-
येति । यद्यपि चित्रे तुरगबुद्धिरपि मिथ्याधीरेव तथाप्यनन्तरावतीर्णबाधातो
वैलक्षण्यमस्तीति न दोषः । तत इति । रामवेन नटस्य विषयीकरणादित्यर्थः ।
तत्र न ठे । रामभेदाग्रहण बाधाग्रहादिति भावः । कुत इति । संनिकर्षलिङ्गयो-
रभावादालम्बनोद्दीपनयोः कर्थंचिच्छाव्दवोधेऽपि रोमाञ्चादेरुभावस्यासंनिकर्षेण

१. ‘प्रथमे’ क. २. ‘आविर्भावेन’ ख. ‘अनुभावे’ ग. ३. ‘सेयमिति । सेयं प्राणे-
श्री भम मनसः सकाशाङ्गेनचनगोचरं गतेति संबन्धः । सा यदनुभ्यानसंतानैतावा-
न्कालो गमितः । गोचरमिति भावप्रश्नाननिदेशाङ्गोचरव्याप्तिर्थः । पूर्वं मनसेवासीत्,
अधुना वहिरपि दृष्टेत्यर्थः । अङ्गेषु, नैकत्राङ्गे सुधारसस्यामृतरसस्य च्छटा वृष्टिः । परी-
रम्भेण सर्वाङ्गीणसंतापशान्त्या सौहिलोत्पादनात् । दृशोरिति सप्तमीद्विचननम् । शोभनः
पूरो द्रवो वस्य तथाभूतस्य कर्पुरस्य शलाकिका अजननूर्भिका । अतिशयितानन्दहरुत्पात् ।
शरीरिणी मूर्तिमती मनोरथस्य श्रीः संपत्तिः । परीरम्भस्य चरमत्वेऽपि प्राभान्यावाहु-
पादानम् । अत्र नायिकारूपालम्बनविभावप्रकाशनम् ।^१ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. हत्य-
संभोगमुक्त्वा विप्रलम्भमाह—दैवादिति । अद्याहं तथानुभैक्षेवद्यसमागमसुखया चपले
आयते दीर्घे नेत्रे यस्यास्थाभूतया । आगमसमये कातरदुष्टिदर्शनात्पुरःस्फूर्तिकत्वेन
तन्मात्रप्रकर्षोक्तिः । वियुक्तश्च । अभूवमिति शेषः । अविरला निविडा विलोलाः सर्व-
दिवसंचारिणो जलदा यत्र एवभूतः अयं दृश्यमानप्रकर्षः काले वर्णतुरेव काले यम इति
लेपमूलभेदाध्यवसानम् । सन्यक् प्रतिदिनोपचर्चीयमानतया उपागतश्चेति चकाराभ्यां सम-
सिभ्याहतक्रिययोर्यैंगपद्यप्रतीतेः समुच्चयालंकारः । अविरलं निरन्तरं विलोलं द्रुतं यथा
सात्रथा जलं ददाति स तथेत्यर्थं इति कश्चित् । अत्र मेघरूपोदीपनविभाववर्णनम् ।^२
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इत्यादि काव्यानुसंधानबलादालम्बनोदीपनव्यक्तौ तदुगुणस्य रोमाञ्चादेवर्द्धश-
नीयस्याविभावनेन व्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेवस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात् । अथ
तैः कृत्रिमत्वेनात्तिलिङ्गैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायी रत्नादिरनुभीयते । सैव
चानुमितिः सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्चणा । अतस्या विषयीक्रियमाणः स्थायी
रस इत्युच्यते । चर्चणा च सामाजिकानामिति तेजेव रस इति व्यवहारः । ननु
साक्षात्कारएव सचमत्कारः, न त्वनुमित्यादिरपि । अन्यथा सुखादावनुभीयमानेऽपि
स स्यात् । न स्यात् । वस्तुसौन्दर्यवलादसनीयत्वेन स्थायिनामन्यानुभेदवैलक्ष-
ण्यात् । तथापि स्थायिनां नटेऽसत्त्वादाधावतारेऽनुमितिरेव कर्त्त्वं सादिति
चेत् । न । अभावनिश्चयाभावात् स्थायितया संभाव्यमानत्वात् ॥” एतदप्यहृद-
यग्राहि । यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारम्, नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिम-
वध्यान्यथा कल्पने मानाभावः । सूत्रसान्यथैव योजनासंभवात् ।

भद्रनायकस्तु—‘न तावन्नटगतत्वेन न रामगतत्वेनानुभीयते, न वोत्पा-

दर्शनायोगात्, उत्कण्ठादेवाभिव्यञ्जकाभावादित्यर्थः । दर्शनीयस्येति । यद्यपि
शब्दावगतस्याप्यनुमापकत्वं संभवति तथापि पुरोवर्तिनि नटे बाधावतारात्तच्छब्दे-
नापि तद्वहो न संभवतीति तदर्शनापेक्षा । एवमनुमितेश्चमत्कारित्वार्थमपि तदपे-
क्षेति व्येयम् । व्यञ्जनीयस्येति । वाच्यतायां दोषात्सिद्धान्ते व्यञ्जनीयस्येत्यर्थः ।
तत्कार्येति । उत्कण्ठादिकार्यशून्यदृष्टित्वादेः संपादनेत्यर्थः । तथा चैतन्मतेऽनु-
मानाद्वयभिचारिणामवगम इति भावः । अत्रापि शब्दावगतकार्येणापि व्यभिचार्य-
नुमानसंभवेऽनुमितेश्चमत्कारित्वाय कार्यं प्रकटीकरणमुक्तम् । सचमत्कारेति ।
चमत्कारजनिकेत्यर्थः । अत्र च काव्यजन्यभावनाविषयत्वं विभावादीनां मूलम् ।
तेन लोके प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा गृहीतैर्विभावादिलिङ्गैरुपत्त्वाया अनुमितेन चमत्कृ-
तिजनकत्वापत्तिः । सचमत्कारतया चानुमितेरिच्छाविषयत्वान्मुहुर्मुहुर्सुदृत्पत्तौ न
प्रक्षताक्षतिः । वृत्तौ सामाजिकानामित्यस्य रस इत्यनेनान्वयं दर्शयितुमाह—
चर्चणा चेति । अनुमितिधारेत्यर्थः । विशेषणांशस्य सामाजिकनिष्ठत्वाद्विशिष्टस्य
तथात्व्यवहार औपचारिक इत्यर्थः । वस्तुतस्य वृत्तौ वासनात्मकतयेत्यनेन स्वगत-
वासनात्मकस्थायिना अगृहीतभेदतया सामाजिकनिष्ठ इति व्यवहार इति प्रतिपा-
दितम् । रसनीयत्वेनेति । मुहुरिष्यमाणासादविषयत्वेनेत्यर्थः । अनुमानाका-
रस्य—रामोऽप्यं सीताविषयकरितिमान् । सीताद्यालम्बनविभाववर्धरुपोदीपनवि-
भावरोमावाद्यनुभावौत्सुक्यादिसंचारिभावसंबन्धत्वात् । यो यदात्मकविभावत्वे
सत्यनुभावसंचारिभाववान्स तद्वितिमानिति यत्तत्त्वां सामान्यतो व्याप्तिः । यो नैवं स
नैवमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्वेति संक्षेपः । नानुमित्यादिरिति । रत्नादिस्थायिभाव-
विषय इति शेषः । इदसुपलक्षणम् । नटे स्थायिभावप्रतिसंधानेऽपि सामाजिकानां
रसोद्भवे नानुमितिपक्षस्यासंभव इत्यपि वोच्यम् । न तावदिति । नटगतत्वेन
नानुभीयते रामगतत्वेन नोत्पद्यत इति क्रमेणान्वयः । ‘पारिमित्याद्वैकिकत्वात्मा-

व्यभि-
रत्वनु-
दीनाम-
नन्देषां
। अथ
यते—
माक्षि-
णादपि
रप्यते ।

तात्प-
त्राणा-
। इति ।
लर्थः ।
पानमि-
नैकैक-
प्राक्
वादयो-
विप्रल-
वेभावौ,
वेशेषस्य

दूरात् ।
इत्तो-
विवलितं
भाषणि
सांनिध्यं
सरन्या
कोपा-
न्वं वा
तव ।
पाठस्तु
डानम् ।

यते, न सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते । आद्यपक्षयोहक्तदोषात् । अन्यगतेनाच्येषां चमल्काराभावाच्च । अन्त्ये सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् रसस्य चासिङ्गत्वात् । सर्वेषामेवाभिव्यक्तिप्रसङ्गाच्च । तसाद्विभावादिभिः संयोगाङ्गोज्यभोजकभावसंबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिभुक्तिरिति सुन्तार्थः । न च भोगपक्षेऽपि दोषावकाशः । भोगस्यालौकिकत्वात् । तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठैरेव विभावादिभिः कथमचेन भोक्तव्यः । अतिप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते—शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः—अभिधा, भावकत्वम्, भोजकत्वं च । तत्राभिधा निरन्तरसान्तरार्थनिष्ठत्वेन द्विधा । भावकत्वं साधारणीकरणम् । तेन हि व्यापारेण विभावादियः स्थायी च साधारणीकियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामाच्येनोपस्थितिः । स्थाययनुभावादीनां च संबन्धविशेषानविच्छिन्नत्वेन । अनन्तं व्यापारद्वयं नाव्येऽपि । एवं काव्ये नाव्ये च द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येन तथाकृत एव स्थायी भुज्यते । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्मकाशते य आनन्दस्तत्त्वरूपा अनन्यालम्बना या संवित्तत्त्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः । सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुखदुःखमोहः प्रकाशन्ते । उद्रेकश्च स्वेतरावभिभूयावस्थानमिति सांख्यसिद्धान्तानुसारेण विवृणुते” तदपि न सम्यक् । इतादशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् । भुक्तेज्ञनातिरेकस्यानुभववाधितत्वेन निष्पिर्भ्यामानस्य चास्याभिव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् ।

परायतया तथा । अनुकार्यस्य रत्नादेष्ट्रोधो न रसो भवेत् ॥’ इति । पारिमिलात्तद्वक्तिमात्रविश्रान्तत्वात् । सांपरायतया रामनटादिव्यवहिततया । असिद्धत्वादिति । प्रमाणाभावादिति भावः । अस्त्वसिद्धस्यैवाभिव्यक्तिसत्त्राह—सर्वेषामिति । वासनावतां तच्छन्यानां चेत्यर्थः । एवं सीतायालम्बनकरामादिगतरत्नादेः सहदयगतत्वेनाभिव्यक्तौ तेषां ब्रीडातङ्गाद्यापत्तिरपि वोद्या । दोषेति । असिद्धस्य भोगासंभवरूपदेषावकाश इत्यर्थः । अलौकिकत्वादिति । नहि भोगाख्यव्यापारो लोकसिद्धस्यैति कृत्सं येन दोषः स्यादिति भावः । लक्षणाल्यचतुर्थव्यापारसत्त्वात्कथं त्रय एवेतत आह—तत्रेति । तथा चाभिधानतर्गतत्वात्र विरोध इति भावः । साधारणीकरणं चेति । मुख्यार्थव्याधानवतारेऽपि तथोपस्थितेन लक्षणया गतार्थत्वम् । शब्दावाच्च इत्यादिसाधारणीकरणार्थं तद्व्यापारवश्यकत्वं चेति भावः । तथाच विभावादिवाचकशब्दगतेन भावकत्वव्यापारेण विभावादिसाधारणीकरणद्वारा रत्नादिसाधारण्यम् । तदनन्तरं च भोजकव्यापारेण सत्वोद्रेकादावरणभज्ञे सति आनन्दात्मकचैतन्यविषयीकरणरूपा भुक्तिरिति निष्कृष्टार्थः । वृत्तौ ‘संविद्विश्रान्तिसत्त्वेन’ इत्यस्य संविदो विश्रान्तिर्विगलितवेद्यान्तरतया स्थितिः । सैव सतत्वं स्वरूपं यस्य भोगस्यैत्यर्थः । तत्त्वसतत्त्वशब्दयोः पर्यायता । गोत्रसगोत्रशब्दवत् । प्रमाणाभावादिति । लक्षणाप्रयोजनव्यञ्जकतया एकत्रा-

१. ‘व्यज्यते’ ख. २. ‘प्रकाशन्ते’ ग. ३. ‘मुक्तिरिति’ ख.

आचार्याभिनवगुप्तपादार्थु—“स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यञ्जयव्यञ्जक-भावरूपात्संबन्धाद्विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगान्मिलनाद्वसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । तथा हि लोके प्रसदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरुत्मानेऽभ्यासेन त्र्याटवं ज्ञातिति प्रवृत्तिस्तद्वातां सामाजिकानां सूक्ष्मतयान्तःस्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाव्ये च गुणालंकारयोगाच्चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशिष्टैस्तैरेव कारणादिभिर्व्यञ्जयते । नन्देवं येषां पूर्वं रत्यादिनोत्पत्त्वासेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्वेव । कः संदेहः । अतएव शृङ्गारणामेव शृङ्गारस्य, निर्विण्णस्वभावानामेव शान्तस्याभिव्यक्तिरियाद्यनुभूयते । किं चापरापि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी । यां विना शृङ्गारणामपि मीमांसकवैयाकरणादीनां न रसाभिव्यक्तिः । तदुक्तम्—‘वासना चेन्न हेतुः स्यात्स स्यान्मीमांसकादिषु’ इति । तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिः । उच्यते—‘ममैवैते’ ‘शत्रोरैवैते’ ‘तटस्थस्यैवैते’ इति संबन्धविशेषस्त्रीकारनियमस्य, ‘न ममैवैते’ ‘न शत्रोरैवैते’ ‘न तटस्थस्यैवैते’ इति संबन्धविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः । साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसंबन्धितया प्रतीतिः । किं तु संबन्धविशेषीयत्वेनाप्रतीतीप्रतीतिः । यद्वा ‘असुकस्यैवैते’ इत्यवधारणं विना ‘असुकस्य’ इत्येवं प्रतीतिः ।

भिधानियत्र्योऽपरार्थव्यञ्जकतया वक्त्रैशिष्यादिसहकारेण तत्तदर्थगमकतया च सिद्धेन व्यञ्जनाव्यापारेणैव गतार्थतया तदतिरिक्तव्यापारद्वयकल्पने मानाभावादिति भावः । रसो व्यञ्जत इति व्यवहारस्तु ‘ओदनं पचति’ ‘यूपं तक्षति’ इतिवचासिद्वरसविषयत्वेऽप्युपपत्न इति ज्ञेयम् । लोक इत्यादिना तद्वासिल्यन्तं सामाजिकानां रसोद्भवयोग्यताप्रयोजकं विशेषणम् । तेन श्रेत्रियव्युदासः । सूक्ष्मतया वासनारूपतया । अन्तः अन्तःकरणे । चतुर्विधेति । ‘आङ्गिको वाचिकवैयमाहार्यः सात्त्विकस्तथा । चत्वारोऽभिनयाः प्रोक्ता नाव्याशास्त्रविशारदैः ॥’ इत्युक्तेः । आहार्यो रामादिव्यञ्जको वैषः । सात्त्विको रोमाशादिरूपः । दशा च साधारण्येन प्रतीयमानतारूपा । कः संदेह इति । तथा चाहुः—‘निर्वासनात्तु रङ्गान्तरेऽस्मकुञ्चा-ऽस्मसंनिमा’ इति । अनुभवमप्याह—अतएवेति । यतो वासनात्मतया स्थित एवाभिव्यञ्जयेऽत इत्यर्थः । स्वाभाविकी काव्यव्युपत्तिस्वभावजा । एवं च रत्यादिनिरूपितविभावादिनिष्ठव्यासिप्रहजन्योद्भूत्संस्कारः, काव्यभावनाजन्यसंस्कारः, रत्यादिवासना चेति त्रयं रसाभिव्यक्तिरेतुः । ननु काव्यजन्यवाक्यार्थवोधे सीतादौ जनकादिसंबन्धितविषयत्वानुभवात्तदपलापात्पुरपत्तिरत आह—यद्वेति । यद्यपि संबन्धविशेषितवाक्यार्थवोधोत्तरं तदविशेषितवैयज्ञिकसाधारण्यवोधे चोक्तदोषः, तथापि प्रथमवाक्यार्थवोधेनैव रसव्यक्तिसंभवे द्वितीयवाक्यार्थवोधकल्पनम् । तत्क-

१. ‘संबन्धविशेषतः?’ ग.

१ अभिपि रत्ननुवादीनाम् । नन्देषां म् । अथ उच्यते—
इयमाक्षिकारणादिपि अक्षिप्यते ।

ति तात्परमात्माणस्येति । इत्यर्थः ।
उस्यानामिग्नैकैकैत्यं प्राकृत्वादयोर्विप्रलविभावौ, नविशेषस्य

। दूरात् ।
तुक इतोस्त्रिविलितयगमाणिग्नैसंनिध्यापसरन्त्याइ । क्वोपापुन्वं वा स्य तत् । ते पाठस्तुपादानम्”

अतएवोक्तम्—‘ममैवैते, इति लियमानवसायात्’ इति । तथा च स्त्रीयत्वा-
संसर्गाग्रहात्स्त्रीयत्वसंसर्गग्रहप्रयोजनं संपद्यते । एवं च वाक्यार्थबोधे संबन्ध-
विषयत्वानुभवोऽपि न विहृत्यते । संसर्गबोधे संबन्धी न विषयः किं तु
पदार्थस्त्ररण एवेत्यनुभवविरोधाद्विचारासहत्वाच्चानुपादेयम् । नन्वेवं विभावा-
दीनां साधारण्यं विना तत्त्वव्याघातादस्तु साधारण्यम् । स्थायिनस्तु तत्कर्त्त-
स्यात् । तस्य तत्तदात्मनिष्ठत्वात् । यद्यप्यसाधारण्येऽपि तस्य न रसप्रतीति-
विरोधस्तथापि तदंशे सहृदयसंवादो न स्यात् । स एव चालौकिकतादशस्त्री-
कारकारणमिति । उच्यते—उपायानां विभावादीनामुक्तरूपसाधारण्यबलाद्व-
सानुभवकाले स्थायिनां प्रमातृविशेषिष्टत्वलक्षणायाः परिमितप्रमातृताया
यद्विगलनमज्ञानं तद्वशेनोन्मिवितो वेदान्तरसंपर्कशून्योऽपरिमितो भावो यस्य
तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारणा प्रमातृविशेषसंबन्धाग्रहरूपेण साधा-
रण्येन स्थायी चर्यते । ननु चर्वणाविशिष्टः स्थायी रस इत्युच्यते । चर्वणया च
स्थायी विषयीक्रियताम् । न तु सुखात्मक आत्मेति न रसस्य व्यक्तिरिति चेत् ।
न । स्वप्रकाशनये स्वाकारवदभिन्नस्याप्यात्मनो विषयीकरणात् । अभिव्यक्ति-

तविलम्बाश्रयणे प्रयोजनाभाव इति तात्पर्यम् । केचित्तु ‘सीतादिपदैर्जनकादिसंब-
न्धितया पदार्थस्त्ररणोत्तरं जनकादिसंबन्धांशमपहाय छ्रीत्वादिनैव वाक्यार्थबोधः
काव्यमहिन्ना भवति’ इत्याहुः, तन्मतं दूषितुमाह—संसर्गेति । अनुभवे विप्र-
तिपत्रं प्रत्याह—विचारेति । पदार्थोपस्थित्यन्वयबोधयोः समानप्रकारकवनि-
यमात्र तादशान्वयबोधसंभव इति भावः । अत्र ‘न ममैवैते’ इत्यादि परिहारानियमो
दृष्टान्ततयोपयुक्त इति ज्ञेयम् । तत्त्वव्याघातादिति । विभावत्वव्याघातादि-
त्यर्थः । रत्यादीन्विभावयन्त्यास्वादाङ्गरयोग्यतां नयन्तीति हि विभावा इत्युक्तं
पूर्वम् । न चान्यदीयनायिकाज्ञानादन्यस्य रत्युद्गोथ इति तेषां साधारण्यमावश्य-
कमिति भावः । कथमिति । सकलसामाजिकवृत्तिलरूपस्य साधारण्यस्य स्वनायि-
काविषयस्वमात्रवृत्ते रत्यादावसंभवादनुभवाचेति भावः । तदंशे रसांशे । तादशस्त्री-
कारे साधारण्यस्थीकारे कारणं प्रयोजक इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । स्वगतवेन
व्यक्तौ त्रीडातङ्किदिप्रसङ्गेऽपि बोध्यः । अपरिमितो भावो रत्यादिः । संवादकारणेति
साधारण्येनेत्यस्य विशेषणम् । तथा च कामिनीविषयकरतित्वसामान्येन प्रमातृ-
विशेषानालिङ्गितेन ग्रहणमेव साधारण्यमित्यर्थः । नन्विति । विभावादिसमूहा-
लम्बनेन रत्यवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तिश्वरणा । सा च भग्नावरणा चित् । तया च
रतिर्विषयीक्रियताम् । अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वात् । न त्वानन्दात्मिका
चिदपि । अभेदात् । इशपत्तौ रसाभिव्यक्तेरानन्दानुभवत्वं न स्यादित्यर्थः ।
स्वप्रकाश आत्मेतिमतेऽभिन्नस्यापि विषयीकरणमस्तीन्तुके तत्र दृष्टान्तमाह—
स्वाकारवदिति । यथा ज्ञानसैवाकारो घटादिस्तस्मादभिन्नोऽपि तद्विषयो वाहै—

विशिष्टश्च रत्यादिः स्थायी चर्यमाणतैकप्राणतया चर्वणानशो विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो विभावा दिजीवितावधित्वेनानित्यचर्वणः पुर इव परिस्फुरन्हृदय-मिव प्रविशन्स्वर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्यस्तर्वमिव तिरोदधैह्यास्वादमिवानुभाव-यन्त्रत एवालौकिकचमत्कारकारी शङ्खारादिको रस इत्युच्यते । नन्वेव स्थायि-विभावादिसमूहालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् । तच न युक्तम् । विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात् । घटपटाविति समूहालम्ब-नवदिति चेत् । न । पानकरसन्यायेन चर्वणात् । यथा पानके कर्पूराद्यांशो न पार्थक्येनानुभूयते तथात्रापि विभावादीनाः । नु विभावादीनां परामर्शस्या-न्वयव्यतिरेकात्तकार्यं एव रसः किं नोच्यत इति चेत् । न । विभावादिपरा-मर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणत्वमेव । न च तत्राशस्य कार्य-नाशकता दृष्टा । द्वित्वादीनां तथात्वानभ्युपगमात् । चन्द्रनादिस्पर्शजन्यसुखा-

ं व्यभि-
पि रत्यनु-
वादीनाम-
। नन्वेवां
म् । अथ
उच्यते—
इयमाक्षि-
पारणादपि
। क्षिप्यते ।

रजीकियते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । नन्वभिव्यक्तस्य स्थायिनः स्थिरत्वात्सर्वदा रसप्रतीत्यापत्तिरत आह—अभिव्यक्तीति । अभिव्यक्तेऽपलक्षणत्वे सादुक्त-दोषः । सा तु विशेषणमिति विषयान्तरव्यासज्ञेन तन्निवृत्तौ विशिष्टस्थायिस्वरूपा-भावान्वोक्तदोषे इत्यर्थः । चर्यमाणता एको मुख्यः प्राणः स्वरूपं यस्येत्यर्थः । चर्वणानशो हेतुमाह—विभावादिजीवितेति । जीवितमनुसंधानम् । पुर इवेत्यादिरसावेशवर्णनम् । अत्र स्फुरन्निवेलादीरीत्या कियाभिरवशब्दार्थान्ययोङ्गेयः । अत्रायं क्रमः—प्रथमं तावत्काव्यपदेभ्यस्तत्तदर्थोपस्थितिः । ततो वाक्यार्थ-बोधो यथोपस्थितविभावादिगोचरः । ततो गुणालंकाराभिनवादि । ततः सहदयस्य रत्यादिवासनावतः साधारण्येन विभावादिवोधः । तेन च साधारण्येनैव विभावा-दिसंवलितरत्यवच्छिन्नचिदानन्दावरणभङ्गात्प्रकाशमानानन्दचिद्विषयो विभावादिसंव-लितः स्थायी रत्यादिको रसः । “तादृशस्यायुपहितचैतन्यमेव रसः । ‘रसो वै सः’ इति थ्रुते” इत्यन्ये । तादृशविभावादिसंवलितस्यायुपहितचिदानन्दाकारा वृत्ति-रित्यप्याहुः । चर्वणा चावरणभङ्गयुक्ता चिदेव । सैव चाभिव्यक्तिरित्युच्यत इति । पार्थक्येनेति । ताटस्थेनेत्यर्थः । तथा च तेषां परस्परसंवलितत्वेन प्रकाशाश्रम-कृतिहेतुर्न लभ्यत इत्याक्षेपः । पानकेति । नु पानके कर्पूरादीनामस्त्वन्तं संश्लेषात्थानुभवोऽल्लु, इह तु किनिमित्तक इति चेत्, अत्रापि विभावादेरन्योन्याविनाभावित्वपरस्परोपस्कारकत्वतत्प्रतीतिसापेक्षत्वादिनिमित्तम् । रसप्रतीतेरलौकिक-त्वाच्चानुभवशेन निमित्तकल्पना प्रामाणिकीति भावः । तत्कार्यं एवेति । विभा-वादिसमूहालम्बनजन्यसुखविशेष एवेत्यर्थः । न चेति । तथा च विभावादिज्ञान-नाशोऽपि रसप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । न चेष्टापत्तिः । विभावादिजीवितावधित्वस्य रसप्रतीतावानुभवित्वात् । न च तादृशसुखोपत्तिकाल एव उनर्विभावादिज्ञानसं-भवात्सुखसाक्षात्कारे विभावादीनामुपतापकवशेन भानसंभव इति वाच्यम् । सुख-

ति तात्प-
रमात्राणा-
त्येति ।
इत्यर्थः ।
प्रस्थानभि-
म्या चैकैक-
इत्कं प्राक्
नत्वादयो-
रौ विप्रल-
विभावौ,
नविशेषस्य

। दूरात् ।
सुकं इतो-
से विवलित
यगभाषणि
। सांनिध्यं
वापसरन्या-
म् । कोपा-
तःयुन्वं वा
स्य तद् ।
ते पाठस्तु
। पादानम्”

दिन्यायो भविष्यतीति चेत् । न । नहि तत्र स्पर्शभावेन सुखं विनाशयते । किं तु तदभावे कारणभावात्कार्यं नोत्पद्यते । उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत् । विरोधिगुणान्तरात् । अत्रापि तथैवास्त्वति चेत् । न । रसस्य वेदान्तरसंपर्कगृन्धतया ज्ञानान्तरादेस्त्वकलेऽभावात् । नन्वेष दोषो व्यक्तावपि समान इति चेत् । न समानः । व्यक्तेलोकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात् । किं च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः । नच काव्याद्युपस्थाप्यो विभावादिविशिष्टेहुः । तद्यस्तु ज्ञाप्य इति चेत् । न । विभावादिपरामर्शं विना तत्सिद्धेभावात् । न चैकैव सामग्री निष्पादिका ज्ञापिका चेति संभवति । किंच स्वभिन्नतज्जन्य-ज्ञानविषयो हि तज्ज्ञाप्य उच्यते । अतएव स्वप्रकाशनयेऽपि चाक्षुषादिज्ञानं न चक्षुरादिज्ञाप्यं व्यवहियते । न चात्र तथा । स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयतयैव तु तज्ज्ञाप्यत्वं न निषेधामः । किंतु विभावादिभिन्नविशिष्टतश्चर्वणीयः । कारक-ज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्न लोकसिद्ध इति चेत्, अलौकिकत्वसिद्धेभूषणमेतत्तद् दूषणम् । कथं तर्हि विभावादिभिन्नत्वं रसो ज्ञेयो रस इत्यादि व्यवहार इति चेत्, आद्यस्तावचर्वणोत्पत्त्या । तत्रोत्पत्त्युपचारात् । द्वितीयोऽपि गुणालंकाराद्य-संभिन्नरसादिविषया या लौकिकी ग्रन्थिः, यच्चापरिपक्षोग्निं युज्जानपद-

साक्षात्कारसामन्या इतरविषयभानप्रतिबन्धकत्वेन तदयोगात् । अलौकिकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वार्जिकारे रसप्रतीतेनिल्यत्वापत्ते । नन्वपेक्षादुद्धिरूपनिमित्तकारणनाशाद्वित्वनाशो दृष्ट इति इहापि तथास्त्वत्याशङ्कयाह—द्वित्वेति । द्वित्वं नित्यम् । तत्र व्यजिका लपेक्षादुद्धिरित्यवगमादिति भावः । नन्विति । अभिव्यक्तेरपि निमित्तनाशानाशाशानुपपतिरिति दोषः समान इत्यर्थः । व्यजकदीपाद्यभावविशिष्टस्य तमस आवरकत्वादावरणभङ्गस्य व्यजकनाशेऽनुपपत्तेन दोषसाम्यमित्याह—लोकोत्तरतयेति । उत्पत्त्यादिविलक्षणतयेत्यर्थः । ननु विभावाद्यनुसंधानविच्छेदकस्य बलवद्वासज्जन्यस्य सुखविशेषसाक्षात्कारविरोधित्वस्य फलबलेन कल्पनानोक्तदोष इत्यत आह—किंचेति । ‘स्थायी भावो रसः स्मृतः’ इत्यादिवहुतरचिरनन्तरोक्ते स्थायिन एव रसवित्तौ मुख्यतया स्थायत्वानुभवाच्च स एव रसो, न सुखविशेषः । स्थायी च पूर्वसिद्ध एवेति न काव्योपस्थितिविभावादिजन्य इत्यर्थः । तत्सिद्धेरिति । चर्वणाविशिष्टस्थायिनिद्विरित्यर्थः । निष्पादिकेति । अभिव्यक्तिरूपविशेषणांशो इत्यर्थः । स्वभिन्नेति । खपदेन ज्ञाप्यत्वाभिमतमुच्यते । अतएव चक्षुर्जन्यज्ञानस्य स्वभिन्नत्वाभावादेव । स्वाभिन्नति । ज्ञायमानसैव रसत्वाद्रसदारीरान्तर्गतमेव ज्ञानमिति रसाभिन्नमेव तदिति भावः । रसज्ञानस्य च भग्नावरणनिदूषस्य स्थायुपहितत्वेन विभावादिजन्यत्वोक्तिः । साक्षिरूपसुखादिज्ञानस्य जन्यत्ववहारवत् । स्थायुपहितचिदानन्दाकारवृत्तिरूपरससप्त्वे तु समज्ञसैवेति दृष्ट्यम् । चर्वणीयः पुनःपुनरासादनीयः । अन्य इति । व्यजकाद्य इत्यर्थः । अलौकिकत्वेति । व्यजनाथा अलौकिकत्वं वदतामसाकमनुकूलमेवैतदित्यर्थः ।

वाच्यानां जगद्देवद्विषयकत्वशालिविज्ञानम्, यच्च परिपक्षयोगिनां युक्तपदाभि-
धेयानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्मसाम्राविषयं संवेदनम्, तेभ्यो गुणालंकार-
युक्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं तद्वेचरतयेति मन्तव्यम् । न
केवलसत्त्वादज्ञात्यो रसः, किं त्वितोऽपि यथसद्वाहकं न निर्विकल्पकम् ।
विभावादिपरामर्शस्य निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात् । नापि स्वभिन्नसविकल्प-
कम् । चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वेसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् चर्वणादशायां
ज्ञानान्तराभावात् । स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिष्टमेव । ननु
निर्विकल्पस्यभिन्नसविकल्पयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरविषयत्वपर्यवसन्नः । तथा
चैकविषयत्वाभावेऽपरविषयत्वप्रसक्तिरित्युभयविषयत्वाभावोऽप्तुमयविषयत्वं प्र-
सज्ज्येति चेत् । न । एवं हुभयरूपत्वमापद्यमानं स्वाभिन्नसविकल्पकविषयतया
लोकोत्तरचमकारमेव गमयति, न पुनर्विरोधमिति । अथ विभावादयो
मिलिताः किमिति व्यञ्जकत्वेन निर्दिष्टाः । एकैकस्य व्यञ्जकत्वे व्यभिचारात् ।
अथैकैकसादन्यद्वयाक्षेपात्तत्राप्यस्येव रसव्यक्तिरित्यव्यभिचार इति चेत् । न ।
व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराङ्गुतरौद्राणाम् । अश्वपातादयोऽनुभावाः
शङ्खारस्येव कँरुणभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिणः शङ्खारस्येव वीर-
करुणभयानकानाम् । इत्यन्यद्वयाक्षेपानियमात् । नन्वेवं मिलितस्यैव व्यञ्जकत्वे
एकैकोपस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् । इत्यते चासौ । यथा—

‘विर्यदलिमलिनाम्बुगर्भेषं मधुकरकोकिलकूजितर्दिशां श्रीः ।

धरणिरभिनवाङ्गुराङ्गुटङ्गा प्रणतिपे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥’

इत्यादौ कामिनीगताया रतेरालम्बनमात्रयोपस्थितौ ।

जगदिति । जगद्दिवत्वेनात्मज्ञानस्मित्यर्थः । स्वसंवेदनेति । स्वात्मकेत्यर्थः ।
वृत्तौ ‘उभयाभावरूपस्य’ इत्यस्योभयाभाववत् इत्यर्थः । एवं हीति । निर्विकल्प-
कविषयत्वाभावो न स्वभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनैव पर्यवस्थति । अपि तु स्वाभिन्नस-
विकल्पकविषयत्वाभावोऽपि न निर्विकल्पकविषयत्वेनैव, अपि तु स्वाभिन्नसविकल्प-
कविषयत्वेनाप्यलौकिकेनेति न विरोध इत्यर्थः । एकैकस्येति । विभावादेरके-
कस्यानेकरससाधारण्यात्प्रत्येकज्ञानाद्रसविशेषानुत्पत्तेरन्यव्यभिचारादित्यर्थः । एकै-
केनाप्याक्षिसैकानुग्रहेतरद्वयसचिवेनैकरसप्रतीतिसंभवान्न व्यभिचार इति शङ्खते—
अथेति । विभावादेरकैकस्यानेकरससाधारण्यादसाधारणेतरद्वयाक्षेपानियमे नैक-
स्यापि रसस्याप्रतीतेरक्तव्यभिचारस्य तादवस्थ्यमिति समाधत्ते—व्याघ्रादय इत्या-
दिना । इत्यते चासाविल्यादावालम्बनमात्रस्योपस्थिताविल्यन्यः । आलम्बनपदमु-

१. ‘असमवात्’ क. २. ‘तस्य स्वसंवेदन’ ख. ३. ‘उभय’ स्व-ग. ४. ‘व्याघ्रा-
दयो हि’ ख. ५. ‘करुणा’ क-ख. ६. ‘वियदिति । मानवती प्रति सख्या
इत्यमुक्तिः । है मुष्ठे मानभङ्गावश्यंभावेऽपि दयितप्रणामोपेष्टणादिवेकरहिते, प्रणतिपे-
सुहुप्रणामशालिनि दयिते प्रेमपात्रे कान्तविषये प्रसीद प्रसादं दुविष्यन्ययः । दयित
इत्यनेन मानाविमोक्तौचिलं ध्वन्यते । मानभङ्गावश्यंभावे वीजमाह—वियदलीलादि ।

गं व्यभि-
पि रत्यनु-
वादीनाम-
। नन्वेषां
म् । अथ
उच्यते—
द्वयमाक्षि-
ग्रामादिपि
क्षिप्यते ।

ति तात्प-
रेमात्राणा-
स्येति ।
इत्यर्थः ।
सस्यानभि-
था चैकैक-
इत्कॊ प्राक्
नत्वादयो-
र्गे विग्रल-
विभावौ,
नविशेषस्य

। दूरात् ।
स्तुकं इतो-
प्ते विवलितं
न्यग्रभाषणि
न सामिद्धं
वापसरन्या
म् । कोपा-
नःपुन्यं वा
स्य तत् ।
ति पाठस्तु
प्रापदानम्”

एवम्—

‘पेरिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनामिः कियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥’

इत्यादावङ्मळान्याद्यनुभावमात्रस्य ।

‘दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संक्षिप्तत्वरूपं गृहीतवसने किं चाञ्चित्प्रूलतम् ।

हीपनविभावसाप्युपलक्षणम् । अनुभावव्यभिचारिवच्छेद एव तात्पर्यात् । यद्यपि

विदाकाशं अलयो ब्रमरा इव मलिनाः श्यामाश्च ते, अम्बु गर्भे येषां ते भेदा वन्न
तथा भूतम् । इति कर्मधारयोत्तरं बहुवीहिः । अस्तीति शेषः सर्वत्र बोध्यः । अम्बुगर्भवेना-
वृष्टत्वात्तथैर्ये व्यज्यते । तथा मधुकरकोकिलयोः सहितयोः कूजितैर्दिवां श्रीः शोभा ।
वर्णासु कोकिलकूजिताभावेऽपि सुरथाया भयोपादनाय सख्याः प्रतारणोक्तिरियमिति
केचिद् । मधुकरा एव कोकिला इति रूपकम् । एवं च यथा वसन्ते कोकिला मनोहरा-
स्तथेदानीं मधुकरा (इति) माघन्तीत्यपरे । यद्वा कन्चन केचन कोकिलाः प्रावृथ्यपि
माघन्तीति वथाश्रुतमेव युक्तमिति चण्डीदासः । धरणिर्भूमिः अभिनवा नूतना अङ्कुरा
एवाङ्गे उत्सङ्गे टङ्गाः पाषाणमेदिनः पाषाणप्रायकठिनमानभञ्जनत्वाद्वा यस्यास्तथा ।
अङ्कुराणां पाषाणप्रायवियोगिहृदयविदारकत्वाटङ्गारोपेः । एवं चोर्ध्मधस्तिर्यक्तोहीपनप्रवृत्तौ
तद्रहितदृष्टिसंचारस्थलाभावान्मानभङ्गस्यावश्यभाव्यत्वमुपदशितम् । ‘टङ्गः पाषाणदारणः’
इति कोषः । ‘अत्र केवलस्योदीपनस्योपादानम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. “परिमृदितेति । मालतीमाधवे ‘तथाहृवस्था’ इत्युपक्रम्य माधवस्य मकरन्दं प्रति
मालस्यवस्थावर्णनोक्तिरियम् । अस्या मालत्या अङ्गं हस्तादि । जालभिप्रायमेकवचनम् ।
परिमृदिता करतलद्यमर्दनेन शिथिलीकृता या मृणाली वालमृणालं तद्वन्मलानम् । तेन
बहुदिनोपचीयमानमानमथव्यथाविकारसूचनम् । तथा कियासु शरीरधारणमात्रोपयोगिनीयु
पानभोजनादिरूपासु वहीष्वप्न्यस्तासु परिवारस्य सखीगणस्य प्रार्थनाभिर्वहीमिः कथमपि
अनिच्छन्त्या अपि बलात्प्रवृत्तिः सदृक्तचिदुपक्रमात्रम्, न पुनः कियानिष्ठतिरिति पृष्ठी
विषयनिवृत्तिरूपा कामावर्थोक्ता । चकारोऽप्यथो भिन्नक्रमः । कपोलोऽपि निष्कलङ्कस्य
कलावशिष्य हिमांशोर्लङ्गमीं शोभां कलयति धारयति । पाण्डुक्षमत्वात् । तदाह—
अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यः करिदन्तस्य च्छेदशिष्यो भागस्तद्वप्ताण्डुः । सद्यरिष्टन्न-
स्यातिस्यच्छत्वात्थोक्तिः । तथा च कालिदासः—‘सद्यःकृतद्विरददरशनच्छेदगौरस्य तस्य’
इति कर्तने सद्यस्त्वमाह । लक्ष्मीमिल्यनैवमपि न शोभाच्युतिरिति गम्यते । सेव्य
तनुतात्प्रथा पञ्चमी कामावस्था । कपोल इति जालभिप्रायमेकवचनम् । अत्र केवलस्याङ्ग-
म्लान्यादेनुभावस्य वर्णनम् ।” इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘ग्लान्यादि’ क,
‘मालिन्यादि’ ख । ३. “दूरादिति । जातं आग अपराधो यस्मात्प्रादतस्थाभूते, न तु
कृतागसि अतप्तव प्रेयसि प्रीतिपात्रे मानिन्याश्रुषुः अहो इत्याश्रये प्रपञ्चे विचित्रव्यापार

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं

चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

इत्यादावुत्सुकादिविशेषणव्यज्ञयानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिमात्राणाम् । यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति, तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तया निर्देशादनस्तिकल्प एवेति । मैवम् । एषां विभावादीनामसाधारण्येनान्यद्वयाक्षेपकत्वेनात्रापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् । नन्वेषां चेदसाधारण्यं किमन्यद्वयाक्षेपणेन । एकैकव्यभिचारेण हि त्रयोपादानम् । अथ साधारण्यमेव कथं तर्हि स्थायिविशेषयोग्यविभावाद्याक्षेपकत्वमिति । उच्यते— एकत्र व्यभिचारान्मिलितानां व्यञ्जकत्वे स्थितेऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यते । किंच रसस्य विभावादिसमूहालम्बनरूपत्वादेकैकसादसाधारणादपि व्यक्त्यभावान्मिलितानामेव व्यञ्जकत्वम् । अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते । ततो मिलितैस्तदभिव्यक्तिः” इति ।

प्रणतिरूपोऽनुभावोऽप्युक्तः, तथापि नायिकागताया रतेस्तस्यानुपस्थितिरिति तात्पर्यम् । अनुभावमात्रयेत्यनन्तरमुपस्थितिविलक्षण्यते । एवं व्यभिचारिमात्राणामिलितापि प्रसादस्य हर्षरूपत्वाद्वयभिचार्यादिद्वयाक्षेपकत्वेनेत्यर्थः । एकस्येति । साधारण्यस्थल इत्यर्थः । तथाच कूपमिलितव्यज्ञकत्वानुरोधादितराक्षेप इत्यर्थः । ननु यत्र मिलितानामपि साधारण्य तत्र विरोधो न । एकस्यापि रसस्यानभिव्यक्तेः । असाधारण्यत्वेन प्रकरणादिना ज्ञातानामेव व्यञ्जकत्वं वाच्यम् । तथा चैकैकसादपि तथा ज्ञाताद्रसव्यक्तिरविस्त्रेति । अरुचेराह—किंचेति । तदुक्तं प्राक् यानकरसन्यायेनेति । एवं च ‘वियत्’ इत्यादौ नायिकानिष्ठरतेरज्ञम्लानत्वादयोऽनुभावः प्रसीदेत्युक्तिगम्या । असूया व्यभिचारिभावः तदुभयोपस्थितौ विप्रलम्भरसव्यक्तिः । ‘परिमृदित—’ इत्यादौ च प्रकरणगम्यौ मालतीमाधवौ विभावौ, म्लानिगम्या चिन्ता संचारिणी च गम्यते । ‘दूरात्—’ इत्यत्र चालम्बनविशेषस्य

पंताने चतुरं जातमित्यन्वयः । प्रपञ्चनायुर्यमेव प्रपञ्चयति—दूरादिल्यादिना । दूरात् । इति शेषः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । सर्वेषु सप्तम्यनेपु भ्रेयसीति संबध्यते । उत्सुकं इतोऽन्यत्र वा यातीति शङ्खया उत्कण्ठासूचकचेष्टाविशेषशालि । आगते सभीर्प्राप्ते विवलितं दूरतः पश्यन्त्या ममौत्सुक्यमनेन ज्ञातमिति लज्जया तिर्यकृतम् । संभायिणि सम्यग्भायिणि स्फुरितं विकसितम् । प्रियालापेन हृषेऽद्यात् । संक्षिप्यति सम्यगतिशयेन सांनिध्यं प्राप्नुवति अरुणमारक्तम् । अप्रसादैव स्पर्शमिच्छतीति कोपात् । अतएवापसरन्त्या गृहीतवसने । किंचेति समुच्चये । अश्रिता कुटिलीकृता भ्रूलता येन तथाभूतम् । कोपाधिक्येनासूर्योदयात् । चरणयोरानतिः प्रणामस्तस्य व्यतिकरः संबन्धः पौनःपुन्यं वा यस्येति दयितविशेषणम् । वाष्पाम्बुनाश्चजलेन पूर्णे समाप्तमीक्षणं दर्शनं यस्य तत् । मानसज्जेन प्रसादोदयात् । अम्बुपदं बाहुल्यसूचनाय । ‘वाष्पाम्बुपूर्णे क्षणात्’ इति पाठस्तुवाचन्द्रिकः समज्जस एव । अत्रौत्सुक्यादिव्यभिचारिभावानामनेककेवलानामुपादानम्” इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

केचिदाहुरेक एव शङ्गरो रसः, केचिच्च द्रादशेत्यादि, तन्निरासाय
भेदानाह—

शङ्गरहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाथे रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥

शान्तस्य रोमाङ्गादिविरहेणानभिनेत्यत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधानाचाव्य इत्युक्तम् । यद्वा नाथे तावदृष्टौ रसाः प्रतिपादिताः, अतः काव्येऽपि तावन्त एवेत्यर्थः । ननु रसः सुखात्मक इति प्रतिपादितम्, तत्कथं दुःखमयः करुणादिको रस इति चेत् । न । लोके तथात्मेऽपि काव्यादौ पार्यन्तिकालौ—किंकसुखोदयात् । अन्यथा प्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः । शङ्गरादीनां च लक्षणं

निःश्वासपाण्डुतादेशानुभावादेशोपस्थितवेव रसव्यक्तिरत्यूहम् । एक एवेति । शङ्गरस्य लोके आखायतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् काव्ये गुणालंकारयोगेनाविकासादगोचरतया रसत्वं युक्तम्, न त्वितरेषाम् । लोके सुखात्मत्वानुभवात् काव्य एव तथात्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । अद्भुतस्य च विस्मयप्रकृतिकत्वात् तस्य चोद्दटालंकारवर्णनादावपि नीरसेऽन्युपगमात् रसत्वमित्याशयः । द्वादशेति । भक्तिवात्सत्यवैद्युत्यैविभिः सहिताः शङ्गरादयो नवेत्यर्थः । तत्र भक्तिर्भगवति प्रसिद्धा श्रद्धाप्यास्तिक्यनिश्चयात्मिका वेदशास्त्रविषया शिष्ठानां प्रसिद्धैव । वात्सल्यमपि पुत्रमित्रादौ स्वेहभिधानम् । तन्निरासायेति । ‘सर्वं वाक्यं सावधारणम्’ इति न्यायेन तन्निरासबोधनायेत्यर्थः । तत्र भक्तिवात्सत्ययोर्भावान्तर्गतिः । ‘रतिर्देवादिविषया’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । श्रद्धायाश्वासुखात्मकत्वाच्चमत्कारात्मुत्पादकत्वाच्च न रसत्वमित्यूहम् । काव्यमात्रेति । श्रव्यकाव्येत्यर्थः । अभिधानादिति । ‘शान्तस्य शमसाध्यत्वान्तरे च तदसंभवात् । अष्टावेव रसा नाथे न शान्तस्तत्र युज्जते ॥’ इति कैश्चिदभिधानादित्यर्थः । ‘अभिधानात्’ इति क्वचित्पाठः । वस्तुतो न टे शमाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसाभिव्यक्तेरनज्ञीकारात् । सामाजिकेषु शमसत्त्वेनैव शान्तरससंभवात् । अभिनयस्यापि शून्यदृष्टित्वादिना संभवात् । संसारानित्यताप्रतिपादकगीताद्यज्ञतया वादादेः संभवाच नाव्येऽपि शान्तसंभव इत्याशयेनाह—यद्देति । नाव्येऽष्टावेति नार्थः । किंतु ये नाथे दर्शितात्म एव काव्येऽपीत्यर्थः । तावन्त एवेति । न शान्तव्यवच्छेदः । तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंतु वात्सत्यादीनामिति हेयम् । पार्यन्तिकेति । पर्यन्ते विभावादिङ्गानजस्थायिचर्वणादशायां भवं पार्यन्तिकम् । अत्र चान्वयव्यातिरेकाभ्यां काव्यजन्यविभावादिसमूहालम्बनमेव हेतुरिति भावः । इदृशकल्पनायां मानमाह—अन्यथेति । अश्रुपातादयस्तु तत्तदानन्दानुभवस्वाभाव्यात्, ननु दुःखात् । नहि दुःखनियता अश्रुपातादयः । भगवद्वर्णनाक-

१. ‘वेदशास्त्रार्थ’ क. २. ‘शान्तस्यापि चर्वणा’ ख.

रत्यादिग्रन्थतिकत्वम् । तत्र मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः । तत्प्रकृतिको
रसः शृङ्गारः । स द्वेषा—संभोगो विप्रलम्भश्च ।

तत्र—

‘अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगो मुदान्वितः ॥’

स च परस्परालोकनालिङ्गनादिभेदादैरणेय इत्येक एव गणयते ।

‘भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चामीष्टं विप्रलम्भसदोच्यते ॥’

स च संगमपूर्वः, तदन्यथा तेत्रान्योऽभिलाषहेतुक इत्युच्यते । अभिलाष-
पदेन तद्वेतोरनादिसंगमभावस्य लक्षणात् । आद्यस्तु क्वचिदीर्थया ग्रन्थेन
वा मानस्यः । स ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते । ईर्ष्यापदेन मानहेतोरपलक्षणात् ।
क्वचित्तु कार्यवशादेशान्तरस्थितेः । स प्रवासहेतुकोऽभिधीयते । उत्पद्यमानो-
त्पत्स्यमानावपि प्रवासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति नैव्यासिः ।
प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणाद्वा । क्वचिच्छापात् । स च शापहेतुक इति व्यव-
हिष्यते । क्वचिदुक्तत्रित्यातिरिक्ताद्गुरुलज्जादितः कारणात् । स एष विरहेतुक
इत्युच्यते । करुणशृङ्गारस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । तत्र संभोगो नायिकारवधो
नायकारवधश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

‘शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छन्ते-

निद्राव्याजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पर्युर्मुखम् ।

र्णनाद्रक्तानां तदुदयात् । तत्र हुःखलेशस्याप्यसंभावनीयत्वादिति दिक् । सुख-
संवेदनमिति । सुखात्मताज्ञानमित्यर्थः । सुखसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । वल्ल-
तलु तज्ज्यः ब्रेमाण्डो भावो रतिरिति बोध्यम् ।

तद्वेतोरिति । सिद्धे इच्छाविरहात्संगमभावोऽभिलाषप्रयोजक इत्यभि-
श्रापदेन लक्ष्यते । अन्यथा सर्वस्यैव विप्रलम्भस्याभिलाषहेतुकत्वेन भेदानुपप-
रिति भावः । ग्रन्थेति वेति । तदुक्तम्—‘द्वयोः ग्रन्थमानः स्यात्प्रयोजे
सुमहस्यपि । प्रेमणः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ॥’ इति । कारणं विने-
त्यनेन कोपस्याहार्यत्वं सूचितम् । करुणेति । ‘यूनोरेकतरसिन्नातवति लोका-
न्तरं पुनर्लम्ब्ये । विमना भवति यदेकतस्दा भवेत्करुणविप्रलम्भाद्यः ॥’ इत्युक्तः ।
यथा कादम्बर्यो पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । शून्यमिति । अत्र नायिकार-

१. ‘अपरिगणेयः’ ख. २. ‘तत्रान्योः’ क्र. ३. ‘नातिव्यासिः’ क्र. ४. “शून्यमिति ।
नवोदाया अभिनवसमागमवर्णनमिदम् । बाला नवोदाल्वेनाप्रगल्भा । वासगृहं रतिम-
न्द्रिर शून्यं निर्जनं विलोक्य विशेषतः सखीनिभृतस्त्वशङ्कापरिहारेण दृढा शयनात्
किंचित्, नतु सर्वतः, निद्राभद्रे पार्श्वपरिवर्तने समाधानम्, शैनैः वल्यादिकणनशङ्क्या
मन्दसुत्थाय अनुरागजिज्ञासया निद्राया व्याजमिष्टसुपागतस्य प्राप्तस्य, नतु व्याजेन निद्रा-

विस्तब्धं पैरिचुम्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थर्ली
लज्जा नम्रमुखी प्रियेण हसता वाला चिरं चुम्पिता ॥३
आलोक्येति लज्जा समानकर्तृकम् ।
'त्वं सुग्राहक्षि विनैव कञ्जुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमिलभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।

धृतया तद्वताया रतेः प्राधान्यम् । तत्र नायक आलम्बनम् । शून्यगृहमुद्दीपनम् । नायकचुम्बनमनुभावः । लज्जा व्यभिचारिभावः । तद्वनिप्रसङ्गवारणाय लज्जाप-
देन तदुक्तिः । तेन तच्चमत्कारापकर्षं इति शङ्कारध्वनित्वमेव सिञ्चति । अतएव
हास्यस्यापि खपदेनोपादानम् । लज्जयेति । अर्शाद्यायचि लज्जावतीत्यर्थलाभा-
दिति भावः ।

त्वं सुग्राहक्षील्यत्र नायिका आलम्बनविभावः । नयनसौन्दर्यमुद्दीपनविभावः ।
वीटिकास्पर्शोऽनुभावः । तद्वम्यमौत्सुक्यं व्यभिचारिभाव इति श्रेयम् ।

सिति सर्वथा तदभावसूचनम् । पत्युः ननु प्रियस्य । अपूर्वसमागमेनानुद्दिव्वरहस्यत्वात् ।
कालक्षेपसहिष्णुत्वाद्वा । सुखं सुचिरं व्याजशङ्कानिरासायातिचिरकालं निर्वर्णं निःशेषतः
यावन्मतिवैभवं वर्णयित्वा । अनुरागातिशयान्निद्रानिर्णयार्थं वा निःशेषं वर्णयित्वा । सुचिरं
व्याजमुपागतस्येति वान्वयः । निद्रायास्तात्त्विकभ्राद्विस्तब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्था
परितः कपोलयोर्भाले नयनयोश्च चुम्पित्वा गण्डस्थर्लीं जातपुलकामालोक्य । स्वरहस्य-
प्रकाशात् । लज्जत इति लज्जेति पुथकपदम् । लज्जावतीत्यर्थः । मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययात् । तेन
लज्जनकियासमानकर्तृकेणालोक्येति क्वचप्रत्ययोपपत्तिः । नन्म स्वयमेव नामितं लज्जापारव-
द्यातिशयेन मुखं यस्यासादृशी । तत्र निखिलमपि रहस्यमवगतमिति हसता अतएवो-
द्दिव्वरहस्यतया अथवा कालक्षेपकलात् प्रियेण चिरं लज्जापागमपर्यन्तं चुम्पितेत्यन्वयः ।
अत्र शून्यमित्युदीपनातिशयचुम्बनप्रवृत्तियोग्यता च ध्वन्यते । वासगृहमित्युपकरणसंपत्तिः ।
विस्तब्धमिति रागातिशयादविमृश्यकारित्वं ध्वन्यते । नन्मेत्युक्तं, ननु नामितेति तेन लज्जया
तथा विहृत्वं यथा मुखनामेऽप्यशक्तिरिति व्यज्यते । लज्जाया अनुभावगम्यत्वेऽपि शङ्का-
राङ्गत्वलाभाय लज्जायाः पदेनोपादानम् । तेन व्यङ्ग्यत्वकृतप्रहर्षपहारान्न भावधनित्वम् ।
चिरमिलनेन लज्जापगमः संभोगाङ्गीकारश्च व्यज्यते । पत्युरिति तुक्तानुरागित्वम् । यद्यपि
चात्र द्वयोरपि परस्परालम्बने रतीं प्रतीयेते । शङ्कात्वसुभयोरुद्दीपनम् । कामिनीरतेनार्यक-
निद्रा । मुखनिर्वर्णनचुम्बने अनुभावौ । लज्जा व्यभिचारिभावः । नायकस्य रतेऽद्दीपनं
नायिकया चुम्बनम् । पुलकचिरचुम्बनावनुभावौ । हासादिरनुभावः । हासव्यङ्ग्यो हर्षः
संचारी । तथापि नायकविषयिष्या नायिकानिष्ठाया रतेरुद्रेकः प्राधान्येन चर्वणविषय
इति बोध्यम् । 'भोगावासो वासगृहम्' इति हारावली ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'परिरम्य' स्त्र. २. 'एवं नायिकारब्धं संभोगमुदाहृत्य नायकारब्धमुदाहरति—
त्वमिति । हे मुग्राहक्षि सुन्दरनयेन, त्वं कञ्जुलिकया विनैय मनोहारिणीं मनोहरणशीलां
लक्ष्मीं शोभां धत्से धास्यसि । अङ्गैव सकलवशीकरणात् । न केवलं कञ्जुलिकया शोभा-

शश्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शतकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥'

वीटिका वसनग्रन्थिः ।

विप्रलम्बेष्वभिलाषहेतुको यथा—

‘प्रेमाद्र्दीः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता सुग्रहदशो निसर्गमधुराश्रेष्ठा भवेषुर्मयि ।
यास्तन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्त्रपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥’

प्रेम स्तेहः । स एव प्रकृष्टः प्रणयः । स एव परिचयातिशयेन रञ्जनक्षमो
रागः ।

तुदयः अपि तु विद्यमानायास्तिरोधानमपीत्येवकारार्थः । प्रियतमेऽतिशयितप्रीतिपात्रे इत्य-
भिधानशील एव तस्याः कब्जुलिकाया वीटिका अन्थिस्तस्या मोचनाय तत्संस्थुशि सति
शश्याया उपान्ते प्रान्तदेशो निविदा लज्जया निविडसंलग्ना भवतीषु स्थितास्वयमेवं चेष्टत
इति ससिता उक्तिचातुर्येण सखीसमक्षं धार्ष्याचरणेन च सितयुक्ता वा सखी आलीज-
नस्य नायिकैव तस्या नेत्रोत्सवः सैव वा नेत्रोत्सवस्तां दृद्धा हृषोदयस्तेनानन्दितः संजा-
तानन्द आलीजनः सखीजनः अलीकानां मिथ्याभूतानां वचनानां शुक्रे मया भौजनीयः
शारिका पाठनीयेत्यादीनामुपन्यासो यथा स्यात्तथा शनकैर्मन्दं निर्यातो निर्गत इत्यन्वयः ।
दानकैरत्वमलीककथा च नायिकाया लज्जातिशयनिरासार्थम् । प्रियतम इत्यनिवार्यत्वम्,
ससितोत्यनेन कब्जुलिकापसारणे स्वरसश्च व्यज्यते । अत्र मुग्धाक्षी प्रियतमश्च परस्पर-
रत्यालम्बनविभावौ । नायकरतेरुद्दीपनं नयनसौन्दर्यङ्गशोभादि । त्वमित्यादिवचनवीटिका-
स्पर्शावनुभावौ । तयोश्चाभिधायिनि वीटिकासंस्थुश्येककालतावगमे प्रतीयमान उत्क-
ण्ठास्यः संचारी । तथा नायकारतेरुद्दीपनं नायकानुभावौ । सितादिरनुभावः । तद्यज्ञो
हर्षः संचारी । शश्योपान्तनिवेशगम्या लज्जा व्यभिचारभाव इति द्यस्य गम्यलेऽपि नाय-
करतेरुद्रेकश्वर्णाणिविषय इति बोध्यम् ॥” इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘प्रेमाद्र्दी इति । मालतीमाथवे मालतीलाभाय शमशानसाधनप्रवृत्तस्य माधवस्येय-
मुक्तिः । मुग्धदशो मालत्यास्तास्ता मदनुभूता विशेषाश्रेष्ठा: कटाक्षरूपा मयि भवेषुरित्या-
द्यासार्थां लिङ् । कीदृश्यः । निसर्गमधुराः निसर्गेण स्वभावेन मधुरा मनोहराः । तथा
प्रेम्णा आद्र्दीः । प्रेमबाहुत्यस्त्रूचकतया तदाद्र्दीत्योपचारः । प्रणयः प्रेमहृतो वशीकारसत्त्वप-
र्शिन्यः । परिचयात्संवर्षदुद्गाढोऽतिसान्द्रो रागस्तोदयो यासु ताः । विद्यिष्य वज्रमदश्य-
तयानुभावसुखेन प्रतिपादयितुमाह—यासु वैष्टास्ताश्यस्या मनोरयेन परिकल्पितास्त्रपि निं
मुनरनुभूयमानासु क्षणादन्तःकरणस्यानन्देन सान्द्रो धनो ल्यस्तन्मवीभावो बाह्यकरणस्य
चक्षुरादेव्यापार विषयग्राहित्वं रुणदीति तथाभूतो भवतीति वाक्यार्थः । अत्र मुग्धदश इति
दृक्प्रकारोपकमात्रेप्रेमाद्र्दी इत्यादिविशेषणस्वारस्याच वैष्टापदेन दृच्छापारलाभः । अयमभि-
ल्यापहेतुको विप्रलम्बः ॥” इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

ईर्ष्याहेतुको यथा—

‘सा पत्यः प्रथमेऽपराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।

स्वच्छैरच्छकपोलभूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरशुभिः ॥’

सख्येनोपदेशः सख्योपदेशः ।

भविष्यत्यवासहेतुको यथा—

‘प्रेस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्तं गतं
धत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रसिद्धता
गन्तव्ये सति जीवित प्रिय सुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥’

१. ‘काचित्सखीवृत्तात्मं सखीं प्रति कथयति—सेति । सा बाला मुख्या । पत्युः ननु प्रियस्य । अपराधकारित्वात् । प्रथमापराधस्यान्याङ्गनासंगमरूपस्य समये । प्रथमवेनास-
द्यत्वम् । सख्येन सौहादेन य उपदेशस्तं विना तदभावात् । सख्येत्यसमस्तत्वे त्रुटीया-
न्तम् । तथाच सखीकर्तुकोपदेशं विनेत्यर्थः । सविभ्रममङ्गस्य भुक्तुव्यादेयी वलना चालना
वक्रोक्तयश्च तामिः संसूचनमर्थान्मानस्य प्रकाशनं नो जानातीत्यन्वयः । तर्हि किं करो-
तीत्यत्राह—स्वच्छैरित्यादि । अशुभिरत्युपलक्ष्यते त्रुटीया । रोदनं चोपलक्ष्यम् । तथा
चाशुभिरुपलक्षितं केवलमेव रोदनं करोतीत्यर्थः । स्वच्छैर्निर्मलैः अच्छौर्निर्मलैः कपो-
लयोर्मूले गलितैः । अञ्जनपत्ररचनयोस्त्वागादशुकपोलयोः स्वच्छता । उत्तानशयनान्मूले
गलनम् । लुठलियादि रूपकम् । लुठन्तो विप्रकीर्णा लोलाश्चला येऽलकाः केशास्तद्रूपैः ।
‘लुठलोलोदकैः’ इति पाठे लुठ्झूमौ पतलोलोदकं स्रोतो येणां तैरित्यर्थः । कीदृशी बाला ।
पर्यस्ते लज्जया परितोऽस्ते क्षिसे नेत्रोत्पत्ते यथा तथाभूता । आस्यादुष्टपलारोपः ॥’ इत्यु-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥ २. ‘प्रथमापराधसमये’ ख. ३. ‘प्रोत्यत्पतिका स्वजीवितं
संबोध्य सोपालम्भं बदति—प्रस्थानमिति । हे प्रिय प्रीतिपात्र जीवित, प्रियतमे यातुं गन्तुं
निश्चितं संजातनिश्चयं चेतो यस्य तथाभूते सति ननु गन्तुमुद्यते सर्वे अर्थात्त्वं सुहृदः
समं सह प्रसिद्धाः प्रचलिताः । तथाच तवापि गन्तव्ये सति गमनावश्यंभावे सति
सुहृदां सार्थं समूहः किमु कुतस्त्र्यज्यते । त्वयापि गन्तव्यमिति भावः । के के प्रसिद्धता-
स्त्रत्राह—प्रस्थानमित्यादि । वलयैः कझौणैः प्रस्थानं कृतम् । प्रियगमनश्रवणजनितकार्येन
स्वस्थानन्त्युते । प्रियसर्वैः प्रीतिपात्रैमित्रैः । प्रियस्य नायकस्य वा मित्रभूतैरिति वचना-
दिविपरिणामेन सर्वेषु त्रुटीयान्तेषु योज्यम् । तत्वं च प्रियसंनिधानान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यितया । अतैरश्चभिरजस्तं निरन्तरम् । असंख्यत्वात् । गतं स्वस्थानान्विर्गतम् । धूत्या
घैर्येण क्षणमपि नासितं न रित्यतम् । चित्तेन गन्तुं पुरः पूर्वमेव व्यवसितमुखकं ननु
गतम् । तेन समभिलेनाविरोधः । प्रियेति संबोधनेन प्रियतमेनेव त्वयापि त्यक्तुमुवित-
मिति व्यज्यते । सार्थशब्दश्च यथापि ‘संवसार्थाँ तु जन्तुभिः’ इत्यमरेत्जेन्तुसमूह एव

भूतग्रवासहेतुर्यथा सम—

‘कियदम्बु भवेद्वसुंधरायां कति वा पल्लवसंचया भवेयुः ।

कियती च समृद्धिरम्बुजानां परितापोऽपहिते यैः कुशाङ्गयाः ॥’

सख्याः प्रवासिनं नाथिकं प्रतीयमुक्तिः ।

भवत्तद्वेतुको यथा ममैव—

‘किं सूढे परिखिद्यसे कतिपैयैरेव मिये वासरै-

रायाता वयमेहि धेहि परितः प्रास्थानिकं मङ्गलम् ।

दुर्वेवादिनि वल्लभे दयितया निःश्वस पाणौ कृतो

मङ्गल्यः कलशो विलोचनपयोधाराभिरापूरितः ॥’

शापहेतुको यथा—

‘त्वामालिख्य प्रणथकुपितां धातुरागैः शिलाया-

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि करुंभ् ।

असैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दिष्टरालुप्यते मे

क्रूरस्तस्तिथपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥’

आः इत्येत्यपीच्छाविषय एव ।

यद्यपि त्वामालिख्येत्यत्र कूरपदेनासूयाख्यभावव्यनिप्राधान्यं ‘शठेन विधिना’ इतिवत्प्रतिभाति, तथापि ‘दिष्टरालुप्यते मे’ इत्यन्तेन वाक्येन विप्रलम्भावगमोत्तरं कूरपदेनासूयाभिव्यक्तिरिति न तत्प्राधान्यम् । किंतु रसाङ्गत्यमेव । शठेनेत्यत्र देवेकवाक्य एवासूयाभिव्यक्त्यनन्तरं निदेत्यनेन पञ्चाद्विप्रलम्भाभिव्यक्तिरिति भाव-प्राधान्यमिति विशेषो वोध्यः । स्वयं भेदप्रतिपादनावसरे इर्ष्यादिहेतुत्रयातिरिक्त-

प्रयुज्यमानो दृष्टः नाचेतनसमूहे तथापि प्रहृते चैतन्यरोपात्संगमनीयः । एष प्रवास-हेतुकः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१०. ‘त्वामिति । मेघदूते कुवेरशापप्रतिबद्धप्रियासविधगमनस्य यक्षस्य मेघद्वारा मियां प्रति सदेशोक्तिरियम् । प्रणयेन कुपितां मानवतीं त्वां धातुरागैरिकादिभी रक्तभातुभिः शिलायामालिख्यात्मानं ते तव चरणयोः पतिरं प्रणतं करुं यावदिच्छामि तावन्मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैरसैर्वापैर्मै दृष्टिर्दर्शनमालुप्यते लुत्रा भवतीत्यन्यत्वः । अर्थान्तरं न्यत्यति—कूर इति । अतस्तसिन्नप्रायोक्त्वेऽपि नौ आवयोः संगमं कूरः श्रेयोविघटने जगारूकः कृतान्तो दैवमेव दृतान्तो यमो न सहते । किमुत साक्षात्दिल्लव्यः । अत्र कोपे रक्तमोदयाद्वातुरागैरित्युक्तम् । भूमिशयनाच्च शिलायामित्युक्तम् । अत्र कर्थंचिलिखितायामाकृतौ पादपतनारम्भे तत्कालीनतदीयविलासविशेषानुसरणसमुद्दीपितशोकावेशवशप्रबृत्तैश्चुमिदैर्शनविधातद्वारा विघ्नः क्रियत इति सर्वतत्रविदो वाचस्पतिमिश्राः । आकुनिकाल्पु लिखनमपीच्छाविषय एव ननु निर्बूद्धमिति मन्यन्ते । यद्यप्यत्र प्रबन्धालोकनयोन्माद एव प्राधान्येन प्रतीयते तथापि तदनालोकनेनोभादभास एत्यभिप्रेत रसव्यानित्वेनोद्दाहतम् । अत्र शापहेतुको विप्रलम्भः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

विरहहेतुको यथा—

‘अन्यत्र ब्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य ताढ़कसुह-

यो मां नेच्छति नावतश्च हहहा कोडयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्यान्ता निशान्तान्तरे

बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नामोति निद्रां निशि ॥’

एषा विरहोत्कण्ठितेलभिलाषहेतुकादेभिर्द्यते ।

‘न्यज्ञवीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते ।’

न्यैङ्गं वैकृतम् । तेन हासप्रकृतिको हास्यः । यथा—

‘आकुञ्जय पाणिमञ्चुचिं नम मूर्खि वेश्या

मच्चाम्भसां प्रतिपदं पृष्ठैः पवित्रे ।

हेतुकत्वेनान्ते विरहहेतुकस्याभिधानात्तुदाहरणमन्ते दर्शितम् । एषेति । विरहोत्कण्ठितेति यतो मुनिनोक्ता । न तु प्रोषितभर्तुकाल्यभेदान्तर्गता विप्रलभ्मसामान्यप्रयुक्ता वा । अतो विरहस्यान्येऽग्निभिलाषादिभ्यो भेदं गमयतीयथीः ।

१. ‘अन्यत्रेति । इत्युक्तप्रकारेणाल्पेतराभिर्वैहीभिः कल्पनाभिर्वितर्ककरणैः कवलितं ग्रस्तम् । व्याप्तियावत् । स्वान्तं मनो यस्यास्थाभूता बाला निशान्तस्य गृहस्यान्तरे मध्ये निशि निद्रां नामोति संबन्धः । किंभूता । वृत्तः संजातो विवर्तनस्य पार्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकरः समूहो यस्यास्थाभूता । कल्पनाप्रकारमाह—अन्यत्रेति । अन्यत्र नाथिकान्तर्गृहे ब्रजित गच्छतीति कथापि का । न कापि अलीका । किमु गमनमित्यपिशब्दलभ्योऽर्थः । खलु निश्चितम् । अस्य नायकस्य ताढ़क सुहृदपि न यो मां नेच्छति द्वेष्टि । तथाच तत्कृतनिवारणमप्यसंभाव्यभिल्यर्थः । तर्हि हेत्यभावेऽनागमनमप्यसंभाव्यं तत्राह—नागतश्चेति । चर्त्तवर्थे । आगतस्तु नेतर्ये । कारणभावेऽपि कार्यमिति विस्ये हहहेति । सहसेति वा पाठः । विधेऽवस्य कोडयमननुभूतपूर्वः प्रक्रम आरम्भः अहेतुककार्योत्पादरूपः । सहसेतिपाठे ननु दैववशानागतस्तत्राह—सहसेति । सहसा अक्सात् । तथाच विधेमया किमपराद्भिति भाव इति संगमनीयम् । एषा च “आगान्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता ॥” इत्युक्तलक्षणा नायिकेत्यवद्यं विरहस्य प्रवासादितः पृथग्भावः स्वीकार्यः । अन्यथा प्रोषितभर्तुकादितोऽस्या भेदान्तरत्वानापत्तेः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘न्यज्ञः’ क्र. ३. ‘न्यज्ञं’ क्र. ४. ‘आकुञ्जयेति । विष्णुशर्माणमुपहसतः कस्यचिदुक्तिरियम् । इतीत्युपलक्षणार्थकरुतीयान्तम् । विष्णुशर्मां कश्चिदिद्रिः । आकुञ्जेत्यादि हतोऽहमित्यन्तेन बावयेनोपलक्षितं रोदितीत्यन्वयः । बावयार्थस्तु—अशुचिमुच्छिष्ठादिनोपहतं पाणिमाकुञ्जय संकुचिताम्बूला । मुटीकुलेति यावत् । मञ्चपूतानामभसां पृष्ठैविन्दुभिः प्रतिपदं प्रतिक्षणं पवित्रे मम मूर्खि तारो दीर्घिः स्वरो यत्र, प्रथितो विस्तारितस्थूदिति शब्दश्च यत्र तथा प्रहारमदाहतवती । हाहेति देवे । हतो नष्टोऽहमिति । ‘प्रहितथूलं’ इति पाठे प्रहितं प्रक्षिप्तं थूलं लाला यत्रेति व्याचक्षते । अत्र हास्यरसः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

तारस्वरं प्रथितथूक्तमदात्प्रहारं

हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥'

अत्र ताड्यमानो विष्णुशर्मा तत्कन्दनं च विभावौ रसाश्रयस्य । एतद्वाक्य-
मनुभावः । चापलादिव्यभिचारीति ।

‘इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।’

आदिग्रहणादिनिष्ठासिः । शोकप्रकृतिकः करुणः । यथा—

‘हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः काशिषो

विक्षणानपतितोऽशनिर्हुतवहस्तोऽङ्गेषु दरधे इशौ ।

इत्थं घर्षरमच्युरुद्वक्षणाः पौराङ्गनानां गिर-

श्वितस्यानपि रोद्यन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥’

अत्र विषदा काचिदीथरी संबोध्या, तदद्विदाहश्च विभावौ ।

‘प्रतिकूलेषु तैक्ष्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ।’

तत्प्रकृतिको रौद्रः । यथा—

‘कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैभवचिरुद्वायुधैः ।

विभावावालम्बनोदीपनरूपौ । एवमग्रेऽपि ।

कृतमनुमतमिल्यादावर्जुनादय आलम्बनविभावाः । निर्मर्यादत्वसुद्वीपनम् । प्रति-

१ ‘हा मातरिति । राजपद्यां मृतायां तत्परिजनविलापवर्णनमिदम् । इत्यमे-
तत्प्रकाराः पुरे भवानामङ्गनानां गिरश्वितस्यानप्यालेखयगतानपि रोद्यन्ति भित्तीरपि
शतधा शतखण्डाः कुर्वन्ति किं पुनः सचेतनानित्यन्यव्यः । किंभूताः । उच्चैः कन्द-
नादधर्सवराश्च ताः श्रमाङ्गदाप्यवाङुत्थाच मध्येऽन्तराले रुदा विच्छिन्नाश्वेति कर्मधार-
योत्तरं पुनः करुणा इत्यनेन कर्मधारयः । करुणाः सलोहाः कार्तव्यसूचिकावा । नातो
रसस्य शब्दवाच्यतादोप्यः । किंरुपा गिर इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपानुकरणं पूर्वधूम् । तद-
र्थस्तु—हा इति विषदे । भो मातः, कुत्र गन्तव्ये त्वरिता संजातत्वरासि । वेनासानपि
नापेक्षितवती । ‘त्वमितासि’ इति पाठे इतासि गतासीत्यर्थः । किमिदमाकसिकोत्पातरूपम् ।
हा इति विग्रहेऽपि । देवता यिक् । नानोपचारपूजास्तुतिनुतिभिरप्यरक्षणात् । आशिषोऽर्थद्व-
नादितपिंडिजानां क कुत्र । गता इति शेषः । ता अपि विफला इति भावः । प्राणनिवक् ।
त्वदभावेऽपि स्थिरत्वात् । ते तवाङ्गेषु सुकुमारेष्वशनिर्विन्नं तद्रूपो हुतवहः । य एवाङ्गुतिभिः
पूर्वं तर्पितत्वाङुत्वहः स पतितः स्वयमेव । सचेतनरेतेष्वङ्गेषु पातथितुमशक्यत्वात् । यदा
पतितोऽशनिरिति भिंच वाक्यम् । वज्रपात एवार्थं यत्तद विपत्तिरिति । इशौ नेत्रे दरधे इति
विशिष्येपादानं रमणीयतातिशयेन तदाहे दुःखाधिक्यात् । यद्वासमाकं दुशौ दरधे इति
भदर्शित्वादकसाध्ये इति लोकोक्त्या द्रष्टव्यम् । अत्र करुणरसः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
२० ‘कृतमिति । वैणीसंवरणे द्रोणवधानन्तरमनुजादीन्प्रत्यधत्यान्न उक्तिरियम् । इदं उरो-
द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरुपातकं महापातकमविवेकान्मनुजरूपैः पशुभिरुद्वायुधैरुद्वता-

नरकरिपुणा सार्थं तेषां सभीमक्तिरिटिना-
सयमहमसृजोदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥'

'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।'

तत्प्रकृतिको वीरः । स च त्रिधा—युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च ।
तत्राद्यो यथा—

'क्षुद्राः संत्रासमेते विजहित हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्वेष्टु लज्जां दधति परमभी सायका निष्पतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः

किञ्चित्संरम्भलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥'

अपरावृहनीयो ।

ज्ञानुभावः । असहायत्वगम्भो गर्वं संचारी । यद्यपि कृतमित्यादिक्रमं हित्वा नरके-
त्यादिव्युत्कर्मणं संकीर्तनमनुचितं तथापि रौद्रे विवेकशूल्यतायाः पोषकत्वान्न दोषः ।
विवेकसत्त्वासत्त्वाभ्यां च वीररौद्रयोविशेषः ।

अपराविति । तत्र दानवीरो यथा रसगङ्गाधरे—'कियदिदमविकं मे यद्विं-

खैरत एव निर्भयदैर्भयादाशूल्यैर्भवद्विरुद्धज्ञानादैः कृतमनुमतमनुज्ञातं दृष्टं वा तेषां सभीम-
किरीटिनां भीमसेनार्जुनसहितानां भवतां नरकस्य दैत्यविशेषस्य रिपुणा श्रीकृष्णेन सार्थ-
मसृज्मेदोमांसै रुधिरवसामासैरयमेतत्क्षणवर्ती अहमनन्यसहायो दिशां लक्षणया तदेव-
तानां वर्लि पूजोपहारं करोमीत्यन्वयः । पूर्वं दण्डकर्मणं कृतमित्याद्यमित्यायानन्तरं कोधा-
त्क्रमविस्मृत्यानुमन्तुः प्रायुषादानम् । पशुभिरित्यनेन बलिदानयोग्यता धन्वन्ते । सार्थमिति
संबन्धिनि साहित्यं, नतु कर्तरीति बोध्यम् । अत्र रौद्रः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'क्षुद्रा इति । हनुमन्नाटके रावणपुत्रस्येन्द्रजित इयमुक्तिः । भौ जात्या पराकर्मण
च क्षुद्रा नीचा हरयो वानराः, एते इत्यमानदुरवस्थाः । यूमिति शेषः । संत्रासं विज-
हित ल्यजतेति संबन्धः । एते आगते अर्थान्मयीति वार्थः । भयस्यागे हेतुमाह—क्षुण्णे-
त्यादि । यतः क्षुण्णशूर्णितः शक्रारुडास्यैभस्यैरावतस्य कुम्भो यैस्तादृशा अमी सायका
बाणा युष्मद्वेष्टु निष्पतन्तः पतमना न तु पात्यमाना: परं केवल लज्जां दधति धारयन्ति ।
क्षुद्रकार्यकरणालज्जिता इव न मामानन्दयन्तीत्यर्थः । तथा च दैवाद्वाणपातेऽपि मदनुदेश्य-
त्वाद्वयं ल्यजतेत्यर्थः । लक्षणं प्रत्याह—सौमित्रे इति । सुमित्रायाः पुत्र, त्वं तिष्ठ । सुद्धो-
धमाद्विरमेत्यर्थः । हेतुमाह—पात्रमित्यादि । हि यसास्वं रुषां क्रोधानां पात्रं विषयो नासि
न भवसि । तदैः किमर्थमुद्यमस्तत्राह—नन्वहमित्यादि । अहं मेघनादः प्रसिद्धनामा ।
नविन्द्रजित । तत्त्वसाप्यनुत्कर्षकत्वात् । राममन्वेषयामि कीदृक्पराक्रमशील इति मार्ग-
यामि । हेतुगर्भं विशेषणमाह—किञ्चिदिति । किञ्चित्संरम्भ ईश्वत्रोषः स एव लीला क्रीडा
तथा नियमितो बद्धो वशीकृतो वा जलधर्येन तथाभूतम् । कवचित् 'भ्रूभङ्ग' इति पाठः
सम्यनेव । अत्र सौमित्रे इति मातृसंबन्धोलीकर्तनाचिर्वर्णयत्वं घोलयते । रुषमिति बहुवचनेन
तदतिशय इति बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. हरयो भिन्नशक्रेभः, इति पाठः,
३. 'युष्मद्वात्रेषु' इति पाठः । ४. 'किञ्चिच्छूभङ्गसंज्ञा' इति पाठः.

‘रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ।’
तत्प्रकृतिको भयानकः ।

‘श्रीवाभङ्गाभिरामं सुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्थेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
द्वैरर्धीवलीडैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवत्स्मी
पश्योदग्न्युतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुत्त्वां प्रयाति ॥’
‘जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात् ।’

तत्प्रकृतिको वीभत्सः । यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममय पृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिकपृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युयपूतीनि जगद्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः श्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-
दङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥’

जागार्थवित्रे कवचमरमणीयं कुण्डले चार्पयामि । अकरणमवकृत्य द्राकृपाणेन निर्व-
द्वहलसधिरधारं भौलिमावेदयामि ॥’ एषा द्विजवेषायेन्द्राय कवचकुण्डलदानो-
द्यतस्य कर्णस्य तदानविस्मितान्सभ्यान्प्रत्युक्तिः । दयावीरो यथा नागानन्दे जीमू-
तवाहनोक्तौ—‘दिशारमुखैः स्यन्दत एव रक्तमयापि देहे भम मांसमस्ति । तृतीं न
पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरस्तमन् ॥’ इति । यद्यपि धर्मवीरोऽपि
कैश्चियुधिष्ठिरादिरुक्तस्थापि दशरूपकादौ त्रय एव कथिता इति तावन्त एवोक्ताः ।

१. ‘श्रीवेति । शाकुन्तले सृगहननाय धावितरथस्य दुष्यन्तस्य राशः सूतं प्रति ‘अयं
पुनरिदानीमपि’ इत्युपक्रम्योक्तिरियम् । पश्येत्यस्य वाक्यार्थः कर्म । स चेदानीमव्ययं पुरो-
द्वयमानो मृगः पुनरदग्न्युतत्वादुक्तयोक्तालत्वाद्वियलाकाशे बहुतरमधिकं प्रयाति, उत्तर्या
भूमौ स्तोकमल्पं प्रयाति । किंभूतः । अनु पश्चात्पतति धावति स्यन्दने रथे श्रीवाया भड्डेन
वक्रीभावेनाभिरामं यथा स्यात्तथा सुहर्वारंवारं गम्यदेशदर्शनेन विच्छेदाद्भृत्युदृष्टिरूपिः ।
शरपतनभयाद्भूयसा स्थूलेन पश्चार्थेनापाराधेन पूर्वकायं प्रविष्टः प्रेवष्टमारब्धः । स्थूलस्य
कृशे कर्थं प्रवेश इत्यप्रतिसंधानाद्भूयातिशयसूचनम् । तथार्थवलीडैर्धर्घभक्षितैः श्रमेण विवृ-
तात्प्रसारितान्मुखाद्भ्रंशिभिः पतद्विः दैवात् । न तु पातितैः कीर्णं व्याप्तं वर्त्म मार्गो
यस्य सः । अत्र नृपरथाद्भूयमेव स्यायभाव इति न शब्दवाच्यतादोषः । अत्र भयानकः ॥’
दत्तुदाहरणन्निक्रासंक्षेपः । २. “उत्कृत्येति । मालतीमाधवे इमशानवर्णनम् । प्रेतेषु
रङ्गः कृपणः । दिरिद्र इति यावत् । अव्यग्रमनाकुलं यथा स्यात्तथा । भोजनसमाप्तिभया-
च्छनैरिति यावत् । कृत्तिं चर्मं उत्कृत्योत्कृत्यं प्रथममत्ति भक्षयति । अथानन्तरं पुष्टुना
महता उच्छोफेनोच्छूनतया भूयांसि मांसानि जगद्वा भक्षयित्वा अद्वस्ताकरङ्गान्मस्तका-
दस्थिसंस्थं स्थपुम्यातमपि गम्भीरविषमभागगतमपि क्रव्यं मांसमत्तीति संवन्धः । तेन कृता-
प्रथमाथशब्दानां नासंगतिः । ‘पुरुषसेव’ इति पाठेऽपि स एवार्थः । करङ्गः शवशरीर-
मिति केचित् । कीदृशानि मांसानि । अंसौ स्फन्धौ रिफक् ऊरमूलकटिसंयुष्टभागः ।

स्थापुर्ट निर्जनं विषमम् ।

‘विस्मयश्चित्तचिस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् ।’

तत्प्रकृतिकोऽन्तः । यथा—

‘चिंत्रं महानेष बतावतारः क कान्तिरेषाभिनवैव भज्ञः ।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काष्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥’

एषां भेदो वचनमात्रात्र सिद्धतीत्येषां विचित्रानुकरूपान्स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिः ॥ ७ ॥

तत्र—

‘विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥’

उक्तरूपानिति । ‘मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंबोधनं रतिः’ इत्यादिभिरुत्तलक्षणा-
नित्यर्थः । स्थायिशब्दार्थं दर्शयितुमाह—विरुद्धा इति । तेनानुच्छिद्यमानतया

पिण्डी जड्बोध्वंभागः । पिण्डेति पाठे तदाकारत्वात्स एव । एवमादिष्ववव्यवेतु सुलभानि
तथा उग्रतीवः पूर्तिर्दुर्गन्धो येषां तानि । कीदृशप्रेतरङ्गः । आर्तः हृष्टीडितः । परितोऽस्ते
क्षिसे नेत्रे येन सः । बलविष्पशाचान्तरेणापहरणशङ्क्या । दैन्यात्म्यपुटगतमांसापर्कैषणाय वा
प्रकटिता इशना दन्ता येन सः । अत्रोत्कृत्योत्कृत्येति वीप्सया कालक्षेषाक्षम एकदा सर्वं
चर्मं लाजयितुं न शक्नोति किन्तु किंचित्किञ्चित्तथा विधाय तद्वक्तव्यपरभागमुक्त्यातीति
लभ्यते । एवं च यावत्कृतिसत्त्वं तावदुत्कर्तनमिति । ‘आत्तायवत्रनेत्रः’ इति पाठे ज्ञायुः
शिरा । आत्तानि गृहीतानि स्वाच्चादीनि येन । ‘रङ्गः कृपणमङ्गयोः’ इति मेदिनी । ‘करङ्गो
मस्तके’ इति च । अत्र वीभत्सः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘निम्नोवतम्’ क. २. “चित्रमिति । वामनमुद्दिश्य वलेष्वक्तिरियम् । अत्र चित्रा-
दिशब्दा भज्ञमेदेन स्वसमभिव्याहृतपदार्थस्य लोकोत्तरप्रतिपादकाः । ननु विस्मयार्थाः ।
तस्यात्र स्थायित्वेन वाच्यतादेषापत्तेः । तथा च महामाहात्म्यशाली एष पुरुषश्चित्रं लोको-
त्तरं वस्तिवति संबन्धः । माहात्म्ये विशिष्टेऽन्वितस्यापि लोकोत्तरत्वस्य विशेषणे माहात्म्ये
पर्यवसानम् । ‘उत्कृष्टः पण्डितः’ इत्यादिवत् । वतावतार इति । अत्रायेष इति मध्यमणि-
न्यायेन संबध्यते । अवतारः सदाचारप्रवर्तकः । अत्रायि वतशब्दार्थस्य पूर्ववदन्वयः ।
‘वज्रेति हर्षे श्वाधायां वा’ इति दीपिका । ‘अविकारः’ इति पाठे विकाराभाववानित्यर्थः ।
एषा इश्यमाना कान्तिः क । न कापीति भज्ञन्तरेण लोकोत्तरेत्युक्तं भवति । भज्ञिर्मनो-
पवेशनदर्शनादिगतः प्रकारविशेषः । अभिनवा अरूपैव । वैलक्ष्यगतमाल्यनितकल्पमेवका-
र्णार्थः । धैर्यं विरोधिसहस्रसंतापेऽप्यचलचित्तत्वम् । अहो अलौकिकः प्रभावः सामर्थ्य-
सकलवशीकाररूपम् । काष्यनिर्वाच्या आकृतिरवयवसंस्थानम् । एष सर्गो निर्माणं नूतनः
प्रसिद्धद्रवद्वातिभिरुलक्षण इत्यर्थः ॥” इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इति सामान्यलक्षणम् । अवस्थितश्चेषां स्वक्षणव्यायेन, केनषुहुदन्वायेन तु व्यभिचारिणामित्यनयोर्भेदः । विशेषलक्षणान्युक्तानि । अष्टावेच चेत्स्था(वैते स्था)यिनः । अतो न्यूनाधिकत्वशङ्का रसे निरस्तेति ।

यद्यपि विभावानुभावप्रतिपाद्य अकल्पपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शने च कश्चित्यायः, तथापि व्यङ्ग्यविवेचनाय निर्वेदस्य स्थायित्वव्यवस्थापनाय च व्यभिचारिभेदानाह—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्घृतिः ॥ ८ ॥

त्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विषाद् औत्सुक्यं निद्रापस्तार एव च ॥ ९ ॥

स्वमो विवोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमयोग्रता ।

मतिर्घ्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ १० ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयहिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ११ ॥

नामत एव समाख्याताः, न तु लक्षणतः । लक्षणानामन्वैरेच सप्रपञ्चं दर्शितत्वात् । तद्यथा—

‘तत्त्वज्ञानापदीर्थदेनिर्वेदः स्वावमाननम् ।

तत्र चिन्ताश्रुतिः आसवैवण्योच्छासदीनताः ॥’

‘चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ।’ इति केचित् ।

‘रत्यायासकलाभ्यासाद्गुर्निर्धारणतेव या ।

तस्यां वैवर्यकम्पानुत्साहकाशयर्दयो मताः ॥’

स्थिरा आख्यायमाना रत्यादयः स्थायिन इति कथ्यन्ते । यदा त्वस्थिरता तदैतेषां रसान्तरे संचारित्वमेव न तु स्थायित्वम् । तदुक्तम्—‘रसावस्थः परं भावः स्थायिता प्रतिपद्यते’ इति, ‘शृङ्गारवीरयोर्हसी वीरे क्रोधस्तथा मतः । शान्ते जुगुष्या कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥ इत्याद्यन्यत्समुद्रेयं स्वयंभावितबुद्धिभिः ।’ इति च ।

यद्यपीति । रसव्यञ्जकत्वस्य विभावानुभावयोरपि समानत्वास्योरपि प्रतिपादनमुचितम् । अतो न रसव्यञ्जकत्वाद्यभिचारिकथनम् । किं तु ‘रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाजितः’ इति भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदुपयोगितया निर्वेदस्यादै निर्देशेन प्राथान्यरूपस्थायित्वद्योतनेन शान्तरसप्रतिपादनाय चेत्स्थैः । तत्त्वज्ञानेति । यथा—‘प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम्’ इत्यादौ । आपदा यथा—‘राजो विपद्वन्धुवियोगदुःखं देशच्युतिर्दुर्गममानखेदः । आख्यायतेऽस्याः कटुनिष्कलायाः फलं मयैतचिरजीवितायाः ॥’ इत्यादौ । ईर्धया यथा—‘विग्रहकशक्रजितं’ इत्यादौ । संभोगरत्या ग्लानिर्यथा—‘लुलितनयनताराः क्षामवक्रेन्दु-

‘अनर्थप्रतिमा शङ्का परकौर्यास्त्वदुर्न्यात् ।
 वैवर्ण्यकस्पैसुख्यपार्वालोकास्यशोषकृत् ॥’
 ‘परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदैर्जन्यमन्युजा ।
 दोषोद्भोषश्रूचिभेदावज्ञाकोषेक्षितादयः ॥’
 ‘संमोहानन्दसंभेदः स्खलदङ्गवचोगतिः ।
 मधुपानादिजो शेयो मदो विविधभावकृत् ॥’
 ‘उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः ।
 पस्पवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥’
 ‘श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः श्वासनिद्राभरादिकृत् ।
 अमग्लान्योर्धिभेदं तु चक्रे कारणकार्यता ॥’
 ‘श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिश्रूचिरे ।
 बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥’ इत्येके ।
 ‘आलस्यं श्रमगर्भादेजेह्यं जृम्भाक्रियादिकृत् ।
 दौर्गत्यादेरनोजः स्यादैन्यं काश्यामृजादिकृत् ॥’
 ‘ध्यानं चिन्ता हितानासे शून्यताश्चासतापकृत् ।
 प्रथलपूर्विकान्वेष्यस्मृतिश्रिन्तेति केचन ॥’
 ‘मोहो विविच्चता भीतिदुःखवेगानुचिन्तनैः ।
 घृणीनाज्ञानपतनश्रमणादर्शनादिकृत् ॥’

विभ्वा रजनय इव निद्राक्षान्तनीलोत्पलाक्ष्यः । तिमिरसिव दधानाः संसिनः केश-
 घाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वावव्यः ॥’ इत्यादौ । विप्रलभ्मरत्या यथा—
 ‘परिमृदितमृणाली—’ इत्यादौ । परकौर्याच्छङ्का यथा—‘हिया सर्वस्यासौ हरति
 विदितास्याति वदनं द्वयोद्वृत्तालापं कलयति कथामात्मविषयम् । सखीषु स्मेरासु
 प्रथयति च वैलक्ष्यमसमं प्रिया प्रायेणास्तेत्यविहितातङ्कविधुरम् (हृदयनिहि-
 तातङ्कविधुरा) ॥’ इत्यादौ । अत्र वासवदत्तायाः कौर्यात्सागरिकायाः शङ्का ।
 गर्वादसूया यथा—‘अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः’ इत्यादौ । अच्वजः
 श्रमो यथा—‘अलसलुलितमृग्धान्यव्यसंजातखेदादशिथिलपरिरम्भैर्दर्तसंवाहनानि ।
 मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यज्ञकानि त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवासा ॥’ इत्यादौ ।
 इयं सीतां प्रति श्रीरामेक्षिः । रतिश्रमो यथा—‘प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्वे-
 हस्तनभरा: सुरतस्य । शशमुः श्रमजलाद्रूलाटिलिष्टकेशमसितायतकेशः ॥’
 इत्यादौ । गर्भजमालसं यथा—‘चलति कर्थंचित्पृष्ठा यच्छति वाचं कर्थंचिदाली-
 नाम् । आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥’ इत्यादौ । दारिद्र्याहैन्यं
 यथा—‘मद्देहे मशकीव मूषकवधूर्मूषीव मार्जिरिका मार्जिरीव शुनी शुनीव शृहिणी
 वाच्यः किमन्यो जनः । मूर्छापनशिशृतसून्विजहतः संप्रेक्ष्य द्विश्वीरवैर्द्रृतातनुविता-
 नसंवृत्तमुखी चुली चिरं रोदिति ॥’ इत्यादौ । चिन्ता यथा—‘अस्तमितविषयसङ्गा

‘सदशज्जानविन्तादौः संस्काराज्ञायते समृतिः ।
 शूसुलासकरजवादनादिस्तुद्भवः ॥’
 ‘अभीष्टार्थस्य संप्रासौ स्मृहापर्याप्तता धृतिः ।
 सौहित्यवद्नोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥’
 ‘दुराचारादिभिर्बीडा धाष्ट्याभावोऽभिधीयते ।
 वस्त्राङुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखादिकृत् ॥’
 ‘वैतोनिमीलनं ब्रीडा व्यङ्गरागस्त्रवादिभिः ।’ इति केचित् ।
 ‘मात्सर्यद्वेषरगादेश्रापलं त्वनविशितिः ।’
 ‘आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ।’ इति केचित् ।
 ‘तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादृयः ॥’
 ‘मनःप्रसादो लाभादेहर्षोऽशुस्वेदगद्वदाः ।
 आवेगो राजविद्रावरत्यादेः संश्रमो मतः ॥’
 ‘तत्र विस्परणं स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्वल्दृतिः ।’
 ‘अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनशृतिभिः ।
 अनिमिषनयननिरीक्षणतृष्णींभावादयस्तत्र ॥’
 ‘क्रियास्वपाटवं जाडवं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ।’ इत्येके ।
 ‘गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः ।
 सविलासाङ्गीक्षाविनयावज्ञादिकृतु सः ॥’

मुकुलितनयनोत्पला बहुश्वसिता । ध्यायति क्रिमप्यलक्ष्यं बालां योगाभियुक्तेव ॥’
 इत्यादौ । मोहो यथा—‘तीत्राभिषङ्गप्रभवेन—’ इति कुमारसंभवे तृतीयसर्गं काम-
 दाहप्रसङ्गे । स्मृतिर्यथा—‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः’ इति । ज्ञानजा धृति-
 र्यथा—‘वयसिह परितुष्ट वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या’ इति । शकत्या धृतिर्यथा—‘राज्यं
 निर्जितशत्रुं योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः सम्यक्पालनलालिताः प्रशसिताशे-
 षोपसर्गाः प्रजाः । प्रयोतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नामा धृतिः कामः काम-
 मुपैत्पत्वं मम पुनर्मन्ये महात्प्रसवः ॥’ इति । लज्जा यथा—‘अलंकुरु निजं वपु-
 दैयित मण्डने कि पुनस्त्वमेव मम मण्डनं दयित कि परैर्मण्डनैः । वरं कुरु पयो-
 धराधरनितम्बविम्बेषु मासिति प्रतिवक्तःश्रूतो जयति नम्रवक्ता वधूः ॥’ इति । चापलं
 यथा—‘अन्यासु तावदुपमदस्त्वासु भज्ज लोलं विनोदय मनः सुमनोलासु । बाला-
 मजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि कि नैवमालिकायाः ॥’ इति । हर्षो
 यथो—‘अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि विलोचने दधाना । अवलोक्य समा-
 गतं तदा मामथ रामा विकसनसुखी बभूव ॥’ इति । आवेगो यथा—‘क्षिसो
 हस्तावलमः प्रसभमभिहतो व्याददार्नोऽशुकान्तं गृहक्षेशोष्यपास्तश्वरणनिपतितो
 नेक्षितः संश्रमेण । आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रियुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामी-
 वाद्रीपराधः स दहुतु दुरितं शांभवो वः शराद्धिः ॥’ इत्यादौ । जडता यथा—‘एव-

‘ग्रारवधकार्यासिद्धादेविषादः सत्त्वसंक्षयः ।
 निःश्वासोच्छ्वाससंतापसहायान्वेषणादिकृत् ॥’
 ‘कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रन्येच्छारतिसंश्रमैः ।
 तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहत्तापस्वेदविश्रमाः ॥’
 ‘निद्रा व्यापारवैसुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ।
 तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः ॥’
 ‘विरोधिभैभावात्पूर्वस्य प्रस्तृतिविस्मृतिर्भवेत् ।
 व्यानजाड्यप्रमोहाधिपरितापादिकृत्तु सा ॥’
 ‘स्वमो निद्रासुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
 कोपावेगभयगलानिसुखदुःखादिकारकः ॥’
 ‘निद्रापापमहेतुभ्यः प्रबोधश्रेतनागमः ।
 जृम्भाङ्गभङ्गनयनभीलनाङ्गावलोककृत् ॥’
 ‘अविक्षेपापमानादेरमषोडभिलिविष्टता ।
 तत्र स्वेदैशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रियाः ॥’
 ‘लज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्यात्मन्यविक्रिया ।
 व्यापारान्तरसङ्गित्ववदनानमनादयः ॥’

मालि निगृहीतसाच्च सं शंकरो रहसि सेव्यतामिति । सा सर्वीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥’ इत्यादौ । गर्वो यथा—‘ब्राह्मणातिक्रमस्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यस्थथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’ इत्यादौ । विषादो यथा—‘नन्वेष राक्षसपते: स्वलितः प्रयासः (प्रतापः) प्राप्तोऽद्वृतः परिभ्रो हि मनुष्यपोतात् । दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाणो दैन्यं च राजते रुणद्वि किमाचरामि ॥’ इति रावणपुरुषोक्तौ । औत्सुक्यं यथा—‘पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिषुतासमागमोत्कक्षः । कमपरमवर्णं न विप्रकुर्युर्विसुमपि तं यदभी स्पृशन्ति भावाः ॥’ इति । निद्रा यथा—‘निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि नाल्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि । अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥’ इति । विस्मृतिर्था—‘तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतट—’ इत्यादौ । ‘अपसार’ (पूर्वस्यापस्मृतिः) इति पाठे तु ‘आश्लिष्टभूमि रसितारसुचैलोल्दुजाकारबृहत्तरङ्गम् । फेनायमानं पतिमापगानामसाक्षपस्मारिणमाशशङ्के ॥’ इत्युदाहार्यम् । खगो यथा—‘जाने कोपपराज्युखी—’ इत्यादौ विबोधोऽप्यत्रोदाहार्यः । अमर्षो यथा—‘प्रायवित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् । न त्वेव दूषयिष्यामि शख्यप्रहमहात्रतम् ॥’ इति । अवहित्या यथा—‘एवंवादिनि देवसौ

१. ‘निःश्वासोच्छ्वासकृत्तापसहायान्वेषणादयः’ क. २. ‘च्छ्वासनाथकः’ क. ३. अ. सात्प्राक् ख-ग-पुस्तकयोः “आधेश्वात्यन्तदुःखादेपसारस्ताविधः । मनःक्षेपस्त्वप-सारो ग्रहोवशादिसंभवः ॥” इति केचित्” इत्यधिकमस्ति. ४. ‘स्वेदः’ क-ख, ५. ‘क्रियायोगो’ क.

‘द्विष्टपराधदौसुख्यचौयैश्चण्डत्वमुग्रता ।
 अत्र स्वेदशिरः कम्पताडनातर्जनादयः ॥
 ‘आन्तित्तच्छेदोपदेशम्यां शास्त्रादेस्तत्वधीमैतिः ।
 सेरता धृतिसंतोषौ बहुमानस्तथात्मनि ॥
 ‘व्याधयः संलिपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ।
 प्रस्वेदकम्पतापाद्या अनुभावतयोदिताः ॥’
 ‘उत्कण्ठाहर्षशोकादेस्तमादश्चित्तचिङ्गुवः ।
 तस्यित्तस्थानस्तदितगीतहासास्तितादयः ॥’
 ‘जीवस्योद्भुमनारम्भो मरणं परिकीर्तितम् ।
 संमोहेन्द्रियसंगलानिगात्रविक्षेपणादिकृत् ॥’

अत्र च मरणस्थाने केचित्करुणां पठन्ति । सा च परदुःखप्रहाणेच्छास्त्रपत्वा-
 चित्तबैकुच्यमयाच्छोकान्नातिरिच्यत इति तद्वन्नमत्रानुचितमित्येके । अन्ये तु
 तस्या दयावीरस्थायित्वमित्यत्र तद्वन्नानौचित्यमित्याहुः । न चान्यत्र संचरि-
 त्वाद्वन्नं फलवदिति वाच्यम् । स्थायन्तरसाधारणत्वात् । तेऽपि हि क्रचन
 संचारिणः । तदुक्तम्—

‘शृङ्गारवीरयोर्हसो वीरे क्रोधस्था मतः ।
 शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया तुवः ॥
 इत्याधान्यत्समुद्वेषं स्वयं भावितव्युद्दिभिः ।’ इति ।
 ‘गर्जितादेमनः क्षोभस्थासोऽत्रोक्तमित्यपादयः ।

पार्श्वे पितुरधोमुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’ इत्यत्र । उप्रता
 यथा—‘प्रागप्राप्तनिशुभशां भवव्युद्देधाविधाविर्भवत्कोव्येरितभीमभार्गवभुजास्तम्भा-
 पविद्धः क्षणात् । उज्जालः परशुर्भवत्वशिथिलस्तत्कण्ठपीठातिथियैनानेन जगत्सु
 खण्डपरशुद्देवो मृडः ख्याप्यते ॥’ इति । मतिर्था—‘सहसा विदधीत न कियाम-
 विवेकः परमापदां पदम्’ इति किराते । व्याधिर्था—‘पाण्डुक्षामं वदनं—’ इत्यादौ ।
 उन्मादो यथा—‘रक्षाशोक कृशोदरी कु नु गता—’ इत्यादौ । मरणं यथा—
 ‘कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव कथयसि
 मृतां तु कथयामि या श्वसिति ॥’ अत्र कुशले पृष्ठे जीवन्त्याः कुतस्तदिति जीवती-
 लस्याभिप्रायः । तमुद्धा पुनः प्रश्ने स एव भङ्गन्तरेण सूचितः । प्रसिद्धमरण-
 स्यालम्बनोच्छेदेन भावत्वायोगादुद्भमनपूर्ववस्थोक्ता । साधारणत्वादिति । तथा
 च तेषामपि व्यभिचारिषु गणनापत्तिरिति भावः । त्रासो यथा—‘त्रस्यन्ती चलश-
 फरीविघटितोर्वर्षमोरुरतिशयमाप विश्रमस्य । क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
 ल्लिलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥’ इति । वितर्को यथा—‘कः समुचिताभि-

जहो वितरकः संदेहाङ्गुशिरोङ्गुलिनत्रकः ॥'

निर्वेदसामङ्गलप्रायस्य पश्चात्क्रिर्देश्यत्वेऽपि प्राङ्गिर्देशो मुख्यत्वप्रकाशनेन
स्थायित्वप्रतिपादनाय तेन

निर्वेदस्थायिभावाख्यः शान्तोऽपि नवमो रसः ।

तत्प्रकृतिकल्पात् । यथा—

‘अहौ वा हरे वा कुसुमशयने वा दृष्टिं वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

तृणे वा खैणे वा मम समद्धशो यान्तु दिवसाः

क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥’

खैणं खीसमूहः । वाशब्दाभ्यां द्वयोर्द्वयोस्तुत्यता द्योत्यते । अत्र वदन्ति—
शान्तो नाम रसस्तावद्भुभविसिद्धतया दुरप्रहवः । न चैतस्य स्थायी निर्वेदो
युज्यते । तस्य विषयेव्वलंप्रत्यरूपत्वादात्मावमानरूपत्वाद्वा । शान्तेश्च निखि-
लविषयपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानन्दग्रादुर्भावमयत्वानुभवात् । तदुक्तम्—

‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः पोडर्णीं कलाम् ॥’

षेकादार्थं ब्रच्यावयेहुणज्येष्टम् । मन्ये ममैष पुण्यैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥’
इति लक्ष्मणोत्तौ ।

तुल्यतेति । सा चानुपादेयत्वेनेति बोध्यम् । शान्तेश्चेति । निखिलविषयप-
रिहारण वैराग्येण जनितो य आत्ममात्रे विश्रामो विगलितवेद्यान्तररतया चित्तस्य

१. ‘संदेहो’ क-ग. २. कैश्चिदिदं कारिकार्थं वृत्त्यन्तर्गतमेव पठ्यते, उल्लाससमाप्तिस्थं
च ‘वेदसाविवियचन्द्राः शरेपुयुग्मेन्दवः’ इत्यर्थमपि वृत्त्यन्तरेव पालयते. तन्मते विंशति-
कारिकात्मकोऽयमुलासः.. ३. “अहौ वेति । अहिः सर्पः । दृष्टिं शृत्वाणः ।
खैणं खीसमूहः । द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकं वाशब्दस्तुल्यतास्तुचनार्थः । अहिहाराचोः समा इदमु-
पादेयमिदमनुपादेयमिति वैषम्यरहिता इन्द्रियस्य एवंभूतस्येत्यर्थः । जगतो मिथ्यात्वेन
रागद्वयोरभावात् । एवं च यथाहिरनिष्ठापादकत्वेनानुपादेयस्तथा हारोऽपीति समदृष्टिः
रिति व्याख्यानमनादेयम् । क्वचिदभेद्ये पुण्ये वारण्ये मम दिवसा यान्त्वति वाशब्द-
नुष्णेण बोध्यम् । अन्यथा समदृष्टिलासार्गतः । प्रलपतोऽनर्थकं वदतः । शब्दमात्रस्य
त्रिहप्रतिपादकत्वात्प्रयोजनाभावाच्च शिवेति शब्दोऽवारणस्य प्रलापरूपत्वम् । ‘यान्ति’
इति पाठे ‘क्वचित्’ इत्यत्र ‘कदा’ इति पाठः । तेन ‘कदाकहोर्विभाषा’ इति भविष्यदर्थे
लद्वयः । इति चण्डीदासाद्यः । वस्तुतस्तु तथापाठेऽपि कदेति पाठकल्पनमनर्थ-
कम् । जीवन्मुक्तेन विद्यमानायाः स्वावस्थायाः परामर्दोपयत्तेति बोध्यम् ॥” इत्युदा-
हरणचन्द्रिका. ४. ‘पुण्यारण्ये’ ग.

अत एव 'सर्वेषु चित्तचिरामोऽस्य स्थायी' इति लिखतम् । अभावस्य स्थायिवा-योगात् । तस्माच्छमोऽस्य स्थायी । निर्वैदादयस्तु व्यभिचारिणः । स च शीमो निरीहावस्थायामानन्दः । स्वात्मविश्रामादिति ।

रसवद्गादोऽप्यलक्ष्यक्रमेषु पठितः स किंस्पः । रत्नादीनां रसरूपत्वात्, व्यभिचारिणां रसाङ्गतातिथमेन प्राधान्याभावात्, सात्त्विकानामव्यङ्ग्यत्वादित्यत आह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाङ्गितः ॥ १२ ॥

भावः ग्रोक्तः:

रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेत्प्यप्राप्तरसावस्योपलक्षणम् । तेव देवादिविषया सर्वा, कान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिः, हासादयश्चाप्राप्तरसावस्या:, प्राधान्येन व्यजितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम्—यदुक्तम्—

'रत्यादिश्चेत्तिरङ्गः स्वाहेवादिविषयोऽथवा ।'

अन्याङ्गभावभावा स्वान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥

तदेतदाह वृत्तिकारः—'कान्तादिविषया तु व्यक्ता श्यङ्गारः ।'

तत्र देवविषया रतिर्थाय—

'केण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।'

अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्तिं यदि मे न रोचते ॥'

मुनिविषया यथा—

'हृत्यवं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य एवोचरितैः कृतं शुभैः ।'

शरीरभाजां भवदीयदशेन व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥'

स्थितिस्तेन य आनन्दः शमाद्यस्तस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिस्तत्वरूपत्वानुभवादिल्यर्थः । निरीहेति । विषयव्यासङ्गशून्यतेत्यर्थः ।

१. 'शब्दयो' क. २. 'कान्ताविषया' इति काव्यप्रकाशपुस्तकेषु केषुचित्पाठः.

३. "कण्ठेति । है ईश, तव कण्ठस्य कोण एकदेशे निविष्टं संलग्नं कालकूटं विषमपि मे महामृतममृतमभूतम् । अतिप्रियत्वात् । उपात्तं मूर्म्मा धृतमप्यमृतं चन्द्रकलूपं यदि भवद्वपुषो भेदेन वृत्तिरवस्थितिर्थस्य तथाभूतम् । भेदनावभासमानमिति यावत् । तदा मे महां न रोचते । अन्यस्य यथात्मासु, मम तु न रसनिविषय इत्यर्थः । भवद्वपुषो भेदो यत्र वपु-मित्रं तदृतीति वा । तथा चानन्यगामिलेन कालकूटस्य प्रियत्वम्, अतथाभूतत्वेन चामृत-स्याप्रियत्वमिति भावः । उपात्तं पीतामिति कथित् । वृत्तिपदं व्याप्यपरम् । एवं च भवद्वपुर्भेदव्याप्यमित्यर्थः । ईशवपुर्संबद्धसान्यत्र सतोऽपि प्रीतिप्रतीतिचिलादिति केचित् । अत्र देवविषयो भावः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. "हरतीति । माघे नारदं प्रति इण्डो-क्तिरियम् । भवदीयस्य भवत्संवन्धिनो यस्य कस्यापि, किं उन्नर्भवतो दशेन कर्तुं शरी-रभाजां शरीरधारिणां माटशां कालत्रितये वर्तमानादिकालत्रयेऽपि योग्यतामर्थादिष्ट-लाभस्य तत्संपादकगुणवत्त्वरूपां व्यनक्तिः । सूचयतीत्यर्थः । कथमित्यत आह—हरती-

एवमग्रासपरिपोषा पुन्रादिविषया रतिः स्थायन्तरं चापुष्टमुदाहर्यम् ।
व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा—

‘जाने कोपपराङ्गुखी प्रियतमा स्वसेऽय दृष्टा मया
मा मा संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिस्त्रय चाडुकशतैराशासयामि प्रियां
आतस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥’
अत्र विधिं प्रस्तुया प्राधान्येन प्रतीयते ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः । तच्चकाश्रयत्वे तिर्यगादिविषय-
तायां बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासाङ्गतायां (वा) द्रष्टव्यम् । एकविषय-
रतिरेव नेति तु प्रलापः । ‘बन्दीकृत्य नृपद्विषाम्’ इत्यादाङ्गुदाहरिष्यमाणत्वात् ।

एवमिति । तत्र ‘हरसु किञ्चित्परिवृत्तवैर्यः—’ इति कुमारसंभवे तृतीयसर्गेऽपु-
ष्टायां रताङुदाहर्यम् । पुन्रविषयायां वृत्तौ क्वचित्पठितं ‘एद्येहि वत्स—’ इति पद्यम् ।
हासादयश्चापुष्टा रसतरज्जिप्पां द्रष्टव्याः ।

प्राधान्येनेति । शठत्वोपन्यासरूपविचित्रानुभावव्यङ्ग्यताङ्गतचारुत्वेन मुखतः
प्राधान्यम् । पानकरसे मरिचादेश्वकटस्त्वेव । पार्यन्तिकं तु रसप्राधान्यमिति
बोध्यम् । अतएव वक्ष्यति—‘मुख्ये रसेऽपि तेऽज्ञित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन’ । इति ।
शङ्खारप्रकर्षविरोधिस्वरूपमाह—तच्चेति । प्रकर्षविरोधित्वं चेत्यर्थः । एकाश्रयत्वे
नायकनायिकान्यतरमात्राश्रयत्वे रतेरित्यर्थः । तथा तिर्यगादिविषयत्वे । आदिना

त्यादि । यतः संप्रति वर्तमानकालेऽवं पापं हरति नाशयति । एष्यत अगमिष्यतः
शुभस श्रेयःसाधनस्य हेतुः संपादकम् । दर्शनस्याङ्गुद्वारा श्रेयःसाधनत्वात् । अदृष्टस्य
च दृष्टसामयीसंपादकवेन हेतुत्वात् । पूर्वमाचरितैः पूर्वजन्माजितैः शुभैः सुकृतैः कृतम् ।
तथाच वर्तमानकाले पापनाशरूपा योग्यताप्रतिवन्धकत्वाभावत्वेन श्रेयःसाधनत्वात् ।
भाविति तु श्रेयःसाधकाङ्गुसंपत्तिः । भूते तु तथाविधं सुकृतमिति । सूचनं चाद्योजे-
नकतया अन्यायास्तु जन्यतयेति बोध्यम् । अत्र मुनिविषयो भावः ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः ॥

१. ‘जान इति । वियुक्तस्य सदायं प्रतीयमुक्तिः । हे आतः, अथ मया स्वप्ने प्रि-
यतमा कोरेन पराङ्गुखी सती पाणिना मा मा संस्पृशेत्युक्त्वा रुदती रोदनं कुर्वती गन्तुं
प्रवृत्ता दृष्टा । ततस्ताङ्गुदर्शनोत्तरमहं यावत्प्रियां परिरस्य चाडुकानां प्रियवाक्यानां श-
तैर्नीशासयामि नानुनयामि तावज्जाने निश्चिनोमि शठेन वज्रकेन विधिना दैवेन नित्रया
दरिद्रो रहितो निद्रादरिद्रः अतथाभूतोऽपि तथा कृतः । अत एव विधिर्दुर्घटविधायकः ।
जाने शठेनेत्यनेन निर्णीतापकारित्वेनासूक्ष्मप्रकर्षः । नो यावदिति लोकोक्तिः । नोऽसाकं
प्रियेति वा संबन्धः । अत्र शठपदव्यञ्जितोऽसूक्ष्मारव्यव्यभिचारिभावः ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः ॥

रसाभासो यथा—

‘स्तुमः कं वामाक्षिं क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान्नरमस्तुमुखे यं मृगयसे ।
सुलभे को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
त्पःश्रीः कसैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥’

अत्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविषया रतिर्व्यज्यते । नन्वत्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धम् । एकत्रापि तादशव्यापारसंभवात् । यत्तु—‘अनेककर्म-पदोपादानमनेकविषयत्वं क्रियाणां प्रकट्यति । एकविषयत्वाभिप्राप्ये त्वेकमेव कर्मपदमुपाददीति’ इति । तत्तुच्छम् । स्तुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्य-स्थानामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेनानन्वये तदन्वयिनोऽभिन्नस्यापि कं क इत्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हाणात् । अत्र ब्रूमः—तुशब्देन व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते । एवमेकत्र भेदाभिप्राप्येऽवगते-ज्ञनापि तथैवावगम्यते । बहुपदमनेकपरं च ।

अगम्याविषयत्वसंग्रहः । एवं बहुनाथकविषयत्वेन । व्यभिचारेणां तु रसाङ्गतायामाभासत्वम् । वाशब्दः कुञ्चित्प्रमादलिखित एव । एकविषया एकमात्राश्रया । बन्दीकृत्येति पञ्चमोऽस उदाहरणं रसाभासस्य भावाङ्गतायामुदाहरिष्यते । तत्र सैनिकगतैव रतिर्न तु बन्दीषु । तुशब्देनेति । यं तु ध्यायसीति ध्यानकर्मभूतस्ये-तरेभ्यो व्यवच्छेदप्रतीतेभिन्नत्वमगवम्यते अतः सर्वेषामपि स्वरसतो भेदप्रतीतेनां-पद्मो युज्यते । आभासत्वस्याजनादिल्लर्थः । बहुपदं बहुव्यापारोपादानमिति वृत्ति-गतम् । एवमिति । तत्र तिर्यगादिविषयतायाम्—‘मित्रे क्वापि गते सरोरुद्धवने बद्धानने ताम्यति कन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासत्रं पुरः सारसम् । चक्राल्लेण वियोगिना विसलता नाखादिता नोज्जिता कण्ठे केवलमगलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥’ इत्युदाहर्यम् । एवं गुर्वाद्यालम्बनतया हासस्य, वीतरागायाश्रयतया

१. ‘स्तुम इति । वारयोधितं प्रति कस्यचित्कामुक्तस्य चादूक्तिरियम् । हे वामाक्षि, वामं चुन्दरम्, जितेन्द्रियाणामपि वशीकरणादिरुद्धं चाक्षि यस्यास्तथाविधे, तं कं पुरुषं स्तुमो यं विना क्षणमपि न रमसे क्रीडसि । हृष्यसीति यावत् । तथा यं सृग-यसेऽनिव्यसि कोऽसौ रणः सङ्ग्राम एव मरो यज्ञः । त्वत्कर्तृकान्वेषणरूपस्वर्गफलक-त्वात् । तस्य मुखे पुरतः प्राणान्विलेभे ददौ । अर्थोऽज्ञन्मान्तरे । हे शशिमुखि चन्द्राननेन, यं बलादलिङ्गसि स कः सुलभे शोभनश्चायिष्यिते लभ्ये जात उत्पन्नः । हे मदनस्य नगरि राजधानि । अत्रैव मदनस्य वैभवात् । यं तु ध्यायसि तस्य कसैषा त्वत्कर्तृकध्यानरूपा तपःश्रीः । तपःसंपत्तिरिल्लर्थः । अत्र शशिमुखीत्यनेन बलादलिङ्गस्य शुक्तता व्यज्यते । शशिनाप्यज्ञीकृतशशापरिलागात् । नगरीत्वारोपेणानेकविषयकमद-नाश्रयत्वसूचनम् । तस्या अनेकाश्रयस्वभावत्वात् । अत्र त्वेरनेकविषयबलाद्रसाभासः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

भावाभासो यथा—

‘रैकासुधाकरसुखी तरलायताक्षी

सा स्वरयौवनतरङ्गितविश्रेमाङ्गा ।

तर्लिं करोमि विद्धे कथमत्र मैत्रीं

तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क हवाभ्युपायः ॥’

अैत्र रत्नव्यभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता । नायिकाया अननुरक्त-
तथा रतेरनुकृष्टत्वेन तद्यभिचारिणोऽपि तथात्वात् । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।

भावस्य शान्तेरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ १३ ॥

संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्तादः । शबलता तु कालमेदेन निरन्तरतया
पूर्वैपूर्वैपमर्दिनाम् । न च भावस्य शबलतायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः ।
शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादे तद्वेदद्वयोपगमात् ।

तत्र भावस्य शान्तिर्यथा—

‘तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्वाङ्गित

किं वक्षश्चरणान्तिव्यतिकरव्यजेन गोपायते ।

करुणस्य, पित्राद्यालम्बनतया रौद्रवीरयोः, वीरगतत्वेन भयानकस्य, यज्ञीयपशुव-
साद्यालम्बनतया वीभत्सस्य, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनतया द्रुतस्य, चाण्डालादिगतत्वेन
शान्तस्य चाभासत्वमूद्यम् ।

१. “राकेति । सीतासुहित्य रावणोक्तिरियम् । सा सीता राकायामखण्डचन्द्रायां
पूणिसायां यः सुधाकरश्चन्द्रस्तद्वन्मुखं यस्यास्तथाविधा । इवं तरले चब्बले आयते दीर्घे
अक्षीणी यस्यास्तथाभूता । सेरमीष्टप्रकाशं वौवनम् । नवयौवनमिति यावत् । तेन त-
रङ्गितास्तरङ्गवदुत्तरोत्तरारम्भशीला विभ्रामा वेषु तथाविधान्यज्ञानि यस्याः सा तथाभू-
तेति निर्दर्शनकमेषं सुखादिगतप्रकर्त्तव्यभावनम् । तत्सातुकसौन्दर्यातिशयेनानुपेक्ष्य-
त्वात्किं करोमि । तडाभायेति शेषः । तथा सह मैत्री क्रियतां तत्राह—विधद् इति ।
अत्रासां सीतायां मैत्री कथं केनोपायेन विद्धे करोमि । तदुपायोऽपि न प्रतिभाती-
त्वर्थः । ननु सैव त्वां स्त्रीकुर्यात्तत्राह—तदिति । तया स्त्रीकृतिर्ममायमिति बुद्धिविष-
यीकरणं तस्य व्यतिकरे संबन्धे उपायो हेतुः क इव । कः संभाव्यत इत्यर्थः । ‘विभ्र-
मासा’ इति पाठे तथाविधमास्यं यस्या इत्यर्थः । ‘स्यात्’ इति पाठे क उपायः स्यादि-
त्यन्वयः । अत्र चिन्ताख्यव्यभिचारिभावस्याननुरक्तनायिकाविषयतया आभासत्वमिति
भावाभासोदाहरणत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २०. ‘विभ्रमासा’ खण्ड. ३. ‘अत्र
हुँ ख. ४०. ‘तस्या इति । खण्डतायाः स्वनायिकायाः कोपतच्छान्तिवृत्तान्तं वयसं प्रति
कथयतो धृष्टनायकसेयमुक्तिः । तस्याः सपत्न्याः । असूयातिशयान्नामानिर्देशः । सान्द्रं
घनं श्रीखण्डदिविलेपनं दत्र तथाभूतस्य स्तनतटस्य समस्यानस्य तत्पर्यन्त-
गमी अतएव प्रकृष्टो यः लेषः परीरम्भस्तेन या मुद्रा स्तनाकारं विलेपनमयं चिह्नं

इत्युक्ते क तदित्युदीर्थं सहसा तत्संप्रमाणै मया
सांश्लिष्टा रभसेन सत्सुखवशात्तन्वा च तद्विस्मृतम् ॥'

अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः ।

उदयो यथा—

‘एकस्मिन्दशयने विपक्षरमणीनामध्रहे मुरधया
सद्यो मानपरिग्रहरलपितया चादूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्णीं स्थितस्तैक्षणं
मा भूसुस इवेत्यमन्दवलितश्रीं बुनर्वांक्षितः ॥’

अत्रौत्सुक्यसोदयः ।

संधिर्थंथा—

‘उत्सित्कस्य तपःपराक्रमनिधेरस्यागमादेकतः

शान्तावेवेत्यनेन तद्भूम्यहर्षादिव्यवच्छेदः ।

तेनाङ्कितं चिह्नितम् । तदीयत्वेन ज्ञापितमित्यर्थः । वक्षश्वरणयोराचतेः प्रणामस्य यो व्य-
तिक्रः संबन्धः पौनःपुन्यं वा तद्याजेन च्छलेन किं किमिति गोपाव्यते आच्छा-
द्यत इत्यर्थान्नायिक्योक्ते सति मया क तन्मुद्राङ्कनमित्युदायोक्तवा तन्मुद्राङ्कनं संप्रमाणै
विलोपयितुं सा सहसा अप्रसादैव रभसेन वरया आङ्किष्टा आलिङ्किता । तत्सुखव-
शादालिङ्कनानन्दपारवश्यात्तन्वा तन्मुद्राङ्कितवं विस्मृतं चेत्यन्वयः । चकारेणालि-
ङ्कनास्मृत्योरेककालता चोत्यते । अत्र कोपाद्यस्य व्यभिनारिभावस्य ज्ञानितः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘अपि’ ग. २. ‘एकस्मिन्निति । अमरुककवेहरस्तिः । एकस्मिन्दशयने शश्यायां विप-
क्षभूता रमणी सपदी तस्या नामध्रहे यद्यणे अर्थीन्नायकेन दृष्टे सति सद्यसर्वकालमेव
कोपेन पराञ्चुखं यथा स्यात्तथा गलपितया खिन्नया मुरधया स्वस्यार्थमजानन्वा कवाचि-
चादूनि प्रियभाषणानि कुर्वन्नपि प्रियतम आवेगात्कोपसंभ्रादवधीरितोऽवशात्तर्णीमा-
लापरहितः स्थितः प्रसादज्ञानायावहितो न तु निदितः । तत्क्षणं तूर्णीं स्थितिसमये चुप्त
इव ग्राथनापराञ्जुखो मा भूदिल्लौत्सुक्येनामन्दभतिशयितं वलिता वक्तीकृता शीवा यत्र तद्यथा
स्यात्तथा पुनर्वांक्षितो वीक्षणानन्तरं वीक्षितः । वारंवारमित्यर्थः । ‘आवेशात्’ इति पाठे को-
पोवशादिल्लर्थः । ‘तत्क्षणात्’ इति पाठे तूर्णींभावक्षणानन्तरमेवेत्यर्थः । ल्यन्तोपे पञ्चामी ।
तत्क्षणं प्राप्येति तदर्थः । अत्रौत्सुक्यसोदयः । इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘तत्क्षणात्’ खण्डा.

४. ‘उत्सित्कस्येति । सीतामालिङ्कतस्तद्वावयतो वा रामस्य भार्गवागमे परामर्शोऽयम् ।
तपथ्य पराक्रमश्च तयोर्निधे: स्थानभूतस्य । धर्मयुद्धोभवीरस्येत्यर्थः । अत एवोत्सित्कस्य
स्थातस्य दृप्तस्य वा । अर्थीत्परशुरामस्यास्यागमादागमनादेकत एकस्यांदिवि सतः परशु-
रामस्य सङ्गे या प्रियता प्रेम च, वीरस्य रभसो हर्षस्तस्योत्पाल उद्ग्रेकः । वीरोचितकौतु-
कोद्रेक इत्यर्थः । स च पतौ दावपि मां कर्जत आकर्षयतः । अत्र चक्षारद्धयं दद्योत्सुल्वप्रा-
थान्यसूचनाय । अन्यतोऽन्यसां दिवि उषोऽनुभूयमानो भावनोपनीते वा वैदेहीपरिर-

सत्सङ्गप्रियता च वीरभसोत्कालश्च मां कैर्षतः ।

दैदेहीपरिसम्भ पुष च मुहुर्त्यैतन्यमामीलय-

ज्ञानन्दी हरिचन्द्रनेन्दुशिशिरस्त्रिंघो रुणज्जन्यतः ॥'

अत्र पूर्वार्थे संभ्रमात्मक आवेगः । उत्तरार्थे हर्षः । अनयोस्तुत्यमेवासादः ।
शबलता यथा—

‘क्वाकार्थं शशलक्ष्मणः क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकलमवाः कृतविध्यः स्मेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥’

अत्र क्वाकार्थमित्यादौ वितर्कः, भूयोऽपीयोत्सुक्यम्, दोषाणामिति मतिः, कोपेऽपीति स्मृतिः, किं वक्ष्यन्तीति शङ्का, स्मेऽपीति दैन्यम्, चेतःस्वास्थ्यमिति इतिः, कः खलिवति चिन्ता स्फुर्टं पूर्वपूर्वोपमदेन प्रतीयमाना शबलताचमत्कारभूमिः ।

पूर्वपूर्वैति । पूर्वपूर्वेषां मतिशङ्काधृतिपर्यन्तानां शान्तिसंचारिणां सर्वेषामुपमदेन

म्भश्च । विदेहो जनकः । स एव विगतदेहः कामस्तस्य युक्ती । विजये सहायत्वात् । तस्या परिसम्भ आर्थेष्व भां रुणद्वि । मुनिपार्थगमने प्रतिवज्ञातीत्यर्थः । चकारः पूर्वोक्तात्यां तुल्यतस्य तुल्यकालत्वस्य च संधिरूपस्य सूचनाय । एकस्य परिसम्भस्य सत्सङ्गप्रेमोत्साहाम्यां तुल्यत्वसंपादकं विशेषणमाह—मुहुरित्यादि । मुहुर्वरंवारं चैतन्यं ज्ञानमामीलयनिषयान्तराद्यावर्तीयन् हरिचन्द्रनं चन्द्रनभेदः इन्दुश्चन्द्रश्च तद्रिच्छिशिरः शीतलश्चासौ खिंधः भ्रेमसंचलितः । अतएव रुणदीति युक्तम् । खिंधेन युद्धे निर्वतनात् । ‘स्पर्शः’ इति पाठे तथाविधः स्पर्शो यत्रैलर्थः । अत एवानन्दी आनन्दजनकः । अत्र मुनावत्यादरपीयत्वानजन्मत्वराविशेषः पूर्वार्थगम्यः, हर्षस्तुत्तरार्थगम्य इति तयोरुल्यकालत्वात्संक्षिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘कैर्षति’ ख. २. ‘स्पर्शो’ ख. ३. ‘तुल्यकालं’ ख. ४. ‘केति’ । शुककन्यां देवानीं दृष्टवतो राजो यथोत्तरियमुक्तिः । अकार्थं ब्राह्मणकन्यायामासक्तिरूपं क, शशो लक्ष्मचिह्नं यस्य चन्द्रस्य कुलं च क । कद्येन सहानवस्थानप्रतिपादनेनालालन्तानौचिल्यं प्रकाश्यते । भूयोऽपीत्युक्तवितकोपमदेनैत्युक्त्यम् । अपिना असंभावनोक्तटा सूच्यते । नोऽसाकं श्रुतं शाखत्रवर्णं दोषाणां प्रमादावेशादीनां प्रशमायालितिकनाशायेति मत्सौत्सुक्यवाप्तः । अहो आश्र्वयम् । कोपेऽपि मुखं अर्थात्तस्याः कान्तं कमनीयमिति मतिवाधेन सरणम् । अपरातं कल्पवं दुश्चरितं येष्यस्ताइशाः कृते महात्मभिराचरिते सुचरिते धीर्येषां ते तथाभूतः सत्पुरुषाः किं वक्ष्यन्तीति निन्दाशङ्कया पूर्वोपमदः । स्मेऽप्यवृत्ताद्वृष्टघटकेऽपि सा दुर्लभेनामित्याप्रातिप्रयुक्तदैन्येनाशङ्कातिरस्कारः । हे चेतः, स्वास्थ्यमुपैहि उपगच्छेलनेत्रं धैर्यं पूर्वसाक्षात्वर । कः खलु यन्यः, नाहमिव मन्दभाग्यो युवा तरुणोऽधरं धास्यति पास्तीति चिन्ता सर्वोपमदिकेति शङ्कारे विश्रान्तिरित्यवधेयम् । अत्र भावानां पूर्वपूर्वोपमदेनावस्थितिरूपा शबलता ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

ननु भावस्य शान्त्यादिवत्स्थितिरपि प्रकारः संभवत्वेन तत्कथं नोक्त इति चेत्, त । भावोक्त्यैव तदुक्ते । भावस्थितेमांवाभिज्ञत्वात् ।

ननु व्यभिचारिस्यले नियमतो मुख्यस्य रसस्याद्यस्थानं तत्कथं भावोदाह-इषमेतत् कथं वा भावध्वनित्वम् । रसाङ्गत्वेन तेषां गुणीभावादिल्पत आह—

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्यादयः । कदाचन यदा त एवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते । विवहन-प्रवृत्तराजानुगम्यमानमृत्यवत् ।

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदानाह—

अनुस्वानाभासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ १४ ॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थक्षिधा स कथितो ध्वनिः ।

घण्टायां हन्यमानायां मुख्यशब्दानन्तरं यथा क्षोदीयानपरोऽनुरणनरूपः
शब्दः प्रतीयते तद्वसंलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यत्र सः । शब्दश्चार्थोभय-
चेति द्वन्द्वः । तेन शब्दशक्तिसूलव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिसूलव्यङ्ग्यः, उभयशक्ति-
सूलव्यङ्ग्यश्चेति त्रिधेत्यर्थः । शब्दशक्तिसूलत्वं चैतदेव यत्तेनैव शब्देन तदर्थ-
प्रतीयतः, ननु पर्यायान्तरेणापि । एतद्वैपरीत्यं चार्थशक्तिसूलत्वम् । न त्वमि-
धया तत्प्रतीयतिरिति । एतेन “अभिधाया यत्र न नियमनं तत्रैष भेदो द्रष्टव्यः ।
तन्नियमने तु नाभिधासूलत्वम्, किंतु व्यञ्जनासूलत्वमेव ‘भद्रात्मनः’ इति-
व्यङ्ग्येत्” इति यत्केनचिदुक्तं तत्रादेयम् । ‘भद्रात्मनः’ इत्यादेरप्येतद्वेद-
त्वेनेष्टत्वात् । अन्यथा तस्य सर्वमेदवहिर्भावापत्तेः । किंच प्रथमोदाहरणे
प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन, द्वितीये भवानित्यनेन, तृतीयेऽसी-
त्यनेन, प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात्तेषामुदाहरणत्वं विस्थयेत । तसा-
द्यथोक्तमेव न्यायम् ।

प्रतीयमाना चिन्ता शब्दलतायाश्चमत्कारस्य भूमिः । विश्रान्तिस्थानभिल्पयः । एवं-
विधचिन्तया च शङ्कारप्रकर्षः शत्रुविजयेन राज्यस्येव भवति ।

त एवाङ्गित्वेनेति । अत्रेदं बोध्यम् । अभिव्यक्तिस्थायिभावोद्रेके रसध्वनिव्य-
पदेशः । खानुभवाभिव्यक्त्यभिचारिभावोद्रेके च भावादिध्वनिव्यपदेशः । एतदन्य-
व्यङ्ग्यविभावानुभावोद्रेके वस्तुव्यनिरस्यलंकारध्वनिरिति वा व्यपदेश इति । तद्व-
दिति । अनुरणनसदृशी संलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्थितिर्यत्र स इति समाप्तः । क्रमस्त्व-
र्थाङ्गज्ञकेन सहेति ज्ञेयम् । केवितु—‘उल्लास्येलादौ यत्र प्रकरणादिकमभिधावि-
यामकं नास्ति तत्राभियथैवेन्द्रादिवेदे सति तेन सहेपमालंकारादेव्यनिः शब्दशक्ति-
रूपाभिधासूलः । यत्र तु तन्नियमनं तत्र तन्मूलत्वं न संभवति । ‘यथा भद्रात्मन
इत्यादौ’ इति वदन्ति तद्वृष्यति—एतेनेति । शब्दशक्तीत्यसोक्तव्यानेव्यर्थः ।
उल्लास्येलादावप्यभिधानियामकमस्थेवेति तदुदाहरणासंगतिरित्याह—किंचेति ।

तेषु मध्ये—

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ १५ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्तयुद्भवो द्विधा ।

शब्दशक्तिमूलानुरागनरूपव्यङ्घ्यो द्विधा । अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशादित्वर्थः । तत्राच्यो यथा—

‘उल्लास्य कालकरवालमहम्बुवाहं

देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।

निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां

धाराजलैखिजगति उल्लितः प्रतापः ॥’

कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः स एव महदम्बु धाराजलं वहतीति महाउलुवाहः । यद्वा मह उत्सवः स एवाम्बु तद्वाहः । गर्जितं सिंहनादः । अत्र करवालमुल्लास्य एतावन्मात्रे वक्तव्ये यदेतावशशब्दप्रयोगस्त्वासंवद्वार्थकता मा प्रसञ्जतामिलप्राकरणिकैरिन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेत्सात्पर्यमित्युपमालंकारो व्यङ्घ्यः । सं च शब्दशक्ति-

भवच्छब्दस्य संबोध्यवाचित्वादप्रकृतस्य च संबोध्यत्वायोगात्प्रकृतत्वम् । एवमसील्यपि युष्मयोगापेक्षमिति प्रकृतत्वगमकमित्यर्थः ।

प्रधानत्वेनेत्यस्यानुभासत इत्यनेनान्वयं दर्शयति—प्राधान्येनेति । धाराजलवाहकत्वोक्तौ धाराजलैखित्वस्य वैर्यर्थ्यमाशङ्खाह—यद्वेति । उत्सवो वैरिजयहृपः । स एवाम्बु तद्विरन्तरं प्रवृत्तिशीलः तस्य धारक इत्यर्थः । उपमालंकार इति । प्राधान्येनेति शेषः । नच समासोक्तिवदुपमायाः प्रकृतोपस्कारकतया अपराङ्गत्वरूपगुणीभूतव्यज्ञयत्वापत्तिः । तत्र व्यङ्घ्यस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्येन प्रतीतौ चम-

१. ‘अत्र वाच्यपक्षे येन प्रकृतेन देवेन नृपेण जरठं कठोरमूर्जितं वलवद्विर्जितं सिंहनादो यस्य तथाविधेन कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः खड्गस्तत्र यन्महदम्बु धाराजलं तस्य वाहः प्रवाहः प्रसरणमूलास्य तीक्ष्णीकृत्य धाराजलैः खड्गकान्त्या । खड्गरत्नादिकान्तौ पानीयादिपदप्रयोगात् । रिपूणां शत्रूणां त्रिजगति त्रिभुवने ज्वलितो विख्यातः सकल एव प्रतापः शौर्यरव्यातिरूपो रणे निर्वापितः । विलोपित इत्यर्थः । महदम्बु धाराजलम्, मह उत्सव एवाम्बु वा वहतीति तथा कालकरवालः कृष्णायसखड्गश्वासौ स चेति कर्मवारयः । तमुल्लास्य निपातनायोद्यन्येत्यर्थो वा । व्यङ्घ्यपक्षे तु येन देवेन मेघाधिपतिनेत्रेण कालकरं कृष्णरथिम बालं नवीनम् । बवयोरभेदात् । महाम्बुवाहं मेघमुल्लास्य प्रकाश्य रणे तेजोविषयजलकोलाहले सति धाराकृतिभिर्जलैखिमुवने रिपूणमर्थाज्जलशत्रूणां तेजसां सकलः प्रकृतस्ताप और्ण्यं निर्वापितः शमितः । कीदृशेन देवेन । जठरोर्जितगर्जितेन । तत्प्रयोज्यमेघर्जितस्यैव तदीयत्वात् । उपलक्षणार्थकरुतीयाङ्गीकरणं गर्जितेनोपलक्षितं मेघमूलास्येति वार्थः । एवच्छब्दशक्तिमूलालंकारध्वनेरुद्दाहरणम् । एवमध्यमोदाहरणत्रयमपि ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः । २. ‘स एव’ क.

मूलः । पर्यायान्तरेण भूपादिना तैदथैंपस्थितौ तदप्रतीतेः । एवमग्रेऽप्युद्घम् ।
एवमलंकारान्तरगणयपि । यथा—

‘तिग्मैरुचिरग्रतपो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।

मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥’

अत्र तिग्मरुचिः, अप्रतापः, एवं क्रमेणैकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

पदाभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—

‘अमितः समितः प्रासैरुत्कपैर्हर्षद् प्रभो ।

अहितः सहितः सातुयशोभिरसत्तामसि ॥’

ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव नेत्युच्यते तत्कियती सीमा । अपि-
शब्दादेविरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वं तदभावे व्यङ्ग्यत्वमिति ।

‘निरैषपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्छित्रं नमस्तस्मै कलाश्चाद्याय शूलिने ॥’

त्वलभावेन गुणीभावेऽप्यत्रोपमायाः प्राधान्यसंभवेन गुणत्वानज्ञीकारात् । एवम-
प्येकपदोपस्थितयोरभेदाध्यवसायाद्रूपकव्यनिरेव युक्त इति चेत्, न । तथाविधाभे-
दश्रहस्यापि चमत्कारातिशयानाधायकत्वात् । प्रधानीभूतेतराङ्गतया हि क्वचित्तद-
ज्ञीकारः । प्रसिद्धसाद्यमूलकतदज्ञीकारे हु प्रथमोपस्थितत्वादुपमाया एव कल्प-
नमुचितमिति संक्षेपः ।

१. ‘मूलो व्यङ्ग्यः’ ग, २. ‘तदुपस्थितौ’ ख, ३. ‘तिग्मेति’ । हे विभो प्रभो,
भवान्विभाति शोभत इत्यन्वयः । कीदृशः । तिग्मस्तीक्ष्णश्वासौ रुचिरो मनोज्ञः
शशुमित्रपक्षयोः प्रतापो यस्य सः । विधुराणां शत्रूणां निशेव निशा मरणं करोतीति । तथा
मधुरा मनोज्ञा लीला चेष्टा यस्य सः । मतिः शाश्वतत्वज्ञानं मानश्चित्तसमुच्चित्तस्यो-
स्तत्वेन सारेण वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः । प्रतिपदं पक्षाणां सहायानामग्रणीरेत्तरः । अत्र
तिग्मरुचिः स्फूर्योऽप्रतापोऽनुष्णः । विधुश्चन्द्रो न निशाकृद्वात्रिकर्ता । मधुर्वसन्तोऽलीलः
कीदूशशून्यः । मतिमानप्रशस्तबुद्धिरत्त्वेऽवलुभूते वृत्तिव्यञ्जयसायो यस्य स तादृशः ।
प्रतिपत्तिथिरपक्षाग्रणीः पक्षादिभूता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । द्वितीयार्थस्याप्रकृतत्वात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘अमित इति’ । हर्षशशुमित्रयोर्वैति खण्डयति ददाति
चेति तथाभूत है प्रभो, त्वं समितः सङ्ग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैरमितोऽपरिच्छिद्वः । असतः
खलानामहितो दण्डकृत् । अतएव साधुभिरुत्कृद्यशोभिः सहितो युक्तोऽसील्यन्वयः ।
साधिति क्रियाविशेषणं वा । यदा अमित इति पञ्चम्यन्तं सङ्ग्रामविशेषणम् ।
उत्कर्षैर्हर्षदेति चान्वयः । अत्र मितं मानं तद्रहितस्तात्सहितश्च । तथा हितशून्यो
हितसहितश्चेति विरोधो व्यङ्ग्यः । अप्रकृतत्वादिति । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ५.
‘निरैषपादानेति’ । तस्मै शूलिने महादेवाय नम इत्यन्वयः । कीदृशाय । निर्गत
उपकरणसंपत्तिर्यंत्र तद्यथा स्यात्तथा । अभित्तावनाभारे । शून्य इति
यावत् । चित्रं नानाकारं जगत्तन्वते विस्तारयते । यद्यनुपादानसंभारं विना न सृष्टिं-

चित्रं नानाकारभालेख्यं च । कला चन्द्रस्य षोडशो भागः कौशलं च । अत्रोपादानैर्भित्तावालेख्यकारिभ्यः कलावच्चः शुल्नो व्यतिरेको व्यञ्जयः । तस्य चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलता ।

ननूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यम्, न वा । आदे कुतस्तेषामलंकारत्वम् । अन्यानलंकरणात् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यञ्जयसाप्राधान्यादिति चेत्, न । पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलंकारव्यपदेशात् । यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्धसंन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेशसमर्थेनेऽप्यलंकारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न । अलंकारपदेन तथोग्यताया विवक्षितत्वात् । न चैवं रसादिध्वनाचप्यलंकारध्वनित्वप्रसङ्गः । संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य तथाभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यञ्जयस्य वाच्यापेक्षयैव, ननु रसापेक्षयापि । तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् । तथा चोपमादीनां रसाङ्गतशालंकारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोषलेशावकाशः ।

वस्तुमात्रं यथा—

‘पन्थिअ ण पृथु सत्थरमस्थि मणं पत्थरस्थले गामे ।

ननु द्वितीयार्थस्य प्रकृतत्वेन विरोधस्य व्यञ्जयत्वे सर्वत्रैव तदापत्तिरिति न क्वापि तस्य वाच्यता स्यादित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । सीमा मर्यादा । कियस्तुक्ते वाच्यता कियति चोक्ते व्यञ्जयतेति व्यवस्थेत्यर्थः । अपीति । योतक्त्वे स्फुटाप्रतीतेर्वाच्यायमानतया वाच्यत्वमेव व्यवहितते, अन्यथा तु व्यञ्जयतेत्यर्थः । पूर्वे वाच्यतादशायाम् । अलंकारपदेनालंकारध्वनिशब्दगतेन । योग्यताया इति । अलंकारजातीयरूपाया इत्यर्थः । न चैवमिति । तत्रापि रसवदलंकारजातीयत्वस्त्वादिति भावः । तादृशस्य कदाचिदलंकारस्य । तथेति । अलंकारध्वनिव्यपदेश्यतयेत्यर्थः ।

पन्थिअ ण एत्थेति । ‘पथिक नात्र स्त्रस्तरमस्ति मनाक्षरस्तरस्यले ग्रामे ।

भवस्तथायुपकरणसंपर्चेत्यपि भगवदिच्छायतत्वेन तत्पारवद्याभावे तचिरपेक्षत्वमुपचरितं वैध्यम् । एवं कलया चन्द्रषोडशांशस्त्रपया क्षाद्यायेति प्रकृतोऽर्थः । व्यञ्जनया तु चित्रकलाशब्दाभ्यामालेख्यतत्प्राचीष्योपस्थित्या मधीत्रूलिकायुपादानैर्भित्तावालेख्यकारादिभ्यः । कलावद्धय उत्कर्षः प्रतीयते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘पथिअ’ क-ग. “स्वयंदूती ‘द्वयैः पैदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु’ इति कामशास्त्रस्थितिमनुसूल्य पथिकमाह—पन्थिअ इति । हे पथिक, प्रस्तराणां पाषाणानां स्थलेऽप्तास्मिन्नामे मनाराशपमपि स्त्रस्तरं कठायास्तरणं नासीलन्वयः । पापाणवाहुश्वेन तृणदुर्लभतासूचनम् । तत्साच्छयनसामयभावाकारपाणवृत्तं पथोधरं मेषं प्रेक्षय तत्प्रतिबन्धाचादि वससि तदा वसेल्यापाततोऽभिप्रायः । व्यञ्जयार्थसु—प्रस्तराणां मूर्खाणां स्थानेऽत्र ग्रामे सत्थरं कामशालं मनागपि नास्ति । ततथेजिताभिज्ञविरहादुक्तं स्तर्न प्रेक्षय मेषं चोदीपकं यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्वेति । प्रस्तरस्यले इत्यनेन शाच्यापेक्षापि

उण्णअपओहरे पेक्षिखजण जह वससि ता वससु ॥^२

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्वेति व्यञ्जते । तच्च पओहरेति शब्द-
शक्तिमूलमिति ।

तथा—

‘शनिरशनिश्च तसुचैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।

यस्मै प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥^३

अत्र प्रथमार्थे शनिरशनिश्चेत्यनेन विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत
इति वस्तु ध्वन्ते, ननु विरोधालंकारः । शनिरशनिरित्यन्योः सामानाधि-
करण्याभावात् । विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः । द्वितीयार्थं तु नोदाहरणम् ।
तत्र चशब्दस्याप्यर्थवे विरोधस्य वाच्यत्वात् । समुच्चयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव
व्यञ्जयत्वादिति ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपं व्यञ्जयं विभजते—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ १६ ॥

प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।

वस्तु वालंकृतिर्वेति पञ्चेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ १७ ॥

वस्त्वलंकारमयवा तेनासौ द्वादशात्मकः ।

उत्तप्योधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥^४ इति । विरुद्धावपीति । नदो विरो-
धर्थकतया अशनिरित्यनेन शनिविरुद्धार्थबोधादिति भावः । सामानाधिकर-
णयेति । परस्परानन्वयेनकर्थमिंगबोधकत्वाभावात् । यथा शनिरिति वाक्य इत्यर्थः ।
अर्थशक्त्युद्भव इति । अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थाद्वनिद्रादशात्मकः । द्वादशमेद
इत्यन्ययः । कथम् । यदेन हेतुना व्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसंभवी कवेस्तेनोम्भितस्य
निवद्यस्य वा प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वसुरूपेऽलंकाररूपो वेति पञ्चमेदः । असौ

नास्तीति ध्वन्यते । यतच्छब्दशक्तिमूलवसुध्वनेनुदाहरणम् । एवमनन्तरमपि । अत्र सर्वत्र
शब्दशक्तिमूलत्वं परिवृत्यसहनानार्थशब्दप्रयोगादवसेयम् ।” इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘पेक्षिखअ’ क्र. २. ‘शनिरिति’ । हे नरेन्द्र, यस्मै त्वं कुप्यसि तं शनिर्ग्रहोऽशनिर्वञ्च
चोच्चैरतिशयेन निहन्ति । यत्र पुनः प्रसीदसि । पुनःशब्दस्त्वर्थे । यत्पुरुपविषये वित्यर्थः ।
स तु पुरुष उदारो दाता महान्वा अनुगता दारा यस्य प्रवासाद्यभावात् स तथाभूतश्च
भातीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्थेऽशनिपदाद्विरुद्धार्थकनन्वसमभिव्याहारेणाप्रकृतस्य शनिविरुद्धार्थ-
स्यावगतौ विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वसुध्वनिः । न तूर्तरार्थेऽपि ।
तत्रैककार्थकरणाप्रतीतेः । किं तूदारः अनुदारस्तद्विचः इत्येवं विरोधालंकारध्वनिरेव । चका-
रस्य समुच्चयार्थत्वात् । अप्यर्थत्वे तु विरोधस्य वाच्यतैवेति । न च पूर्वार्थेऽपि विरोधस्य
व्यञ्जयत्ववाच्यत्वयोरन्यतराचक्षा । एकरूपिणिगतवेन विरुद्धनिर्देश एव तत्त्वीकारात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

स्वतःसंभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः । अपि तु बहिरप्थौचित्येन संभाव्यमानः । प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसन्नपि चक्षुप्रतिभामात्रेण तथा निर्मितः । अयमर्थः—व्यञ्जकोऽर्थस्थिधा । स्वतःसंभवी, कविप्रौढोक्तिमात्र-सिद्धः, कविनिवद्धनायकादिवकृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च । स त्रिविदोऽपि वस्तु-मात्रमलंकृतिर्वेति षड्ब्रूधो व्यञ्जकः । पणां व्यञ्जयमपि प्रलेकं वस्तु वालंकृति-र्वेति द्वादश भेदा भवन्ति ।

तत्र स्वतःसंभवित्यर्थभेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

‘अलससिरोमणिधुत्ताणमणिगमो पुत्ति धगसमिद्धिमओ ।
इति भणिएण णञ्जी पपुल्लविलोअणाजाआ ॥’

अलसस्त्वेनान्यन्न गन्तुमनिच्छुः । धूर्तत्वेन रतेष्वनादत्तगुणः । धनसमृद्धि-मत्तया कृपण इति निर्धार्य यद्यकुल्लनयनत्वं वस्तु तेनान्यासामनाकर्षणीय इति ममैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते ।

वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘धन्यासि या कथयति प्रियसंगमेऽपि
विस्तव्यचाडुकशतानि रतान्तरेषु ।

वस्तुमात्रमथवालंकारं व्यनक्ति । तेन हेतुना भणिल्या प्रौढोक्त्या निष्पन्नं कलित्यं शरीरं स्वरूपं यस्य स इत्यर्थः । औचित्येन योग्यतया । अलसेति । ‘अलसशि-रोमणिर्धूर्तानमणिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः । इति भणितेन नताङ्गी प्रोफुल्लविलो-

१. ‘अलससिरोमणी’ ग. ‘पतिवरां प्रति धाव्याः प्रोत्तोक्तिः पूर्वार्थम् । उत्तरार्थं तु कवेः । प्रकरणाच्चायमिलव्याहारः । हे पुत्रि, अयं वरोडलसानां निश्चोगानां शिरोमणिः श्रेष्ठः धूर्तानामणिमेऽप्यगम्यः धनसमृद्धिमयो धनसमृद्धिपत्रुः इति भणितेन भाष-गेन नताङ्गी काचित्कुमारी प्रफुल्ले हर्षविकसिते विलोचने यस्यासादृशी जातेत्यन्वयः । अवालसत्वेन नायिकान्तरागमनं धूर्तत्वेन रतेष्वनादत्तगुणत्वं धनिकत्वेन कृपणतया अदान्तत्वं च सूचितं सदन्यासामनाकर्षणीयो ममैवोपभोग्य इति नायिकायां व्यनक्ति । तादृशं च कुमार्या ज्ञानं प्रफुल्लनयनत्वेन वस्तुना स्वहेतुहर्षव्यञ्जनद्वारेण तत्कारणी-भूतं सामाजिकेषु व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘जणिएण’ ख.

३. ‘धन्यासीति । रसकथापराणु सखीषु मध्ये रतिकालीनं स्वप्रियालापं कथितवतीं कांचित्प्रहसन्त्या कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे सखि, या त्वं रतान्तरेषु रतमध्येषु प्रियेण संगमेऽपि सुरतयोगेऽपि विस्तव्यं विश्वासयुक्तम् । निःशङ्कमिति यावत् । चाढकानां प्रियवा-क्यानां शतानि कथयसि सा त्वं धन्यासीति सोल्लुण्ठम् । हे सख्यः, प्रियेण नीर्वी वस्त्रव्यन्थि प्रति करे प्रणिहेते नीव्यां करोऽप्यर्थितव्य इति प्रणिधानस्य संकल्पस्य विषयीकृते सति न त्वर्पिते । अवाचकत्वापत्तेः । यदि किंचिदपि सरासि तदा शपासि शपथं करोमी-त्यन्वयः । यद्यपि ‘शपये शपेः’ इत्यनुशासनादत्मनेपदमुचितं तथाव्यञ्जस्पर्शपूर्वकमित्या-त्वनिरासस्य मुख्यशपथस्यात्राविवक्षितत्वात्र दोषः । प्रियसंगमेष्वालापादिवु । तत्रापि

नीर्वां प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि सरामि ॥'

अत्र वाच्येन वस्तुना त्वमध्यन्या, अहं तु धन्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो
व्यज्यते । ननु व्यञ्जको धन्यासीति त्वत्पदार्थस्य व्यतिरेकालंकार एव । तत्कथं
वस्तुव्यञ्जकोदाहरणमेतदिति चेत्, न । संबोध्यव्यतिरेकस्तावच वाच्यः ।
आत्मनि कथनाभावस्याशाद्वत्वात् । व्यञ्जयस्तु व्यद्यपि भवत्येव, तथापि तमन-
देश्यैव वाच्येन वस्तुमात्रेण यथोक्तव्यतिरेकव्यञ्जनादिति ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

‘दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-
संकान्तिनिम्नवनशोणशोचिः ।

चना जाता ॥’ प्रियकरस्पर्शमात्रेण विगलितवेद्यान्तरतया स्मरणाभावेन चाह—
धन्येतीति । व्यतिरेकप्रतीतिसिद्धौ न व्यञ्जयस्य त्वत्पदार्थव्यतिरेकस्य प्रतीक्षे-
त्वर्थः । आत्मनीति । अहं न कथयामि त्वं तु कथयसीति व्यतिरेकशरीरम् ।
तत्राहं न कथयामीत्यस्य वाच्यत्वाव्यञ्जय एव संबोध्याया व्यतिरेक इत्यर्थः ।
अस्तु तस्यैव व्यञ्जकत्वमत आह—तमनपेक्ष्यैवेति । कथनेन हि विषयान्तरव्या-

रतमध्येषु न पुनरादावन्ते वेति वार्थः । यदि किंचिदपि सरामीति वाक्यमध्ये सख्यः
शपामीत्यस्य प्रवेशाद्भितत्वं प्रकृते गुण एव । विवक्षितार्थस्य सत्यप्रस्यायनात् । सोङ्णणो-
क्तावेकस्या एव सौभाग्यगर्वितायाः संबोध्यत्वाद्वन्यासीलेकवचनम् । स्वोत्कर्षसूत्रने तु
व्यहीनां तथात्वात्सत्य इति बहुवचनमिति नासंगतिः । अत्र च रतकालेऽपि विषयान्तरवे-
दनेन रागस्य कृत्रिमतामावेदयता चाढुकथेन त्वमध्येति धन्यते । अन्तरापिशब्दाभ्या-
मल्यन्तानौचित्रप्रकाशनद्वारा तदतिशयः । एवं च बहुवचनस्य प्रतिरतिसमयं तथाभावसू-
चनद्वारा तद्वज्ञकत्वम् । एवं शतानीति प्रातिपदिकवचनयोश्चेति । तथोक्तारार्थं सरणाभावेन
प्रियकरस्पर्शमात्रेण संमोहानन्दमन्थरतया अकृत्रिमरागातिशयं सूचयताहं धन्येति व्यज्यते ।
इत्थं चोभयसंबलनेन व्यतिरेकालंकारलाभ इति बोध्यम् । अतः स्वतः संभविना वस्तुना-
लंकारध्वनिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘दर्पान्धेति । यस्य राज्ञः करे कृपाणः खड्डो युधि युद्धे वीरैः कालीकटाक्ष इव
व्यलोकि दृष्टः । कीदृशः । दर्पेण मदेनान्थस्य गन्धगजस्य ‘यस्य गन्धं समाप्तय न
तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं विद्याकृपतोवेजयावहम् ॥’ इत्युक्तलक्षणस्य
कुम्भ एव विशालतया तन्मध्यभाग एव कपाटं तस्य कूटेऽप्यभागे वा संक्रान्तिः
प्रवेशत्तस्य निम्नमधीनं तेन वा निम्नं दृढसंबद्धं धनं निविदं यच्छोणितं तेन शोणा रक्ता
शोचिर्दीर्घिर्थस्य तादृशः । कटाक्षः कीदृशः । कोपेन कथया लोहिता कान्तिर्थस्य तथाभूतः ।
अत्र साम्यावगमानन्तरसुपभानगतं सकलेत्यादि वस्तु व्यक्तीभवति । तेन स्वतः
संभविनोपमालंकारेण वस्तुध्वनिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘रोचिः’ ख-

वीरैर्वैलोकि युधि कोपकथायकान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥९

अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणे व्यलोकीत्युपमा । न उत्तरवेक्षा । संभावना-
विरहात् । तथा च सकलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु प्रकाश्यते ।

अलंकरणालंकृतेर्थय—

‘गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्मुदलान्यमोचयन्निर्दशन्न्युधि रूपा निजाधरम् ॥’

अत्र निजाधरदशनवैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वा-
पर्यभावलक्षणया अतिशयोक्त्या अलंकरेण दशनसमकालमेव शत्रुवो व्यापा-
दिता इति ‘समुच्चयोऽसौ स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रिया’ इत्युक्तक्षणः समु-
च्चयालंकारो द्योलते । एष एव तु तुल्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या तुल्ययोगितेति
कैश्चिदुच्यते । मम क्षयाप्यन्यस्य क्षतिर्निर्वत्तवामिति बुद्धेरुत्प्रेक्षणादुद्योक्षणाप्यत्र
व्यज्ञया । एषु व्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसंभवी ।

सङ्गसूचनेन रागानुत्कट्टव्योतनादधन्यत्वं व्यज्यते । संभावनाविरहादिति ।—
संभावनाया अविविक्षितत्वादिलर्थः । तद्विवक्षायां हि—‘अमानि ततेन निजायशो-
युगं द्विफालवद्वात्रिकुराः शिरःस्थितम् ।’ इतिवदुत्प्रेक्षा विधेयतया प्रतिपाद्या स्यात् ।
नतु विलोकनकर्मविशेषणतया सिद्धविदिलर्थः । व्यलोकीत्यस्यैवत्प्रेक्षार्थत्वे त्विवश-
द्वानर्थक्यमिति भावः । यत्तु संभावनायामनुगतधर्मस्यैव प्रयोजकत्वम्, न विम्ब-
प्रतिविम्बभावापन्नस्येति, तद्युक्तम् । ‘आवर्जिता किंचिदिव खलनाभ्यां वासो वसाना
तरुणार्करागम् । सुजातपुष्पस्तवकावनन्नां संचारणी पल्लविनी लतेव ॥’ इत्यादौ
विम्बप्रतिविम्बभावापन्नायुत्प्रेक्षोपादकतया चित्रमीमांसायामुदाहरणात् । नह्य-
त्रोपमा । संचारणीति विशेषणस्य वैयर्थ्यपत्तेरित्यूद्यम् । अतिशयोक्तयेति ।
वृत्तौ च विरोधगर्भत्वादियमेव विरोधपदेनोक्त्याशयः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा
एकधर्मान्वयरूपायासुल्ययोगिताया असंभवात्समुच्चय एवोक्तव्युत्पत्त्या कैश्चिद्वृ-
त्ययोगितापदेन व्यवहृत इति वृत्तिकृतापि निर्दिष्टमित्याह—एष एव चेति ।
वस्तुतस्त्रिवदमयुक्तम् । उक्तातिशयोक्तेः प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन स्वतः संभविव्यञ्जकार्थो-

१. ‘गाढेति । यो राजा युधि सुद्धे रूपा कोधेन निजाधरं स्वाभरोष्ठं निर्दशनसन्नरीणं
शत्रूणां वधूजनस्य स्वीजनस्यैषृहस्ताणि विद्मुदलानि विद्मस्य नवपलवस्य पत्राणि प्रवा-
लपत्राणि वा गाढस्य कान्तदशनक्षतव्य कान्तदन्तव्रणस्य व्यथा पीडा तदूपात्संकटामो-
चयन्मोचितवान् । कोधाद्वैरिवधे तदधूनां रतिक्रीडाविरहादन्तक्षरं न भवतीत्यर्थः । अत्र
निर्दशन्निति वर्तमाननिर्देशादधरदशनमोचनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्यवरूपतिश-
योक्तिः । इयमेव वृत्तौ विरोधपदेनोक्ता । तन्मूलत्वादिति । स्वतःसंभविनालंकरेण
दशनन्यापादनयोर्यांगपद्यरूपसमुच्चयालंकारध्वनिः । तुल्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या वृत्तावपि
समुच्चय एवोक्त इति ध्येयम् ।’ इत्युदाहरणन्निदिक्ता ।

कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यञ्जकेऽर्थे भेदचतुष्ये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्थथा—

‘कैलासस्य ग्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनामिः

श्रुत्वा कीर्तिं विद्युधरमणीयमानां यदीयाम् ।

स्वस्तापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसंजातशङ्का

दिञ्जातज्ञाः श्रवणपुलिने हस्तमावत्यन्ति ॥’

अत्र यद्यपि विसिनीकाण्डसंजातशङ्का इति भ्रान्तिमान्, ससंदेहो वालंकारे व्यञ्जक इति वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वोदाहरणमयुक्तम् । तथापि तज्जागनैरपेक्ष्येणापि किंचिच्छुकुं कर्णे प्रविशतीत्येतावतापि वस्तुमात्रेण येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवं शैत्यमूर्तत्वादिद्विद्विजनेन त्वक्कीर्तिश्चमत्करोतीति व्यक्तिसंभवा-द्वस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तम् । अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तरं कर्णे हस्तावत्तेन हस्तिनो न स्वतःसंभवि । किंतु कविसंप्रदायात्कविना वर्णितमिति कविप्रौढोक्ति-सिद्धत्वम् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘केसेसुं बलामोडिअ(मोडि) [तह] तेण समरमिम जआसिरी गहिआ ।

जह कंदराहि विहुरा तस्स दृढं कण्ठअमिम संठविआ ॥’

दाहरणत्वायोगात् । अतो दृत्युक्त ओष्ठदशनतद्वयामोचनयौगपद्यविरोध एवाभासमानो व्यञ्जकः । बाच्यतया सामानाधिकरण्येनाप्रतीतस्यापि व्यञ्जनया तथा

१. ‘कैलाससेति । कैलासस्य ग्रथमशिखरे मूलशिखरे वेणुसंमूर्छनामिवैष्णवृथापि-तरागैः । ‘स्वरः संमूर्छितो वन्न रागां प्रतिपद्यते । मूर्छनामिति तां प्राहुर्गीतत्त्वविदो जनाः ॥’ इत्युक्ते । विद्युधानां देवानां रमणीभिरप्सरोभिर्गीयमानां यदीयां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः संबिधिनीं कीर्तिं श्रुत्वा सरसस्य लिङ्गवस्त्रं विसिन्याः पद्मिन्याः काण्डस्य मूणालस्य संजाता शङ्का संदेहो भ्रान्तिर्वा येषामेवंभूताः, तथा स्त्रास्तिर्थंभूता अपाङ्गा नेत्रप्राप्ता येषां तथा भूताश्च दिञ्जातज्ञा दिग्गजाः अवण्योः कर्णयोः सरोरुपयोः पुलिन इव समीपदेशे हस्तं शुण्डामावत्यन्ति चालयन्ति । आहर्तुमिति शेषः । ‘प्रथमे मुख्ये । सर्वोच्च इत्यर्थः’ इति केचित् । ध्वलत्वस्य श्रोत्राभ्याद्यत्वास्त्रापाङ्गा इति । पुलिन इत्यनेन श्रवणयोः सर-स्वाध्यासान्मृणालत्वभ्रमौचित्यं व्यञ्जयते । केचिच्चु—‘श्रवणपुलिने इति रूपकम् । पुलिनेऽपि विसंसंभवादित्यादुः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना जडानामप्येवंविद्युद्विजनेन चमत्करोति त्वकीर्तिरिति वस्तु व्यञ्जयते । कीर्तिशैत्यादेलोकासिद्धत्वाभावात्कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वं वोध्यम् । एवमग्रेऽपि ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘केशेषिति । बलामोडिशब्दे बल-त्कारे देशी । जयश्रीरित्यनन्तरं तथेति पूरणीयम् । तेन राजा समरे युद्धे जयश्रीर्जयल-श्मीर्वलत्कारे प्रयोगेषु तथा गृहीता यथा कंदरामिर्गुह्यमित्सस्य राजो विद्युरा: शत्रवो दृढं कण्ठे स्वसनिवेशे संस्थापिता इत्यन्यथः । तेन पराजिताः शत्रवः पलास्य युहास्वेच्छ तिष्ठ-न्तीति तात्पर्यार्थः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनोक्तवाक्यार्थरूपवस्तुना केवलग्रहणावलोकनो-द्वीपितमदना इव कंदरास्त्रद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्ति त्युप्रेक्षाध्वनिः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र तेन तथा समरे केशेषु जयश्रीर्गृहीता यथा तस्यारयः कंदराभिः कण्ठे
स्थापिता इति वस्तुना एकत्रैव सङ्गमे विजयदर्शनात्स्यारयः पलायय गुहासु
तिष्ठन्तीति काव्यलिङ्गम् । न पलायय गतास्तदैरिणः, अपि तु ततः पराभवं
संभाव्य कंदरा एव न तांस्त्यजन्तीत्यपहृतिश्च व्यज्यते । यत्तु केशग्रहावलोकनो-
द्वीपितमदना इव कंदराल्लिङ्गधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्थेक्षा व्यज्यते इति तद्वेद-
देवम्, यदि पूर्वे कंदरादीनां नायिकात्वाद्यारोपः स्यात् । अन्यथा केशग्रहणस्य
मदनोद्वीपकत्वायोगात् । तदभ्युपगमे च न वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वम् । किंतु
समासोक्तेरलंकारस्य ।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

‘गाढालिङ्गणरहसुज्ञुथम्नि ददृष्टे लहुं समोसरद् ।

माणसिणीण माणो पीलणभीरु व्व हिअआहिं ॥’

अत्र पीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्षयालंकारेण प्रत्यालिङ्गनादि तत्र जृम्भत इति
वस्तु ध्वन्यते ।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

जौ ठेरं व हसन्ती कद्वचभणम्बुरुहवद्विणिवेशा ।

दावेह भुभणमण्डलमण्णं विअ जअहृ सा वाणी ॥’

प्रतीतिसंभवादित्येव युक्तम् । केशेषु वलात्कारेण [तथा] तेन समरे
जयश्रीर्गृहीता । यथा कंदराभिर्विधुरास्तस्य दठं कण्ठे संस्थापिताः ॥’ इति । वृत्तौ
प्रथमव्यङ्घमुक्तं दूषयति—यत्त्विति । तदभ्युपगमे नायिकात्वाद्यारोपस्थीकारे ।
प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसमारोपस्य समासोक्तिरूपत्वादित्यर्थः । गाढेति । ‘गाढालिङ्गनर-
भसोयते दयिते लघु समपसरति मनस्विन्या मानः पीडनभीरुरिव हृदयात् ॥’
उत्प्रेक्षयेति । भीरुत्वोत्थेक्षया ह्यायन्तीकी माननिष्ठित्तिर्गम्यत इति प्रसादातिशया-
तुभावानां प्रत्यालिङ्गनादीनामभिव्यक्तिरित्यर्थः । जा इति । ‘या स्थाविरसिव-
हसन्ती कविवदनाम्बुरुहवद्विणिवेशा । दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा

१०. “गाढेति । गाढालिङ्गनाय रभसेन हृषेण वेगेन वा दयिते प्रिये उद्यते सति मन-
स्विन्या मानः पीडनाद्वीरुम्भयशील इव हृदयालघु शीशं सम्यङ्गनिःशेषोऽपसरतीत्यन्वयः ।

मनस्विन्या हृदयादिति वा संबन्धः । ‘भीदो व्व’ इति पाठे भीत इत्यस्थः । अत्रोभयो-
त्प्रेक्षयेव प्रत्यालिङ्गनहसितादिसंभोगविजृम्भणाभिव्यक्तिः, न तु गाढालिङ्गनोयते मानोऽपस्तुत

इत्येततोत्पत्ति सहृदयसाक्षिकम् । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-

२. ‘जा ठेरमेति । या वाणी वाग्देवता तदभिव्यवेनाध्यवसिता काव्यरूपा वा कविवाह-
स्थविरं वृद्धमधीयद्वाणम् । तदीयभुवनान्यत्वप्रदर्शने तस्यैवोपहसनीयत्यात् । हसन्तीव । अवै-
द्यध्यात् । कवेर्वदनमेवाम्बुरुहं पञ्चं तत्र बद्धो रचितो विनिवेशः स्थितिर्यथा तादृशी भूता

मुवनमण्डलमन्यदिव विलक्षणमिव दर्शयति सा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यन्वयः । अत्र
च हसन्तीत्युत्थेक्षया चमलकारैककारणत्वांशलाभः, अन्यदिवेत्युत्थेक्षया जगतो नवनवत्व-

अत्र जा टेरं व हसन्तीत्युत्प्रेक्षालंकारेण चमस्कैरकक्षारणं नवं नवं जगद्-
नम्भुजासना निर्मितीत इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेकः प्रकाशयते । यद्यप्युत्प्रेक्षां
विनापि व्यतिरेकोऽयं प्रकाशते 'नियतिकृतनियम'— इत्यादिवत्, तथापि न
स्फुटो भवतीति । यद्वा तावन्सात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वं न विहन्यत
इति ।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यञ्जकार्थस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टये वस्तुना व-
स्तुनो व्यक्तिर्था—

'जै लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिणोर्ह-

फारपुलुषणावलीकवलणे पत्ता दरिद्रत्तणम् ।

ते एह्न मलआणिला विरहिणीणीसाससंपक्षिणो

जादा इति सिसुत्तणे वि वहला तारुणयुणा विअ ॥'

अत्र यथोक्तेन वस्तुना निःश्वासेन प्राप्तैश्वर्याः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तु
व्यज्यते । तारुणयुणा विअ इत्यस्य व्यक्तावनुपयोगात् । न चैवमसाप्रयोज-
कत्वम् । उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात् । निःश्वाससंपर्कस्य बहलत्वहेतोसपादा-
नात्काव्यालिङ्गस्यैव व्यञ्जकतेति चेत्, न । तस्य हेतुत्वाविवक्षयापि तथा व्यक्तेः ।

वाणी ॥' हसन्तीत्युत्प्रेक्षेति । इदमन्यदिवेत्युत्प्रेक्षाया अप्युपलक्षणम् । जे
इति । 'ये लङ्कागिरिमेहलासु स्वलिता: संभोगखिनोरगीस्फारेत्कुछकणावलीकव-
लणे प्राप्ता दरिद्रत्तम् । त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो जाता

लाभः । कविवदनेत्यादिना अजलजेत्यश्लाभ इति बोध्यम् । द्रुतात्युत्प्रेक्षया व्यतिरेक इति
च जात्यभिप्रायमेकवचनम् । हसन्तीवान्यदिवेति द्वाभ्यासुत्प्रेक्षाभ्यां ब्रह्मतद्विर्मितिव्यतिरे-
कयोर्भारतीतिनिर्माणयोर्व्यञ्जनादिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. "जे लङ्काति । कर्पूरमञ्जर्यास्ये नाटके कर्पूरमञ्जरीसमाख्याया नायिकाया इयमुक्तिः ।
‘मेहलाहिं’ इति पञ्चम्यन्तपाठे मेहलाया इति । ये वाता लङ्कागिरिः सुवेलस्य मेहलासु
नितम्बभागेषु स्वलिताः । स्वभोक्तृत्परत्रासात् । संभोगेन खिनानां श्रान्तानामुरगीणां
स्फाराभिवैस्तुताभिरत्कुछाभिरुद्धर्घप्रसुताभिः फणानामावलीभिः पक्षिभिः कवलणे असने
सति दरिद्रत्वं क्षीणत्वं प्राप्तास्ते मलयसंबन्धान्मलयानिला इदानीं विरहिण्या निःश्वाससंप-
र्किणो निःश्वासमित्रिताः सन्तः शिशुवेऽपि क्षीणत्वेऽपि वहला बाहुत्ययुक्तास्तारुण्येन पूर्णा
इव जाता इति समुदितोऽयः । ‘लङ्कासनिहितो निरिलङ्कागिरिमलयः’ इति चक्रवर्ती ।
अत्र क्षीणामाहारदैगुण्येनोरगीति स्त्रीनिर्देशः । फणानां स्फारोत्कुछत्वेन श्वासस्य स्थूलत्वं
व्यज्यते । अनिलानां सुवेलतो मलयागमने समुद्रलङ्घनाच्छैत्यम्, मलयसंबन्धात्सौगन्ध्यम्,
क्षीणत्वप्राप्त्या मान्यं च ध्वन्यते । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन वस्तुना
निःश्वासमात्रेण प्राप्तैश्वर्याः किं किं न कुर्युरिति व्यज्यते ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

तत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘सैहि विरद्भूतण माणस्स मज्ज धीरत्तणेण आसासम् ।

पिअदंसणविहलत्तणखणम्मि सहसति तेण ओसरिअम् ॥’

अत्र प्रियदर्शनविहलत्तवक्षणे धीरत्वेनापसृतमिति वस्तुना अकृतेऽपि प्रार्थने
सा प्रसन्नेति विभावना, नूनं प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येण सोङ्न न शक्यत
इत्युत्प्रेक्षा च व्यज्यते ।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

‘ओलोल्लकरअरअणक्खएहि’ तुह लोअणेसु मह दिणम् ।

रत्तसुअं पसाअं कोवेण मुणो इमे ण अक्षमिआ ॥’

अत्र किमिति कुपिते लोचने वहसीति प्रश्नोत्त्वयनादुत्तरालंकारेण कोवेण
इमे ण अक्षमिआ इत्यपहुत्यलंकारसहितेन न केवलमार्दक्षतानि गोपयसि, कि
तु तेषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तु व्यज्यते ।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

‘मैहिलासहसभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाभन्ती ।

अणुदिणमणणकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥

झटिति शिशुवेऽपि वहलास्तारुप्पूर्णा इव ॥’ इति । सहीति । ‘सखि विरचय्य
मानस्य मम धीरत्वेनाशासम् । प्रियदर्शनविश्वङ्गल(विहल)त्तक्षणे सहसेति तेना-
पस्तम् ॥’ इति । धीरत्वेनेति । अत्र धैर्येऽपसृतत्वरूपचेतनधर्मारोपात्प्रौढो-
क्षिद्वार्थस्य व्यञ्जकत्वं इत्यम् । सखीति । अत्र सहीत्युदाहरणे नायिकाया
वक्तव्येऽपि सखीनिरूपितं सखीत्वमस्त्येव । ओलोल्लेति । ‘आद्रीद्रिकरजरदन-
क्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्तांशुक्रं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाकान्ते ॥’ इति ।
ओलोल्लेत्यत्र तु सखीत्वं गौणं द्रष्टव्यम् । इत्यपहुत्यलंकारसहितेनेति । निषे-
धरूपाया अपहुतेः कोपप्रसङ्गक्रशाक्षेपकत्वादुत्तरालंकाराङ्गत्वमिति भावः । महि-

१. ‘सहीति । हे सखि, मम धीरत्वेन धैर्येण मानस्याशासं धीरो भवेति समाशासनं
विरचय्य द्वात्वा प्रियदर्शनेन विश्वङ्गले (विहले) व्याकुले क्षेण स्वव्याकुलत्वस्य क्षणे
उपचारात् । सहसेति तेन धैर्येणापसृतम् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तोऽन्ते योजनीय
इत्यन्यः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘सौभाग्यवत्त्वं’ क्र. ३. ‘ओलोल्लेति । किमिति
कुपिते लोचने वहसीति पृच्छन्तं परनायिकानखक्षतादिचिह्नवन्तं नायकं प्रति नायिकाया
उक्तिरियम् । तवेत्यनन्तरमङ्गे इति शेषः । तवाङ्गं आद्रौद्रैः । अत्याद्रैरियर्थः । करजानां
नखानां रदनानां दन्तानां च क्षतैः परनायिकाकृतैर्मम लोचनयो रक्तांशुक्रं रक्ता अंशव
एव रक्तांशुक्रं रक्तवक्षं प्रसादो दत्तः । कोपेन पुनरिमे लोचने नाकान्ते इत्यर्थः । स
चायमुक्तरूपस्य नायकप्रश्नस्योत्रामकोत्तरस्त्वादुत्तरालंकारो न केवलमार्दक्षतानि गोपा-
यसि यावत्तोषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तुव्यञ्जकः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

४. ‘महिलेति । विरद्भुतां नायिकां नायिकायाविदयन्त्याः सख्या उक्तिरियम् ।

अत्र महिलासहस्रभरितत्वात्तत्र हृदि स्थानं लभते, ततोऽज्ञं तन्वपि तनय-
तीति हृत्वलंकाराभ्यां तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तिः ।
अत्र कविनिबद्धा सखी वक्त्री । एवमर्थशक्त्युद्घवस्य द्वादशा भेदाः ।

शब्दार्थोभयभूरेकः

यथा—

‘अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।

तारकातरला इयामा सानन्दं न करोति कम् ॥’

अत्र इयामारूपकामिनीविशेषपरजन्योरूपमा व्यञ्जया । सा चातन्द्रचन्द्रेत्यादेः
परिवृत्यसहतया, समुद्दीपितेत्यादेस्तसहतया उभयस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थो-
भयशक्तिमूला ।

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ १८ ॥

अस्य ध्वनेः । ननु शब्दार्थोभयभुवः ।

लेति । ‘महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मा
अज्ञं तन्वपि तनयति ॥’ इति ।

उभयस्यापीति । प्राधान्येनेति शेषः । तेन शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वे-
ऽपि तस्य प्राधान्याभावात्रोभयशक्तिमूलत्वम् । परिवृत्यसहशब्दप्राचुर्ये च शब्दश-
क्तिप्राधान्यम्, परिवृत्तिसहशब्दप्राचुर्ये त्वर्थशक्तिप्राधान्यम्, तत्साम्ये तुभयशक्ति-
प्राधान्यादुभयशक्तिमूलत्वं व्यपदिश्यते । अतएव ‘पन्थिअण एत्थ—’ इत्यादादु-
पभोगक्षमोऽसि चेदाख्येत्यादिवस्तुव्यञ्जने सत्थरपओहरशब्दयोरेव परिवृत्यसहयोः

हे सुभग सौभाग्ययुक्त, महिलानां खीणां सहवैरिते व्याप्ते तव हृदयेऽमान्ती
अवकाशमलभमाना सा नायिका अनुदिवसं दिवसमभिव्याप्य नान्यत्वम् कर्तव्यं
यस्यास्तथाभूता तनु कृशमप्यज्ञं तनयति तनूकरोतीत्यर्थः । अत्र सुभगेत्यनेन नायिकाया
एत्वानुरागविषयत्वं ननु सा तत्वेति ध्वन्यते ।^१ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘अतन्द्रेति । अत्र प्रकृता इयामा रात्रिः कं जनं सानन्दं न करोति, अपि हु सर्व-
मिति संबन्धः । कीदृशी । न विद्यते तन्द्रा आलस्यं यस्यासावतन्द्रो भेदाधनावृततया
स्फुरद्गूपश्वन्द्र आभरणं भूषणं यस्याः सा तथाभूता । अतएव सम्युद्दीपितो मन्मथो यदा
सा तादृशी । तारका नक्षत्राणि तरलानि चञ्चलानि यस्यां सा तथेति । अत्र व्यञ्जनया
इयामा पोडशावार्षिकत्वादिविशिष्टनायिकाविशेषः कं जनं सानन्दं न करोति । कीदृशी ।
अतन्द्रोऽनलवश्वन्द्रः कपूर आभरणं यस्यास्तथाभूता । चन्द्रः शिरोभूषणविशेष इति केन्चित् ।
समुत्त हृषेण सहिता । दीपितो दीपिति प्रापितो मन्मथो यदा । तारका अक्षिकनीनिका तरल
यस्याः सा तथा । तारकावत्तरलो हारमध्यमणिवां यस्या इति प्रतीतौ लीविशेष इव
रात्रिरित्युपमाप्रतीतिः । चन्द्रपदस्य परिवृत्यसहतया समुद्दीपितेत्यादिश्च तत्सहतयोभयशक्ति-
मूलत्वम्^२ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

ननु रसभावादीनां बहुत्वाददृष्टवस्तुपपन्नमित्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाभ्रेद एको हि गण्यते ।

कथमनन्तत्वम् । इत्थम्—नव रसाः । तत्र शृङ्खरस्यैव द्वौ भेदौ, संभोग-विप्रलभ्मौ । तत्र संभोगस्यापि परस्परालिङ्गनादयो वहवो भेदाः । विप्रलभ्म-स्याभिलाषादय उक्ताः । तथोरपि विभावातुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम् । तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् । तत्रापि देशकालावस्थाभेद इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यम् । का गणना सर्वेषाम् । कुतस्तर्हेकवेन गणनम् । असेलक्ष्यकमत्व-रूपमेकं सामान्यमाश्रित्य ।

वाक्ये छ्युत्थः

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एव । ननु नायं नियमः । शिशुपालवधे तद्वृत्तोक्तौ प्रबन्धेऽपि दर्शनादिति चेत्, न । तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वाभावातुल्यप्राधान्यभावात् । ‘ब्राह्मणात्क्रिमल्यागः’ इतिवत् । अन्यत्राप्येवं संभाव्यत इति चेत्संभाव्यताम् । ननु क्रापि निश्चीयते येन तदादाय विभागः स्यादिति ।

पदेऽप्यन्ये

अन्ये सप्तदश ध्वनिभेदा वाक्ये पदेऽपि । ननु पदस्य व्यञ्जकवे किमायातम्

प्राधान्यम्, ननु पथिकाद्यर्थस्येति न तत्रोभयशक्तिमूलवस्तुच्चन्ति: । किं तूतोदाहरणजातीयेवलंकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम् । व्यङ्गभेदेन काव्यभेदात्तस्य चेहाभावादिति । अष्टादशोत्ति । अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंकमितवाच्यालयन्ततिरस्कृतवाच्यरूपं भेदद्वयम् । विवक्षितान्यपरवाच्ये रसादिरसेलक्ष्यकम् एकः । शब्दशक्तिमूलस्य वस्तवलंकृतिरूपं भेदद्वयम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः उभयशक्तिमूलस्य वस्तवलंकृतिरूपं भेदद्वयम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः उभयशक्तिमूलस्य वस्तवलंकृतिरूपं भेदद्वयम् । तयोरपीति । संयोगविप्रलभ्मभयोर्द्वयोरपीत्यर्थः । विभावा उद्दीपनरूपा अनुभावाश्चोक्तालिङ्गनादित्यतिरिक्ता ज्ञेया: । तथा नानारूपा व्यभिचारिणश्च । तैवेचित्र्यमित्यर्थः । तत्रापीति । तस्मिन्वैचित्र्येऽपीत्यर्थः । नायकयोरिति । ‘पुमान्क्षिया’ इत्येकशेषः । तत्रापि उक्तप्रकृतित्वे सत्यपि । भेद इत्यनन्तरं वैचित्र्यहेतुरिति शेषः । देशो निकुञ्जादिः । कालो वसन्तादिः । अवस्था नवयैवनादिः । सामान्यं रसभावादिसाधारणं धर्मेष्व । शिशुपालवधे माघकाव्ये तद्वृत्तोक्तौ ‘दमघोषसुतेन—’ इत्यादिषोडशसर्गे श्रीकृष्णं प्रति शिशुपालद्वृतोक्तौ ‘उभयं युगपन्मयोदितं’ इत्यन्तेन प्रबन्धेन संधेर्वाच्यतया विप्रहस्य च व्यञ्जनया प्रतिपादनादुभयशक्तिमूलतासंभव इत्यर्थः । तुलयेति । वाच्यार्थेन तुल्यप्राधान्यादित्यर्थः । ब्राह्मणेति । जामदग्नद्वृतोक्तौ क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं क्षणेन करिष्यतीति व्यञ्जयम् । यथा वाच्यतुल्यचमत्कारं संधेरपि विवक्षितवेन दुर्मनायत इति वाच्यस्यापि गभीरोक्त्या चमत्कारित्वात्थात्रापीत्यर्थः । एवमिति । उभयशक्ति-

वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे । कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारुतेति चेत्, उच्यते । पदप्रकाशयत्वं न पदमात्रस्य व्यञ्जकतया, किंतु तस्य प्राधान्येन । अविवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यद्वाक्यवर्तिशब्दस्यार्थस्य वा कस्याप्यतिशयितार्थेव्यञ्जकत्वं तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्युपगमान्नं कश्चिहोषः । एकदेशस्थितेन च तादाशपदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति । कामिनीवैकाव्यवस्थेन भूषणेन ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदव्यञ्जयेन सुकवेध्वनिना भाति भारती ॥’ इति ।

तत्र वाक्यव्यञ्जयमुदाहृतम् । पदव्यञ्जयसुदाहृत्यते । तत्राविवक्षितवाच्यभेदयोर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं यथा—

‘अस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।

अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥’

अत्र हृतीयो मित्रशब्द आश्रुत्वे, शत्रुशब्दो निर्यत्रिणत्वे, अनुकम्प्यशब्दः स्वेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्यः । नायकस्य उपग्रहतित्वं व्यञ्जयम् । ननु ‘वामस्मि वच्चि—’ इति वाक्यप्रकाश्ये पूर्वमुदाहृतम्, तस्मादस्य पदप्रकाशस्य को भेद इति चेत्, न । अनवबोधात् । तद्विप्रत्येकपदव्यञ्जयभिन्नं समस्तपदवाक्यव्यञ्जयम् । तस्मादत्र सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवरूपं यत्तत्परम् । इदं तु केवलमित्रादिपदव्यञ्जयाभिग्रायमिति ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं यथा—

‘खलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणाम् ।

हिअवअवअसबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्जन्ति ॥’

मूलव्याख्याने: प्रबन्धगतत्वमित्यर्थः । नन्विति । व्यञ्जकत्वं हि ध्वनित्वे प्रयोजकम् । न तद्वाच्येऽस्तीति ध्वनिकाव्यमिति व्यवहारामुपपत्तिरिति भावः । अविवक्षितेति । लक्षणामूलव्यञ्जकत्वस्य लाक्षणिकपद एव संभवादिति भावः । भारती कविता । केवलेति । आश्रस्तत्वादेयांवज्जीवस्थायित्वरूपोकर्षरूपेत्यर्थः । खलेति । ‘खल-

१. ‘यस्येति । यस्य पुरुषस्य मित्राणि मित्राणि आश्रस्तानि । विश्वासपात्राणीत्यर्थः । तथा शत्रवः शत्रवो निःशेषतो यत्रणीयाः । दमनीया इत्यर्थः । यस्येत्यनुषङ्ग इहोत्तरत्र च बोध्यः । अनुकम्प्याद्या तद्वयोऽनुकम्प्यश्च स्वेहपात्रं च । स जातः शोभनजन्मा स एव जीवति । शाश्वजीवनवानित्यर्थः । अत्रोक्तार्थान्तरसंक्रमितवाच्यमित्रादिशब्दैव्यञ्जयजीववाक्यस्थायित्वरूपतिशयव्यञ्जनद्वारा नायकस्य स्थिरप्रकृतित्वं प्रत्येकं व्यञ्जयते । त्वामसीति तु तस्मादत्र सावधानेन भाव्यमिति पदसमुदायरूपवाक्यव्यञ्जयाभिग्रायमिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘नियत्रित्वे’ ख । ३. ‘खलेति । यथापि खलानां दृष्टानां व्यवहारा दारुणा इष्टप्रतिबन्धका दृश्यन्ते तथापि सदर्थग्राहितया हृदयरूपेण वयस्येन

अत्र विमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते । नच तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः । इष्ट-
कार्यकारित्वं व्यज्ञयम् । यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नान्वयायोग्य इति कुतो
लक्षणा, तथापि धीरणामधीरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यम् । नच तल्क्षणां
विना संभवति । अधीरव्यवसायेऽपि मोहाभावादित्वश्यं लक्षणा स्वीकार्या ।

अलक्ष्यक्रमव्यज्ञयं यथा—

‘लावण्यं तदसौ कान्तिस्तदूर्पं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥’

अवयवस्य संस्थानसौष्ठुवं रूपम् । अवयविनस्तदेव लावण्यम् । कान्ति-
रुज्जवलता । अत्र विग्रलभ्यार्थे वाक्येऽनुभैकगोचरमर्थं प्रकाशयतां तत्पदादीनां
प्राधान्यम् । एवमग्रेऽपि । न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किं
त्वन्येषामपि । यथा—

‘मुग्धे सुग्धतैव नेतुमस्तिलः कालः किमारक्ष्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधानं ऋजुतां दूरीकुरु प्रेयसि ।

व्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीरणाम् । हृदयवयस्यबहुमता न खलु
व्यवसाया विमुद्यन्ति ॥’ इति । इष्टेति । इष्टकार्यकारित्वायोगव्यवच्छेद इत्यर्थः । ताच्छी-
ल्यबोधकणिनिप्रस्थयात् । तदेवेति । अवयवसंस्थानसौष्ठुवमेवावयविनो लावण्यमु-
च्यत इत्यर्थः । केचित्तु—‘मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यद-
मित्रेण बहुमता अनुमोदिता धीरणां व्यवसाया उद्योगा न विमुद्यन्ति । न प्रतिवद्दा-
भवन्तीत्यर्थः । अथवा खलप्रतारणया स्वार्थसाधने न विसंबद्नतीत्यर्थः । अत्रोक्तार्थे लाक्ष-
णिकस्य विमुद्यतीत्यस्येष्टकारित्वं व्यज्ञयम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘लावण्यमिति । कस्यचिद्विरहिण उक्तिरियम् । तदनुभैकगोचरं लावण्यम् ।
कान्तिरुज्जवलता । असायिति पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । रूपं संस्थानसौष्ठुवम् । वचसः
क्रमः परिपाटी । सकलमिदं तदानुभवकाले सुधाया अमृतस्यास्पदं स्थानमभूत् ।
सर्वाङ्गीणसौहिल्यसंपादकत्वात् । अधुना वियोगकाले । सर्वमाणमिति शेषः । महान् ज्वर
इव ज्वरः । सर्वाङ्गीणतापेतुत्वादित्यर्थः । अत्र तदादिभिर्विशिष्यवच्चनान्हतया लाव-
ण्यादिगतलोकोत्तरत्वप्रतिपादनद्वारा विग्रलभ्याभिव्यक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥
२. ‘मुग्ध इति । सख्या मानं शिक्षयन्त्या इयमुक्तिः । हे मुग्धे उपदेशाग्रहणादन-
भिज्ञे, असिलोऽतीतो वर्तमानो भविष्यत्वं काले मुग्धतैव यथोचितानाचरणेनैव नेतुं
यापथितुं किं किमिलारभ्यते । तदिं किमाचरितुं युक्तं तत्राह—मानं धत्स्व धारय । धृतिं
धैर्यं बधानं गृहाण । बन्धनोक्त्या अनपनेयता धृन्यते । प्रेयसीति प्रियविषये । एतच्च
वाक्यचतुष्येऽप्यन्वेति । ऋजुतां सरलतां दूरीकुरु त्यज । इत्येवं सख्या प्रतिबोधिता
नाथिका भीतं भययुक्तमानन् यस्यास्तथाभूता सती तां प्रतिबोधयन्तीं सर्वीं प्रति वचः
प्रत्युत्तरमाहेत्यन्वयः । भयकार्यस्य शोषवैवर्ण्यदिराननगतत्वात्त्र भीतत्वोपचारः । नीचै-
रित्याद्युत्तरम् । हे सखि, नीचैमन्दं शंस कथय । हि यसान्मे मम हृदि हृदये स्थितो

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना

नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोप्यति ॥'

अत्र भीताननेतिपदं नीचैः शंसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयत्प्राप्नाव्ये
रागातिशयं व्यञ्जयति ।

भावादीनां तु वाक्येऽपि न तादृशं चास्त्वम् । पदप्रकाशयत्वे सुतराम् ।
अतस्तप्त्वमेदा नोदाहियन्ते ।

लक्ष्यक्रमव्यञ्जयनिप्रथेदेषु शब्दशक्तिमूलेऽलंकारव्यक्तिर्था—

‘रेधिरविसरप्रसाधितकरालकरवालहचिरभुजपरिघः ।

झटिति श्रुकुटिक्षितललाटपट्टो विभासि नृपभीम ॥’

अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपसंबोधनविशेषणेन भीमसेनोपमा व्यञ्जते ।

अत्रैव वस्तुनो व्यक्तिर्था—

‘मुक्तिसुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिःस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥’

‘अषु तद्वावण्यमितीर्थते ॥’ इत्याहुः । योग्यतामकृत्रिमताम् । भीषयतीति भीषणीयः ।

विद्यमानः प्राणेश्वरः प्राणानां तदायत्तत्वाज्जीवितसर्वस्वायमानः कान्तः श्रोप्यति । ननु शब्दायाम् । प्रतिर्बाप्सायान् । प्रतिबोधिता मुडुबोधिता । अत्र नीचैः शंसनविधानस्याना-हार्यत्वरूपतां प्रकाशभीताननापदं रागस्याकृत्रिमतया संभोगप्रकर्षे पर्यवस्थयति । सख्या अपरिहार्यवचनतया च नीचैरिति विधिः, ननु मा शंसेति निवेश इति ज्ञेयम् । पूर्वत्र विप्रलम्भ इह संभोग इति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः..

१. ‘रेधिरति है भीम भयंकर नृप, त्वं विभासि शोभसि इयन्वयः । पश्ये भीमो भीम-सेनो व्यञ्जयः । कीटृशः । रेधिरस्य विसरेण समूहेन प्रसाधितो भूषितः करालेन भीषणेन करवालेन खड्डेन स्त्रियो मनोजो भुजरूपः परिघोऽर्गेला यस्य तादृशः । जयश्रीनिरोधकलादर्गात्मोक्तिः । मित्रशब्देन करालत्वरुचिरत्वे वोध्ये । पुनः कीटृक् । झटिति श्रुकुट्या भ्रूभड्डेन विट्ठितसदाकाररेखाक्षितत्वात्संजातविट्ठ्लो ललाटमेव विशालतया पट्टो यस्य सः । ‘कपोतपालिकायां तु विट्ठ्लं पुनपुंसकम्’ इत्यमरः । ‘श्रुकुट्यां विट्ठ्लो ललाटपट्टो यस्येत्यर्थः’ इति केचित् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘विभाति नृपभीमः’ ख.
३. ‘मुक्तिति । जनान्तरसंनिधापुनायके स्थितेऽप्रसुतवेदप्रशंसाव्याजेन तदागमना-धीनं हर्ये व्यञ्जयन्त्या नायिकाया इयमुक्तिः । संश्वासावागमो वेदः कस्यानन्दनिःस्यन्द-मानन्दप्रवाहं न विदधाति करोति । अपितु सर्वस्येत्यर्थः । कीटृक् । मुक्तिं स्वर्गादिभोगं मुक्तिं च निःश्रेयसं करोतीति तथाभूतः । कर्मणाऽपनिपत्यामुभयोपायवोधनात् । एका-न्तेन नियमेन सम्यगादेशने हितोपदेशे तत्परः । अप्रतारकल्पात् । इति वास्तोऽर्थः । मुख्य-तथा तु विवक्षितो गोपनायाप्राकरणिकीकृतो व्यञ्जयो यथा—सतः सुन्दरस्य नायकस्यागम आगमनं कस्य नायिकाजनन्दनिःस्यन्दं न विदधाति । कीटृशः । मुक्तिः संभोगः ।

काचित्संकेतदायिनमेवं सुख्यया वृत्त्या शंसति । तत्र सदागमपदेन स्तुति-
व्यज्यते । उभयोश्चैतयोः शब्दधारान्यम् । परिवृत्यसहत्वात् ।

अर्थशक्त्युभ्येषु स्वतःसंभवित्यर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्था—

‘सायं स्नानमुषासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्त्वाचलमौलिमस्वरमणिर्विसङ्घमत्रागतिः ।

आश्वर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्वान्तासि येनाधुना

नेत्रद्रव्यममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥’

अत्र तव सौकुमार्यमाश्रयम् येनाधुना क्वान्तासीति वस्तुना कृतपरमुरुष-
परिचया स्नानासीति वस्तु अधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते ।

वस्तुनालंकृतेर्थां—

‘तैदप्रासिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाहादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

कृतेर्थपि ‘कृत्यलुटो बहुलम्’ इत्यनुशासनात् । काचिदिति । सर्वो दूरीवेलश्चैः ।
एवं सच्छास्त्रविषयप्रकृतीकरणेन सुख्यया अभिवावृत्या संकेतदायिनं शंसति
संकेतदायिनेनेष्टसंपादकतया व्यञ्जयतीत्यर्थः । गोपनार्थं प्रकृतस्याप्यप्रकृतीकरणम् ।
अप्रकृतस्य च प्रकृतवदभिधानात् । स्तुतिरिति । अत्यन्तहितकारितारूपेत्यर्थः ।
अधुनेति । सायंस्नानोत्तरमित्यर्थः । ततु पुरुषसमागमादेवेत्यधुनेत्यस्य प्राधान्यम् ।

मुक्तिविरहादिदुःखत्यागः । तौ करोतीति तथा । एकान्तस्य संकेतस्थानस्य समादेशने
तत्पर इति पूर्वोपमाध्वनौ भीमपदस्य, इहोक्तव्युध्वनौ प्रथानभूतस्य सदागमपदस्य परि-
वृत्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वं शेयम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘सायमिति उपर्यपि संमुच्य तजनितश्चापनयनाय स्नानादिकृतवतीं सर्वो प्रति ज्ञातर-
हस्यायाः सख्या इयमुक्तिः । हे सखि, तव सौकुमार्यमाश्रयम् । येन कारणेनाधुना श्रमनिव-
र्त्तकस्नानादिसमवधानदशायामभितः समन्ततो बहिरन्तश्च क्वान्तासि शान्तासि । कथम् ।
तत्राह—नेत्रेसादि । ते तव नेत्रेदेवं युग्मं न विघते मीलनस्य व्यतिकरः पैनःपुन्यं यत्र
तथा आसितुं स्थानुं न शक्नोति । तथाच मीलनपैनःपुन्यं सर्वाङ्गीणं श्रमं गमयतीति भावः ।
आश्वर्यं कुतः । तत्राह—सायमित्यादि । सायंकाले स्नानमुषासितं श्रमापनोदनसमर्थं वथा
स्यात्तथा कृतम् । मलयजेन चन्दनेनाङ्गं सम्यग्यासमन्तालेपितम् । अस्वरस्याकाशस्य मणि-
रिव मणिः स्योऽस्त्वाचलस्य मौलिं मस्तकं यातः । अस्तंगत इत्यर्थः । तेनातपादिजनितत्व-
संभावनानिवृत्तिः । अत्र मस्तविष्वे विस्तव्यं निःशङ्कं मन्थरं वा आगतिरागमनम् । एतेन
भयत्वरोहतुकालं कुमस्य नासीत्युत्तम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अस्ताचल-
चूलं ख । ३. ‘तदप्राप्तीति । विष्णुपुराणगतमेतत्पद्धद्यम् । पूर्वोक्ताम्योऽन्या गोपस्य
कन्यका निर्गत उच्छ्वासः प्राणोक्तमणं वस्याः सा तथाभूता । तस्या भावस्तंचा तथा ।
प्राणोक्तमणं विनेत्यर्थः । ‘न तस्य प्राणा उत्कामनीहैव समवलीयन्ते’ इति श्रुतेः ।
मुक्तिं गता भावनया तद्रूपतां प्राप्तेत्यन्वयः । कीदृशी । तस्य कृष्णस्याप्राद्या वियोगेन वन्म

चिन्तयन्ती जगत्सूर्ति परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया सुकिं गतान्या गोपकन्यका ॥' द्युम्भम् ॥

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि दुष्कृतसुकृतयोः फलानि विशेषादुःखचिन्ताहादाभ्यां क्याप्यनुभूतानीत्यक्तम् । एवं च दुष्कृतसुकृतराशिफलतादात्मयेनाव्यवसितौ भगवद्विद्विशेषादुःखचिन्ताहादौ प्रतीयते इति निरीर्याद्यवसानरूपातिशयोक्तिद्वयमशेषचयपदाभ्यां व्योत्यते ।

अलंकारेण वसुनो यथा—

‘क्षणदासावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् ।

बत वीर तव द्विष्टां पराञ्जुखे त्वयि पराञ्जुखं सर्वम् ॥’

अत्र पराञ्जुखे त्वयि पराञ्जुखं सर्वमित्यर्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तत इति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते । नतु नायमर्थान्तरन्यासः । वर्त्त-

इत्युक्तमिति । अन्यथा सर्वपुण्यपापनाशस्य चिन्ताविशेषादुःखाभ्यां क्षयानुपपत्तेरिति भावः । न चोक्तव्यज्ञयस्य वाच्यसिद्धज्ञतया गुणीभूतव्यज्ञयत्वमाशङ्कनीयम् । अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते भगवद्विषयकरत्युत्कर्षप्रयोजकतया वाच्यादतिशयितत्वेन तदप्रसङ्गात् । वाच्यादनिशायित्वेन हि व्यज्ञयस्य गुणीभावः । स वाच्यसिद्धज्ञतया क्वचित्क्वचित्कारान्तरेणलघौ तद्देवाः । नतु वाच्यसिद्धज्ञत्वं गुणीभावनियतम् । वाच्यातिशायित्वे तदसंभवादिस्यादुः । वक्षुतस्तु इत्युक्तमित्यनेनोक्तमेव व्यज्ञयं वाच्यसिद्धज्ञम् । तेन त्विशयोक्तिर्व्यन्यत इति नोक्तदोष इति ब्रेयम् । अत्रेति । क्षणदेल्यादिविशेषवृत्तान्तोपपादेन पराञ्जुख इत्यादिसामान्यहेणार्थान्तरन्यासेनेतर्थः । सर्वप्रपञ्चपराञ्जुखत्वस्य विद्यधीनत्वादुक्तव्यज्ञयलाभः ।

हहु-ख तेन विलीनानि नष्टान्यशेषाणि समस्तानि समग्राणि पातकानि यस्याः सा । तथा तस्य चिन्तया ध्यानेन यो विपुलो महानाहाद आनन्दस्तेन क्षीणः पुण्यसमूहो यस्याः सा । पुण्यपापयोः फलनाशत्वात् । पुनः कीदृक् । जगतः सूतिरूपत्तिर्यस्माचादृशं श्रीकृष्णं परब्रह्मस्वरूपिणं सच्चिदानन्दरूपं चिन्तयन्ती भावयन्ती अत्र क्षणविशेषादुःख-चिन्ताहादयोरशेषापापुण्यफलत्वेनाभ्यवसितयोरवगतिरित्यतिशयोक्तेव्यज्ञयत्वम् । तच्चाशेषचयपदप्राधान्यादतिवोद्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘क्षणदेति । वतेति खेदे विसये वा । तवेति द्रेष्टकर्मणि पष्ठी । भो वीर, तव त्वां द्विष्टां त्वयि पराञ्जुखे प्रतिकूले सति सर्वं पराञ्जुखं विपरीतम् । जातमिति शेषः । एतदेवोपपादयति—क्षणदेल्यादिना । क्षणदा राविरक्षणदा रात्रिभित्रा । वनमवनं वनभित्रम् । व्यसनं धृतादि तद्विवरम् । इत्येवं शब्दशक्तिमूलव्यज्ञनागमयविरोधालंकारेण सर्वपराञ्जुखत्वोपत्तिः । विरोधपरिहारस्तु—क्षणमुत्सवं ददातीति तथा पश्चान्वन्दमासेन तद्वित्रा रात्रिः, वनमवनं रक्षकम्, अवीनां भेषणामसनं प्रेरणं तदेव व्यसनमिति रीत्या वोद्यः । अत्रोक्तरीत्या विरोधानुप्राणितेनार्थान्तरन्यासेन सर्वपदप्राधान्येन विधिरपि त्वामनुवर्तत इति वस्तु व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

रक्षकमि यादे वीच्यस्य अर्थं सानुपपादकत्वादिति चेत्, न । शब्दशक्त्या व्यञ्जयत्य
क्षणदा क्षणदाभिवैति विरोधस्योपपादकत्वेन तथात्पात् ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

‘तु ह वलहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ णववहुआ सोजण कुणइ वअणं महीसुमुहम् ॥’

अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण त्वयास्य मुहुश्वम्बनं कृतं
तेन तस्य म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गं मिलाणकमलदलपदप्राधान्येन घोयते ।

अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यञ्जकार्थे वस्तुना वस्तुव्यक्तिर्था ।

‘रौईसु चन्द्रधवलासु ललितमप्फालिज्जण जो चापम् ।
एकच्छत्तं विश (व) कुणइ तिहुअगरज्जं विजम्भन्तो ॥’

अत्र वस्तुना येषामसौ स्मरो राजा तेषु मध्ये न कथिदपि तदादेशपराज्ञाखुख
इति जायङ्गिरूपभोगपरैर्निशातिवाह्नत इति वस्तु त्रिभुवनराज्यपदेन प्राधा-
न्येन व्यज्यते । अखण्डज्ञाविषयो हि राज्यम् । इवार्थो न व्यञ्जनोपयोगी ।
ग्रस्युत तत्परित्यागोऽतिशयो गम्यते ।

तथात्वादिति । अर्थान्तरन्यासत्वादित्यर्थः । तु हेति । ‘तव वलभस्य प्रातरा-
सीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसुमुखम् ॥’
काव्येति । म्लानत्वे मुहुश्वम्बनस्य हेतोः प्रतीतेः काव्यलिङ्गाख्योऽलंकार इत्यर्थः ।
राईस्ति । ‘रत्रिषु चन्द्रधवलासु ललितमासफाल्य यश्चापम् । एकच्छत्रमिव
करोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥’ यो मदनः । येषां कामिनाम् । ‘तेष्यः’
इति प्रकाशपाठे तु तेष्योऽपेत इत्यर्थः । इवार्थं उत्प्रेक्षा । अतिशयित इति ।

१. ‘तु हेति । गोसम्मीति प्रभाते देशी । प्राकृते लिङ्गानियमाहलपदे पुरस्त्वम् ।
रात्रावत्यन्तचुम्बितदयिताधरां वर्षं प्रति कस्याश्रिद्विक्तिः । तव वलभस्य दयितस्य प्रात:-
कालेऽधरोऽं म्लानं च तत्कमलस्य दलं तद्रूपं आसीदिति सर्वावचनं श्रुत्वा नवा
वधूस्तरुणी वदनं सुखं मद्या भूमे: संसुखम् । अधोमुखमिति यावत् । करोतीत्यन्यर्थः ।
करोतीति वर्तमाननिदेशाछज्ञाया अविरामः स्त्र्यते । कमलदलो इति तद्रूप इत्यर्थः ।
अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण तथाधरश्वमितो येन म्लानत्वमिति
काव्यलिङ्गालंकारो मिलाणादिपदप्राधान्येन व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥
२. ‘राईस्ति । यः प्रकरणात्कामः । चन्द्रेण धवलासु रात्रिषु । ज्योतस्तीविति या-
वत् । ललितं हुकुमारमनोहरम् । न जरठम् । आस्फाल्येव त्रिभुवनानां राज्यमेकमेव
च्छत्रं यत्र तथाभूतम् । अद्वितीयमिति यावत् । करोति । अतएव विजृम्भमाणो विस्फुर-
माण इत्यर्थः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना स्वशासकानङ्गपारवश्येन कुशालैः कामि-
भिरुपमोगपरैरेव निशातिवाह्नत इति त्रिभुवनराज्यपदप्राधान्येन व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः ॥

वस्तुनालंकृतेर्था—

निशिंतशरधियार्पयत्यनङ्गो दिशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।

दिशि निपतति सा च यत्र तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्था: ॥'

अत्र व्यतिकरमेत्यवस्था: समुन्मिषन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि निर्वेदोन्मादाद्योऽवस्था भवन्तीति विरोधालंकारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

‘वारिजन्तो वि पुणो संदावकदत्थएण हिअएण ।

थणहरवअस्सएण विशुद्धजाई॒ण चलइ से हारो ॥’

अत्र स्तनभारवयस्येन विशुद्धजातित्वाद्वारो न चलतीति हेत्वलंकारेणानवरतं कम्पमान एव हारोऽस्तीति वस्तु न चलतीति पदेन व्यज्यते ।

निर्धारितार्थप्रतीतेरित्यर्थः । निशितेति । अत्र विरोधे व्यतिकरपदस्य परस्परसंघर्षबोधकस्य प्राधान्यम् । नच शनिरशनिरित्यादिवत्सामानाधिकरण्याभावे कथं विरोधालंकार इति वाच्यम् । तत्रेत्युपाते एकधर्मिण्येव हसितं रुदितमित्याद्यवस्था इति सामानाधिकरण्यस्य स्फुटं प्रतीतेः । न द्यभेदान्वयसामानाधिकरण्यं नान्यत्रेति नियमे मानमस्ति । शनिरित्यादौ तु नैकत्र धर्मिणि शन्यशनिप्रतीतिरिति न तत्र विरोध इति युक्तम् । एतेन विशुद्धा इत्यस्य कार्यकारणभूता इत्यर्थः । व्यतिकरः पौर्वपर्यविपर्ययः । तथा च विरोधशब्देनात्र तथाभूतातिशयोक्तिरुच्यत इति प्रल-पितमनादेयम् । वारिजन्तो इति । ‘वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृद-येन । स्तनभरवयस्यत्वेन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥’ विरहसंतापकदर्थितेन हृदयेन श्वासाधिक्यात्प्रणोद्यमानो हारो वार्यमाण इवेति गम्योत्प्रेक्षा । तथाभूतोऽपि

१. ‘निशितेति । अनङ्गः अराले सकलकामिहिस्तवा कुटिले वयसि यौवने सति सुदृशः शोभननयनायाः कामिन्याः दृश्य दृष्टौ निशितास्तीक्षणाश्च ते शराश्च तेषां विद्या अर्थमन निशितः शर इति वुच्चा स्वस्य बलमर्पयति । सा चार्पितवला दृष्टिर्थं यस्यां दिशि लक्षणया तत्संबन्धिनि युवजने निपतति तत्रावस्था हसितरुदित-मूर्छादयो व्यतिकरं मिश्रणमेत्य प्राप्य समुन्मिषन्त्युद्धवन्तीत्यन्वयः । अत्र तथाविदेन वस्तुना परस्परविरुद्धा अप्यवस्थाः प्रादुर्भवन्तीति व्यतिकरपदप्राधान्येन विरोधालंकारो व्य-ज्यते । अन्यथा तत्पदवैयर्थ्यात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २०. ‘वारिजन्तो इति । विरहज-नितेन संतापेन कदर्थितेन यीडितेन हृदयेन पुनःपुनवर्यमाणोऽप्यस्याः प्रकृतनाधिकाया हारः स्तनभरस्य वयस्यत्वेन सख्येन न चलति । यतो विशुद्धजातिर्निरुद्धमुक्ताजातिमान् । श्वेषेण विशुद्धजन्मा चेति । विशुद्धजातयो हि तु कदापि स्वस्यानाच्चलन्तीत्यर्थः । अत्र व्य-ज्ञमनवरतकम्पनं श्वासोच्छ्वासाधिकये हृदयकम्पनप्रयुक्तं वेदितव्यम् । अत्र विशुद्धजातित्वरू-पेण हेत्वलंकारेण विशुद्धजातिपदप्राधान्येनोपदर्शितव्यज्ञाध्यतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अलंकारैणालंकारस्य यथा—

‘सौ मुद्रसामलङ्गो धम्मिणो कलिअललिथणिभद्रेहो ।

तीषु खन्धाहि बलं गहिञ सरो सुरअसंगरे जथइ ॥’

अत्र सुरतसंगरे धम्मिणः सर इति रूपकालंकाराभ्यां तथा केशपाशः स्कन्धे पतितो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्तेच्छः कासुकोऽभूदिति विभावनास्कन्ध-पदग्राधान्येन व्यज्यते ।

अथ कविनिवद्वचकृप्रौदोक्तिमात्रनिष्पञ्चशरीरच्चञ्चकार्थध्वनिभेदेषु पदग्राधा-न्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्थया—

‘णवपुणिमामिभङ्गस्सुहञ्च को तं सि भणसु मह सचम् ।

का सोहग्गसमग्गा पओसरअणिव तुह अज ॥’

अत्र यथोक्तेन वस्तुनान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वमभूतं तत इति वस्तु णवपुणिमामिभङ्गपओसरअणीपदग्राधान्येन द्योत्यते । अत्र पदे रजनीवेत्यु-पमानैरपेक्षयेण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘सैहि णवणिहुवणसमरमिम अङ्गचाली सहीएँ णिबिडाए ।

स्तनभरसौहार्देन विशुद्धजातित्वात्र चलतीलवर्थः । स इति । ‘स मुग्धश्यामलङ्गो धम्मिणः कलितललितानिजदेहः । तस्याः स्कन्धाद्वालं गृहीत्वा सरः सुरतसंगरे जयति ।’ स्कन्धः सेनानिवेशोऽपि । बलं सैन्यमपि । णवेति । ‘नवपूर्णिमासृ-गाङ्गाङ्ग्य सुभग कस्त्वमसि भण मम सल्यम् । का सौभाग्यसमग्गा प्रदोषरजनीव तवाच ॥’ अत्रेति । पदे प्रदोषरजनीपदे । अत्र प्रदोषरजन्या: केलेतावतापि व्यञ्जनसंभवाद्वस्तुमात्रव्यञ्जकतोदाहरणत्वं वृत्तावभिप्रेतमिति भाति । सहीति ।

१. ‘स इति । स धम्मिणः केशपाश एव सरः कामः । तस्या नायिकायाः स्कन्धेऽस एव स्कन्धः सेनानिवेशः तस्माद्वलं सामर्थ्यमेव बलं सैन्यं गृहीत्वा सुरतरुपे सङ्गमे जय-त्युक्त्यो भवति । कीदृशः । मुखं सुन्दरं श्यामलमङ्गं यस्य सः । तथा कलितः पुनरास-दितो लितो मनोहरो निजदेहो धम्मिणहस्तो येन तथाभूत इवेत्युत्पेक्षागम्भम् । अत्र धम्मि-णस्य स्कन्धसंबन्धेन शोभातिशयलभात्तपदग्राधान्यम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
२. ‘ण-णितायाः स्वामिनं प्रतीयमुक्तिः । हे सुभग, त्वं नवस्य प्रथमोदितस्य पूर्णिमासंबन्धिनो मृगाङ्गाङ्ग्य चन्द्रस्य संबन्धी को भ्राता सखा दासि एतनमस सल्यं भण वद । तत्संबन्धित्वं विना क्षणिकानुरागित्वस्य तस्त्वभावस्य त्वच्यनुपत्तेरिति भावः । तथा चन्द्रस्य प्रदोषरज-नीव तव का नायिका सौभाग्यं नायिकानुरागादि समर्यं यस्यां सा तथाभूतेत्यर्थः । अत्र नवेत्यनेन क्षणिकानुरागित्वलभः । पूर्णिमासृगाङ्गेत्यनेन नायिकान्तरसंसगितं व्य-ज्यते । एवं प्रदोषेत्यनेन प्रकृष्टदोषवत्त्वम्, रजनीत्यनेन रागित्वमित्यूद्घाम् । केचित्तु ‘नवः प्रतिपद्विदितः’ इत्यर्थमाहुः । अत्र कविनिवद्वचकृप्रौदोक्तिसिद्धेन वस्तुना णवेतिपदग्राधान्येन मयीवान्यस्यामपि क्षणिकानुरागित्वमिति वस्तु ध्वन्यते ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
३. ‘सख्या इथमुक्तिः । हे सखि, नवं नूतनं निधुवनं सुरतमेव समरः सङ्गामस्त-

हारो निवारिजो विवर उच्चेरन्तो तदो कहं रसिभम् ॥'

अत्र निधुवनसमर इति रूपकस्य व्यञ्जनायामप्रयोजकतया वाच्येन वस्तु-
मात्रेण हारच्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनारतादिलक्षणं नवोढायासे रतमभूतकथय
कीदिगिति व्यातिरेकालंकारः कहंपदप्रकाश्यः ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

‘पैविसन्ती घरवारं विवलिभवअणा पलोइज्ञण पहम् ।

खन्धे वेत्तून घटं हा हा णटोति स्थसि सहि किं ति ॥’

अत्र नष्ट इति रोदिषीति हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं कामुकं द्वा
यदि गन्तुमिच्छसि तदपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपदप्राधायेन
प्रकाशयते ।

यथा च—

‘विहैलङ्घलं तुमं सहि दृष्टुण कुडेण तरलतरदिड्डिम् ।

वारपक्समिसेण अ अप्या गरुओति पाडिअ विहिण्णो ॥’

“सखि नवनिधुवनसमरे अङ्गपाली सख्या निविडया । हारो निवारित एवोच्चरस्ततः
कथं रसितम् ॥” अङ्गपाली आलिङ्गनम् । उच्चरन्तुच्छलन् । पैविसन्तीति । ‘प्रवि-
शन्ती गृहद्वारं विवलितवदना प्रलोक्य पन्थानम् । स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट
इति रोदिषि सखि किमिति ॥’ किंतिपदेति । हेत्वाक्षेपेण रोदनक्षत्रिमत्वप्रती-
तेरिति भावः । अत्र व्यञ्जकस्य स्वतःसंभवित्वेन कविप्रौढोक्तिप्रियतत्वाभावादाह—
यथा वेति । विहैलङ्घलमिति । विशङ्गलं त्वां सखि द्वावा कुटेन तरलतरद-

सिवित्रिडया दृढया विश्वस्तया च अङ्गपाली आलिङ्गनं तद्रूपया सुखहेतुत्वात्सख्या चन्द्र-
यमाणो द्वयोस्तुतीयतयाधिको भवन् हारो निवारित एव । गाढालिङ्गनेन त्रोटित इत्यर्थः ।
ततो हारच्छेदानन्तरं कर्त्त रसितं कीडितमिति प्रभेन वैलक्षण्यसूचनाद्वारातेरेकलाभः । ‘उच्छे-
रन्तो’ इति पाठेऽर्थो दर्शितः । ‘उच्चरन्तो’ इति पाठे उच्चरवृद्ध्वं चलन् । अत्र हारच्छेदा-
नन्तरं विलक्षणं रतमभूतकथय कीदिगिति व्यातिरेकः कहंपदप्राधान्येनोक्तवस्तुना ध्वन्यते ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘हे सखि, गृहद्वारं प्रविशन्ती त्वं विवलितं परावृत्तं वदनं यस्यास्तथाभूता सती
पन्थानं मार्गी विलोक्य स्कन्धे घटं गृहीत्वा हा हा नष्ट इति किमिति रोदिषि । घटभङ्गस्य
शुद्धिपूर्वक्ये रोदनहेतुत्वाभावादिति भावः । रोदने नष्टत्वं हेत्वलंकारः । नाशे
स्कन्धन्प्रहरणं हेतुरिति चकवती । अत्र हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं प्रियं
दृष्ट्वा यदि गन्तुमिच्छसि तदापरं घटं गृहीत्वा गच्छेति ध्वन्यते । रोदनवैयर्थ्यवो-
धनद्वारा समीहितसाधनानुमितिसूचनार्थितिपदस्य प्राधान्यं बोध्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘हे सखि, त्वां विशङ्गलं व्याकुलो अतपेव तरलतरा अतिशयेन तरला चत्रला
दृष्टिर्थस्यास्तथाभूतां दृष्ट्वा कुटेन घटेन द्वारस्पर्शस्य मिषेण व्याजेनात्मा स्वस्तर्पं उगुर्को

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागर्तं
कामुकं दृष्ट्वा उन्नर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित
इति मशावगतम् । तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये व्रज । अर्हं तव
शश्रूनिकटे सर्वं समर्थविष्य इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेत्पहुत्या वारपंसमि-
सेणेति पदेन द्योत्यते ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

‘जोङ्हाएँ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउसुभमणा सा ।

बुद्धा विणवोटविवश परवहुआ अहह हरहृ तुह हिअभम् ॥’

अत्र परवधूत्वेन सा तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालंकारेणास्मानुज्ञात्वा
बृद्धां परवधूमभिलषसीति त्वदाचुरितं वकुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राधा-
न्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाशयते ।

शब्दार्थेभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाशयो न भवति । तत्र वाक्यस्यैव प्राधा-
न्यात् । एवं पञ्चत्रिशङ्केदाः ।

यवन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ १९ ॥

षिम् । द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥’ जोङ्हाए इति ।
‘ज्योत्स्या मधुरसेन च वितीर्णतारुण्णौत्सुक्यमनाः सा । बृद्धापि नवोडेव परवधू-
रहृह हरति तव हृदयम् ॥’ आक्षेपेति । अत्र त्वदीयमाचरितं वकुं न शक्यत
इति द्योतनफलो वक्ष्यमाणस्य त्वयैव कर्तुं न योग्यमित्यादिवचनस्य निषेधरूपो य
आक्षेपालंकारस्तस्य द्योतनमभिग्रेतम् । ‘निषेधो वकुमिष्यस्य’ इत्यादिना तथा वक्ष्य-
माणत्वात् । तत्र वाक्यस्यैवेति । परिवृत्तिसहतदसहानेकपदरूपस्येतर्थः ।
एवमिति । उभयशक्तिमूलस्य पदव्यङ्ग्यानन्तर्गताविल्यर्थः । पूर्वोक्ता वाक्यप्रकाश्या
अष्टादश । उभयशक्तिमूलरहिताः पदप्रकाश्याः सप्तदश । इत्येवं पञ्चत्रिशादिर्थाः ।
मेलकं समूहः । गमनं निर्वर्तनं चेति द्वन्द्वः । रचनायां वैदर्भ्यादिसंज्ञिकायामष्टमे

युरुरिति हेतोः पातयित्वा विभिन्नो विभेदित इत्यर्थः । अन्तर्भूतप्र्यर्थत्वात् । नायं द्वारस्प-
र्शाद्विटनाशः । किंतु युरुत्या परपीडकत्वाद्वटेनैव स्वात्मा विभेदित इत्यपहुतिः । अत्रो-
क्तापहुत्या पूर्ववद्वल्लुध्वनिः । पूर्वत्र हेत्वलंकारस्य प्रौढेक्षिसिद्धत्वाभावादुदाहरणान्त-
रोक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. गतयौवनान्यनायिकाप्रसक्तं स्वामिनसुपहसन्त्या नायिकाया इत्यसुक्तिः । अहह
खेदे । बृद्धापि सा नायिका ज्योत्स्या मधुनो मध्यस्य रसेनस्वादेन च वितीर्ण दत्तं
यत्तारुण्यं तेनोत्सुकमर्थादते मनो यस्यात्सधाभूता सती नवोडेव तव हृदयं हरति ।
यतः परवधूः । परनायिकात्वेनैव तव चित्तं हरति ननु सौन्दर्यादिनिमित्तान्तरमसतीति
भावः । तदेतत्काव्यलिङ्गम् । ज्योत्स्यामधुरसाम्यां दत्तं तारुण्यं हृदयहरणे हेतुरिति
काव्यलिङ्गपिति चक्रवर्तिः । आक्षेपे परवधूत्वस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वात्तपदप्राधान्यम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘वाक्यस्यैव’ ख.

अर्थशक्तिसूलः पदवाक्ययोः प्रबन्धे च । प्रबन्धश्च संविट्ठितनानावाक्य-
समुदायः । स च ग्रन्थरूपस्तदुवान्तरप्रकरणरूपश्चेति । तत्र पदवाक्ययोरुदा-
हतम् । प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ । तथा हि—

‘अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन्मृध्रगोमायुसंकुले ।
कद्वालवहूले धोरे सर्वप्राणिभर्यंकरे ॥
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्मसुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदशी ॥’

इति दिवा ग्रागलभ्यवतो गृध्रस्य मृतावेक्षकपुरुषविसर्जनपरं वाक्यमैलकम् ।

‘आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्तेहं कुरुत सांप्रतम् ।
बहुविज्ञो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्यौचनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यज्ध्वमविशङ्किताः ॥’

इति निशि ग्रगलभ्य गोमायोस्त्वावर्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्ध एव

१. ‘अलमिति । महाभारते शान्तिपर्वणि मृतं वालं संध्यासमये इमशाने समानीतं
दृष्ट्वा दिवसे समर्थस्य रात्रावन्धस्य गृध्रस्य तदन्तुविसर्जनार्थमियमुक्तिः । हे जनाः, अस्मि-
ज्ज्वमशाने स्थित्वा अलं पूर्यताम् । कीदृशे । गृत्त्रैर्मासादैः पश्चिमिश्रैयोमायुभिः शृगलैश्च
संकुले व्यापे । तथा कद्वालान्यस्थीनि बहलानि यत्र एवंभूते धोरे दारणे अतएव सर्वेषां
प्राणिनां भयंकरे त्रासजनके । तथा च प्रयोजनाभावे एवंविधे स्थले स्थितिरुच्चान्तेत्यर्थः ।
ननु मृतस्यापि पुनरजीवनं संभाव्यत इत्यत आह—न चेहेति । इह संसारे कालधर्म
मरणसुपागतः प्राप्तः प्रियो वा द्वेष्यः शशुद्वासीनो वा न जीवितः । तथा
चैतदसंभावितमित्यर्थः । समाधानायाह—प्राणिनां संसारिणामीदृशी प्राणोत्क्रमणरूपा गतिः
स्व भावः । एवं च स्वभावस्य दुरविक्रमत्वान्मोहो न कार्यं इति भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘आदित्योऽयमिति । रात्रौ समर्थस्य गोमायोर्जनव्यावर्तनार्थमुक्तिः । हे मूढा मूर्खाः,
अयमादित्यः सुर्यः स्थितः । अस्तीति शेषः । तथा च रात्रिचरेन्द्रो भयमयुना नास्तीति
भावः । अतः संप्रतमध्युना स्तेहं सविधस्थितिरूपं कुरुत । स्तेहं जीवनोपायानुष्ठानलक्षण-
मिति दीपिकायाम् । मृतस्य जीवनासंभवादफलमवस्थानमित्याशङ्किताह—बहुविज्ञ इत्यादि ।
अर्यं संध्यात्मको मुहूर्तो बहुविज्ञः राक्षसेवलालाङ्गूत्रावेशादिरूपविज्ञवुलः । तथा चैतन्मृहू-
र्त्तपमे तद्विज्ञोपशान्तौ कदाचन जीवेदपीति संभावनायाभपिशब्दः । एवं जीवनसंभाव-
नामुत्पाद्य मोहितुमाह—अमुमिति । हे मूढाः, गृध्रस्य वाक्यात्पूर्वोत्तादविशङ्किताः कथ-
मक्षसास्त्याज्योऽयं वाल इति विचाररहिता विश्वस्ता वा अमुं वालं कथं लज्जध्वमित्याप्यमा-
त्मनेपदम् । कीदृशं वालम् । कनकवर्णवदाभा यस्य तथाभूतम् । ननु कनकाभम् । तदा
कनकगतकाठिन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तथा न प्राप्तमासादितं यौवनं येन तम् । अत्र वालवेन
स्त्युकालाभावः, कनकेत्यनेन मृत्युचिह्नवैवर्ण्याभावः, अप्राप्तेयनेन परदाराभिगमनादिरा-
हितेनायुः सर्वं च सूच्यते । मूढा इत्यत्र ‘वालः’ इति क्वचित्पाठः । तत्राविवेचका इत्यर्थः ।
अत्रोदाहरणद्वये क्रमेण जनविसर्जनव्यावर्तनयोः प्राप्तान्येनाभिव्यक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यञ्जकः प्रथते । अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना गमननिर्वर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः ।
एवमन्येऽप्येकादश प्रभेदा द्रष्टव्याः ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

रसादयो लक्ष्यक्रमाः पदैकदेशो रचनायां वर्णेषु । अपिशब्दात्यवन्वे । पद-
वाक्ययोस्तु 'पदेऽप्यन्ये' इत्यनेनैव प्रतिपादिताः । पदं तावद्विविधम्, सुबन्तं
तिछडन्तं च । तदेकदेशो नामधातुस्वरूपप्रकृतिभागः प्रकृतेकदेशः सुसिद्ध-
स्वरूपविभक्तिभागश्च उपसर्गादिरूपश्च । तत्र पदवाक्ययोस्तदाहतं प्राक् । पदैक-
देशादिषुदाहियते । तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशो रसादिव्यक्तिर्था—

‘रैकेलिहिअणिअंसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।

ਰਹਸ਼ ਤਵਾਣਅਣੰ ਪਵਵਾਪਰਿਚੁਮਿਵਅਂ ਜਅਵੁ ॥੯

अत्र रतिव्यक्तौ ‘जि’धातुरूपप्रकृतेः प्राधान्यम् । यतः स्थगनव्यापारसाम्बद्ध्यन्यनेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लोकोच्चेरण कर्मणेति तदेवोत्कृष्टं धन्य-
जीवितमिति रथ्युत्कर्षयोजकमनया व्यज्यते । अतएव जयतीत्युक्तम्, नतु
शोभत इत्यादि । एवमग्रेऽपि प्रकृत्यादे रसादित्यञ्जने प्राधान्यं तत्तदर्थव्यञ्जक-
तयावगन्तव्यम् ।

नामरूपतदेकदेशे तव्वक्तिर्यथा—

‘प्रेयान्सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया

द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।

वक्ष्यमाणायाम् । वर्णेषु मूर्धि वर्गान्त्यगः स्पर्शाः ॥ इत्यादिना तत्रैव वक्ष्यमाणेषु । उपसर्गदीत्यादिना वक्ष्यमाणनिपातादिसंग्रहः ॥ रद्धिति ॥ 'रतिकेलिहृतनिवसनकर-

१. ‘रईति । रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिच्छुम्बितं सज्जयति सर्वोक्तुष्टं भवति । की-
दृश्यस्य रुद्रस्य । रतिकेलौ सुरतकीडायां हृतं निवसनमर्थाद्वौरीसंविन्धिवासो येन स चासौ
करकिसलयाभ्यां करपलवाभ्यां रुद्धं पिहितमर्थाद्वौरीयं नयनयोर्युग्मलं द्वन्द्वं यस्य तथाभूत-
स्येति वहुत्रीहिद्वयोत्तरं कर्मधारयः । रतिकेलिहृतनिवसनायाः करकिसलयाभ्यामित्यादिविग्रहे
निवसनेत्यत्र हस्तानुपपत्तेः । अत्र जिधातुरुपप्रकृत्या पदैकदेशस्य प्राथान्यम् । तथा च
करद्वयस्य नेत्रद्वयपिधानव्यापृततया अलौकिकचुम्बनपिधानवत्तया तृतीयनयनस्योक्तुष्टत्व-
मुच्यमानं रागातिशयहर्षलज्जादिसंपत्तिसुखेन रसातिशयं पुण्णाति ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका । २. ‘प्रेयानिति । नशपथमिति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । सोदर्यं परमप्रेमाम्पत्त-
दत्तेन प्रसिद्धः प्रेयान्त्रियः । शपथेन सहितं यथा स्यात्तथा पादयोरानन्तः प्रणतः कान्तया
सशपथमपाकृतो निराकृतः सञ्ज्ञना उत्तुकमनाः सन्वासभवनादासगृहात् । ‘रास’ इति
पाठे कीडागृहात् । द्विकाण्येव नाविकाति पदानि न द्वाराणि थावत्र याति तावद्वाविलैव
प्रस्तुत विपरीतं कृतः प्रणाम्य यत्र तदथा स्यात् । पूर्वं प्रणातस्यापाकरणमधुना प्रणामपूर्वकं
धरणमिति वैपरीत्यम् । तथा गलंश्वासौ नीवीनिबन्ध्य तदथा पाणिसंपुटे प्रणामार्थं बद्धा-
जलौ गल्लीवीनिबन्ध्यो यत्र तदथा स्यात्तथा व्रूपतः । रागौलकण्ड्याद्वल्लतो नीवीवन्ध्यस्य प्रणा-

तावव्यत्युत पाणिसंयुटगलब्धीवीनिवन्धं दृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो येष्मो विचित्रा गतिः ॥'

अत्र द्वारादिपदं परिहृत्य पदानीत्युक्तम् । तेन द्वारपर्यन्तगमनेऽप्यसहिष्णु-
तयोक्तप्तातिशयो व्यज्यते ।

तिङ्गुपोर्यथा—

‘पैथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।
नरि नरि किरति द्राक्षायकान्पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता माननीमानचर्चा ॥’

अत्र किरतीति तिङ्गा किरणस्य साध्यता । तिङ्गुयोगे साध्यतयैव धात्वर्थो-
पस्थितेः । निवृत्तेति सुप्त्वयेन निवृत्तेः सिद्धता । सुप्त्वयोगे तथैव प्रकृत्यर्थ-
प्रतीतेः । तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतता प्रकाशयत इति किरणनिवृत्योः पौर्वापर्य-
विपर्ययरूपातिशयोक्तिप्रकाशो रसोत्कर्षे पर्यवस्थति । यतु ‘लटा साध्यत्वम्,
क्तप्रत्ययेन भूतत्वम्’ इति व्याख्यातम्, तदयुक्तम् । सुप्तिङ्गभ्यां सिद्धत्वसाध्य-
त्वमभिधाय ‘तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वम्’ इत्यनेन वृत्तिव्याख्यानेन विरोधात् ।

किसलयस्तद्वनयनयुगलस्य । रुदस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥’ अनया
‘जि’ धातुरूपप्रकृत्या । अतीततेति । अत्र मानचर्चानिवृत्तेरतीतोत्पत्तिकल्पय
ध्वस्त इत्यादाविव क्तप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि निवृत्तिगतमाल्यन्तिकल्पं खसमानाधिकरण-
मानचर्चासमानकालिकत्वरूपं क्तप्रत्ययव्यञ्जयमिति तात्पर्यम् । रसोत्कर्ष इति ।
वसन्तस्योदीपकत्वप्रकर्षादिति भावः । यत्त्विति । भूतत्वं सिद्धत्वमभिमतम् भूतभ-

माध्यलिनैवालम्बनम् । केचित्तु ‘पाणिसंपुटेत्यादि धावनक्रियाविशेषणम्’ इत्याहुः । ‘लसत्’
इति पाठे त्वार्थिकं गलनम् । अहो विस्मये । गतिः स्वभावः । अत्र प्रेयान्कान्तयेलेताभ्यां
परस्परविहाश्वभवं ध्वन्यते । कवित् ‘सादं’ इति पाठः । अत्र पदेतिनामरूपप्रकृत्यात्मक-
पदैकदेशस्तोत्रप्रकाशितशयपर्यवसायितया प्राप्तान्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘पथीति । पथि पथि मार्गे मार्गे अङ्कुराणामाभा कान्तिः शुकचञ्चूनामिव चारुमनो-
हरा । अस्तीति शेषः । ‘रम्मा’ इति पाठे शुकचञ्चूचारुणां रम्भाङ्कुराणां कदत्यङ्कुराणां
लासक इत्यन्वयः । पवमानो वायुर्दिशि दिशि प्रतिदिशं वीरुधां लटानां लासको नर्तकश्चा-
स्तीति नूतनाङ्कुरशीभाशालिवसन्तरुसर्वदिवसंचारिमन्दमारतयोरदीपकयोः संपत्तिरुक्ता ।
तत्कार्यमाह—नरीति । नृशब्दस्य सप्तम्यां रूपम् । पुष्पं धनुर्यस्य तथाभूतः कामो नरि
नरि प्रतिमनुष्यं द्राकृ शीघ्रं सायकान्पञ्चापि बणान्किरति क्षिपति । एवं कामोदीपने सति
पुरि पुरि नरगर्या नरगर्या नामनीनां मानवतीनां मानस्य चर्चां प्रसङ्गो विनिवृत्तेः । विशेषण
निवृत्त इत्यर्थः । अत्र किरति निवृत्तेति तिङ्गुपोः प्रस्त्रात्मकपदैकदेशयोः क्रमेण प्रत्या-
र्थंगतसाध्यत्वसिद्धत्वमिव्यतिद्वारा रत्युदीपनातिशयपर्यवसानाप्राधान्यम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका । २. ‘सुप्तयोगे’ क-ग ।

व्य
षु

अथ सुसिद्धिशेषेषु यथा—

‘लिखनास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहारा: सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्चरशुके-

स्तवावस्था चेष्टं विसृज कठिने मानमधुना ॥’

व
ति
स
दे

अत्र लिखनश्चित्युक्तम्, न तु लिखतीति । तेन शत्रा लिखनस्याप्राधान्यम-
बुद्धिपूर्वकत्वरूपम् । आस्त इत्युक्तम्, न त्वासीदिति । तेन तथावस्थानस्य
प्रसादपर्यन्तता तिद्विभक्त्या व्यज्यते । यद्यपि शत्रप्रत्ययः सुपः प्रकृतिरेव
तथापि तिडादेशिलिङ्गिकृतितया तिष्ठत्येनैवोदाहृतः । भूमिमित्युक्तम्, न तु
भूमाविति । तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किञ्चिलिख्यत इति सुविभक्त्या व्यज्यते ।

‘गामारि अद्विं गमे वसामि ण अरद्विं ण आणामि ।

णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥’

व
ति
स
दे

व्यसमुच्चारण इत्यादिवत् । अत्र क्षप्रत्ययेनातीतत्वप्रकाशनस्य सुपा सिद्धत्वाभिधानस्य
चातुर्वर्तेश्चित्तिविरोध इत्याशयः । अबुद्धिपूर्वकत्वरूपमिति । खगतेष्टसाधनता-
बुद्धिपूर्वकत्वाभावरूपं क्रियान्तरेष्टसाधनत्वज्ञानायीनकृतिसाध्यत्वपर्यवसितमित्यर्थः ।
तेन बुद्धिपूर्वकमित्यत्र तु भिन्नमेवाबुद्धिपूर्वकत्वं पूर्वोक्तादिति ज्ञेयम् । गामेति ।
‘आमीणास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पतीन्हरामि या

व
ति
स
दे

१. ‘लिखनत्रिति । बहुदिनव्यापिमानवर्तीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे कठिने कठिनह-
दये, तव प्राणा इव दयितः प्रियोऽवनतो नत्रो बहिर्बाह्यालायां भूमिं लिखन्त्यहृदय-
तया विलिखनास्ते उपविष्टोऽरिति । तथा सख्यः सर्वं निर्गत आहारो यासां तास्थाभूताः
सख्यः सततं निरन्तरं यदुदितं रोदनं तेनोच्छूने जातशोथं नयने यासां तास्थाभूताः ।
सन्तीति शेषः । तथा पञ्चरस्यैः शुकैः सर्वं हसितयुक्तं पठितं परित्यक्तम् । तव चेयमवस्था
दृश्यमानात्यन्तक्षीणतरा विशिष्य वक्तुमशक्त्या । अतोऽधुना ईदृशातिशये सति मानं विसृज
त्यजेत्यन्वयः । अत्र शुकेऽपि हास्यवर्णनं न विश्वद्धम् । ‘विहायसा तेन विहस्य भूयः’ इति
नैवधादौ दर्शनादित्यादुः । अत्र लिखनत्रिति शत्रप्रत्ययेन यावदुपवेशनकालिकत्वं लिखनस्य
व्यज्यते । एवमास्त इति वर्तमानत्वार्थकात्मनेपदरूपतडा उपवेशनस्य प्रसादरूपफलपर्यन्त-
त्वम् । आस्ति इत्युक्तौ तदलाभात् । भूमिमिति द्वितीयया तस्या एव लिखनकर्मत्वावगमा-
द्विद्विपूर्वकलिखनाभावव्यक्तिः । विधान्तरेण व्यञ्जकत्वोपदर्शनायोदाहरणान्तरोक्तिः ।’ इत्युदा-
दरणचन्द्रिका २. ‘गामेति’ कलहे का त्वमसील्यधिक्षिपन्तीं नागरिकस्य यं प्रति भास्यमित्या
इयमुक्तिः । ‘गामरहम्मि’ इति पाठे भास्यरहा आमजातास्मि । वसामि तिष्ठामि । नगरस्थिति
वैदरव्यरूपां मर्यादाम् । नागरिकाणामिल्यनादरे षष्ठी । तथा च नगरे भवा नागरिका
अनाड्यस तासां पतीन्हरामि । वशीकरोमीत्यर्थः । पतिकर्तुंप्रियं तासामनादरे पतस्याः
प्रयोजकर्तुत्वमवसेयम् । यद्यपि ‘षष्ठी चानादरे’ इत्युदृशसनाद्राच्य एव सः तथापि
तद्वेनद्वारा गर्वरूपव्यभिचारिभावव्यञ्जकत्वं विविशितमक्षतमेव । अतएव पदैकदशेत्यादौ
रसादय इत्येवोक्तम् । एवं सर्वत्रैवंविश्वस्यले द्रष्टव्यमिति दिक्ष ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र नागरिकाणामिति पष्ठा पतिपदार्थे तादेशकलाभिज्ञतादिरूप उत्कर्षः प्रकाशयते । ‘रमणीयः क्षमित्यकुमार आसीत्’ इत्यत्र लुडातीतकालविहितेनाचितं तदीयहिंसादाः सुकरत्वं व्यञ्जयता प्राधान्येन धूर्जटिधुर्भङ्गजन्मा भार्गवकोशः प्रकृष्टयते ।

वचनविशेषो यथा—

‘ताणं गुणग्रहणाणं ताणुक्षणाणं तस्स पेमस्स ।

ताणं भणिआणं सुन्दर एरिसिअं जाअँ अवसाणम् ॥’

अत्र उणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां नानाप्रकारत्वेऽपि कार्यं प्रेम एकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनैकवचलाभ्यां व्यञ्जयते ।

पुरुषव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वं यथा—

‘रे रे चब्बलोचनाद्वितरुचे चेतः प्रसुच्य स्थिर-

प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।

किं मन्ये विहरिष्यसे वत हतां मुद्वान्तराशामिमा-

मेषा कण्ठते कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ ॥’

अत्र त्वं मन्ये अहं विहरिष्यसे इति ‘प्रहासे च मन्योपपदे सत्यतेहतम्

भवामि सा भवामि ॥’ अत्रेति । नागरिकनायिकासंबन्धितवेन तत्पतिषु वैदरध्यं तद्रज्ञकत्वेन स्वस्मित्यदित्यर्थः । पष्ठा अनादरार्थत्वपक्षेऽपि तद्वारा वैदरध्यव्यञ्जनमेव व्यम् । ताणं इति । ‘तेषां उणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेमणः । तेषां भणितानां सुन्दर ईदृशं जातसवसानम् ॥’ पूर्वतियातादय इत्यादिपदेन

१०. ‘ताणं इति । ‘ईरिसिअं’ इति पोठे ईर्धितमिति व्ययम् । सापराधं दवितं प्रति कुपिताया इयसुक्तिः । हे सुन्दर, विशिष्यानिर्बाच्यानां नानाविधानां उणग्रहणानां तासामसानिध्ये उक्तण्ठानां तस्य प्रेमणः तेषां भणितानां त्वमेव जीवितसर्वस्मित्यादीनां वचनानामीदृशमेवंविधापराधकलुषितमवसानं पर्यवसानं जातमित्यन्वयः । ईर्धितं संजातेर्थमिति पाठान्तरेऽर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘रे रे इति । शन्तस्य स्वचित्तं प्रति साक्षेपसंबोधनमिदम् । चब्बलोचनायामचिता गमिता रुचिरभिलघो येन तथाभूतेति चेतोविशेषणम् । चब्बलाभ्यां लोचनाभ्यामचिता आविष्कृता रुचिरथां-ज्ञायिकायामसेति चण्डीदासः । रे चेतः, एणनयना हरिणाक्षीमालोक्य स्थिरं प्रेम यत्र तादृशं महिमानं माहात्म्यं स्थिरतारूपं प्रसुच्य त्यक्त्वा किं कसानृत्यसि । नर्तकवद्वर्षदुष्कृतं भवसीत्यर्थः । हेतुमाशङ्क्य निराकरुमाह—किं मन्ये इति । किं मन्यसे विहरिष्यानिर्लिप्तिः । वत खेदे । हतां निन्दितामिगामान्तविद्यमानामाशां मुख त्यज । खलु यत एषा उपदर्शिता आशा । खीति कश्चित् । संसार एव वारांनिधिः सुमुद्रस्तस्मिन्द्विष्ठते कृता बद्धा शिला मज्जनहेतुत्वात्द्रूपा । भवतीति शेषः । इत्येच परिणामविस्त्वाद्वर्षो न युक्त इति भावः । अत्र मन्य इति पुरुषव्यत्ययेन प्रहासे व्यञ्जयते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

एकवच्च' इतिसूत्रेण युष्मद्दस्तोर्थोगे उत्तममध्यमयोर्विपर्ययेण विधानं प्रहास-
मभिव्यनक्ति ।

पूर्वनिपातादयः पौदैकदेशवर्मस्त्वात्पौदैकदेशा एव गण्यन्ते । पूर्वनिपातस्य
यथा—

'येषां दोर्बलमेव दुर्वलतया ते संमतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वैरः ।

ये क्षमाशक्र पुनः पराक्रमनयस्त्रीकारकान्तक्रमा-

स्ते स्युनैव भवाद्वास्त्रिज्ञजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥'

अत्र चाटुके पराक्रमनयेत्यत्र नयस्यात्पाच्चतरत्वेन पूर्वनिपातमविधाय परा-
क्रमस्य तथाभावोऽभ्यर्हितत्वं घोतयति ।

उपदविभक्तिविशेषस्य यथा—

'प्रैधनाध्वनि वीरं धनुर्ध्वनिभृति विधुररयोधि तव दिवसम् ।

दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥'

अत्र वीररसात्मने भवान्तिवसेनायुद्धेति 'अपवर्गे तृतीया' अपवर्गश्च फल-
प्राप्तौ कियापरित्यागः । अतो भवत्पदार्थस्य युद्धरूपक्रियाया यत्कलं विजय-
स्तत्प्राप्तिस्तृतीयया घोलते । यस्तु 'युद्धविधीयादि क्रियाविशेषणम्' इति
व्याख्यातवान्स छन्दोभङ्गमपि नाज्ञासीदिति ।

प्रत्ययरूपस्य प्रकृत्यैकदेशस्य यथा—

'भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं

द्वाष्टा द्वाष्टा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या ।

१. 'येषामिति । येषां राशां दोर्बलं बाहुवलमेव । एवकारेण नीतिवलव्यवच्छेदः । ते
राजानो दुर्वलतया निर्बलत्वेन संमताः । नीतिज्ञानाम् । वृद्धानामिति शेषः । तैर्दोर्बलमात्र
शरणैः केवलनीतिरीतिशरणैश्वैरैः पृथ्वीश्वैरः प्रायः किं कार्यम् । न किमपीस्यैः
समुच्चयार्थकस्यापिशब्दस्य भिन्नक्रमतया योजनात् । नीतिर्नीतिशास्त्रम् । तदुत्त्रितिप्रकारे
रीतिः । हे क्षमाशक्र पृथ्वीन्द्र, ये पुनः पराक्रमनययोः स्त्रीकारेण कान्तो रमणीयः क्रमे
व्यवसायो येषां तथाविधाते त्रिजगति मुवनत्रेडपि नैव स्युनै स्युरेव । यदि वा स्युरुद्धा
परं केवलं भवाद्वाशा भवत्तुत्या: पवित्रा द्वित्राः । न बहव इत्यर्थः । अत्र पराक्रमस्य पूर्व-
निपातस्तदर्थस्याभ्यर्हितत्वं गमयति । 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इत्यनुशासनात् । 'इत्युदाहरण-
चन्द्रिका । २. 'प्रधनेति । हे वीर, धनुषो धर्वनि टंकाररूपं विभर्ताति धनुर्धनिगृह्यत तथाभूते ।
प्रधनं युद्धमेव प्रवेशनिःस्तरणहेतुत्वादध्वा मार्गस्तस्सिस्तव विधुरैः शत्रुभिवर्तं व्याप्त्या-
योधि युद्धमकारि । हे नरप नरान्पाति रक्षतीति तथाभूत, भवांसु दिवसेन विधिना
विधानेन सिद्धस्य न तु द्वित्रिमस्य साधुवादस्य कीर्तेः पदं स्थानं यथा स्थानत्वा अयुद्ध ।
युद्धं द्वृत्वानिलर्थः । अत्र दिवसेनायुद्धेत्यनेन 'अपवर्गे तृतीया' इत्यनुशासनादवगतो
युद्धक्रियासमाप्तिरूपोऽपवर्गो युद्धफलस्य विजयस्य प्राप्ति घोतयति । क्रियायाः फलापवर्गि-
त्वादिति ध्येयम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. 'धीर' ख । ४. 'भूयो भूय' इति । माल-
तीमाथेव 'कथितं च नो मालतीधावेय्या लवङ्गिक्या' इति चूर्णिकामनुक्रम्य कामन्दकी-

साक्षात्कामं नवमिव रतिमालती माधवं य-
द्वादोकण्ठालुलितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥'

अत्राङ्गकैरिति कस्यरूपतद्वितेनावार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते ।
उपसर्गरूपस्य तदेकदेशस्य यथा—

‘पेरिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपदं यो न गतवान् ।

विवेकप्रधर्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽयन्तर्जड्यति च तापं च कुरुते ॥

अत्र प्रधर्वंसादिति प्रशब्दः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षयोतकः । उपसर्गाणामवाच-
कत्वात् ।

पूर्वोक्तपुरुषव्यत्ययस्य परिग्रहः । उपसर्गरूपस्येति । तदेकदेशस्य पैदैकदेशस्य ।
प्रकृत्यन्तर्गतत्वाभावात्कथं प्रकृत्येकदेशत्वमत आह—प्रकर्षेति । प्रकृत्यर्थं एवा-
स्याप्यर्थं इति पृथगर्थाभावात्तदन्तर्भूतं एवेत्यर्थः । पृथगर्थाभावमेवाह—उपस-
र्गाणामिति । चकारस्य पृथगर्थत्वात्कथमेकदेशतेति शङ्कते—यद्यपीति ।
अनुशास्तीत्यस्य शास्त्रमिति शेषः । उपसर्गाणां वाचकत्वपक्षेऽप्येकदेशत्वमुपपाद-

वन्नमिदम् । यन्मालती गाढ्या दृढ्योक्तण्ठया औत्सुक्येन लुलितैर्म्लानैः सद्विलुलितैर्म-
नोहरैरङ्गकैस्ताम्यति रङ्गायतीति मालत्या धात्रीपुञ्चा लवङ्गिक्या कथितमिति चूर्णिकावा-
क्येनान्वयः । किं ब्रुत्वा । भूयो भूयो वारंवारं सविधया निकटस्या नगरीसंबन्धिन्या रथया
राजमार्गेण पर्वन्तं गच्छन्तं नवं युवानं माधवं रतिः काममिव साक्षात् ननु चित्रादौ
दृष्टा दृष्टा पुनःपुनरवलोक्य । तेन रागोत्कण्ठलाभः । किंभूता मालती । भवनस्य वास-
गृहस्य संबन्धिनी या वलभी उपरितनमण्डपस्तरीये तुङ्गे उच्चे वातायने गवाक्षे तिष्ठतीति
तथा भूता । न तु रथ्यासंलग्नगृहान्तरवलभीवातायनस्या तत्रस्थितं पदयति । पदयन्ती
मामयं पश्येदिति शङ्कया वातायने शरीरस्यानर्पणात् । ‘लुलितलितैः’ इति पाठेतिमनो-
रैमैलिर्थः । अत्रानुकम्पायां कप्रलयविधानात्तद्यज्ञेन सौकुमार्येण दुःखासहिष्णुता-
भिव्यक्तिद्वारा विप्रलभ्योत्कर्षः” इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘परिच्छेदेति । मालतीमाधव एव मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् ।
मम कोऽपि विकारोऽन्तरन्तःकरणं जडयति स्तम्भयति । विषयाभ्राहकं करोतीति यावद् ।
तथा तापं विरहसंतापं च कुरुत इत्यन्वयः । कर्थंभूतः । परिच्छेद इयता विरामो वा
तमतीतोऽतिक्रान्तः । तदहित इत्यर्थः । तथा सकलानां शक्तलाक्षणिकव्यञ्जकानां वचनानां
शब्दानामविषयः । शब्दया लक्षणया व्यञ्जनयापि वा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । पुनः
शब्दोऽत्र कालान्तरमात्रे, न त्वावृत्तो । तस्या औत्रकालिकपदार्थश्रितत्वात् । तथा च
यो विकारोऽस्मिन्मनि पुनरन्यदानुभवपथमनुभवगोवरत्वं न गतवानित्यर्थः । ‘पुनरिति
त्वर्थः । अस्मिन्मनि त्वनुभवपथं न गतवानित्यर्थः’ इति केचित् । पुनः कीदृशः । विव-
कस्य युणदोषविषयस्य प्रधर्वसान्नाशादुपचितेन प्रवृद्धेन महता मोहेन विशीरणानेन गहनो

लिपातरूपपैकदेशस्य यथा—

‘कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमात्रं यावदायात्युदयादिसौलिताम् ॥’

अत्र चद्वयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककालतारूपः समुच्चयो
ब्योत्त्वते । यद्यपि चेति भिन्नमेव पदम्, न त्वन्यस्यैकदेशस्तथापि केवलस्य
तसासाधुत्वात्पैकदेशत्वोपचारेणोदाहरणम् । अत एवोक्तं भोजराजेनोपमा-
प्रकरणे—‘नहीवादेः सार्थकत्वेऽपि पृथक्पदतामनुशासि’ इति । एतेन तिष्ठन्त-
समभिव्याहता उपसर्गा अपि व्याख्याताः ।

अथ बहूतां यथा—

‘रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्सद्भायविपर्ययाद्यादिपरं देवो न जानाति तम् ।

व्याप्त इत्यर्थः । अत्र प्रशब्देन समूलेन्मूलनलक्षणः प्रकर्षसंद्वारा वा मोहप्रकरणे व्यञ्जते ।
तेन रागातिशयस्तेन च विप्रलभ्मातिशय इति शेयम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. कृतं चेति । नृपं प्रति मत्रिण उक्तिः । हे राजन्, त्वया मनो गर्वस्याभिमुखं व
तु गर्वितं कृतं च किमन्यत् । अपेक्षितमिति शेषः । एवं शङ्कप्रयोगादिकं विना नोऽसाकं
द्विषः शत्रवो निहताश्च । न तु निहनिष्यन्ते । दृष्टान्तमाह—तमांसीति । अशुमान्स्यै
यावदुदयाद्रेसौलितां शिरोलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति । तसिस्तु तथाभूते
न तिष्ठन्तीति वैधस्येण दृष्टान्तः । अत चकाराभ्यां स्वसमभिव्याहतक्रियोसुत्यकाल-
तारूपः समुच्चयसंद्वारा वा वीरप्रकरो ध्वन्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘रामोऽसा-
विति । राघवानन्दे रावणमुद्दिश्य कुम्भकर्णवचनम् । असौ खरदूषयादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धो
रामो भुवनेषु न तु यत्रकुत्रचित् विक्रमसंवभिभिः संघविग्रहादिभिस्त्रप्रमुखैर्वा धैर्यदिभि-
र्णुणैर्न तु दोषैः परासुकृष्टां प्रसिद्धिं प्राप्तः । यदिपरमित्यखण्डो निपातोऽवधारणार्थः । ते
रामं देवो भवान्यदिपरं केवलमसाकं सर्वेषां भाग्यस्य विपर्ययादुभाग्यत्वेन परिणामान्न
जानाति, न तु भाग्याभावात् । तसिन्दिः सति सत्पलाभावमात्रम्, न त्वसत्पलम् ।
दुर्भाग्यात्प्रसत्पलमिति विपर्ययपदद्योत्यम् । तं देवो जानात्येव । यदि न जानाति तदा परं
केवलं भाग्यविपर्ययादिति वार्थः । ‘यदि युनः’ इति पाठेऽयमेवार्थः । प्रसिद्धिहेतुभूतविक्रि-
मणुणोदाहरणमाह—वन्दीवेति । एष मरदायुर्बन्दी वैतालिक इव सप्तमिः स्वरैः पड्जाय-
वंस्य यशांसि गायत्रीत्युपेक्षागर्भम् । कीदृशैः । एकवाणाहतौ तविमित्तं श्रेणीभूतानां
विशालानां विस्तुतानां तालवृक्षाणां विवरै रञ्जेश्वरीणाः प्रकाशितास्त्वस्तथाभूतैः । एकवाण-
स्याहतिर्थत्र एवंभूता इति तालविशेषणम् ।’ इति केचिर् । ‘एकवाणाहत’ इति सम्प-
वपाठः । रामेण लुभीवप्रत्ययाय विसंषुलाः सप्तताला एकवाणेन भिन्ना इत्याख्यानम् ।
जन्मासाविति सर्वनाम्नः भुवनेष्विति गुणैरिति वचनप्रातिपदिकवचनम् । असादिति सर्वा-
क्षेपिणो भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा परिणाममुखेनाभिधानस्य च व्यञ्जकत्वं सहदयवेद्यम् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकवाणाहति-

श्रेणीभूतविशालतालिवरोद्भीजेः स्वैः सप्तमिः ॥'

अत्रासाविति सर्वनाम्नः । भुवनेष्विविति न तु देशेष्विविति । भुवनेष्वे(विव)ति भुवनरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च विक्रमगुणैरिति न तु गुणेन दोषैर्वैति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वम् । किंचासद्भाग्येत्यत्र न त्वद्भाग्येति न वा मद्भाग्येति कृतम् । तेनास्मदित्यस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वम् । तथा भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा संपत्तिमुखेनोक्तम्, न त्वभाग्यादित्यभावमुखेन । अतस्तथाविधानेनाभारयविरहेऽपि भाग्यान्वेव तादशव्येन परिणतानीति व्यज्यते ।

‘तैरुणिमन्ति कलयति कलामनुमदनधनुर्भुवोः पठत्यग्रे ।

अधिवसति सकलललनामौलिमित्यं चक्रित्वहरिणचलनयना ॥’

अत्र तस्मिन्नीति इमनिचस्तत्त्वपदेन, अनुमदनधनुरित्यव्ययीभावस्य धनुःसमीप इत्यनेन, मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारस्य मौलौ वसतीत्यनेन हुत्यत्वेऽपि वाचकत्वेऽप्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकः । तत्र त्वशब्देन प्रकृत्यर्थस्य प्रौढत्वं व्यज्यते । इमनिचा तु तद्वितिरेको नवत्वम् । धनुषः समीप इत्यत्र धनुषोऽत्यन्तं गुणीभावः । अव्ययीभावे तु पूर्वपदार्थप्राधावान्वेऽप्युत्तरपदार्थस्य किञ्चिदेवाप्राधाव्यम् । कर्मभूताधारस्यले तु व्यासिरवगम्यत इत्यवसेयम् । एवमन्वेषामपि बोद्धव्यम् ।

वर्णरचनयोर्व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपतिरूपणे उदाहरिष्यते । प्रबन्धे तु नाटकादौ रसादिव्यञ्जकत्वं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु—‘पूर्वे प्रबन्धशब्देन संघटितावान्तरवाक्यसमूहोऽभिहितः । इदानीं तु संघटितमहावाक्यमित्यपौनरुक्त्यम् ।’ इति कश्चिदाह । तदज्ञानात् । पूर्वे ह्यर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धविषयत्वम्, अत्र त्वसंलक्ष्यकमव्यञ्जयते पौनरुक्त्याभावात् ।

येतुमाह—एतेनेति । वर्णरचनयोरिति । गुणस्वरूपानवगतौ तद्वितकनिरुपणांसंभवादन्यतया चार्थस्य वर्णरचनाव्यञ्जयस्याभावादत्र तदनिरूपणमिति भावः । इदमेवेमनिजादिपदैकदेशाद्वर्णानां भेदकमित्यपि वदन्ति । वस्तुतस्त्वर्थविशेषेऽनुशिष्टाः

१. ‘तस्मिन्नीति । इयं चक्रित्वस्य भीतस्य हरिणस्येव चले चब्बले नयने यसास्तथाभूता नायिका सकलानां ललनानां खीणां मैलिमविवसति । मौलौ तिष्ठतीत्यर्थः । ‘उपान्वध्याङ्गुसः’ इत्याधारस कर्मसंज्ञा । कसिन्सति । तस्मिन्नीति तारुण्ये कलासुपचर्यं कलयत्याश्रयति सति । तथा भ्रुवोरग्रे शिष्यमूर्ते अनुमदनधनुर्मदनधनुषो गुरुभूतस्य समीपे पठति सति । अर्थात्कौशलं शिक्षति सति । केचिच्चु—‘कलां चातुरीं कलयति प्रकाशयति सतीत्यर्थः । पठतीत्यत्रापि कलामित्यतुष्कः’ इत्याहुः । अत्रेमनिचा प्रकृत्यर्थस्य नवत्वं पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावेन च धनुषोऽनुग्रहातां प्रकाशयता ततोऽप्यथिकं जगदशीकारकौशलं भ्रूलताग्रस्य प्रत्याव्यते । मौलिमिति कर्मतया व्याप्तिसञ्चनद्वारा सौन्दर्यातिशय इति इत्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

ब्रह्म

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

तथाहि—अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ । तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः । विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमव्यञ्जयः पदवाक्यतदेकदेशवटनावर्णप्रवन्धभेदेन पञ्चिधः । लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ । तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य चत्वारो भेदाः । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशभेदाः । ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रवन्धेष्विति षट्प्रिंशदस्य भेदाः । उभयशक्तिमूलस्तु वाक्य एवेति ।

तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ २० ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदखात्तिवियचन्द्राः

संशैयेनाङ्गाङ्गिभावेनैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः संकरः । उक्तप्रकारत्रयं विना संयोगः संसृष्टिः । एवमेकपञ्चाशतो भेदानामेकपञ्चाशता भेदैर्योजनमिति तावतां तावद्गुणनेन सहस्रद्वयमेकाधिका पदशती च । संयोजनं च संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने दशसहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि शताणि च संपद्यन्ते ।

न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरस्यलेऽनुग्राहकस्याङ्गतया गुणीभाव इति न ध्वनिसंकरत्वमिति वाच्यम् । तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्य किंचित्परोपकारतामात्रम् । न तु शेषशेषिभाव एवेति । नन्वस्वेकपञ्चाशत्तेष्वेकतराणां पञ्चाशता योजनम्, स्वस्य तु स्वेन कथं योजनेति चेत् । न । अकिञ्चिभेदमादाय विजातीयवस्तजातीयेनापि संकरादिति सूत्रकर्तुरशयः ।

अत्रार्वाचीना:—“गणनेयमयुक्ता । अग्निमाग्निमभेदस्य योजने एकैकभेदङ्गाशत् । तथा हि—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन योजनायाम् । एवमन्यत्रापि । तस्मात्

‘एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु ।

समार्थेनासमो गुण्य एुत्तसंकलितं लघु ॥’

षट्वमेव भेदकं वर्णरचनयोः पदैकदेशादेरिति बोध्यम् । स्वतश्चमत्कारिण एवेति । यथा—‘राघवविरहज्वालासंतापितैरुलसद्विशिखरेषु । शिशिरे सुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥’ इति पण्डितराजपदे जानकीकुशलावेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यञ्जयस्य चमत्कारिण एव सतो हहुमद्विषयकक-

१. कन्पुस्तके ‘तेषां चान्योन्ययोजनम्’ असादनन्तर ‘तेषामिति । भेदानामित्यर्थः ।’ इत्यधिकमस्ति । २. ‘संकरेणेति संशयेन’ क.

इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदधैन पर्विशत्या एकपञ्चाशतं गुणयेत् । तथा च ‘रसद-
स्वादिमेदिन्य’ इति त्रयोदशशतानि पर्विशत्यधिकानि जायन्ते । योगश्चतुः-
प्रकार इति तेषु चतुर्भिर्मितेषु ‘वेदात्रदहनेषवः’ इति पञ्चसहस्राणि चतुरधिकं
शतत्रयं संकीर्णभेदा इत्येव ज्यायः” इति वदन्ति ।

अत्र ब्रूमः—अनुभवसिद्धौ तावस्तुण्डकादीष्टुरसेष्विव ध्वनिष्वप्ति हृष्टत्वा-
तिशयानुशयौ । तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयस्तत्रात्यन्ततिरस्कृत-
वाच्येन तद्योजनम् । यत्र तु तदैपरीलं तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजन-
मिति व्यपदेशः । एवमच्चत्राप्यवृहाम् । एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री ।
नवेवं यत्रोभयोस्तुत्यमेव चारुवं तत्र भेदान्तरं स्यादिति । मैवस् । अपकर्षा-
भावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात् तत्रोभयभेदसंकरस्तीकारात् । एतादशे चा-
स्याने पदालम्बनमात्रमेव भवत्यौरुषमिति सहृदयभावमास्थावालोचनीयमिति ।

शुद्धभेदैः सह

शेरेषुयुगखेन्दवः ॥ २१ ॥

तेषु दिज्ञानानुदाहियते—

‘छणपाहुणिआ देवर जाआए सुहश किंपि दे भणिदा ।

रुद्ध पडोहरवलहीघरम्भि अणुणिज्जड वराई ॥’

अत्रानुनयतेर्वच्योऽनुनयः किमुपभोगत्वलक्षणे लक्ष्ये संक्रमितः, आहेस्ति-
द्विवक्षित एवोपभोगस्य व्यञ्जक इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितात्यपरवाच्ययोः
संदेहः संकरः ।

‘स्त्रिगंधश्यामलकान्तिलिप्तवियता वेळद्वलाका घना

वाताः श्रीकरिणः पयोदसुहदामानन्दकेकाः कलाः ।

पिकुलकोपोपपादकत्वेऽपि न व्यनित्वव्याहतिः । वाच्यतिज्जन्त्वादेहि क्वचिदेव
गुणीभूतव्यञ्जकत्वापादकत्वम्, यत्र न चमत्कारातिशयः न तु तत्सद्भावेऽपीति
भावः । वस्तुतो रसायपेक्षया गुणीभावेऽपि वाच्यायपेक्षया प्राधान्यात्र व्यनित्वक्ष-
तिरस्त्वयेम् । छणेति । ‘क्षणप्राणुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता ।
रोदिति पश्चाद्ग्रावलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥’ क्षणे उत्सवे प्राणुणिका अतिथिः ।
किमप्यवाच्यम् । अत्रेति । कोपस्याभावाद्वाजरूपतयोच्यमानोऽनुनयो लक्षणयो-

१. ‘छणेति । देवरानुरक्तामुपनाविकामुत्सवागतां तत्पत्न्या कटुकामनुनेतु देवरं प्रति
कस्याश्रितुक्तिरियम् । पडोहरशब्दे गृहपश्चाद्गगे देशी । प्रतिवेशिवाच्चीलेके । हे देवर
सुभग, क्षणे उत्सवे प्राणुणिका अभ्यागता काचित्ते तव जायया पत्न्या किमप्यवाच्यं
भणिता उक्ता सती गृहस्य पश्चाद्गगे यद्वलभीगृहमुपरितनगृहं तत्र रोदिति । अतएव
वराकी दीनानुनीयतां समाधीयतामित्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘स्त्रिगंधेति । विर-
हिणो रामस्येवसुकिः । स्त्रिगंधा क्षणां इत्यसल्लो च या कान्तिस्तया लिङ्सं संप्रक्तं वियदा-
काशं यैः । तथा वेळन्यो विलासेन खेलन्यो बलाका बकपङ्कयो येषु तथाभूता घनाः भेघा

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽसि सर्वं सहे

वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुख्यार्थबाधालिसपदं संपर्कं लक्ष्यदतिशयं व्यनक्ति । पयोदे चाचेतने सौहदाभावात्सुहृत्पदमुपकारित्वं लक्ष्यत्तदतिशयं प्रतिपादयति । पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात् । रामपदं च सर्वसहस्रानुपयुक्तशक्त्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्ष्यत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयेत् विप्रलम्भं व्यनक्ति । तत्र लिसेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संस्तुष्टिः । ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राहानुग्राहकभावेन संकरः । तयोरुदीपकत्वात् । रामपदेन चैक्यञ्जकानुप्रवेशनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः । रामोऽसीत्यनेनैव लक्षणामूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे वाच्यव्यञ्जयेऽप्यस्य प्राधान्यात् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे धनिप्रभेदविभागश्चतुर्थं उल्लासः ।

पभोगप्रतिपादकः । उपभोगगतसामज्ञस्यं व्यञ्जयम् । अथवा बाधाभावाद्वाच्य एवोपभोगव्यञ्जक इत्यर्थः । उभयथाप्युपभोग एव तात्पर्यपूर्ववसानात्सद्वृहत्यादोषत्वम् । लक्षणामूलस्येति । सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयस्येत्यर्थः ॥ इति श्रीमत्तस्तुपाद्यरामचन्द्रमध्यूरवरसूनवैद्यनायभद्रकृतायां प्रदीपप्रभायां चतुर्थं उल्लासः ॥

एव घना निविडाः कामं यथेष्टं सन्तु । तथा शीकरिणोऽस्मुकपकाशालिनो वाताः । शीकरिण इति निलयोर्गे । तेन मान्यलाभः । एवं पयोदो मेघः सुहृत्केकाद्युपकारजनको येषां ते तथाभूताः केकापदसांनिध्यान्मयूराः । तेपामानन्देन केका वाण्यः । अतएव कला अव्यक्तमधुराः । आनन्देन कण्ठजाड्यात्कामं सन्तु । सुदृढमतिशयितं कठोरहृदयोऽदं रामः सकलदुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोऽसि । अतएव सर्वमुक्तोदीपकातिशयजनितं क्लेशं सहे । वैदेही विदेहराजपुत्री तु सुकुमारतया दुःखाक्षमा कथं भविष्यति जीविष्यति । तस्या जीवनं न संभाव्यत इत्यर्थः । हहोहेति त्रयो निपाताः खेदातिशये । भावनोपनीतां सीतां संबोध्याह—देवीति । धीरा भव धैर्यं कुरु । अतएव देवीति संबोधनम् । देवत्वेन धैर्यं स्वोचितत्वात् । यत्तु—‘सीतामरणं संभाव्य पृथ्वीं प्रव्याह—हे सर्वसहे वसुधे देवि, धीरा भव दुहितुराकेन त्वं मा विदीर्णा भूरिल्यथौ मदीयः’ इत्युक्त्वा पूर्वोत्तार्थेऽशानकृतत्वाभिधानं कस्यचित्तत्काव्यहृदयानभिज्ञतया जिपितमिति सुहृदैरुपेष्यम् । अत्र द्रवदव्यसंयोगस्य लेपस्य हितकारितत्वस्य सुहृत्वस्य कान्तिमेवयोर्वाधादुक्तार्थलक्षणा । लेपसुहृत्वयोः सर्वधान्वयाननुप्रवेशादत्यन्ततिरस्कृतत्वम् । लक्ष्यातिशयौ व्यञ्जनौ । तयोर्खिरूपसंकराभावात्संस्तुष्टिः । रामपदेन च सर्वसहस्रानुपयुक्तार्थतया उक्तार्थसंक्रमितवाच्येन पीडासहस्रसंपातेऽपि प्राणधारणादात्मनि न्यक्तारो व्यज्यते । तत्र च घनकेकाच्चित्तरायायित्वयोर्लिङ्मसुहृत्पदव्यञ्जयोरनुग्राहकत्वं व्यक्तमेव । एवमेकेन रामपदेन दुःखभाजनत्वलक्षणया राज्यल्यागवनवासजटावलक्ष्यधारणलीवियोगादिपात्रतया तदतिशयव्यक्तिः । तद्वारा च सीता विनापि जीविष्यामीति शोकवेगनिवेदाद्यभिव्यक्तिमुखेन विप्रलम्भपरिपोष इति लक्षणामूलतिशयव्यनिरसध्वन्योः संकर इति दिक् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

पञ्चम उल्लासः ।

एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणीभूतव्यज्ञयस्य भेदानाह—

अगृहमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यज्ञमस्फुटम् ।

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिसमसुन्दरम् ॥ १ ॥

व्यज्ञयमेवं गुणीभूतव्यज्ञयस्याष्टौ भिदा मताः ।

वाच्यापेक्षया अचमत्कारकारित्वेन व्यज्ञयस्य गुणीभावः । तत्र स्तत एवा-
सुन्दरत्वेन, अगृहत्वादिविशेषणसकेन वेत्यर्थः । अगृहं चासहदैरपि वेद्यम् ।
तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमकरोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गृहम् ।
एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षी । अपरस्याङ्गमपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्षयेण
लब्धसिद्धेऽन्वकारकम् । वाच्यसिद्ध्यज्ञं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तत् ।
अस्फुटं सहदयानामपि दुःखरंवेद्यम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्यं इति । संदिग्ध-
प्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयमित्यर्थः । काकाक्षिसं यथा काका विना
वाच्यार्थं एव नामानं लभते तथा प्रकाशयम् । काका हठेनोपस्थापितमिति
दा । असुन्दरं स्वभादादेव वाच्यापेक्षया अचारु ।

तेजगृहं यथा—

‘न्नसामुहृष्टतिरस्कृतरेत्य तस्म-

सूचीवधव्यतिकरेण युनक्ति कणौं ।

अवसरसंगतिं दर्शयितुमाह—एवमिति । अगृहमिति । व्यज्ञयमेवंप्रकारम् ।
तेन गुणीभूतव्यज्ञयस्य काव्यस्याष्टौ भिदा मता इत्यर्थः । अथवा व्यज्ञयमगृहत्वादिध-
र्मेकत् । एवं सत्याष्टौ भिदा मता इत्यर्थः । अपराह्नत्वादेनियमेन गुणीभावप्रयो-
जकत्वव्यावृत्यर्थमाह—वाच्यापेक्षयेति । तथा च वाच्यादतिशयचमत्काराभावे
सल्येव मध्यमत्वम् । न तु तदसत्त्वे केवलपराह्नत्वादिनेति भावः । वाच्यातिशा-
यित्वाभावसाप्तराज्ञप्रयुक्तात्यामनुभवं प्रमाणयति । एवमिति । एवं च यत्र नामु-
भवत्तत्र न मध्यमभेदान्तर्भावं इति सूचितम् । अपरस्येति । द्विविध इत्यनन्तरं

१. ‘चमत्कारकारि’ क. २. ‘वृहत्तलादशायां स्वाभ्युदयाय किमिति न चेष्टस
इत्युक्तेऽनुनोक्तिरियम् । असुहृदा वैरिणा इता तिरस्कृतिर्थस्य तथाभूतो नृपो यस्य मम
पत्त्वा । शरणमिति शेषः । तस्या सूच्या यो व्यव्हो वेषत्स्तस्य व्यतिकरेण संवन्धेन कणौं
युनक्ति संबन्धाति । शरणागत्वा तप्तलौहशलाकथा कर्णवेदो देशाचार इति स्वयमेव शर-
णागतत्वसञ्जनाय तथा करोतीत्यर्थः । स एव एवंश्वेत्राद्याङ्गं काच्छ्या गुणेन प्रकर्षेण यद्व-
शनं तस्य भाजनं पात्रमसि । तत्र नियुक्त इति यावत् । अतः संप्रत्यधुना न तु पूर्वं
जीवन्न भवामि । अश्वाच्छजीवन इत्यर्थः । किमावहामि किं करोमि । अथवासुहृष्टतिरस्कृ-
तिस्तद्वातां तस्मैवावधव्यतिकरेण कणौं युनक्ति । कर्णयोस्ताद्युःखसुत्पादयीत्यर्थः । असी-
त्यहमर्थं च । काश्चागुणव्यधनभाजनं स प्रयोऽहमित्याद्यन्वय इति ॥२॥ इत्युदाहरणन्निद्रिका ।

काञ्चीगुणव्यथनभाजनमेष सोऽस्मि

जीवन्ना संग्रहि भवामि किमावहामि ॥'

अत्र जीवन्नित्यभिमतकार्थशक्त्वे संक्रमितवाच्यम् । तस्य च मरणमेव श्रेय इति व्यङ्ग्यमसहदयैरपि वाच्यवत्यतीयते इति गुणीभूतम् ।

‘उच्चिद्रकोकनद्रेरेणुपिशङ्किताङ्गा

गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।

एतच्चास्ति च रवेनवबन्धुजीव-

पुष्पच्छदाभमुदयाचलन्तुमिव विम्बम् ॥'

अत्र चुम्बतेर्वक्संयोगो मुख्योऽर्थोऽचेतने बाधित इति संयोगमात्रं लक्ष्यतोऽसालन्तिरस्कृतवाच्यत्वम् । व्यङ्ग्यशास्योषःकालो वाच्यायमानतया गुणीभूतः । नन्वत्र लक्ष्यतावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वक्संयोगेऽपि सत्त्वात्कथमल्लन्तिरस्कृतवाच्यत्वमिति चेत्, लक्ष्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेऽपि वाच्यस्य संयोगविशेषस्यान्वयाप्रवेशात् ।

‘अत्रासीत्कणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्वेवे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्वोणादिरत्राहतः ।

व्यङ्ग्योऽर्थं इति शेषः । प्रथमे अलक्ष्यकमरुपापराङ्गमेदे । रसादेवाच्याङ्गता त्वसंभवान्नोदाहतेत्याहुः । यत्र तु ‘तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी । निवसन्बाहुसाहयथकार रक्षःक्षयं रामः ॥’ इत्यादौ रामगतवीररसस्यारण्योत्कर्षकतया तदज्ञत्वं तत्रोदात्तालंकारो वक्ष्यते । महतो चोपलक्षणमिति महत्ता

१. ‘उच्चिद्रेति । नायकेन सह सुप्तां रतिशमालसतयानाकलितप्रवोधसमयां सखीं प्रति तत्सूचनाय सख्या इयमुक्तिः । मधुपा ऋमरा गृहसंविधिनीषु दीर्घिकासु वारीषु मञ्जु मनोहरं यथा स्यात्था गायन्ति । एतद्रवेविम्बं चक्रास्ति दीप्त्यते चेत्सन्वयः । तथा च सर्वोदयप्रतीक्षणमप्यनाशङ्क्यमिति भावः । गृहेत्यनेनातिनिकटस्थतया सकलगृहजनवेद्यतयानैचित्यप्रकाशनम् । कीदृशा मधुपाः । उच्चिद्रं विकसितं कोकनदं रक्तोत्पलं तस्य रेणुना परागेण पिशङ्कितानि कृष्णरक्तयोर्मिश्रणातिपङ्कलवर्णन्यङ्गानि येषां ते तथाभूताः । अङ्गपदोपादानात्सर्वाङ्गव्यापि तदर्पणाभाः । कीदृशं विम्बम् । उदयस्य संवन्धिनमचलं पर्वतं चुम्बति स्पृशतीति तथाभूतम् । अत एवेषुदुदितत्वान्नवस्य नूतनविकसितस्य बन्धुजीवाख्यापुष्पस्य च्छदं पत्रं तद्रदामा यस्य तथाभूतम् । रक्तत्वात्स्फूर्त्यत्वाचेति । अत्र चुम्बतेरलन्तिरस्कृतवाच्यव्यङ्ग्यमुखःकालरूपमगृदम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. “ अत्रेति । रावणं हत्वा विमानेनायोध्यामागच्छतो रामस्य सीतां प्रतीयमुक्तिः । ‘एकस्या एव समरभुवस्तत्त्वमर्थारतया प्रलेकं नवनवायमानाङ्गुहतरसालम्बनत्वेन पुनः पुनरत्रेत्यस्पादानम् । चदा भिन्नान्येव ‘स्थानान्वयपदैरुक्तानि’ इति दीपिकायाम् । फणिपाशो नामपाशसेन यद्यन्धनमर्थादावयोस्तस्य विभिरासीत् । विधेरलङ्घयत्वादनपकर्षं इति सुन्वनाय विधिप्रहणम् । स्थक्त्यामुखविशेषणं भवत्या देवरे लङ्घणे वक्षसि गाढं दृढं ताडिते सति

दिव्यैरेन्द्रजिदत्र लक्षणशैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपते: कृता च कण्ठाटवी ॥'

अत्रानुसायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थवाक्येऽनुक्तोऽपि नायको
राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते । स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतया अगूढः
कृतः । 'तस्याप्यत्र' इति पाठे गृहूतया ध्वनित्वमव्याहतमेव । अत्र श्लोके
प्रतिवाक्यमत्रेत्युपादाने प्रत्येकमेवाङ्गुतवं व्यनक्ति ।

अपरस्पररसादेवाच्यस्य वा प्रधानस्याङ्गमलक्ष्यक्रमः, अनुस्वानाभलक्ष्यक्रमो
वेति द्विविधः । तत्र प्रथमे रसस्याङ्गभावेन गुणीभूतत्वं यथा—

'अयं स रशनोत्कर्षीं पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्युरुज्जवनस्पर्शीं नीवीविच्छंसनः करः ॥'

अत्र भूरिश्रवसशिष्ठश्च हस्तमासाद्य तद्वधूनां ग्रलापे शङ्कारः करुणस्याङ्गम् ।
निष्पन्नस्य रसस्यापराङ्गत्वाभावाद्वासपदेनात्र स्थायिभावो द्रष्टव्यः ।

रसस्यैव भावाङ्गता यथा—

'कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वितितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिसुवः सा चः सदा त्रायताम् ।

द्वनुभूता श्रोणादिदिव्योषधीयुक्त आहृत आनीत इति तत्पराक्रमप्रकाशनम् । भव-
देवर इति संबन्धप्रदर्शनमुपकारप्रकाशनार्थम् । इन्द्रजिदावणपुत्रः । दिव्यैर्दिवि भवैः ।
तादृशैरित्यैः । लक्षणशैर्लोकान्तरं सर्वं प्रापितः । दिव्यानां तत्प्रापकल्पस्योचितवारः ।
मृगाक्षीति सर्ववाक्यार्थान्वयि । केनापीत्यपिहेलायाम् । राक्षसपते रावणस्य कण्ठरूपाटव्य-
रण्यं कृता छिन्नत्वयैः । अत्रेन्द्रजित्वेनोपन्यासादन्तुरुत्कर्षलाभः । लक्षणशैरिति शराणां
कर्तुत्वप्रदर्शनं लक्षणस्यावहेलनस्त्रियम् । अहंकारप्रकटनभयाद्वीरोदात्तनायकेन केनापी-
त्युक्तम् । छिन्नस्य मुनःमुनरद्रष्टवस्य छ्नेदनादटवीत्युक्तम् । अत्र केनापीत्यशक्तिमूलं
संलक्ष्यक्रमं रामरूपं व्यङ्ग्यमगूढम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. 'अयमिति । रणभूमिपतिर्त भूरिश्रवसशिष्ठश्च हस्तमादाय तद्वधूप्रलापोक्तिरियम् ।
अयं द्रुश्यमानावस्थः पूर्वमनुभूतवस्थः कर इत्यन्वयः । पूर्वावस्थामेवाह—रशनेत्यादि ।
रशनां कार्चीमुत्कर्षल्याकर्षतीति तथा पीनयोः स्तनयोर्विमर्दकारी । नाभिश्च ऊरु च जघनं
चैतानि स्मृत्यातीति तच्छीलः । नीव्या वसनग्रन्थेर्विस्तासनो मोचक इति । एवं चैवंविधशङ्कार-
रलीलायात्र भूतस्येद्वशुद्धरवस्यापासिरिति करुणपरिपोषः । तेन शङ्काररूपं व्यङ्ग्यमपराङ्गत्वा-
दुणीभूतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. 'कैलासेति । गिरिसुवः पार्वत्याः सा पादनखानां
चातिः कानित्वो युम्भान्सदा त्रायतां रक्षत्विति संबन्धः । कीदृशी । कैलास आलयः स्थाने
यस्य तथा भूतस्य शिवस्य भालसंबन्धिलोचनस्य रुचारुणकान्त्या निर्वितिता निष्पादितालक्त-
कस्य लाक्षारसस्य व्यक्तिः प्रकटता यस्यां तथा भूता । मानिन्याः पादपतने सांनिष्ठेन
लाक्षारुणललाटनेत्रप्रभासंपर्कार्त् । सा का । यमा द्विला सुदृढं यथा स्तात्तथा रुडा प्रवृद्धा
कोकनदस्य रक्षोपलस्यानुकारेणानुकरणेन सरसातिशयिता नेत्रयोः कान्तिः कोपजनिता
शोणा श्रुतिः सद्वस्त्रक्षणं सन्ध्याङ्गिःशेषं यथा स्तात्तथोत्सायते दूरीक्रियते । पादपतनगतसो-

स्पर्धाबन्धसमिद्धयेव सुदृढं रुढा यथा नेत्रयोः

कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्थते ॥'

अत्र वकुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देवयोः शङ्खरोऽङ्गम् ।

भावे भावस्याङ्गत्वं यथा—

‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-

स्तानेतानपि विअती किमपि न छान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्रयेण मुहुर्सुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्गुव-

स्तावद्विदिमां स्मृतस्तत्र भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

आभासस्याङ्गत्वं यथा—

‘वन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदशस्ता: पश्यतां प्रेयसां

शिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुकृतैर्दशोनिपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे

विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥’

त्सारणकर्तृत्वस्य तदनुभावरूपायां तादृशाद्युतादुपचारो वक्ष्यमाणोत्तेक्षार्थः । तदाह—
स्पर्धाया विजिगीषाया बन्धेन सातत्वेन समिद्यातीदीप्तेयेवेति । अत्र भाललोचनरुचिसंप-
र्ककृतं दीप्तत्वं स्पर्धाबन्धहेतुत्वेनोत्तेक्षितं वेदितव्यम् । अत्र पादपतनाभिव्यक्तमहोदेवरत्या-
स्पदत्वेन पार्वतीविषयो भावः प्रदृष्ट्यत इति तप्ताद्यान्यम् । एवमन्यत्राप्यङ्गाङ्गिभावः सुधी-
भिरुहनीयः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१०. ‘अत्युच्चा इति । राजानं प्रति कवेरियसुक्तिः । परितः समन्ततः । स्फारा विस्तीर्णा
इत्युभयान्वितम् । अभ्योधय इत्यनन्तरं स्फुरन्तीत्यनुषङ्गः । अपिभिन्नक्रमः । विग्रहलयि धार-
यन्त्यपि किमपि क्रिचिदपि न छान्तासि श्रान्तासीति हे पृथ्वीति संदोधनपदाध्याहारेणा-
न्वयः । एवंविधिगिर्यादिधारणेऽप्यङ्गमादाश्रयेण यावद्गुवः पृथिव्या इति पूर्वार्थोक्तां स्तुति
मुहुर्वारं प्रस्तौमि प्रसंजयामि । करोमीति यावत् । तावदिमां भुवं विग्रहतालयन्नेव तव
भुजो न हु भुजौ स्तुतः । ततो भुजस्तरणाद्वाचो मुद्रिताः संकुचिता इत्यर्थः । अत्र भूवि-
षयकरतिभावो राजविषयस्य तस्याङ्गम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. “वन्दीति । हे नृप, ते
तत्र सैनिका येषां द्विषां शक्राणां मृगदशः कातरनेत्रतया सुणनेत्रसमानदृष्ट्यः खिलो वदी-
कृत्य हठादाहत्य पश्यतां प्रेयसां पश्यतः प्रियाननादृत्य ता शिष्यन्त्यालिङ्गन्ति । हठाश्लेष-
जस्तित्य क्रोधस्य शान्तये प्रणमन्ति । लान्ति गृहान्ति आत्मसत्कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘लालय-
न्तीत्यर्थः’ इत्येके । परितः कामशाङ्गानुकृत्यस्येऽपि चुम्बन्ति मत्त्वात्वावरोवेशाच्च । इत्थमनौ-
चित्यप्रवर्तमितापि त्वं तैः प्रत्यर्थिभिः शङ्खभिरिति स्तूयसे इत्यन्वयः । स्तुतिप्रकारमाह—
अस्माकमित्यादि । हे औचित्यवारांनिधे औचित्यसमुद्र, अस्माकं सर्वेषां सुकृतैः पुण्ड्रदृशोः ।
गोचरे इति शेषः । निपतितोऽसि । तत्सात्वद्वशनादखिला विपदो विनष्टा घस्ता इति ।
अत्र पूर्वार्थे शङ्खरोऽनुरक्तविषयत्वादाभासः । उत्तरार्थे शक्रुविषयत्वाद्रतिभावाभासः । तौ
च कविगतराजविषयकरतिभावाङ्गम् ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका,

अत्र प्रथमार्थे शृङ्गारोऽनुरक्तविपयतया, द्वितीयार्थे तु रतिरूपो भावः
शत्रुविषयतया आभासः । तौ च राजविषयकररतिभावस्याङ्गम् ।

भावशान्तेर्यथा—

‘अविरलकरबालकम्पनैश्चुकटीतजंनगर्जनैसुहुः ।

दद्देतव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥’

अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः । तस्य शमो राजविषयकररतिभावेऽङ्गम् ।

भावोदयस्य वथा—

‘साकं कुरञ्जकदशा मधुपानलीला:

कर्तुं सुहङ्गिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं

केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥’

अत्र विषमावस्थाव्यङ्गस्य त्रासस्तरूपभावस्तोदयो राजविषयरतिभावस्य ।

भावसंघर्थेयथा—

‘असोढा तत्कालोङ्गसदसहभावस्य तपसः:

कथानां विस्तम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।

वीरादीनासुपलक्षणत्वमितराङ्गत्वं चेत्तदप्युदात्तमिल्यनुवृत्तेनान्वयादित्यर्थः । गर्व-
रूपो भाव इति । गत इत्यनेन सुख्यार्थवादाच्छमो लक्ष्यते । तत्पर्णस्तु

१. “अविरलेति । हे राजन्, अविरलं निरन्तरं करवालस्य खङ्गस्य कम्पनैः, भुकुटी-
यूवैक्स्तर्जनैश्चिन्विभिन्धीलादिवाक्यैः, गर्जनैर्हुकारसिंहानादरूपैर्लङ्घैतव वैरिणां यो मदो-
ज्ञासम्भिर्मुद्दर्दुष्टो दृष्टः स मदो गर्वस्तवेक्षणे दर्शने सति क्षणात्कापि गतः पलायित इत्य-
न्वयः । अत्र गत इत्यनेनाचेतने मदे सुख्यार्थवादाच्छाशो लक्ष्यते । तदतिशयश्च व्यङ्गयो
राजविषयभावस्याङ्गम् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता—‘प्रशमः’ इति” इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘साकमिति । हे विभो प्रगो, तत्र वैरिणि कुरञ्जकदशा वालकुरञ्जनेत्रया कान्तया सुह-
ङ्गिरपि साकं सार्वं मधुपानाथा लीला: कर्तुं प्रवृत्ते सति अन्याभिधायि अनेकार्थतयान्याभि-
प्रायकं केनापि जनेन हेतुना वा गृहीतमुच्चारितं तव नाम कर्तुं तत्र वैरिणि विषमां कम्पा-
दिक्तीर्णमवस्थामकरोदित्यन्वयः । अत्र च त्रासस्तरूपविभिन्नाभावोदयो राजविषयभावाङ्गम्’
इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘असोढेति । तपः कुर्वतीं पार्वतीं बद्धेषणे च्छलयतो महादेवस्य
वर्णनमिदम् । कपेटन च्छलेन यो बद्धेष्वह्नाचारिणो वेषस्तस्यापनयने मोचने त्वराशैयि-
त्याभ्यां युगपत्समकालमित्युक्त आकान्तः सरहरः शिवो वो शुभ्याकं प्रमोदं दिश्याद्या-
दित्यन्वयः । त्वराशैयित्तयोर्हेतुगमे विशेषणे क्रमेण चरणद्वयेनाह—असोढेत्यादि । तपस
इति कर्मणि चष्टी । तत्काले बद्धप्राणभार्वकाले उङ्गसन्प्रादुर्भवव्रसहभावो दुःसहलमर्थाद्वौर्या
यस्य ताङ्गशस्य तपसोऽसोढा तपः सोऽुमसमर्थः । ‘तपेवलाङ्गुष्ठत्वेन स्वरूपमदर्शीयित्वा
स्यात्मुमसमर्थः’ इतेकेः । ‘उल्लसदसमभावस्य’ इति पाठे उङ्गसन्प्रादुर्भवव्रसहभावो निरूपमत्वं यस्य-
त्यर्थः । अथचेति समुदितं समुच्चयार्थकम् । शैलदुहितुः पार्वत्याः कथानां विस्तम्भेषु विश्वा-

व
सु

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने
त्वरादैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः सरहरः ॥^१

अत्र सरहरगतयोरावेगधैर्योः संधिः शिवविषयरतिभावसाङ्गम् ।

भावशबलताया यथा—

पृश्येत्कश्चिच्छलं चपलं रे का त्वराहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हहहा व्युक्रमः कासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढं भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कंचित्कलं किसलयान्यादानाभिधत्ते ॥^२

अत्र पश्येत्कश्चिदिति शङ्का । चलं चपलं रे इत्यसूया । का त्वरेति धृतिः । अहं कुमारीति स्मृतिः । हस्तालम्बं वितरेति श्रमः । हहहेति दैन्यम् । व्युक्रम इति विवोधत्वैतन्यागमसूपः । कासि यासीत्यौत्सुक्यम् । एषां शबलता नृपविषयरतिभावेऽङ्गम् ।

एते च गुणीभूता रसादयो रसवदायलंकारव्यपदेशं लभन्ते । ननु गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेयः, रसभावाभासावूर्जस्ति, भावशान्तिः समाहित इत्यस्त्येव पूर्वेषामलंकारव्यवहारः, न पुनर्भावोदयादिषु । तत्कथमेतदुच्यते इति चेत् । यद्यन्यवचनं विना मद्वचसि नादरस्तर्हि कश्चिदेक्षावानवश्यं श्रूयात् ‘रसादिना तुत्यन्यायत्वात्’ इति । ननूदाहतेषु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गयोर्भेदेषु ध्वनिभेदेर्गुणीभूतव्यङ्गयभेदैरलंकारभेदैर्वार्वावश्यं संकरः संसृष्टिर्वा वर्तते । तत्कथं ध्वनिरिति क्वचित्, क्वचिद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इति । तत्रापि क्वचिदलंकारध्वनिरिति,

व्यङ्ग्य इत्याशयः । कश्चित्प्रेक्षावानिति । तदुक्तं चालंकारसर्वसंकृता—‘भावो-

संपु । विस्वव्यकथास्ति यावत् । रसिकः प्रीतिमांश्चेत्यर्थः । अत्र त्वरादैथिल्यान्यामवग-
तयोरावेगधैर्योः संधिः शिवविषयरतिभावाङ्गम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘नृपविषय’ क. २. “पृश्येदिति । हे पृथ्व्याः परिवृद्धं प्रसो, अरण्ये वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवभूतस्य भवद्विद्विषः शत्रोः कन्या फलानि किसलयानि कोमलपङ्खवांशं भक्षणार्थमाद-
दाना गृह्णती कंचिदाकान्तुकामं पुरुषं जातानुरागा इत्यमभिधत्ते इत्यन्वयः । कथमभिधत्ते तत्राह—पश्येदित्यादि । कश्चिज्जनः पश्येदिति शङ्का । तदेतुशं संगोपनीया पुरुषेणाभिव्यङ्गया । रे चपलं स्वच्छन्दाचरणाच्छल, चल अपसरेति काकुविशेषसाहित्याद्रागानुविद्यास्या । का त्वरेति धृतिः सत्वरजिगमिषावारणाय । अहं कुमारी । असीति शेषः । तेन कुमारीं मम नैव स्वातन्त्र्यमुचितमिति सरणम् । हस्तरूपमालम्बसवलब्दनं वितर देहीति श्रमस्तदुपर्मदेकः । हहहेति भावजन्यं दैन्यम् । व्युक्रमो विपरीताचरणम् । जायत इति शेषः । सोऽयं विवोधः । असीति त्वमिलये । त्वं क यासि गच्छसीत्यौत्सुक्यम् । एषामुक्त-
रील्या पूर्वपूर्वोपमदेनोत्तरोदयरूपा शबलता । ‘तिलताङ्गुलन्यायेन समप्राधानयेन चर्व्य-
माणतारूपा’ इत्यन्ये । सा च राजपराक्रममूलकतया तदभिव्यक्तिद्वारा राजविषयां रतिसु-
दीपयन्ती तदङ्गमिति बोध्यम्” इत्युदाहरणचन्द्रिका.

क्वचिद्गादिध्वनिरित्यादि । एतं तदुणीभूतव्यज्ञय इत्यादिव्यपदेशानां नियम
द्विति चेत्, प्राधान्यात् । यत्र हि यत्प्रधानं तत्र तेन व्यपदेशः । प्राधान्यं
चातिशयितश्चमत्कारः । स च सहृदयहृदयैकवेद्य द्विति नासिद्धः ।

अथ वाच्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा—

‘जनस्थाने आनन्दं कनकसृगतृष्णानिधत्तिथा

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदक्षु प्रलपितम् ।

कृतालङ्गाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयासं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥’

अत्र पादत्रयद्योत्यापि रामेण सहोपमा मयासं रामत्वमित्यनेन वाच्यतां
नीता । तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः ।

दयभावसंधिभावशब्दलताश्च पृथगलङ्काराः’ इति । यत्र हीति । तथा च ‘अयं स
रशन—’ इत्यादौ कर्षणजन्यचमत्कारातिशये सर्वमाणशङ्कारस्य प्राधान्येन प्रयोजक-
त्वादुणीभूतव्यज्ञयमिति व्यवहार इति भावः । वाच्यतां नीतेति । रामत्वमित्यस्य
सुख्यार्थवादादामसादश्यमित्यर्थं एव पर्यवसानादिति भावः । कथं सादश्यमित्यपे-
क्षायां चालिष्ठशब्दोपस्थितार्थद्वयस्येकत्वाद्यवसायादिति । व्यज्ञयस्य द्वितीयार्थस्य
तदङ्गत्वमित्याह—तदङ्गं चेति । प्रकाशे तु ‘वाच्यतां नीतः’ इत्येतावदेवोक्तम् ।
तदङ्गं तु व्यज्ञयं स्फुटत्वान्नोपन्यस्तम् । अन्ये तु—“वाच्यस्याङ्गतां नीतः” इति
प्रकाशपाठः । उपमानोपमेयभावश्च व्यज्ञय एव । रामत्वं प्राप्तिरामत्वं प्रा-
प्तिमात्राभिधानात्तावता चोपमाया अप्रतीतेः । वाच्यश्च व्यतिरेकालंकारः । राम-

१. जनस्थान इति । कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । मया रामत्वं रामरूपत्वमासं प्राप्तं । कुश-
लवसुता तु नाधिगता न प्राप्ता । कुशलं परिणामसुरसमुद्देगनिरासे निपुणं वा वसु धनं
यस्य तत्त्वा । कुशलवौ भुतौ यस्याः सा तथा भूता च । कथं रामत्वं प्राप्तमित्याकाङ्क्षाया-
माह—जनस्थान इत्यादि । कनकस्य मृगो मार्गां प्रार्थनां वा तत्र तृष्णयानित्या विवेकर-
हिता धीर्यस्य । कनके मृगतृष्णया निष्फलाशयानित्या वा धीर्यस्य तथा भूतेनैव । कनकमृगे
मारीचे तृष्णयानित्यया । अनित्यया धियेति कर्मधारयो वा । जनानां स्थाने प्रामन-
ग्रादादौ आन्तमेव । जनस्थाने दण्डकारण्ये आन्तमिति श्लेषोपस्थितयोर्मेदारोपादामत्वोप-
पत्तिः । ‘विद्वन्मानसहंस—’ इत्यादिवत् । एवमग्रेऽपि । वै निश्चितं देहीति वचो वचनं
प्रतिपदं प्रतिस्थानसुदृतमश्च यत्र तथा प्रलपितम् । रामपक्षे—वैदेहीति वचः । वैदेही
सीता । भर्तुर्भरणकर्तुर्विनिकस्य परिपाटीषु सेखारचनासु वा घटना अलमत्यर्थं न छाता तद्व-
देति । अथवा काभूतुः कुत्सितस्य भर्तुर्वदनपरिपाटीषु मिथ्याभाषणप्रकारेषु घटना उपपत्ति-
रलमत्यर्थं कृतेत्यर्थः । ‘वदनपरिपाटीषु मुखविबलनादिषु सत्यं तदुत्त्यनार्थं घटना उपायः
कृत इत्यर्थः’ इत्यन्ये । रामपक्षे तु लङ्गागा भर्तु रावणस्य वदनानां मुखानां परिपाद्यां
पङ्कविष्णुं शराणां घटना संयोजना कृतेत्यर्थः । अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपस्य द्विती-
यार्थव्यज्ञयस्य । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

वाच्य पूर्वार्थशक्तिमूलस्याङ्गभावो यथा—

‘आगत्य संप्रति वियोगविसंषुलाङ्गी-

मरमोजिनीं क्वचिदपि क्षणितत्रियामः ।

पूर्तां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते

तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥’

अत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तान्तो वाच्यरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारो-
पेण तदङ्गतयैव स्थितः । समासोक्तौ ‘उपोद्घारेण विलोल’ इत्यादौ सर्वं त्र-
प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात् । अयं च पादपतनेनेति शिष्टशब्द-

सादृश्येऽपि तस्मादाधिक्यस्य कुशलवसुता न त्वधिगतेस्यनेनोक्तेः । न चानेन
न्यूनत्वमेवेति शङ्खम् । दुःखित्वेनोपमायां तस्याधिक्यप्रयोजकत्वात् । सादृश्यस्य-
रूपायाश्वोपमाया व्यतिरेकाङ्गत्वं स्पष्टमेव” इत्याहुः । तत्र सम्यक् । रामत्वमिलानेन
शक्त्या रामधर्ममात्राप्रत्यायनात् । लक्षणया तु सादृश्यप्रतीतिरपि स्फुटैवेति न
किञ्चिदेतत् । किंच वाच्यस्य व्यतिरेकालंकारस्य सादृश्यं विना सिद्धाभावाद्वाच्य-
सिद्धाङ्गमेवोपमारूपं व्यज्ञयं स्याद्वाप्राङ्गमिति ज्ञेयम् । आगत्येति । वियोगविसं-
षुलाङ्गीं क्षणितत्रियाम आगत्य प्रसादयतीति साधारणार्थसामर्थ्यव्यञ्जोऽप्रकृतो नाय-
कनायिकोर्वृत्तान्तः पादपतनेन प्रसादनहप्तो व्यवहारे वाच्ये किरणपतनेन कमलि-
नीविकासनहपे वृत्तान्तेऽध्यारोपेण वाच्यवृत्तान्तोत्कर्षकत्वैव स्थितो ननु प्रधान-
तयेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—समासेति । ‘उपोदरागेण विलोलतारंकं तथा गृहीतं
शशिना निशामुखम् । यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽनुरागाद्विलितं न लक्षि-
तम् ॥’ इत्यादाधित्यर्थः । वृत्तान्तद्वयप्राधान्ये हि वाक्यभेदः स्याद्तो विशिष्टवोधे
तात्पर्यम् । तत्र चमक्त्वानुरोधाप्रकृतत्वाच्च प्रकृतवाच्योपस्करकतया अप्रकृत-
वृत्तान्तस्यैव विशेषणत्वमुचितमिति भावः । अतएव समासेन संक्षेपेणोक्तिरित्यु-
च्यते । प्राधान्येनेति । अर्थानामेव वियोगादीनां बहुत्वेनेत्यर्थः । अन्यथासि-

१. “आगत्येति । मानिनीं प्रति स्वापराधाल्पत्वमूलनायान्यनायकनायिकावृत्तान्तमा-
रोप्य दर्शयतो नायकसोक्तिरियम् । हे तन्वङ्गि, सहस्ररश्मिः सूर्यः क्वचिद्विपान्तर एव
कन्चित्तायिकान्तरगृहे क्षणिता नीता त्रियामा रात्रियेन तथाभूतोऽपि प्रभात एव आगत्य
संप्रलयुना कुपितां प्रति त्वरानैचित्याच्छैनरम्भोजिनी कमलिनीमेव नायिकां पादानां
किरणानां पतनमधःसंयोग एव पादे चरणे पतनं प्रणामस्तेन प्रसादयति विकासयत्येवानु-
नयलेतत्पश्येत्यन्वयः । कीदृशीम् । वियोगः संबन्धाभाव एव वियोगो विरहत्तेन विसंषु-
लाङ्गीं संकुचिताङ्गीमेव विसंषुलाङ्गीं संतापकाश्वर्णदिना विषमाङ्गीमित्यर्थः । तथाच खण्ड-
वापि पादप्रणामेन प्रसीदति न पुनर्भवतीति तात्पर्यम् । अत्र शिष्टपादादिपदाभावेऽपि सह-
स्ररश्मिः क्वचिदपि क्षणितत्रियाम एवम्भोजिनी विकासयत्येतावतापि नायकनायिकावृ-
त्तान्तव्यक्तिसमवादलिष्टप्रदबाद्व्याचार्यशक्तेः प्राधान्याचन्मूलत्वव्यपदेश इति ज्ञेयम्” इत्य-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः..

सज्जवेऽपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यपदेशः, किं त्वर्थशक्तिमूलत्वेन । प्राधान्येन व्यपदेश इति न्यायात् । तद्वितिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिं संभवाच्च । न चोपमात्र व्यङ्ग्या । ‘उल्लास्य काल’ इत्यादिवच्छेषाभावात् । न च वाच्यसिद्धाङ्गत्वम् । रविकमलिनीवृत्तान्तस्यैतन्नैरपेक्षयेणैव सिद्धेरिति ।

वाच्यसिद्धाङ्गं द्विधा—एकवकृकपदवाच्याङ्गमन्यवकृकपदवाच्याङ्गं च ।

‘अभिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छा तमः शरीरसादम् ।

मरणं च जलदभुजगां प्रसद्य कुरुते विष्वं वियोगिनीनाम् ॥’

अत्र हालाहलरूपो विषशब्दार्थो व्यङ्ग्यः । जलेऽभिधानियमनात् । स च जलदभुजगेति रूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति । अन्यथोपमासंदेहसंभवात् ।

द्वत्वादपि न पादपदप्राधान्यसिल्याह—तद्वितिरेकेणार्पीति । श्लेषाभावादिति । तथा च नायिकायुंस्थापकपदाभावाङ्गज्यमानवृत्तान्तावच्छेदकत्वेनैव तत्प्रतीतेनोपमाव्यनिरिति भावः । न चाप्रकृतवृत्तान्तारोपस्य समासोक्त्वालंकरत्वात् ‘वक्षुरूपः’ इति प्रकाशानुपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रकृतवृत्तान्तारोपविषय-प्रकृतवृत्तान्तस्य समासोक्त्वालंकारत्वाभावात् । एकवक्तुकेति । व्यञ्जनपदसमानकर्तुकेत्यर्थः । अभिमिति प्रलय इन्द्रियवेषाविरहः । तमोऽन्धकाररूपदर्शनम् । रूपणस्य रूपकस्य । सिद्धिं निश्चयम् । अन्यथेति । हालाहलरूपव्यङ्ग्याभावे हि भुजगसद्वशजलदजन्यत्वस्य जलेऽन्धवसंभवादुपमा सम-जसैव । भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यापि संभव इति तयोः संदेहः स्यात् । हालाहले तु व्यङ्ग्यत्वे सति जलाभित्वेनाभ्यवसिते भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यैव संभवः, न तु भुजगसद्वशजलदजन्यत्वस्येति रूपकनिश्चय इति भावः । न च व्यङ्ग्यहालाहलाभिन्नत्वेनावगते जले भुजगसद्वशजलदजन्यत्वं संभवतीत्युपमाया अपि संभव इति वाच्यम् । भ्रमाद्यष्टविधकार्योत्पादकत्वासमज्ञस्याय हालाहलप्राधान्यस्यैवोचितत्वात् । यद्यपि प्रसिद्धार्थसंभवेन प्रकरणेनाप्रसिद्धेऽर्थेऽभिधा नियन्तुं शक्यते । तथा सति निहतार्थत्वस्य दोषत्वानुपपत्तेः तथाप्यप्रकृतोपस्थितिर्नान्वयबोधौपयिकी । तद्विषयस्योत्सर्गतस्तात्पर्याविषयत्वात् । अतः प्रकृतोपस्थित्यावद्यकत्वाङ्गजनया

१. “अभिमिति । जलदो भेव एव त्रासकत्वाङ्गजः सपंत्तजं विष्वं जलमेव हालाहलं कर्तु वियोगिनीनां अस्यादि कुरुत इत्यन्वयः । अभिदिर्शा अभ्यासिव दर्शयन्कश्चिदान्तरो विकारश्चेत्सोऽनास्था वा । अरतिविषयानभिलापः । अलसं हृदयं यासां तत्ता । प्रलयो नष्टचेष्टता । मूर्च्छा वाद्याभ्यन्तरेन्द्रियवृत्तिनिरोधः । तमस्तमोहुणस्योद्रेकेणान्ध्यम् । मूर्च्छेव तम इति रूपकमिति कश्चित् । शरीरस्य सादोऽवसादः । पीडेत्यर्थः । मरणं प्रसिद्धम् । मरणपदेन तत्पूर्वावस्थोच्यत इति केचित् । अत्राप्रकृतेन व्यङ्ग्यं हालाहलं जलदभुजगेति रूपकस्य वाच्यसिद्धिकृत । अन्यथा जलदस्य भुजगत्वायेगेन भुजग इव जलद इति पूर्वपदार्थप्रधानोपमितसमासाश्रयणेनोपमालंकारापत्तेः । व्यङ्ग्याभिन्नत्वेनाभ्यवसिते तु जले भुजगत्वोपपत्तेरूपरपदार्थप्रधानरूपकसिद्धेरिति विभावनीयम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१

अ
म्८
१
३
१

यथा वा मम—

'तादग्भूतरसप्रसादकतकक्षोदास्तुधारायिता

जीयासुः कविरत्र खान भवतस्तास्ता वचोभङ्ग्यः ।

अर्थान्विग्रहिणः पुरातनतरानसद्यो नवान्कुर्वती

याभिः कल्पमहौषधीभिरगदंकारायते भारती ॥'

अत्र रसप्रसाद इत्यत्र जलप्रसादरूपोऽर्थो व्यञ्जयः । स च वाच्यायाः
कतकक्षोदास्तुधारोपमाया अङ्गम् ।

अन्यवकृकशब्दवाच्यस्य सिद्धज्ञं यथा—

'गच्छास्यच्युत दर्शनेन भवतः किं त्रिस्तृपद्यते

किं त्वेवं विजनस्ययोहितजनः संभावयत्यन्यथा ।

इत्यामत्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-

माश्लिष्यन्तुलकोल्कराज्ञितवपुर्गोर्पीं हरिः पातु वः ॥'

अत्राच्युतेत्यनेन सोङ्गणेन ल्वं मद्विषये च्यवस इति चर्थमेवावस्थानमिति ।
यद्वाच्युतो धैर्यादस्वलितस्वमतो व्यर्थमवस्थानमिति । दर्शनेनेत्यादिना संभो-
गेनैव त्रिस्तृपदिति । किं त्वेवमित्यादिना द्वयोरकीर्तिर्जातैव तद्वैत्यावामानं वच्याव
इति खेदश्च व्यज्यते । तच्च 'इत्यामत्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसां'
इत्येतद्वाच्यस्य सिद्धिकृत् । तद्यक्तिं विनैतद्विशेषणपदार्थस्य शरीरालाभात् ।

पश्चादप्रकृतोपस्थितिरिति युक्तम् । दोषता तु निहार्थत्वस्य प्रकृतोपस्थितिविलम्ब-
कृतान्यत्र । प्रकृते तु विवक्षितरूपकानुगुणत्वात् दोषत्वमित्यूद्यम् । तादग्भूतेति
खानेति यवनप्रभोः कस्यचित्संबोधनम् । कविषु रलभूतेति तद्विशेषणम् । भवत-
स्तास्ता: प्रसिद्धा वचसामुक्तीनां भज्ञयो रचनाप्रकारा जीयासुरकर्षेण वर्तन्ताम् ।
किंविधाः । तादग्भूतेऽनिर्वाच्ये रसस्य शङ्कारादेः प्रसादे गुणविशेषे कार्ये
निर्मलीसमाव्यौषधिविशेषस्य क्षोदक्षूर्णे तद्युक्ता याम्बुधारा तद्वाचरणशीलाः ।
ताः काः । याभिः कल्पोक्तमहौषधीरूपाभिर्भारती अगदंकारो वैद्य इवाचरति ।
आचारमेवाह—पुरातनतरानन्तजीर्णान्विग्रहः शरीरं तद्वतोऽर्थान्सद्यो नवान्कुर्वती-
त्यन्यवः । सोङ्गणेन साभिप्रायेण । एतद्विशेषणेति । इत्यामत्रणेत्यादिविशेष-

१. 'गच्छामीति । गोपीमालिष्यन्तालिङ्गन्हरिवों युष्मान्पातु रक्षत्विति संकृन्धः ।
कीदृशः । पुलकानां रोमात्रानामुल्करेण समूहेनाज्ञिता व्यासा तनुर्यस्य सः । कीदृशी
गोपीम् । इति पूर्वार्थोक्तं यदामत्रणं संबोधनमच्युतेत्येवंरूपं तस्य या भज्ञी रचना तद्यस्व-
लितत्वव्यञ्जनदारा सूचितं यद्वाचरणस्य विश्वितस्तेन यः खेदस्तेनालसाम् । अथ वामत्रण-
भङ्गिस्यां सूचितां यौ वृथावस्थानखेदौ ताम्ब्यामलसामेत्यर्थः । भङ्गिरक्तिरचना दर्शनेन
भवत इत्यादिरूपा । इतीति किम्, हे अच्युत नाम कृष्ण, जहं गच्छामि । कुत इत्यत
आह—दर्शनेनेत्यादि । भवतो दर्शनेन किं त्रिस्तृपद्यते, अपि तु नेत्यापाततोऽर्थः । तथा-
च निष्फलमवस्थानमिति भावः । अवस्थाने वाचकमप्याह—किंत्विति । एतच्च प्रत्युतेत्यर्थ-

अस्फुटं यथा—

‘अद्देष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादैन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥’

अन्नाद्देष्टे यथा न भवसि वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्यां इति
च्यञ्जयं सहृदयस्यापि न स्फुटमवभासते ।

संविग्नप्राधान्यं यथा—

‘हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमासुखे विम्बफलाधरोषे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अन्न चुम्बितुमैच्छदिति व्यञ्जयम् । युगपल्लोचनत्रयव्यापारणं वाच्यम् । तथोश्च
प्राधान्ये साधकवाधकमानाभावेन संदेहः । वाच्यस्याप्यलौकिकत्वेन चमत्कार-
कारित्वादुत्कण्ठातिशयव्यञ्जकत्वाच ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

‘ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदद्यस्तथा मिद्वमन्यथा दुर्मीनाथते ।

कम् । एवं विजनस्थयोरेकान्तगतयोरावयोः सतोः प्रत्युत हतजनः कुत्सितो लोकोऽन्यथा
संभावयति रत्यर्थं गताविति संभावयतीति वाच्योऽर्थः । व्यञ्जयस्तु—हे अच्युत विजनेऽस-
द्विधनायिकादर्शनेऽपि धैर्यच्युतेरहित, भवतो दर्शनेन किं तुसिरुत्पद्यते, अपि तु संभोगे-
नैव । किं त्वेवमित्यादिनान्यथा संभावनमावश्यकम् । तदृथैवात्माने वञ्चयाव इति वृथाव-
स्थानसहितखेदः । तत्रोत्पद्यत इत्येतेन वृथावस्थानम् । किं त्वेवमित्यादिना खेद इति । सं
चेत्यामव्रणेत्युत्तरार्थस्य सिद्धिकृत् इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘अद्दृष्ट इति । कस्याश्चित्यियं प्रत्यक्षिः । भवत्यद्दृष्टे सति दर्शनस्योत्कण्ठा दृष्टे सति
विच्छेदभीरुता । जायत इति शेषः । विच्छेदो वियोगस्तद्विषये भयशीलतेत्यर्थः । इत्यं चाद्य-
देन दृष्टेन वा भवता कृत्वा सुखं न लभ्यते । मयेति शेषः । भवतीति हेतौ तृतीया ।
अन्नादर्शनं वियोगमयं चेत्युभयं परिहरणीयमिति न्यञ्जयमस्फुटम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
२. ‘हरस्तित्वति । कुमारसंभवे पद्मिदम् । चन्द्रोदयस्यारम्भ उत्पत्तिकालेऽम्बुराशिरिव
किंचिदीप्तपरिवृत्तं च्युतं धैर्यं यस्य तथाभूतो हरस्तु विम्बफलवद्यरोषो यत्र तथाविषेः
विम्बफलमधरयतस्तौ विम्बफलाधरौ । तथाभूतोषेष्ट्रौ यत्र तथाविषेवा उमायाः पार्वत्या
सुखे विलोचनानि व्यापारयामास संचारयामासेत्यन्ययः । अत्रोदयाथिक्ये धैर्यच्युतेराधिक-
व्यादारम्भपर्यन्तानुधावनम् । विलोचनानीति बहुवचनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । ओष्ठ-
द्ययं सुखं चेति त्रिषु त्रयाणां संचारणलाभाय तदिति कश्चित् । अन्न चुम्बितुमैच्छदिति
च्यञ्जयस्य वाच्यस्य च संदिरणं प्राथान्यम् । युगपल्लोचनत्रयसंचारणस्योत्कण्ठातिशयपर्यवसा-
नतथा सौन्दर्यात् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. ‘ब्राह्मणेति । परशुरामदृतस्य रावणं प्रति
वचनम् । ब्राह्मणानामतिक्रमोऽवमानस्तस्य त्यागो भवतामेव भूतये । भवतीति शेषः ।
न तु ब्राह्मणानाम् । जामदग्नये जीवति तेषामनिष्टसासंभवादिति भावः । भवतामिति

अत्र जामदङ्घः क्षत्रियाणामिव रक्षसामपि क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यमिव वाच्यमपि प्रधानमेव । दुर्मनायत इति गम्भीरोक्त्या चमत्कारित्वात्, विग्रह-वत्संधेरपि विवक्षितत्वाच्च ।

काव्याक्षिरुपं यथा—

‘मैश्वामि कौरवशर्तं समरे न कोपा-
हुःशासनस्य रुधिरं न पिवाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥’

अत्र मशामीति व्यङ्ग्यम् । तच्च वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितम् । तादृशकाङ्क्षं विना वाच्यस्य बाधितत्वेनाप्रादुर्भावात् । हठेनैव तदाक्षेपाद्वेत्युक्तं प्राक् ।

असुन्दरं यथा—

‘वैणीरकुड्हुमीणसज्जिकोलाहलं सुणन्तीए ।
धरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाहुं ॥’

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम् । तस्माद्वाच्यं चम-

गेत्यर्थः । वाणीरेति । ‘वानीरनिकुञ्जोद्धीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः । गृहक-

बहुवचनेन सकलसभाक्षेपः । अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमस्यात्यागे तथा तादृशम् । जन्मप्रभु सकलरहस्यवेदीलर्थः । मित्रं जामदङ्घो दुर्मनायते छ्रुव्यान्तःकरणो भवतीत्यर्थः । सामीप्या भिप्रायेण वर्तमाननिर्देशः । तथा च तत्क्षेमे सकलराक्षसक्षयरूपोऽनयोः दुर्वारः स्यादिति व्यज्ञते । अत्र जामदङ्घः क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यं दुर्मनायत इति वाच्यं च गम्भीरोक्त्या तुल्यप्राधान्यम् । विग्रहवत्संधेरपि विवक्षितत्वात् इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘मशामीति । वेणीसंवरणे संधिश्वरणकुपितस्य भीमसेनसेयमुक्तिः । अत्र प्रतिशात-कुरुकुलक्ष्यस्य भीमस्य न मशामीत्युक्तिर्विरुद्धेति नन्त्रा काकुः प्रतीयते । तया च न नव्यान्तरं व्यज्यमानमुच्चारितनवर्धान्वितं प्रतीयत इत्यभावाभावरूपं मशाम्येवेत्यवधारणं गम्यते । एवमेऽपि । उरस्तो हृदयात् । सुयोधनस्योरु इति द्वितीयाद्विवचनम् । भवतां न तु सम । ग्रजानां वा । स्वदुष्मा राज्यत्यागात् । अत्र कोथातिशयेन मथनादिकियाणु वर्तमानताभिमानः । भविष्यत्सामीप्ये वा वर्तमानवद्वप्तेषाम् । दुःखेन योधनीयत्वाभावाभिप्रायेण दुर्यो-धनपदं विहाय सुयोधनपदप्रयोगं इति द्रष्टव्यम् । अत्र नज्जकाका हठेनाक्षितत्वाव्यङ्ग्यं शुणीभूतम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘वाणीरेति । गृहपार्श्ववित्तिवेत्सनिकुञ्जे दत्तसंकेताया निकुञ्जोद्धीनपक्षिकोलाहलत्किंवनायकप्रवेशाद्या गुरुरजनपारतन्येण गृहकर्मणि रन्धनादौ व्यापृताया अवस्थावर्णनमिदम् । सीदन्तीति वर्तमाननिर्देशादवसादस्याविरामः सूच्यते । तथा व्रवणसमकालं तत्कार्यस्यावसादस्य कथनरूपातिशयोक्त्या उत्प्रणालिशयो व्यज्ञते । अवाक्षामि सीदन्तीति वाच्याहृतसंकेतो लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यमस्तुदम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

कारकारि । शब्दश्वरणसमकालमेव सर्वाङ्गावसादसंतन्यमानतास्पस्य तस्याति-
सौन्दर्यादुत्कृष्टातिशयपर्यवसञ्चत्वात् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

पूर्ववच्छुनेरेव । चकारो मित्रक्रमः । पूर्ववच्छेत्यर्थः । यथायोगं यथासंभवम् ।
तेनायमर्थः—न केवलमेत एव गुणीभूतव्यज्ञयस्य भेदाः किं त्वर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्यत्वादिभिर्यथा ध्वनेभेदास्तथा असंभविनो विहायास्यापि तैरुपाधिभिः
शुद्धभेदाः । संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषां च संकीर्णभेदा अपि
बोद्धव्याः । असंभविनश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबन्धनाः । तदुक्तं ध्वनि-
कृता—

‘व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ।

ध्रुवं ध्वन्यज्ञता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥’ इति ।

अत्र ध्वन्यज्ञता व्यज्ञयतया । ध्रुवं ध्वन्यज्ञता ध्वनिनैव ता व्यज्यन्ते ।
तद्वाज्ञकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः । कुतः, काव्यवृत्तेस्तदाश्रयाल्कारव्यवृत्तेस्तदाभि-
संधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रापेक्षयालंकारस्य चास्तानियमादित्यर्थः । ननु
यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तदा कथमलंकारेण वस्तुमात्र-
व्यज्ञयते ध्वनित्वमिति चेत्, उच्यते—स एवार्थो वाच्यः सञ्च तथा चमत्करोति
यथा व्यज्ञयतापत्र इत्यनुभवसिद्धम् । अतो वाच्यता अपकर्षहेतुः, व्यज्ञयता
तूक्षर्षयेति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्रं व्यज्ञयं तत्रालंकारस्य वाच्य-
त्वेन किञ्चिदपकर्षत् । वस्तुमात्रस्य च व्यज्ञयत्वेन किञ्चिदुत्कर्षाद्युज्यते एव
ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनालंकारो व्यज्यते तत्र वस्त्रवलंकारयोर्वाच्यत्वव्यज्ञय-
त्वाभ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यज्ञयत्वावकाशः । इदं तु
चिन्त्यम् । एवं चास्त्रवाभावनिबन्धनं गुणीभूतवत्वं मा भूत । अगृदत्वादिनि-
वन्धने तु तस्मिन्को वारयितेति । यत्पुनरष्टानामेव भेदानां संकीर्णत्वमात्राति-
देशकमिदं सूत्रमिति व्याख्यानं तद्बोधात् । तथासति हि यथायोगमित्वनेन
वस्तुव्यज्ञयालंकाररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यम् । संकरादीनां तथाप्यव्याहतेः ।

पूर्वं सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः । इदानीं विजातीययोगमाह—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

सालंकारैरिति विभिन्नायैकरूपनानाशब्दैकशेषः । एकत्रालंकारपदस्य भाव-

मैव्यापृतात्या वध्या सीदन्त्वज्ञानि ॥’ संतन्यमानतेति । अनुपरम इत्यर्थः ।
चर्तवामाननिर्देशात् ।

ननु वस्तुव्यज्ञयालंकृतीनां प्रधानभूतव्यज्ञयत्वकतया ध्वन्यज्ञत्वेऽपि तासां गुणी-
भूतव्यज्ञयत्वस्य न क्षतिररत आह—व्यज्ञयतयेति । तथाप्यव्याहतेरिति । प-
र्युदासाभावेऽपि संभवादित्यर्थः । वस्तुमात्रव्यज्ञयालंकृतेर्गुणीभूतव्यज्ञयान्तर्भावेऽप्यु-

ग्रधानत्वात् । तथा च तैरेवालंकारैरलंकारसहितैश्च तैरित्यर्थः । तेन ध्वनिना
गुणीभूतव्यज्ञयेन वाच्यालंकारेण च ध्वनेयोर्गं इति पूर्वोपराभ्यामुक्तं भवति ।
तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘सुगुणीभूतव्यज्ञयैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥’ इति ।

स ध्वनिः सालंकारेर्गुणीभूतव्यज्ञयैः स्वैः प्रभेदैः सह संकरसंसृष्टिभ्यां बहुधा
पुनरप्युद्योतते इत्यन्वयः ।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्देदसंख्यातिभूयसी ॥ ३ ॥

एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रभेदैश्च योजनेऽतिप्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः । एतैः
प्रभेदैस्तपनिव्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो नवीभवतीति सप्तयोजनं ध्वनिभेदोप-
दर्शनम् ।

यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘ध्वनेयैः स गुणीभूतव्यज्ञयसात्मा निदर्शितः ।

एतेनानन्यमात्राति कवीनां प्रतिभागुणः ॥’ इति ।

तदेवमनन्तानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यज्ञयानां च काव्य-
भेदानामनुगतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः । व्यञ्जयस्य त्रिस्तपत्वात् । तथा
हि किंचिद्व्यज्ञयं वाच्यसहं किंचिच्च तदसहम् । वाच्यत्वसहत्वं त्वभिधया प्रति-
पाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वम् । तयोरार्थं वस्तुमात्रमलंकारश्च । अलंकारस्य
प्राधान्येऽपि यथालंकारत्वं तथोक्तं प्राङ् । रसादिलक्षणस्वर्थो न कदाचिदपि
वाच्यत्वं सहते । स हि सामान्यतो रसभावादिपैदैविशेषतः शङ्खारनिवेदादि-
पैदैर्वाभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात् । न त्वेवम् । अभिधानेऽपि विभावाद्य-
प्रतीतौ चमत्काराभावात् । विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेऽपि व्यक्तस्य चमत्का-
रकारित्वादित्यन्वयव्यतिरिक्ताभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानस्तथेति निर्णी-
यते । तेनासौ व्यञ्जय एव चमत्कारी । ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्यं एवास्तु
रसादिः । न हि विभावादिवाचिपदं विना तत्प्रतीतिरिति चेत्, न । मुख्यार्थ-

काष्ठेदसंकरादेः संभवादिति भावः । पूर्वं चतुर्थोऽलासे । तैरेवेति । गुणीभूतव्य-
ज्ञैरेव । समासोकिरसवदाचलंकारलौप्यस्तपमात्यलंकारसहितैश्चेत्यर्थः । पूर्वोपराभ्यां
चतुर्थोपद्यमगतप्रन्याभ्याम् । स्वैः प्रभेदैरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिभिः । ध्वनेयै
इति । यो ध्वनेरात्मार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिप्रकारः स गुणीभूतव्यज्ञयस्यापि प्रद-
र्शित इत्यर्थः । एतेन भेदप्रदर्शनेन । ध्वननव्यापारो व्यञ्जना । तद्वत्वं च ध्वनेर्गु-
णीभूतव्यज्ञय चेत्युभयं ध्वनिपदेनोक्तम् । व्यञ्जयत्रैरूप्यसोभयत्र सत्त्वात् ।
उक्तं प्रागिति । ब्राह्मणश्रमणन्यायेनेति चतुर्थं उक्तमित्यर्थः । रसादीत्यादिना
अलक्ष्यकमः सर्वोऽपि संगृह्यते । वृत्तिगतस्य ‘स्वप्रेषपि’ इत्यस्य व्याख्यानं कदाचि-

बाधादिविरहात् । ननु व्यञ्जनायाः शशविषाणायमानत्वात्कुतो व्यञ्जयत्रैरुप्य-
कुतो भेद इति चेत्, उच्यते । लक्षणामूले वस्तुमात्रं व्यञ्जयं विना लक्षणैव न
संभवतीति प्राक्प्रतिपादितम् । अभिधामूलेष्वपि शब्दशक्तिमूलो द्वितीयोऽर्थ-
स्तेन समसुपमा वा व्यञ्जयते निर्विवादम् । अभिधाया नियमनात् । अर्थ-
शक्तिमूलेऽप्येवमङ्गीकर्तव्यम् । यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थ-
विशेषाणां न्यन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यञ्जयप्रतीतिरिति
तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम् । द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात् ।
यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते । शब्दबुद्धि-
कर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम् । येऽप्यन्विताभिधानवा-
दिनः “देवदत्त गामानय” इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा तदनन्तरं प्रयो-
ज्यवृद्धेन साक्षादिवमन्तस्मैर्थमानीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयकैतकियगोचर-
कार्यताज्ञानवांस्तद्विषयकचेष्टावत्तद्विषयकप्रवृत्तिमत्वाद्वा मद्विदिति प्रयोज्य-
वृद्धस्य ज्ञानमनुभिमीते । ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या अखण्डवाक्यस्या-
न्वयव्याप्तिरेकाभ्यां तज्जानेन कार्यत्वकारणत्वरूपां शक्तिमवधारयति । अथ
व्येषसंबन्धं विना वाक्यस्य सा शक्तिरुपपत्तेल्यर्थपत्त्या अखण्डवाक्यार्थेनाखण्ड-
वाक्यस्य वाच्यवाचकभावरूपं संबन्धमवधारयति ।

यदुकम्—

‘शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रलक्षणात् पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपञ्चत्वमनुमानेन चेष्टया ॥’

दीपीति । बाधादीति । आदिना रुदिप्रयोजनसंग्रहः । तेन यष्टीत्यादिवत्तात्पर्य-
नुपपत्त्यापि न लक्षणसंभवः । विभावादिवाच्चिनां रसादिवाचकत्वप्रसिद्ध्यभवेन
रूद्धभावात् । रसादीनामानन्दमयसंविद्विश्रान्तिरूपतया प्रयोजनान्तरस्यायभा-
वात् । अतो वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यर्थः । उपमा वेति । वस्तुमात्रव्यनुपमाया
असत्त्वात्किञ्चिदुपमेति दर्शयितुं वाशब्दः । पदार्थविशेषाणां गवादिपदार्थगोत्वादिसा-
मान्याक्षिसगवादिव्यक्तीनाम् । अन्वयविशेषरूपस्य गवाद्यन्वितकर्मत्वादिरूपस्य ।
सर्वसिद्धमिति । अन्यथा वाक्यभेदस्य दोषत्वानापत्तेरिति भावः । येऽपीति ।
प्राभाकरा इत्यर्थः । एतच्च ‘इत्याहुः’ इत्युत्तरान्येनान्वितम् । अयमिति । प्रयो-
ज्यवृद्ध इत्यर्थः । एतच्छब्देन गवादिरूपत्ये । द्वितीयेन तेनानयनादिकिया । तथा
च गोविषयकानयनक्रियागोचरकार्यताज्ञानवानित्यर्थः । क्रियाजनकप्रवृत्तेः सविष-
यत्वात्तज्ञन्यचेष्टया अपि याचितमज्जनन्यायेन सविषयत्वम् । प्राचीनतार्किकमते
इच्छादीनामेवेति ज्ञेयम् । तद्विषयकेति । गोविषयकचेष्टावत्तादिरूपर्थः । एवं
चेष्ट्या साक्षाद्वानानुमानमुक्तम् । कदाचिवेष्टयानुभितया प्रवृत्त्या तदनुमानमिलाह—
तद्विषयकेति । अत्र च यो यद्विषयकचेष्टावान् यद्विषयकप्रवृत्तिमान्वा स तद्विष-
यकतक्रियागोचरकार्यताज्ञानवाननिति सामान्यतो व्यासौ मद्विदिति दृष्टान्तः । अत्रैव
वृद्धसंभवितमाह—यदुक्तमिति । प्रलक्षपदं करणपरम् । तत्र श्रोत्रेण शब्दं पश्यति

१. ‘अन्वयरूपविशेषस्य’ ख. २. अर्थं देशान्तरनीयमानं^३ ख. ३. ‘व्यतिरेकिणः’ ख.

卷
四

‘अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।
अर्थापत्त्यावबृद्धेत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥’ इति ।

त्रिप्रमाणकमिति जात्यपेक्षया वित्वं न तु व्यक्त्यपेक्षया । एवमखण्डयोः संबन्धमवधार्य विशेषतो व्युत्पाद्यते । कथम् । इत्थम्—अनन्तरं तेनैव प्रयो-जकेन ‘चैत्र, अश्वमानय’ ‘देवदत्त, गां नय’ इत्यादिवाक्येषु कस्यचिदन्वयस्य पदस्यावापे कस्यचिदुद्धारे सति यस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकाद्युपलभते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति । तच्च शक्त्यवधारणमन्वित एव पदार्थे । प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात् । पदार्थमात्रशक्ताद्युपजीव्यविरोधात् । व्यवहारेणान्वितज्ञानसैवोपस्थापनाच्च । न च वाक्यं चिना क्वचिदाद्यव्युत्पत्तिः । व्यवहारैषावादव्युत्पत्तेः । व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात् । अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामनिवेष्टवे पदार्थेषु संकेतग्रहादन्विता एव पदशक्याः । त एव च वाक्यार्थमिति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः । न त्वं भिहितानां पदार्थानाम-न्वयोऽशक्य एव प्रतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तम् । न तु तथापि संसर्ग-विशेषोऽशक्य एव । पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् । अन्यथा ‘गामानय’ इति पदं श्रुत्वा ‘अश्वमानय’ इत्यादिवाक्ये तदेवेदमानयपदमित्यादि प्रत्येभिज्ञा न सात् । पूर्वस्य गावान्वितानयनपदस्याश्वान्वितानयनेऽक्षरत्वेनार्थभेदेन भेदा-

साक्षात्करोतीत्यर्थः । तथा चक्षुषा वृद्धैरभिधेयान्वानयनादींश्च साक्षात्करोतीत्यर्थः । श्रोतुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रतिपत्रवं कार्यतज्जानवस्त्वं चेष्टालिङ्गहेषणानुमानेनावबुध्येते-
त्यग्रेतनेनान्वयः । अन्यथानुपपत्त्या कारणं विना कार्यानुपपत्त्या द्वयात्मिकां
कार्यकारणत्वरूपां शक्ति बोधेजानीयादिस्यर्थः । अर्थापत्त्या तदर्थसंबन्धं
विना वाक्यस्य तज्जानजनकत्वानुपपत्त्या संबन्धं वाच्यवाचकभावरूपमवबु-
ध्येतेत्यर्थः । संबन्धाभावे हि तद्वाक्यादर्थान्तरस्यापि बोधः सादित्य-
तिप्रसङ्ग इति भावः । त्रिग्रमाणकमिति । प्रलक्षानुमानार्थापत्तिरूपग्रमाण-
त्रयमूलकमित्यर्थः । जारीति । प्रलक्षत्वाद्युपाधिविक्षयेत्यर्थः । प्रलक्षद्वयमर्था-
पत्तिद्वयमनुमानं चेति प्रमाणव्यक्तीनां पञ्चत्वादिति भावः । वाक्यभागस्येति ।
गोपदादेरित्यर्थः । वाक्यार्थभागस्य गवाच्यर्थस्य । उपजीव्येति । वाक्यादन्वित-
ज्ञानकल्पनसुपजीव्यम् । तत्सिद्ध्यर्थं संबन्धकल्पनसुपजीव्यकम् । उपजीव्येन तद्वि-
रोधो न उज्ज्यते । तमूलत्वादिस्यर्थः । नन्वलभ्यतयान्वयांशे न शक्तिकल्पना किं तु
पदार्थस्वरूपाणां एवेति न विरोध इत्यत आह—द्वयवहारेणोति । उपस्थापनाद-
नुमानात् । तथा च प्रवृत्त्यनुमितेऽन्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यस्य शक्तिग्र-
हात्तद्वयभागस्यापि तच्चदन्वयभाग एवावापेद्वापाभ्यां शक्तिग्रहः । अन्यलभ्यत्वे शाब्द-
त्वानुपत्तेरिति भावः । तदाह—नन्विति । सामान्यान्वित एवेति । कारकान्वि-

दिति चेत्, न । पदार्थवेन सामान्येन विशेषाणामन्वये शक्तिग्रहात् । अन्वितानां च विशेषरूपत्वात् ॥” इत्याहुः । तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण विशेषः शक्तयो न तु विशेषरूपेण । तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदानां शक्तिः । गवादिविशेषान्वितस्तु विशेषो वाच्य एुव । तस्यादभिहितान्वयवादेऽनन्वित एव । अन्विताभिधानये तु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयः गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्वरूपसंकेतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थः ।

यदपि कैश्चिद्दुच्यते—‘शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि शब्द एव निमित्तम् । यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्ते’ इति । तदप्युक्तम् । शब्दस्य ह्यर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं च । न प्रथमम् । शब्दस्यार्थानुस्पादकत्वात् । चरमं उन्नरनुमन्यते परं तु संकेतवस्त्रेन ज्ञातस्य । अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न चान्वयविशेषे संकेतग्रहः । अस्तु विशेष एव संकेतग्रह इति चेत्, लोषाद्यन्वितानयनादेविशेषसोपस्थापकान्तराभावेन शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या । तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दाच्चदुपस्थितिः शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्यान्वितिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इत्यविचारिताभिधानम् ।

अथ “सोऽयमिषोरिव ‘दीर्घदीर्घतरो व्यापारः’ इति, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति च ‘निःशेष—’ इत्यादौ विधिरेव वाच्यः” इति भट्टमतोपजीविनः । अस्यार्थः—यथा बलवता ग्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्धिंधते तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते । अतो व्यङ्ग्यत्वाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव । किंच यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थं इति ‘निःशेष—’ इत्यादौ तात्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति । ते तात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यमजानन्तः पश्वः । तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतमात्रे । तथाहि भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति

तानयनशक्तमानयनपदं कियान्वितगोशासां गोपदमित्यर्थः । विशेषाणामिति । गवानयनादीनां विशेषाणामेव हि सामान्यरूपेण शक्तिग्रहविषयत्वम् । तेन प्रत्यभिज्ञाया विशेषोधस्य च प्रवृत्यङ्गसोपस्थितिरित्यर्थः । अवाच्य एवेति । किंतु समभिव्याहृतपदानामाकाङ्क्षादिवशादेव प्रतीयत इति भावः । शब्दस्य निमित्तत्वे मानमाह—यत इति । कल्पनायां चोपस्थितत्वाच्छब्द एव निमित्तं कल्प्यत इति भावः । उपस्थापकान्तराभावेनेति । लोषान्वितानयनं कदाच्यगृहीतवतः पुरुषस्येतर्थः । तात्पर्यवाचोयुक्तेरिति । यत्पर इत्यादिवाक्यस्येतर्थः । किं तहिं तद्वाक्यतात्पर्यं तदाह—तद्वाक्येति । तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापितेष्वनेकेष्वर्थेषु यत्परो विधिः स शब्दस्य विधिवाचकस्यार्थः । स्वार्थान्वितत्वेन प्रतीपाद्य इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—तथाहीत्यादिना । सिद्धानां लोहितोष्णीषदध्यादिव्याणं

सिद्धान्तः । अस्यार्थः—भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्यायोपदेश्यत इति । कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनानीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साक्षीभूतया स्वक्रियया योगात्साध्यमानं तामामुवन्ति । स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साक्षा इव भवन्ति । ततश्च यथा दहनेनादग्रधमात्रं दद्यते न तु दग्रधमपि तथा यावदेवा-प्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा क्रत्विकप्रचरणेऽन्यतः प्राप्ते 'लोहितोष्णीपा क्रत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते न तु क्रत्विकप्रचरणं वा । उष्णीषसापि प्राप्तौ तु लोहित्यमात्रम् । हवनस्यान्यतः सिद्धो च 'दक्षा जुहोति' इत्यनेन दक्षः करणत्वं न तु दधि हवनं वा । एवं 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोऽख्याणां वा असिद्धावेकविधिर्द्विविधिविधिविधिर्वा । ततश्च यावदेव विधेयं तावदेव ताप्तयम् विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुषूकं 'शब्दोपात्त एव ताप्तयम्' इति । यदि च प्रतीतमात्रे ताप्तयं तदा 'एवो धावति' इत्यादौ पूर्वादिसमान-संवित्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराद्यर्थेऽपि कदाचित्ताप्तये स्यात् । ननु तद्वाक्यवर्ति-पदोपस्थापित एव ताप्तयमिति न व्याप्तिः । 'विषं भुझक्षवं, मा चास्य गृहे भुझक्थाः' इत्यत्र विषं भुझक्षवेति वाक्यस्य मा चेत्यादिवाक्यार्थं ताप्तयमिति । मैवम् । यत एतदेकमेव वाक्यम् । चकारस्यैकवाक्यतासुचकत्वात् । अन्यथा तद्वैर्यप्रसङ्गात् । न चाल्यातवाच्यक्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति । 'गुणानां च पदार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति न्यायात् । सुहृद्वक्यं चैतत् । अतो भवितव्यमत्रान्वयेन । ततो विषभक्षणादव्येतद्वृहभोजनमनिष्टहेतुर्तः सर्वथा नास्य गृहे भुझक्था इति वाक्यार्थः । तथा च तद्वाक्यस्य पदोपस्थापित एव

कर्तव्यतारूपविध्वन्वयसंभवाय कर्तव्यक्रियाङ्गत्वम् । तस्य व्यापारं विनोदासीनाना-
मसंभवाच्छ्रोवेष्टनावदानग्रहणादिक्रियायोगं चोक्तासाध्यक्रियायोगेन साध्यायमान-
त्वात्तेषां विध्वन्वये नियमकं तात्पर्यम् । तच्च 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्याया-
दप्राप्ते पर्यवस्थतीति सदृष्टन्तमाह—ततश्चेति । कृतिजां प्रचरणं तत्तदुग्रुणानम् ।
अन्यत इति । श्येनयागे ज्योतिष्मातिदेशादित्यर्थः । हवनस्येति । 'अमिहोव
जुहोति' इत्तेन ग्रासावित्यर्थः । न तु दधीति । केवलमित्यर्थः । दविवत्सत्कर-
णताया अप्यप्राप्ते । प्रकाशेऽपि 'दध्यादेः करणत्वमात्रम्' इति मात्रत्वा हवनव्या-
कृतिर्बोध्या । वेद इव लोकेऽपि विवेरप्रासांश एव तात्पर्यमित्याह—एवमिति ।
गुणानां चेति । गुणानामङ्गानां परार्थत्वात्कलत्वत्प्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबन्धः ।
कुतः । समत्वात् । गुणप्रधानमाचेन सर्वत्रान्वयोः भवति न तु गुणयोः प्रधानयोर्वा-
गुणत्वस्य प्रधानत्वस्य वेभयत्र समत्वादाकाङ्क्षाविरहादिति जैमिनिसुत्रार्थः । सुहृ-
दिति । अतो विषमित्यादिवाक्ये स्वातच्छयेण स्वार्थपरत्वायोगान्मा चास्येति मुख्य-
वाक्यार्थे गुणवेन स्वार्थान्वयो वाच्यः । स चैवमित्याह—तत् इति । मा चेति

तत्पर्यमिति सिद्धम् । तस्मात् ‘थत्यरः शब्दः’ इत्यादि यदुक्तं तत्त्वात्पर्यज्ञानात् ।

यद्यपि ‘सोऽश्चिपोरिव—’ इति तदप्ययुक्तम् । यतः शब्दश्रवणानन्तरं याचानर्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दसामिधैव स्यात्तदा ‘चैत्र, पुत्रसे जातः कुमारी ते गर्भिणी’ इत्यादिवाक्यानन्तरं हर्षविपादयोः प्रतीतेस्त्योरपि तद्वाक्यसामिधा स्यात् । अथ तच्छब्दप्रतिपादे सर्वत्राभिधा हर्षाद्यस्तु न तत्प्रत्याया इत्युच्यते तर्हि लक्षणीयेऽप्यभिधैव स्यादिति लक्षणोच्छेदः । किमिति च ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्त्त्वं’ इति सूत्रेण भगवाञ्ज्ञामिनिः श्रुत्यादिषु पूर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयां च भूव । सर्वत्रैवाभिधाप्रसङ्गे उत्तरस्य दौर्बल्ये बीजाभावात् । सूत्रं तु प्रकृतार्थविच्छेदकर्त्त्वेऽपि ब्रह्मपकारकत्वाहुरुहत्वाच व्याक्रियते—श्रुतिलिङ्गादयः पदिह विनियोजकाः । तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयो न संभवतीत्येकनापरस्य वाधो वक्तव्यः । स च बलवता दुर्बलस्येति स्मिते दौर्बल्यप्रतिपादकं सूत्रं श्रुतिलिङ्गेत्यादि । अस्यार्थः—श्रुत्यादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये यदपेक्षया अत्यरं तदपेक्षया तदुर्बलम् । कुतः, अर्थविप्रकर्त्त्वात्पूर्वापेक्षया विलम्बेनार्थग्रत्यायकत्वात् । यथा चैतत्तथोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । यथा—‘ब्रीहीनवहन्ति’ इति । अत्र क्रियाकलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीया निरपेक्षैव ब्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति । अर्थविशेषप्रकाशनामर्थं लिङ्गम् । यथा—‘बर्हिंदैवसदनं दामि’ इति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतया बर्हिंदैवने विनियोगः । परस्पराकाङ्क्षावशाक्यचिदेकसिद्धयेऽप्यवसितानि पदानि वाक्यम् । यथा—‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्चिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामस्ये जुष्टं निर्वपामि’ इत्यत्र लिङ्गेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेन ‘देवस्य त्वा’ इत्यादि भागस्यापि तत्र विनियोगः । लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण संबन्धं आकाङ्क्षापर्यवसन्नं प्रकरणम् । यथा—‘समिधो यजति’ इत्यादौ । अस्य हि

निषेधेन बलवदनिष्ठेहेतुत्पस्यावगतेरधिकत्वस्त्वपबलवस्यावधिसाकाङ्क्षात्तत्वेन विषभोजनस्यान्वय इत्यर्थः । न तत्प्रत्याया इति । न पुत्रस्त इत्यादिशब्दप्रत्याय्या इत्यर्थः । शब्देन ह्यर्थप्रतीतिद्वारा हर्षादयो जन्यन्ते न तु तत्प्रतीतिः । सा तु हर्षादिलिङ्गर्नेत्रविकासादिभिरिति भावः । ननु गङ्गाद्यर्थप्रतिपादनद्वारा तीरादिप्रतिपादनस्याभिधैव संभवान्नासन्मते लक्षणा नामातिरिक्तवृत्तिरिति तदुच्छेदो न दूषणमित्यतो दूषणान्तरमाह—किमिति चेति । सर्वत्रैवेति । श्रुतिस्थल इत्यलिङ्गादिस्यलेऽपि शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीयमानानां सर्वेषामर्थानामभिधैव प्रतीतौ लिङ्गादीनां दौर्बल्यहेत्वभावादिल्यर्थः । एतत्त्वोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । विनियोजकाअङ्गादित्वरूपविनियोगबोधकाः । निरपेक्ष इति । स्वार्थबोधकशब्दान्तरानपेक्ष

व्य
पु

दर्शपौर्णमासकथंभावाकाङ्क्षायां पाठवशाच्छेष्टत्वम् । स्थानं क्रमः । स चाने-
कस्याद्भातस्य संनिधिविशेषोपास्नानम् । यथा—‘दविधरसि’ इत्यत्राम्भेयामीषो-
मीयोपांशुयागाः क्रमेण ब्राह्मणेषु पठिताः । मत्रभागोऽपि क्रमेणानुमत्रणत्रयं
पठितम् । तत्राम्भेयामीषोमयोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः । ‘दविधरसि’
इत्यत्र तु न लिङ्गादृष्टिविशेषोजकम् । किं तु यस्मिन्द्रवेशे ब्राह्मणे उपांशुयाग-
विधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मत्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमत्रणेऽस्य
विनियोगः । समाख्या योगबलम् । यथा—हौत्रमौङ्गात्रमित्यादि । तत्र हि
होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्मणि होत्रादिभिर-
नुष्टेयानि । अथैपां विरोधोदाहरणानि—तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गस्य हुर्ब-
लत्वं यथा—‘कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सशसि’ इत्यादिकाया ऋचो विनियो-
जिका श्रुतिः ‘ऐन्द्रागाहंपत्यसुपतिष्ठते’ इति । अत्र चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपा-
लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति । अन्यप्रकाशस्यान्यत्र विनियोग-
योगात् । श्रुत्या गाहंपत्योपस्थापने स प्रतीयते । गाहंपत्यमिति द्वितीया हि
कर्मविभक्तिकृतया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति । क्रिया-
जन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् । एवमैन्द्रेति वृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वम् ।
क्रियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात् । तदत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः ।
न च वाच्यं निरपेक्ष्या द्वितीयया शेषित्वमार्त्रं प्रतीयते न त्वैन्द्रीमृतं प्रति ।
तच्चाम्भेयीमृतं प्रत्यपि संभवतीति कुतो विरोधः । ऐन्द्रेति पदमपेक्ष्य विशेष-
बोधनाद्विरोध इति चेत्, न तर्हि श्रुतेविरोधः किं तु वाच्यस्य । तच्च लिङ्गा-
पेक्ष्या हुर्बलमेवेति । यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः श्रुत्यैवावगम्यते । पदा-
न्तरपक्षेषात् विशेषे व्यवस्थाप्यते विशेषसंबन्धमात्रस्य पदान्तरसंबन्धाव्यतीतेः ।
तस्मान्तु श्रुतिसहस्रेणापि विनियोकुं शक्यते । यथा वह्निः प्रसेके । जलं वा
दाहे । अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रसोपेष्यनेऽस्या विनियोगः । तदनुरोधितया

इत्यर्थः । स्थानं क्रम इति । स्थानक्रमशब्दावेकार्थतया प्रसिद्धावित्यर्थः ।
संनिधिविशेषेति । कर्मान्तरव्याप्तृतेनोपलक्षितमित्यर्थः । तच्च द्विविधं समा-
नदेशत्वं समीपदेशत्वं चेति । तत्राद्यमुदाहारति—यथेति । अन्यत्र तु विरोधो-
दाहरणे वक्ष्यते । विशेषसंबन्धेति । शेषत्वशेषित्वयोर्निरूपकसंबन्धमात्रस्ये-
त्यर्थः । अयं भावः—प्रधानभूतशेषशेषित्वबोधकतया श्रुतिसत्र प्रधानम् । वाच्यं
तु तदेष्टक्षितविशेषसमर्पकं तदङ्गम् । प्रधानेन च व्यपदेशो न तु गुणभूतेनेति
श्रुतिलिङ्गयोरेवायं विरोध इति । किं च लिङ्गं बलीयसि सति यस्य बाधस्तेन लिङ्गस्य
विरोधो वाच्यः । न च लिङ्गस्य प्रावल्येऽत्र वाक्यवाचः । तस्य गाहंपत्यपदस्येन्द्र-
लक्षकतया द्वितीयायाः सप्तम्यर्थलक्षकतयाऽप्युपपत्तेः । किंतु श्रुतिरेव यथाशक्तप-

द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया । गार्हपत्यसमीपेऽनया इन्द्र उपस्थातव्य
इत्यर्थः पर्यवस्थति । सिद्धान्तस्तु—श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तद्वोध-
मपि येन लिङ्गं बलवद्विवेत् । तस्य च पूर्वं सत एव ज्ञानं विनियोगान्यथानु-
पपत्त्या पश्चादुपजायते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । नद्यनेनन्द-
उपस्थातव्य इति लिङ्गात्स्वरसः प्रतीयते । किं त्वीदिग्न्द्र इत्येतावन्मात्रम् ।
तथा च प्रकरणान्नानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थ्या ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या
विनियोगः कल्पनीयः । तथा चार्थविप्रकर्षः । तथा हि—श्रुतार्थपञ्चाधक-
न्यायेन शब्दोपस्थापितेनैव शाब्दी आकाङ्क्षा पूर्यत इति लिङ्गेनानया इन्द्र
उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया । ततस्या विनियोगो भवेत् । ततो
यावलिङ्गं श्रुतिकल्पनायै प्रेक्षान्तव्यापारं तावत्प्रत्यक्ष्या श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः
सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कथानुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छुते-
बैलवत्त्वात्तदनुग्रहतया सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं परमैश्वर्यवाचकतया गार्ह-
पत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यते । लिङ्गवाक्ययोर्यथा पुरोडाशस्य स्थानकरणस्थापन-
स्वरूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणे ‘स्मोनं ते सदनं करोमि वृतस्य धारया
सैंश्वेतं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेदैः सुमनस्यमानं’ इति
मत्रः पठितः । तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः सदने, शेषभागस्तु सादने
प्रयोक्तव्य इति लिङ्गात्प्रतिभाति । अयं मत्रः एकं वाक्यम् । यत्पदाक्षेपणे
यत्कल्पयामि तस्मिन्नीदेयेकार्थाच्छिद्दश्वत्वाद्विभागे साकाङ्क्षुल्वाच । ततशैक-
वाक्यत्वात्समस्त एवोभयत्र विनियोक्तव्यः ‘देवस्य त्वा—’ इत्यादिवेत् । इति
वाक्यादवगम्यते । तदनयोर्विरोधः । अत्र पूर्वपक्षः—अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते
पश्चात्तदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यत्कल्पितया श्रुत्या विनियोगो
भवेत् । यथा ‘देवस्य त्वा—’ इत्यादिमत्रे ‘अस्यै निर्वपामि’ इति पदयोः
समवेतार्थयोरेकवाक्यतया अतादशां पदान्तराणां सामर्थ्यकल्पना । तथा चैक-
वाक्यत्वनिर्बाहाय कूर्सं सामर्थ्यं न तद्ब्रह्मनुभर्हति । किं तु विनियोजिकां
श्रुतिं कल्पयत्समस्तमत्रविनियोजिकामेव कल्पयतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन
बलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभयत्र विनियोग इति । सिद्धान्तस्तु—यद्येकवाक्यतामव-

दरूपा वाच्यत इति तयैव लिङ्गस्य विरोध इति । स्वरूपसदिति । अन्यथा प्रामाण्यानुपपत्तेरिति भावः । न त्विति । अयोग्यतानिव्ययाभावस्यैव शब्दबोधेतुत्वादिति भावः । पश्चादिति । गौणसामर्थ्यस्य ज्ञानमुपजायत इत्यर्थः । विनियोजनेऽङ्गत्वबोधने । निराकाङ्क्षे श्रुतिकल्पनापेक्षारहिते । सर्वत्र शब्दस्याभिवेति मते तु मच्छ्रवणानन्तरमुक्तप्रनाज्ञा तेनेन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थसाम्यभिधैवगमते । श्रुत्यध्याहारानपेक्षणेन विप्रकर्षभावावैर्बल्यं न स्यादित्यवधेयम् । उभयत्रेति । सदने सादने चेत्यर्थः । प्रधानानुरोधेनाङ्गावृतोन्याय्यत्वादिति भावः । समस्त इत्यांशे वृथान्तः 'देवस्य त्वेत्यादिवत्' इति । तत्र हि निर्वपामिपैकृवाक्यतया देवस्य त्वेत्यादीनां

१. 'प्रकान्त' क. २. 'स्थान' ख. ३. 'सुषेव' क. ४. 'मेदध' क, 'मेद' ख.

गच्छैव सामर्थ्यमवधार्येत तदोपजीव्यत्वाद्वाक्यं बलवद्वेत् । न त्वेवम् ।
 प्रस्तुतावद्यतसामर्थ्यानां संनिहितपठितानां पदानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकतया
 चैकवाक्यत्वावधारणम् । यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि
 विभागे साकाङ्गाणि भवन्ति तावन्स्येकं वाक्यं भवति । अनुष्टेयश्चार्थो मत्रे
 प्रकाशमानः प्रधानम् । सदनसादने चात्र तथाभूते । तथा च सदनप्रकाशन-
 समर्थः पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभाग इति प्रतीताभ्यां तत्साम-
 र्थ्याभ्यां कूसेन श्रुतिद्वयेन द्रागेव तज्जगयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव
 प्रकरणपाठोपपत्तौ समस्तमत्रस्यैकवाक्यतादुद्धिरूपज्ञाप्याभासीभवति । लिङ्गेन
 बाधात् । तथा हृसमपि सामर्थ्यं न श्रुत्यन्तरं कल्पयितुमर्हतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वाक्यं
 दुर्बलम् । तस्माद्यत्रावान्तरवाक्यविरोधि लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थकेनकेन
 पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा सहैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं विनियोजकं
 श्रुतिकल्पनातुकूलं कल्पयति । यथात्रैव ‘स्योत्तं ते’ इत्यादिभागानाम् । वाक्य-
 प्रकरणयोर्यथा दर्शपौर्णमासप्रकरणे ‘इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत’ इत्यादिकः
 सूक्तवाक्लिगदः पठितः । तत्र च ‘इन्द्राद्याद्वाद्वयेतामवीवृधेतां महो-
 ज्यायो क्रातां अद्योपोमाविदं हविरजुपेतामवीवृधेतां महोज्यायो क्राताम्’
 इत्यवान्तरवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौर्णमासामिन्द्राद्यी ‘न देवते इति लिङ्गा-
 चत्पदमपनीयते । अमावास्यायां तु समवेतार्थत्वात्तद्युज्यते । तत्रैवं संदि-
 द्यते—इन्द्राद्यिपदैकवाक्यतापश्चात्ति अवीवृधेतामित्यादिपदाति तत्रापनेयान्यथवा
 प्रयोक्तव्यान्येवेति । तत्र प्रकरणात्ययोगः प्रतिभाति । असमवेतार्थतया देवता-
 मात्रास्यापनयनात् । वाक्यात्तु ताम्यपनेयानीति प्रतीयते । येन सह यदेक-
 वाक्यतापञ्चं तेन सहैव तदपनयनौचित्यात् । तदनयोर्विरोधः । तत्र प्रकरण-
 मेवाङ्गसंबन्धप्रतिपादकम् । अतस्य बलवद्वत्वाच्छेषभागः प्रयोक्तव्य एवेति
 पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्रकरणं विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकम् ।
 येनैवं भवेत् । किं तु तदपेक्षमेव । कथमन्यथा ‘पूर्णोऽहं देवयज्यया प्रजया
 पशुभिश्च जलिषीय’ इति पूर्णानुमत्रणमत्रं तदेवताविरहिणोदर्शपौर्णमासयोर्वै
 विनियुक्ते । ‘तिस्त्रै एवोपसदः साहस्र्य द्वादशाहीनस्य’ इत्यत्र चैकाहविधेयसो-

विशेषणद्वारा विशिष्टनिर्वापप्रकाशकत्वाद्यथा समस्तमत्रस्य निर्वापाङ्गत्वं न तु निर्व-
 पामील्येतावन्मात्रस्य तथात्रेत्यर्थः । दृष्टान्ते निर्वापूरुपार्थैकवाक्यादेकवाक्यत्वनिर्णयः ।
 इह तु सदनसादनयोरनुष्टेयार्थयोर्भेदादेकवाक्यत्वं बाधितम् । प्रत्येकलिङ्गवशाद्वि-
 भवाक्यत्वस्यैव निर्णयात् । अतो विभज्यैव विनियोगः पूर्वोत्तरार्थयोरिति सिद्धान्तः ।
 पूर्वोत्तरार्थयोरेकवाक्यतापश्चेन सामर्थ्यस्य कल्पनीयत्वात् । तत्तद्वागस्य सदनाद्य-
 र्थप्रकाशनसामर्थ्यस्य कूसुत्वादिति विप्रकर्षादित्यूहम् । सूक्तवाक्येति । सूक्तवाक-
 संज्ञको नितरामुच्चैर्गद्यते पञ्चते तादशो मत्रसमूहः । प्रकरणादिति । इतिकर्त-
 व्यताकाङ्गरूपप्रकरणस्यामावास्यापूर्णमासीष्ठोः समत्वादित्यर्थः । पूर्षेति । पुष्टदे-

मयागस्वरूपे साहे ज्योतिषेमादौ द्वादशोपसत्तां न बोधयति । सा पुनर्बहु-
दिवसविधेया सोमयागस्त्रपाहीननामक्रतुविशेषं नीयते । ‘अहः खः क्रतौ’
इत्युत्तुशासनात् । स्वस्त्रपालोचनायां तु श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा इतिति
प्रवृत्तिकेन यद्रूपमपनीयते यद्वाच्यत्र नीयते तद्विहायावशिष्टेन प्रकरणकाङ्क्षा
पूर्यते । यत्र तु विरोधिष्ठुत्यादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकम् । यथा—
‘समिधो यजति’ इत्यादिवोधितस्य समिधादेः । अत्र तु यथा लिङ्गेनेन्द्रादि-
भागोऽपनीयते तथा वाक्येन तच्छेषभागोऽपीति क्व पश्चात्प्रवृत्तिकस्य प्रकरण-
स्यावकाशः । न च तथात्वमस्यासिद्धम् । यतो वाक्ये पदानां संबन्धः
प्रस्तक्षसिद्धः । प्रकरणे त्वाकाङ्क्षावशात्कल्पनीयः । तथा च वाक्ये प्रथमसेवा-
भिधानसामर्थ्यं कल्प्यते ततस्येन श्रुतिस्त्वा विनियोग इति त्रुतीयः कालो
विनियोगस्य । प्रकरणेन तु प्रथमं वाक्ययोः संबन्धः कल्प्यते ततः सामर्थ्यमर्थ
श्रुतिरथ विनियोग इति चतुर्थः कालः । ततो वाक्यात्प्रथमं शेषभागस्यापनये
सिद्धे हृसापि श्रुतिरक्षित्विकरी । वाक्यविरोधादिति । प्रकरणस्यानयोर्थया—
राजसूयस्य प्रधाननानाकर्मत्सकस्य प्रकरणे प्रधानादभिषेचनीयादन्तरं शौनः-
शेषोपाल्यानमाश्रातम् । तत्र किं समस्तराजसूये तदङ्गमाहोस्तिदभिषेचनीय-

वत्यमनुमत्त्रणात्यत्यं मत्त्रम् । यागमनु पश्चान्मत्त्रणं प्रकाशनमिति तदर्थः । उपसत्ता-
मिति । उपसनामका इष्टिविशेषाः । साहस्राहा सहितस्यैकाहस्य ज्योतिषेमस्याहां
तत्संबन्धियागानां समूहोऽहीनः । विशेषमिति । सत्रसंज्ञकयागभिन्नमित्यर्थः ।
सत्राणां यागसमूहरूपत्वेऽप्यहीनसंज्ञत्वाभावात् । एकवचनमहीनत्वसामान्याभि-
प्रायम् । द्विरात्रिविरात्रादीनां बहूनां तथात्वात् । श्रुतेस्याहीनोदाहरणे तत्राहीनश्रुत्या
द्वादशत्वं ज्योतिषेमादपनीय द्विरात्रादौ नीयते । पूर्णानुमत्त्रणं च पूर्णयागे लिङ्गेन
नीयते । प्रकृते तु पूर्णमासां लिङ्गेनेन्द्राभिष्ठपदमपनीयते । वाक्येन च तदेकवाक्यतापन्नं
‘इदं हविः’ इत्याधीति बोध्यम् । समिदिति प्रथमप्रयाजनाम । तथात्वमिति ।
पश्चात्प्रवृत्तिकल्पमित्यर्थः । तथा चेति । वाक्य इत्यस्य विनियोजके सर्तीति शेषः ।
प्रथमसेवा पदानां समभिव्याहारमकल्पयित्वै । अभिधानेति । इदं हविरित्यर्थ-
विशिष्टेन्द्राभिष्ठेवताभिधानसामार्थ्यमित्यर्थः । श्रुतिरिति । इदं हविरित्यादिनेन्द्रा-
भिष्ठेवतप्रकाशनीयेत्येवंपेत्यर्थः । प्रकरणे तु विनियोजके सर्तीति पूर्ववत् ।
वाक्ययोरिन्द्राभीष्ठपदसहोचरितेदं हविरित्यभीष्ठेमाविदमित्यनयोः संबन्धो विशिष्टै-
कार्यप्रतिपादकत्वरूपः । ततस्तत्रैव सामर्थ्यम् । तत इदं हविरित्यादिना दर्शपूर्ण-
मासोपकारं द्व्या दृष्टरूपं यथासंभवं कुर्यादिति श्रुतिकल्पनं तया च विनियोगभुदिरिति
विप्रकर्षं इत्यर्थः । अत्रापि मत्त्राक्षराणां श्रवणमात्रेण प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्कल्पत्रीतेर-
भिधयैव सिद्धेर्वाक्यलिङ्गादिकल्पनाया अप्रसक्तेन दौर्बल्यं वाक्यात्प्रकरणस्य परमते
भवेदिति हेयम् । एवमग्रेऽपि नानाकर्मेति । इष्टिशुसोमयागात्मकसेत्यर्थः । अभि-
षेचनीयाद्यः सोमयागः । शुनःशेषो नाम ऋषिमुत्रः तस्योपाल्यानमाश्रातं पठितं शौनः-
शेषफ्राल्यापर्यातीति । शुनःशेषः किल हरिश्चन्द्रपुत्रेण पुरुषमेधार्थं पश्चत्वेन क्रीतः ।

मात्र इति संदेहः । तत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वात्सर्वाङ्गतावगम्यते । स्थानस्य तु बलवत्त्वेऽभिषेचनीयाङ्गता । तदनयोर्विरोधः । यद्यप्याकाङ्क्षासत्योहभयोरपि तु त्यबलता 'अयमेति मुत्रो राज्ञः' इत्यादौ 'गामानय' 'प्रासांदं पश्य' इत्यादा- द्वुभयविरहेणान्वयावोधात् । तथापि विनिगमनाविरहादुभयोस्तुल्यबलत्वोऽच- विकल्पेनाङ्गतास्तिवति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । आकाङ्क्षासंनिधी द्वे अपि विनियोग- प्रयोजिके इत्युभयसंमतम् । राजसूये च कथं स्यादित्याकाङ्क्षा क्षत्रियस्य धर्ति यावदनुवर्तते । संनिधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिं संनिहितत्वादस्त्वेव । अभिषेचनीये च सत्यपि संनिधाने आकाङ्क्षा उत्थाप्या । तथा च यदोत्थिता- काङ्क्षेन प्रकरणैकवाक्यत्वं कल्पनीयं तदा संनिधानादाकाङ्क्षोत्थापनम् । तथा चैकत्र सामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युच्यनं विनियोगः । अपरत्रैकवाक्यताकल्पनं साम- र्थ्योन्नयनं श्रुतिकल्पनं विनियोगश्चेत्यर्थं विप्रकर्षात्स्थानस्य दुर्बलत्वात्प्रकरणेन सर्वत्र राजसूये शौनःशोफोपाख्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति । स्थान- समाख्ययोर्यथा—इर्शपौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे सान्नाय्य- क्रमे 'शुन्धधं दैव्याय कर्मणे' इति मत्रः श्रूयते । स च प्रकरणादर्शार्थः । तथात्वं च तस्य समवेतार्थत्वेनौचित्याकस्यच्छुद्धयने विनियोगाङ्गवेत् । शुन्ध-

स च वरुणाय स्वस्यालम्भे क्रियमाणे तं तुष्टव । स चैनं ररक्षेत्युपाख्यानस्वरूपम् । ननु स्थानसात्तिरूपस्याकाङ्क्षासूप्तप्रकरणाद्वलत्वमसंभवि । द्वयोरप्यनवयवोधहेतु- त्वाविशेषात् । अतः कथं स्थानादभिषेचनीयमात्राङ्गत्वपूर्वपक्षे इत्याङ्गते—यद्य- पीति । अयमेतीत्यादौ पुत्रपदार्थेन जनितान्वयवोधत्वेनाकाङ्क्षाविरहान्नराज्ञः पुरुषा- न्वयवोधः । गामित्यस्य चासत्यभावात् पश्येत्यनेनान्वयवोध इत्यर्थः । समाधते— तथापीति । अन्यतरस्वारस्यालगाङ्कीकारयोर्विनिगमकाभावात्सर्वाङ्गत्वे चाभिषे- चनीयसंनिधिस्वारस्यभङ्गापत्तेरभिषेचनीयमात्राङ्गत्वे च प्रकरणस्वारस्यभङ्गापत्तेसम- यानुग्रहाय विकल्पेनाङ्गत्वं भवतिविति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः । कथं स्यादिति । राज- सूयेन साराज्यं कथं स्यादित्याकाङ्गत्यर्थः । क्षत्रियस्य धृतिर्नाम सोमयागविशेषतः त्वर्यन्तमित्यर्थः । पवित्राख्यसोमयागादारन्येति बोध्यम् । उत्थाप्येति । अभिषेचनी- यत्वेन साराज्यसाधनत्वस्य शब्देनानुकूलत्वेन रूपेणिकर्तव्यताकाङ्क्षा न सिद्धेत्यर्थः । उत्थितेति । राजसूयत्वेन रूपेणोत्पत्तिता कुसाङ्काङ्क्षा यस्य तेन प्रकरणेन । तद्रूपतयागसमूहेनेत्यर्थः । एकत्र प्रकरणे । अपरत्र स्थानस्थले । अत्र पूर्वपक्षे पवित्रा- ख्यसोमयागे समूहान्तर्गते यस्मिन्पैदङ्गत्वं तदा तदिकृतावतिदेशतः प्राप्तिः । यदा तु केवलाभिषेचनीयाङ्गत्वं तदा पवित्राख्यसागानङ्गत्वात्तदिकृतो नातिदेशतः प्राप्तिरिति प्रयोजनं ज्ञेयम् । सान्नाय्यं दधिपयसी । तयोः क्रमे सर्वीपस्थे । पौरोडाशेति । पुरोडाशसंबन्धीनि पौरोडाशीनि पात्राणीत्याहत्य तत्पात्राणि प्रतिभ्रत्याङ्गत्वं समाख्ययोक्तमित्यर्थमीद्वायार्थकथनम् । वल्लुतः पुरोडाशमन- यिकृत्यप्रत्यत्तं काण्डं पौरोडाशिकमित्येव व्युत्पत्तिः । अन्यथा पात्रासंबन्धिमत्याणां तत्समाख्या न स्यादित्यूहम् । अत एव सिद्धान्ते पुरोडाशमन्यविशेषयोः

नीयं चात्र द्वयमुपस्थितम् । साक्षात्यपात्रं पुरोडाशपात्रं च । तत्र समाख्या-वशात्पुरोडाशपात्रशुन्धने विनियोगः प्रतिभाति । स्थानवशात् साक्षात्यपात्राणाम् । तदनयोर्विरोधः । तत्र पूर्वपक्षः—पौरोडाशशब्देन पुरोडाशसंबद्धान्युच्चन्ते । तात्पर्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकमिति । अतः समाख्या श्रुतित एव साक्षात्द्विनियोजिका । कमस्तु प्रकरणाद्यन्नद्वारा तथेति समाख्या बलवतीति । सिद्धान्तस्तु—पौरोडाशिकपदं न पुरोडाशमत्रविशेषयोः संबन्धमाह किं तु पुरोडाशविशिष्टं काण्डम् । वैशिष्ट्यानुपपत्त्या तु संबन्धस्तत्र कर्त्तयते । सोऽपि न शेषशेषिभावः किं तु संबन्धमात्रम् । तद्वारेण तु मत्त्रभेदसापि तदनुमानम् । तथा च समाख्यायापि क्रमादिकसुचीय विनियोगो न तु श्रुत्यैव । एुं च समाख्यया क्रमोऽनुमेयस्तेन प्रकरणं तेन वाक्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिस्था विनियोग इति समाख्यायां पष्ठः कालो विनियोगस्य । स्थाने तु क्रमः प्रत्यक्ष एवेति न कल्पनीयः । तथा च तेन प्रथमत एव प्रकरणमनुमेयं तेन च वाक्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिस्था विनियोग इति पञ्चमः कालः । तस्मादर्थविग्रहपर्यत्समाख्या स्थानतो हुर्वलेति न पुरोडाशपात्रशुन्धनेऽस्य विनियोगः । कथं तर्हि काण्डस्य पौरोडाशिकसंज्ञा । पुरोडाशसंबन्धिवहुमत्रवित्तवादित्यवेहि । तदृयं निर्मलितोऽर्थः—

‘एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरपकारितम् ।
श्रुत्यैव प्रति वैपम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥
वाधिकैव श्रुतिर्मिलं समाख्या वाद्यते सदा ।
मत्यमानां तु वाद्यत्वं वाधकत्वमपेक्षया ॥’

इत्यलमतिविस्तरेणति प्रकृतमनुसरामः ॥

पूर्वोक्त इषुदृष्टान्तो वैपम्यादनुपपत्त्यः । तथाहि तत्र वैगव्यापारश्च स्वरूपमत एव जनकतया दीर्घदीर्घतरत्वं संभवति । अभिधायास्तु ज्ञातया एवानुकूलत्वाद्यज्ञनिष्ठतया चाज्ञानादित्यन्विताभिधानवादेऽपि ‘निःशेष—’ इत्यादौ विधेच्चञ्चत्वमवेति स्थितम् । किं च यदि वस्तुगत्या पदार्थान्तरेण योऽन्वितः

संबन्धेऽभिधानमेव निरस्य पुरोडाशविशिष्टकाण्डस्याभिधेयत्वमाह—किं त्विति । ‘सर्वत्र योगिकैः शब्दैर्द्वयमेवाभिधीयते । नहि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवात् ॥ इति वार्तिकोक्तेरिति भावः । संबन्धस्तत्रेति । अयमेवोपस्थापकतया स्थानपदार्थः । मत्त्रभेदस्य शुल्कव्याभित्यादिमत्रविशेषस्य । वस्त्वन्तरपेति । श्रुत्यैव विनियोगं प्रलेकादिसंख्या वस्तुव्यवधानप्रयुक्तं लिङ्गादीनां वैपम्यमर्थाङ्कुल्यादिभ्यः प्रतीयत इति योजना । अपेक्षयेति । पूर्वपेक्षया वाद्यत्वम् । यथा लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया वाक्यायेक्षया तु वाधकत्वमित्यर्थः । विधेरिति । तस्यान्तिकं न गतासीति वाच्यनिवेदविपरीतय गतासीति विधिरूपसार्थस्येत्यर्थः । नन्वभिधाव्यापारस्य दीर्घादीर्घतरत्वोक्त्यैवेतरसहकारिसापेक्षत्वावगमाङ्कुल्यादिपूर्वपूर्वसापेक्षत्यैव लिङ्गादेवोधकत्वाङ्किकारात्मोक्तसूत्रविरोधः । तात्पर्यविषयः शब्दभिधेय इति च सामान्यतः

सोऽभिभयोपस्थाप्यत इत्यन्विताभिदानं तदावश्यं व्यञ्जना स्तीकार्या । अन्यथा 'रुचि कुरु' इत्यादिशब्दस्य दुष्टव्यं न स्यात् । दुष्टिहेतोरसम्यार्थोपस्थितेस्त्राभावप्रसङ्गात् । तदश्यस्यान्व्यानन्वितत्वात् । किं च वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यञ्जयत्वं अकभाव इत्यवश्यं काव्यज्ञदृष्ट्यापि स्तीकर्तव्यम् । अन्यथा कष्टत्वादयोऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषाः इति विभागो न स्यात् । वाच्यस्याविशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वसादुष्टत्वस्य वा प्रसङ्गात् । व्यञ्जनाभ्युपगमे तु व्यञ्जनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यञ्जयेऽनुकूलत्वं शृङ्खारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था । एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचिक्षाव्यानुगुणत्वमिलापि व्यवस्था न स्यात् । दृश्यते चासौ । यथा—'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः' । इतादौ न पिनाक्यादिपदमनुकूलम् । किं तु जुगुप्याव्यञ्जकतया कपालिपदमेव । ननु द्वयमप्येतद्युक्तम् । व्यञ्जयत्वेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्तीकार एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चेत, न । अभिधास्तीकारे संकेतग्रहं विना तदनुपस्थितिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किं च काव्ये शास्त्रे वा वाच्यव्यञ्जयोः प्रतिपच्चिहेतुव्यापारभेदनिवन्धनो भेदोऽवश्यं स्तीकर्तव्यः । वैधर्म्यदर्शनात् । वाच्ये ह्यर्थः सर्वैरेक एव प्रतीयत इति नियतः । व्यञ्जयस्तु वक्तुप्रकरणादिवशादनियतः । तथा हि 'गतोऽस्तमर्कः' इति वाच्ये रौद्रः सेनापतीन्प्रति शत्रूणां हठेनामर्दनावसर इति, दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सख्या वासकसज्जां प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्मकरस्य सहकर्मे कुर्वतः प्रति कर्मकरणान्निवर्तमान्मह इति, भृत्यस्य धार्मिकं प्रति सांघ्रो विधिस्तपक्रम्यतामिति, आपस्य कार्यवशेन वहिर्गच्छतः प्रति दूरं मा गा इति, गृहिणो गोपालकं प्रति सुरभयो गृहं

संकेतग्रहात् तदग्रहदोषः । अत एव निःशेषेत्यादौ तदन्तिकमेवेति विधौ तात्पर्यादभिवैव । प्राथमिकार्थस्तु न मुख्यतया तात्पर्यविषयः । किं तु विष्वुपायतयैवेति न तन्मात्रेण वाच्यपर्यवसानमित्यतो दोषान्तरमाह—किं चेति । अन्यानन्वितत्वात्त्वेनातात्पर्यविषयत्वात् । नन्वतात्पर्यविषयाननुभावकत्वेऽप्यसम्यार्थसमरणमात्रेण दुष्टवोपपत्तिरत आह—किं चेति । अयं भावः—व्यञ्जनानभ्युपगमे दोषाणां वाच्यार्थीप्रतिबन्धकत्वेन वाच्यार्थापर्कषकत्वेन वा यथार्थं दोषत्वं वाच्यम् । तथासति वाच्यार्थस्य सर्वत्रैकरूपत्वाच्छृङ्खार इव रैद्रेऽपि दुष्टत्वं स्यात् । अदोषत्वे शृङ्खारेऽपि तथात्वं स्यात् । रतिक्रोधादिव्यञ्जयभेदेन तु प्रतिकूलत्वानुकूलत्वाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेरिति । ननु किंचेत्यादिनोक्तं दोषद्वयमयुक्तम् । व्यञ्जयत्वेनाभिमतस्यौजोगुणादेस्या वाच्यत्वस्यैवाभ्युपगमेन रौद्रादावदोषत्वस्य शृङ्खारादौ दोषत्वस्य चोपपत्तेः । एवं कपाल्यादिपंदस्यापि व्यञ्जयत्वेन भवदभिमताया जुगुप्साया वाच्यत्वस्यैवाद्युक्तिरुक्त्यानुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्विति । सेनापती-

प्रवेश्यन्तामिति, दिवसेऽतिसंतसस्य बन्धून्प्रति संतापोऽधुना न भवतीति, आपणिकानां भूलान्प्रति विक्रेयवस्तुनि संद्रियन्तामिति, नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभूर्तुंकायास्तत्कथं प्रति नागतोऽयं प्रेयानिति, एकस्यैव वा वक्तुव्वहून्प्रति तत्त्वप्रकरणंवशादेवमादिरनवविद्यज्ञेयोऽर्थः प्रकाशते । वाच्यस्तु सर्वान्वयविशिष्ट एव । न तु नैतद्वाच्यवैधर्म्यम् । नानार्थैसैन्धवादिपदे नानार्थावगतिदर्शनादिति चेत्, न । एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थैक्यनियमात् । यदग्रे वक्ष्यति—‘लक्षणीयार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थेपदाभिधेयविद्वितत्वमेव’ इति । तथापि यत्र लवणाधिकारिणः प्रति सकलस्वामिनः ‘सैन्धवसानात्’ इति पदप्रयोगसात्रान्नियतत्वं द्वुर्वारमिति चेत्, न । तात्पर्यज्ञानात् । न ह्यत्र सैवैर्वाच्यैः समं सर्वव्यञ्जयानां भेदः प्रतिपादयते । किं तु ‘गतोऽस्तमके’ इत्यस्त्र वाच्यव्यञ्जयोः । तथा च तद्वाच्यस्य नियतत्वम् । तदर्थपुरस्कारेणैव सर्वेषां व्यञ्जयस्यापि प्रतीते । तदर्थं नियतत्वानियतत्वस्तुपविरुद्धधर्मसंसर्वोऽभिहितः । एवं विलक्षणस्वरूपकालादिभेदोऽपि भेदको द्रष्टव्यः । वैधर्म्यसत्त्वोऽपि यद्यभेदः स्यात् द्वा नीलानीलादेरपि न क्वचिद्देदः स्यात् । वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम्—‘अयमेव भेदो भेदहेतुवा यदिरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च’ इति । सुप्रसिद्धत्र तत्र तत्र स्वरूपभेदे भेदः । तत्र ‘निःशेष-इत्यादौ,

‘मात्सर्थ्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्याद्युदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत सरसेरविलासिनीनाम् ॥’ इत्यादौ,

न्प्रतीत्यादि प्रत्यन्तेषु सर्वेषु वाक्ये इत्यसान्वयो द्रष्टव्यः । तत्कथं प्रति नायकागमनकथं प्रति । अयमेवेति । विरुद्धधर्मसाध्यास आश्रयत्वं यद्यमेव भेदो न ततोऽन्य इति प्राचीनानां केषांचिन्मतम् । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । अयमेवेति विवेयाभिप्रायं पुस्त्वम् । ‘सा वैश्वदेवी’ इतिवत् । तथा कारणभेदो भेदस्य विरुद्धधर्मरूपस्य हेतुः । स्वरूपभेदोऽपि निषेधत्वाविधित्वादिरूपविरुद्धमें सति भेदः सुप्रसिद्धः । सर्वेषां प्रतीतिविषय इत्यर्थः । स्वरूपभेद इति । विरुद्धे यद्योद्यतावच्छेदकं रूपं तद्रूपो भेद इत्यर्थः । वक्तारि प्रतिश्लोकवक्तारि । आश्रयो निमित्तम् । पदेति । पदं च शब्दैकदेशभूतकाकादि च तदर्थः । शब्दार्थो वर्णा: संघ-

१. ‘प्रकरणादि’ स्त्र. २. ‘हे आर्य विदासः, भूधराणां पर्वतानां नितम्बा मध्यमाः किमु सेव्या भजनीया उत सरेण कंदपैय सेरा: स्मितयुक्ता या विलासिन्यः प्रदास्तासां नितम्बाः कटिप्रदेशाः सेव्या इति संशये मात्सर्थमेकतरपक्षेणेतरत्राद्युपामुत्सार्य व्यक्त्वा भयि वा प्रशोत्तरपरिश्रमदानामात्सर्थमपहाय विचार्यं न त्वयहेलनया समर्याद्य भयादासहितं यथा स्यात्तथा । सप्रसामिति यावत् कार्यं कर्तव्यमुदाहरन्तु । सयुक्तिकं कथयन्तिवल्यर्थः । क्विन्विति उतेति च संशयार्थकं सप्तम्यन्तरम् (?) ‘इदं वदन्तु’ इति पठे निर्धार्येत्यध्याहृवेदं कोटिद्वयं निर्धार्यं वदन्विवर्थः । उत्तरार्थमायोत्तरवेन व्याचक्षाणानां त्वभिप्रायं न विद्यः । अत्र वाच्यः संशयः । व्यञ्जयस्तु शान्तशृङ्गार्यन्यतरगतिनिश्चय इति स्वरूपवैलक्षण्यम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्य
पु

‘केथमवनिप दर्पों यश्चिशातासिधारा-
दलनगलितम् भ्रां विद्विषां स्तीकृता श्रीः ।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वलभा कीर्तिरेभिः ॥’

इत्यादौ च स्वरूपभेदः । प्रथमे हि वाच्यो लिषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः । द्वितीये वाच्यः संशयरूपो व्यङ्ग्यस्तु शान्ते शङ्कारिणि वा वक्तरि तदुचितैक-कोटिनिश्चयः । तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः । कालभे-दस्तु सर्वत्र । पूर्वे हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्र-माश्रयः । प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतकाकादितदर्थवर्णसंबटना इत्या-श्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणकोपादिमात्रेणावगमः । प्रतीयमानस्य तु प्रतिभा-नैर्मल्येनाप्यविकेनेति ज्ञापकभेदः । वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम् । अन्येन तु विद्यरूपदवाच्यस्य सहदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः । ‘गतोऽ-स्तमके’ इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एकः । प्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः ।

‘कस्स व ण होइ रोसो दहूण विआँ सब्बण अहरम् ।
सभमर पडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एहिम् ॥’

ठना रचना चेत्यर्थः । काकोव्यन्यात्मकशब्दविकारत्वात्तदेकदेशत्वम् । एवं प्रत्य-यादिरप्यैकदेशो वोध्यः । कस्सेति । ‘कस्य वा न भवति रोषो द्वाग्रा प्रियाया-सब्रणमधरम् । सभमरपद्माग्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥’ सखी नायिका ।

१. ‘हे अवनिप अवनिं पाति रक्षतीति तथाभूत राजन्, यद्विषां श्रीः शत्रूणां लक्ष्मीः स्तीकृता गृहीता तत्त्वादेतोर्दर्पों गर्वः कर्थं युक्त इति शेषपूरणेनान्वयः । ‘दर्पोऽर्यं’ इति पाठे स्तीकृतोऽर्यं दर्पः कथमिति संबन्धः । कथंभूतानां विद्विषाम्, निशाताया तीक्ष्ण-यासिधारया यद्वलनं छेदनं तेन गलिताः पतिता मृथनो येषां तादृशानाम् । कथम-युक्तो दर्पस्तत्राह—नन्वित्यादि । नन्विति यत इत्यर्थः । यतो निहतारेमौरितशत्रोरपि तत्र बलभा प्रियासौ प्रसिद्धा कीर्तिरेभिर्वैरिभिः किं त्रिदिवं सर्वं प्रति न नीता । अपि तु नीतैवेत्यर्थः । कीदृशैः, अपगताङ्गैः । हीनाङ्गैरित्यर्थः । तथा च जीवत्येव त्वयि त्वद्वल-भाया हीनाङ्गैः शब्दभिरपहरणाङ्गवेऽनुचित इति निन्दामुखेन स्तुतौ पर्यवसानाद्याजस्तु-तिरलंकारः । अत्र निन्दा वाच्या स्तुतिर्व्यङ्ग्येति स्वरूपभेदः’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘कस्सेति । परपुरुषखण्डिताधरतया कुपिते प्रोष्यागते पल्लौ सख्या निरपराधत्वबो-धनाय प्रतारणेक्षिरियम् । वारिता अधरदशनपर्यवसायिसभ्रमरपद्माग्राणं निखुवनं च मा दृथा इति निवारितापि वामा निवारिताचरणात्प्रतिकूला । सहस्रेत्यनन्तरं पत्युर्ग-ञ्जनमिति शेषः । इदानीमविचारदशायामुपनायिकासनिवौ च । तदा सर्वं सुखायासीद-धुना तु दुःखदमिति भावः । अत्र वाच्यार्थस्य संवेद्या सखी विषयः, व्यङ्ग्यार्थस्य तु तत्कान्तः । भ्रमरक्षतोऽर्यं व्रणो न तूपतिकृत इति तं प्रति बोधनाद् । अतो विषयभेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इत्यादौ वाच्यार्थेत्य संबोध्या सखी विषयः । तत्र हि वाच्योऽथः श्रोतुर्ब्ध-
वतिष्ठते । प्रतीयमानस्य तु अमरेणास्या अधरः खण्डतो न तृपतिनेति
तत्कान्तः । ममैवं वैद्यन्धमित्यस्य ग्रतिवेशिनी । इदं मया समाहितं पुनरेवं
त्वया न विषेयमित्यस्योपयत्तिः । एवं सप्तव्यादिर्विषयोऽपीति विषयस्य भेदः ।
एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यञ्जयोर्भेदः । किं च वाचकव्यञ्ज-
कयोरपि वैधर्म्यादेदो वक्तव्यः । यतो वाचकस्य संकेतितार्थोपेक्षा । संकेतित
एव छार्थोभिधा प्रवर्तते । न त्वेवं व्यञ्जकः । अन्यत्रापि व्यञ्जनया प्रत्यय-
जननात् । यच्चोक्तम्—‘तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणं’ इति तदितोऽप्यनुपन्नम् ।
यतो व्यञ्जयस्य वाच्यतात्म्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः ।
अन्यथा सर्वत्र सर्वव्यञ्जयप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा च यत्र ‘वाणीरकुड़ङ—’ इत्यादौ
व्यञ्जयप्रतीतात्रपि वाच्य एवं चारुत्वविश्रामस्तत्र तात्पर्याविषयो व्यञ्जोऽर्थः
कथं प्रतीयेत । ‘त्यपरः शब्दः’ इत्युक्तस्ते तु सुतराम् । एतेन ‘तात्पर्यमेव
व्यञ्जयप्रतीतौ व्यापारः’ इत्यपि निरसन् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीय-
मानेऽर्थे व्यापारः । नन्वस्तु लक्षणा । नहि वाच्यवलङ्घयोऽपि व्यवस्थितो
विशेषव्यपदेशाहेतुर्वा । यतः ‘रामोऽस्मि सर्वं सहे’ इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःख-
भाजनत्वम् ।

‘प्रत्याख्यानरूपेः कृतं समुचितं कूरेण ते रक्षसा

सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धन्ते यथोच्चैः शिरः ।

उपपतिर्जारः । इतीति । इत्यस्य प्रतीयमानस्येत्यर्थः । तत्कान्तस्तरया नायिकायाः
पतिः । सप्तव्यादिरिति । प्रियाया एवं दर्शने रोषो नायियाया इति व्यञ्जयस्य
विषय इत्यर्थः । स्वरूपादिभेदादिति । तत्प्रतीतेरिलर्थः । ननु वाच्यवैधम्येण
तद्देवेऽपि सिद्धिः । नानात्वार्थान्तरसंक्षिप्तवाच्यात्मन्ततिरस्कृतवाच्यत्वशब्दार्था-
नव्यव्यतिरेकानुविधायित्वप्रकरणादिसापेक्षत्वादिलक्ष्यसाधम्यस्य व्यञ्जोऽपि सत्त्वा-
दिति शङ्कते—न त्विति । अन्यत्रापि व्यञ्जत्वाभिमतेऽपि भाक्तेऽपि । तस्माद-
भिधेयादन्यो भक्तिरक्षणा तथा मार्गणं प्रकाशनं यस्य स इत्यर्थः । प्रकरणादी-
लादिपदेन वक्त्रादिवैशिष्ट्यपरिग्रहः । नियतत्वमेवेति । एकसिन्वाक्य इति

१०. ‘प्रत्याख्यानरूपेरिति सीतां प्रति रामसोक्तिः । हे प्रिये, इति भावनोपनीतां प्रति
संबोधनम् । प्रत्याख्याने निराकरणे रुचिर्यसाः । तत्पराया इत्यर्थः । ते तव कूरेण
रक्षसा रावणेन समुचितं कूरयोग्यं कर्म कृतम् । तच्च त्वया तथा सोढं यथा कुलस्तो
जनो मछलक्षण उच्चैरुत्तं दिशो धत्ते । क्षाधनीयत्वात् । अन्यथा लाञ्छनेन नन्मीभावा-
पत्तेः । रामेण तु मया प्रेम उचितं योग्यं न छृतम् । किंभूतेन, प्रियं जीवितं यस्य तथा
भृतेन । युनः किंभूतेन, संप्रलस्तां दशायां व्यर्थमिदं धनुर्विन्रता धारयता । प्रतिकारा-
समर्थत्वात् । तथा तव व्यापदां विपत्तीनां साक्षिणा द्रष्टा । लोहातिशयेन तन्मयीभावा-
दिति भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ॥

अ
पु८
।
।
।

व्यर्थं संप्रति विभ्रता धनुरिदं व्यद्यापदः साक्षिणा

रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेमणः प्रिये नोचितम् ॥

इत्यत्र कातरत्वम् 'रामोऽसौ भुवनेतु विक्रमगुणैः-' इत्यत्र खरदूषणादिह-
न्तृत्वं च लक्ष्यते । अतो रामपदस्य लक्ष्य एवानेको भवति । अर्थान्तरसंक्रमि-
तवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति । एवमन्यत्रापि स्यात् । तदुक्तम्—
'भाक्तमार्गस्तदन्यः' इति । लक्षणीयविशेषावागमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण शक्या-
र्थेन स्यात् । अतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानः । मैवम् । लक्षणीयस्य नाना-
त्वेऽपि हि नानार्थसैन्धवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव । न खल्वनियत-
संबन्धो सुख्येनार्थेन लक्ष्यितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन नियत-
संबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमध्ये दर्शयिष्यते ।
किं च 'अत्ता एत्थं णिमज्जइ-' इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा ।
सुख्यार्थवाधाभावात् । ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्यथानुपपत्तिः । 'छद्विणो
यान्ति' इत्यादाविवेति चेत्, न । लक्षणायां प्रयोजननियमात् । तस्य च
व्यापारान्तरागम्यत्वात् । तदृथं व्यज्ञनास्तीकारे किं प्रथमतोऽपि लक्षणया ।
अथ निरुद्गलक्षणायामिवान्यत्राप्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेत्, न । यथा हि
संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा सुख्यार्थवाधतद्योगरूढप्रयोजनान्यतरस्य सुख्यार्थ-
संकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा । तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्य वा भावे भवेत् ।
यतः संकेतग्रहसापेक्षात् एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः । किं च न लक्षणा-
व्यञ्जनत्रोरभेदः । लक्षणामुपजीव्यात्वापारात् । नापि लक्षणानुगतमेव ध्वन-
नमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यम् । अभिधोपजीवनेनापि भावात् । न च
लक्षणाभिधोभयानुसार्येव । वर्णमात्रानुसारेणापि हि इत्यते रसादिव्यञ्जना । न
च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा । नापि शब्दानुसार्येव । विकसन्वर्तकीनेत्रत्रिभाँ-
गालोकनादावपि प्रसिद्धेः । तस्यादिभिधालक्षणात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वनन-
व्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनप्हवनीय एव । तत्र 'अत्ता एत्थं

शेषः । व्यज्ञयस्य त्वेकत्रैव वाक्ये 'गतोऽस्तं' इत्यादावनियतत्वमुदाहतम् । ननु लक्ष-
णाप्यनियते कुतो न स्यादत आह—न खलिवति । सामाधादिनियतसंबन्धन्येव
लक्षणाश्रयणादिति भावः । लक्षणामुपजीव्येति । तथा निमित्तप्रयोजनयोरभेद-
दासंबव इति भावः । नापीति । लक्षणान्यव्यतिरिक्तानुपिधायित्वाद्यञ्जनस्य ध्वने-
व्यञ्जयस्य यद्वननं तल्लक्षणमेवाङ्गीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । न चेति । तथा चान्यतरा-
नुसारित्वनियमादन्यतरस्वरूपैव व्यज्ञना न तु व्यतिरिक्तेत्यर्थः । वर्णेति । 'मूर्ति
वर्गान्यगा-' इति वक्ष्यमाणवर्णानां माझुर्येणुग्नद्वारा रसभावव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वादवश्यं शक्तिलक्षणान्यतरभेदसिद्धावन्यत्रापि व्यज्ञनयैव बोधसंभव इत्यर्थः ।
नगुवर्णानामप्येकाक्षरकोषादितो वाचकत्वमस्येवेत्यत आह—नापि शब्देति । निय-

णिमज्जइ—' इत्यादौ व्यङ्ग्योऽर्थो नियतसंबन्धः । 'कस्स व ण होइ रोसो—' इत्यादावनियतसंबन्धः । 'नियतसंबन्धत्वं च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्येरेकविषयतात्मकम् । प्रथमे तस्य भावः । पथिकरूपैकविषयत्वत्वात् । द्वितीये तु तदभावः । सखीतत्कान्तादिविषयमेदात्' इति केचित् । तत्र सम्यगाभावित । लक्ष्यस्य नियतसंबन्धत्वमेव, व्यङ्ग्यस्य तु तथात्वमन्यथात्वं चेति पूर्वप्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणं नियतसंबन्धत्वं वाच्यम् । न चोक्तं तथा भवति । अन्ये तु 'प्रथमे सर्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः द्वितीये तु कान्तस्यैव सत्यतयान्येषां त्वसलतयेति नियतानियतसंबन्धत्वम्' इत्याहुः । तदपि न मनोरमम् । यत पुर्वं वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमुच्यते । न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेः । तस्याद्वियतसंबन्धत्वं तेन वाक्येन सह ज्ञाप्यत्वरूपसंबन्धनियम इति युक्तमुत्पश्यामः ।

संबद्धसंबन्धो यथा—

'विवेरीशरए लच्छी दब्बं दहूण णाहिकमलटम् ।

हरिणो दाहिणणश्चं रसाउलाङ्गच्चि ढकेहू ॥'

अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वे तन्मीलनेन सूर्यस्त्वमयः । तेन पद्मसंकोचः । ततो ब्रह्मणः स्थगनम् । तसिन्सति गोपनीयस्याङ्गस्यादर्शनेन निर्यत्राणं निधुवनविलसितमिति संबद्धसंबन्धानि घोलन्ते ।

वेदान्तिनस्तु—“क्रियाकारकादिपुरस्कारेण शब्दानां प्रवृत्तिर्धर्मधर्मिभावम्-पुरस्कृत्य न संभवति । धर्मधर्मिभावश्च प्रपञ्चगोचरो वा स्याद्वागोचरो वा । नाथः । प्रपञ्चस्य वाच्यत्वात् । नान्त्यः । ब्रह्मणो धर्मशून्यत्वात् । अतः पद-

तसंबन्धादिषु मध्ये । एकविषयतेति । एकसंबन्धत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमित्यर्थः । न चोक्तमिति । लक्ष्यप्रतीतिस्थले वाच्यस्य वाधादप्रतीतेरिति भावः । तेन वाक्येनेति । तदाक्यजन्यज्ञाने विषयत्वनियम इत्यर्थः । अत्रेत्यादौ व्यङ्ग्यं नियमतत्तदोष्यम् । अन्यस्याप्रतीतेः । कस्स वेलादौ तु सर्वेषामेकव्यङ्ग्याप्रतीतेन तथा नियम इति भावः । विवरीयति । 'विपरीतरते लक्ष्मीवृद्धाणं दृष्टा नाभिकमलस्थम् । हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला ज्ञायिति स्थगायति ॥' निर्यत्राणं शङ्कारहितम् । क्रियाकारकादीति । आदिना तद्रिशेषानां संग्रहः । पुरस्कारेण तद्वावद्वारेण प्रवृत्तिर्वाक्यार्थोघकता धर्मेति । अपुरस्कृत्यानादत्य । कारकाणां क्रियाधर्मत्वस्य विशेषणानां नेत्यादीनां च कारकविशेषणत्वस्यावश्यकत्वात् । वाच्यत्वादिति । तथा च सत्यादिवाक्यं वाचितार्थकं स्यादिति भावः । धर्मशून्यत्वादिति ।

१. 'विवरीयति । रसेन भुरतरसावेशेनाकुला भुरतान्निविरुद्धमश्चमा । स्थगयत्याच्छादयति । श्वर्णं स्पष्टार्थम् । अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता तन्मीलनेन च सूर्यस्त्वमस्तेन च पद्मसंकोचस्तेन ब्रह्मणः स्थगनं तसिन्सति गोपनीयस्यादर्शनशङ्काविरहेणप्रतिरूपं निधुवनविलसितमिति संबद्धसंबन्धानि व्यञ्जन्ते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

वा भागमन्तरे एव 'सत्यं विज्ञानं' इत्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डवाचकम्'

पदार्थविभागमन्तरे एव 'सत्यं विज्ञानं' इत्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डवाचकम्' इत्यातिष्ठन्ते । अतस्तन्मतानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेत्यपि न वाच्यम् । यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदार्थकल्पनावश्यमङ्गीकर्तव्या । व्यवहारे तेषां भट्टनयस्त्रीकारात् । यदि च पदार्थकल्पनाविद्यादशायामपि नाङ्गीक्रियते कुतस्ताहि व्युत्पन्नाव्युत्पन्नविभीगः । वाक्यार्थं एव वाक्यस्य संकेतग्रहमात्रियते चेत्, न । वाक्यार्थेसापूर्वत्वेनानन्त्यात् । तत्र संकेत-अहस्याशक्त्वात् । अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखण्डयोरपि वाच्यवाचक-भावः । पारमार्थिकभेदाभावात् । तस्मात्तन्मतेऽपि विद्यादिव्यज्ञय एव ।

महिमभद्रास्तु—'न तावदसंबद्ध एव वाक्यात्प्रतीयते । सर्वसात्सर्वोपल-
दिधप्रसङ्गात् । संबद्धाच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवन्नानियताङ्गवतीति प्रतिबद्ध-
रूपादेव भवतीत्युपेयम् । प्रतिबद्धोऽप्यर्थो न स्वाधिकरणत्वेनाज्ञाते व्यङ्ग्यं
प्रतिपादयति । सर्वत्र तद्यतीतिप्रसङ्गात् । एवं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽनुभेद्या-
नुभापकभाव एव पर्यवसन्नः । यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्ष-
सत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिङ्गालिङ्गिज्ञानमेवानुभानम् । तदे-
तदुक्तमनुभानं यत्तद्रूप इति तेनानुभानेनानुभित्या रूप्यते न त्वतिरिक्तया
व्यक्त्येति हि तस्यार्थः । एवमनुभानादेव व्यङ्ग्यप्रतीयतः ।

तथाहि—

'भमै धर्मिभ वीसद्दो सो सुणओ अज मारिओ तेण ।

गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥'

आद्वितीयेन सत्यत्वादिधर्मशून्यत्वादित्यर्थः । इयं च तन्मते वाक्यमखण्डार्थवाचक-
मिति आनन्दस्य शङ्कति ज्ञेयम् । तैर्लक्षणाया एवाङ्गीकारात् । वस्तुवस्तु 'येऽप्याहुः'
इत्यादि वृत्तिग्रन्थो वाक्यस्फोटाङ्गीकर्तृवैयाकरणमताभिप्राय एव समझसः । यथाहुः—
'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कथिद्वाहाणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरन-
र्थकाः ॥' इति । अविद्यापदेत्यस्य च प्रक्रियादशापौर्वैरित्यर्थः । तदप्युक्तं तैरेव—
'असत्ये तमीनि स्थित्वा ततः सत्यं तमीहते' इति । असत्यतया च प्रक्रिया अविद्या-
पदेनोक्ता । तत्पदश्रवणाच्च वेदान्तिभास्तुक्तमित्यभिमान इति ज्ञेयम् । व्याप-
त्वेनेत्यादि । व्यापत्वयभिचारितया सामानाधिकरणरूपत्वाद्विपक्षावृत्तित्वसपक्षवृ-
त्तित्वयोर्गम्भः । रूप्यतेऽनुभापकत्वेन व्यपदिश्यते । न तु व्यञ्गकतयेत्यर्थः ।
भमेति । 'भ्रम धार्मिक विस्तब्धः स शुनकोऽय मारितस्तेन । गोदानदीकच्छनि-

१. 'व्यवहारः' ख. २. 'आनन्द्याच्च' क. ३. 'भमेति । कुसुमाधवचयार्थं धार्मि-
कपरिभ्रमणेन खण्डितसकेतुआस्त्रिविकारणयोक्तिरित्यम् । हे धार्मिक, विस्तब्धो निः-
शङ्कः सन्नन्म । ग्राम इति शेषः । धार्मिकति साक्षेपोत्तिः । परत्रयोधातकस्य तत्त्वायो-
गात् । कुत इत्यत आह—स था यद्यथाद्वामे भ्रमणं त्वक्त्वासीदय तेन गोदानदीः
कच्छं जलप्रायो देशस्तंसवन्विनिकुञ्जवासिना दर्पयुक्तेन सिंहेन मारितः । तेनेति प्र-

संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पावचयादिहेतोः कदाचिसंचरतो
धार्मिकस्य तच्चिवारणायाविनयवल्ला इयमुक्तिः । तंत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतया
श्वनिवृत्थ्या गृहे अमणविधिवर्चयः । स एव निकुञ्जभ्रमणायोग्यतानुमित्यै
प्रभवति । यद्यद्वीरुभ्रमणं तैत्तद्वयकारणनिवृत्युपलिधपूर्वकम् । निकुञ्जे च
सिंहोपलिधिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसनाभ्रमणस्य व्यापिका भय-
कारणाभावोपलिधिः प्रतीता । तद्विरुद्धं यद्यव्यकारणं तदुपलब्धेः । यथा नात्र
तुंपारः स्पर्शो वद्देः । अनुमानं च—ईदं गोदावरीनिकुञ्जं श्वभीरुभ्रमणायोग्यम् ।
सिंहवत्त्वादिति । अत्रोच्यते—श्वभीरोरवीरस्वभावस्य अमणायोग्यत्वमत्र सार्थं
वीरस्वभावस्य वा । विशेषौदासीन्येन तत्सामान्यस्यैव वा । आद्ये व्यभिचारः ।
प्रभोर्गुरुर्वा निदेशेन यित्यानुरागेण निधिलभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि तत्र
अमणदर्शनात् । अत एव नान्योऽपि । मध्यमे तु विरोधः । स्पर्शादिशङ्कया
अपौरुषेयतया वा श्वतो विभ्यतोऽपि मृगयादिकृतूहलेन सिंहवदेशे वीरस्य
अमणात् । किं च पक्षे सिंहसङ्घावो न मानान्तरेणावधारितः । किं तु पुश्ली-
वाक्यादवधारितः । न च तद्वचनं निश्चायकम् । अर्थेन समं संवन्धानियमात् ।
इत्यनिश्चयरूपा सिद्धिः । एवं ‘निःशेषच्युत—’ इत्यादौ चन्दनच्यवनादीन्युप-
भोगव्यञ्जकतयोपात्तानि । न च तानि तद्वाप्यानि । कारणान्तरतोऽपि संभ-
वात् । अत एवात्र स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि । अतो नैकान्तिकात्कथमनुर्भानं

कुञ्जवासिना दृप्तिसिंहेन ॥’ व्यापकविरुद्धो व्यापकाभावः । प्रतीतेति । श्वनिवृत्ते-
भ्रमणहेतुत्वोक्त्या अर्थात्करणभूताया भयहेतुश्वनिवृत्युपलब्धेः कार्यं भ्रमणं प्रति
व्यापकत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अत्र चोपलिधिवदसुपलभ्यमानभयकारणाभावपरमसुपल-
भ्यमानभयहेतुमतिव्यभिचारवारकं ज्ञेयम् । अत एवानुमाने सिंहवत्त्वादिति हेतुं
वक्ष्यति—यथेति । तुषारसर्पव्यापको हि वहिभेदस्तदभावे वहित्वे वहितादत्यये-
वा तुषारसर्पाभावानुमितिरित्यर्थः । अत्र च अमणभयकारणाभावयोः सहचार-
स्तद्वहेतु निश्चित इति सपक्षसत्त्वम् । विपक्षासत्त्वं व्याप्तिप्रहादेव ज्ञातम् । व्यापका-
भावस्य च भयहेतु सिंहवत्त्वस्तोतरार्थेन निकुञ्जसुपक्षधर्मत्वं गृहीतमित्यूद्यम् ।
व्यभिचार इति । यद्यद्वीरुभ्रमणं तत्तदुपलभ्यमानभयकारणाभावपूर्वकमिति
व्याप्तिरेवासिद्धेति भावः । अत एव व्यभिचारादेव । विरोध इति । यत्र सिंह-
स्त्र चर्वत्र श्वभीरोरपि वीरस्य अमणयोग्यतासत्त्वात्साम्यहेतुसामानाधिकरण्यसै-
वाभावादित्यर्थः । ननु यदुपलभ्यमानभीरुभयकारणवत्तत्तद्वीरुभ्रमणायोग्यमित्युक्तौ
नोक्तदोष इति चेत्तत्राह—किं चेति । पक्षे निकुञ्जे । अर्थेनेति । आन्तादिवच-

सिद्धार्थकेन मिथ्या मया नोच्यत इति ध्वन्यते । अत्र निकुञ्जे सिंहसत्त्वात्तथाभ्रमणनिवृ-
त्तिर्व्यञ्जयते इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘तदत्र’ ख. २. ‘यद्वीर’ ख. ३. ‘तद्रूप’ ख. ४. ‘व्यापक’ ख. ५. ‘तुषा-
रस्पर्शो वहि’ ग. ६. ‘एवं’ ख. ७. ‘सामान्यमेव’ ख. ८. ‘अनुमितिः’ ख.

व्य
पु

स्यात् ननु व्यक्तिरपि कथं तैरिति चेत् । अधमपदसाहित्यादिति वूमः । अस्माकमपि तत्साहित्येनानैकानितक्रताव्यतिरेक इति चेत् । भवेदप्येवं यद्यधमत्वं प्रमाणादवधारितं भवेत् । नत्वेवमस्ति । व्यक्तिरपि कथं ताद्वाज्ञादेविति चेत् । विज्ञाप्तं । व्यञ्जनायां न व्यासेनापि पक्षघर्मीताया लिघारणमङ्गम् । किं तु संभावितादप्येवं विधादेवं विधोऽर्थः प्रतीयत इति मूकीभव ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे व्यनिगुणीभूतव्यज्ञसंकीर्णे-
निर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ॥

३
१
१
१
१

षष्ठ उल्लासः ।

एवं गुणीभूतव्यज्ञस्यभेदे निर्णये चित्रभेदं दर्शयितुमवसरः । तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव दर्शितं तत्यभेदाश्चालंकारप्रभेददर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यन्तीति न किंचिदिति तत्र प्रदर्शनीयम् । तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपचम् । शब्दार्थालंकारयोरन्यौरपेष्येणानुपलभ्मात् । उपलभ्मेऽपि वोभयसङ्गावे वृत्तीयभेदप्रसङ्गादिति तदुपपादयति—

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणग्रंधानतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः ॥ १ ॥

शब्दार्थालंकारयोरेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण न विभागः । किं तु प्राधान्य-पुरस्कारेण । तथा च न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु तथापि विभागोऽनुपपचम् एव । यतः केचिच्छब्दालंकारमात्रं केचिच्छार्थालंकारमात्रमुरीचकिरे । तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्, सन्देव केचिदुभयाङ्गीकारिणः । तथा चोक्तम्—

‘रूपकादिरलंकारस्तस्यान्वैर्वहुधोदितः ।

न कान्त्मपि निर्भूतं विभाति वनिताननम् ॥

रूपकादिमलंकारं वाद्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिडां च व्युत्पर्त्ति वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥

नस्यार्थं व्यभिचारदर्शेनादिल्यर्थः । अस्माकमपीति । अधमपदार्थालोचनेन हि चन्दनच्यवनादेः संभोगाङ्गजातीयत्वावगमान्न व्यभिचार इति भावः । इति श्रीमत्त-स्तदुपाख्यरामचन्द्रभट्टरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकातायां प्रदीपप्रभायां पञ्चम उल्लासः ॥

नैरपेष्येणेति । परस्परासंकीर्णत्वेनेत्यर्थः । ‘सच्छन्दं’ इत्यादौ नवन्तरादाविक्यरूपव्यतिरेकस्य, ‘विनिर्गतं’ इत्यादौ च संस्क्रमेन्द्रन्दुतेल्यनुप्राप्त्यापि सत्त्वादिति भावः । ननु ‘तारतारतरैरतैस्तरोत्तरतो स्तैः । रताती तितिरी रौति तीरे तीरे तरौ तरौ ॥’ इत्यत्र केवलानुप्राप्त्य, ‘मध्येवोम्’ इति स्वयमुदाहृते पद्ये

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीटशी ।
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥' इति ।

अस्यार्थः—अर्थस्यैव विभावादिस्पवेन रसव्यञ्जकत्वात्त्रिष्ठो रूपकादिरे-
वालंकारः कैश्चिद्गुरुः । कैविलु 'काव्यसालंकारो वाच्यः । काव्यं च कविकर्म-
शब्द एवेति तदाधित्रिता सुसिद्धां विशिष्टोत्पत्तिरीटलंकारः । रूपकादिस्पवर्थाश्रितो-
उलंकारो वाच्यः । अलंकारप्रयोगस्तु तत्र गौण एव' इति वाच्छन्ति । व्युत्पत्ति-
रेव कथं नीर्थालंकार इत्यत आह—तदेतदाहुरित्यादि । शब्दाभिधेयेति ।
शब्दवदर्थस्यापि कविसंरभज्ञाप्यत्वमर्थस्यैव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत्
उभयाश्रितोऽप्युभयरूपोऽलंकार इति ।

तत्र शब्दचित्रं यथा—

'प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकद्युति-
स्तदनु विरहोत्ताम्यतन्वीकपोलतलप्रभः ।
उदयति ततो ध्वान्तर्धव्यसंक्षमः क्षणदासुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाङ्घनः ॥'

अद्वार्थालंकार उपमा गुणीभूता । शब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानम् । आस-
माति कवैस्तत्रैव संरभात् । प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिवन्धनत्वात् ।

अर्थचित्रं यथा—

'ते हैषिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्षमलदशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलभ्या
ये कालतां कुटिलतामिव न ल्यजन्ति ॥'

केवलार्थालंकारस्य रूपकस्य चोपलभ्योऽतीत्याशङ्क्याह—उपलभ्येऽपि वेति । उभ-
येति । वक्ष्यमाणोदाहरणे उपमानुप्रासयोः सत्त्वे तृतीयभेदस्य शब्दार्थोभयवित्रस्य

१. 'वा' ख २. 'प्रथममिति । मालतीमाधवे चन्द्रोदयवर्णनमिदस् । मृगलाङ्घन-
श्वन्दः क्षणदासुखे रजनीप्रारम्भे प्रथमं तावदरुणच्छायोऽरुणकान्तिः । तावदित्यवधारणे ।
अरुणच्छाय एवेत्यर्थः । ततस्तदनन्तरं कनकप्रभः पीतः । तदनु पश्चाद्विरेणोत्ताम्यन्ती-
या तन्वी तस्याः कपोलतलस्यैव चुतिर्यस्स सः पाण्डुरवर्णः । ततः सरसायाः क्लिंघाया वि-
त्तिन्याः कन्दो मृगालं तस्य च्छेदवच्छविः कान्तिर्यस्य । अतिधवलत्वात्तथाभूतः । अत एव
ध्वान्तस्यान्तकारस्य ध्वसे क्षमः समर्थः । अत एव विपक्षजयादुदयतीति । अत्र स्वगावो-
क्त्युपमयोः सत्त्वेऽपि तकारात्यनुप्रासप्राधान्याच्छब्दचित्रता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका,
३. त इति । ते प्रसिद्धाः पक्षमले पक्षमबहुले दृशै यासां तथा भूतानां कामिनीना-
मलकाः केशास्तथा खला दृष्टजनाश्च दृष्टिमेव पतिता दृष्टिगोचरा अपि न पुनर्मनसा
भावितस्वरूपा व्यवहारगोचरा वा अत्र लोके कस्य क्षोभाय धैर्यनाशाय सुखत्वाभावाय
च न । भवन्तीति शेषः । अपि तु सर्वस्य क्षोभाय भवन्ति । ते के, ये कुटिलतामिव

अत्र शब्दालंकारोऽनुप्रासः स गुणीभूतः । अर्थालंकारस्तु समुच्चयः प्रधानम् । आरम्भादा समाप्ति तन्निर्वाहणात् । यथा चात्र किंचिद्वाङ्मासत्येऽप्यधमकाव्यत्वं तथोक्तं प्रथमोल्लास एव । एपां भेदाश्वालंकारभेदाङ्गवन्तीत्यलंकारलिङ्णयेनैव ते लिङ्णेष्यन्त इति ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे चित्रकाव्यनिर्णयो
नाम पृष्ठ सल्लासः ॥

सप्तम उल्लासः ।

एवं धर्मिणि काव्ये सप्रभेदे लिखिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि लक्षणस्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि । तेषु च दोषाभावः प्रधानम् । सति दोषे गुणादेवप्यकिञ्चित्करत्वात् । यदाह—‘स्याद्गुणः सुन्दरमपि विक्रेणैकेन दुर्भगम्’ इति । सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिद्वाहादसंभवात् । ‘अपदोष-तैव विगुणस्य गुणः’ इति न्यायात् । अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपतो लिरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्वेयापरिचये तद्वानासंभवाच दोषा लिरूपणीयाः । न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषे जिज्ञासेति तत्सामान्यलक्षणमाह—

प्रसङ्गादित्यर्थः । चित्रार्थेति । चित्रौ च तावर्थेशब्दौ च तयोरित्यर्थः । समुच्चयः प्रधानमिति । ‘तत्सिद्धिहेतावेकसिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्’ इति वक्यमाण इत्यर्थः । शोभरूपैककार्येऽलक्खलयोः समुच्चयोक्तेः शेषोपमयोत्तदङ्गत्वात्स्यैव प्राधान्यम् । नन्वत्र शङ्काररसाभियक्तोः कथमव्यज्ञयचित्रभेदोदाहरणत्वमित्यादाङ्गाह—यथा चेति । ‘चित्रस्यौदोद्गृहतया चमत्कारित्वेन कवितात्पर्यविषयत्वाद्व्रसरूपव्यज्ञयस्य चातथात्वाच्चित्रव्यवहारः’ इत्युक्तमित्यर्थः । एवं चोभयचित्रेऽपि प्रत्येकभेदसंकरमात्रं न त्वरितरूपभेदत्वमित्यूद्घाम् । इति श्रीमत्सदुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूत्रैव्यनाथभट्टतायां प्रदीपप्रभायां पृष्ठ उल्लासः ॥

प्रधानमिति । आवश्यक इत्यर्थः । श्वित्रं कुष्ठम् । ननु दोषत्वसापकर्षकत्वरूपस्य प्रसिद्धत्वात्तदवच्छिन्नाभावत्वेन निरूपणं स्यादेवेत्यत आह—हेयेति । तथा च विशेषतः प्रतीति विना काव्ये तद्वानं न संभवतीति दोषविशेषनिरूपणमावश्यकमित्यर्थः । तत्सामान्येति । काव्यदोषसामान्येत्यर्थः । ‘हतिरपकर्षः’ इति प्रकाकालतां न ल्यजन्ति । यथा कुटिलतां न ल्यजन्ति तथा कालतामित्यर्थः । कुटिलता कुञ्चितत्वं वक्रता च । कालता द्यामता यमरूपता च । कीदृशाः, नीचा हस्या छुद्राश्च । कुञ्चिमविनयाय नीचाङ्गतां प्राप्ता वा । सदैव सर्वदैव विलासेन विभ्रमेण सहितं यथा स्याच्चथा अलीके ललाटे लम्बाः । खलपक्षे—विलं रन्ध्रम् । ववयोरभेदात् । तत्रासनमासः प्रहारस्त्वद्वितीयं यथा स्यात्था अलीके मिश्यावचने लम्बाः । सक्ता इत्यर्थः । नवार्थेष्वसमुच्चययोः प्राप्तान्यादर्थेचित्रता ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

मुख्यार्थहतिदोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

मुख्यार्थस्य हतिर्यसादिति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्दुव्रीहिः । करण-साधनो हतिशब्द इत्येके । मुख्यत्वमर्थस्य न शब्दयत्वलक्षणम् । येनार्थासंगतिः स्यात् । किंत्वन्यदित्याह—रसश्चेति । रसत इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते । नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्याद्विद्यात्याभावादित्यत आह—तदाश्रयादिति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्येऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवम् । मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेनाननुगमः । काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् । तदेवं रसवति सर्वं एव दोषाः, नीरसे त्वविलम्बितचमकारित्वाक्यार्थप्रतीतिविषयातका एव हैया इति मन्त्रव्यम् । नन्वेवं तथोरेव दोषाधारत्वमुचितं, न तु शब्दादीनामित्यत आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं ग्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापारव्यतोः पदवाक्ययोर्वर्तते । ते नाश्यपदाद्वाहर्णरचने संगृहीते इति प्रकाशकारस्वरसः । न च तत्र बीजाभावः । अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः । स्यादेतत् । हतिर्यनाशः । न च दोषेण रसो नाश्यते । तस्मादलक्षणमेतत् । मैवम् । हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् । नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्व्याप्तिः । अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस उत्पद्यत एव परं त्वपकृष्यते तत्राव्याप्तिः । तदेतत्त्वमतिदिरिद्दिंपल्योः कृशतरनिशावगुणठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति । किं चार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्णे वा न दोषाधीन इति ।

अत्र वूमः—उद्देश्यप्रतीतिविषयातलक्षणोऽपकर्णे हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीती रसवत्वविलम्बितानपकृष्टरसविषया च नीरसे त्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविषयातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो

शीयन्यात्यानानुरोधादाह—मुख्यार्थस्येत्यादि । करणेति । हच्यतेऽपकृष्यतेऽनेनेत्येवमित्यर्थः । एवं च मुख्यार्थपकर्षकत्वं दोषत्वमिति मतद्वयेऽपि लक्षणम् । प्रकाशविरोधोऽस्वरस एके इत्यनेन ध्वनितः । अर्थासंगतिर्लक्षणासंगतिः । रसादिदोषेष्व्याप्तिः (दर्शयति) । विषयात्येति । विषयात्यस्यापकर्षणीयस्य रसस्याभावादित्यर्थः । काव्य इति । काव्ये प्राधान्येन चमत्कारित्वेनोद्देश्याभिप्रेता या प्रतीतिस्तद्विषयत्वमित्यर्थः । तयोः रसवाच्ययोः शब्दपदमिति । शब्दते शब्दबोधविषयकिंत्यतेऽर्थोऽनेति व्युत्पत्त्येति भावः । न च तत्रेति । शब्दसोऽक्ष्युत्पत्त्या पदवाक्यपरत्वे । उद्देश्यप्रतीतीति । उद्देश्या या प्रतीतिस्तस्या विषयातोऽनुत्पत्तिरपकर्णे नाम तत्प्रयोजकत्वं दोषत्वमित्यर्थः । एवं सति सर्वत्र लक्षणासमन्वय इत्याह—उद्देश्या चेत्यादिना । अविलम्बितचमत्कारिप्रतीतेऽदेश्यत्वाद्विशेष्यभूत-

१. ‘मुख्यस्यार्थस्य’ ख. २. ‘विभावादभावात्’ ख.

दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचित्प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः, क्वचित्तु चिलम्बः । एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारितेयनुभवसिद्धम् । इत्युद्देश्यप्रतील्यनुत्पादो व्यक्त एव । तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात् । यथा रसदोषाणाम् । कस्यचित्परम्पर्या । यथा शब्दार्थदोषाणाम् । तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात् । यथा समर्थत्वादेः । कस्यचिद्विलम्बात् । यथा निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्विक्षयार्थबोधाभावात् । यथा च्युतसंस्कृतादेः । कस्यचित्सत्र विलम्बात् । यथा क्षिष्टत्वादेः । कस्यचित्सहदयवैमुख्यव्यग्रताद्यापादनेन । यथा विरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा विरसविरुद्धमतिकृत्वादेरियाद्य-हनीयम् । विवातकत्वं च कस्यचिज्ञातस्य । यथा व्याहतत्वादेः । कस्यचित्तु स्वरूपसत्त एव । यथा निहतार्थत्वादेः । स चायं द्विविधः—निलोऽनिलयश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारोण समाधानुसंशक्यो निलः । यथा च्युतसंस्कृत्यादिः । अन्यादशस्वनिलः । यथाप्रयुक्तादिः । अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि । तत्र द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः । शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां यथापृथक्मुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्कर्मणैव दोषभेदा निरूपणीया इति शब्द-दोषाणां प्राथम्यम् । शब्दस्तु त्रिधा—पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तदाधितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यवटकवेन प्राथम्यात्प्रथमं तदोपनिरूपणमिति परमार्थः । तत्रेव निरूप्यते । एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तदोपनिरूपणस्यैव प्राथम्यमहंति । अत्र भास्करः—‘सत्यमुच्यते । परं पददोषेष्वेव यथासंभवं केचित्पदैकदेशदोषाः’ इति समादधे तत्रातिमनोरमम् । अस्त्वेवम् । तथापि पदैकदेशदोषवेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति । वर्यत्वालोचयामः—उपदेशे तावत्प्राथम्यादिविचारणा । अतिदेशस्तपदेशानन्तर-मेव । न च पदैकदेशो दोषोपदेशः । अतिदेशेनैव तल्लभे लाघवात् । न च पदैकदेश एवास्त्रूपदेशः; पदैकदेश इति वाच्यम् । पदैकदेशावृत्तीनामपि केषांचित्पदवृत्तिवेन तदर्थं पदेष्वपदेशस्यावश्यकत्वादिति ।

प्रतील्यनुत्पत्त्या वा विशेषणानुत्पत्त्या विशिष्टप्रतील्यनुत्पत्तिः सर्वत्र दुष्टेष्वस्तीत्यर्थः । रसदोषाणामिति । खशब्दवाच्यत्वादीनामिलयर्थः । कस्यचिदिति सामान्यामिप्रायमेकवचनम् । वाक्यार्थेति । नाशत इत्यादावसाधुत्वज्ञानस्य शब्दबोधप्रतिवन्धकत्वम् । याचनरूपार्थोपस्थितिसु धातुतो भवत्येवेत्याशयेनेदम् । अथ वा पदार्थनुपस्थितिप्रयुक्त एव वाक्यार्थवोध इति द्रष्टव्यम् । विरसेति । अमतपरार्थत्वमिलयर्थः । यथापूर्वमिति । पूर्वमनतिकम्येत्यर्थः । एवमिति । सतीति शेषः । न च पदैकदेशत्वस्य पदधार्यितत्वात्पदस्यैव प्राथम्यमिति शङ्कनीयम् । प्रकृतिप्रत्ययत्वादिना निरूपणस्य पदानपेक्षत्वादिति भावः । अर्हतीत्यस्य प्राथम्यमेव कर्तु । नातीति । अतिदेशानुकूलत्वान्मनोरममपि तस्यावश्यवक्तव्यस्यावचनान्ना-

पददोषविशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥
संदिग्धमपतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्किष्टम् ।
अविमृश्यविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

दुष्टं पदमिति ग्राम्येकमभिसंबध्यते । ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षण-परत्वे विभागपरत्वाभावालुक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वमिवाह इति । उच्यते—रुढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः । यथा—‘ग्राणरसनचक्षुस्त्वक्षोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः’ इतीन्द्रियलक्षणस्यत्रै गौतमीये । अथैषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य विभागमात्रार्थवेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अश्लीलशब्दस्य त्रीडादि-व्यञ्जकत्रित्यसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तदर्थस्वात् । तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्देजकत्वं तत्र तुरुषभेदेनानियतं तथापि तज्जनकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितम् । तत्र परुषवर्णत्वम् । तत्र दुर्वैचत्वम् । उदाहरणम्—

‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कार्त्तार्थ्ये लभते कदा ॥’

अत्र कार्त्तार्थमिति पदं परुषवर्णप्रायम् । किं युनरस्य दूषकतावीजम् । उद्देश्यगजनकत्वमिति चेत् । न रौद्रादावपि दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुस्फितमेव तदुद्देजयतीति चेत्तिंकं तादृशत्वेन ज्ञातं तत्त्वात्, उत स्वरूप-

---

तिसमीचीनमिति भावः । कथमिति । लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धबोधक-त्वादिति भावः । रूढीति । तथा च रूब्यर्थो लक्ष्यः योगार्थो लक्षणमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । जिग्नीतिं ग्राणमित्यादिरूपयोगार्थो लक्षणं बोध्यः । तद-र्थत्वात्तप्रतिपाद्यत्वात् । परुषत्वं निर्वक्ति—तत्त्वेति । तादृशत्वेन माधुर्यव्यञ्जकर-

---

१० ‘अनङ्गेति । अत्र लोचनैरित्यव्याहार्यम् । तृतीया चोपलक्षणे । तथा च तैरुपलक्षित्या तन्वङ्ग्यालिङ्गितः स नायकः कदा कार्त्तार्थ्यं कृतार्थतो लभते प्राप्यतीत्यन्वयः । कदाशब्दयोगे लट् । कीदृशैलोचनैः । अनङ्गस्य मङ्गलगृहं चासावपांश्च तस्य भङ्गिभिः प्रकारविशेषस्तरङ्गितानि संजाततरङ्गाणि तैस्तथाभूतैः । यदा तरङ्गितैरिति णिजन्ताङ्गवेक्षणैः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गयुक्तीकरणैङ्गितेति तन्वङ्ग्यत्वस्य विशेषणम् । अथवा आचारकिवन्ताङ्गवेक्षणैः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गवदाचरणैरुत्तरोत्तरविच्छेदरूपैलक्षितये-र्थः । करणे वा तृतीया । तन्वङ्ग्यालिङ्गितः संस्तरङ्गितैः कार्त्तार्थ्यं कदा लभते इति तन्वङ्ग्या तरङ्गितैर्द्वारा (?) भूतैरालिङ्गित इति वार्थं इति । अत्र कार्त्तार्थमिति कठोरवर्णव-दित्यत्वाच्छ्रुतिकटु । शत्युदाहरणचन्द्रिका ।

सदेव । नाथः । रसविद्वो पव्यज्ञकत्वाज्ञनेऽपि प्राथमि कतादशपदश्रवणेनोद्गेगा-
भावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । अन्ये तु सत्यादयः प्रमा-
णम् । नह्यविदितविशेषानपि तच्चैव तदुद्गेजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किं
चैवं वैयाकरणादौ वक्तरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् ।

अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्गेगो रसा-
पकर्षयेति स एव तदीजम् । अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः । तस्य कर्णोप-
तापाहेतुत्वात् । अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ
रसे व्यञ्जये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाद्रावाः । आये तस्यैवानुकरणीयतया
स्वायत्त्वाभावाद्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्गेगाभावात् । तृतीये च श्रोतुस्सेना-
उद्गेगात् । चतुर्थे तदुगुणत्वेनोद्गेगाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात् ।
एवमथौचित्यप्रकरणादिवशेनाध्यनुद्गेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते ।

च्युतसंस्कृति च्युता स्वलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो
यत्र । यद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षणविरुद्धं यत्तत्त्वाधाषायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः ।
देवश्च तु न लक्षणविरुद्धं किं तु तदविषयः । संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृ-
तत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । यथा—

‘ऐतन्मन्दविपक्तिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-

प्रान्तं हन्तु पुलिन्दसुन्दरकरसपर्शक्षमं लक्ष्यते ।

चनामध्यगुम्फितत्वेन । अन्यत्र इति । बलुगला माधुर्यव्यज्ञकरचनामध्यगुम्फितं
न तु तत्त्वेन ज्ञानमिति पक्ष इत्यर्थः । सत्यादय इति । ‘सत्येन शापयेद्विप्रं’
इत्यादि स्मृत्युक्ताः शपथा इत्यर्थः । नान्यत्रेति । न रौद्रादिरस इत्यर्थः । न तु
माधुर्यव्यज्ञकरचनामध्यगतत्वेन ज्ञातमेवोद्गेजकमित्येवानुभव इत्यतो दोषान्तर-
माह—किं चैवमिति । दोषत्वाभाव इति । वक्राद्यौचित्यवशादिलघ्ये वक्ष-
माण इत्यर्थः । यद्भाषेति । संस्कृतभाषाव्याकरणवत्सौरसेन्यादिप्राकृतभाषाव्याक-

१. ‘एतदिति । पछीपतिपुञ्च्याः कुचयुगं दिव्यक्षोः कस्यचिद्विद्योक्तिरियम् । हे पछी-
पतिपुञ्च्रि, पछी वीथी कुद्रग्नामो वा । तत्स्वामिनः पुञ्च्रि, एतद्वश्यमानमर्थात्तव कुचयुगं
पुलिन्दानां शबराणां मध्ये सुन्दरस्तस्य करस्पर्शे क्षमं योग्यं यतो लक्ष्यते तत्साकुञ्ज-
राणां करिणां कुलं समूहस्त्वा पत्रैरावृतमाच्छन्नं मा कृथा इत्यनुनाथते याचते इत्य-
न्वयः । याचनहेतुगर्भं कुञ्जरुलिविशेषणमाह—कुम्भेत्यादि । कुम्भयोरभयस्याभ्यर्थना
तया दीनम् । तथा च कुचयोः पत्रानावृतत्वे तदासक्तचेतासः शबरस्य मृगयाद्युम्ब्याद-
भयलाभ इति भावः । तदासक्तमनसः प्रहारपाठवं न स्यादिति वा । कीदृशं कुचयुगम् ।
मन्दमीपत्पक्तं तेन कठिनं पाण्डुरं च यत्तिन्दुकफलं तदच्छ्याममुदरं मध्यभागो यस्य तं
तथाभूतं च तदापाण्डुर ईर्ष्यपाण्डुरः प्रारतो यस्य तथाभूतम् । हन्तेति हर्षे लक्ष्यत इत्य-
नेनान्वयिः । सर्वाभयदानयोग्यत्वात्पछीपतिपुञ्च्रियनेन भीतत्राणौचित्यं ध्वन्यते । अत्र
नाथत इति व्याकरणविरुद्धं च्युतसंख्याति । ‘आशिषि नाथः’ इति नाथतेराशिष्येवात्मने-
पदविधानादत्र च याचनार्थत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

तत्पर्णीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयास्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पद्मावृतं मा कृथाः ॥'

अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थं च्युतसंस्कृति । सामान्यतः ‘तिप्’ आदि-
सूत्रेण प्रासस्यात्मनैपदस्य नियमकेन ‘आशिषि नाथः’ इति सूत्रेणानाशिषि
तच्छिषेधात् । तस्मात् ‘नाथति स्तनयुगं’ इति पठनीयम् । ननु नाथत इति
स्वरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविद्येषेण तथेति वक्तव्यम् । एवं चार्थदोषत्वं
प्राप्तमिति । मैवस् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वम् ।
यस्तु तथासति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् । अत्रार्थप्रतीतिर्दू-
षकतावीजमिति नित्यदोषत्वमिति । अनुकरणेत्यर्थपरत्वाभावादोषत्वाभावः ।

अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्न ग्रयुक्तम् । यथा—

‘यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥’

अत्र ‘दैवतानि पुंसि वा’ इत्यनेनान्नातोऽपि पुंलिङ्गो दैवतशब्दः कविभिर्न
कापि ग्रयुक्तः । नन्वत्र किं दूषकतावीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तत्सच्चात् ।
शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नाति । शब्दानुशासनेन तद्धै स्मृतौ प्रतिबन्धकाभा-
वादिति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तद्वीजम् । अत एव श्लेष्यमकादावदोष-
त्वम् । उद्धटालंकारसंपत्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुदेश्यत्वात् । वस्तुतस्तु ताह-
शक्तिसमयविलम्बनप्रयोजनानुसंधानत्यग्रतया सुख्यार्थविच्छिन्निर्षकतावी-
जम् । अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः । यमकादावप्यदोषत्वम् । अन्यत्राप्रयुज्य-
मानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ।

असमर्थमित्यहपर्याप्तं नक्षत्र । तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षि-
तार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः । समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेत् । न । उपसं-
दानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य । यथा हनधातोः पद्मतिजघनजङ्घादिषु पदादिपदो-
पसंदानेन मार्गाद्यथोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यम्, न उन्नरविशिष्टस्य । यथा—

रणस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । देश्यं तत्तदेशभाषारूपम् । संज्ञाशब्दा डित्यादयः । लड्हा-
दयश्च प्राकृताः । ‘उणादयो बहुलम्’ इतिवत् ‘लड्हादयो बहुलम्’ इति प्राकृतसु-
न्नात् । अर्थाप्रतीतिर्वाक्यार्थाप्रतीतिः पदार्थाप्रतीतिर्वाँ । उभयानज्ञीकारे तु सहद-
यैवमुख्यं बोध्यम् । पदार्थोपस्थितिविलम्बपि दोषत्वानुभवादाह—वस्तुत-

१. ‘यथेति । अयं यथा यावृशो दारुणाचारः कूरान्वरणः । सर्वदैव न कदाचिद्भा-
व्यते इत्यते तथा तदनुरूपोऽस्य दैवत उपास्यः पिशाचोऽथवा राक्षस इति मन्ये इत्य-
नवयः । ‘यथा यत्सत्था तत इत्यर्थः’ इति केवित् । ‘दैवतानि पुंसि वेत्यान्नातोऽपि दैवत-
शब्दः (पुंलिङ्गे) कविभिरप्रयुक्त इत्यप्रयुक्तवं दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘तीर्थैन्तरे रुद्रा नेन स मुपार्जित संस्कृतिः ।

सुरसोतस्मिनीभेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥’

अस्यार्थानुयस्थितिर्दूषकतावीजभिति नित्यता ।

निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य तत् । गृहेऽप्यर्थं क्वचित्प्रयोगान्नाप्रयुक्तसंकरः । उदाहरणम्—

‘यावकरसार्दपादप्रहारशोणितकचेन दधितेन ।

मुख्या साध्वसतरला विलोक्य परिच्छुभिता सहसा ॥’

अत्र शोणितपदम् । अस्य रुधिरे प्रसिद्धिः । अप्रसिद्धिस्तु ऊज्ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे । दूषकतावीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्बोपस्थितिः । अतो यमकादावदोपत्वम् । तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहदयसंमतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वात् ।

अनुचितार्थमनुचितो विवक्षितार्थेतिरस्कारकोऽर्थो यस्य तत् । यथा—

‘तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सविभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गर्ति यशस्विनो रणाश्वमेष्वे पशुतामुपागताः ॥’

स्त्वति । मार्गाद्यर्थेति । मार्गाद्यर्थोपस्थितिसहकारेणेत्यर्थः । क्वचिदिदिति । शेषयमकादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः । अप्रयुक्तस्य तु शेषयमकादिनिर्वाहार्थं एव प्रयोग इति ततो भेदः । ऊज्ज्वलीकृतत्ववैति । आरक्षीकृतत्वेत्यर्थः । शोणं करोतीति ष्यन्तात्कप्रलयेऽयमर्थो विलम्बितः । रुद्धा रुधिरसैव द्रागुपस्थिते विवक्षितेति । विवक्षितार्थस्य शौर्यादेस्तिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धस्तज्जनको जनकज्ञानविषयोऽर्थो यस्येत्यर्थः । ग्रातिबन्धकत्वं च कातरत्वादेः शौर्यविरोधिनो

१. तीर्थेति । सत्कृतिः पुण्यं तद्वशात्सुराणां स्नोतस्मिनी नदी गङ्गा तां प्रति हन्ति । गच्छतीत्यर्थः । शेषं त्पदम् । अत्र ‘हन हिसागलोः’ इत्यनुशासनेऽपि केवलस्य हन्तेगतिवोधेनेऽसमर्थत्वम् । पद्धतिरित्यादिषु पदादिपदोपसंदानासापेक्षत्वात् इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘सक्रियः’ ख-ग-पुस्तकयोः । ३. ‘यावकेति । यावकस्यालक्षकस्य रसेनाद्रो यः पादस्तेन यः प्रहारस्तेन शोणिता आरक्षीकृताः कत्राः केशा यस्य तथाभूतेन दधितेन प्रियेण रुधिरभ्रमात्साध्वसेन भयेन तरला व्याकुला अत एव मुख्या विलोक्येण साध्वसाकुलत्यालोच्य सहसा अप्रसाधैव परिच्छुभितेर्थः । सहसा शीत्रमिति वा । विलम्बे भ्रमापगमसंभवनात् । अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरत्वविशिष्टे प्रसिद्धिवाङ्मयादारक्षीकरणरूपेऽर्थे निहतार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘तपस्विभिरिति । या गतिस्तपस्विभिः सुचिरेण चिरकालेन लभ्यते या च प्रयत्नतः प्रयत्नेन सविभिरेनकादिनसाध्यसत्राख्ययज्ञकारिभिरिष्यते कालान्तरभावित्वात् पुनर्स्तदैव लभ्यते तां गर्ति रणः सद्वास यवाश्वमेष्वस्तत्र पशुतां वध्यतामुपागता अत एव वद्यत्विन आशु शीव्रं प्रयान्तीत्यन्वयः । अत्र पशुतामिलनुचितार्थम् । कातरत्वाभिन्वत्वात् वर्णनीयस्य शौर्यस्य तिरस्कारात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र दीर्घे प्रतिपादे पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिन्ननक्ति । तदर्थे तस्या दर्शनात् । चिरुद्धमतिकृतुं पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्देहः । दूषकतां चीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्योपस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोपत्वम् ।

निरर्थकमविवक्षितार्थकम् । वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत एव वाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदमहुष्टम् । तच्च निपात-स्वपं उदिपदं बहुवचनादि च । उदाहरणम्—

‘उत्कुलकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।

अभिवाङ्गितं प्रसिद्धतु भगवति युध्मप्रसादेन ॥’

अत्र हिपदम् । अर्थस्याविवक्षितत्वात् । दूषकताबीजं त्वस्य चिन्त्यताम् । तद्दिन न तावदर्थानुपस्थितिः । पदान्तरैरेव यावदभिन्देयोपस्थापनात् । न चैव-सम्बाचकादौ । तत्र तदभिन्देयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात् । नापि प्रतिकूलवर्णवद्वसविरोधिता । चादीनां सार्थेकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्व-प्रसङ्गात्मरूपस्य तादूष्यादिति । उच्यते—निरर्थकं प्रयुक्तानस्य वचसि सहद-यानां वैसुख्यं दूषकताबीजम् । प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा ।

अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदि-त्वर्थः । अत एवासमर्थज्ञेदः । तस्य क्वचिच्छक्तिस्त्रीकारात् । युतादशविशिष्ट-विरहश्च क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात् । क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् । क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात् । तत्राच्च द्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च । तयोराच्च यथा—

‘अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षद्यन्तेन जनस्य जन्मना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥’

अत्र पूर्वार्थे दारिद्र्यरूपापद्विघातकतया दावृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्थे व्यञ्जनादित्याह—अत्रेति । तदर्थे पशुपदार्थे । तस्याः कातरतायाः । बहुवचना-

१. ‘उदिति । उत्कुलं विकसितं यत्कमलं तस्य केसराणां परागो धृलिस्तद्द्वौरा श्रुति-वेस्यास्तथा भूते इति गौरिविशेषणम् । ममाभिवाङ्गितं प्रसिद्धत्विति संबन्धः । अत्र हिशन्द्वे निरर्थकः । छन्दःपूरणमात्रप्रयोजनकारात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २ ‘अवन्ध्येति । दुर्योधननिग्रहाय शुभिषिरमुद्दोधयन्त्या द्रौपद्या इयमुक्तिः । देहिनः शशुभित्ररूपा वथाकमम् । अवन्ध्यः सफलः कोपो वस्य तथाभूतस्य । एवमापदां निहन्तुनाशयितुः । तातुरिति यावत् । स्वयमेव प्रयत्नं विना वश्या भवन्ति । उक्तमर्थे व्यतिरेकमुखेनापि द्रढ-वित्तुमाह—अमर्षेत्यादि । अमर्षः क्रोधः स चावन्ध्यो बोध्यः । तच्छून्तेन भवाद्यशेन विद्विषा शशुणा अर्थाच्छवृत्तपस्य दरो भयं न भवति । तथा जातं हार्द स्तेषो वस्य तेन मित्रेण जन्मना जन्मनात्रेण । अदोनेति यावत् । जनसार्थान्मित्ररूपस्यादरो न भवतील-कारप्रस्तेषार्थः । भयादरयोश्चाभावकथेन भज्ज्ञन्तरेण वश्यत्वाभाव एवोक्त इति द्रष्टव्यः । अत्र जन्मुपदं विवक्षितेनादातुरेन रूपेणावाचकम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्मुपदमदातरि प्रयुक्तम् । तत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य तस्य शक्तत्वेऽपि न विवक्षितया अदानुतया प्रकारेण स्तेत्यवाचकम् । अनपेक्षितयोर्गं यथा—

‘हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्वैष्ट्रेषरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कलिपतम् । किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥’

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम् । तामसीत्येन लब्धस्य तमोमयत्वल वैपरीत्यामिधानायोपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रुद्ध्या दिनत्वेन शक्तम्, न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम् । द्वितीयं यथा—

‘जैलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिदः ।
इदं बृंहितमश्वानां कुकुञ्चानेष्व हेषते ॥’

अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तिस्त्राप्यस्यैव तथापि रुद्ध्या प्रतिबन्धादनस्ति कल्पैव ।

तृतीयं तूपसर्गसंसर्गीद्यर्थान्तरगतमन्यथा च । तथोराचं यथा—

‘जङ्घाकाण्डोऽनालो नखकिरणलस्तकेसरालीकरालः ।

प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।

१. ‘हा धिगिति । रात्रौ स्वमे उर्वशी दृष्टवतः पुरुरवस उक्तिरियम् । यत्र रात्रौ सा उर्वशीरूपा शशिमुखी मया दृष्टा सा किल तामसी तमसिनी कलिपतेति लिङ्गविपरिणामेन संबद्धते । धात्रेति विभक्तिविपरिणामेन । किलेत्यचावलीके वा । शशिसत्त्वे तमसित्वानैचित्यात् । अत एव हेति खेदे धिगिति निन्दायाम् । तथा तस्या विच्छेदो विरहस्तद्रूपया रुजा व्याधिनान्धकारितं संजातान्धकारमिदमनुभूयमानं कालरूपं वस्तु दग्धं दुःखदायित्वेन निन्दयम् । दिनं प्रकाशमयं कलिपतम् । हा धिगित्यत्रापि योज्यम् । इत्यधाता विधिः कुशलेऽभीष्टे सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूलः । किं कुर्मः । विवेरवर्जनीयत्वादिति भावः । न चेदिधुरस्तत्तदाधुना मे मम जीवलोको जीवनाखिलकालस्तादृग्यामवतीमयः पूर्वोक्तप्रियादर्शनयुक्तरात्रिस्तरः कथं नो न भवतीत्यर्थः । कलिपतेत्यत्र मयेत्यस्य कर्तुवेनान्धयप्रदर्शनं तु केषांचिदविचारितरमणीयेत्व । ‘किल संभाव्यवार्तयोः । हेत्वरुच्योरलीके च’ इति हैमः । अत्र दिनपदं विवक्षितप्रकाशमयत्वविशिष्यावाचकम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. एतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्.

३. ‘जडेति । भर्तुं शिवस्य नृत्यानुकारे ताललयाश्रितनर्तनानुकरणदशायां भवान्धा अभिनव इदं प्रथमतया नृत्यप्रवृत्तो दण्डपादः प्रसाद्योर्ध्वाङ्कृतोऽत एव दण्डाकारः पादो जयतीति संबन्धः । ‘नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्यं ताललयाश्रयम्’ इति संगीतरत्नाकरः । ‘प्रसाद्योर्ध्वाङ्कृतः पादो दण्डपादोऽभिधीयते’ इति च । कीदृशः । निजा भवानीसंबन्धिनी तनुरेव स्तच्छा लावण्यस्य वापी तत्संभूतं यदम्भोजं तस्य शोभां विदधत् । विशेषतो

भर्तुर्नृत्तातुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥’
अत्र विदधातिधारणे प्रयुक्तः न च धारणे धारणत्वे वा समर्थः । स्वंसंसर्गेण
करणे नियमितशक्तिवात् ।

अन्त्यस्तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां ‘प्राभ्रभ्राइ—’ इत्यादाबुदाहरिष्यते । तदेवं
निर्दूषणे ग्रकाशे यत् ‘असमर्थे धर्मधर्मिणोर्दयोरपि शक्तिविरहः । अत्राचके तु
धर्ममात्रे सः । विदधदित्युदाहरणं त्वावाचकप्रकरणमध्ये समर्थस्यैव’ इति प्रल-
पितं तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिवन्धनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनादेयम् ।
दूषकताबीजं तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायम् ।

त्रिधाश्लीलमिति । अश्रीरस्यास्तीत्यर्थे सिध्मादित्वाल्लुच्यत्यथः । कपिलकादि-
त्वाद्वेकस्य लत्वम् । तथा च कान्त्यभाववदिति पर्यवसन्नम् । कान्त्यभावश्चाति-
प्रसक्त इति श्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यक्तिहेतुकस्तद्विशेषो वक्तव्यः । न चैतत्र्येऽन-
तिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति श्रीडादिहेतुकाकान्तिमस्तु नानार्थोऽयमश्लीलशब्द
इत्यर्थः । तच्च प्रत्येकं त्रिविधम् । क्वचिद्विवक्षितस्यैवार्थेत्य श्रीडाद्यालम्बनत्वात् ।
क्वचिद्विवक्षितस्य निर्वाहिणस्थात्यवात् । क्वचित्तादशार्थस्यानिवाहिणोऽपि स्मृति-
मात्रहेतुत्वात् । एषु क्वचिंक्वचिद्वाहिण्यते । तत्र श्रीडाव्यक्तावर्थान्तरस्य
तथाभावो यथा—

‘साधनं सुमहद्यस्य यशान्यस्य विलोक्यते ।

तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भुवम् ॥’

दीति पदैकदेशोदाहरणविषयम् स्वसंसर्गेणेति । वीत्युपर्सर्गसंबन्धेनेत्यर्थः ।
करणे विधाने । निर्वाहिणः प्रकृतार्थान्वयिनः । तत्रेति । अर्थान्तरस्येतनन्तरं नि-

विप्रदित्यर्थः । एतदेव जह्नेत्यादिना विशेषणन्तुष्टयेन समर्थयति—जह्नाकाण्डमेवोह मह-
त्त्रालं यत्र । जह्नाकाण्डं चौरुच्च तयोः समाहारो जह्नाकाण्डो तदेव नालं यत्रेति वार्थः ।
एवं नखकिरण एव लसन्ति केसराणि तेषामालया पङ्कया करालो दन्तुरः । प्रलग्नस्याद्र-
स्यालक्तकस्य भानां कान्तीनां प्रसरा एव किसलयानि नवपत्राणि यस्य तथाभूतः । किसल-
यपदस्य पद्यपत्रेऽपि गौण्या प्रयोगः । मङ्गु मनोऽन्नं मङ्गीरं नुपुरमेव भृङ्गो यत्र सः । एवं
च सत्युपमानवर्मस्याम्भोजशोभाद्या दण्डपादे समारोपः समर्थितो भवति ‘ज्योत्त्वाभस्म—’
इत्यादिरूपकैरिव रात्रौ कापालिकी समारोपः । तत्र प्रधानीभूतस्यारोपस्योपमानारोपरूप-
त्वाद्रूपकत्वम् । इह तु तदभावादिदर्शनारूपत्वमिलेतावान्परं विशेषः । न चौपमानाप्र-
सिद्ध्या उपमायाः कल्पनासंभवात्कथमेषां निदर्शनेति वाच्यम् । वस्तुतोऽप्रसिद्धावपि क-
विसमयबलेन बहुश उपमानदर्शनात् । अत्र निजपदं विवक्षितां पार्वतीतर्तु न वोधयति ।
निजादिपदानां स्वाक्यमुख्यविशेषगामित्वस्य बुद्ध्यत्तिसिद्धत्वात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः ।

१. ‘विसंसर्गेण’ ग. २. ‘साधनमिति । यस्य राज्ञः सुमहत्साधनं सैन्यं विलोक्यते

अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंव्यज्जनमर्थान्तरम् ।

जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—

‘लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदृष्टाधरः

कश्चिल्केसरदूषितेक्षणं इव व्यामील्यं नेत्रे स्थितः ।

मुख्या कुञ्जलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा

आन्त्या धूतंत्वारथवाननिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥’

अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं सारथति । न तु तदर्थतया वाक्यमुपपत्तं ।

अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा—

‘मृदुपवनविभिन्नो मध्यियाया विनाशा-

द्वनस्तचिरकलापो निःसप्तकोऽद्य जातः ।

रतिविलुलितबन्धे केशपाशो सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बैर्ही ॥’

अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः ।

एवं विषु भित्तभिन्नप्रकारोदाहरणेन ग्रस्येकं विप्रकारत्वमूहनीयम् । न्याय-
साम्यात् । दूपकतावीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्पकतादशार्थोपस्थितिः । नीरसे तु

र्वाहिण इति शेषः । तथाभावो हेतुत्वम् । तथाभूतार्थेति । जुगुप्सालम्बनेत्यर्थः ।

यदन्यस्य न विलोक्यते । असाधारणमित्यर्थः । तस्य धीशालिनो नीतिश्यारालितां कोपेन
कुटिलाङ्गां भ्रुवं कोऽन्यः सहेतत्वर्थः । अत्र साधनशब्दः पुंव्यज्जनरूपाधीन्तरं गोपन्नापक-
तया ब्रीडादायी । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘लीलेति । अन्यस्य वनितया न त्वन्यया वनितया । तदै ‘(यं)’ व को-
धातिशयानिःशङ्कदृष्ट्यरो यस्य तथाभूतः । कश्चिल्लिलायेन तामरसेन कमलेनार्था-
त्ववनितया आहतः सन्केसरैस्तलघ्परागैर्दृषिते आकुले ईक्षणे यस्य तथाभूत इव लङ्घलेन
नेत्रे व्यामील्यं स्थितः । ततस्तदीयधूतत्वानभिज्ञतया कुञ्जलितेन तदाकारीकुनेनाननेन
तस्य नायकस्य । ‘तत्र’ इति पाठे नेत्रयोः । वायुं फूलकारं ददती स्थिता सा मुख्या तेन
नायकेन नतिमृते प्रणामं विनैवानिशं चिरं चुम्बिता । तत्र हेतुः—आन्त्या धूतंत्वारथवेति ।
असाः कोपोऽपगत इति आनितः । कोपानपरेभेदपि सापराधत्वदशायामपि निरावार्थं चुम्ब-
यमिति धूतीता । अत्र वायुशब्दोऽपानवायुसारकतया जुगुप्सादायी ।’ इत्युदाहरणचन्द्रि-
कासंक्षेपः । २. ‘मृद्विति । विक्रमोर्चशीये उर्वशीविरहिणः पुरुरवस उक्तिरियम् । मृदुना
मनेन पवनेन विभिन्नो विकसितः । धनो निविडश्रासौ रुचिरश्रासौ कलापो मयूरपिच्छ-
मधियाया उर्वशया विनाशाददर्शनादव्य निःसप्तः सदृशरहितो जात इत्यन्ययः । सुकेश्याः
शोभनकेशया उर्वश्याः केशपाशो सल्येष वर्ही मधूरः कं हरेदनुरज्येत् । न कमरीत्यर्थः
विस्तृतकलापसाम्याय विशिनिष्ठि—रतौ विलुलितः विशिलो वन्धो यस्य तथाभूते । तथा
कुष्ठैः सनाथे युक्ते । तेन चन्द्रकसाम्यम् । ‘वर्ही’ इति त्वपपाठः । ‘पिच्छबहें नपुणस्के’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘विगलित’ ख-ग । ४. ‘वर्ही’ ख-ग ।

चभर्त्कारापकर्षकत्वं तस्याः । अथवा तादशार्थोपस्थित्या श्रोतुवैसुख्यं तदीजम् ।
अतः शस्तकथायां दोषत्वाभावः । तादशोपस्थितेः शमपोषकत्वात् । भाव्यम-
इलादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम् । वैसुख्याभावात् । शिवलिङ्ग-
भगिनीब्रह्माण्डादिशब्देषु तु 'संवीतगुसलक्षितेष्वसभ्यार्थानुपस्थितेः ।

संदिग्धं चिवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्त्रूपद्वयसंदेहविषयः ।
यथा—

‘आलिङ्गितस्त्रभवान्संपराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परां बन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र बन्द्यामिति पदं बन्दीशब्दे सप्तम्यन्तं बन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति
संदेहः । प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्यामाशीः पर-
म्परामित्यर्थोपस्थितौ साधकवाधकप्रमाणाभावात् । दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चया-
भावः । अतो यत्र संदेहे एवोद्देश्यस्तत्र यत्र च वाच्यादिमहिमा प्रकरणादिवशेन
वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वम् ।

अथर्तात्मिति नजोऽल्पार्थतया शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमि-
त्यर्थः । अत एवाप्रयुक्ताङ्गेदः । तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः । उदाहरणम्—

‘सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गिताशयताजुपः ।

विधीयमानमप्येतत्र भवेत्कर्म बन्धनम् ॥'

अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः । स चैव योगशास्त्र एव प्रसिद्धः ।
एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्यद्यम् । दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः ।
अत एव अत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोष-
त्वम् । प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणत्वम् ।

मात्रपदेन प्रकृतार्थीन्वित्यवच्छेदः । संवीतिः । शिवपदार्थैन संवीतमाच्छा-
दितमित्यर्थः । केवलस्यैव लिङ्गपदस्याश्लीलत्वं न तु शिवपदसंबद्धस्येत्युभवात् ।
भगिनीपदे तु रूद्धाश्लीलार्थो गुप्तः । ब्रह्माण्डपदे त्वण्डपदेन गौण्या लक्षितस्य ज-
गतः प्रतीतेनाश्लीलतेति द्वयम् । ‘समुन्नीत’ इति त्वपपाठः सरस्यतीक्ष्णाभरणे
‘संवीत’ इत्येव पाठस्य दर्शनात् । स्वरूपद्वयेति । कवितात्पर्यविषयत्वेन सप्तम्य-

१. ‘समुन्नीत’ ख. २. ‘आलिङ्गित इति । संपराये युद्धे जयश्रियालिङ्गितस्त्रभवान्पूज्य-
स्त्रमाशीः परम्परामाशीर्वादपरम्परामर्थाजितशब्दुप्रयुक्तां कर्णे कृत्वा आकर्ष्ये कृपां कुर्विति
संबन्धः । तत्र संपराय इति वा । अत्र बवयोरभेदद्वन्दनीयामित्यर्थकवन्याशब्दस्य द्वितीयान्तं
हृपं किं वा गृहीतमहिलायामिति कृपाविषयसमर्पकवन्दीशब्दस्य सप्तम्यन्तमिति संदेहः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘सम्यग्ज्ञानं तत्त्वान्वत् तदेव महाज्योतिस्तेन दलितो
नाश्चिन्त आशयो मिथ्याज्ञानवासना यस्य । तत्त्वाजुषो नरस्य विधीयमानं क्रियमाणमप्येत-
कर्म चिह्नितमित्यर्थं बन्धनं बन्धजनकं न भवेदित्यर्थः । अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञान-
वासनायां योगशास्त्रमात्रे प्रयुक्त इत्यप्रतीतत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

ग्राम्यं ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेऽपि । अत एवाप्रयुक्ताज्ञेदः
इत्येके । अपरे तु 'देश्यमनेन संगृहयते । कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः । किं
तु गल्भलादयः' इत्याहुः । तदुभयमध्यसत् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य
व्युत्पञ्चस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितव्यात् । तस्यात्समस्तलोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्देशे
सर्वलोकर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवहिते तदित्यर्थः । तेन देश्यमपि संगृहीतम् ।
अत एवाग्रे खादनपानगल्भादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीदध्यादयश्च प्रत्यु-
दाहर्तव्याः । उदाहरणम्—

'राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तश्च ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश हरते मनः ॥'

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दृष्टकताबीजसिति
ऋजवः । वस्तुतस्तु नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैद्यव्योम-
यनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते । अत एव विदूषकादावधमे वक्तरि न होष-
त्वम् । तस्य तथैवैचित्रेन वैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं
नाश्छीलत्वमिति न तत्संकरः ।

नेयार्थं नेयोऽर्थो यस्य तत् । नेयत्वं च—

'निरुद्धा लक्षणाः काश्रित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते चायुना काश्रित्वकाश्रित्वैव त्वशक्तिः ॥'

इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वम् । यथा—

'शरस्कालसमुलासिरूपिणीमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते मुखं तन्निवं चपेटापातनातिथिम् ॥'

अत्र चपेटादिपदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रूढिर्न वा

न्तद्वितीयान्तत्वादिरूपद्वयप्रकारको यः संदेहस्तद्विषय इत्यर्थः । समस्तेत्यस्य विवरणं
तस्मिन्देशा इत्यादि । नागरो विदग्धमात्रप्रसिद्धः । तत्सद्यशस्ततः किंचिदून उपनाम-
गरः । ग्राम्यताप्रयोजकमिति । ग्रीडाद्यालम्बनतरूपमश्छीलत्वं न ग्राम्यता-
प्रयोजकम् । अपि तु विदग्धाविदग्धसाधारणप्रयुक्तत्वमेवेति न सांकर्यशङ्केत्यर्थः ।
तेन क्वचिदुपवेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरन्न होष इति भावः । चपेटादीति । तत्रैव

१. 'राकेति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा तत्संबन्धी यो विभावरीकान्तश्चन्द्रस्तस्य सं-
क्रान्ता युतिर्यंत्र तथा भूतं तव मुखं, तपनीयस्य सुवर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र सा कटि-
नितम्बश्च मनो हरत इत्यन्वयः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः । पामरसाधारण्येन प्रयुज्यमा-
नत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. 'शरदिति । हे तन्निवं, ते तव मुखं कर्तुं समुलासी-
यः पूर्णिमासंबन्धी शर्वरीप्रियश्चन्द्रसं चपेटापातनस्य करतलप्रहारस्यातिथि पात्रं करोती-
त्यन्वयः । अत्र मुख्यार्थवाधाच्चपेटाशब्देन निर्जितत्वं लक्ष्यते । तथा निर्जितत्वस्य वदा-
पातरं संबन्धस्तत्पात्रं करोतीत्यर्थः पर्यवस्थति । रूढिप्रयोजनान्यतरविरहेणानिषिद्धलक्ष-
णिकत्वरूपं नेयार्थम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

प्रयोजनम् । मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याशतीतेः । दूषकताबीजं च वृत्त्यभावे-
नार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः ।

अथ भवेत्कृष्टमित्यादि क्षिटादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्धः ।
तदयमर्थः—क्षिट्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्यैनैव संभवति । तथा च यदि
तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पदोषता । असमासे वाक्यदोषत्व-
मेव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदैरपेक्षयैनैव
दुष्ट्वादिति ।

तत्र क्षिट्मर्थप्रतीतौ क्षेत्रवत् । यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्ति-
विलम्बिता तदित्यर्थः । निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो
भेदः । विलम्बश्चाप्रत्यासुत्तर्वा, सामान्यशक्तात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य
द्वागच्छुपस्थितेवाँ । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् ‘धम्मलङ्घ—’ इत्यादौ । अन्ये
तु पददोषत्वमपि । तद्यथा—

‘अन्तिर्लोचनसंभूतज्योतिरुद्धमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥’

अत्रान्तिर्लोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयवोधाविलम्बेऽन्यविलोचनसंभूते-
त्यादिना चन्द्रादेनै द्रागुपस्थितिः । अन्यसापि तथाभावान्नियामकसाभावाच्च ।
अतः कुमुदैरित्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः । इदमेव च ‘अन्तिर्लोकसुदूतस्यो-
ह्योतेनावभासिभिः’ इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।
दूषकताबीजं प्रतीतिविलम्बः । प्रहेलिकादौ तु तस्येष्ट्वादिदोषत्वम् । मत्तो-
क्ष्यादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात् ।

‘अविमृष्टविधेयांशम्’ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ।
प्राधान्यं च विविप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युदेश्यान-
न्तर्यम् । अतो ‘न्यक्कारो ह्ययमेव—’ इत्यादौ ‘क्षणमप्यसुक—’ इत्यादौ वा

लक्षकसितरसात्पर्यग्राहकमिति भावः । मुख्यशब्दार्थेति । निर्जितमिति मुख्यश-
ब्देन प्रतिपाद्योऽर्थस्तद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । मुख्यशब्दप्रयोगादलम्बं हि शैल्यपाव-
नत्वं प्रयोजनं न चेह तथा प्रतीयमानमत्ति । वृत्त्यभावेनेति । उक्तहेतुकलक्ष-
णाया एव वृत्तिलव्युत्पत्तेरिति भावः । अर्थप्रतीतौ वाक्यार्थप्रतीतौ । पदार्थोप-
स्थितिरेवेति । शक्यतावच्छेदकल्पेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेत्यर्थः । इह तु
शक्यतावच्छेदकस्य प्रकृतप्रकृतसाधारण्यातेन रूपेणोपस्थितावप्यन्वितविशेषानुप-
स्थितिमात्रमित्यर्थः । अन्यस्यापीति । चक्षुज्योतिषोऽपीत्यर्थः । आदिना चन्द्रोऽ-

१. ‘अन्तीति । हे भूपाल, तव चेष्टितं चरित्रमत्रेसुनिविशेषस्य लोचनात्संभूतं वज्ज्यो-
तिश्चन्द्ररूपं तस्योदमेनोदयेन भासनशीलैरथीकुमुदैः सदृशमत्यर्थमतिशयैन शोभत
इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्थेन कुमुदरूपार्थवोधे क्षेत्राङ्गुष्ठत्वम्’ इत्युदाहरणान्दिका.

नाव्यास्ति । प्रथमे उक्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसन्न्यग्रतिषेध-
स्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्त्वात् । उदाहरणम्—

‘मूर्खामुद्भृतकृत्ताविरलगलद्रक्षसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्कुप्रसादोपनतजयजगजातमिथ्यामहिन्नाम् ।

कैलासोल्लासेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पदोषोद्धरणां
दोषाणां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥’

अत्र नगरीरक्षण एव यत्प्रयासस्त्वमूर्खां महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधे-
यम् । अप्राप्तत्वात् । अत एव च नानुवादम् । प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिन्नामफल-
त्वमेवोचितम् । अतः किमेतत्फलमिल्यादिना नाभिसंबन्धः स्यात् । तच्च बहुवी-
हावन्यपदार्थे गुणीभूतम् । विशेषणग्राधान्ये समासानुशासनात् । किं चोद्देश्यं
विधेयं च यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते । न च
समासे पृथक्पदादुपस्थितिः । अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति । एवं
समासान्त्वेऽप्यविमुद्धत्वं दृष्टव्यम् । तत्र कर्मधारये यथा—

‘स्वस्तां नितम्बादवरोपयन्तीं पुनः पुनः केसरदामकाङ्गीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्परेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥’

मभासितवेन कुमुदस्यापि न द्रागुपस्थितिः । चन्द्रविकास्यकुमान्तरसाधारण्यादि-
त्युक्तम् । तच्चेति मिथ्यात्वं चेत्यर्थः । विशेषणेति । एकार्थीभावभज्जप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । वैहायादप्येकसिन्समस्तपदे उद्देश्यविधेयभावो न संभवतीत्याह—किं
चेति । प्राप्तत्वेनावगतं ह्युद्देश्यम् । अप्राप्तत्वेनावगतं च विधेयम् । न चैकसात्पदा-

१. ‘मूर्खमिति । रामसेनया लङ्कायां वेष्टितायां रावणस्योक्तिः । मम मूर्खां दोषाणां
हस्तानां चेहास्मिन्नानरापादानके नगरीरक्षणे यत्प्रयास एतदेव फलं किमित्यन्यत्वः । किं-
मिलनेनोक्तमनौचित्यं समर्थयितुं मूर्खां दोषाणां च क्रमेण विशेषणद्वयमाह—उद्भृतेत्या-
दिना । उद्भृतमुद्भृतं व्यक्तर्त्तं कर्तनं तेनाविरला सान्द्रा गलाद्वलन्ती या रक्तस्य संसक्ता
अविच्छिन्ना धारा तया धौतौ प्रक्षालितौ यावीशाङ्गी शिवचरणौ तत्प्रसादेनोपनतो लघो
यो यजस्तेन जगति जातो मिथ्याभूतो महिमा येषामिति मूर्धविशेषणम् । कैलासस्योल्ला-
सने उद्धरणे या इच्छा तस्या व्यतिकरस्य संबन्धस्य पिशुनः सूचकश्चासादुस्तर्पी उत्कटो
दर्पत्वेनोद्धराणां समर्थीनामिति दोषाणां विशेषणम् । कैलासेन विमानगतिनिरोधे जाते
तसु उद्भृतमान्दोलितवान्रावण इति पुराणम् । तथा चैवंविधानामेतत्फलमनुचितमिलितो
महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । अत एव समासे गुणीभावेन तदनि-
र्वाहादविमृष्टविधेयांश्चत्वदोपः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘स्वस्तामिति । कुमार-
संभवे कामस्य हरं प्रसिद्धेण सहायभूतां पार्वतीं ‘अदृश्यत स्थावरराजकन्या’ इति कुल-
कादिनोपक्रमैतत्पद्यम् । कर्थभूता स्थावरराजकन्या । नितम्बात्सत्तां विगलितां केसरे बु-
लस्तस्त्वंवन्धिपुण्यमालारूपा कार्चीं पुनः पुनर्वारंवारमवरोपयन्ती नितम्बे निवेशयन्ती । कामिव ।
सरेण न्यासीकृतां विक्षेपीकृतां कार्मुकसंवन्धिनां द्वितीयमौर्वीमिव । अत्रैव किमिति न्यस्ता

अत्र द्वितीयत्वं मौर्यामुखेक्ष्य विशेषम् । तच्च समासे गुणीभूतम् । ‘मौर्या’ द्वितीयां इति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः । नन्वत्र काङ्क्षां द्वितीयमौर्यत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोपावकाश इति चेत् । न । तथापि हि विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम् । द्वितीयसङ्गावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात् । मौर्यत्वं तु तस्याप्रयोजकम् । अन्यथापि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तु-विशेषपरिचायकतामात्रम् । तस्याद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्तव्यम् । अत एव ‘आ कडारादेका संज्ञा’ इत्यैकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन समासे नाकारीति व्याख्यातारः । अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युद्देश्ये एकत्व-विशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात् ।

बहुव्रीहीवेव तद्वितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावो यथा—

‘वैपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥’

अत्र वरेषु मार्गाणीयानां धर्माणां वैकल्यदूर्शनप्रस्तावाजन्मन्यलक्ष्यत्वं विवित्सितम् । तच्च समासे व्यग्भूतम् । ‘अलक्षिता जनिः’ इति पाठे तु पौर्वपर्य-विपर्ययसत्त्वेऽपि समासनिवन्धनमप्राधान्यं निवर्तते ।

नन्वसमासे यथा—

‘आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-

संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

दनेकरुपेणोपस्थितिरित्यर्थः । अथमेव चैकप्रसरताभङ्ग इत्युच्यते । यथा—वषट्कर्तुः प्रथमक्ष इत्यत्र प्राप्तमक्षानुवादेन प्राथम्यविवौ । तत्राप्येकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गेन

नान्यत्रेत आह—स्थानविदेति । आश्रयसादुद्येन गुणप्रकर्त्त इत्येतदेव स्थानं समर्पणयो-ग्यमिति जानतेत्यर्थः । अत्र न्यासीकरणौचित्येन पर्यवसानगत्या द्वितीयसैवोत्प्रेक्षणीयत्वात्तस्य च समासे गुणीभावादविधेयवदेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘वपुरिति । तत्रैव बडुवेषधारिणः शिवस्य पार्वतीं प्रति वचनम् । भो बाल-मृगाक्षि, वरेषु यद्रूपकुलधनादि समस्तं मृग्यतेऽनिविष्टते त्रिलोचने हरे तदवस्तुमेकैकमपि किमस्ति । अपि तु नेत्रवैर्यः । बालमृगाक्षीतिसंबोधनेनैवविधसौन्दर्य-शालिन्यास्तव विरूपवरप्राथनमनुचितमिति व्यज्यते । यदैकस्याप्यभावं दर्शयति—वपुरित्यादिना । विरूपाणि विषमाणि सोमसूर्याशिरूपत्वाद्ग्रीष्मणानि वाक्षीणि यस्य तथा-भूतं वपुः । अलक्ष्यमज्जेयं जन्म यस्य तस्य भावसत्ता । अस्तीति शेषः । दिग्म्बरत्वेन नन्वत्रया वसु थनं निवेदितम् । कथितमित्यर्थः । अत्र जन्मनि विवित्सितम-लक्ष्यत्वं समासे गुणीभूतम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. आनन्देति । विरक्तं नायकं प्रति नायिकासखीनामियसुक्तिः । यास्तस्खी भवता सर्वदैव क्षणमप्यमुक्ता न लक्ता तस्या उदन्तो वार्ता तच्चिन्तापि तत्र संप्रत्यधुना तान्ति रलानि ततोति । वैराग्यात् । अतोऽसान्वितिवक । पर्वविधसखीदुःखदर्शकलादितशोच्या व्यमित्यर्थः । किंभूता

या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता
तान्ति तनोति तव संप्रति धिगिधगस्तान् ॥'

अत्रावान्तरवाच्येऽसुक्तेत्यनेन ।

‘नैवजलधरः संनदोऽयं न दृष्टिशाचरः:
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।

अथमपि पदुर्धीरासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकपस्तिग्रामा विद्युतिप्रिया न ममोर्वशी ॥’

इत्यत्रैव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु—
‘जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृह्युराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥’

इत्यात्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवदसुक्तानुवादेनात्मात्किंचिद्विधेयमस्ति ।
न च समासे न जः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव । तदुक्तम्—
‘विषेधेत्रं प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन न न इति ॥’

कथं तहि ‘अश्राद्धभोजी’ इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधलाभः । पर्युदासेनाक्षेपात् ।
न तु पर्युदासार्थोऽसुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत् । भवेद्यत्येवं अद्वि-
तथा सति क्षणमपीत्यनेन संबन्धः स्यात् । स हि सुकृत्येत्यैव प्रतियोगिना

समासात्पत्तेष्टक्यैरूप्यस्य च प्रसज्जादिति । विषेधेत्रेति । यत्र विषेः कर्तव्य-
तायाः प्राधान्यं प्रतिषेधे निर्वतनारूपेऽप्रधानता अविवक्षा स पर्युदासः । यथा
‘नेक्षेत्रोद्यन्तं (आदिलं)’ इत्यादावनीक्षणसंकल्पकर्तव्यताप्राधान्यादीक्षणप्रतिषेधस्य
चाविवक्षणात् । एतत्क भवतीत्यपेक्षायामाह—यत्रेति । उत्तरपदेनोति स्वोत्तरान-
मध्यात्मन्यतरपदार्थेन । संबन्ध्यत इति शेषः । आक्षेपादिति । श्राद्धं न भोक्ष्य

सक्षी । आनन्दस्य स्तिन्धुः समुद्रः । अतिचापलशालिनश्चित्तस्य संदाननं बन्धनं तस्यैकं
सदनं स्थानम् । तत्रैव चित्तस्य विश्रान्तिरिति । अत्रासुक्तेति पर्युदासप्रतीतिर्न तु विषेध-
स्य सुक्ता नेति प्रसज्यप्रतिषेधस्यविष्ट्रिविषेयांशत्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘प्रसज्यप्रतिषेधसुदाहस्य दर्शयति—नवेति । विकर्मोर्वशीये विरहिणः पुरुरवस्तु
इत्यसुक्तिः । अयं नवो जलधरः संनदः कवची हन्तुमुच्यतो वा दृष्टिशाचरो न । भव-
तीति शेषः । एवमग्रेऽपि विशेषदर्शनेन पूर्वसंजातभ्रमविषयनिषेधो नवो गम्यमानभव-
नक्रियात्म्याद्रूपव्ययः । इदं सुरथुरिन्द्रधनुरूरमाङ्गुष्ठं तस्य राक्षसस्य शरासनं न । ‘नाम’
इति पाठे वितर्के नामेति । अथमपि पदुर्धीत्रो धारासारो धारावर्षः बाणपरम्परा न ।
कनकस्य निकपः कषणरेखा तद्विक्षिप्ता दीक्षिमती विद्युत् । मम प्रियोर्वशी न भवतीत्यर्थः ।
केवितु नञ्चकाका तत्तदारोपपर्थवसितानेव वाक्यार्थानुहुः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
२. ‘जुगोपेति । अगृह्युरल्लुब्धः । असत्तोऽनासक्तः । शेषं स्पष्टम् । अत्रात्रस्तताद्यनुवा-
देनात्मगोपनादेविषेयत्वात्पर्युदासेऽपि नाविमृष्टिविषेयांशत्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

विवक्षितः । न च पर्युदासे तथा संभवः । नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता । विधेयस्यानुपस्थितेः । किं तु धारणे विद्धविदितिवद्वाचकत्वमेव स्यात् । समासेऽर्थान्तरनिरूपत्वादितिचेत् । न । प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः । अत एव 'प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र' इत्याह वृत्तिकृत् न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति । तर्हि विद्धविदित्यस्याप्यत्रैवान्तर्भावं इति चेत् । न । तदर्थेस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् । असुक्तेत्यस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचकप्रवेश इति चेत् । न । उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे क्वचित्संकरेऽध्यदोपात् । दूषकताबीजं च विवक्षितार्थग्रलयः । तस्मान्नित्यदोपोऽयम् ।

विरुद्धमतिकृत्पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यकारकप्रतीतिजनकम् । तच्चेदमनेकधा प्रवर्तते । क्वचित्समासान्तरविग्रहेण । यथा—

'सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टिः ।

अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥'

अत्राकार्यं कार्यमन्तरेण मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्यं मित्रमिति तु प्रतीर्थते । क्वचिद्व्यापदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूपदधटनया । यथा—

'चिरकालपरिप्रासिलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहस्रा विद्धाति गलग्रहम् ॥'

अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूपः । क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्याप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहात् । यथा—

'न त्रैसं यदिनाम भूतकरणासंतानशान्तात्मन-

स्तेन व्यारुद्धजता धनुर्भगवतो देवाद्वानीपतेः ।

इति संकल्पस्य ब्रतवाचिणिनिप्रत्ययानुरोधेन लक्ष्यमाणत्वात्तस्य च श्राद्धभोजनवर्णनं विनानुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवमपीति । अभवन्मतयोगप्रसङ्गं एव तत्सांकर्थं स्वयमेव निराकरिष्यति । पदान्तरेरिति । अनेनाश्लीलानुचितार्थनिहतार्थव्युदासः ।

१०. 'सुधेति । सुधाकरश्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तदाकारं निर्मलतया तत्सदृशं विशारदं प्रगल्भं च विचेष्टिं यस्य सः । असावेकोऽकार्यमित्रं यः कार्ये उपाधौ मित्रं कार्यमित्रम् । पश्चान्नस्तमासेन कार्यनिरेक्षं मित्रमित्यर्थः । तस्य किं वर्णयामहे । अर्थाद्गुणान् । 'विद्धत्युप्रगल्भौ विशारदौ' इत्यमरः । अत्राकार्ये मित्रमिति विरुद्धमतिकृत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. 'चिरेति । कान्ता चिरकालाद्या परिप्रासिः समागमस्तेन लोचनयोरानन्ददायिनः कान्तस्य गलग्रहं गलस्य यहो यहणमालिङ्गनं विद्धातीत्यन्वयः । अत्र गलग्रहशब्दो रूढ्या रोगविशेषोपस्थापकतया विरुद्धमतिकृत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.
३. 'नेति । दाशरथिमुदित्यं परशुरामोक्तिः । धनुर्व्यारुद्धजता भजता तेन प्रकृतेन दाशरथिना यदि नाम भगवतो भवानीपतेदेवान्न त्रस्तो भीतं तत्पुत्रस्तु रक्षद्वा रक्षद्वा स्कन्द इव मियोऽहं शिष्यः कर्त्तं विस्मृत इत्यन्वयः । यदिनामशब्दोऽद्यप्तः संभावनायाम् । पत्तसंभाव्यमित्रवैः । कोपाचेनेति विशिष्य नामायहणम् । भवानी-

तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधादिश्वस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कर्थं विस्मृतः ॥^३

अत्र भवस्य पतील्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवपतीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्रावप्रतीयते । नहि भव एवाभिधेये भवपतीपतिरिति प्रयोगे योग्यः सचेतसाम् ।

क्वचित्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्ब्रह्मर्थतया । यथा—

‘गोरेपि यद्याहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽस्मिकारमणः ॥’

अत्राम्बिकारमणपदयोगौरीप्रीतिकरत्ववन्मावृत्तामित्वमप्यर्थः । दूषकताबीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्योपस्थितिः । अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोपत्वम् ।

क्षिटादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधानाच्छ्रुतिकटुप्रभृतिष्वनियमो-
भ्युच्छातः । तत्रासमासगतसुदाहतमेव । समासगतेषु श्रुतिकटु यथा—

‘सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

बर्हिनिर्वादिनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ॥’

समासादैकपद्यम् । एवं च्युतसंस्कृत्यादयो द्रष्टव्याः ।

उक्तानपददोषान्पदैकदेशो वाक्ये चातिदिशति—

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदसांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

पतेरत्रासे हेतुगर्भं विशेषणम्—भूतेत्यादि । भूतेषु यः करुणासंतानः कृपासमूदस्तेन द्वान्त आत्मा यस्य तथा भूतात् । मदान्धो यस्तारकासुरस्तस्य वधादिश्वस्य देवगणस्य दत्त उत्सवो येनेत्युत्कर्षगर्भं विशेषणम् । स्कन्द इव प्रिय इत्यनेन धनुर्भज्ञेपेक्षासंभाव-
नाविरहस्यचनम् । अहमित्यनेन क्षत्रियकुलान्तकत्वसंक्षिप्तिवाच्येन धनुर्भज्ञकर्तुः साह-
सकारित्वातिशयो व्यञ्जयते । अत्र भवानीपतेरिति विरुद्धमतिकृत् । भवत्तीपतिरित्यर्थ-
कादसात्पत्यन्तरप्रतीतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. ‘गोरपीति । सोऽस्मिकाया रमणो महेशो वो युष्मान्पायादित्यन्वयः । स कः,
यद्याहनतां प्राप्तवतो गोर्विषस्यापि सविधे निकटे सोऽप्यतिकूरतया प्रसिद्धोऽपि गिरिसु-
तायाः पार्वत्याः सिद्धो निरहंकारः सौम्यः । भवतीति शेषः । अत्राम्बिकाया मातृ रमण
इति विरुद्धं प्रतीयते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २०. ‘सेति । विरहिणो रामस्येयमुक्तिः ।
सुधायाः सान्द्रास्तरङ्गाः सुधासान्द्रतरङ्गाः सुधासान्द्रतरङ्गाः संजाता ययोस्ते सुधासान्द्र-
तरङ्गिते तथाविधे विलोचने यस्याः सा सीता दूरे । स्थितेति शेषः । अयं बर्हिणां
मधूराणां चत्रिहार्दनमव्यक्त्यच्चाद्यस्तदर्हस्तद्योग्यः कालो घनसमय एव कालोऽन्तकश्च
समुपागत इत्यन्वयः । अत्र समासगतं श्रुतिकटुत्वम् । एवमितरेषामपि समासगतत्वं
वौध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

च्युतसंस्कारेत्यादिभावप्रधानो निर्देशः । एते श्रुतिकट्टादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः । श्रुतिकट्टत्वादय इत्यर्थः । अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः । न चासाध्वसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति तत्त्वितयोपासनमिति संप्रदायः । तदसत् । ‘सोऽच्यैष—’ इत्यादिश्रुतिकट्टदुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात् । न च तत्रापि तथैवेति वाच्यम् । परमवर्णारब्धत्वस्य स्वत एव सत्त्वात् । तथात्वेऽपि वा ‘स पातु वो दुश्यत्वनः’ इत्याद्यप्रयुक्ताद्युदाहरणात्याप्तिः । न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदान्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते । किं चावाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ।

अत्र ब्रूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे सति । नानापदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वमभिग्रेत्यस्म । ‘न्यकारो ह्यमेव—’ इत्यत्रापि नाव्याप्तिः । उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपादानम् । ‘योऽसौ सुभगे तवागतः’ इत्युदाहरणे प्रकाशो स्फुटमेतत् । एवं च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनम् । न चासमर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि च्युदासो युक्तः । तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिप्रत्यापनात् । यथोदाहतेन जन्तुपदेन । च्युदस्तेषु उत्तरं कोऽपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति ।

तत्र श्रुतिकट्ट वाक्यगतं यथा—

‘सोऽच्यैष वेदांस्त्रिविदशानयष्ट पितृनतापर्यात्सममंस्त वन्धून् ।

व्यजेष्ट पञ्चर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं व्यवधीदर्तीश्च ॥’

व्यक्तम् ।

न च तत्रापीति । सोऽच्यैषेत्यादावपि वाक्यस्य श्रुतिकट्टत्वं पदमात्रगतात्तस्मादन्यदतः सोपेक्षमेवेत्याशङ्क्याह—तथापीति । नहीति । अप्रयुक्तत्वस्य पदमात्रधर्मविदिति भावः । ननु वाक्येऽप्यप्रयुक्त्यादस्येवेति वादिनं प्रत्याह—किञ्चेति । सर्वव्याख्यानेषु दर्शितप्रकारेषु । विवक्षितेति । अत्र विवक्षितधर्मिप्रत्यायकनापदवृत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे ‘प्राप्रभ्राद्’ इत्यादावसंभवः । सर्वेषां पदानां विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात् । अतः पृथक्सत्यन्तम् । तादृशकिंचिच्छब्दगतत्वाच न दोषः । च्युतसंस्कृत्यादित्रयं तु न तथेति तदपासनम् ।

१. ‘च्युतसंस्कृत्यसमर्थनिरर्थकानपास्योक्तदोषान्वाक्यगतत्वेनोदाहरति—सोऽच्यैषेति । भट्टिकाव्यगतमिदं पदम् । स राजा दशरथो वेदानध्यैषीतवान् । त्रिदशान्देवानयष्टपूजयत् । पितृनतापर्सांदतर्पयत् । ‘अपारीत्’ इति पाठेऽव्ययमेवार्थः । ‘पृतर्पणे’ इति धात्वनुसारात् । वन्धून्सममंस्त संमानितवान् । पञ्चर्गं कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणां पण्णां वर्गं समुदायं व्यजेष्ट विजितवान् । नीतावरंस्त रेमे । अरीन्समूलघातं व्यवधीच । समूलं हतवानित्यर्थः । अत्रानेकपदगतत्वेन श्रुतिकट्टत्वस्य वाक्यदोषत्वम् । एवमन्येवामपि ।’ इत्युदाहरणचन्दिका ।

अप्रयुक्तं यथा—

‘स रंतु वो दुश्श्वनो भावुकानां परम्पराम् ।

अनेडमूकताधौश्च द्यतु दोषैरसंमतान् ॥’

अत्र दुश्श्वनशब्दः इन्द्रे, अनेडमूकशब्दश्चैडमूकेऽप्रयुक्तः ।

निहतार्थं यथा—

‘सौंथकसहायवाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।

अध्वजरुचिभास्वरसे भातिरामवनिप श्लोकः ॥

अत्र सायकशब्दः खङ्गे, मकरध्वजशब्दः समुद्रे, क्षमाशब्दो भूमौ, अठ-
शब्दशन्दे, श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः । न चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त्वम् ।
अतः प्रसिद्धेः शरमदनक्षान्तिपद्मपूर्णैर्यैनिहतार्थाः ।

अनुचितार्थं यथा—

‘कुंचिन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो

यशो गायन्येते दिशि दिशि च नशास्त्रव विभो ।

शरज्योत्स्नाकान्तस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा

तथापि व्यक्तीर्तिर्थमति विगताच्छादनमिह ॥’

अत्र कुविन्द इति तन्तुवार्यं, पट्यसीर्ति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं, नभैति
व्यवहीनं, यश इत्यकारप्रश्लेषपादयशः, विगताच्छादनमित्यवसनमिल्यर्थानुपश्लो-
क्यमानापकर्षयोतकतयाचुचितान्प्रकाशयन्ति ।

१. ‘स राविति । स प्रसिद्धो दुश्श्वन इन्द्रो वो युध्माकं भावुकानां मङ्गलानां
परम्परां रातु ददातु । च परमसंमताज्ञवूननेडमूकताधौर्मूकविरताधौर्देषैः करणभूतै-
र्धतु खण्डयतु । नाशयत्विलर्थः । ‘अनेडमूक उद्दिष्टः शठे वाक्यच्छुतिवर्जिते’ इति
नेदिनी । अत्र दुश्श्वनानेडमूकशब्दवप्रयुक्तौ’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासश्वेषः । २. ‘सा-
यकेति । हे अवनिप राजन्, ते तव श्लोको वशोऽवजस्य चन्द्रस्य रुचिवद्वास्वरो
भातिरां शोभतेरामित्यन्यवः । कीदृशस्य, सायकः खङ्गः सहायो यस्य तथाविधो
वाहृयस्य तथाविधस्य । मकरध्वजेन समुद्रेण नियमिता परिच्छिच्छा या क्षमा भूमित्यस्या
अधिपतेः । सार्वभौमस्येर्थः । अत्र सायकमकरध्वजक्षमाठजश्लोकशब्दानां शरमदनक्षा-
न्तिपद्मपूर्णे प्रसिद्धिवाहुल्याप्यकृतर्थतिरोधानम् । ‘सायकः शरखङ्गयोः’ इति विश्वः ।’

इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘कुंचिन्द इति । राजानं प्राति कवेशकिः । हे विभो, त्वं
तावत्कुविन्दः । कुं पृथ्वी विन्दति लभते इति कुविन्दः । लब्धपृथ्वीक इत्यर्थः । अभितः
समन्तादुणानां शौर्यादीनां ग्रामं समूहं पट्यसि पट्करोषि । ख्यापयसीति यावत् । अत
एवैते नशा बन्दिनो दिशि दिशि तव यशो गायन्ति । तथाप्येवंविधे वैभवे सत्यपि ल्वलीर्तिः
स्त्री इह लोके विगतमाच्छादनमावरणं यत्र तथा अमतीति व्याजस्तुतिः । कुरुपत्वा-
दुपेक्षामाशङ्कय परिहरति—शरदिति । शरज्योत्स्नावद्वौराणि स्फुटानि दृश्यानि विक-
टानि सुन्दराणि यानि सर्वाङ्गाणि तैः सुभगा । सुन्दरीर्थः । अत्र कुविन्दस्तन्तुवा-
यस्त्वं गुणग्रामं वन्तुसमूहमभितः सव्यापसव्यतुरीचालनेन पट्यसि पटं करोषि । अत

अवाचकं यथा—

‘ग्रीष्मभ्राङ्गिष्णुधामाप्य विषमाश्च करोत्यम् ।

निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥’

अत्रे आजत इत्यभ्राङ्ग जलदः । प्रकृष्टेऽभ्राङ्ग यत्र तद्विष्णुधामेत्यस्य विशेषणम् । अत्र प्राश्रभ्राङ्गिति प्रकृष्टजलदे, विष्णुधामेति विष्णुपदे, विषमाश्च इति सप्ताश्चे, निद्रेति संकोचे सहस्रपर्णेति सहस्रदले प्रकृष्टजलदत्वादिना प्रकारेणावाचकासि कानिचिच्चात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वम् ।

अश्लीलेषु ब्रीडादायि यथा—

‘भूपतेरूपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्त्वद्वाहरणोत्साहवती मोहनमादघे ॥’

अत्रोपसर्पन्तीति सुरतारम्भं, प्रहरणेति ताडनविशेषं, मोहनमिति निखुवनं चार्थान्तरप्रतिपादयद्वीडादायि ।

जुगुप्सादायि यथा—

‘तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुज्ञते ।

इतरार्थंग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम् ॥’

अत्र वान्तोत्सर्गशब्दो छर्दितपुरीपार्थतया, प्रवर्तनमिति उँगीष्यागार्थान्तर-तया जुगुप्सां प्रयच्छन्ति ।

एडमूको वाक्षुतिहीनः । शक्तान्येवेति । विष्णुस्थानत्वरूपयोगे नाकाशवाचकं

एव त्वत्तो लब्धवक्ता एते नशा वस्त्रहीना दिशि दिशि तव वशो गायन्ति तथाप्येवं वर्त्तसमृद्धावपि त्वक्कीर्तिरूपा खी विगताच्छादनं वक्त्ररहितं भ्रमतीत्यर्थान्तरं स्तूयमानस्य राजोऽपकर्षगमकं प्रतीयत इत्यनुचितार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘प्राभ्रेति । अयं विषमाश्रो विषमसंख्या अश्रा यस्य सः सप्ताश्चः । सूर्य इति यावत् । विष्णुधाम विष्णुपदमाकाशमाप्य प्राप्य सहस्रं पर्णानि पत्राणि येषां तेषां कमलानां निद्रां संकोचं पलायनतत्परां करोति । पचानि विकासयतीत्यर्थः । कीदृशं विष्णुधाम, अत्रे भ्राजत इत्यभ्राङ्ग जलदः प्रकृष्टेऽभ्राङ्गत्र तथाभूतम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः ।

२. ‘भूपतेरिति । कम्पना सेना उपसर्पन्त्यागच्छन्ती वासं भ्रुवीविषमं लोचनं यस्यास्तादृशी । तत्त्वप्रहरणैः शास्त्रेऽस्ताहवती च मोहनं व्याकुलीभावमर्थाच्छत्रूपामादये चकार । अत्र रमणायोपगच्छन्ती कम्पयुता सुन्दरलोचना तत्त्वप्रहरणैः कामशास्त्रोदितजघनादिताडनैरूपसाहवती मोहनं सुरतमादधावित्यर्थान्तरं ब्रीडाजनकं प्रतीयते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

३. ‘तेऽन्यैरिति । येषां कवीनामितरार्थंग्रहे इतरनिवदार्थंग्रहे प्रवर्तनं प्रवृत्तिः स्यात्तेऽन्यैर्वान्तं छर्दितं समश्नन्ति भक्षयन्ति परेषामुत्सर्गं पुरीषं च भुज्ञते इत्यन्ययः । अत्र प्रवर्तनशब्दः पुरीषोत्सर्गरूपमर्थान्तरं जुगुप्सितं व्यज्यति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अमङ्गलार्थं यथा—

‘पितृवसतिमहं ब्रजामि तां सह परिवारगणेन अत्र मे ।

भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशत्यकम् ॥’

अत्र पितुर्गृहं पावने वंश इति च विवक्षिते पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ इमशानवहिसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ ।

संदिग्धं यथा—

‘सुराल्योङ्गासपरः प्राप्तपर्यासकम्पनः ।

मार्गेणप्रवणो भास्त्रद्वितिरेष विलोक्यताम् ॥’

अत्र सुराल्येति देवगृहमदिरामनिद्रयोः प्राप्तपर्यासकम्पन इति प्राप्तसैन्य-त्वप्राप्तकम्पत्वयोरुपस्थापकम् । एवमध्रेऽपि ।

अप्रतीतं यथा—

‘तेस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताज्जुषः ।

इदभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्रः स फलितः सखे ॥’

३. ‘पितृवसतिमिति । शोकपीडितायाः कस्याधिदिवमुक्तिः । अहं परिवारजनेन सह तां पितुर्वसतिं गृहं ब्रजामि गच्छामि । यत्र पितृवसतौ पावकान्वये पवित्रे वंशे पावकानां पाविद्यकारकाणां पित्रादीनामन्वये संबन्धे सतीति वा । हृदयं न शेषितं शोकरूपं शत्यकं कुरितं शत्यं यस्य तथाभूतं सपदि तत्कालं भवतीत्यन्वयः । पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ इमशानवहिसंबन्धरूपामङ्गलार्थगमकौ ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘सुरेति । सुराल्यो देवगृहं मदिरामनिदं वा । तत्रोङ्गासो हृष्टस्तपरः । प्राप्ता पर्याप्ता पूर्णा कम्पना सेना येन । प्राप्तं पर्याप्तं वहु कम्पनं कम्पो वा येन सः । मार्गणा वाणाः । मार्गणं याचनं वा । तत्र प्रवणो रतः । भास्त्रनी उज्ज्वला भूतिः समृद्धिर्भेस वा यस्य एवभूत एप राजा जनो वा विलोक्यतामिति संदेहः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२०. ‘तस्येति । कस्यचित्सखायं प्रति मित्रवृत्तान्तोक्तिरियम् । हे सखे, तस्यासन्मित्रस्य स नायिकाविशेषसंगमविषयको यतः प्रियस्य तन्नायिकासंगमस्य प्राप्तौ सत्यां फलितः । किंभूतस्य । अधिका मात्रा प्रभाणं यस्य तथाविध उपायो दूतीसंप्रेपणादिर्यस्य तथाभूतस्य । तथा तीव्रः संवेगस्त्वरा यस्य स तथा तत्ताज्जुषः । कीदृशो यतः । इदभूमिर्द्विदा स्थिरा प्रतिबन्धकानपनेया भूमिविषयः संगमरूपो यस्य स इति प्रकृतोऽप्येः । इतरस्तु—हे सखे, तस्य पुरुषस्य स चित्तैकाग्रतास्थितिविषयको यतः प्रियस्यासकाशकारस्य प्राप्तौ सत्यां फलितो मोक्षरूपफलभागजातः । फलप्राप्तौ हैतुगर्भं विशेषणद्वयमाह—अधिमात्रेति । अधिमात्रं प्राप्तभवीयसंस्कारादृष्टवशादुत्कृष्ट उपायः श्रद्धादिर्यस्य सः । तथा तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य स तथा तत्ताज्जुषः । तदुक्तं पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां वाचस्पतिमित्रैः—‘उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राप्तभवीयसंस्कारादृष्टवशादेषां ते तथोक्ताः । संवेगो वैराग्यम् । तस्यापि मृदुमध्यतीत्रता प्राप्तभवीयवासनादृष्टवशादेव’ इति । श्रद्धादयश्च ‘श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रशापूर्वक इतरेषाम्’ इति स्तोक्ता वेदितव्याः । एवं च मृदुमध्याधिमात्रोपायानां ब्रवणां प्रत्येकं

अधिमात्रो दृढज्ञानवानुपायो यमार्दीर्थस्य । तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य
तत्त्वायुक्तस्य । दृढभूमिर्द्वं संस्कारः । मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति
त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः ।
अत्राधिमात्रादयः शब्दायोगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ।

आम्यं यथा—

‘तौमूलभूतगलोऽयं भलुं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥’^३

अत्र गलुभलुमानुषखादनपानशब्दा आम्याः ।

नेयार्थं यथा—

‘वैस्त्रैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।
निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय सांप्रतम् ॥’^४

अत्र वस्त्रैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्विवक्षितत्वाद्वाचक्षशब्देन गगनं विवक्षितम् ।
न चास्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसंबन्धेनाम्बरपदं लक्ष्यते ।
तसाच्च गगनप्रतीतिः । यद्वा स्वावाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबन्धेन गगनमेव
लक्ष्यतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा वेति वस्तुगतिः । एवं वैदूर्यतत्त्वं मणै चर-

विष्णुधामेति तथा प्राभ्रादित्यपियोगेन । तया विषमाश्च इति चेत्यर्थः । लक्षित-

मृदुमध्यरीत्रसंवेगैङ्गिभिर्दैनेव योगिमेदा भवन्तीति । एवं च ‘तीव्रसंवेगानामासन्ने’
इति सूत्रात्कलप्रासिर्युक्तेति भावः । कीदृश्यतः । दृढभूमिः दीर्घकालादैरन्तर्यसत्का-
रवत्त्वाद् वृद्धा व्युत्थानसंस्कारैरनभिभूता भूमिर्विषयश्चित्ताग्रतास्थितिरूपे यस्य सः ।
व्युत्थानं च वित्तस्य समाधिशून्यतयावस्थानमिति । अत्र च ‘भद्रात्मनः’ इत्यादिवल्प-
कृतनायकस्य योगिनिरूपितोपमा व्यञ्यते । तत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्र-
सिद्धाः । अत्राधिमात्रादिशब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धतेनाप्रतीतत्वं दोषः ।^५ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘ताम्बूलेति । ताम्बूलेन भृतः पूणों गङ्गः कपोलो वस्त्रं सोऽयं मानुषः सदैव
यथा खादनं भक्षणं पानं च करोति तथा तु तथैव भलुं समीक्षीनं जल्पति । वदती-
लर्थः । नैर्संगिकत्वं चात्र साधार्म्यम् । अत्र गलादिशब्दा आम्याः ।’^६ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका । २. ‘वैस्त्रैति । सर्वी विवोधयन्त्या कस्याश्रिदुक्तिः । हे सखि, वस्त्रमन्वरमा-
काक्षं तस्य वैदूर्यमणिः सुर्यस्तस्य चरणैः पादैः किरणौनिष्कम्पा निश्चला भूमिः क्षर्तं नि-
रस्तं सत्त्वरजोभ्यां परं तमो यस्यास्तथाभूता कृता । सांप्रतमधुना नेत्रयोर्युद्धं इन्द्रं वेदय
वोधय । उद्धाटयेत्यर्थः । अत्र वस्त्रादिशब्दानां स्वावाचकाम्बरादिपदवाच्यत्वरूपशक्य-
संबन्धेनाकाशादियु लक्षणारूपित्रयोजनान्यतराभावादिपिदेति । अथवा स्वशक्यवाचकत्व-
संबन्धेनाम्बरादिपदं लक्ष्यते । तेन च गगनप्रतीतिः । द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेनेव
भ्रमरसः ।^७ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

णेत्रस्य पादे सत्त्वरजः परेत्रस्य तमसि निष्कर्म्येत्रस्य चाचलायां भूमौ युद्धमित्रस्य
द्वन्द्वे वेदवेत्रस्य बोधने लक्षणैव । न च तद्वीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ।

कुर्ण्णुष्ट यथा—

‘धूमिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वेन्द्रव्युत्पत्तेमानसं शोभाम् ॥’

अत्र कुरङ्गशावाक्ष्याधूमिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे
प्रतीतिव्यवधानम् ।

अविमृष्टविधेयांशं यथा—

‘न्यक्कारो ह्यमेव मे यद्रस्यस्त्राप्यसौ तापसः
सोऽयत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवल्यहो रावणः ।

१. ‘धूमिल्लस्येति । कुरङ्गशावाक्ष्या धूमिल्लस्य केशपाशस्य शोभां प्रेक्ष्य अपूर्वा
अद्भुता या वन्धे व्युत्पत्तिः कौशलं वन्धस्य व्युत्पत्ती रचना वा तस्य हेतोः
कस्य मानसं न रज्यति हृष्ट्यतीत्यन्वयः । अपूर्वी वन्धव्युत्पत्तिर्यस्येति धूमिल्ल-
विशेषणं वा । अपूर्ववन्धेऽयाऽधूमिल्लस्य व्युत्पत्तिर्निपुणता यस्या इति नायिकावि-
शेषणं वा । अत्राचासन्नतया छिष्टत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘न्यक्कार
इति । रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुब्धान्तःकरणस्य रावणस्य स्वाधिक्षेपेत्ति-
रियम् । अरथो यद् । सन्तीति शेषः । अयमेव मे न्यक्कारो निन्दा । अन्येषां पराभवा-
दिर्मम पुनर्वशीकृतजगद्रयस्यारिसत्त्वमेव न्यक्कार इत्यर्थः । वहुवचनेनैतावत्कालमेकोडिपि
रिपुर्नासीत्सांप्रतमकसाद्वहो जाता इति न्यक्कारातिशयो ध्वन्यते । तत्रापि तेष्वरिषु
मध्येऽतौ रामस्तापसः । मुख्यं इति शेषः । तापसल्वेन निर्वायित्वं शखानभिश्वत्वं च सू-
च्यते । तथा च तपसिसहस्रभक्षकस्य ममैकस्तपस्वी रिपुरित्यन्तमेव न्यक्कार इति
भावः । सोऽपि तापसोऽप्यत्रैव मत्समीप एव राक्षसकुलं निहन्ति न तु वालवृद्धवीष्णवे-
क्षमपि त्यजतीति न्यक्कारातिशयः । अहो आश्र्यम् । एवं सत्यपि रावणो जीवति । अथवा
अहो इति खेदेन । रावणो जीवति काका न जीवतीत्यर्थः । शक्रजितं धिगिधक् । वी-
प्सया निन्दातिशयः । प्रवोधितवतेति णिजन्ताङ्गावै त्तः । ततो मतुप् । प्रवोधनकर्मभूतेने-
त्यर्थः । एवविवेन कुम्भकर्णेन किम् । प्रयोजनमिति शेषः । एवं स्वर्गं एव ग्रामदिका
क्षुद्रायामस्तदिलुण्ठनेन वृथोच्छूलैर्द्धेष्या पुष्टेरेभिसुजैर्विशतिसंख्यैः किं प्रयोजनम् । न किमपी-
त्यर्थः । मुजैरिति वहुवचनेन वहुभिरपि मुजैद्विभुजं शश्वं प्रति प्रतीकाराक्षमतया न्य-
क्कारो व्यज्यते । अत्र च किंपदेन मुजैवैर्यर्थं वृथापदेन च तदुच्छनतत्ववैयर्थ्यमुक्तमिति
न पैनरुक्लस्म । वृथात्स्य पूर्वमस्तिष्ठत्वादसुवादासंगतिः वृथोच्छूलनतया वैफल्यस्यौ-
चित्यतया तत्त्वात्तदभियानसंगतिश्च वृत्तिकृतैव दर्शितते । अत्रायं पदन्यकारपदयोरु-
द्देशविधेयार्थकत्वेन विवक्षितयोः पौरीपर्यविपर्ययो दोषः । ‘यच्छब्दयोगः प्राथम्यं’ इत्या-
द्यैश्चल्कणम् । तथा ‘अनुवाचमनुकृत्वै नाभिधेयमुदीरयेत्’ इत्यादिवृद्धवचनेन तयोः
पौरीपर्यस्य नियमितत्वात् ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

धिरिधक्षक्षजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गामटिकाविलुप्टनवृथोच्छूनैः किमेभिर्मुचैः ॥'

अत्र प्रासमरिसत्त्वमयमित्यनुद्याप्रासं न्यक्कारत्वं विधीयते । अतोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्यम् । 'अनुवादमनुकृतैव नभिधेयमुदीरयेत्' इति वृद्धवच्चनात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयेत । अर्थं न्यक्कार इत्युभयोः पदयोरुद्दृष्टवादाक्षयदोषत्वम् । अतएव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तम् । अयि चात्र वृथोच्छूनैरित्यसंगतम् । उच्छूनत्वमात्रसैवानुवादौ-चित्यात् । न तु वृथात्वविशेषितस्य । किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् । अर्थमेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात् । ननु न्यक्कारोऽयमित्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययादर्थदोषे एवायं स्यादिति चेत्, न खल्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः । किं तु क्रमविशेषादविवक्षितार्थप्रत्यय एवेति शब्दविशेषप एवापराच्यति । शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात् । यथा विरुद्धमतिकृति ।

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वद्युक्तमत्वाभ्यामेवायं वाक्यदोषः । किं तु विधेयानुपस्थित्यापि । यथा—

‘अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दशोऽर्द्धवोररालान्तविलासवेलितम् ।
विसारिरोमाञ्चनकञ्जकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः ॥’

लक्षणेति । लक्षितेनाम्वरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः । अर्थमेदोपगमेऽपीति । उच्छूनतायाः क्षुद्रस्वर्गलुप्तनं न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, भुजैफलत्वं तु स्वपराजयदर्शनादन्यदिति भेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । एवं चाप्रयुक्तानुवादत्वरूपोऽर्थदोषोऽपि

१०. ‘अपाङ्गेति । नायकागमनोत्सर्वं निवेदयन्त्याः सरह्या इयमुक्तिः । तदेवत्यस्य षष्ठ्यन्तत्रयेऽप्यन्यवयः । हे सुभगे, यो नायकस्वव दशोरपाङ्गसंसर्गि नेत्रान्तसंवर्द्धं तरङ्गितं चालनं तथा भ्रुवोरराले कुटिलेऽन्ते विलासेन वेलितं नर्तनं एवं च तनोविसारि सर्वाङ्गव्यापि रोमाञ्चनमेव कञ्जकं च तनोति । यस्मिन्नष्टे तैवैव भवतीत्यर्थः । असौ नायक आगत इत्यन्ययः । अत्र यस्तनोत्यसावागत इति यच्छब्दार्थानुवादेन तदर्थपरामर्शकतया असावित्यस्य विधेयसमर्पकत्वमभिप्रेतं न संभवति । यच्छब्दसांनिध्येन प्रयुज्यमानस्यादसादेवेच्छब्दार्थं गतप्रसिद्धिवोथकतयानुवादकोटिप्रविष्टार्थकत्वात् । एवं च यच्छब्दः स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दाद्यभावात्साकाहु एवावतिष्ठते । तदाहुः—‘यत्तदोन्नित्यमभिसंबन्धः’ इति । स चायमुपात्तयोः स्पष्ट एव । अनुपादानं तु विप्रकारम्—यच्छब्दस्यैव तच्छब्दस्यैवोभयोर्वेति । तत्र यच्छब्दानुपादानेऽपि प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेत तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपात्मवन्धः । कचिच्चानुपात्तस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देनोत्तरवाक्यगतेनाक्षेपात् । क्वचिदर्थसामर्थ्यं दुभयोरप्यनुपात्तयोराक्षेपादिति । तदेतत्तत्र तत्रोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते । इयुदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतत्तत्रप्रतिपादकम् । यच्छब्दसांनिष्ठेनादसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् । ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम् । उच्चते—अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते ‘यत्तदोर्नित्यसंबन्धः’ इति । स चाभिसंबन्धः शाब्द आर्थो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा ‘स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः’ इति । एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः । अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् ।

तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन । यथा—

‘कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्रापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यासुभाभ्यामन्वियेष सः ॥’

अत्र स इति प्रकान्तं राजानमाह ।

‘द्वैयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥’

अत्र सेति प्रसिद्धा ।

‘उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता

ते लोचने ग्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

दर्शितः । अत्रेति । उद्देश्यविधेयवोधानुकूलतयाभिप्रेतमित्यर्थः । अनुवादधर्मवत्तया यच्छब्दोपस्थितं तच्छब्देन परामुखमिह विधेयं वोध्यते । तच्छब्दस्य च तच्छब्दकेत्यर्थः । यथा—‘यो रक्तासास्तमानय’ इत्यादावित भावः । यच्छब्दसांनिष्ठेनेति । यच्छब्दानन्तरत्वेनेत्यर्थः । तथा च यः प्रसिद्ध इत्युद्देश्यस्यैव

१०. ‘कातर्यमिति । रघुवंशे राजोऽतिथेर्वर्णनम् । कातर्यं कातरता । केवला शौर्यहीना केवलेति लिङ्गविपरिणामेन शौर्यमित्यनेनापि संबध्यते । सिद्धिमर्थात्कार्यस्य । उभाभ्यनीतिशौर्याभ्यामन्वियेषान्विष्टवान् । स प्रकान्तो राजा । ‘चापलचेष्टितम्’ इति परे चापलं चपलता तत्प्रयुक्तं चेष्टितमित्यर्थः । अत्र प्रकान्तार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेप यादन्वयवोधः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘द्वयमिति । कुमारसंभवे वटुवेषण्यार्थं छलयतो महादेवसोक्तिरियम् । कपालिनः कपालधारिणः शिवस्य समागमप्रार्थनया हेतुभूतया संप्रति तवर्वं निश्चये सति द्वयं शोचनीयतां गतं प्राप्तम् । पूर्वं त्वैकैव चन्द्रकला शोच्यासीदिलर्थः । कलावतश्चन्द्रस्य सा प्रसिद्धा कला अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी आहादकतया नेत्रोश्चन्द्रिकारूपा त्वं चेत्यन्वयः । अत्र गतमिति भूतनिर्देशेनावश्यमाव्यत्वं सूच्यते । कपालिनो नेत्रकौमुदीत्येताभ्यां च शोचनीयत्वस्य युक्तता अव्यप्ते । अत्र प्रसिद्धार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयवोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
३. उत्कम्पिनीति । स्वावल्यां वासवदत्तां (सागरिकां) दर्शां संभाव्य तामनुष्यान् शोचतो वत्सराजस्योक्तिरियम् । हे प्रिये, क्रूरेण दहनेन दारणतया त्वं सहसैवाकसादग्रधा

क्रूरण दारुणतया सहस्रैव दग्धा
धूमाञ्जितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इत्यनुभूते । त्रिप्वप्येतेषु यच्छब्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम् । तद-
भावेऽप्याक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान्, या प्रसिद्धा, ये अनुभूते इति च प्रत्य-
आविवातात् । यच्छब्दस्तुत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः । यथा—

‘सामु चन्द्रमसि पुष्ट्वरैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥’

यथा च मम—

‘मातर्भारति वस्त्ववस्त्वलतया किं नाम नाचर्यते
मित्राणि स्थिरताविवेकविनयाः कार्यं सुहृत्प्रार्थितम् ।

इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागन्तर्हितं स्थीयतां
यावत्त्वादशविप्रयोगसुलभा लक्ष्मीर्मया लभ्यते ॥’

पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते । यथात्रोदाहरणे
पूर्वार्धपादयोर्व्यसासे ।

ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः । यथा ‘तच्छ्रुत्यदि हारितं कुबलयैः’
इत्यादाविति चेत् । सत्यम् । समर्थो न तु सर्वत्र । किं तु यदीत्येतावद्वृपस्त-

समर्पकत्वात् विवेयसमर्पकतेत्यर्थः । मातरिति । हे मातर्भारति, वस्ते शिशौ
या वत्सलता स्नेहवत्वं तथा किं नाम नाचर्यते किं त्वकार्यमपि क्रियत इत्यालोच्य
विचार्यं, तथा भो मित्राणि सुहृदः स्थिरताविवेकविनयाः; सुहृदा प्रार्थितं कर्तव्य-
मित्यालोच्य इह राजसभायां मां विमुच्य मनागन्तर्हितं यथा तथा स्थीयताम् ।
क्रियतपर्यन्तं तत्राह—यावत्त्वादशानां विप्रयोगेण विरहेण सुलभा श्रीर्मया लभ्यते ।
तावदिल्यर्थाद्ब्रह्मयते । अतस्तदनुपादानेऽपि न दोष इति भावः । नन्विति । अयं
यच्छब्दः । तदाक्षेपेति । तत्रैव पदे ‘तदा का सुधा’ इति तच्छब्दाक्षेपसमर्थः

न वीक्षितासि । सौन्दर्यातिशयशालिन्यास्तव दर्शने सति क्रूरेणापि दहनेन दग्धुम-
शक्यत्वादिति भावः । अदर्शनहेतुमाह—धूमेति । धूमेनाञ्जितो युक्तस्तेन । ‘धूमाञ्जितेन’
इति पाठः स्पष्टार्थ एव । किंभूता त्वम् । उत्कम्पिनी उत्कटकम्पवती । भयेन परिस्तलितो-
ऽशुकान्तो वसनप्रान्तो यस्याः सा तथाभूता । प्रतिविधुरे कातरे ते अनुभूते लोचने
क्षिपन्ती । अत्रानुभूतार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः ।

१०. ‘साधिति । पुष्ट्वरैः पद्मैः सामु कृतं यदभिरामतया सौन्दर्येणाविके चन्द्रमसि
सति मीलितं सुकुलितम् । पुनरिति त्वर्थे । तेन चन्द्रेण तु साहसं धार्यमनुष्ठितम् ।
कृतमित्यर्थः । किंभूतेन । जयिन्युत्कर्षशालिनि कामिनीमुखे सत्युचतोदर्यं प्राप्तवता ।
अत्रोक्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन पूर्ववाक्ये तत्सामु कृतमिति तच्छब्दाक्षेपः ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका ।

त्पर्यायः । उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः । यद्वा यदीत्यव्यञ्चं न तु यच्छब्दः । तत्र भिन्नस्त्रभावमेव । एवं चेच्छब्दोऽपि ।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यार्थो यत्तदोः संवन्धः । यथा—

‘ये’ नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यतः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्यं निरवधिर्विनुला च पृथ्वी ॥’

अत्र य उत्पत्स्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्र इति स्फुटमेवाव-
गम्यते । यथाश्रुते हि न पूर्वार्थेन कथमप्यन्वयः ।

यत्तु ‘प्रकान्ताद्यार्थकस्त तच्छब्दस्य यच्छब्दपैश्चैव न’ इति व्याख्यानं तद्य-
किविवेकाद्यनालोचननिबन्धनं प्रकाशकृदनभिमतं च । यद्यं यच्छब्दोपादानं
नापेक्षते’ इत्याह । न तु ‘यच्छब्दं नापेक्षते’ इत्यादि । तस्माद्यथाव्याहारमेव-
वादरणीयम् । एवं च योऽसौ सुभगो इत्यत्र तच्छब्दस्यनुपादानादक्षेपासं-
भवाच्च यच्छब्दः साकाङ्गः ।

ननु स्यादेवतत् । यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदःशब्दो न सादिति चेत्, तस्मि-
मदस्तच्छब्दपर्यायता । तथा सति

‘असौ मस्तुम्बितचास्केसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

विशुक्तरामातुररद्धिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥’

पूर्ववाक्यगतोऽपीत्यर्थः । द्वयोरपीति तु प्रसङ्गादुदाहतं न तु प्रकृतोपयोगितयेति
ज्ञेयम् । तस्मादिति । ‘शाद्वा साकाङ्गा शब्देनैव पूर्यते’ इति न्यायादपेक्षास्त्वेव ।
परंतु कविन्यूनपदवरूपो दोषो नास्ति । अत्र प्रकान्तार्थकादिषु शीघ्रमव्याहारेण
प्रतीतिरित्येतावन्मात्रमेव सम्यगिति भावः । आक्षेपासंभवाच्चेति । यच्छब्दस्य

१. चेदिति शब्दोऽपि क. २. ‘य इति । भवभूतेरियमुक्तिः । न इति ‘असौ’
द्वयोर्थ’ इत्येकत्वे बहुवचनम् । तेन ममेत्येकवचनाविरोधः । नामेति क्रोधे कुत्सने वा ।
‘नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने’ इत्यमरोक्तेः । ये नाम केचिज्जना इह लोके मम-
मावज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति कुरुन्ति ते किमपि जानन्ति । अपि तु न किमपीति काका-
अर्थः । अतस्मान्प्रलेष यतो मालीमाधवास्त्व्यप्रकरणारम्भरूपो न । भवतीति शेषः ।
अत्र ग्रन्थस्य परार्थत्वादिशेषणिवेदस्य शेषाभ्यनुशानकलकत्वात्कं प्रतीतिजिजासायासु-
त्तरार्थम् । कालोऽयं निरवधिरनन्त इति हेतोः कोऽप्येको मम समानधर्मा य उत्प-
त्स्यते पृथ्वी विपुला विस्तुतेति हेतोश्चास्ति वा तं प्रति यत्र इति यत्तच्छब्दयोर्वाच्याद्यस्य
चाध्याहारेण योजनीयम् । इत्यता कालेनानुत्पन्नस्य कथमुत्पत्यमानत्वं विद्यमानत्वे वा
कथमदृश्यत्वमिलाशङ्काद्यं क्रमेण हेतुद्येन परहृतम् । अत्र यत्तदोरभावेऽप्यर्थसाम-
र्थ्यादुभयाध्याहारेणान्वयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३०. ‘असाविति । असौ दृश्य-
मानचिह्नो वसन्तकालो लङ्कातो हनुमानिवागतः । कीदृशः । मरुता वायुना चुम्बिताः

इत्यत्रादशब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदृथ्यात् त्विदमर्थम् । अथात्र वैयात्यादि-
श्चापतिमालम्बसे तर्हि—

‘करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमलः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्यं विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥’

इत्यत्र स इत्येतत्पुत्रसुरं स्यात् । अदशब्देन तदर्थभिधानात् ।

नन्वर्थान्तरमस्य न निषेधामः किं त्वनुजानीमस्तदर्थकत्वम् । कथमन्यथा—

‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।

आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥’

इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता । इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेत्,
सत्यमात्य । परंतु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्तीं समानाधिकरणस्तच्छब्दोऽपि
प्रसिद्धिमात्रे निरुद्धः किं पुनरिदमादिः । यथा—

पूर्ववाक्यगतत्वादिति भावः । तच्छब्दार्थमेवेति । एवं च यच्छब्दप्रयोगापत्ति-

संस्पृष्टाः केसरा बकुला नागकेसरा वा यस्मिन्सः । हनुमतप्तेष्ठ मरुता पवनाधिष्ठातुर्दे-
वतारूपेण पित्रा चुम्बिताः केसरा: सदा यस्य । प्रसर्वं वत्ताराधिपस्य चन्द्रस्य मण्डलं
तदग्नीरघ्रेसरो यस्य, प्रसन्नताराधिप एव मण्डलाग्नीर्थस्येति वा । तथाभूतो वसन्तः पक्षे
ताराभिधायाः छियोऽधिपः सुग्रीवस्तस्य मण्डलं राष्ट्रं सैन्यं वा त्राप्नीमुख्यः । विशु-
क्ताभी रामाभी रसपीभिरातुरया कातरया दृष्ट्या वीक्षितो वसन्तः । विरहोदीपकत्वात् ।
पक्षे विशुक्तेन रामेणातुरयोत्सुकया दृष्ट्या वीक्षित इत्यर्थः । अत्रासावित्यसात्तच्छब्दार्थ-
प्रतीतेनादसत्तदर्थकत्वम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘प्रतीतौ विवदमानं प्रति वाधकमाह—करवालेति । योऽसौ प्रसिद्धः कर्णः स
भूपतिना दुर्योधनेन यदि तत्र कार्यं सेनापत्ये विनियुज्येत ततस्तदा कृतं पाण्डवराज्यत्या-
गादि कृतं सफलं स्यादित्यर्थः । कीदृशः । करवालेन खड्गेन करालो भीषणो दोर्वाङ्गुरेव
सहायो यस्य तथाभूतः । तथा युधि सङ्घामे विजयार्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोरेको मलः
प्रतीकारसमर्थः । विजयनामा योऽर्जुनः पार्थ इति वा । ‘विजयार्जुनैकमलः’ इति पाठे
विशिष्टस्य जयस्यार्जने संपादने एकमलः प्राधान्येन समर्थ इत्यर्थः । अत्रासावित्युक्तवा
युनः स इति तच्छब्दनिर्देशात्तच्छब्दार्थकत्वं तस्य नास्तीति गम्यते ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका. २. ‘य इति । परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिरियम् । हे ईश, इदं निखिलमर्थम-
ण्डलं प्रपञ्चजातं यः पुरुषोऽविकल्पं विकल्पः संशयस्तद्रहितं यथा स्यात्था भवद्वपुभव-
त्स्वरूपं पद्धतिं । वाधायां सामानाधिकरण्यम् । परमार्थतो उत्सर्वेन तद्वेषेन भवन्तमेव
पश्यतीत्यर्थः । यथाशुते जडस्य प्रपञ्चस्य परब्रह्मस्वरूपत्वाभावादसंगतेः । अस्यात्मैक्य-
दर्शिनो नित्यसुखिनः प्रकाशमाननित्यानन्दस्यात्मपक्षेणात्मरूपेण जगति प्रपञ्चे परिपूरिते
व्याप्ते आच्छादिते वाधित इति यावत् । कुतः कसाङ्ग्रह्यम् । न कुतोऽपीत्यर्थः । ‘द्विती-
यादै भयं भवति’ इति श्रुतेः । अत्र यच्छब्दव्यवहितोपात्तत्वादिदशब्दसत्तदर्थपरामर्शकः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘यत्तद्बूर्जितमत्युग्रं क्षाव्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥’
इत्यादौ । तस्मात् ‘योऽविकल्पं’ इत्यत्रेव व्यवधानेनादःप्रयोगो युक्तः, न
त्वव्यवधानेन ।

कथं तर्हि—‘न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पाप-
भाक्’ इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिद्धर्थं इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन व्यव-
धानात् योऽसाविलक्ष्य तु संविना यच्छब्दैक्निविष्टैकदेशत्वेनाविच्छेदात् । ननु
भवेदेवं यदि यत्तदोर्निलोऽभिसंबन्धः स्यात् । स एव तु नास्ति । कथमन्यथा
“यद्यत्पापं प्रतिजहि जगद्वाथ नप्रस्य तन्मे” इत्यत्रैक्यपरामृष्टस्यैकेन तदा परा-
मर्शेऽपि द्वितीययच्छब्दान्निराकाङ्क्षा प्रतीतिः । द्वितीयतत्पदाभावात् । न च
तत्राक्षेपोऽपि यदः पूर्ववाक्यगत्वादिति । मैवम् । न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तद्यां
परामर्शनियम इति वृमः । किं चेकल्य ताभ्यां परामर्शं इति । तथा चात्रापि
पापात्मकं वस्तु येनकेनविद्विशेषपद्येन यत्पदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापवे-
नैकेनेति को विरोधः । वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किं तु ‘निलवीप्सयोः’
इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्यापन्नोऽयमादेशः । तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन
तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येन संब-
न्धपरताग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन तदुपपत्त्वा न तत्पदेऽपि । यत्र तु तत्प-
देऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्था-
नमिति सारम् ।

रिति भावः । परंत्विति । ‘यत्तया मेलनं’ इत्यादिवारणाय समानाधिकरण इति ।
एवं लिङ्गवचनभेदेऽप्यनेनैव वारणम् । विशेषद्वयेनेति । कामकृतत्वाकामकृत-
त्वादिरूपेणत्यर्थः । अत्रायं पर्यवसितोऽप्य—यच्छब्दोपस्थितार्थवृत्तिकिञ्चिन्निष्ठवि-
धेयतानिरूपितोदेश्यतासंबन्धेनान्वयवोधे यच्छब्दव्यवहितोचरिततच्छब्दजन्योप-
स्थितिर्हेतुः । एवं तच्छब्दार्थेनिष्ठविधेयतयान्वयवोधे यत्पदजन्योपस्थितिर्हेतुः । तत्र
द्वयोरुपादानं सुख्यम् । अनुपादानं तु यत्रैकेनापराक्षेपस्तत्र प्रतीत्यविलम्बान्न
दोषाय । यथा प्रकान्ताद्यर्थकतच्छब्दप्रयोगे यच्छब्दस्य । उत्तरवाक्यगत्यच्छब्द-
प्रयोगे च तच्छब्दस्य । अन्यत्र त्वन्यतराजुपादाने न्यूनपदत्वं होषः । आक्षेपासा-
मर्थयेन प्रतीतिविलम्बादिति । यत्र तु ‘यद्यत्पापं’ इत्यादौ यत्पदद्वयं तत्पदं चैकं

१. ‘यत्तदिति । वेणीसंहारे भीमस्त्रोक्तिः । अस्य भूपतेर्विधिरस्य तत्प्रसिद्धं यद्य-
जितमुद्घटमत्युग्रं क्षाव्रं तेजः प्रतापरूपम् । आसीदिति शेषः । तदा वृत्तसङ्केऽप्यैः
पाशकैदर्दिव्यता क्रीडतानेन राजा नूनं तदपि तेजो हारितम् । अर्थाच्छुभिर्गृहीत-
मिलर्थः । राज्यं हारितमेव तदैव नूनं तेजोऽपीत्यपिशब्दार्थः । अत्र यच्छब्दानन्तर-
वर्ती तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिपरामर्शकः । किं पुनरिदमादिरिति योऽसावित्यत्रोक्तोपो वज्रले-
पायित इति सिद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

असमासवत्समासे ऽप्यनेकपद्मगतव्येनास्य वाक्यदोषत्वम् । यथा—

‘किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं

मात्रा खीलधुतां गता किमयथा मातृत्व मे मध्यमा ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्थानुजोऽसौ गुरु-

माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥’

बत्र कलत्रे तातसंबन्धस्यानुजे चार्यसंबन्धस्योत्कार्याधायकत्वेन विधिसितयोः
समासादुणीभावः । वाक्यदोषत्वं तु यथा तदुक्तम् । सोऽयं पठीतपुरुषस-
मासः । एवं समासान्तरेऽपि ।

विरुद्धमतिकृद्यथा—

‘श्रीतक्षमा रक्तसुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः ।

विग्रहक्षणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥’

तत्र यत्पदद्वयोक्तं धर्मद्वयावच्छिन्नमेकरूपेण तच्छदेन परामृश्यते । अथवा ‘वीप्तायां
द्विर्भावः’ इत्येकैनैवादेशिना साकलयेनोपस्थितं तत्पदेन परामृश्यते वीप्ता तु तात्पर्य-
प्राहिकेति न तत्पदेऽप्यपेक्षयते । यत्र तु तत्पदेऽप्यावृत्तिस्तत्र नादेशः । उभयत्र
तद्वक्त्यात् । अतो रूपभेदेनाभ्यामुपस्थितिरिति । आदेशपक्षे व्यापकत्वप्रतीतिः
पक्षान्तरे तु नेति विशेषं इति । तदुक्तमिति । नानापदवृत्तित्वादिति पूर्वमुक्त-

१. ‘किं लोभेनेति । रामस्य वनवासे हेतुं चिन्तयतो लक्षणस्योक्तिरियम् । स वि-
नयार्जवादिमत्त्वेन प्रसिद्धो भरतो लोभेन विलङ्घित आक्रान्तः किम् । येन भरतेनैतद्वनवा-
सादिकमेवं कपटेन मात्रा करणभूतया । मातृद्वारेति यावद् । कृतम् । संपादितमित्यर्थः ।
येन पुत्रलोभरूपेण हेतुना मात्रा कर्तुभूतया एतदेवं वरप्रार्थनाच्छलेन कृतमिति वा । अतौ-
वित्यकारित्वेन कोपाद्मामाग्रहणम् । अथवा मे मध्यमा माता कैकेय्येव खीर्णां निसर्ग-
सिद्धां ल्बुतां शुद्रां गता प्राप्ता किमिति वितर्कः । एवकारेण भरतस्य व्यवच्छेदः ।
पुनर्विमुश्याह—मिथ्यैतदिति । एतन्मम चिन्ताविषयीभूतं द्वितयमपि भरतस्य लु-
भ्यत्वं मातुः शुद्रत्वं च मिथ्या । कुत इत्यत आह—आयोति । इतिशब्दो हेतौ । असौ
गुरुर्भरतः । विभरेन कोपापगमान्मान्यत्वेन नामाग्रहणम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य रामस्यानुज
इति हेतोराद्य माता तातस्य दशरथस्य कलत्रं भायेति हेतोद्वितीयं चेत्यर्थः । तदृढ-
कैनैतत्कृतं तत्राह—अनुचितमिति । विधात्रानुचितं कृतमिति मन्ये इति संबन्धः ।
अत्रानुचिताकरणे हेतुत्वेन विधिसितस्यानुजे आर्यसंबन्धस्य कलत्रे तातसंबन्धस्य गुणी-
भावादविमुष्टविधेयांशता दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘श्रीतेति । सामोपायलब्ध-
सिद्धीनां राजां वर्णनमिदम् । अद्य ते राजानो विग्रहस्य युद्धस्य क्षणेन त्यागेन
गतमसुखं दुःखं येषां तथाविधा शेरते । निश्चिन्ततया लिद्रां कुवैन्वीलर्थः । वीदृशाः ।
श्रिता आश्रिता क्षमा क्षान्तिर्थैस्तथाभूताः । रक्तानुरक्ता भूलक्षणया तद्रूपिनिविलज्जना
येषु तादृशाः । शिवेन कलयाणेनालिङ्गिता मूर्तयो येषां तथाभूता इति । अत्र श्रिता क्षमा
भूमियैस्तथा रक्तस्य रधिरस्य भुवः स्थानाति शिवाभिः क्रोद्धिभिरालिङ्गितमूर्तयो विग्रहस्य

अत्र क्षान्तिमन्तोऽनुरक्तभुवः कल्याणालिङ्गिता युद्धक्षपणेन हुःखाभाववन्तः शेरत इति विवक्षिते भूमिपतिता स्थिरस्थानानि शिवाभिरालिङ्गिताः शरीरक्षपणेन गतप्राणेनिद्रयाः शेरत इति विस्तृदं प्रतीयते । असतपरार्थे विस्तृदोऽप्यर्थे विवक्षित इति ततो भेदः । न च प्रकाशितविस्तृदसंकरः । तत्रार्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यञ्जकतया विशेषात् ।

पदैकदेशे यथासंभवमुदाहरणानि । तत्र श्रुतिकदु यथा—

‘अलमतिचपलत्वात्स्वस्मायोपमत्वा-

त्परिणतिविस्तृतसंगमेनाङ्गनायाः ।

इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-

स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्परत्यन्तरात्मा ॥’

एकत्रपदे वर्णद्वयकदुच्चे पददोषत्वम् । पदस्यैव कदुत्प्रतीतेः । एकस्यैव तथात्मे पदैकदेशदोषत्वम् । न चैवं ‘सोऽव्यैष्ट’ इत्यादौ ग्रन्थेकं पददोषाभावात्कर्थं वाक्यदोषतेति वाच्यम् । नहि नानापददुष्टुच्चे वाक्यदोषता किं तु नानापदवृत्तिचितामात्रेण । सा च पदावच्छेदेन तदैकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः । त्वादित्यस्य कृत्वासंमतौ,

‘तद्दृच्छ सिद्धै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य पूव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलदृच्छै बीजाङ्गुरः प्रागुद्यादिवाम्भः ॥’

अत्र सिद्धै लघ्यै इत्युदाहार्यम् ।

निहतार्थं यथा—

‘द्युश्चाप्सरोविश्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैविभर्ति ।

शरीरस्य क्षपणेन नाशेन गता असवः खानीद्वियाणि च वेषां तथाभूताः शेरते निद्रान्तीति विस्तृप्रतीतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१०. ‘अलमिति । कस्याच्चित्कामिन्यामनुरक्तस्य कस्यचित्कामुकस्येयमुक्तिः । चपलत्वादेतत्वोऽनासंगमनिष्ठतया योजनीयाः । तथा चातिचपलत्वादित्यरत्वात्स्वस्मस्तुष्टिः मत्रादिनासदर्थप्रकाशनं माया तत्सदृशत्वात् । परिणतिविस्तृतादिरहादिदुःखानुचित्वाच्चाङ्गनायाः संगमेनालं प्रयोजनाभाव इति तत्त्वं परमार्थं शतकृत्वोऽनेकवारं यदि यथप्यालोचयामस्तदपि तथाप्यन्तरात्मा हरिणाक्षीं न विसरतीत्यन्वयः । अत्र त्वादित्येकदेशः श्रुतिकदुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘तद्दृच्छेति । कुमारसंभवे कामं प्रतीन्द्रोक्तिः । हे काम, तत्सात्सिद्धै कार्यसिद्धैर्यं गच्छ । कार्ये किं तत्राह—देवानां सर्वेषां न ममैव कार्ये स्कन्दोत्पत्तिरूपं कुरु । शिवयोः संगमैकलभ्येऽसिद्धैर्ये किं मयेति शङ्कायामाह—अथोऽयमिति । अर्थान्तरेणोमामहेश्वरसंगमेन लभ्य एव लभ्योऽप्यर्थं स्कन्दोत्पत्तिरूपोऽङ्गस्य स्वरूपस्य लघ्यै लाभाय ग्रस्य शिवस्य पार्वतीवशतासंपादनेन कारणमर्थात्वामपेक्षते । अत्रोमामहेश्वरसंगमस्य वक्तुमयोग्यत्वादर्थान्तरलेनोक्तिः । कः किमिव । बीजाङ्गुर उदयात्प्रागम्भो जलमिव । अङ्गेति कामसंबोधनमिति केचित् । ‘प्रत्ययसुत्तमं त्वा’ इति कवचित्पाठः । अत्र चतुर्थ्यन्तपदद्वयैकदेशः कदुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘यथेति । तत्रैव हिमालयवर्णनम् । यश्च

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥
अत्र मत्ताशब्दः । स हि क्षीबायां सुप्रसिद्धः ।

निरर्थकं यथा—

‘आदावञ्चनपुञ्जलिसवपुषां शासानिलोङ्गासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दशाम् ।
संप्रत्येव निषेकमश्चपयसा देवस्य चेतोभुवो
भण्डीनामिव पानकर्मे कुरुते कामं कुरज्जेक्षणा ॥’

अत्र दशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव वृत्तपूरणायोपात्तम् । एकस्याः कुरज्जेक्षणाया द्वग्नुत्वाभावात् । ‘अलसवलित-’ इत्यादिवद्यापारभेदाद्वहुत्व-मिति चेत् । न । तत्रेक्षणैरितिवदत्र तदनुपादानात् । न च भावसाधनतया द्वच्छब्द एव व्यापारे वर्तते । विशेषणानन्वयप्रसङ्गात् । एवं कुरुत इत्यात्मनेपदमपि निरर्थकम् । प्रधानक्रियाफलसंबन्धस्य कर्तव्यविवक्षणात् । ननु ‘आशिष्यि नाथः’ इतिवक्तव्यभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्येव न तु निरर्थकम् । नाथत इत्यपि वा निरर्थकमेव । अविशेषात् । एवं द्वयोरर्थयोर्बहुवचनमसाध्येवेति । उच्यते—‘आशिष्यि नाथः’ इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं नियमयतानाशिष्यि तदभावो बोध्यते । तसाद्याचने तस्य युक्तमसाधुत्वम् । ‘स्वरित-जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’ इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षणायां तत्त्व-मित्यर्थः ।

प्रधानक्रियाफलेति । पानक्रियाफलं हि जगज्जयरूपं तत्संबन्धे मन्मथगतत्वेन विवक्षितो न कुरज्जेक्षणागतत्वेनेत्यर्थः । अवयवाभिप्रायेण प्रत्ययां-

हिमालयः शिखरैः करणभूतैर्थुतुमत्तां गौरिकादिभातुमतो भावस्तत्ता तां विभर्तीलन्वयः । कीदृशीम् । अप्सरसां विश्रमार्थं विलासार्थं मण्डनान्वलंकरणानि तिलकपत्रिकादीनि तेषां संपादयन्त्रीम् । तथा बलाहकानां भेदानां छेदेषु खण्डेषु विभक्तो रागो यस्यास्तथाभूताम् । अकालसंध्यामिवेत्युपेक्षा । तदकालेष्यि तदद्वासनात् । अत्र मत्तेलेकदेशः क्षीबार्थे सुप्रसिद्ध इति निहतार्थता ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१०. ‘आदाविति । रुदत्या विरहातुरायाः कस्याविद्विर्णनमिदम् । कुरज्जेक्षणा कामम-तिशयेनाशुपयसा संप्रत्येव दृशां निषेकं कुरुत इत्यन्वयः । उत्पेक्षते । चेतोभुवो देवस्य मदनस्य भण्डीनां वाणिशेषपूर्णाणां पानकर्मेवेति । इवशब्दस्यायर्थवशाद्विनक्रमत्वम् । भारतैक्षण्यायाम्बं पङ्केन लिप्तवाङ्मौ संताप्य पयसा क्षालनं पानकर्मस्वरूपम् । तत्र लेप-तापयोः संपादनाय दृशां विशेषणमाह—आदाविलादि । आदौ प्रथममज्जनपुञ्जेन लिप्तं वपुः स्वरूपं वासां तथाभूतानाम् । भण्डीनामप्यङ्गारचूर्णज्ञनेन लेपात्तथाभूतत्वम् । ततोऽनन्तरं शासानिलेनोङ्गासितः संधुक्षितोऽत एव प्रोत्सर्पन्सावोङ्गव्यापी यो विरहानलत्तेन संतापितानां चेति भिन्नक्रमश्चकारः । भण्डीनां तु भक्षाश्वासानिलोङ्गासितेन प्रोत्सर्पता विरहसद्योनानलेन संतापितत्वमवसेयम् । अत्र दशामिति बहुवचनमनर्थकम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

यमयता पराभिसंवन्धविवक्षायां तक्षिपेधः प्रतिपाद्यत इति तत्रैवासाधुत्वम् । न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे । अत एव ‘कर्त्रभिप्राय इति किम् । पराभिप्रेत-क्रियाफले मा भूत्’ इत्यवोचत् । न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इति । न चात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्वं घोस्यम् । किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाद्योतनमा-त्रमिति नासाधुत्वम् । एवं ‘वहुषु बहुवचनम्’ इत्येतत्सूत्रं बहुवचनं नियमय-द्वयेकयोहपस्थितयोत्तक्षिपेधति । न तु वहुत्वविवक्षामात्रे । दशामित्यन्न च न द्वित्यैकवे विवक्षिते येनासाधुत्वं स्वात् । किं तु वहुत्वविवक्षामात्रमित्यनर्थ-तैवेति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन ‘अवयवाभिप्रायेण निरर्थकत्वं समुदायाभिप्रायेण वसाधुत्वमेव’ इति चण्डीदासमतमनादेयम् ।

अवाचकं यथा—

‘चापाचार्यस्त्विपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शश्वत्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्त्वैवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधार्ँ

बद्धस्पर्धस्तवं परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥’

अत्र विजेय इति यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थं प्रयुक्तस्तत्रावाचकः ।

अल्लीलेषु ग्रीडादायि यथा—

‘अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरसुदाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटवटितमिव ॥’

अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्याङ्गसारकतया ग्रीडादायो ।

शाभिप्रायेण समुदायः पदम् । अनादेयमिति । असाधुत्वस्योक्तरीत्या प्रसक्तय-भावादिति भावः । न च नाथत इत्यत्रापि पदैकदेशदोषत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

१. ‘चापेति । रावणदूतस्य परशुरामं प्रतीयमुक्तिः । हे राम, तव ‘चापाचार्यो धनुर्वेदाध्यापकस्त्विपुरविजयी महादेवः । तथा कार्तिकेयः स्कन्दे विजेयो विजितः शळेण व्यस्त उत्सारित उदयिः सदनं गृहम् । पृथिव्यां दत्तायां परशुरामस्य निवासाय शश्त्रापितेन समुद्रेण भूर्दत्तेति पुराणप्रसिद्धिः । इयं भूः पृथ्वी हन्तकारो आसषोऽशक-रूपोऽतिथये देयो बलिः । तद्वक्तव्यपाय दत्तेत्यर्थः । एतत्सर्वं प्रशस्तिहेतुरस्येव । न कस्याप्यत्र संदेहः । किमु किं तु रेणुकायाः खमातुः कण्ठवाधारो कण्ठच्छेदनं कृतवता तव परशुना बद्धस्पर्धश्चन्द्रहासनामा रावणस्य खङ्गो लज्जत इति भङ्गा । एवंविभन्न-न्यकर्मकारिणा त्वया सह स्पर्धितुं रावणो लज्जत इत्युक्तं भवति । अत्र विजेय इति यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेत्तौतवेऽवाचकः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. अतिपेलव-मिति । शठोऽतिपेलवं कोमलमतिपरिमिता अल्पा वर्णा यत्र तथाविधं लघुतरमतिम-न्यसुदाहरति वदति । पुनरिति त्वयेऽपि । परमार्थतस्तु स शठः कालकूटेन विषेण धृतिमिव हृदयं वहति । तथा च द्वित्रिमतया तदाक्यमश्रद्धेयमिति तं प्रत्यास्योपदेशोऽयम् । अत्र पेलेलेकदेशो लाटभासायां वृष्णरूपगुह्याङ्गवोथकतया ग्रीडादायी ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका

जुगुप्सादायि यथा—

‘यैः पूर्यते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थे—
स्नानेन शाश्वपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरूपितमूर्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव तुंसः ॥’

अत्र पूर्येति पूर्यव्यञ्जकतया जुगुप्सादायि ।

असङ्गत्यं यथा—

‘विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादशः ।
कथमेष्य स तद्वदीक्षयतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥’

अत्र व्रेतेति भागोऽमङ्गत्यसारकः ।

संदिग्धं यथा—

‘कैस्मिन्कर्मणि सादर्थ्यसत्य नोक्तपतेत्तराम् ॥
अथं साधुचरस्तसादङ्गलिर्बध्यतामिह ॥’

अत्र चरभागो ‘भूतपूर्वे चरह’ इति चरद्वप्रत्ययो वा ‘चरेष्टः’ इति टान्तश्च-
रातुर्वेति संदेहात्पूर्वे साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थं इति संदेहः ।

तेवार्थं यथा—

‘किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणोः ।
सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥’

आशीरूपप्रकृत्यर्थासंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययासाधुत्वस्य पददोषत्वस्य तत्राभ्युपग-

१. ‘य इति । कस्यनिमहापुरुषस्य प्रश्नसमिदम् । सोऽयं पूर्वोक्तुण्डवान्महापुरुषः
कस्यचिदेव पुण्यशालिनः पुंसो दृशोः पतति । गोचरीभवतीत्यर्थः । स कः । यः सुरस-
रिदङ्गा तन्मुखानि तत्प्रभूतीनि वा तीर्थानि तेषां साथे समूहे खानेन तथा
शाश्वत्य वेदान्तादेः परिशीलनेनाभ्यासेन वल्कीलनं संस्कारदार्ढं तेन पूर्यते पवित्रो
भवति । कीदृशः । सौजन्यमान्योजनिरूपत्तिस्यानम् । तयोर्जनिरूपत्तिर्थसादिति वा ।
‘सौजन्यमान्य’ इति पाठे सौजन्यमान्या जनिरूपत्तिर्थसेव्यर्थः । ऊर्जितानां वल्वता-
मूर्जितं वल्म् । ऊर्जितानां वलानामपि वलमिति वा । अत्र पूर्येतेकदेशो विकृतश्चिं-
ररूपपूर्यव्यञ्जकतया जुगुप्सादायि ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘विनयेति । हे अङ्ग,
यः सततं विनयप्रणययोरेकं केतनं स्थानं तादृशस्ततद्वृणवत्त्वेन प्रसिद्धोऽभवत् । सोऽयं
तस्याभिप्रेतमभिलिपिं पदमर्थान्नीचं समागतः प्राप्तः सन् तद्वपूर्ववल्कधर्मीक्षयतां इत्य-
ताम् । नीचपदप्राप्त्या गुणलोपादिति भावः । तदेतत्सदायं प्रति कस्यचित्तूर्बप्रवृत्तमै-
त्रीकस्य पुरुषस्य वृत्तान्तकथनम् । अत्र व्रेतेस्येकदेशोऽमङ्गलार्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । ३. ‘कस्मिन्निति । भूपालमौलीनां माला तत्त्वेनाध्यवसिता पङ्क्षस्तत्र महामणेमेहस्या-
नीयमणेरस्य राज्ञः किमुच्यते किं वर्णयते । न किमपि वर्णयितुं शक्यम् । यस्य तेजो

अत्र वचोवाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः । न च तत्र समर्थः । गीर्वाणशब्दवैरेव समस्तयोस्तदर्थरूपिनं तु तत्पर्यायान्तराणाम् । अत एव गीःशरादि-शब्दोऽपि तत्रासमर्थः । पर्यायपरिवृत्यसहत्वात् । तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता । एवं जलधादिशब्देऽपि पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यम् । परं तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्यसहम् । बडवानलादौ तु पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः । नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरह एवोच्यताम् । स च प्रसिद्धभावात्समयाद्भावाद्वेत्यप्रयुक्तावाचक-मिहतार्थादयोऽप्यसमर्थभेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथङ्गिर्दिष्टा इति चेत्तथ्यमात्थ । परं त्वन्यैरलंकारकार्यभेदेन दर्शिता इति तथा लिङ्गिष्ठाः । किं च वैजात्याभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैश्चाय प्रभेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विभ्योक्ता इति ।

अथ वाक्यमात्रदोपलक्षणमाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुपविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् ।

न्युनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्यपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥

भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्रयोपस्थितौ लंक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत् । अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते । शङ्खरे यथा—

‘अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठिं माम् ।

कस्तुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥’

मात् । अत्र तु प्रकृत्यर्थाधेन तद्वैलक्षण्यादिति । वाक्यमेवेति । यद्यप्येक-

वचोवाणीर्णांगैर्णेदैवैः सुदुर्लभं विभाव्यते । ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र वचःशब्देन स्वशक्यमिलु-पितवाचकत्वसंबन्धेन गीःशब्द एव लक्ष्यते । गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वात् ।

न च शब्दलक्षणायां रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः ।

१. ‘लक्ष्यलक्षण’ क. २०. ‘अकुण्ठे’ । नायिकासंगमोत्सुकस्य कस्यचिदियमुक्तिः ।

हे कलकण्ठि । कलो मधुरस्वरत्तद्युक्तः कण्ठो यस्यात्थाविधे इति दूरीसंवोधनम् ।

विरहात्तुरतया कोकिलाया वा । मां कस्तुकण्ठ्याः शङ्खसदृशग्रीवाया नायिकायाः कण्ठे

क्षणं कुरु । तदलिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः । कण्ठसार्ति तदलिङ्गनौत्सुक्यरूपामुद्धरापहर ।

कीटूर्णां माम् । आकण्ठं कण्ठपर्यन्तमकुण्ठाप्रतिष्ठाता । उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत् । तथा-

विवा या उक्तण्ठा तया पूर्णेऽस् । व्याप्तिमित्यर्थः । अत्र शङ्खरे ‘अटवर्णाः’ इत्यादिना प्र-

तिकृष्णाङ्कारः प्रतिकूल इति प्रतिकूलवर्णत्वं दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र टर्वर्गः शङ्कारप्रतिकूलः । 'अटर्वर्गः-' इत्यादिना लिपेधात् ।

रौद्रे यथा—

'देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्थसिन्हदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविवः परिभवस्तातस्य केशग्रहात् ।

तान्येवाहितहेतिवस्तरगुरुण्यश्चाणि भास्वन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥'

अत्र मृदुवो वर्णाः प्रतिकूलाः । ओजस्विनि रसे विकटर्वर्णत्वस्य दीर्घसमाप्त-
त्वस्य चानुगुणत्वात् । यथा—

'प्रैगप्रासादिशुभवांभवधनुद्वेधाविधाविभव-

क्तोधप्रेरितभीमभार्गवभुजत्तम्भापविद्धः क्षणात् ।

उज्ज्वालः परशुभवत्वशिथिलस्वत्कण्ठपीठातिथि-

र्यनानेन जगत्सु खण्डपरशुद्वेदवत्स् । ख्याप्यते ॥'

इत्यत्र । यत्र तु न क्रोधश्चतुर्थपादे तत्र शिथिल एव प्रयोगः । अपरस्यापि
रौद्रादिविरोधितयास्य न श्रुतिकटुभेदवत्स् । न च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वम् ।

स्मिन्नपि पदे टकारादिसत्त्वे प्रतिकूलवर्णत्वं प्रसञ्जते तथापि वाक्यगतत्वेनैव रसा-

१०. 'देश इति । वेणीसंहारेऽथथान्नः कर्ण प्रतीयमुक्तिः । यस्मिन्नरातीनां शत्रूणां शोणि-
तरूपैर्जलैः पञ्चहृदाः पूरिताः । अर्थात्परशुरामेण । सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपो देशः । तातस्य द्रो-
णस्य केशग्रहादेतोः क्षत्रात्क्षश्चियादेव धृष्टशुभात्तथाविधिः कार्तवीर्याजुनाज्जमदशेरिव परिभवः
अहितानां शत्रूणां या हेतयः शक्षाणि तेषां घसराणि भक्षकाणि अतएव गुरुणि श्रेष्ठानि
मे मम भास्वन्ति भास्वराणि अस्त्वाणि ब्रह्माज्ञादीनि तान्येव यानि मत्तातेन परशुरामात्प्रा-
सानि । अतः क्रोधनो द्रोणात्मजो मलक्षणो जनो यद्रामेण परशुरामेण कृतं विनृपैरनिर्यां-
तनं तदेव कुरुत इत्यन्वयः । अत्र रौद्रे मृदुवो वर्णाः प्रतिकूलाः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२०. 'प्रागेति । कृतपिनाकधनुर्भूतं रामं प्रति भार्गवोक्तिः । स परशुः क्षणात्वत्कण्ठपी-
ठातिथिर्भवत्विति संबन्धः । स कः । येनानेन जगत्सु देशो हरः । खण्डपरशुरिति ख्याप्यते
प्रसिद्धः क्रियते । हरेण खपरशोरेकः खण्डः परशुरामाय दत्त इति प्रसिद्धिः । यद्वा
खण्डयतीति खण्डस्तथाभूतः परशुर्यस्येत्येव ख्याप्यते । रिपुखण्डनेन तत्त्वामत्वेन प्रसिद्धः
क्रियत इत्यर्थः । तेन यद्वनुस्त्वया खण्डितं तत्परशुना त्वमपि खण्डनीय इति ध्वन्यते ।
कीदृशः परशुः । प्राक्पूर्वमप्राप्तो निशुभ्यो नमनं भङ्गो वा येन तथाभूतस्य शांभवस्य
भनुषो या द्रेषाविधिः दैवीकरणं तेनाविर्भवन्यः क्रोधस्तेन प्रेरितो यो भीमो भयानको
भार्गवस्य मम मुज एव स्तम्भस्तेनापविद्धः क्षिप्तः । अत एवशिथिलो वैगवत्तरः । तथा
उद्गता ज्वाला दीप्तिर्थ्य तथाभूतः । अत्रागच्छतः परशोरनिवारणीयत्वद्योतनायातिथि-
त्वोक्तिः । तस्य च पीठारोहणीचिलापीठत्वारोप इति बोध्यम् । अत्र चतुर्थपादे
गुरुसरणेन भावोद्रेकात्तदैवित्येन मसुणवर्णविन्यासः । पादत्रये तु रौद्रप्रापान्यात्तदुचितो
विकटवर्णविन्यास इति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

तस्य सकृद्ययोगेऽप्यात्मलाभात् । अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन । अत एवास्य न पददोषत्वम् । एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात् । दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव । अत एव नित्यदोषोऽथम् । नीरसादावात्मलाभाभावात् । श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमिति महान्भेदः । इदं तु चिन्त्यम्—रौद्रादिरसे श्रोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति । अथाच्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वं निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत्, न । एवं हि क्षिटादावपि पददोषत्वं न स्यात् । किं बहुना यादृशविवक्षया क्षिटत्वं पददोषत्वेनोक्तं तयेदमपि तथेति न्यूनः पद-दोषत्वविभागः ।

उपहत्तुलुप्तिसर्गम् । उपहत्तविसर्गं चेति द्वयमित्यर्थः । उपहत्ता ओत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः । एकविसर्गस्य तथात्वेऽवरस्यात् । उपघातश्चोत्वप्राप्तिः । उपघातान्तरस्य दोषान्तरत्वे प्रवेशात् । तेन नैरन्तर्यैत्यौत्वप्राप्तवहुविसर्गत्वं तथा लुप्तिसर्गत्वं च लक्षणे । द्वयोरेकसुद्धाहरणम्—

‘धीरो विनीतो निषुणो वराकारो नृपोऽन्न सः ।

यस्य भूया बलोविसक्ता भक्ता बुद्धिप्रभान्विताः ॥

दूपकतावीजं बन्धपारस्येण सहदयोद्देगः । अत एवायं नित्यः । अन्नापीदं चिन्त्यम्—‘भूयो महीयोऽतियशोविभूषितः’ इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति ।

विसंधि । विरूपः संधिः संनिकर्षो यत्र । वैरूप्यं च त्रिधा—विशेषोऽशीलत्वं कष्टत्वं च । विशेषस्तु प्राप्तस्य शेषस्य संहिताकार्यसाभावः । स च ‘अन्यत्र तु विभाषया’ इति वचनादैच्छिक आनुशासनिकश्च । तत्रान्तः प्रगृह्णा-दित्यात्, ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेवां । तेष्वाद्यः सकृदयि वर्तमानो दोषाय । इच्छानिवन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथमत एव सहदयो-द्वेजकत्वात् । अन्यौ त्वसकृत् । आनुशासनिकव्येनाशक्त्यनुशायकतया बन्ध-पारस्येणैव हि तस्य दोषत्वम् । तच्चासकृद्ययोग एव । त्रैरूप्यवतामनुगमश्चाच्य-

उकूल्यप्रातिकूल्ययोरनुभवसिद्धत्वादाक्यदोषत्वमेवेति तात्पर्यम् । द्वयमित्यर्थ इति । यदप्युपहितलुप्तान्यतरविसर्गत्वमेकं लक्षणं संभवति तथापि गौरवाद्वैरस्य भेदेनानुभवाच दोषद्वयमित्युक्तम् । बहुवचनान्त इति । वृत्तौ त्वेकवचनं जात्य-भिप्रायमिति भावः । उपघातान्तरस्य सरूपत्रिशास्य । दोषान्तरेति । उपत्वारूपादोषेत्यर्थः । अन्यत्र त्विति । ‘संधिरेकपदे नित्यो नित्यो धातुपर्सग्योः ।

१. ‘तत्तेन’ क. २. ‘धीरेति’ । अत स इति सावधारणम् । तेनात्र जगति स एव नृपो धीरत्वादिगुणयुक्त इत्यन्वयः । वरः श्रेष्ठ आकारो यस्य सः । यस्य भूयाः सेवका बलेनोत्सिक्ता इत्पाः । हुञ्चाप्रभया तेजसा चान्विता युक्ता इत्यर्थः । अत्र पूर्वीये रोर-त्वप्राप्तिरूपादिसर्गोप्यधातादुत्तरार्थे च तदोपादन्धशैथिल्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. ‘त्रैरूप्य’ क.

तमत्वेन । अश्लीलवचार्थन्वमेव वा । एवं विप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्रव्यं यथा—

‘रोजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्धुर्ति दधति यानि रसात्तेऽन्तः ।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसंपदमेल्य भातः ॥’

अन्यो यथा—

‘तते उदित उदारहारहारिद्युतिरुचैरुदयाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदारकान्तकान्तिर्बत सुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्थः ॥’

दूषकतावीजमस्योक्तम् । अश्लीलत्वं यथा—

‘वेगाद्गुह्यीय गगने चलण्डामरचेष्टिः ।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥’

अत्र ‘चिङ्ग’ इत्यश्लीलम् ।

नित्यः समासे द्रष्टव्य अन्यत्र तु विभाषया ॥’ इति वचनम् । अन्यत्र वाक्ये ।
असकृदित्यत्र दोषायेत्यनुषब्द्यते । तत उदित इत्यादौ छसविसर्गत्वं नाशङ्कनीयम् ।

१. ‘राजन्निति । हे राजन्, भवतस्तानि चरितानि विभान्ति शोभन्ते । यानि रसात्तेपातोऽतर्गमीरप्रदेशे इन्दोर्धुर्तिं दधति धारयन्ति । इन्दुवत्प्रकाशमानानि सन्तीत्यर्थः । धीर्णीलयुसारिणी बुद्धिः । दोर्बलं बाहुबलं ते उमे विजयस्य संगमं संपत्तिमेल्य प्राप्य भातः शोभेते । किंभूते अतितते अतिविस्तृते । उचितयोर्वसरयोरनुवृत्ती अनुसरणे आतन्वती कुर्वाणे । यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः । उचितानुवृत्तिम्’ इति कवितापाठः । अत्र पूर्वार्थेऽनित्यतया ऐच्छिकः संध्यभावः सकृदपि दोषः । उत्तरार्थे तु ‘ईदूदे दिवचनं प्रगृह्यम्’ इत्यानुशासनिकप्रगृह्यसंक्षेपादसंकुदेव । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २.
‘तत इति । परिवरां प्रति सख्या इयमुक्तिः । ततः पूर्वोक्तापितुरयनुदित उत्पन्नः । कसाक्त इव । उच्चरत्युच्चादुदयाचलादिन्दुरिव । कीदृशः । उदारेण महता होरेण हारिणी मनोहारिणी द्युतिर्यस्य सः । इन्दुस्तृदारहारवद्धारिद्युतिः । एवंविधोऽयं निजवंशे सुक्तामणि-वच्चकास्ति दीप्यते । सुक्तामणेरपि वक्षे समुत्पत्तेः । कीदृशः । उदाच्चा उत्कटा कान्ता रमणीया कान्तिर्यस्य तथाभूतः । तथानर्थः श्रेष्ठोऽमूल्यश्चेति । अत्र यलोपासिद्धत्वप्रयुक्तः संध्यभावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘वेगादिति । नायकाधिष्ठितं संकेतस्यानं दोधयन्त्या दूस्या इयमुक्तिः । हे सखि, अयं पत्री पक्षी वेगाद्गुह्यीय गगने चलनुत्पत्ते उत्तसे भवति । तत्स्तसादत्रैव प्रवेशे रुचिं प्रीतिम् । अवस्थितिमिति यावत् । कुर्वित्यन्वयः । कीदृशः । डामरसुद्धर्त चेष्टितं यस्य सः । ‘डामरं डमस्वाक्षं तद्वेष्टितं यस्येत्यर्थः’ इत्यन्ये । अत्र चलण्डामरति रुचिं कुर्विति च सनिकर्षरूपसंध्युपस्थापिताभ्यां लण्डाचिङ्गशब्दाभ्यां पुंव्यञ्जनयोन्यकुरयोः प्रतीतिरित्यश्लीलः संधिः । लाटदेशभाषायां चिङ्गशब्देन योन्यग्रामि-धानादिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

कष्टत्वं यथा—

‘उर्व्वसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ।

नात्रजुः क्षमते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥’

अत्र दूषकताबीजं पददोषप्रस्तावे उक्तमिति । अत्रापीदं चिन्त्यम्—समासे-
नैकपदेऽश्लीलकेच्छानिवन्धनविश्लेषणामश्लीलकष्टासाधुमध्यप्रवेशे लोपासिद्धि-
निवन्धनविश्लेषस्य पदेऽपि सज्जावात्कथमस्य न पददोषत्वम् । यथा—‘भूय
उच्चैर्मह उदात्तयश उदारः’ इति । वर्यं तु तर्क्यामः—सकलप्रभेदभिन्ना एते
दोषा दूषणान्तरासंकीर्णा वाक्य एवेति वाक्यमेव तथेति नियमार्थः । अतएव
न पददोषविभागन्यूनतापि । तादृशस्यैव पदवृत्तेस्तत्र विभागादिति ।

हतवृत्तम् । हतं वृत्तं यत्र तत् । हतत्वं चाश्रव्यत्वं गुरुकार्याक्षमपादान्त्य-
लघुवर्णत्वं प्रकृतरसाननुगुणत्वं वा । अन्यतमत्वेनैवामनुगामः । अश्रव्यत्वं च
लक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगाच्च । यद्वा हतत्वमश्रव्य-
त्वमेवं । तच्च गुर्वादिनियमरूपलक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेष-
योगात् । शिखरिण्यादावन्त्यस्य लघोर्गुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च ।
तत्राच्यं यथा—

‘यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मणः ॥’

तत्प्रयुक्तसंध्यभावस्यैव वैरस्याधायकत्वेन दोषत्वात् । असाधुमध्यप्रवेशे-
ऽपीति । ततश्च तेषां पददोषत्वे इष्टापत्तिरित्यर्थः । दूषणान्तर्भैर्ति । पदे तु
लोपासिद्धिनिवन्धनविश्लेषसासंकीर्णत्वेऽप्यश्लीलकेच्छानिवन्धनानामश्लीलादिसंकर-
स्योक्तव्यान्त्र सकलप्रभेदानामसंकीर्णता । एवं प्रतिकूलवर्णत्वमपि शङ्कारे समस्त-
पदगतं श्रुतिकद्वत्वेनापदस्थसमासत्वेन च संकीर्णम् । तथोपहतलुप्सविसर्गत्वमप्रयु-
क्तसंकीर्णमिति भावः । तादृशस्यैव दोषान्तरासंकीर्णसकलभेदस्यैव । लक्षणान-
नुगमादिति । वृत्तौ लक्षणानुसरणेऽपीलपिना तदननुसरणस्यापि ग्रहणमित्या-
श्यः । अन्यथा छन्दोभङ्गेऽप्यदुष्टकाव्यत्वापत्तेः । अश्रव्यत्वस्य सर्वत्रानुभवान्नाव्यवा-
त्तत्वमेव दोषः । अन्यतु तत्प्रयोजकमित्याह—यद्वेति । यस्मिन्पञ्चेति ।
श्रुतिवाक्यमित्यम् । अत्र पञ्चजनशब्देन रूद्ध्या प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसुच्यन्ते ।
‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषशक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमनांसुच्यन्ते ।’ इति
वाक्यशेषात् । पञ्चजनाः कर्तीत्यपेक्षायां पञ्चेति विशेषणम् । तथा च यस्मिन्परमे-

१. ‘उर्वाति । अव्यग्रं प्रति कस्यादिपदेशोक्तिरियम् । अत्र मर्देशस्यान्ते समीपे
चारुरवस्थितिवैसास्तथाभूता उर्वा महती तर्वाली तरुपङ्किः । अस्तीति शेषः । अत्र
क्षु यथा सात्तथा गन्तुं न युज्यते । तत्सान्मनामीषचिछरो नमय नीचैः कुविं-
लन्त्यः । ‘क्षमते’ इति पाठे जन इत्यध्याहायम् । अत्र संधेः श्रुतिकद्वत्वम् । इत्युदाहर-
णचन्द्रिका । २. एतदुदाहरणं काव्यप्रकाशे नास्तीत्युदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम् ।

अत्र श्लोके पञ्चमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभज्जः ।

यतिभज्जो वर्णवृत्ते यथा—

‘अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सङ्खदपि पुनर्मन्यस्थः सन्तरविज्ञनो

वदतु यदिहान्यत्सादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥’

अत्र हरिणीच्छन्दसि पष्ठे दशमे च यतिरुचिता । चतुर्थे तु पादे तद्भज्ज
इत्यश्रव्यता ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगो यथा—

‘जं परिहरञ्च तीरद् मणञ्चं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।

अह णवरँ जस्स दोसो पडिपक्षेहिं वि पडिवण्णो ॥’

अन्नार्यायां द्वितीयत्रुतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ छन्दःशास्त्रेण
दुःश्रवत्वेन ग्रतिपादितौ ।

श्वरे प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाख्या आकाशश्च ग्रतिष्ठितस्तमेव धीरो ब्राह्मणो विज्ञाय
निश्चित्य प्रज्ञां तत्त्वबुद्ध्यभ्यासं कुर्वतेर्यथैः । छन्दोभज्ज इति । ‘श्लोके पष्ठं गुरु
ज्ञेयं सर्वत्र लघुं पञ्चमम्’ इति वचनादिति भावः । चतुर्थे त्विति । वदतु
यदिहेति पष्ठे हकारे यतिभज्ज इत्यर्थः । यतिरुपरमः । ‘वदतु मधुरं यत्स्यादन्यत्रिया
रदन(दशन)च्छदात्’ इति तु युक्तम् । जं इति । ‘यत्परिहर्तुं तीर्थते मनागपि न
सौन्दर्यगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥’ [इति च्छाया] ।

१. ‘अमृतमिति । अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । स्वादुतर-
त्वायोगव्यवच्छेदो व्यज्जः । तथा चामृतममृतं स्वादुतरमत्र कः संदेहः । मधून्यप्यन्यथा न
अमधुनि न । मधुराण्यवेत्यर्थः । मधुराण्यवेति यावद् । चूतस्याप्रसन्नरसं स्वच्छरसं
फलमधिकमधुरम् । कः संदेह इत्यनुषेष्यते । पुनरिति परंतिर्यक्तम् । परंतु रसानामन्तरं
तारतम्यं वेत्तीति तथाभूतो रसानामान्तरं मर्म वेत्तीति तथाभूतो वा जनो मध्यस्थः
पक्षपातरहितः सञ्चिह जगति प्रियाया दर्शनच्छदादधरात् । तदेष्यवेत्यर्थः । स्वादु मधुरं
यदन्यत्सात्त्वस्त्रूदेकवारमपि वदतु । तथा च जगति न तादृशं विद्यत इति भावः ।
अत्र हरिणीच्छन्दसि पष्ठवर्णे प्रतिपादे यतिरुचिता । चतुर्थपादगते पष्ठे हेतिवर्णे परपदसंधा-
नेन यतिभज्जादश्रव्यत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘जं परीति । मानवर्ती प्रति दूल्याः
समाधानोक्तिरियम् । तथाविधेतत्कामचेष्टितं यत्सौन्दर्यगुणेन रमणीयतारूपेण उपेत
मनागीषदपि परिहर्तु न तीर्थते न शक्यते । अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तापरिहार्यत्वरूपः
प्रतिपक्षैरपि ब्रह्मचार्यादिभिः केवलं प्रतिपत्रोऽङ्गीकृतो न तु परिहतः । त्वक्लान्तस्य तु कैव
कथेति तस्य दैवादन्यविनितासंगमेऽपि कोपातिशयो न विदेय इति भावः । अत्रार्याया
द्वितीयस्य ‘हरिउ’ इत्यन्तर्गुरोः सगणस्य ‘तीरद्’ इति त्रीयस्यादिगुरोर्भगणस्य चाश्रव्यतं
छन्दःशास्त्रसिद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंस्पेषः ।

पादान्तलघोरुस्कार्याक्षमत्वं यथा—

‘विकसितसहकारतारहारिपरिमलपुञ्जितगुजितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥’

अत्र ‘वा पादान्ते’ इति पादान्तस्य गुरुत्वाच्छन्दोभजाभावेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिनो रिकारस्य लघोरुस्कार्यकरणाक्षमत्वम् । इन्द्रवत्रादिषु तु तत्कार्यक्षमत्वाददोषः । तस्मात् ‘हारिग्रसुदितसौरभ—’ इति पठनीयम् । न केवल प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः । किं त्वच्ययोरपि । तत्र चतुर्थं यथा—

‘अन्यास्ता गुणरत्नरोहणमुभो धन्या मृदन्त्यैव सा

संभाराः किल तेऽन्य एव विधिना येरेष सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्मीणां नितम्बस्थला-

द्वृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्याणि वस्याणि च ॥’

अत्र ‘वस्याण्यपि’ इति पाठे गुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ लघुरपि गुरुकार्यकारी संपदयते । एवं द्वितीयपादेऽन्यूद्यम् । एषु चाश्रवता सहदयोद्देजिनी दुष्टात्रीजम् । अतो निलदोषोऽप्यम् ।

प्रकृतरसाननुगुणत्वं यथा—

‘हौं नृप हा त्रुध हा कविवन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।

सुग्रध विद्रध सभान्तररत्न क्वासि गतः क वर्य च तवैते ॥’

सगणेति । वर्णत्रयात्मक एकैको गणः । तत्र ‘हरिउं’ इति द्वितीयो गणः

१. ‘विकसितेति । वसन्तो मुनेरपि मानसं हरतीलन्वयः । कीदृशः । विकसितानां सहकाराणामात्रवृक्षाणां तार उद्धर्ये हारी मनोहरश्च यः परिमलस्तेन गुजिता गुजनयुक्ताः मुजिताः पुर्जीभूताश्च द्विरेका भ्रमरा यत्र तथाभूतः । अथवा तथाविधः परिमले यत्र स चासौ गुजितपुञ्जितद्विरेष्यते विग्रहः । मुनिमनोहारकत्वसमर्थनाय वसन्तगतप्रकर्षाभायकतया विविक्षितस्य तथाविधपरिमलस्य शब्दतो वसनान्वयसंमये अर्थतस्तस्तंवन्धानुधावनस्यानुचितत्वात् । उनः कीदृक् । नवकिसलयानि नवपङ्कवा एव चारुणी मनोहराणि चामराणि तैः श्रीः शोभा यस्य सः । अत्राच्यपादान्तस्य रिकारस्य गुरुत्वानुशासनेऽपि तत्कार्याक्षमतयाश्रव्यत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘अन्या इति । कस्याचिद्राजो वर्णनमिदम् । स एष युवा विधिना यैः पदार्थैः सृष्ट उत्पादितस्तासदन्तर्गतगुणरूपाणां रत्नानां संबन्धिन्यो रोहणस्य रलोत्पत्तिस्थानभूतपूर्वत्विशेषस्य मुखो भूमयोऽन्याः । विलक्षणा इत्यर्थः । एवमग्रेष्यपि । मृदुपादानभूतपार्थिवमागरूपा । संभारा उपकरणानि । स कः । यत्र यस्मिन्दृष्टे सति द्विषां करतलादखाणि पतन्ति खीणां नितम्बस्थलाद्वस्थाणि च पतन्तीति योज्यम् । श्रीमदित्यादि मूढेत्यादि च द्विषां खीणां च विशेषणम् । सोहश्च द्विषां भयप्रयुक्तः खीणां कामावेशादित्युनीयम् । अत्र श्लोकान्यस्य गुरुकार्याक्षमत्वम् इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३. ‘हा नृपेति । राजि मृते तदैयानां विलापोऽन्यम् । मुख्य सुन्दरः सभान्तरे सभामध्ये रत्नभूतं त्वं कर्गतोऽसि । तव संबन्धिन एते ईदृगवस्ता वर्यं च क । वनखण्डे गताः स इति शेषः ।

इदं दोधकवृत्तं शोकाननुगुणम् । तद्विरोधिहास्यव्यञ्जकत्वात् । अस्य च
प्रतिकूलवर्णत्वं हुष्टताबीजम् । नीरसे च नास्यात्मलाभ इति सिल्पदोषता ।

न्यूनाधिकेत्यादि । न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः । तत्र न्यूनपदं
न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तद् । घोटकन्यूनतायां त्वनभिहितवाच्यत्वमिति
विशेषः । उदाहरणम्—

‘तथाभूतां द्वृष्टा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्वे सुचिरमुपितं वल्कलधैरः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभूतं

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥’

अत्र पादत्रयमध्येऽसाभिरिति, खिन्ने इत्यस्य पूर्वमित्यमिति च पदं नास्ति ।
आवश्यके च ते । अन्यथा कर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च तदर्थेत्य विवक्षि-
तत्वात् । अर्थश्चैतादश एव विवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः । यत्र त्वर्थं एव न
तावहूरं विवक्षयते तत्रार्थं एवु दुष्ट इति साकाङ्क्षत्वं दोपान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।
विवक्षिताप्रतिपत्तिश्च दूषकताबीजम् । अतो झटित्याक्षेपतस्तल्लाभेऽदोषत्वम् ।

अधिकपदं यथा—

‘स्फटिकाङ्क्षतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्वः ।

अविरहद्वासैमन्वितोक्तियुक्तः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥’

‘सोऽन्तगुरुः’ इति वचनात्सगणः । ‘तीरइ’ इति च तृतीयो भगणः । ‘भ आदिगुरुः’
इत्युक्ते । पादत्रयमध्य इति । द्वैत्यत्रोपितमिलत्र स्थितमिलत्र च कर्तुरपे-
क्षणात् । इत्थमिलत्रावे चैकवाक्यत्वासंभवात् तत्सत्त्वे तु तथाभूतनृपतनयादर्श-
नादितः खिन्न इत्येकवाक्यतासंभव इत्यर्थः । झटितीति । ‘मा मा मानद—’

प्रत्येकं हापदेन नृपत्वादेः प्रत्येकं प्राधान्येन शोकोदीपकत्वं व्यज्यते । इदं दोधकवृत्तं
हास्यव्यञ्जकतया शोकाननुगुणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘तथाभूतामिति । तृतीयोळासे व्याख्यातमेतत् । अत्र वल्कलधैरित्यस्य विशे-
ष्यसाकाङ्क्षत्वात् स्थितमिलस्य च कैरिति कर्तुसाकाङ्क्षत्वादसाभिरित्यपेक्षितम् । तथा
खेदमिलनन्तरमित्यमिलयपि । अन्यथा खेदपदस्य पूर्वोक्तार्थहेतुकत्वालभेन हेतुसाकाङ्क्षत्वा-
पत्तेमात्सर्थानौचित्यापरिपोचाच्च न्यूनपदत्वम् । न च इद्वा खिन्ने इत्यन्वयादित्यमिति
व्यर्थमिति वाच्यम् । द्वैत्यस्य गुरुणैवान्वयात् । अन्यथानौचित्यासंगतेरिति दिक् । इत्यु-
दाहरणचन्द्रिका । २. स्फटिकेति । कस्यचिदिदुषो वर्णनमिदम् । स प्रकृतो विदा-
न्कोऽपि । लोकोत्तर इत्यर्थः । कीदृक् । स्फटिकाङ्क्षतिविर्मलः स्वच्छान्तःकरणः । अत
एव प्रकाममत्यर्थं प्रतिसंक्रान्तं निशातं तीक्ष्णम् । तीक्ष्णमतिवेचमिति यावद् । शास्त्रतत्त्वं
शास्त्रस्यावाचितार्थो वत्र तथाभूतः । एवमविरहा समन्विता संगता उक्तियुक्तिरुक्तियोजना
यस्य सः । पुनः कीदृशः । प्रतिमल्लानां प्रतिवादिनामस्तमयस्य लक्षणया पराभवस्योदयः
आदुर्भावो यसात्तथाविधः । कदापि केनाव्यपरिभूतानामपि पराभवकर्तौत्यर्थः । अवाङ्कृ-
पदमधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘समर्थितोक्ति’ कं ।

अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायासुपमानं विवक्षितम् । उपाचेऽप्याङ्गतिपदे
यथाकथंचित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याङ्गतिपदमधिकम् । न तु व्यर्थत्वाद-
पुष्टार्थेन संकरं इति वक्ष्यते । न केवलं समाप्त एव पदाधिक्यं किं त्वसमाप्ते-
ऽपि । यथा—

‘इदमनुचितमक्षमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥’

अत्र कृतमधिकम् । पूर्वार्धवक्तेन विनेव प्रतीतिपर्यवसानात् । कृतं प्रत्युत
प्रक्रमभङ्गमावहति । पूर्वार्धेऽकरणात् । तथा च ‘यदपि च न कुरङ्गलोचनानां’
इति पठनीयम् । निष्प्रयोजनशब्दश्रवणेन श्रोतुवैमुख्यं दूषकतावीजम् । अतो
हर्षदावभिव्यज्ञे न दोषत्वम् ।

कथितपदं यथा—

‘अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-

परिमिलननिमीलित्पण्डिमा गण्डपाली ।

सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव

सरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥

अत्र लीलापदं वारद्वयसुपात्तम् । दूषकतावीजं च कवेरशक्त्युक्त्यनेन श्रो-

इत्यादावायासयेत्यादिक्रियायाः शीत्रं प्रतीत्या दोषत्वाभावो वक्ष्यत इति शेषः ।
यथाकथंचिदाङ्गतिपदस्य स्वरूपपरतया । न त्विति । इदं हि व्यर्थम् । तदर्थस्या-
वयवसंयोगविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपुष्टार्थं तु न तथा । विततत्वार्थस्य
विवक्षितत्वेऽप्यर्थंलभ्यत्वेनानुपादेयत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । कृतमि-
ति ।

१. इदमिति । इह जगति पुंसां जरास्वपि वृद्धावस्थास्वपि यन्मान्मथः कामसंबन्धी
विकार इदमनुचितं वैरस्याधावक्तव्यादस्युक्तम् । तथायमक्रमोऽप्रशस्ता परिपाठी । कुंसंप्रदाय
इत्यर्थः । वाल्योवैवनजरासु विद्याविषयोपभोगधर्मा इति शास्त्रोक्तसंप्रदायस्यैवावस्थानु-
रूपतया समीचीनत्वात् । यदपि च नितम्बिनीनां खीणां जीवितं रतं वा स्तनपतनमवधि-
स्त्वरावधिर्थस्य तथाभूतं न कृतम् । अर्थादिवात्रा । तदप्यनुचितम् । पूर्वोक्तादेव हेतोः ।
अत एव कुंसंप्रदायश्चेति योज्यम् । अत्र कृतमित्याधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २.
‘अधिकरतले कपोलमाधाय चिन्तयन्ती नायिकां प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे सुतनु,
करतलरूपे तल्पे इत्यथिकरतलतलरूपम् । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । कल्पिता स्वापलीला यथा
तथाभूता परिमलनेन करतलघर्षणेन रक्तिसोदयान्निमीलस्तिरोभवन्पाण्डिमा यस्यात्ताङ्गी
तव गण्डपाली गण्डश्ली कत्रीं कस्य यूनः सरनृपतेलीलायां वशीकरणरूपायां यौवराज्या-
भिषेकमज्जसा तत्वतो व्यञ्जयति स्तुत्यतीति कथयत्यन्वयः । यः सरेण स्वतः कर्तुमशक्यं
तत्रैवविधें स्वापदि करोति स श्रुत्वं वृद्धेन सरेण यौवराज्येऽभिषिक्त इति भावः । अनेन
केदर्पादप्यधिकं वशीकारकत्वं व्यञ्जयते । अत्र लीलेत्यस्य द्विःप्रयोगात्कथितपदत्वम् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

तु वै मुख्यम् । अतो लाटानुप्रासादावदोपत्त्वम् । अशक्त्यनुब्रयात् । इदं तु चिन्त्यम्—समासे प्रत्येकस्मिन्ब्रह्मि पदे व्यवधानाण्डानुप्रासविरहेऽप्यस्य संभवात्कथं न पदोपत्त्वमिति ।

पतत्प्रकर्षम् अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरं पातो जिकर्षः ।

यथा—

‘कः कः कुन्त न द्विरायितद्विरीयोरो द्वेरसूकरः
 कं कं कः कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।
 के के कालि वनाच्यरणमहिषा नोन्मूलयेयुर्थतः
 सिंहीस्तेहविलासबद्धवस्तिः पञ्चाननो वर्तते ॥’

सुकराद्यभिधानेऽपि विकटबन्धकृतोऽनुश्रापकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने पतितः । दूषकताबीजं चाशक्तुञ्चयनेन श्रोतुवैरस्यम् । रसानुग्रणतया तत्पाते-
ऽपि न दोषः ।

समाप्तुनरात्म् । समाप्तं सत्यनरात्म् । वाक्ये समाप्ते पुनरस्तदन्वयिशब्दो-
पादानं यत्रेत्यर्थः । यत्तु समाप्ते वाक्येऽविशेषपविधायि विशेषणान्तरापादानवर्त्त्वं-
तलक्षणम् इति, तत्र । 'प्रागग्रास-' इत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणान्तरा-
नुपादाने तलक्षणविरहेण तत्रानिलिङ्गोपत्तव्युत्पादनविरोधात् । उदाहरणम्—

ल्यधिकमित्यर्थः । कृतं पठितम् । तत्पातेऽपीति । प्रकर्षपातेऽपीत्यर्थः । यथा—‘प्रागप्रास—’ इत्यादौ ‘येनानेन—’ इत्यादि चतुर्थपादे । समाप्तं सदिति । तथा च कर्मधारयसमाप्तः । जनितन्वयबोधं सत्पुनरुपात्तम् । शब्दान्तरस्य स्नेन सहैकवाक्यत्वाय पुनरावृत्तमित्यर्थः । अस्य विशेषं दर्शयति—वाक्य इत्यादिना । तदन्वयित्यशब्दस्तदन्वयित्यबोधकशब्दः । कैश्चिद्विशिंतं विषयं दूषयितुमुपन्यस्याति—यत्त्विति । अविशेषेति । प्रकृतोपयुक्तविशेषाबोधकेत्यर्थः । तेन ‘अद्यापि त्वन्वेषपूर्णं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः’ इत्यत्र प्रमाणेत्यादि विशेषणान्तरोक्तौ न

१. “कः केति । कस्कादित्वात् कस्क इति युक्तम् । पञ्चाननः सिहो यतो यस्सार्तिस्थाः
ल्लहेन यो विलासः कण्डूयनादिस्तेन बद्धा स्थिरीकृता वासतिः स्थितिर्येन तथा भूतो वर्तते ।
अतः कः कः सर्वकः । कुन्त न बुरेष्मीमं शब्दं कुर्यात् । अपि तृतममव्याधमरूपः सर्व-
एव सर्वत्र । ‘बुर भीमार्तशब्दयोः’ इति दीपिका । ‘बुरेत्पर्यटेद्’ इति महेशः । कीदृश् ।
बुरुंगिरायिता ताहृशशब्दवती या बुरी नासिका तथा घोरो भीषणः । ‘बुरी घोरं स्वरकरु-
खाग्रम्’ इत्यन्ये । ‘बुरी वायविशेषपत्तद्वद्वोरः’ इत्यपेर । एवं कः करी हस्ती कमलानामा-
करमुत्पत्तिस्थानं विगतकमलं कर्तुं नोद्यतः । अपि तु सर्वः सर्वमपि । के^१रण्यमहिषाः
कानि वनानि नोन्मूलयेयुः । अपि तु सर्वाणि । स्वाश्रयोन्मूलनेन मदौकालव्यं सूच्यते ।
एवं च राज्ञिव्यसनशीले क्षुद्रा अपि भौमिका निर्मयीदा भवन्तीति प्रसुतव्यनवाद-
प्रसुतप्रशासालंकारः । अत्र वाच्यस्य सुकरादेवत्तरो तरमुक्त्वात्तथा तथैव समुचितस्य
वन्धनप्रकर्षस्य भज्ञः । उत्तरोत्तरं तदपकर्षस्य स्फुटत्वात् ।” इत्युदाहरणंनिन्द्रा.

‘केकारः सरकासुकस्य सुरतकीडापिकीनां रवो
झंकारो रतिमञ्जरीमधुलिहाँ लीलाचोरीच्छनिः ।
तन्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-
काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥’

अत्र ‘तनोतु वः’ इति समाप्तमेव वाक्यं ‘नववय’— इत्यादि विशेषणे-
नोपात्तम् । निराकाङ्क्षत्वं च दूषकताबीजम् । अतश्चान्तियदोषोऽयम् । वाक्यान्त-
राम्भे तदभावात् ।

अर्धान्तरैकवाचकम् । द्वितीयार्धगतमग्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकं वाचकं यत्र
तत् । यथा—

‘मसुणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिच्यान्तं मूर्धिं वर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरशुभूषणैः
पथि पथिकवधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च ॥’

अत्र भूः सदर्भा तन्मसुणचरणपातं गम्यतामिति वाक्यम् । तत्र च तदि-
त्यर्थान्तरगतम् । अत्र निराकाङ्क्षता दुष्टिबीजम् । श्रुतमात्रस्यैव भूसदर्भत्व-

दोष इत्यर्थः । प्रागप्राप्त-इत्यादौ हि येनेत्यादिना न परशोविशेषणान्तरमुच्यते किं
तु परशोरेव प्रकृतपरामर्शयत्पदार्थविशेषणतेत्युक्तलक्षणासंभव इत्यर्थः । अथवा
सामानाधिकरण्यपदार्थरूपविशेषणान्तरोपादानं नास्तीति तात्पर्यम् । तदभाधा-
दिति । यच्छब्दादिना निराकाङ्क्षत्वाभावादित्यर्थः । अत एवान्नापि ‘यो नववयो-

१. ‘केकार इति । स्वगृहं प्रस्थितान्यथिकान्प्रति कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । तन्याः
कञ्चुलिकाया अपसारणेऽर्थाङ्कवद्धिः क्रियमाणे सति यो भुजयोराक्षेपो धूननं तेन स्खलतां
कक्षणानां काणः शब्दो वो युम्बाकं प्रेम प्रीतिं तनोत्विति संवन्धः । कीटश इत्येक्षायां
केकार इत्यादीनि पञ्च रूपकाणि । केकार इति धनुर्धनेरनुकरणम् । सुरतकीडार्थं पिक्यस्ता
एव वा पिक्यः कोकिलाः । रतिरेव विलासादिफलोत्पत्तिस्थानत्वान्मञ्जरी तत्संवन्धिनां
मधुलिहाँ झंकारः । रतिमञ्जरीमधुलिहाँ लम्पटदया तत्त्वेनाध्यवसितानां कामुकानां झंकारो
हर्षोङ्कवचुम्बनादिशब्दः । लीलार्थं वा चकोरी लीलैव वा चकोरीति पूर्ववत् । नववयस्ता-
रूप्यं तस्य लास्याय तत्त्वेनासादिरूपनृत्याय वेणुस्वनो वंशीध्वनिः । अत्र समाप्तमेव
वाक्यं नवेत्यादि विशेषणेन स्वान्वयाय पुनरुपात्तम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥
२. ‘मसुणेति । जनकपुत्री सीता पथि मार्गे पथिकानां वधूभिरशुभूषणै़लोचनैर्वीक्षिता
इति पूर्वोङ्कप्रकारेण शिक्षिता चेत्यन्वयः । इति किम् । हे वाले, यतो भूः सदर्भा दर्भा-
ङ्कुरसदिति । तसामन्मसुणो मन्दश्चरणपातो यत्र तथा गम्यताम् । एवम् यतो वर्म आतपः
कठोरत्तीक्षणस्तान्मूर्धिं सिच्यस्य वस्त्रस्यान्तं प्रान्तं विरचयेति । अत्र पूर्वार्धान्वयिनस्त-
दित्यस्याधीन्तरगतत्वात्प्रतीतिविलम्बः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ॥

स्याक्षेपादिना हेतुत्वप्रतीतेः । यस्य तु कर्त्रादेवं तथा प्रतिपत्तिस्तस्याधार्दान्तरो-
पादानेऽप्यात्मलाभ एव नास्ति । तद्वाभेदपि वा न दोषत्वमिति ।

अभवन्मतयोगम् । अभवन्नभिमतो योगो यत्र । न चाविमृष्टविधेयमध्ये-
उस्यान्तर्भावः । उपजीव्यत्वेन भेदात् । इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयो-
रूपस्थितयोरन्वयो भवत्येव । परं त्वनभिमतेनाप्रावान्यादिना रूपेण । अत्र तु
संबन्ध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान्मेदः । नन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्र योगे
मतत्वविशेषणात्मर्थक्यमिति चेत्, न । एकवाक्यस्यपदोपस्थापितत्वादिरूपस्थ
योगस्यापि सत्त्वात् । मतत्वं चान्वयवोधविषयत्वमित्यप्रसङ्गः । एतच्च कन्चि-
द्विभक्तिभेदात् । यथा—

‘येर्षां तात्त्विदशेभद्रानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च चन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

येर्षां हुङ्कृतयः कृतामरपतिक्षेभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोष्कारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम् ॥’

अत्र वैरित्यस्य विशेष्यतया क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः । न च तेन
तत्स्तथायोगः वैरीयते । विभक्तिभेदात् । अथ वैर्लीलापानभुवः कल्पिता

लासाय’ इत्युक्तौ न दोष इति ज्ञेयम् । कर्त्रादेरिति । यथा—‘तव तुत्वः
प्रभो नास्ति तुवन्नितयोदरे । राजा न[य]दयाशीलः—’ इत्यादावित्यर्थः ।
आत्मलाभ एवेति । अप्रधानेत्युक्तदोपस्थूलपस्यैवाभावादिति भावः । तद्वाभे-
ऽपीति । यथाश्रुत इत्यर्थः । निराकाङ्क्षत्वस्य दूषकतावीजस्याभावादित्यर्थः । योग-
ऽन्वयवोधः । उपजीव्यत्वेनेति । अविमृष्टविधेयांशत्वस्य मतयोगभावप्रयोजकत्वे-
नेत्यर्थः । पदार्थयोरिति । परस्परान्वयिलेन विवक्षितयोरित्यर्थः । तथा च
तत्रान्वयविशेषाभावः । इह तु तत्सामान्याभाव इति भावः । नन्विति । अन्वय-
सामान्याभावविवक्षितार्थकमतत्वविशेषणसन्वये व्यर्थम् । प्रत्युताविमृष्ट-
विधेयांशसंकीर्णतपादकमेव स्यादिति भावः । नात्र विवक्षितार्थकतया मतशब्द-
प्रयोगः । किं तु शाब्दवोधविषयत्वार्थकतयेति समाधते—नेति । तथान्वयो-

१. वैष्णवामिति । हनुमता लङ्घायां दग्धायां वीरराक्षसानधिक्षिपतः कस्यचिदावर्ण
प्रतीयमुक्तिः । हे प्रभो, येर्षां क्षपाचारिणां निशाचराणां प्रतापोष्मभिः कर्तृभूतैस्ता-
प्रसिद्धाविदशानां देवानामिभस्यैरावतस्य दानसरितो मदजलनदः पीताः । शोषिता
इत्यर्थः । तथा वैर्वन्दनस्येन्द्रक्रीडावनस्य तरुणां छायासु लीलया यत्पानमर्थान्मध्यस्य
तस्य मुखो भूमयः कल्पिता रविताः । येर्षां हुङ्कृतयो हुङ्काराः कृतोऽमरपतेरिन्द्रस्य
क्षेभो याभिस्तथाभूताः । आसन्निति शेषः । तैः क्षपाचारिभिस्तव परितोष्कारि प्रवा-
दोचित्तं सभायां कथनयोग्यं प्रवादस्य स्वख्यातेऽचित्तं वा किंचित्किं विहितम् । अपि
तु न किंचिदिलन्वयः । अत्र वैरित्यस्य क्षपाचारिपदार्थेनाभिमतोऽन्वयो न भवति ।
भिन्नविभक्तिकत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

येषां प्रतापोऽभिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दभिधेययोरेव तथान्वयोऽस्तु किं विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेत्, न । अनुवादानां हि विधेयेनैव साक्षादन्वयः न तु तदनन्तर्भाव्यनुवादान्तरेण । गुणत्वस्योभ्यन्त्र तुल्यतया विशेष्यत्वविनिगमनाया अशक्यत्वाद् । तदेतदुक्तम्—‘गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्’ इति । अत एव ‘अरुणयैकहायिन्या पिङ्गाक्षया गवा सोमं कीणाति’ इत्यारुण्यादीनां पिङ्गाक्षयादिभिर्नान्वयो नापि गवा । तस्य अपि क्रयसाधनवेन गुणत्वाद् । किं तु क्रयेणैव । कथं तर्हि धर्मव्यन्तरस्येरारुण्यादिभिः क्रय इति चेत् । आरुण्यादीनां गवान्तानामार्थसमाजात् । तर्हि तद्वदेवत्राप्यार्थं एव समाजोऽस्तिवति चेत्, भवेदेवम् । यदि तद्वत्समानविभक्तिवं भवेत् । कथं तर्हि भवत्यभिमतो योग इति चेत्, ‘क्षपाचारिभिः’ इति पाठे कथम् । सकलयत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शे तेषां सर्वेषां क्षपाचारित्वावगतेः । क्रचिङ्ग्रूनतादिनिवन्धनो यथा—

‘त्वं मे वं सौन्दर्यं स च सचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्टया तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं यत्स्याजितमिह तदानीं गुणितया ॥’

अभेदसंसर्गेण विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः । ‘यः शुक्लवासास्तमानय’ इत्यादिषु यत्तच्छब्दजन्यतादशब्दोधस्य समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि दर्शनादिति भावः । अनुवादानां हीति । यत्पदनिर्देश्यानां हीत्यर्थः । विधेयेन विधेयत्वेन स्वार्थबोधकतच्छब्दर्थेनैव । गुणत्वस्येति । यच्छब्देन याद्वार्थमविशिष्टं निर्दिष्टं तत्त्वपदविधेये गुणभूतम् । यथा—‘यः शुक्लवासास्तमानय’ इत्यादौ शुक्लवसनादेविवेयानयनाङ्गत्वेन गुणत्वस्यार्थः । यथाश्रुतेऽनुवादयस्य विधेयं प्रति प्रधानत्वादुपत्वोक्तसंगतेः । धर्मव्यन्तरस्यैरपीति । ‘वाससा कीणाति’ इति वचनाक्यसाधनवस्तुपरिच्छेदकतयायारुण्यादि क्रियाङ्गं स्यादित्यर्थः । आर्थसमाजादिति । परस्पराकाङ्क्षार्थार्थतः परस्परनियमादित्यर्थः । ननु क्षपाचारिभिरित्युक्तावपि येषामित्यादि षष्ठ्यन्तान्वयाउपपत्तिरित्याशयेन पृच्छति—कथमिति । भिन्नविभक्तिकेनापि तत्पदेन सक-

१. ‘त्वमेवमिति । नायिकां प्रति दूल्या इश्यमुक्तिः । हे सुभगे, त्वमेव दृश्यमानोऽकर्षं सौन्दर्यं यस्यास्तथाभूता । स च । प्रकृतनायकोऽपीत्यर्थः । चकारस्यार्थत्वात् । रुचिरतायाः सुन्दरतायाः । परिचितः संवन्धी । इह संसारे कलानां चातुरीणां परां सीमानं काषाणं युवामेव भजथ आश्रययथः । ‘सीमान्तं’ इति पाठेऽपि त्फुट एवार्थः । तत्त्वादिल्येवं वां युवयोर्द्वन्द्वं मिथुनं दिष्टया भाग्येन संवदलपि परस्परयोग्यमपि भवति । अतः पूर्वोक्ताच्छेषमविशिष्टं समागमरूपं यदि स्यात्तदानीमिह द्वन्द्वे विधमानया गुणितया जितं स्यादित्यनुषङ्गेनान्वयः । तदैव गुणिताया उत्कषेऽन्यथा वैफल्यादपकर्षं इति भावः । अत्र यदीत्यसामावाद्यदिल्यस्य च तदर्थो धक्त्वादभिमतान्वयालाभः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-

अत्र शेषसंपत्तेर्गुणिता जयग्रह्योजकत्वान्वयो विवक्षितः । स च द्विधा संभवति—यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया, तद्यदि पदार्थयोर्विवक्षया वा । तथोर्यदि प्रथमे तात्पर्यं तदावाचकता । द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति । न च न्यूनपदस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । क्रचित्तशून्यपदेऽन्यव्याहारादिना मतयोगसंभवे विलम्बादेर-दुष्टत्वसंभवात् । क्रचिदाकाङ्क्षादिरहायथा—

‘सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शैरररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्त्वा च लोकत्रयम् ॥’

अत्र पूर्वोर्ध्वंयेनोत्तरार्थस्य योगो विवक्षितः, न च कर्थंचित्संपद्यते । तथाहि—अर्थानां वाक्यार्थयोगः क्रियात्वेन वा कारकत्वेन वा संबन्धित्वेन वा एषां विशेषणतया वा हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा तदादिना पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरावृष्टस्थाद्वाक्यैकवाक्यतया वा भवेत् । तत्र कोदण्डादेः प्रथमनृतीयपञ्चमषष्ठाः पक्षास्तद्विशेषणता चासंभाविता एव । कारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यासन्वयं घटते । तत्राकर्णनक्रियार्थं पदार्थमात्रस्य कर्मत्वे विवक्षिते ‘कोदण्डं शरान्’ इत्यादि स्यात् । अथ परस्परान्विता मिलिताः पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकम् । अतो न प्रत्येकवाचकात्कोदण्डादिशब्दाद्वितीयेति चेत्, तर्हि शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्रार्थकत्वात्कोदण्डः शरा-

ल्यच्छब्दार्थपरामर्थे क्षपाचार्यमेदलाभ इत्याह—सकलेति । तद्यदीति । शौर्यं यत्तद्यदि स्यादितीत्यर्थः । अध्याहारादिनेति । आदिपदेन लक्षणपरिग्रहः । तथा च स्वरूपाग्रयविषये प्रकृतदोष इति विषयमेद इति भावः । उत्तरार्थस्य तदर्थस्य । कर्मत्वं इति । कर्मविशेषणत्वादित्यर्थः । येनेत्युत्तरवाक्यगतयच्छब्दाक्षिसेन हि तच्छब्देन कर्म समर्थ्यते तत्राभेदेन कोदण्डादेरन्वये समानविभक्तिक्वस्यापेक्षितत्वात्प्रत्येकं द्वितीया स्यादित्यर्थः । अथेति । परस्परं कर्तृकर्म-भावेनानन्विताः समुदिताः कोदण्डादयस्तच्छब्दोपात्तकर्मविशेषणमिति न प्रत्येकं द्वितीयापत्तिरित्यर्थः । तर्हीति । कर्तृकर्मभावान्वये हि तद्वोधकविभक्तिप्रसङ्गः

१. ‘सङ्ग्रामेति । खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम् । सङ्ग्राम यवाङ्गणं निर्भयसंचारात् । आगतेन भवता चापे समारोपिते मौर्यामारोपिते सति । देवेति संबोधनम् । येन येन सहसा झटिति यद्यत्समासादितं प्राप्तं तदाकर्णयेति संक्षेपः । केन किं समासादितमिल्याकाङ्क्षाय-सुक्त्रार्थम् । तत्र च समासादितमिल्यस्य वचनादिविपरिणामेन समासादिताः समासादितं समासादितः समासादितेवेवमनुषङ्गो बोध्यः । भूमण्डलेन च राज्ञः समासादनं खस्यामितेत्यवगन्तव्यम् । अत्र कोदण्डादीनां कर्तृकर्मभावेनान्वयोऽभिमितो न संभवति । विभिन्नलिङ्गवचनतया । कोदण्डेन शराः समासादितमिल्यन्वयोगात् । आकर्णनक्रियाकर्मत्वेनान्वये कोदण्डं शरानिल्याद्यापत्तेभवन्मतयोगत्वं दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इत्यादि प्रथमा स्यात् । ‘माहिषं दधि सशर्करं पयः’ इत्यादिवत् । अथ समासादनक्रियायां कोदण्डादीनां कर्तृतया शरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेत्, न । शराः समासादितमित्यनन्वयात् । किं च येन यत्समासादितं कोदण्डेन शराः समासादितास्तदार्कण्येति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत न चाकाङ्गानिवृत्तिः स्यात् । अथ यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थं एव यच्छब्दार्थः । तथा च यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो जात एवेति चेत्, न । एवं हि कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थभेद स्यात् । तस्मादस्ति कश्चित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इति तदवच्छिन्नतया योगः कथंचिद्गुप्तपादनीयः । एतेनाक्षिप्ततच्छब्दार्थत्वमपि निरस्तम् । अथ कर्तृकर्मणोविशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत्, न । कोदण्डेन येन शरा यत्समासादितं तदार्कण्येति वाक्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषानुकावाकाङ्गाया अनिवृत्तिप्रसङ्गात्, शरा यदित्याद्यन्वयवाहुस्यप्रसङ्गाच्च । अत एव ‘कोदण्डादिशरादिकर्तृकर्मणी । तद्विशेषणं तु यच्छब्दार्थ इत्यपि व्युदस्तम् । अथ येन

स्यात् । तदभावे तु प्रख्येकं साधुत्वार्था प्रथमा स्यादिवर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह— माहिषमिति । ‘माहिषं दधि सशर्करं पयः कालिदासकविता नवं वयः । एणमांसमबला च कोमला स्वर्गशेषमुपभुजते जनाः ॥’ इत्यत्र हि माहिषदव्यादिसमुदायस्याभेदेन स्वर्गशेषपदार्थे कर्मणि समन्वयः । वृत्तौ वाक्यार्थपदं पदार्थं समुदायपरम् । यथाश्रुते प्रथमाया आपादनासंभवात् । ‘परस्परान्विता’ इति पाठस्तु प्रामादिक एव । वाक्यार्थकर्मताया अनुपदेशेव शङ्खमानत्वाचेति बोध्यम् । अथेति । एवं च कोदण्डेन प्रख्येकं समुदितस्य वा नार्कणनक्रियान्वयो येन ग्रख्येकं द्वितीया प्रथमा वा स्यात् । किं तु समासादनक्रियायांसुपात्तविभक्तिभिरेव वाक्यार्थानां चाकर्णनक्रियायां कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः । समासादितमिति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयमाशङ्क्याह—किं चेति । कर्त्रोः येनेति कोदण्डेनेति पदोपात्तयोः । कर्मणोः । यदिति शरा इत्यादि पदोपात्तयोः । भेद इति । येन कोदण्डेनेत्येवमभेदान्वयावोधादिसर्थः । इत्यपत्तिमाशङ्क्याह—न चेति । येन यदित्यस्य विशेषानुक्तेरिति भावः । येन येनेत्यनेतैव बुद्धिस्थकोदण्डादिबोधकेनाकर्णनक्रियाकर्मत्वेन कोदण्डादेरन्वयान्न तेषामनन्वय इति शङ्खते—अथेति । अस्मिन्यक्षे उत्तरार्थैवयर्थम् । यच्छब्दार्थतात्पर्यग्राहकत्वे तु तदेवोपादेयं न येनेत्यादील्याह—एवं हीति । प्रकारकृतो बुद्धिस्थकोदण्डत्वादिप्रकारभेदकृतः । तदथयोर्यच्छब्दकोदण्डादिशब्दार्थयोः । आक्षिसेति । उत्तरवाक्यस्थ्यच्छब्दाक्षिसेत्यर्थः । अथेति । कर्तृकर्मणोर्यच्छब्दोपात्तयोः । विशेषणानीति । कोदण्डेन येनेत्येवं पूर्वधैर्यकवाक्यतापन्नानीत्यर्थः । अत एवोक्तदोषात् । येन कोदण्डेनेति कोदण्डादिविशेषणत्वं यत्पदार्थस्तेति पक्षेऽपि साकाङ्गत्वम् । शरा यदित्याद्यसामञ्जस्य च तुल्यमित्यर्थः । अथेति । अत्र प्रश्नवशेन कोदण्डादिर्यत्पदार्थभेदलाभ उत्तरवाक्यस्थापनद्वार्थकत्वपरिहारश्च भवतीति भावः । असौ प्रश्नः । उत्तरेण प्रश्नो-

यदिति सामान्यतोऽवगमात्केन किमिति विशेषप्रश्ने कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्त-
ररूपाणि वाक्यान्तराणीति चेत्, न । तादृशप्रश्नाश्रवणात् । अथासामुच्चीयते
एवमुत्तरालंकारोऽपि लभ्यत इति चेत्, न । येन यदासादितं तदाकर्णयेति
प्रतिज्ञाय प्रश्नं विनापि कोदण्डादिनिर्देशसंभवेन तदुन्नयनासिद्धेः । ननु
चासादितमित्यस्य क्रियापदस्य वचनादिविपरिणामेनानुपङ्गे कोदण्डेन शराः
समासादिता इत्यादिवाक्यान्तरारम्भे को दोष इति चेत्, वाक्यभेदः ।
श्वीपराधर्घोरनन्वयतादवस्थ्यात् । लोके तादृशवाक्यभेदेऽपि दोषाभावात्था
प्रयोग इति ।

ब्यङ्गस्यापि विवक्षितयोगाभावेऽस्यावतारो यथा—

‘चापाचार्थस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां

बद्धस्पर्धस्तवं परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥

अत्र रेणुकाकण्ठवाधाजन्यनिन्दया भार्गवस्य योगो विवक्षितः तन्निन्दा-
प्रकरणात् । परशोः स्वक्रियापाटवेनानिन्दनीयत्वाच्च न च तथा प्रतीयते ।
कृतवतेति तृतीयया परशुनैव संबन्धावगमात् । ‘कृतवतः’ इति पाठे तु
भार्गवे निन्दायोगः प्रतीयते, यदि तु परशुनिन्दानन्तरं विदग्धोक्त्वा भार्गवेऽपि
निन्दावगमस्तदा कृतवत्वस्यानेन योगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवतत् । तथाहि स्पर्धा-
योगयत्वोपपत्तये परशुस्वामिनो महादेवशिष्यत्वादीनि विशेषणान्युपात्तानि तथा
तदयोग्यत्वोपपादनाय तस्यैव कश्चिद्भर्मो वक्तुमुच्चित इति भार्गवेण कृतव-

त्वयने उत्तरालंकारो वक्ष्यत इत्यर्थं पक्षो युक्त इत्यर्थः । दूषयति—नेति ।
सामान्यतोऽभिहितस्यार्थस्य पर्यवसानाय प्रश्नं विनाप्युत्तरवाक्योपपत्तेः प्रश्नोन्न-
यनासंभवात् । अत्र प्रश्नोन्नयनं विना वाक्यान्तरानुपत्तिसत्रैव तदुन्नयनेनालं-
कारस्त्वोपगमात् । यथा—‘वाणिअ द्वितिदन्ता कुतो अद्वाणं—’ इत्याद्युदाहरणे ।
ताहि निर्दृष्ट एवायं पक्षः । आसादितमित्यस्य लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयोपपत्तेरिति
शङ्कते—नन्विति । वैरस्याप्रसक्त्या लोके दुष्टत्वाभावेऽपि काव्ये तत्प्रसक्त्या
दोषत्वमवर्जनीयमित्याह—लोक इति । संबन्धावगमादिति । निन्दाप्रयोज-
करेणुकाकण्ठवाधाकारित्वसंबन्धावगमादिलर्थः । चिदग्धेति । अन्यनिन्दाव्याजे-
नान्यनिन्दोक्तिरूपयेत्यर्थः । अनेन भार्गवेण । ननु कृतवत्वस्य भार्गवान्वयवि-
वक्षयां किं मानमत आह—तथा हीति । परशोर्हि स्पर्धनीयत्वं खामिद्वार-
कमिति तत्प्रयोजकविशेषणानि भार्गव एव यथोक्तानि । तथा तद्वितिरेकप्रयो-

१. ‘चापाचार्थ इति प्रागेव व्याख्यातम् । अत्र रेणुकाकण्ठच्छेदकारित्वस्य भार्गवेण
योगोऽभिमतः । तन्निन्दाप्रस्तावात् । न चासौ संभवति । कृतवतेति तृतीयान्तस्य परशु-
नान्वयादिति स एव दोषः’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

त्वस्यान्वयो विवक्षितो न प्रतीयते इति दुष्टव्यम् । एवं च चण्डीदासादि-
व्याख्यानमनादेयम् ।

क्रचित्समासाच्छङ्गतया मतयोगाभावः । यथा—

‘चत्वारो वयस्त्रिविजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः ।

सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नीगृहीतव्रता ।

कौरव्याः पश्चावः प्रियापरिभवक्षेष्ठोपशान्तिः फलं

राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ॥

अत्र सङ्ग्रामाध्वरस्य क्रत्विगादिषु सर्वेत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते ।
समासच्छङ्गत्वात् ।

क्रचिद्दूयुत्पत्तिविरोधात् । यथा—

‘ज्ञाकाण्डोरुनालो नखकिरणलस्त्केसरालीकरालः ।

प्रत्याग्रालक्कक्षाप्रसरकिसलवो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।

भर्तृर्त्तचानुकरे जयति निजतनुस्थच्छलावण्यवापी-

संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्यः ॥’

अत्र ततुपदार्थस्य पावेत्या योगोऽभिमतो दण्डपादेन प्रतीयते । वाक्ये
यत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः । दूषकतावीजमिष्टप्रतीतिविरह इति
नित्यदेषोऽयम् ।

अनभिहितवाच्यमित्यावश्यके ष्यः । तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमव-
श्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः । वाचकपदानभिधाने न्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् ।
यत्तु “न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रमत्र तु विश्वा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः । ‘अग्राकृत—

जकमपि तत्रैव वक्तुमर्हम् । अतो विवक्षिताप्रतीतिरिति भावः । एवं चेत्यनन्तरं
सतीति शेषः । वाक्ये यत्प्रधानमिति । प्रधानकियाकर्त्रन्वितस्वार्थबोधकत्व-
व्युत्पत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन स्वात्मादिपदपरिग्रहः । अनभिहितमनुक्तम् । वाच-

१. ‘चत्वार इति । वेणीसंहारे दुन्दुभिद्वानामाकर्ण्य रणयज्ञः प्रवर्तत इत्युक्त्वा भीम-
सोक्तिरियम् । चत्वारो युधिष्ठिरव्यतिरिक्ता वयं भ्रातर ऋत्विजः । अर्थात्सङ्ग्रामाध्वरे ।
एवमग्रेऽपि योज्यम् । स संवज्जत्वेन प्रसिद्धो भगवान्हरिः श्रीकृष्णः कर्माणासुपदेष्टोदेशकः
सदस्यापरनामयेषः । सङ्ग्रामाध्वरे दीक्षितो गृहीतनियमो नरपतिर्युधिष्ठिरः । पत्नी द्रौपदी
गृहीतं त्रतं दुर्योधनवधपर्यन्तं वेणीसंयमरूपं यथा तथाभूता । सपत्नीकस्यैव यज्ञाचरणौ-
चिल्यात् । कौरव्या दुर्योधनाद्याः शतं भ्रातरः पश्चावः । ततुस्यतया वधत्वात् । प्रियाया
द्रौपद्याः परिभवः सभायां केशाम्बराकर्ण्यादिरूपस्तज्जनितस्य क्षेत्रस्योपशान्तिरेव फलम् ।
राजन्यानां क्षत्रियाणासुपनिमन्त्रणायाहानाय हतो दुन्दुभिः स्फीतं लिङ्घं यथा स्यात्तथा
रसति । शब्दायत इत्यर्थः । ताङडने लिङ्घशब्दोदयाज्यसूचनम् । ‘यशोदुन्दुभिः’ इति
पाठे यज्ञ एव दुन्दुभिरिति रूपकम् । स्फीतमिति यशोविशेषणं वा । अत्र क्रत्विगादीनाम-
ध्वरसंभवसामितस्यासंभवः स्पष्टः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इति वश्यमाणोदाहरणे च मत्संवन्धित्वेन वीरशिशुप्राप्तिरेवं विश्वदा प्रतीतिः”
इति कस्यचिद्यास्थ्यानं तदनुभवविश्वदम् । तथानुभवस्याप्रतीतेः । इदं चाच्य-
थावाच्यस्यान्यथाभिधानाद्वा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वा । आद्यं यथा—

‘अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च इष्टे-

रत्याहृतस्य मम नाम तथापि नास्या ।

कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-

सौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥’

अत्राहमपहृतोऽस्मीति प्रकारेणापहृतस्वस्य विधिर्वाच्यः । तेन वाक्यद्वय-
संपत्तौ तथापीत्युपपद्यते । द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतेः । नन्वयम-
विमृष्टविधेयांशा एवेति चेत्, न । नहि विधेयाविमर्शमात्रसंब्रह्मपृष्ठम् । किं तु
तथापीत्यस्यासंगतिरपि । तदनुरोधेनैव द्यपहृतस्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु
तत्वाधान्यात् । एतेन ‘अवान्तरवाक्येन विधेयाविमर्शः’ इति समाधानम-
नादेयम् । वीजाभावात् । ‘क्षणमप्यमुक्त-’ इत्यवान्तरवाक्य एव तदुदा-
हरणाच्च । अस्तु वात्रोदाहरणे विधेयाविमर्शस्तथापि द्वितीयभेदे तदसंकरमा-
त्रेणैव दोषभेदव्यवस्थितेः । यथा—

‘एषोऽहमद्वितनयामुखपद्मजन्मा

प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।

कपदातिरिक्तमर्थाद्योतकम् । अर्थदिवांचक्तव्यमते तु स्वातन्त्र्येणाप्रयोज्यम् । वाच-
कपदातिरिक्तत्वेन विवक्षितमिति इत्यम् । तथानुभवस्य तत्संवन्धितया वीरशि-
शुकानुभवस्य । द्वितीयवाक्येति । तस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव वाक्यार्थप्र-
तीतेरित्यन्यः । नन्वास्थाप्रसङ्गकतयापहृतस्वस्य प्राप्तान्यमावश्यकमतो विधेयाविम-

१. ‘अप्राकृतस्येति । रामेण धनुभङ्गे कृते जनकस्योक्तिरियम् । इष्टैश्चेति भिक्षकमच-
कारेण श्रुतत्वसमुच्चयः । अप्राहृतस्य यत्किञ्चित्कातुकानाकर्षणीयस्यालङ्घतैर्द्युष्टेः श्रूतैश्च
चुरितातिशयैर्थीदन्येषां हृतस्य वशीकृतस्य मम तथापि तेषु नास्या । अनादर इत्यर्थः ।

यषु उरोवर्ती रामो वीरशिशुकाकृतिवीरवालकाकृतिरप्रमेयस्यापरिमितस्य माहात्म्यस्य
साराणां यः समुदायस्तन्मयः कोऽप्यनिवाच्यः पदार्थः । वर्तते इति शेषः । अत्र तथापी-
त्यस्य वद्यपीत्येतत्साकाङ्क्षतया यद्यप्यपहृत इति वाच्यं न च तथोक्तमित्यनभिहितवाच्यत्वं
दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥ २. ‘एषोऽहमिति । उदाहरणे स्वमेत्यानिरुद्धवो-
र्वाच्यत्वं संगमं निगृहं संपाद्यागतस्य कामस्येवमुक्तिः । एषोऽहं कामोऽसुरराजस्य वाणस्य
सुतामुषार्थाण्यां स्वप्रेत्यनिरुद्धेन प्रद्युम्नसुतेन या धटना समागमस्तेनाधिगतं प्राप्तमभिरूपं
योर्यं लक्ष्याः सौन्दर्यश्रियः फलं यथा तथाभूतां विवाय संपाद्य प्राप्त आगत इत्यन्यः ।

कीदृशाः । अद्वितनयाया सुखपद्मजन्म यस्य तथाभूतः । दाहानन्तरं हरेण वरे दत्ते
गौरीवदनात्कामोत्पत्तिरिति पुराणप्रसिद्धिः । पुनः कीदृशः । सुरासुरमनोरथानां दूरवर्ती ।

स्वप्रेऽतिहृद्धधटनाधिगतानुरूप-

लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥'

अत्र सुरासुराणामपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः । अन्यथा-
न्यमनोरथविषयत्वं प्रतीयते । असमासेऽप्येष दोषो यथा—

‘प्रणयभङ्गपराञ्जुखचेतसस्त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः ।

कमपराधलवं भम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥’

अत्र लवसपीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः । अन्यथा लवनिषेदे स्थूलप्रतीतिप्रस-
ङ्गत् । दूषकतावीजं प्रथमेऽनभिमताप्रतीतिः अन्ययोस्तु विरुद्धप्रतीतिरिति
नित्यदोषोऽयम् ।

अपदस्येति । अस्थानस्यपदमस्यानस्थसमासं चेति द्वयस्मित्यर्थः । अस्था-
नस्थत्वं चायोग्यस्थानस्थत्वम् । तयोराद्यं यथा—

‘प्रियेण संग्रह्य विपक्षसंनिधावृपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।

स्तजं न काचिद्विजहो जलाविलां वसन्ति हि प्रेष्ठिं गुणा न वस्तुनि ॥’

शोऽस्येवेत्यत आह—अस्तु वेति । द्वितीयमेदे योतकानुक्रिल्पे । अप्यर्थ
इति । अतश्चापिरवश्यवाच्य इति भावः । एवमग्रेऽपि । अन्वयप्रतियोगिसंनिधि-

सुरासुरैर्मनसाप्यभिन्स्यगतिरित्यर्थः । अन्यथेन्द्रियान्तररग्म्यत्वसंभावनापत्तेः । अत्राप्यर्थो-
ऽवश्यवाच्योऽनभिहितः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘प्रणयेति । विक्रमोर्बशीये उर्वशीं प्रति पुरुरवस उक्तिरियम् । हे मानिनि, माम-
कमपराधस्य लवं लेशं पश्यसि । यतो यसादपराधेशादासभूतं जनं मलक्षणं त्यजसी-
त्यन्ययः । कीदृशस्य भम । त्वयि निबद्धरतेः स्थिरानुरागस्य । तथा प्रियवादिनः । एवं
प्रणयभङ्गपराञ्जुखं तद्दीरुं चेतो यस्य तथाभूतस्य । एवं विशेषणत्रयस्यापराधेशाभावो-
पपत्त्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । अत्रापि लवसपीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा लवनिषे-
षेऽपि स्थूलसंभावनापत्तेः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. काव्यप्रकाशपुस्तकेष्वसिङ्गोकपूर्वार्थे
प्रथमद्वितीयपादयोर्व्यत्यर्थः । उदाहरणचन्द्रिकायामपि ‘त्वयीति’ इत्येवं प्रतीकं गृहीतमस्ति.

२. ‘प्रियेणेति । किरातार्जुनीये जलक्रीडावर्णने पद्यमिदम् । काचिद्वायिका प्रियेण
कान्तेन विपक्षसंनिधौ सप्तनीसमक्षं संग्रह्य सम्यग्यथित्वा पीवरौ पीनौ स्तनौ यत्र
तथाविषे वक्षस्युपाहितां निहितां जलेनाविलां म्लानामपि स्तजं मालां न विजहो न
परिलक्षकवतीत्यन्ययः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—वसन्ति हीत्यादि । हि यसात्प्रेस्मिन
गुणा वसन्ति न वस्तुनि । प्रेमसत्त्वं एव वस्तुन उपादेयत्वचित्ताकर्षकत्वयोर्दर्शनात्तदभावे
चादर्शनादन्वयन्यतिरेकाभ्यां प्रेमैशोपदेयं चित्ताकर्षकं च भवतीति तदेव गुणवदित्यर्थः ।
तथा च सप्तलीसमक्षं निर्मायं प्रेमपूर्वकं कान्तेन हृदि निहितायाः स्तजो जलाविलतया
सौरभाभावेऽपि प्रेमास्पदतयापरित्याज्यत्वं युक्तमिति भावः । अत्र नकारोऽस्थानस्थः ।
न काचिद्, अपि हु सर्वा इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥

अत्र न काचिदिति न योग्यं तज्जः स्थानम् । प्रतियोगिसंसिधिर्हि तथेति न युक्तम् । तद्बावधानेऽपि 'न खलु न खलु वाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्' हस्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात् । परं तु न काचिदित्रिहौ अपि तु सर्वा एव विजहुरिति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गाद्योग्यं स्थानमेतत् । विरुद्धप्रतीतिजननादिव विचक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वम् । यथा—

'लङ्घः केलिकचग्रहश्चथजटालस्वेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम् ।

पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्तितव्रीडया

प्रोन्मृष्टः करपङ्कजेन कुटिला ताम्रच्छविः पातु वः ॥'

अत्र कुटिलाताम्रच्छवित्वं नखलक्ष्मशङ्कितव्रीडयिति तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टं दुष्टिव्रीजम् । नित्याश्रायम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

'अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि-

स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

१. 'लङ्घ इति । शितिकंधरस्य महादेवसेन्दुशकलेन चन्द्रखण्डेन निद्रान्तरे स्वापमध्येऽन्तः-कपोलस्थलं कपोलस्थलमध्ये लघो मुद्राङ्कस्तदाकारचिह्नं वो युधान्पातु रक्षत्विति संबन्धः । कपोलस्थलं तु महादेवस्येति केचित् । पार्वत्या इत्यन्ये । शितिकंधरपदेषादानस्वारस्यात् चरमपक्ष एव युक्तः प्रतिभाति । कीदृशेन्दुशकलेन । केव्या कीडया यः कवयद्वस्तेन श्लो शिविलो या जटा तस्यां लघो लम्बनं यस्य तथाभूतेन । एवं च कपोलसंबन्धोपपत्तिः । कीदृशो मुद्राङ्कः । पार्वत्या नखलक्ष्मणि नखचिह्ने शङ्किता संजातशङ्का या सखी तस्या नर्मस्तितेन लीलासितेन या ब्रीडा लज्जा तया हेतुभूतया करपङ्कजेन प्रोन्मृष्टो मार्जितः । 'तथाविधिसितेन ब्रीडा यस्या इति पार्वत्या विशेषणमित्याये । पुनः कीदृक् । कुटिलश्रावाताम्रच्छविरीषदारकानितः । इदमेव च नखलक्ष्मशङ्काव्रीजमिति । ततः पूर्वमेवैतत्पदस्थानं युक्तम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. 'अद्यापीति । असौ दृश्यमानः शशी तत्क्षणे उत्पुलुदिकसद्यक्तरवं कुमुदं तस्य कोषः कुञ्जल एव कोषः खङ्गाविधानं तस्मादिःसरतामलीनां श्रेणी पङ्किरेव छपाणः खङ्गसं कर्पतीलन्वयः । कुत्र इत्याकाङ्क्षार्थां हेतुमुत्प्रेक्षते—अद्यापीत्यादि । एष मानः सीमन्तीनीनां हृदि अद्यापि मत्सांनिष्ठेऽपि स्थातुं वाञ्छति । धिङ्न्यमिदमिति क्रोधादिवेत्यर्थः । अतएवालोहित आरक्षः । कोपेन रक्षितोदयात् । हृदि तिष्ठासायां हेतुगर्भं तदिशेषणमाह—स्तनेति । स्तनावेव शैलौ तद्रूपेण दुर्गेण विषमेऽनाक्रमणीये । शशी कीदृक् । प्रोद्यन्तो दूरतरं प्रसारिताः कराः किरणा एव करा हस्ता येन तथाभूतः । खङ्गाकर्षणेऽपि हस्तस्य तथात्वात् । 'प्रोद्यन्' इति पाठे भित्तमेव शशिविशेषणम् । 'तत्क्षणात्' इति पाठे तत्क्षणाकर्षतीत्यन्वयः । अत्रास्थाने दीर्घसमासः । पूर्वीर्थं एव कुद्रोक्तौ तदौचित्यात् । 'इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

उद्यूतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणो-

कुलुत्कैरवकोषनिः सरदलिश्रेणीकृपाणीं शशी ॥'

अत्र पूर्वधे कुदस्य शशिन उक्तिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः कवेशक्तिरत्तरार्धमिलयथानसमासता । न च ग्रतिकूलवर्णत्वान्तर्भावः । समासस्यावर्णरूपत्वात् । नापि पतत्प्रकर्षता । प्रथमप्रवृत्तस्य प्रकर्षसाग्रे त्यागे हि तत्संभवः । अत्र तु तदैपरीत्यम् । किं चोभयत्रोचितसैव प्रकर्षस्याभावे तत्संभवः । अत्र त्वेकतरत्रैव समासौचित्यमिति । दूषकताबीजं सहृदयै-मुख्यम् ।

संकीर्ण वाक्यान्तरपदेन मिश्रम् । यथा—

‘किमिति न पश्यसि कोपं पादनं बहुगुणं गृहणेमम् ।

ननु मुच्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥’

अत्र पादनं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहण, कोपं मुच्चेति वाक्यत्रयेऽन्योन्यवाक्यस्यपदमादायानभिमतं प्रतीयते । इदमेव च दुष्टिबीजं ग्रतीतिविलम्बो वा । एकवाक्ये क्षिष्टत्वमिति ततो भेदः ।

गर्भितं जातगर्भम् । अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमिलयः । तेजु वाक्यं क्वचित्स्वभावत एवैकम् । क्वचित्तु वाक्यैकवाक्यतयैकीभूतम् । तत्राद्यं यथा—

‘पैरापकारनिरत्तैर्दुर्ज्ञैः सह संगतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥’

अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितम् । द्वितीयं यथा—

‘लैम् रागावृताङ्ग्रामा सुचिरमिह यवेवासियष्टशारिकण्ठे

मातङ्गानामपीहोपरे परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता

भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्विदितुमिव गतेत्यम्बुद्धिं यस्य कीर्तिः ॥’

१०. किमीति । मानिनीं प्रति सत्या इयमुक्तिः । अत्र पादगतं पादप्रणांतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इमं कण्ठे गृहण । मनसस्तमोरूपं कोपं मुच्चेति वाक्यत्रयं परस्परपदसंकीर्णम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. ‘तत्र’ ख.
३. ‘समासतः’ क.
४. ‘परेति । स्थष्टम् । अत्र संगतिर्न विधेयति वाक्यं वदामीलादि-वाक्यात्तरेण गर्भितम् । एवं च संगतेः सदसत्त्वसंशयः अन्यपादे कर्म साक्षाङ्ग्रामं चेति दूषकताबीजमिति केन्द्रित् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
५. ‘लम्मिति । अत्रासियष्टिरसतीत्वेन श्री राजपत्नीत्वेन कीर्तिश्च दूतीत्वेनाध्यवसिता वोध्या । यस्य राज्ञः कीर्तिरम्बुद्धिं प्रति गतेत्यन्वयः । फलमुत्प्रेक्षत—श्रियो नियोगादाङ्ग्रामा इति तत्सदैशं गदितुं वक्तुमिवति । संदेशस्तरूपं लम्मित्यादि भृत्येभ्यं इत्यन्तम् । तदर्थस्तु—हे अन्युये, रागे रघिरलौहित्यमेव रागोऽनुरागस्तेनावृतं व्याप्तमङ्गं यस्यास्तथाभूतया वै-

अत्र तत्सक्तोऽर्थं न किंचिद्गणयति तेन भृत्येभ्यो दत्तासीति वाक्यैकवा-
क्यमध्ये विदितं तेऽस्तिवति वाक्यान्तरं स्थितम्, प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽप्सरतीति
विरुद्धमतिकारित्वात्प्रकाशितविरुद्धम् । प्रतीतिविच्छेदोऽत्र दुष्टिवीजम् । अतो
न यत्र प्रतीतिविच्छिन्नते तत्र नाशं दोषः ।

प्रसिद्धिहतमिति ।

‘मङ्गीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेवादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥’

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् । यथा—

‘महाप्रलयमालतक्षुभितपुष्करावर्तक-

प्रचण्डवग्नगर्जितप्रतिरुतानुकारी सुदुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंद्रः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥’

रवो मण्डूकादिशब्दे कविप्रसिद्धो न तूक्तविशेषणे सिंहनादे । न चावाच-

योर्यत्वं तदभावश्चायोग्यत्वमिति मतं दूषयति—प्रतियोगीति । विरुद्धमति-
कारित्वादिति । एतत्परिस्तागे ममापराव इति बुद्धिर्न कार्येतदर्थं मयैतज्ञा-
पितमिति पर्यवसानात् । विदितमित्यनुकूले हि जामातृशिक्षाप्रकारश्चिन्तनीय इत्ये-

वासियद्या खड्यष्ठेह सङ्गामेऽरीणां कणे सुदृढं यथा स्यात्था लक्ष्म् । या चासि-
यष्ठिरिह सङ्गामे मातज्ञा गजा एव मातज्ञाश्चण्डालास्तेषामुपरि पतन्ती परेषां शत्रूणां
पुरुषैरेव प्रकृष्टपुरुषैर्दृष्टा । तेन प्रकृष्टसाक्षिसत्त्वान्मिथ्यात्वशङ्कनिरासः । तस्मां खड्य-
ष्ठाणां सक्तः संबद्ध एव तस्मां सक्तोऽनुरक्तोऽर्थं मम भर्ता राजा न विचिन्तकायुक्तं
गणयति विचारयति । यथाश्रुते तु किंचित्पाङ्गुण्यादिकं न गणयतीत्यर्थः । तेन युक्तायु-
क्तगणनामावेन हेतुमाह भृत्येभ्यो दत्तासीदं ते मतिपुरुषिविदितमस्तिवति । तेन राशेति
कर्तरि त्रुटीयति केचित् । खड्यपक्षेऽङ्गे रेखाविशेष इति दीपिकायाम् । एवमनया भज्ञा-
शौर्येदातृत्वयशसामुत्कर्षो वर्णितः । अत्र भृत्येभ्य इत्यन्तवाक्यैकवाक्यमध्ये विदितमित्या-
दिवाक्यान्तरं प्रविष्टमिति विशेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘महाप्रलयेति । वैपीसंवरणे रणकोलाहलमाकर्णयतोऽश्रुत्वात् इयसुक्तिः । अव्यायं
समरोदधे: सङ्गामरूपाव्योः संवन्धी तत्सकाशाद्वा पूर्वमभूतोऽभूतपूर्वो रवः सिंहनादे
मुदुर्वारंवरां कुतः कस्माद्देवोरत्तीति प्रश्नः । कीदृशः । महता प्रलयमालतेन क्षुभितानां
पुष्करावर्तकानां मेघविशेषाणां प्रचण्डमुर्गं वनं निविडं च वद्धर्जितं तस्य प्रतिरवस्य प्र-
तिष्वनेनुकारी सदृशः । तथा श्रवणयोर्भैरवो भीषणः । एवं स्थगिता आच्छादिता ।
व्यासेति यावत् । रोदसी चावापूर्थ्योरन्तरलालमेव कंदरा गुहा येन तथाभूतः । अत्र
रवशब्दस मण्डूकादिशब्द एव कविप्रसिद्धिर्निवेवविधे वीराणां गर्जित इति तदति-
क्रमः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

कसंकरः । तु स्येनैव रूपेणोभयत्र शक्तिसत्त्वेऽप्येकत्रैव कविग्रयोगनियमात् ।
अत एवायं वाक्यदोषः । विशेषणविशेष्यसंविधानेन विशेषपरत्वादिति ।

भश्मकमस्मिति । भश्मः प्रक्रमः प्रस्तावौचित्यं यत्र तद् । तच्चानेकधा
व्यवस्थितम् ।

तत्र प्रकृतेः क्रमभज्ञो यथा—

‘नैथे निशाया नियतेनियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥’

अत्रास्तं गत इति गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रकृतिक्रमभज्ञः ।
भिन्नाभ्यासु पस्थापितं भिन्नवद्वातीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदशावस्थाप्रतीतिर्न
संभवति । तस्मात् ‘गता निशापि’ इति युक्तः पाठः । ननु ‘नैकं पदं द्विः
प्रयोज्यं ग्रायेण’ इति वामनसूत्रम् । अत्रापि कथितपदं दुष्टमनुपदमेवोक्तम् ।
तथा च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्यादिति चेत्, न । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तं
ह्येकं पदं द्विः प्रयोगानिषेधविषयः । ताद्यो तु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य
सर्वनाश्चो वा प्रयोगं विना दोषः । यथा—

तदर्थः संदेश इत्येव स्यादिति भावः । अत एवेति । वक्ष्यमाणहेतोरेव ।
तमेवाह—विशेषणेति । संनिधानं समभिव्याहारः । औचित्यमिति । तथा श्रुते
कथितपदस्य प्रक्रमभज्ञदोषवारकतया गुणत्वमेव सर्वत्र स्यात् । औचित्यस्य तु
क्वचिदेव सत्त्वादन्यत्र कथितपदत्वस्य दोषवत्त्वमुपन्नमिल्याशयः । प्रक्रमपदस्य
पूर्वोपक्रान्तपरत्वे ‘महीभृतः पुत्रवतेः’ इत्यादौ पुत्रपदे प्रक्रमभज्ञो न स्यादतः
प्रस्तावः प्रक्रमपदार्थतयोक्तं इति ब्रेयम् । यातेतिरिति । पाठादिति शेषः ।
भिन्नाभ्यामिति । संज्ञाभेदेऽर्थभेदप्रत्ययस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । उद्दे-
श्येति । उद्देश्यस्योक्तस्यैव पुनः कथनं प्रतिनिर्देशः । तच्च क्वचिदुद्देश्यतयोक्तस्य
विधेयतया, क्वचिद्विधेयतयोक्तस्योद्देश्यतया । तत्र नाथ इत्यत्र चन्द्रास्तमने निसिते
निशाया अपि तद्विधीयते । उदेतीत्यादौ विधेयतयोक्तस्य ताप्रत्वस्य ताम्र एवास्त-
मेत्युद्देश्यतया निर्देशः । इदं चोपलक्षणम् । लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये चादु-
ष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ‘ते हिमालयं’ इत्यादावस्त्रै इत्युद्देश्यस्य तच्छब्देन प्रति-

१. ‘नाथ इति । निशाया नाथे चन्द्रे नियतेद्वयस्य नियोगादस्तं गते सति निशापि
तद्वधूरस्तं याता । हन्तेति हृषेः । स च दशानुरूपत्वात् । इदमेवार्थान्तरन्यासेन समर्थ-
यति—कुलाङ्गनानामिति । हि वसात्कुलाङ्गनानां दशानुरूपं पतिविनाशदशायोग्यमतो-
नुगमनात्परमन्यद्वद्वतरं शोभनतरं न समस्ति । नासील्यर्थः । अत्र गते इति गमधातोः
प्रक्रमादयोऽपि तत्प्रयोगं यत्वोचितो न तु यातेति याधातेतिरिति प्रकृतेः प्रक्रमभज्ञः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘उदेति सविता ताम्रत्वात्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतमेकरूपता ॥’

अत्र ‘रक्त एवास्तमेति च’ यदि कियेत तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं व्यवदधीत । प्रत्ययस्य यथा—

‘यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

विश्वसुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति लक्ष्मीः ॥’

अत्र तु मुनः कर्मे सनोऽभिवानमेकरूपताप्रतीतिं स्थगयति । ‘मुखमीहितुं वा’ इति युक्तः पाठः । सर्वनाम्नो यथा—

‘ते हिमालयमामच्यु पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चासै निवेद्यर्थं तद्विस्थाः खमुद्युः ॥’

अत्रासै इतीदमा प्रक्रमात्तद्विस्थां इत्यत्राप्यनेन विस्थां इत्येव वाच्यम् । न च तदिदमोर्थमेदः । इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शकत्वात् । अन्यथा तयोः पर्यायतापत्तेः । पर्यायस्य यथा—

‘महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिसिन्धपत्ये न जगाम तृस्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हिं चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥’

निर्देशो ज्ञेयः । एकरूपतेति । यशःप्रभृतिफलार्थिनां निश्चुकत्वादिविशिष्ठानां

१. ‘उदेतीति । निगदव्याख्यातम् । एवं चोदिष्टप्रतिनिर्देशरूपतया कथितपदत्वात्तदोषानवतारायथाप्रक्रान्तमेव ताप्रपदं प्रयुज्यते तथा दर्शितोदाहरणेऽपि प्रक्रान्तमेव प्रयोज्ञमुचितमिति सिद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘यश इति । किराताङ्गेनीये द्रौपद्या इत्युक्तिः । यशोऽधिगन्तुमित्यादीनामभियोगभाजामित्यनान्वयः । अधिगन्तुं लब्ध्यम् । मनुष्येषु संख्यां गणनामतिवर्तितुमतिकम्ब्य वर्तितुम् । मनुष्यदुर्लभमुत्कर्षं प्राप्नुमिति यावत् । निश्चुकानामौत्सुक्यरहितानाम् । अभियोगभाजामुद्योगवताम् । अङ्गसुत्सङ्गम् । अत्र सन्प्रलयप्रयोगात्मुमुख्यप्रक्रमभजः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘त इति । कुमारसंभवे पद्मिदम् । ते मरीच्यादयो मुनयो हिमालयमामन्त्य पृष्ठा पुनः शूलिने महोदंवं प्रेक्ष्यासै शूलिने सिद्धमर्थं गौरीविवाहघटनारूपं प्रयोजनं निवेद्य कथयित्वा तेन शूलिना विस्थां आज्ञासाः खमाकाशमुद्युरुपेतुरित्यः । अत्रेदमः प्रक्रमभजः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. ‘महीभृत इति । इदमपि तत्रत्वमेव पद्मम् । पुत्रवतोऽपि महीभृतो हिमाचलस्य दृष्टिसिन्गारौरीरूपेऽपत्ये तर्हीति दिव्यक्षापूर्तिं न जगाम । न प्रापेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—अनन्तेत्यादि । हि यतः अनन्तपुष्पस्य मधोर्वंसन्तस्य संवन्धिनी द्विरेफाणां अमराणां माला पद्मिश्रूते आत्रे सविशेषः सातिशयः सङ्गं आसक्तिर्यसात्थाभूता । भवतीति शेषः । अत्र द्विरेफमाला साइव्यातिशयादसन्तदृष्टित्वेनाध्यवसिता वोध्या । अत्र पुष्पसामान्यसत्त्वाणां तद्विशेषादरदृष्टान्तेन दार्ढान्तिकेऽप्यपत्यसामान्यसत्त्वाभियोगानार्थमपत्वत इत्येवं वक्तुमुचितं न तु विशेषतः पुत्रवतः इति । दृष्टान्तवैषम्यापत्तेः । अतः प्रक्रमभजः । पर्यायत्वं त्वेकधर्मिनाचकतया

अत्रापत्येषु बहुपु सत्स्वपि तस्मिन्नपत्ये स्नेहातिशयविवक्षणादपत्यशब्दे प्रयोक्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगात्पर्यायप्रक्रमभङ्गः । केचिच्चु ‘असति पुत्रे सुतार्थं स्नेहो युक्तस्तस्य तु सत्यपि पुत्रे तस्यां सोऽभूदिति विवक्षणाच्चात्र दोषप्रतीतिः’ इति समाधिरे । तदयुक्तम् । अनन्तपुष्पस्य चूते इति दृष्टान्तवैष्णव्यप्रसङ्गात् । तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानाद्वार्णन्तिके तथैवौचित्यात् । तस्मात् ‘अपत्यवतोऽपि’ इति युक्तः पाठः । न चात्रापि बहुत्वालाभादृष्टान्तवैष्णव्यम् । अपत्यान्यस्य सन्तीति वहश्च पुव मुत्पो विधानात् । एतेन ‘सामुरेव ‘पुत्रवतः’ इति पाठः इत्यतः केचिदित्यनेन सांप्रदायिका इत्यर्थेकेन वृत्तिक्रतोऽनुमतिरेव’ इति चण्डीदासमतमनादेयम् । अथापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । तत्र केचित्, ‘अपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य कुन्नान्वयः’ इत्याहुः । तत्र युक्तम् । तथा सति दोषस्वैवाप्रसङ्गात् । अपत्यार्थकत्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रम् । न त्वेकग्रकारकप्रतीतिजनकत्वमपीति । अत एव लघुतामुपकर्त्यागरायानित्युक्तावपि पर्यायक्रमभङ्ग उच्यते । यथा—

‘विष्णोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयात्र पदं नृप श्रियः ॥’ इति ।

अत्रैव विपदापदोरुपसर्गप्रक्रमभङ्गो द्रष्टव्यः । ‘तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिलघुताभागपदं नृपश्रियाम्’ इति पाठो युक्तः । यदि न छन्दोभङ्गः ।

नियतलक्ष्मीप्राप्तेरेकरूपतयाविवक्षितत्वादिति भावः । तथा सतीति । पुत्रशब्दस्यापत्यसामान्यार्थिन्वे सतीत्यर्थः । अर्य भावः—अत्र हि दृष्टान्तानुरोधेन सामान्यविशेषभावेनापत्यप्रतीतिर्विवक्षिता । सा च शब्दभेदेऽप्युपपत्यते न दोषप्रसक्तिः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्यल एवैकरूपताप्रतीत्यनुरोधेन शब्दभेदे दोषोपगमात् । इह च तदभावादिति । अत एव उक्तपर्यायरूपत्वोपगमादेव । विपदित्यादौ कारणमालायां पूर्वविहितविपदादेस्तरत्रानुवायत्वादुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव इति शब्दभेदे पूर्वस्योत्तरत्र हेतुत्वप्रतीतेः स्यगमं न दोष इति ब्रेयम् । वृत्तो युक्तमित्युक्तम् । छन्दोभङ्गप्रसङ्गात् । अतः शेषं पूर्यति—यदि नेति । कर्मकारकवाचकस्येत्यनन्तरं प्रस्तावौचित्यभङ्ग

गौणं न तु मुख्यमिति बोध्यम् । एतेन ‘पुत्रे सत्यपि कन्यायामधिकप्रतीतिरिति विवक्षणाच्च दोषः’ इति समाधानं निरस्तम् । इति छत्रं पछिवितेन ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. धनिपद इति । किरातार्जुनीये द्रौपद्या इत्यमुक्तिः । अविक्रमं पराक्रमरहितम् । आपदा उपेतं युक्तं जनमायतिरुत्तरकालशुद्धी रहयति त्यजति । निरायतेरायतिरहितस्य जनस्य लघुता नीचता नियता । अगरीयान्नारूपवीहीनो जनः श्रियो लक्ष्म्यः पदमाश्रयो न । भवतीति शेषः । नृपेति युधिष्ठिरसंबोधनम् । अत्रापदित्युपसर्गप्रक्रमभङ्गः । अगरीयानिति पर्यायस्य चेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

‘काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धौ मन्दवकेन्दुलङ्घी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिव इव दधिरे दाहसुद्ग्रान्तसत्त्वाः ।
अंगुष्ठांत्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्थः शशंसुः ॥’

अत्र काचिदित्युपकम्प्य काश्चिदिति वचनप्रकम्पमभङ्गः । तस्मात् ‘काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धुर्मन्दवकेन्दुशोभा निश्रीकाः’ इति पठनीयम् । ‘कम्प-माना’ इति च ‘कम्पमापुः’ इति पठनीयम् । शृणुशानचोर्णुणीशूतक्रियान्तराभिधायकत्वनियमात् । न चात्र क्रियान्तरं प्रधानमस्ति ।

‘गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शङ्खैर्सुहृस्ताडितं
छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्थिताम् ।

१. ‘काचिदिति । पार्थिवानां राजां प्रस्थाने यात्रावां पुरोडये भावि उत्पत्स्यमानम-शिवममङ्गलं नार्थः स्त्रिय इत्यनेन प्रकारेण शशंसुः स्त्रिचत्वलाः । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—काचिदित्यादि । काचित्तारी रजोभिः कीर्णा व्यासा रजस्वला सती दिवमन्तरिक्षमनुविद्धावनुचकार । तस्या अपि रजोभी रेणुभिर्व्याप्तित्वात् । पतिवियोगदुखेन भूमिपतनाद्रेणुभिः कीर्णेत्यर्थः’ इति केचित् । कीटदीर्घी । मन्दा वेनेदोर्मुखचन्द्रस्य लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तथाभूता औरपि मन्दवक्रसदृशचन्द्रशोभा बोध्या । काश्चित्तार्योऽश्रीकाः शोभा-हीना दिश इवान्तर्दीर्घं दधिरे । दिग्दाहस्याप्यमङ्गलसूचकत्वात् । कीटश्वः । उद्ग्रान्तं सत्त्वं चित्तं यासां तथाभूताः । दिक्षपूर्षः । उद्ग्रान्तानि सत्त्वानि प्राणिनो यासु तथाभूता इत्यर्थः । तथान्या नार्थः प्रतिपदं वात्या इव अंगुष्ठमणं चकुः । एवमपरा नार्थो भूमिवत्कम्पमाना अशिवं शशंसुरिति संबन्धः । वात्याभ्रमणभूकम्पयोरशुभसूत्रकत्वं प्रसिद्धम् । अत्र काचिदित्येकवचनप्रकमादये तद्गङ्गः । एवं कम्पमाना इत्याल्यातप्रकम्पमभङ्गोऽप्यूद्यः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘गाहन्तामिति । शाकुन्तले आश्रमे शकुन्तलादर्शनान्विवृतम्भग्याभिलापस्य राजो दुष्टन्तस्य सेनापर्ति प्रतीयमुक्तिः । तत्रोपक्रमे ‘अथ तावद्’ इति श्वेष-शेषः सर्वेवाक्यान्वयी वोध्यः । महिषाः शङ्खैर्सुहृष्टार्वरां ताडितमुत्कालितं निपानसलिलं कूपसमीपजलाशयसंबन्धिङ्गलं गाहन्तामालोडयन्तु । त्रासापगमेन प्रकृतिस्वाच्छन्द्यात् । सेयं महिषजातिरक्ता । एवमत्रिमयोरपि जातिकथनसुन्नेयम् । छायायां बद्धं कदम्बकं समूहो येन तन्मृगकुलं रोमन्थमुद्दिलितकवलचर्वणमभ्यस्थितु । त्रासात्पलायनपरतयान्तोन्यवार्तान्मिहं विस्मृतरोमन्थं चाहुना तदपगमे सती संभूष्य रोमन्थाभ्यासां करोत्वित्यर्थः । कदम्बानां बहुत्वाकुलस्यान्यपदार्थत्वोपपत्तिः । एवं वराहपतिभिः । स्वकरत्रैषैविश्रव्यं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा पल्लवेऽप्यसरसि । मुस्तायाः प्रसिद्धैषविशेषस्य शतिरस्त्वनन्नं क्रियताम् । तथेदं नानाविधदानवसेनाविनाशकमसदुजुश्च शिथिले ज्यावन्धो यस्य तथाभूतं सदिश्रीमं लभताम् । यद्वासदिति पञ्चमीवहुवचनान्तं पुथकपदम् । असत्तेकाशाद्विस्तं भवतित्वर्थः । अत्र गाहन्तामिति कर्तृतिः । प्रकमातिक्रियतामिसत्र तद्गङ्गः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

विश्वधैः क्रियतां वराहपतिभिर्सुस्ताक्षतिः पद्मले

विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमसद्गुरुः ॥'

अत्र गाहन्तामिति कर्वकारकवाचकतिः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य । 'विश्रस्ता रचयन्तु सूकरवराः' इत्यदुष्टम् ।

अंकलितपस्तेजोवीर्यप्रथिद्वितीयतोनिधा-

ववितथमदाधमाते रोषान्मुनावभिगच्छति ।

अभिनवधनुविद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥'

अत्र तेजोवीर्यरोपौ क्रमणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादोपसंग्रहधनुर्ग्रहणयोः पौर्वीपर्यं योग्यम् । 'थथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति न्यायात् । इति तदन्यथाकरणे क्रमप्रक्रमभङ्गः । एवमन्यदप्यूह्यम् । अत्र सर्वत्रैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थगनमुपधातो वा दूषकतावीजम् । यदुक्तम्—

'प्रक्रमसान्वयथात्वेन प्रतीतौ ग्रस्खलद्वौ ।

ह्लादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र गलानत्वमशुते ॥

दोषः प्रक्रमभेदात्यः शब्दानौचित्यभूत्व सः ।' इति ।

अतएव नित्यदोषोऽयम् ।

अक्रममविद्यमानः क्रमो यत्र तत् । पदानन्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र तदुपादानं यत्रेवर्थं । यथा—

'द्वैयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'

इति शेषः । अत्र सर्वत्रेति । तथा ह्येत्यप्रतिनिर्देश्यस्यले तावदेकरूपताप्रतीतिर्विवक्षितैव । यशोऽविगन्तुमित्यादावपि यशःप्रभृतेः फलत्वेनैकरूप्यमिष्ठम् । महीभृत इत्यत्राप्यप्यस्त्वत्वेनैवर्यं दृष्टान्तवशादिष्ठम् । काचित्कीर्णेत्यत्राप्यशुभसूचकवे-

१. 'अकलितेति । धनुर्भङ्गकुपिते भार्गवैऽभ्यागते श्रीरामचन्द्रस्योक्तिरियम् । मुनौ भार्गवे रोषादभिगच्छत्यभ्यागते सति पाणिर्थान्ममाभिनवाया नूतनाया धनुविद्याया दर्पस्य क्षमाय योग्याय युद्धरूपाय कर्मणे च रभसादेवात्पुरुति । नमस्यतया पादशोरुपसंग्रहणाय च स्फुरतीत्यन्वयः । चद्येन तुल्यकालत्वाभिव्यक्तिः । कर्थंशुते मुनौ । अकलितोऽपरिमितस्तपस्तेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य प्रथिमा महिमा यस्यैवंशुते । यशोनिधौ प्रतिष्ठिते । तेनैतज्यात्कुर्क्षणविक्षयम् । अवितथेन यथार्थेन मदेन दर्पेणाधमाते । प्रदीप्त इत्यर्थः । अत्र तपसः प्रथमोहिष्ठत्वेन तदुचितस्य पादोपसंग्रहणस्यापि प्राप्तस्यमुचितम् । 'क्रमश्च देशसामान्यात्' इति पाञ्चमिकन्यायादिति प्रक्रमभङ्गः । इत्युदाहरणचन्द्रिका २० 'द्वयमिति । पूर्वं व्याख्यातम् । अत्र त्वंपदार्थसैव शोच्यतायां समुच्चयविवक्षणात्वं चेति पाठक्रमो युक्तः । तदभावात्प्रक्रमत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र लोकस्य चेति चकारस्वं शब्दानन्तरं युक्तः । त्वंशब्दार्थस्यैव शोच्यतायां समुच्चयस्य योतनीयत्वात् । लोकपदार्थे समुच्चयाभावात् । अथापदस्थपदादस्य को भेदः । तत्र प्रतीत्यन्तरमन्त्र सैव प्रतीतिः । किं तु विलम्बितेति केचित् । तत्र । 'कुटिला ताम्रच्छविः-' इत्युदाहरतेऽपदस्थपदे प्रतीत्यन्तराभावात् । वर्णं तु ब्रूमः—अव्यवधानेनैव यथाभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्ये तदेतत्स्य विषयः । अन्यः पुनरितरस्य । चादीनां चाव्यवहितपदार्थव्यवेच समुच्चयादियोतकता । यदुक्तं महिमभट्टेन—

'अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।

संबन्धं ते हि स्वां शक्तिसुपदध्युरनन्तरे ॥' इति ।

न च नजोऽप्यव्यवहितस्यैव तथात्मम् । अतः 'खं न काचिद्विजहौ' इत्यादिकमप्यक्रमभेदः स्यादिति वाच्यम् । 'न खलु न खलु वाणः संनिषायोऽयमस्मिन्' इत्यादौ व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात् । न चार्यं चादिपदेष्वेव दोषः । किं त्वित्यमादिवपि । यथा—

'शक्तिर्निञ्चिशजेत्रं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-

वंक्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गथिः ।

आज्ञेयं सर्वंगा ते प्रसरति पुरतः किं मया वृद्धया ते

श्रोच्यैवेत्यं श्रकोपात्सितकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥'

नैकरूपत्वम् । तथा गाहन्तामिलत्रापि तत्त्विक्याकृत्वमेकरूपैषैव मृगयानिवृत्तिप्रयुक्तवेन वाच्यम् । एवमकलितेति पदेऽपि यथासंख्यन्यायेन पूर्वोक्तक्रमैकस्प्यमित्यूद्यम् । तत्र गता यातेत्यादौ तु मुनादौ तादशप्रतीतेः स्थगनं विलम्बितत्वम् । पुत्रवतोऽपीत्यादौ तूपातोऽव्यन्ताभाव इति यथानुवं दृष्ट्यम् । स्वां शक्तिमिति । स्वार्थभिधानसामर्थ्यरूपाम् । अनन्तरेऽव्यवहितपदार्थे उपदध्युर्व्यवस्था-

१०. 'शक्तिरिति । यस्य राशः सितकरश्चन्द्रस्तद्विसितया श्रेतया कीर्त्या श्रकोपादित्यं प्रोच्येवक्त्रेव प्रयातं प्रकर्षेण यातम् । दूरं गतमित्यर्थः । अत्र कीर्तेः पत्नीत्वेनाध्यवसानं बोध्यम् । एवं शक्त्यादीनामप्यसदायिकात्वेन । कीदृगुक्त्वेत्याकाङ्क्षायामाह—शक्तिरिलादि । हे नाथ, इयं प्रत्यक्षा, निञ्चिशः खड्ग एव निञ्चिशः कूरसञ्जन्मा शक्तिः सामर्थ्यमेव नायिका तव भुजयुगले प्रतिवसीत्यभ्रतनेनान्वयः । असत्त्वं च कूरजायाः कूरस्वभावत्वात् । 'त्रिशतः पूरणंनिंशः स निर्गतो यसात्समुदायात्स निञ्चिशः पुरुषसमुदायस्तुज्यन्या ऊनत्रिशत्पुरुषसमुदायजा । वेश्यापुत्रीति यावदित्यर्थः' इति महेशः । तथा तव वक्रे दोषाकरस्य चन्द्रस्य श्रीरेव दोषनिधानभूता श्रीनयिका प्रतिवसति । तथा तव पाश्चे एषा प्रत्यक्षा महाकुट्टनी महाशेदिकायभिचारस्य महादूती खड्गयष्टिरेव नायिका प्रतिवसति । तथा सर्वंगा सर्वत्राप्रतिहृतैव सर्वपुरुषगमिनी । वेश्येति यावत् । इयं ते आज्ञारूपा नायिका पुरतो विलसति । वृद्धया समृद्धयैव जरला मया ते तव किं प्रयोजनमितीथमुक्तवेति योज्यम् । अत्रापीत्यं प्रोच्येति क्रम उचितः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्रेत्यं प्रोच्यवेति वाच्यम् । इत्थंशब्दसाव्यवहितपरामर्शकत्वात् । पादत्रयस्य
च परामर्षीयत्वात् । एवं ‘लङ्घं रागावृताङ्ग्या—’ इत्यादावपि इति श्रीनियो-
गादिति वाच्यम् । इतेरपि तत्तुत्यत्वात् । दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह
इति नियोऽथम् ।

अमतपरार्थममतः परार्थो द्वितीयोऽर्थो यस्य तत् । अमतत्वं च,

‘ज्ञेयौ शूङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ ।

रौद्राङ्गुतौ तथा हास्यकरणौ वैरिणौ मिथः ॥’

इत्याद्युक्तिदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकत्वम् । यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्विभिरचन्दनोक्तिता जीवितेशवसर्ति जगाम सा ॥’

अत्र प्रकृतस्य वीभत्सस्य विरोधी शूङ्गाः । तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः ।
तादशार्थोपस्थित्या रसापकर्षकतास्य दोषत्वबीजम् । अतो नियोऽर्थं दोषः ।
नीरसे स्वात्मलाभस्यैवाभावात् ।

अर्थदोषलक्षणान्याह—

अर्थोऽपुष्टः कटो व्याहतपुनरुक्तदुष्कमग्राम्याः ॥ ७ ॥

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ॥ ८ ॥

साकाङ्गोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

पददोषलक्षणसूत्रस्य दुष्टमिति पदं लङ्घविपरिणामेन संबध्यते ।

तत्रापुष्टः पुष्टाद्विन्नः । पुष्टत्वं च विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वम् ।
तद्विरहश्च द्विधा—अप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाच्च । यमेनम्—

पयेयुः । तदन्वितस्यार्थबोधका इत्यर्थः । पुष्टत्वं चेति । यस्यार्थस्यानुपादाने
शब्देनाप्रतिपादने विवक्षितार्थस्य बाधोऽसिद्धिस्तत्वं पुष्टत्वमित्यर्थः । अन्यल-

१. ‘रामेति । रघुवंशे श्रीरामहत्तायास्ताङ्काया वर्णनमिदम् । मन्मथ इव रामो राममन्मथः
स एव रमयतीति रामो मन्मथस्य दुःसहेन शरेण हृदये ताडिता सा निशाचरी राक्षसी
ताडकैव निशासिसारिका जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्राणेश्वर उपचारेण नायकस्तस्य
वसाति जगामेत्यन्यः । कीदृशी । गन्धवद्विभिररुपं चन्दनमेव गन्धवद्रक्तव्यन्दने तेनोक्तिता
सिक्ता । गन्धवत्त्वं च पूतनाधूमस्येव रुधिरस्यापि पापक्षयादित्याहुः । अत्र रूप्यमाणाना-
मप्रकृतार्थीनां प्रकृतवीभत्सरसविरोधिशूङ्गारव्यञ्जकत्वादमतपरार्थत्वं दोष इति । दूषकता-
बीजं तु शूङ्गारसव्यञ्जकैर्थेदि वीभत्सः प्रस्यायनीयः स्याच्चदा कथं तस्य परिपुष्टिरिति
ध्येयम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘व्यर्थमाहुर्गतार्थं वद्यच्च स्याज्ञिप्रयोजेनम्’ इत्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह । अत एव प्रकाशकारोऽपि ‘अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्ते’ इत्येवाह । न त्वप्रयोजका एवेति । उदाहरणम्—

‘अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्विर्जयति ॥’

अत्रातिवितते निरवलम्बे व्योद्ययविश्रामं गमनादितराप्रकाश्यकमलप्रकाशनाच रथेस्तर्कर्णो विवक्षितः । अत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थदेवावगम्यते अश्वेतिवौष्ट्यम् । सरणित्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेऽस्युपुष्टा एतेऽर्थाः । नन्वेतेऽर्थाः अपुष्टा इति सिद्धं परं त्वतिविततेति पुनरुक्तः । गगनपदादेव तदुपस्थितेः । मरुदुल्लासितसौरभेति विरुद्धम् । विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्य-णाप्रकाश्यत्वादिति नार्थं पृथगिति चेत्, न । गगनपदं न विततत्वे शक्तम् । अर्थलभ्यत्वे च न पुनरुक्तता । यदुकं भोजराजेन—‘काव्येतिहासादावर्थवृत्त्या लब्धस्य साक्षात्कण्ठनमपैनरुक्त्याय’ इति । नापि विरुद्धम् । सौरभस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा चित्रहेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानात् । अथाधिकपदादस्य को भेदः । अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चित्—‘तत्र पदार्थान्वयसमकालं दुष्टव्यप्रतिभास इह तु तदनन्तरमिति विशेषः’ इति । तत्रातिसमीचीनम् । तथा नियमे ग्रमाणाभावात् । एतावता च विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपत्तेश्च । विरुद्धमतिकृदमतपरार्थादौ शब्ददोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टव्यप्रतिभासात् । वर्यं तु पश्यामः—यत्र विवक्षित एवार्थोऽन्वयाभिधानेऽपि दुष्टति सोऽर्थदोषः । अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शब्ददोष इति विचेकः । तथाच यत्रातिवक्षितोऽप्यर्थः कथंचिदन्विततयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वम् । तत्पदेन विनापि तद्विर्वाहात् । यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव परं त्वप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां शब्देन नोपात्तुमहस्तत्रापुष्टव्यम् । ‘सफटिकाकृति—’ इत्यत्र नाकृतिपदार्थं उपमानत्वेन विवक्षितः । तस्य नैर्मल्याभावात् । ‘यदपि च न कृतं लितमिक्तीनां’ इत्यत्रापि च रत्यस्य स्तनपतनावित्वव्यातिरेकम्यत्वादिति । शब्देनानुक्तावप्यर्थगम्यत्वादिल्यर्थः । अतएव उक्तापुष्टव्यनिवचनादेव । चित्रेति । चित्रं हेतुकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः । तद्वेत्वभिप्रायेण कार्यस्य पूर्वभावाभिधानादित्यर्थः । अप्रयोजके प्रयोजनशून्ये । प्रयोजनवत्यनन्यलभ्ये हि न प्रयोजनाभावः । अधिकपदे तु स इत्यस्तु भेदः । न त्वप्रयोजके ।

१०. ‘वृत्तिकृत’ क. २०. ‘अतिविततेति । रविर्जयति । कीडूक् । अतिविततं विस्तृतं यद्यग्नं तद्रूपायां सरणौ मार्गे प्रसरणेन गमनागमनेन परिमुक्तस्त्वत्तो विश्रमानन्दो विश्रान्तिसुखं येन तथाभूतः । तथा मरुता उल्लासित प्रकाशितं सौरभं यस्य ताढृशस्य कमलानामाकरस्य हासकृत् । विकासकारीत्यर्थः । अत्रातिविततत्वसरणित्वमरुदुल्लासितसौरभत्वानामर्थानामनुपादानेऽपि प्रकृतार्थसाक्षतेरपुष्टार्थत्वम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-

एवानुचितवेन विवक्षितो न तु तत्कृतिव्यतिरेकः । पूर्वीर्धं तथैव क्रमात् । किं तु च्छन्दोनुरोधादिना द्वयमपि कथंचिदन्वितत्वेनोपात्तमिस्यधिकपदत्वम् । ‘अतिवितत्व—’ इत्यादौ त्वतिविततत्वादिकं बहुर्विवक्षितमेव । परं त्वर्थेलभ्यत्वादिना नोपादानार्हमित्यपुष्टम् । व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति । दूषकताबीजं चाशक्त्युच्चयनेन श्रोतुवैसुख्यम् । अतएव यमकादावदोषता । तत्रालंकारान्तरारम्भेणाशक्त्युच्चयनात् । कर्णावतंसादिपदे च विशेषकदोषतकतया तदुपादानं नाशक्त्युच्चायकमित्यदुष्टत्वम् । अतएव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयोगेऽपि दोषाभावः ।

कष्टः प्रतीतिक्षेपवान् । दुरुह इत्यर्थः । यथा—

‘सदा मध्ये यासामियममृतनिःस्पन्दसरसा
सरस्त्वयुद्धामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचयाः केन महतां

महाकाव्यव्योग्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥’

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गत्रयवती भारती चमत्कारं वहति ता गम्भीरकाव्ये घनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु । तथा यासामादिल्पप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा नदीं संबन्धं वहति ता भवेयपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थो विवक्षितः । स च शब्दान्तरैरपि क्षेत्रेनैव प्रतीयत इत्यर्थं एवायं दुष्टः । हिष्टत्वादिकं तु शब्ददोषः । घटनानन्तरेणार्थस्य सुखेनैव प्रतीतेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजम् । अतो नित्योऽर्थं दोषः ।

प्रयोजनाभावस्योभयत्र साम्यादिति भावः । व्यक्तं चेति । अविवक्षितार्थकत्वं

१. ‘सदेति । स्वकाव्यस्य गम्भीरचमत्कार्थशालित्यातिस्फुटार्थकत्वाभावेऽपि दोषाभावं समर्थयितुं कस्यचित्क्वेरियुक्तिः । ता एता घनपरिचया अत्यन्ताभ्यस्ता अर्थाद्भीरकाव्ये महतां कवीनां रुचयो विवक्षाः क्षुद्रकाव्यं इव महाकाव्यव्योग्नि व्योमसदृशो महाकाव्ये केन प्रकारेण प्रसादं यान्तु गच्छन्तु । सुखक्ता भवन्तिवर्त्यः । कर्थंभूता रुचयः । स्फुरितो विषयेकुतो मधुरः शृङ्गारादिरसो याभिस्थाभूताः । तेन नीरसत्वपरिहारः । ताः का इत्यपेक्षायामाह—सदेत्यादि । यासां कविरुचीनां मध्ये यज्ञोचरीभूता अमृतनिःस्पन्दवत्सरसा उद्धामा उद्धटगुणा बहुमार्गा वैदर्श्यादिरीतित्रयवती इयं कवित्वरूपा सरस्त्वी परिमलं चमत्कारं वहतीति प्रकृतोऽर्थः । अन्यस्तु यासां स्त्रीनामादिल्पप्रभाणां मध्ये बहुमार्गा त्रिपथयेवं गङ्गारूपा सरस्त्वी नदीं परिमलं संबन्धं वहति । ता एता मेवपरिचिताः स्फुरितमधुररसाः । स्फुरितो दृष्टे मधुरो रन्धपदार्थो याभिस्थाभूता वा महतां द्वादशादित्यानां रुचयः ग्रभाः केन प्रकारेण प्रसादं स्वच्छकन्तित्वं यान्तिवति । विशेषणद्वयमुक्तां शैर् । अमृतस्य जलस्य निःस्पन्देन प्रवाहेण सरसा हृषेति वार्थः । नदीसामान्यवचनोऽपि सरस्तीर्णशब्दः । अयं चार्थो दुरुहत्वात्कष्टः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः ॥

व्याहतः;

‘उक्तपर्णे वापकपर्णे वा प्राग्यस्यैव निगद्यते ।
तस्यैवाथ तदन्यथेद्याहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥’

इत्युपलक्षितविरुद्धत्ववान् । यथा—

‘जैगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवाच्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥’

अत्र पूर्वार्थे साधारणचन्द्रिकाचन्द्रकलाः स्वं प्रत्यसारतया प्रतिपादिताः ।
तेनैवोत्तरार्थे चन्द्रिकात्वसुत्कर्पयारोप्यत इति व्याख्यातः । दूषकतारीजं च
वाक्यार्थप्रतीतिः । अयं नित्यो दोषः ।

पुनरुक्तः शब्देन प्रतिपञ्चत्वे सति पुनर्स्तेनैव प्रतिपादितः । अर्थेन प्रतिपञ्चस्य
प्रतिपादनेऽपुष्टत्वसुक्तम् । यत्तु प्रयोजनं विनेति विशेषणं तदयुक्तम् । एवं सत्य-
सानित्यदोषत्वं न सात् । प्रयोजनस्थले पुनरुक्तस्यैवाभावप्रसङ्गात् । स चायं
द्विधा—पदार्थवाक्यार्थभेदात् । तथोराद्यो यथा—

अरेरे अर्जुनार्जुन, सात्यके सात्यके, न युक्त ईदृशो मन्त्रातस्य सुतशोक-
आन्त्या न्यस्तशश्वस्य दिवसुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभवः । अपि च,

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मीयदैर्येवद्विरुद्धायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्थं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृजमेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥’

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवद्विरित्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शां-
दर्जुनस्यापि प्रासेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । न च
प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमित्यदोषता । संबोधनेनैव तद्वाभात् ।

१. ‘जगतीति । मालतीमाधवे माधवस्येयमुक्तिः । येऽन्ये नवेन्दुकलादयो भावाः प-
दार्थो जगति मनो मदयन्ति हर्षयन्ति । अर्थादन्येषाम् । ते ते सन्त्येव । एवकारेण स्वस्य
महोत्सवहेतुवो न भवन्तीत्यनादरः प्रकाशयते । कीदृशाः । जयिनः उत्कर्षशालिनः ।
तथा प्रकृत्यैव मधुरा रमणीयाः । तत्र तर्हि किं महोत्सवहेतुस्तत्राह—मम त्विति । मम
तु जन्मनि स एवकौ महोत्सवो यदियं मालती विलोचनयोश्चन्द्रिकारूपा लोके नयन-
विषयं याता । नयनगोचरतां पासेत्यर्थः । अत्र । पूर्वमसारतयोक्तायाश्चन्द्रिकाया माल-
त्यामारोपो व्याहतः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘कृतमिति । व्याख्यातमेतत् । अत्रार्जु-
नार्जुनेति प्राक्संबोधनार्थैर्भवद्विरित्युक्तवा तेषामिति परामर्शादर्जुनस्यापि प्राप्तेः किरी-
टिपदार्थः पुनरुक्तः । अत्र केनिकुदोक्तित्वेन परिहारमाहुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा—

‘अस्त्रज्वालावलीद्विवलजलधेरन्तरौवार्यमाणे

सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।

कर्णालं संभ्रमेण ब्रज कृप समरं मुच्च हार्दिक्य शङ्कां

ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥’

अत्रालं संभ्रमेण, को भयस्यावकाश इत्यभिज्ञार्थौ । न च वक्तृ रौद्ररसावि-
ष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम् । वीरस्यायुक्तकारित्वावर्णनात् । दूषकताबीजं च
सिष्ययोजनाभिधानेन श्रोतुवैमुख्यम् । अत एव प्रयोजनसत्वेनादोपत्वादनि-
त्योऽयं दोपः । केचिच्चु—“अर्थप्राप्त्यस्यापि वचने पुनरुक्तता । तदुदाहरणम्—
‘अस्त्रज्वाला—’ इति । अप्रयोजकाभिधानमात्रस्यले त्वपुष्टार्थत्वम्” इत्याहुः ।

दुष्कमो दुष्कमः । दुष्टत्वं च कमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वम् । तत्राद्यं यथा—

‘भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।

विश्राणय तुरङ्गे मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥’

अत्र तुरङ्गमभूयिष्टं प्रति मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकक्रमः । गुरुदानां-
शक्तौ लघुदानांचित्यात् । वक्तुक्य यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्यर्थदोप
एवायम् । द्वितीयं तु—

‘काराविज्ञ खडरं गामउलो मज्जिज्ञ जेमिअ अ ।

णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पुचिछुं चलिदो ॥’

हि शब्ददोष इति व्यक्तमेव । विवक्षितार्थकत्वे तु न पदं दुष्टं किं त्वर्थ एवाप्रयोज-
कत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां तथेत्यपि व्यक्तमिति भावः । अत्रालमिति । तात इत्यादे-
स्त्वर्थलभ्यस्य कथनान्न पौनरुक्त्यस्मित्याशयः । ‘चतुर्थपादार्थः’ इति वृत्तिग्रन्थो
मतान्तरामिप्रायेणेति ध्वनयितुमाह—केचिच्चित्वति । अस्त्रज्वालेत्यादिनार्थप्राप्तस्य

१. ‘अखेति । वेणीसंवरणेऽश्वत्थाम् इत्यमुक्तिः । अस्त्रज्वालभिरवलीढं व्याप्तं प्रतिवलं
शकुसैन्यमेव जलविस्तस्यान्तर्मध्ये और्वायमाणे वडवानलतुल्ये । सर्वधन्वीश्वराणां सक-
लधनुर्धरत्रेष्ठानां गुरावस्मिन्प्रसिद्धौर्यै मम पितरि द्रोणे सेनानाथे सेनापतौ स्थिते सति
हे कर्ण, संभ्रमेण भयेनालम् । हे कृप, समरं ब्रज गच्छ । हे हार्दिक्य कृतवर्मन्, शङ्कां
त्रासं मुच्च । चापेव द्वितीयं यस्य चापैकसहाये ताते द्रोणे रणधुरं वहति सति भयस्य
कोऽवकाशः । अवसर इत्यर्थः । अत्र चतुर्थपादार्थः पुनरुक्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘भूपालेति । कस्यचिदर्थिन उक्तिः । हे भूपालेषु रक्षभूत श्रेष्ठ, निर्गतं दैन्यं
यस्माद् । अर्थादधिनाम् तथाविधे प्रकृष्टदाने प्रथितः रुद्यातः उत्सवो यस्य तथाभूत राजन्,
मे तुरङ्गमश्च विश्राणय देहि । मदालसं मातङ्गं वा विश्राणयेत्यनुषङ्गः । ‘रत्नं सजातिश्रे-
ष्ठैऽपि’ इत्यमरः । अत्र तुरङ्गं मातङ्गं वेति क्रमो लोकविरुद्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. ‘काराविज्ञेति । अर्थं क्रमो धर्मशास्त्रविरुद्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षौरस्य शास्त्रेण विधानात्तद्विरुद्धमिदम् । दूषकताबीजं
च विरोधेनाप्रतीतिः सहदयोद्देगो वेति । नित्य एवायम् ।

ग्राम्यो ग्रामसंभवः । अविदर्घोक्तिप्रतिपादतो रिरंसादिश्च । तदुक्तम्—

‘स ग्राम्योऽर्थो रिरंसादिः पामरैर्यन्त्र कथयते ।

वैद्याव्यवक्रिमबलं हित्यैव वनितादिषु ॥’ इति ।

यथा—

‘स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।

तदपसंहर कूर्परमायतं त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्जितम् ॥’

अत्र निकटे तावदहं स्वपिमीत्यविदग्धस्य रिरंसोक्तिः । एवमन्यत् । दूषकता
चाश्लीलवत् । किं चैतादशोक्तिकवलितो विभावादिरुपोऽर्थो न रसाय पर्याप्तते
भृष्टमिव वीजमङ्गुरायेति ।

संदिग्धः संदेहविषयः । तत्प्रयोजकरूपवानिति यावत् । यथा—

‘मात्सर्वमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्थाः समर्थादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत सरस्वतविलासिनीनाम् ॥’

अत्र भूधरनितम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं व्यञ्जनया प्रतिपाद-
यितुं द्वितीयेन संदिहते । ग्रकरणादभावात् । यत्तु ‘वकृविशेषसंदेहः’ इति
व्याख्यानं सर्वमात्यानां तदुत्तानताविलिसितम् । वक्तुः पदवाक्यार्थेत्वाभावेन
तत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् । अतएव वृत्तिकृता वकृविशेषनिश्चयः संदेहाभा-
वप्रयोजकत्वेनोक्तः । तन्निश्चये एकतरनितम्बस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासंदेहात् ।
वन्ध्यामीत्यादौ द्वितीयासप्तम्यन्तत्वाभ्यां पद एव संदेहोऽन्त तु पदानामसंदिग्धत्वे
सत्येव स इति पदसंदिग्धत्वाद्देदः । दूषकताबीजं चोद्यशनिश्चयविरहः । यत्र तु
संदेह एवोद्यश्यस्त्रादोषत्वमेवेति ।

निर्वृतुर्निष्कान्तो हेतुर्यसात् । यथा—

‘मृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यसाभूत्वं चलु तव कश्चिन्न विषयः ।

तात इत्यादेवैचनेऽपि पुनरुक्तमेव । यत्र त्वप्रयोजन एवार्थोऽभिर्धीयते तत्रैवापुष्ट-
त्वम् । न तु सप्तयोजनस्यार्थग्रास्याभियान इत्यर्थः । अत्र च ग्रकाशविरोध एवा-
रुचिबीजम् । काराविऊपेति । ‘कारयित्वा क्षौरं ग्रामद्वद्दो मङ्गलत्वा भुक्त्वा च ।

१. ‘स्वपितीति । नवोऽपि प्रति रन्तुमिच्छोः कस्यचिदुक्तिरियम् । अथं जनः सखीरुपो निकटे
स्थितो यावत्सपिति तावदहं स्वपिमि । लक्षणया रमामील्यर्थः । ते किमपैति हीयते । तसा-
कूर्परं जानुमिषि सांप्रतमुचितं यथा स्यात्तथा अपरसंहर संक्षेप्य । तथा कुञ्जितं संकुञ्जितमूरु-
त्वरितं शीघ्रमुदञ्चय प्रसारयेति । ‘अथि’ इति पाठे संबोधनम् । अयमर्थो ग्राम्यः ।’ इत्युदाह-
रणचन्द्रिका । २. व्याख्यातमिदं पञ्चमोऽप्तासे । ३. ‘प्रतिपिपादयिषित’ ग । ४. ‘गृहीत-
मिति । द्रोणे हते शोकाविष्टस्याश्वत्थान्नः शस्त्रं संबोध्येयमुक्तिः । हे शस्त्रं येन मम पित्र

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्नं तु भया-
द्विसाक्ष्ये शश्च त्वमहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥'

अत्र स्वशश्चत्यागे हेतुनोपात्तः । ननु तं विनाप्रतीतेः पर्यवसानं न वा । आद्ये
दोषाभावोऽन्त्ये साकाङ्क्षसंकर इति । अत्र कश्चित्—‘उपात्तस्य परेणान्वये
साकाङ्क्षत्वमनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेषः’ इति । तत्र । साकाङ्क्षोदाहरणे उपे-
क्षितुमित्याकाङ्क्षतीत्यनेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात् । तस्माद्वेतुत-
द्विच्छासापेक्षतया द्वयोर्भेदं इत्येव ज्यायः । यद्याप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरुद्धा
प्रतीतिः । खीरल एवामष्टप्रतीतेरिति विशेषः । दुष्टिबीजं चोद्देशप्रतीतिविरहः ।
अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः ।

प्रसिद्धिविरुद्धो लोकस्य कवेर्वा यत्रार्थं न प्रसिद्धिः । यथा—

‘इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन्हेत्त्रः कटकमिति धत्से स्फुलु धियम् ।
इदं तदुःसाधाकमणपरमाणं स्मृतिसुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥’

अत्र कामस्य चक्रं लोके कविमार्गे वा न प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिविरुद्धः । यत्र
तु लोकस्य कवेश्च प्रसिद्धोर्विशेषत्वं च कविप्रसिद्धेर्वलवत्वम् । तथाच लोकवि-
रुद्धेऽपि कवीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः । यथा—

नक्षत्रं तिथिवारौ ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः ॥’ [इति च्छाया] । रिरसोक्ती रमणे-
च्छाकथनम् । खपिर्मीत्यसोपगमनार्थत्वात् । उपात्तस्येति । अयमर्थः—‘खीरलं
चेत्यादौ खीरलेऽमर्षस्यायोगात्परस्येत्यतत्साकाङ्क्षता खीरलस्य । तच्चोपात्तमप्युल्कर्षं
चेत्यनेनान्वितत्वान् खीरलेनान्वययोग्यमिति तत्र साकाङ्क्षतदोषः । अनुपातेन हेतुना
साकाङ्क्षते निर्हेतुत्वमिति । प्रसिद्धाचिति । ‘चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुजे’ इत्यादौ

नोचितमपि ब्राह्मणजात्यनुचितमपि त्वं हृपदरूपशत्रोः परिभवभयाद्वृत्तमासीः । यस्य
प्रभावात्तत्र कश्चित्त्र विषयो नाभूत् । अपि तु सर्वोऽपीन्द्रिदिस्तत्पातविषयोऽभूत् । तेन मतिप्रा-
सुतस्य मम मिथ्यामरणश्रवणजाङ्गोकाचर्वं परित्यक्तमसि । न तु भयात्तत्तम् । अहमपि-
त्वा विमोक्षये यतः अतो भवते स्वस्तीत्यर्थः । यतो यत्र भवते स्वस्ति तत्र विमोक्षये इति
वा । अत्र स्वस्य शश्चत्यागे हेतुनोपात्त इति निर्हेतुत्वम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१०. ‘इदं त इति । कमलानामातङ्को भवं यसात्तादृशं वदनं यसात्तथाभूते हे सु-
न्दरि । अनेन वदनस्य चन्द्रतं सूचितम् । पत्तिस्मिन्करस्यिते हेत्त्रः कटकं कङ्कणमिति
यद्वियं धत्से धारयसि इदं ते केन आन्तप्रताकेणोक्तं कथयेति संबन्धः । तर्हि किमेतदि-
त्याकाङ्क्षायामाह—इत्यमिति । इदं तत्प्रसिद्धं दुःसाधानां जितेन्द्रियाणामाक्रमणं वशीकारो
यसात्तथाभूतं परमाणं चक्रं स्मृतिसुवा कामेन प्रीत्या तव करकमलमूले हस्ते विनिहितम् ।
अत्र चक्रस्य कामायुधत्वमप्रसिद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूदिषुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
पतिगृहमगान्मुक्ताकाशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥’

अत्र कीर्तेऽर्थत्वं ज्योत्स्नावत्प्रकाशता च लोकविरुद्धे अपि कविसमयसिद्धे
इत्यदोषः । एवमकीर्त्यदैर्मालिन्यादौ द्रष्टव्यम् । यत्तु—

‘उपपरिसरं गोदावर्यीः परित्यजताध्वगाः
सरणिमपरो मार्गस्तावद्वद्विरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कथापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चवाङ्गुरकञ्जुकः ॥’

इति कविसमयसिद्धोदाहरणं तदयुक्तम् । चरणन्यासेनाशोकाङ्गुरस्य कवीनाम-
प्यसंमतेः । बुधोद्रम एव तेषां समयात् । दूषकतावीजं च विरोधादृथाप्रतीति-
रिति । उत्पातादिना तत्प्रतीतावदोषः ।

विद्याविरुद्धः शास्त्रेण विरोधवान् । स चायं शास्त्रमेदाङ्गिधते । तत्र धर्मशा-
खविरुद्धो यथा—

‘सैदा स्नात्वा निशीथिच्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च श्रणोति च ॥’

१. ‘कुसितेति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे राजन्, सुदृशि शोभननयनायां कसांचन
नाथिकायां कदाचन कर्मिश्चिद्वसरे कौमुदीमहसि चन्द्रिकोद्योते स्वैरं शङ्काराहितेन
स्वच्छन्दं यान्त्याम् । ज्योत्स्नाभिसारं कुवल्यामित्यर्थः । अतएव सुसिता अतिशेता वसना-
लंकारा वञ्चसहिता अलंकारा यस्यास्तथाभूतायां सल्यां विधुश्चन्द्रोऽस्तंगतोऽभूत् । तदनु
तदनन्तरं केनापि भवतः कीर्तिरगीयत गीता । येन कीर्तिगानेन तज्ज्योत्साप्रकाशा-
त्साभिसारिका मुक्ता आशङ्का वेताभरणैर्लोकद्रष्टव्यमयं यथा तथाभूता सती पतिगृहम-
गात् । अतस्वं क कसिदेशेऽवसरे वा शुभप्रदो नासि न भवसि । अपि तु सर्वेत्यर्थः ।
अत्र कीर्तेऽर्जुत्सावत्प्रकाशनं कविसंप्रदायप्रसिद्धमित्यदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-

२. ‘उपेति । अशोकलिकादर्शनमूर्च्छितस्य गृहमगच्छतः पथिकस्य तैनैव पथा जिग-
मिषूनन्यान्प्रतीयमुक्तिः । भो अध्वगाः, गोदावर्यी उपपरिसरं पर्यन्तभूसमीपे सरणिं मार्गं
परित्यजत । भवद्विस्तावदपरो मार्गोऽवेक्ष्यतां द्रष्टव्यताम् । तावदिति यावदशोभोऽङ्गुरितः ।
कुत इत्यत्राह—हि उत्पातादिह सरणौ कथापि हताशया वनितया रक्ताशोकश्चरणनलिनस्य
चरणकमलस्य न्यासेनाधातेनोद्देशन्त उद्दच्छन्तो नवाङ्गुरा एव कञ्जुकं सर्वाङ्गव्यापितया
यस्य तथाभूतो विहितः कृतः । इताशयेत्याशाविधातकतया रोषोक्तिः । अत्र पादाधातेना-
शोकस्य पुष्पोद्रम एव कविसमयो न लङ्कुरोद्रम इति नैतत्कविप्रसिद्धेऽरुदाहरणम् ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिका । ३. ‘सदेति । निगदव्याख्यातम् । अत्र निमित्तं विना रात्रौ ल्लानं धर्म-
शास्त्रविरुद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोऽय-
मर्थः । अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘अनन्यसदाश्वं वाहोर्बैलं यस्य विलोक्यते ।

पाङ्गण्यानुसृतिस्तस्य सलं स्याक्षिष्ठप्रयोजना ॥’

अत्र महाबलसापि संप्रशादिष्पङ्गानुनुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोधः॥
कामशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गदमङ्गना ।

बभार कान्तेन कृतां करजोङ्गेखमालिकाम् ॥’

अत्र केयूरपदे नखक्षतं कामशास्त्रे विरुद्धम् । वाहुमूलावयवविशेषे तस्य
विधानात् । अर्थतः शेषेषु प्रतिषेधाद् । योगशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन

दुःसाधसिद्धिसविधं विदधिद्विद्वरे ।

आसादयज्ञभिमतामधुना विवेक-

ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥’

अत्र मुक्तिसमीपस्थमसंप्रशातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रे विरुद्धः ।
विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा । ततो वितर्कविचाराद्यनुसारिरूपः
संप्रशातयोगः । पश्चात्पुरुषमात्रावलम्बनरूपोऽसंप्रशातयोगः । ततो मुक्तिः ।
न हु विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रम् । एवं तुरगादिशास्त्रविरोधोऽप्यू-
हनीयः । अभिस्मृतप्रतीतिविरहो दूषकतावीजम् ।

१०. ‘अनन्येति । यस्य वाहोर्मुजयोरनन्यसदृशमनुपर्म वलं समीक्ष्यते तस्य सा प्रसिद्धा
पाङ्गण्यानुसृतिः संधिविग्रहयानासनदैवसंत्रयाव्यपङ्गानुनुसरणं निध्रयोजनेति सत्यमित्य-
न्वयः । पाङ्गण्यमिति स्वार्थे व्यक्तः । अयमर्थो नीतिशास्त्रविरुद्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२०. ‘विधायेति । अङ्गना केयूरं प्रसिद्धमङ्गदं दूरे विधाय अनङ्गाङ्गदरूपां कान्तेन कृतां
करजानां नखानामुङ्गेयानां क्षतानां मालिकां पङ्किं बभार धृतवरीत्यन्वयः । अनङ्गाङ्गदमि-
त्यनङ्गायाङ्गप्रदमेवानङ्गसंत्वनिष्ठ वाङ्गभूषणमिति श्लेषणार्थः । ‘अनङ्गाङ्गम्’ इति वा पाठः ।

तत्रापि केयूरविशेषणत्वमिति केचित् । अत्र केयूरस्याने नखक्षतं कामशास्त्रविरुद्धम् । ‘नख-
क्षतस्य स्यानानि कक्षौ वक्षस्तथा गलः । पाशौ जघनमूरु च स्तनगण्डललाटिकाः ॥’ इति
वात्स्यायनेऽस्त्यानभिन्नतात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३०. अष्टाङ्गेति । यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहाराध्यानधारणासमाधिरूपाण्यथावङ्गानि यस्य तथाभूतस्य योगस्य परिशी-
लनेन यस्तीलनं स्थिरीकरणं तेन दुःसाधाया दुष्प्रापायाः सिद्धेमुक्तिरूपायाः सविधं निक-
टस्य पुरुषमात्रविश्रान्तमनोद्युचिरमसंप्रशातयोर्गं दूरे विदधत् तमनपेक्ष्यवाभिमतां कार्य-

समर्थो विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नदशानुरूपामासादयन्यामुवन्सन्समाधिवनानां योगिनां
मौलिमणिः श्रेष्ठः कथिदधुना विमुक्त इत्यन्वयः । दुःसाधसिद्धयोऽणिमायाः । तत्सानिध्यं
वर्जयत्विलयं इति केचित् । अत्र विवेकख्यात्यनन्तरं संप्रशातात्संप्रशातयोगावनपेक्ष्य मुक्ति-
कथनं योगशास्त्रविरुद्धम् । वितर्कविचाराद्यनुसारी संप्रशातयोगः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अनवीकृतो भङ्गवन्तरेण यज्ञवत्वं तत्र ग्रापितः । एकभङ्गिनिर्दिष्टानेकार्थं
इत्यर्थः । यथा—

‘प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुधास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विष्टतां ततः किम् ।

संमानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥’

अत्र सर्वेष्वर्थेषु ‘ततः किम्’ इत्येकैव भङ्गः । अथैष कथितपद एवान्तर्भं-
विष्वतीति चेत्त्र । पर्यायान्तरप्रयोगे भङ्गेरेकरूपतायामसांकर्यात् । अथ नवीकृतं
कीदृक् ।

‘यैदि दहयनलोऽत्र किमद्गुतं यदि च गौरवमद्विषु किं ततः ।
लवणमस्तु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥’

इतीदृक् । अत्र हि सतामविषादिता स्वाभाविकीति नाश्रयार्थ । यथानलादेवार्द्ध-
हक्त्वादीति विवक्षितम् । तत्र च ततः किमित्यादिता किमद्गुतमित्यादि नवी-
कृतम् । पासव्येणाशक्तिप्रकाशनेन वा सहदयोद्वेजकत्वं दूषकतावीजमिति लित्यो-
ऽयम् ।

सनियमादिभिश्चतुर्भिः परिवृत्तपदान्वयात्सनियमपरिवृत्तादिचतुष्टयं लभ्यते ।
परिवृत्तिश्च सनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च । अविशेषः सामान्यम् । तत्र
सनियमपरिवृत्तः । सनियमत्वेन वक्तुमुचितोऽनियमत्वेनोक्तः । न च न्यूनपद-
त्वेऽनभिहितवाच्यत्वे वानुग्रहेशः । ताद्वेऽर्थे विवक्षिते तयोरवकाशात् । अवि-

नियश पद्यसंकोचादिहेतुप्रसिद्धाविल्यर्थः । भङ्गेरेकरूपतायामिति । यथा वस्य-
माणे ‘यदि दहयनलोऽत्र किमद्गुतम्’ इत्यत्र ‘यदि च गौरवमद्विषु किं चित्रम्’
इति पर्यायभेदोऽपि भङ्गेरेकरूपत्वादित्यनवीकृतत्वमेवेति ज्ञेयम् । अत एवेति ।
अविवक्षितत्वादित्यर्थः । विवक्षितस्य हि शब्देनाप्रतिपादने शब्ददोषत्वमिति भावः ।

१. ‘प्राप्ता इति । शान्तस्य भर्तृहरेरियमुक्तिः । सकलकामदुधाः सकलकामदायिन्यः
श्रियः संपदः प्राप्तास्तत्स्तेन किं कः पुरुषार्थः । मुर्त्तिं विना छत्कल्पतायार अभावादिति
भावः । एवमभेदोऽपि । विद्विष्टतां शत्रूणां शिरसि पदं दत्तम् । तेषामाकमणं छृतमिति या-
वत् । प्रणयिनो मित्राद्याः । विभवैः समृद्धिभिः । तनुभृतां शरीरणां तनुभिः शरीरैः कल्पं
व्याप्तं स्थितं जीवितं ततोऽपि किमित्यर्थः । अत्र ततः किं ततः किमिति पुनरुक्त्वा अनवी-
कृतत्वम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘यदीति । सतामविषादिता प्रकृतिरेव नाश्रयकरी ।
अत्रोपमानभूतं वाक्यार्थं त्रयमुपन्यस्याति—यदीत्यादिना । एवं च यथानले वहियैदि द-
हति अत्रार्थे किमद्गुतमाश्रयत्वम् । न किमपीत्यर्थः । यदि चादिषु पर्वतेषु गौरवम् । अस्तीति
शेषः । ततः किम् । तदपि नाम्भृतमित्यर्थः । महोदधेऽस्तु सदैव लवणं क्षारमत्तस्तदपि
नाम्भृतम् । तथा सतामविषादिता प्रकृतिरेवेत्यर्थपर्यवसानं बोध्यम् । अत्रैक एवाश्रयार्थात्
भङ्गभेदेनोक्तं इति । नवीकृतत्वस्त्वात् दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

विक्षिते त्वेतत्प्रसरति । अत एवायमर्थदोषः । विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेणाप्युपस्थितौ तस्य तादवस्थ्यात् । एवमितरेष्वप्यूह्यम् । यत्तु—‘अर्थस्वेन विशेषणं समाधानम्’ इति, तत्र । न्यूनपदादिषु त्रिषु त्रयाणां संकरप्रसङ्गात् । चण्डी-दासस्तु—‘शब्दोच्चारणानन्तरमेव यस्य प्रतिभासः स शब्ददोषः, यस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरं सोऽर्थदोषः । अस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरमेवेत्यसावर्थदोषः, अत एवानभिहितवाच्चाद्विद्धते’ इत्याह । तच्चायुक्तम् । बहुषु स्थानेषु व्यभिचारात् । शब्दार्थविभागस्यासंगतवात् । उदाहरणम्—

‘यत्रानुलिखितात्प्रसरेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
स्त्वर्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्तारकोटिः परा ।

याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुलङ्घय यत्संपद-

स्तस्याभासमणीकृताइमसु मणेऽस्मत्वमेवोचितम् ॥’

विवक्षितमात्रस्येति । यावानर्थो विवक्षितस्तावन्मात्रस्यानियमरूपस्य पदान्तरेण नियमवाच्चिमात्रादिपदभिनेनाभासमणीकृतास्मस्वित्यादिनोपस्थितौ तस्य परिवृत्तत्वहर्षार्थदोषस्य तादवस्थ्यादिवर्थः । न्यूनपदादिष्विति । न्यूनपदादिकपदानभिहितवाच्चेषु त्रिविलर्थः । त्रयाणां सनियमपरिवृत्तानियमपरिवृत्तिविशेषपरिवृत्तानाम् । तत्र हि प्रथमस्य न्यूनपदेन संकरः । द्वितीयस्याधिकपदेन । तृतीयस्यानभिहितवाच्चनेति । तथा हि सनियमपरिवृत्ते नियमवाच्चिपदानुपादानान्यूनपदत्वम् । अनियमपरिवृत्ते नियमवाच्चकस्याधिकस्योपादानादिधिकपदत्वम् । विशेषपरिवृत्ते त्ववस्थ्याच्चस्यानुकौरनभिहितवाच्चत्वमिति । न चाविशेषपरिवृत्तेऽप्येतदिति शङ्क्यम् । तत्रानपेक्षितस्य विशेषस्य कथनेऽप्यपेक्षितानुकूलभावात् । अयं त्विति । सनियमपरिवृत्त इत्यर्थः । अनभिहितवाच्यसु कमपराधलवस्मित्यादौ शब्दध्रुवणानन्तरमेव प्रतिभासत इति ततो भेद इत्यर्थः । बहुचिति । अपदस्थ-

१०. ‘यत्रेति । तस्य मणेऽधिन्तामणेराभासेनेष्टकानितमात्रेणामण्य एव मणित्वेन कलिष्ठा येऽइमानः पाषाणास्तेषु मध्येऽस्मत्वं पाषाणप्रसरेवोचितं न तु मणित्वम् । चिन्तामणेराभासेन साधारणमणिगणनायां गणनमनुकृतिमित्यर्थः । यस्य कस्येत्यपेक्षायामाह—यत्र चिन्तामणौ सति एतत्सकलं विधेनिर्माणं सृष्टिः न उलिखिता निर्दिष्टा आस्त्वा नाम यस्य तथाभूतम् । भवतीति शेषः । प्रयोजनाभावेन नामाग्रहणात् । ‘अनुलिखितार्थः’ इति पाठे अनुलिखितोऽनिर्दिष्टोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् । अप्रयोजकमित्यर्थः । अथवा यत्र यद्विषयकं विधेनिर्माणमनुलिखितार्थमनिर्वचनीयप्रयोजनमित्यर्थः । तथा यत्र मणादुक्तर्षस्य प्रतियोगिनोऽवधेः कस्यचिकल्पनमपि परा न्यक्तारस्यावज्ञायाः कोटिः काषा । सर्वोत्कृष्टतया यद्विक्षिप्तितोत्कर्षकथनस्यापकर्षहेतुत्वात् । ‘उत्कर्षप्रतियोगिनः प्रतिसंबन्धिनः । सदृशस्येत्यर्थः । कल्पनं कथनं परा न्यक्तारकोटिः । निश्चयमत्वहानेः’ इति केचित् । तथा यस्य मणे: संपदः प्राणभृतां प्राणिनां मनोरथगतीरुलङ्घन्नातिक्रम्य याताः । मनोरथस्याप्यगोचरा इत्यर्थः । अत्रान्योक्ताभासमात्रेणति वाच्यम् । अन्यथा निन्दनीयानां मणीनां गुणान्तररव्यवच्छेदाप्रतीतेः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्रान्यापदेषो आभासमात्रेण मणीकृतेचिवति वाच्यम् । गुणान्तरव्यावर्तं-
नेन निन्दातिशयप्रतीतेः । अनियमे तु न निन्दनीयानां गुणान्तरव्यवच्छेदप्र-
त्ययः । तस्मात् ‘छायामात्रमणीकृताश्मसु भणेस्तस्याश्मतैवोचिता’ इति पठ-
नीयम् । अव्युत्पत्त्युच्यनेव वैमुख्याधायकत्वमेव दुष्टिवीजम् । नित्यदोषोऽयम् ।

अनियमपरिवृत्तो यथा—

‘वक्राभ्मोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते

बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपुर्देक्षिणस्ते समुद्रः ।

वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्षणं

स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमविनिपते तेऽम्बुपानाभिलापः ॥’

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैयर्थ्यात् । प्रत्युतान्यजलाशयाना-
त्मकप्रतीतौ पिपासानौचित्यातिशयाप्रतीतेः । अधिकपदभेदो दूषकतादीजं च
पूर्ववत् । विशेषपरिवृत्तो यथा—

‘इयामां इयामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मधीकूर्चकै-

मध्रं तत्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।

पदसमासाभासपरार्थादिवाक्यदोषस्थार्थप्रलयं विना प्रतिभासाभावेन शब्ददोषत्वस्यो-
क्तनियमव्यभिचारादित्यर्थः । पूर्ववदिति । अनधिकार्थविवक्षायामधिकपदत्वं
दोषः । तदविवक्षायामयमर्थदोष इत्यर्थः । एवकारस्य योतकत्वानाधिकपदत्वमि-

१. ‘वक्राभ्मोजमिति । मृगयायां पिपासुं राजानं प्रति कवेरियमुक्तिः । हेऽवनि-
पते, ते तवान्तः स्वच्छे सत्त्वगुणप्रधान एव स्वच्छे निर्मले मानसेऽन्तःकरण एव मानसे-
सरसि सत्यभीक्षणं पुनःपुनरम्बुपानस्याभिलापः कथम् । भवतीति शेषः । जलधार-
तया तव पिपासानुचितेति भावः । अनौचित्यातिशयं प्रतिपादयितुमाह—वक्रेत्यादि । ते
इत्यग्रेतनमिहापि संबध्यते । तव वक्राभ्मोजं सरस्वती भारत्येव नदीविशेषः सदाधिवसति ।
ते तवाधरः शोणो रक्त एव शोणो नद एव । ते दक्षिणो दक्षिणदिग्वस्य एव वामेतरो वाङ्मु-
मुद्रया राजन्चिह्नभूतया सहित एव समुद्रो जलधिः । कीदृशः । काकुत्स्थस्य रामस्य वीर्य-
स्मृतेः करणे पटुः समर्थः । तद्वाहुसादृश्यात् । एवं समुद्रोऽपि बन्धनात्तथाभूतः । एता
वाहिन्यः सेना एव नदो भवतः पार्श्वक्षणमपि नैव मुञ्चन्ति । अत्र शोण एवत्यवधारणमनु-
चित्यम् । अन्यजलाशयव्यावृत्तेः पिपासानौचित्यातिशयप्रतिकूलत्वात्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

२. ‘इयामामिति । विद्धशालभजिकायां मृगाङ्कावलीविद्योगातुरस्य राजो विद्याधर-
मल्लदेवस्येवमुक्तिः । भो इत्याकाशे संबोधनम् । भो जना:, सान्द्रैर्वचैर्मधीणां कूचैकस्तू-
लिकाभिः । चूर्णैरिति महेशः । इयामां रात्रिं चन्द्रिकाधवलां इयामलिमानं इयामलता-
मानयत प्राप्यतेत्यर्थः । अथेति विकल्पे । मध्रमथवा तत्र वैद्यकादिशालं प्रयुज्य ।
तदुक्तौष्ठप्रयोगं कृत्वेत्यर्थः । तत्रमौष्ठमित्यन्ये । श्वेतानामुत्पलानां श्रियं शोभां हरत
नाशयत । ‘रुच’ इति पाठे दीप्तिम् । चन्द्रं च शिलापट्टके कृत्वा निधाय क्षणात्कणश-
श्रीण्यत । येनवेविधकरणेनाहं तस्या मृगाङ्कावल्या वक्रमुद्रया वदनरूपचिह्नेनाङ्किता दश

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापटके
येन दृष्टुमहं क्षमे दशादिशस्तद्रक्षमुद्राङ्किताः ॥'

अत्र ज्योत्स्नीसिति रात्रिविशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव इथाम्-
त्वात्त्राकाङ्क्षाविरहात् । इदमेवात्र दूषकतावीजम् । अन्यत्र विरोधादिकमपि
दुष्टिवीजं द्रष्टव्यम् । विशेषपूर्णयामकप्रकरणादिसर्वे त्वदोषत्वम् । सामान्यप-
रिवृत्तो यथा—

‘कलोलबेलितदृष्ट्यप्त्यरुपप्रहरै
रत्नान्यमूलि मकरालय मावमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
याच्चाप्रसारितकरः पुरुषेत्तमोऽपि ॥’

अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रखवचनं नोचितम् । कौस्तुभमात्रस्योषकार-
कत्वेनान्यावमानने निषेधायोगात् । ‘एकेन किं न भवतो विहितः स नाम’
इति पाठे तु भेदानवगमाद्विवक्षितमिर्वाहः । तदनिर्वाहादिकं च दूषकतावीजमिति
नित्य एवायम् ।

साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष हृत्यर्थः ।
निर्वेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्—

‘अर्थित्वे ग्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो प्रत्युत
दुष्टान्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्या कन्यया ।

स्पष्टाहुः । अन्यत्रेति । ‘संतानं कीर्तिमातुते’ इत्यादावसत्संताने कीर्तिजनकवि-
दिशो द्रुहं क्षमे समर्थो भवामि । भावनोपनीतं तन्मुखं दशसु दिष्टु पश्यतश्चन्द्रिकादि-
भिस्त्रीपकतया संतापकैः कियमाणं प्रतिवन्धमुक्तरीला तदपनयनेनापहरतेतर्थः । अत्र
ज्योत्स्नीरूपरात्रिविशेषस्य विवक्षितत्वादिशेषत एव ज्योत्स्नीमिलभिधातुसुचितम् । अन्यथा
विशेषस्य प्रतीतौ विलम्बापत्तेः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘कलोलेति । हे मकराणामालय सुमुद्र, कलोलैस्तरङ्गेवितानां चालितानां दृष्टदां पापा-
णानां पर्यैः कठोरैः प्रहारैरमूलि स्वाधितानि रत्नानि मावमंस्थाः मावज्ञासीः । कुत इलपेक्षा-
यामाह—किमिति । भवतः कौस्तुभाख्येन रत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽपि याज्ञार्थं प्रसारितः
करो देन तथाभूतः किं नाम न विहितः । अपि तु विहित एवेतर्थः तथा चैकेन रत्नेनवंवि-
धोत्सर्वलभान्देषामपि रत्नानामवमाननं नोचितमित्यर्थो विवक्षितः । स च कौस्तुभेनेति
विशेषतोऽभिधाने न निर्वहिते । कौस्तुभसोपकारकत्वेऽप्यत्यरत्नासामान्यावमाननिवे-
धायोगात् । कौस्तुभस्य रत्नासामान्यान्तर्गतवेनाप्रतीतेः । ‘एकेन किं न’ इति पाठे तु
तथाप्रतीतेर्न दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘अर्थित्व इति । सीताप्रातौ निराशस
रावणदूतस्य शौचक्षलस्येवमुक्तिः । अर्थित्वे मत्येषणाद्याचक्त्वे प्रकटीकृतेऽपि प्रभो रावणस्स
फलप्राप्तिः सीतालाभो नास्ति । प्रत्युत विपरीतं दुष्यन् सुकेतुताडकदिवधेन द्रोहकारी
विरुद्धं चरितं यज्ञादिरक्षणरूपं वस्य तथाभूतो दाशविषया प्रार्थ्यमानया कल्पया

उत्कर्षं च परस्य मानवशसोर्विश्वं सनं चात्मनः

खीरं च जगत्पतिर्दशसुखो देवः कथं मृष्यते ॥'

अत्र खीरत्वमिलस्यार्थं उपेक्षितुमिलस्यार्थमाकाङ्क्षति । अन्यथा कथं मृष्यते इत्यनेनामवर्थकेनान्वयप्रसङ्गः । नहि खीरत्व एवामर्थः किं तु तदुपेक्षावाम् । न च परस्येत्येतदन्तर्भाव्यं तदन्वयोऽस्तिवति वाच्यम् । तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । न चाभवन्मतयोगसात्र सत्त्वात् । परं तु विवक्षित एवार्थः साकाङ्क्षत्वया हुष्टः । अत एव न न्यूनपद्वत्वान्तर्भावः । दूषकताबीजं चाभिधानापर्यवसानम् । अतो नित्य एवायम् । कश्चित्तु—‘खीरत्वस्य कथं मृष्यते इत्यनेनाकाङ्क्षा । तदन्वयश्च परस्येत्यन्तर्भाव्यं संभवति । तच जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षमिति दूषणार्थः । अन्वयप्रयोजकरूपवरयोनोपस्थितत्वे सत्यपर्यवसितार्थान्वयत्वं च लक्षणमतोऽभवन्मतयोगाङ्गेदः । तत्राच्यवप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । ‘समासपुनराते विशेषणस्यापर्यवसानमिह तु विशेष्यस्येति ततो भेदः’ इत्याह । तदृत्तिविरोधादिग्रस्तम् ।

अपदयुक्तः अपदेऽस्थाने युक्तः । यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्धप्रतीतिः । उदाहरणम्—

‘आज्ञा शक्तिशिलामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या तुरी ।
उत्पत्तिर्द्विहिणान्वये च तदहो नेत्रवरो लभ्यते
स्याच्चेष न रावणः क तु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥’

रोध इत्यर्थः । वृत्तिविरोधादीति । उपेक्षितुमिलस्याकाङ्क्षतीति वृत्तिप्रन्थादुपेक्षितुमिलनेनानुपातेनैव साकाङ्क्षतायाः प्रतीतेस्तद्विरोध इत्यर्थः । साकाङ्क्ष इत्यक्षरानार्ज-

सीतया युक्तः संयुक्तः । दद्यारथिरिति पितृसंबन्धोत्कृतैन स्वतः स्वात्मभावादपकर्ष-सूचनम् । स्वप्रार्थितं स्वयं न लब्धं किं तु शब्देणति वैपरीत्यम् । परस्य शत्रोरुक्तवै-मात्लत्वश्च मानवशसोर्विश्वं सनं अंशं खीरं च सीतार्थं जगतां पतिर्दशसुखो देवः कथं मृष्यते क्षमते । न कथंचिदपीत्यर्थः । अत्र खीरत्वमर्पयोगेन खीरत्वमुपेक्षितुमिलर्थ-साकाङ्क्षम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१०. ‘आज्ञेति । वीरचरिते । सन्त्येव वहवो गुणास्तथापि वलवनेको दोषस्तानपवदती-स्तुपकर्त्य रावणदूतं प्रति जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्येयमुक्तिः । यस्य रावणस्याज्ञा शक्तिसेन्द्रस्य शिखामणेः प्रणयिनी प्रिया । शिरोधार्थेति धावत् । प्रणयिलेन रूपणाद्यांप-लोरविच्छेदसूचनम् । शास्त्राण्येव नवं चक्षुः । शास्त्रदृष्ट्यैवाचरणात् । बुद्धवचनैकवच-नाम्यां सर्वशास्त्रविषयकशानसूचनम् । नवत्वेनाभान्तर्त्वं सूच्यते । भूतपतौ सकलप्राणि-नामीश्वरे पिनाकिनि हरे भक्तिः । लङ्घेति प्रसिद्धा दिव्या तुरी पदं निवासस्थानम् । द्विहिणस्य ब्रह्मणोऽन्वये कुले चोत्पत्तिर्जन्म । तत्सादहो आश्रवयमीद्युक्तगुणगणयुक्तो वरो न लभ्यते । दुर्लभं इत्यर्थः । एष रावणः रावयति पीडजनेनाक्रन्दयति लोकानिति

अत्र जगदाकन्दनदायित्वादिना रावणस्य स्याच्चेदेष न रावण इत्यत्र क तु पुनरिल्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्थतीति दुष्टम् । उत्पत्तिर्द्विहिणान्वये चेत्यत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितासिद्धिरेवेत्यपद-स्थपदवदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविसङ्घान्तर्भावः । स्थानविशेषयोगमन-पेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेः । दुष्टिवीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो नित्य एवायम् । के-चित्तु—अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते—“अपदमुक्तः पदे स्याने योऽमुक्तः । ‘आज्ञा शक्त—’ इत्यादौ च स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कान्ति-रनुभवसिद्धा । ‘जीवत्यहो रावणः’ इतिवत् । सोऽयमर्थोऽन्न चेत्र त्यज्यते क तु पुनरिल्यादिना विस्तार्यते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्च्रमत्कारं नावह-तीत्यनुभवसिद्धम्” इति ।

सहचरभिन्नः समभिव्याहृतविजातीयः । वैजात्यं चोर्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम् ।
उदाहरणम्—

‘श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निन्मगा ।

निशा शशाङ्केन धृतिः समधिना नयेन चालंकियते नरेन्द्रता ॥’

अत्र श्रुतबुद्धादिभ्य उक्तैभ्यः समभिव्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजाती-यत्वमुभयोरुपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा प्रतीयत इति दूषकताबीजम् । निलश्च-यम् ।

प्रकाशितविसङ्घः । प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन सः । सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

वर्णार्थः । विवक्षितासिद्धिरेवेति । तदाहि उत्पत्तिर्द्विहिणान्वये चेत्यन्ताः सर्वे गुणा न सर्वत्र । यद्यसौ रावणस्तद्वान्भवेदति चासौ तादशोऽन्यलु नेत्रेण इत्यर्थपर्यन्व-साने विवक्षितस्य रावणस्याज्यस्यासिद्धिरेव न त्वापाततोऽपि सिद्धिरित्यर्थः ।

तथाभूतश्चेत्र स्याच्चतदा क तु पुनः सर्वत्र जने सर्वे पूर्वोक्ता गुणाः । न कापि । किं तु रावण एव सर्वगुणशालितयोक्तृष्टः स्यात् । जगदाकन्दनदायित्वेन तु बलवता दोषे-सायमनुपादेय इति भावः । अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यत्रैव काव्यार्थसमाप्तिरचिता । क तु पुनरिल्यादिविस्तारणे तु मध्यप्रवेशेन स्याच्चेदेष न रावण इत्यर्थोऽलक्षितप्रायतया न चमत्कारविश्रान्तिसानतां लभत इत्यनुभवैकसाक्षिकमिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ॥

१. ‘श्रुतेन शास्त्रवर्णेन बुद्धिरलंकियत इत्याथन्वयः । व्यसनेन द्यूतादिना । निन्मगा नदी । धृतिर्व्यर्थम् । समधिना योगेन धर्मचिन्तया वा । नयेन नीत्या । शेषं स्पष्टार्थम् । अत्र श्वादिपूर्कृष्टतया सहचरेषु निकृष्टतया तद्विनयोर्व्यसनमूर्खतयोरुपा-दानमनुचितम् । प्रायपाठ(?)यायेन तयोरप्युपादेयत्वप्रतीतिप्रसङ्गादिति ।’ इत्युदाह-रणचन्द्रिका ॥

‘लङ्घं रागावृताङ्गथा सुट्टमिह यथैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्विदुमिव गतेत्यम्बुद्धिं यस्य कीर्तिः ॥’

अत्र विदितं तेऽस्तिवति वाक्यस्यार्थे लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धं प्रकाश-
ति । इदमेव दूषकतावीजमिति नियदोषोऽयम् ।

विध्ययुक्तः । अयुक्तविधिरित्यर्थः । अयुक्तत्वं च विधेरविधेयस्यैव विधेयत्वेन
वा अयुक्तक्रमतया वा । तत्राद्यो यथा—

‘प्रेयत्परिवोधितस्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं मुवनमत्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाद दोःशालिना-
मपैति रिपुक्राननातिगुरुरद्य भारो मुवः ॥’

अत्र पाण्डवभयेनाद्यावधि तत्र निद्रा नाभूदेव । अद्य तु मया शमितेषु तेषु
निःशङ्कतया निद्राणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति विधिर्युक्तो न तु शेष इति शयनस्य । अविमृष्टविधेयांशे
हु युक्तस्यैव विधिः । परं त्वदिवमर्शमात्रम् । अत्र त्वप्रयुक्तस्यैव विधिरिति
भेदः । विवक्षितानिर्बाहोऽन्न दुष्टिवीजम् । द्वितीयो यथा—

विरुद्धं प्रकाशयतीति । राजस्तुतिविरोधिनमित्यर्थः । तथा चेति । शयितः
प्रयत्नेन बोध्यत इति प्रयत्नबोधनं हि शयनातिशयव्यञ्जकतया प्राधान्येन बोधनी-
यमिति तस्यैव विधेयत्वं युक्तं शयनविशिष्टस्य तस्य वा न तु शयनमात्रस्य ।

१. ‘लङ्घमिति । व्याख्यातपूर्वः । अत्र विदितं तेऽस्तिवत्यनेन लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति
विरुद्धार्थप्रकाशः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘प्रयत्ने वेणीसंवरणे द्रोणवधकुपितस्य
शश्त्रप्रति प्रतिकर्तुमिच्छोरथत्थाशो दुर्योधनं प्रत्याशासनोक्तिरवम् ।’ हे राजन्, अद्य त्वं
निशां व्याप्य शेषे निद्रास्यसीति संवन्धः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्वेन निर्देशः ।
कीदृशः । स्तुतिभिः प्रयत्नेन परिबोधितः । तथा निद्रास्यसि यथैवं प्रतिबोधनीय इत्यर्थः ।
अद्य मुवनमकेशवं श्रीकृष्णरहितमपाण्डवं पाण्डवैश्व रहितं निर्गताः सोमकाः पाद्राला
यसात्तथाभूतं च । यतः करोमीति शेषः । अद्य दोःशालिनां बाहुशालिनां क्षवियाणा-
मियं रणकथा सङ्गामवार्ता परिसमाप्यते । दूरतस्तु सङ्गामः । अद्य मुवः पृथिव्या भारोऽपै-
त्वपगच्छन् । कीदृशः । रिपुरुपेण काननेन वनेनातिगुरुर्मीरायानित्यर्थः । कालान्तरक-
र्त्यव्यसंभावनायाः सर्वथैव निरासाय प्रतिपादमयेत्युक्तिः । अत्र तथा निद्रास्यसि यथैवं
परिबोध्यसे इति प्रतिबोधन एव विधेयत्वविश्वानिर्बुक्ता न शेषे इति शयने इत्युक्त-
विष्टित्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘वाताहारतया जगद्विधधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीवत्रतैर्बहिभिः ।

तेऽपि कूरचमूर्च्छर्मवसनैर्नीताः क्षथं लुब्धकै-
दम्भस्य स्फुरितं विद्वपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥’

मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क-
मेण विधिर्युक्तः । लोकप्रसिद्धकमलद्वनेन श्रोतुरुद्गेगोऽत्र दुष्टिवीजमिति निष्पो-
डयम् ।

अनुवादायुक्तः अयुक्तोऽनुवादः । अयुक्तत्वं चात्र विध्यननुग्रहत्वम् । यथा—

‘अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण
सरकीडावीडाशमन विरहिप्राणदमन ।

सरोहंसोत्तंस ग्रचलदल नीलोत्पल सखे

सखेदोऽहं मोहं शुश्रय कथय केन्दुवदना ॥’

अत्र विरहिप्राणदमनेत्यनुवादः । कथय केन्दुवदनेति विधिविरुद्धः । तदेव
च दूषक्तवादीजमिति निष्पदोयम् ।

वोधितः शेष इति विरोधावेति भावः । लोकप्रसिद्धस्योत्तरो-
त्तरतीव्रकमस्य लागमात्रम् । न त्वत्र लौकिकमेण विरोधः ‘तुरंगं मातङ्गं वा—’
इतिवदस्तीति दुष्कमाद्वेदो ध्वनितः । ताटङ्कत्वादिजातिपुरस्कारेणेत्यर्थः । आदिना

१. ‘वातेति । विषधैः सपैर्वाताहारतया जगदाश्वास्य एतेऽविधिर्मिष्ठास्तपस्त्रिन इति
विश्वासयुक्तं कृत्वा तिःशेषितं भक्षितम् । ते पुनरविषधरा अन्नसंवन्धितोयकणिकैव तीव्रं
ज्रातं येषां तथाभूतैः । भेदजलविन्दुमात्राहैरित्यर्थः । वर्हिभिर्मयौर्यस्ताः । तेऽपि मत्तूराः
क्रूरं कठिनस्पर्शं चमूरोश्चित्रमृगस्य चर्मवं वसनं येषां तथाविधैर्तुर्ज्ञवैर्याहैः क्षथं नीताः ।
इत्येवं दम्भस्य शाष्ट्रेण धर्माचरणस्य स्फुरितं चेष्टितं विद्वपि वाताशनादिवत्रं सर्पाद्य-
जंगदादिभक्षणाय कृतमिति जानवपि जाल्मो मूर्खो जनो गुणानीहते । दाम्भिकोविति
शेषः । ईहते संभावयतीत्यर्थः । ‘जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्’ इत्यमरः । अत्र दम्भचे-
ष्टाया विधेयत्वेन विवक्षितत्वाजगत्विःशेषियुं वाताहारः कृतस्तान्यसितुमन्नकणिकात्रं
कृतं तान्क्षयं नेतुं चर्मवसनं कृतमिलेवं व्युत्कमेणाभिधातुं युक्तम् । इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अरे इति । विरहिणः पुरुरवस इयमुक्तिः । अरे है सखे नीलोत्पल,
अहं सखेदः खेदसहितोऽसि अत इन्दुवदना उर्वशी कैति कथय मोहं शुश्रय शिथिलं
कुर्विति संबन्धः । कीदृशा । रामाणां हस्तस्याभरणालंकारभूत । अनेन परिचयाद्वा-
र्ताभिश्चित्वं ध्वन्यते । भसलानां भ्रमराणां श्रेष्ठाः शरण गृहभूत । सरकीडायां या
त्रीडा तच्छमन उद्दीपनतया तदपनायक । विरहिप्राणानां दमन संत्रासक । सरोहंसस्य
सरःश्रेष्ठस्योत्तंस भूषण । प्रचलानि मन्दमालेन चञ्चलानि दलानि यस्य तथाभूतेत्यर्थः ।
निलोभे चृपौ हंसः’ इति विश्वः । अत्र विरहिणः स्वस्य मोहश्यनविश्वै विरहिप्राण-
दमनेत्यनुवादो विरुद्धत्वादयुक्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

त्यक्तपुनःस्मीकृतः पूर्वे त्यक्तोऽनन्तरं पुनः स्मीकृत उपात्तः । तस्मिन्देव वाक्यार्थे विशेषणान्तरोपादाने समाप्तुनरात्मम् । अत्र त्वन्य एव वाक्यार्थं इति ततो मेदः ।

उदाहरणम्—‘लश्च रागावृताङ्ग्या’ इति ।

अत्र विदितं तेऽस्त्वत्युपसंहृतो राजदोषस्तेनास्मि दत्ता भूत्येभ्य इत्यैताचता पुनरूपात्तः । स चाप्रयोजकः । उत्प्रेक्षाया उपसंहृतेनैव निर्वाहात् । श्रीनियोगादिकं त्वदुद्धर्मेव । अन्यथा वाक्यैकवाक्यतोच्छेदपत्तेः । दूषकताबीजं त्वप्रयोजकत्वं सहदयैरस्याधानं वा । लोकेऽपि हि त्यक्तस्य भक्ष्यादेः पुनरूपादानं वैरस्यमावहति । नित्यश्चायम् ।

अक्षीलो व्रीडादिसमर्पकोऽर्थः । यथा—

‘द्वयतस्य परं हन्तुं स्तव्यस्य विवरैपिणः ।

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुक्तिः ॥’

शब्दान्तरेणाप्युपादीयमानोऽयमर्थः उंग्यञ्चनादिसाधारण्येन प्रतीतेव्रीडादायी ।

ननूदाहरणेषुक्षेषु किमुदाहृता एव दोषाः । तथा सत्यन्यलक्षणानां तेषु दर्शनादतिव्यासिः । अथ तत्र दोषान्तराण्यपि तर्हि किमिति न प्रकाशितानीति चेत्, अग्रकृतत्वादिति ।

अथैर्पां यथायथमदोषत्वे प्रतिपादयितव्येऽर्थदोषाणां संनिधानात्प्रथममर्थदोषस्यैव तत्प्रतिपादयति—

कर्णावितंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिवोधार्थ

अवतंसादिपदैर्जायादिपुरस्कारेण कर्णभरणादीन्येवोच्यन्त इत्यर्थप्राप्तौ कर्ण-पदादीनां यद्यप्युपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा युज्यते तथापि क्वचित्कर्णेऽवतंस इत्यादि व्युत्पत्या क्वचिल्लक्षणादिना च कर्णस्थित्यादिरूपस्याविकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तेरदोषत्वम् । यथा—

‘अस्याः कर्णावर्तसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तशैव शोभते ऽत्यर्थमस्या श्रवणकुण्डलम् ॥’

अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदोपादानेनावगम्यते । तदवगत्या किं

१. ‘हन्तुमेव प्रवृत्तस्य’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाध्वरः पाठः । ‘हन्तुमिति । हननं हिंसा सुरतोचितप्रहारश्च । स्तव्यत्वमनग्रता दृढत्वं च । विवरं परदूषणं खीणां वराङ्गं च । पातोऽपकर्णो धातुपातजनितसंकोचश्च । उत्तरात्स्तकपर्णो धातुप्रत्यागमादृढता च । अत्र स्पष्टमशीलत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. ‘अस्या इति । स्पष्टम् । अत्रावतंसादिपदे-नैव कर्णभरणोक्तावपि कर्णपदस्य कर्णस्थितिव्यञ्जकतया न पुनरक्षत्वादि दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

प्रयोजनमिति चेत्, वर्णनीयोऽकर्षः । कथमिति चेत्, न स्वरूपतोऽस्य विभूष-
णजेत्वम्, किं तु तत्कर्णावस्थित्येति पर्यवसानात् । एवं श्रवणकुण्डलपदेऽप्य-
द्यम् । न केवलं कर्णश्रवणपदयोरेवायं महिमा, किं त्वन्येषामपि । यथा—

‘अपूर्वमधुरामोदप्रसादितदिशस्तः ।

आयुर्मुर्द्धमुखराः शिरशेखरशालिनः ॥

अत्र शिरःपदादाने शेखरस्याम्यमात्रं लभ्यते, न तु तदलंकृतत्वम् । तथा च
तत्प्रतीतेरदोषत्वम् ।

‘विदीर्णिभिसुखारातिकराले संयुगान्तरे ।

धनुर्ज्यकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फूर्जितं तव ॥’

अत्र धनुःशब्दो ज्यया आरूढत्वप्रतिपादनाय । तच्च किणस्य ग्रहारकृतत्व-
प्रतिपत्तये । यत्र त्वारुढत्वं तत्प्रतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःशब्दो-
पादानमपि । यथा—

‘ज्याबन्धनिःस्पन्दमुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्षपरम्परेण ।

करागृहे निर्जितवासवेन लङ्कश्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥’

इत्यत्र ।

‘प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥’

अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भशक्तव्येऽपि न मुक्ताशब्दवैयथर्यम् । अन्यरता-
मिश्रत्वप्रतिपादनेनोत्प्रेक्षायामुपयोगात् ।

१. ‘अपूर्वेति । अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो हृद्यो य आमोदो गन्धपुष्पादिपरिमलस्तेनामो-
दिता दिशो वैस्तथाभूताः भूजैर्मुखराः शिरसि शेखरशालिनः किरीटशेभिनः पुरुषा
आययुरित्यन्वयः । ‘मदिरामोद—’ इति पाठे परिपीताया मदिराया आमोदः । अत्रापि
शिरःशेखरति पूर्ववत् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २०. ‘विदीर्णेति । हे राजन्, संयु-
गान्तरे रणमध्ये तव दोष्णा हस्तेन विस्फूर्जितमित्यन्वयः । कीदृशे । विदीर्णेविक्षतैर-
भिसुखरातिभिः शब्दिभिः कराले व्यासे भीषणे वा । किंभूतेन दोष्णा । धनुर्ज्यायाः
किणः प्ररूढत्रयविद्धं तदेव चिह्नं यस्य तथाभूतेनेवर्थः । अत्र धनुरारूढता भ्रतीयते
धनुःपदेन । सा च किणस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३०. ‘ज्या-
बन्धेति । यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य कारगृहे बन्धनागारे निर्जितन्द्रेणापि लङ्कश्वरेण
रावणेनप्रसादात्प्रसादपर्यन्तं थितमिति संबन्धः । कीदृशेन । ज्यया मौर्यां यो बन्ध-
स्तेन निःस्पन्दौ निश्चेष्टै मुजौ यस्य तथाभूतेन । तथा विशेषतो निःश्वसन्ती वक्त्रपरम्परा
यस्य तथाभूतेनेवर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रयोजनाभावाद्बन्धुःपदानुपादानम् ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका ४०. ‘प्राणेश्वरेति । स्तनद्वयं कर्तुं प्राणेश्वरस्य दयितस्य परिष्वङ्गालिङ्गेन या विभ्र-
मस्य विलासस्य प्रतिपत्त्वस्ताभिरूपलक्षितं लसता स्फुरता मुक्ताहारेण हसतीवेत्यन्वयः ।
मुक्ताहार एव हास इत्यर्थः । ‘हारे मुक्तावलौ’ इति विश्वः । अत्रापि रत्नान्तरामिश्र-
त्वबोधनाय मुक्तापदप्रयोगः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘सौन्दर्यसंपत्ताहरणं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।
षट्पदान्पुष्पमालेव कं नाकर्षति सा सखे ॥’

मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव त्वजि शक्तस्थापि न पुष्पपदमपुष्टार्थम् । लक्षणयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् । अयमेव करिवृहितन्यथाः । ततु मालाशब्दस्य पुष्पस्यञ्जात्रशक्तव्यमित्यस्म्यक । रत्नमालेत्यादि प्रयोगदर्शनादिति चेत्, न । निरूपपदस्य तस्य तथात्वात् ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

महाकविप्रयुक्तेष्वेवं समाधानम् । न तु स्वेच्छाया कर्णावतं सादिपदवज्ज्वनकाङ्गादि करिकलभवदुद्धकरभादि वा प्रयोक्तव्यम् । वामनस्तु—“अपुष्टसापि तत्रोपादानमुचितं यत्र तद्विशिष्यते । अन्यथा कुतस्तद्विशेषणान्वयः स्यात् । यथा—‘जगाद् विशदां वाचं मधुराक्षरशालिनीम्’ इत्यादौ । अत्र हि वाचमित्यनुपादाने मधुरस्वादितद्विशेषणयोगः क्र प्रत्येतव्यः” इत्याह । तत्र युक्तमुदाहृतम् । विशदं जगादेत्यादि क्रियाविशेषणत्वेनैव समीहितसिङ्गेः । तस्माद्यत्र न क्रियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयम् । यथा—

‘चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि स्फुटम् ।
पादाभ्यां दूरमध्वानं ब्रजब्रपि न चिद्यते ॥’ इति ।

अत्र हि चरणत्रेत्यादि पदविशेषणं न क्रियाविशेषणार्हमिति प्रकाशक्तत् । तदपि न युक्तमुदाहृतमिति वयम् । कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः । तस्मान्मदीयं पदमुदाहरणीयम् । यथा—

‘निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती ।
न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्तिं कंचित्पत्तिः प्रभावम् ॥’

अत्र निर्वातपद्मोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरिति चेत्सत्यम् ।

कर्णाभरणत्वोपाधिना वेत्यर्थः । तत्रादपक्षे कर्णाभरणत्वमर्थत्रासमन्ये तु पुनरुक्ततेल्यर्थः । निर्वातेति । वातसंबन्धरहितं यत्पद्मं तस्योदरं मध्यं तत्सदशाभ्याम् । निमेषरहिताभ्यामिति यावत् । मनोभवेऽपीति । एवंविधकामिनीरूपनिजकार्य-

१. ‘सौन्दर्येति । हे सखे, सा वनिता कान्पुष्पशालाकर्षति न वशीकरोति । कान्क्षेव । षट्पदान्पुष्पमालेव । सा का । यस्या: सौन्दर्यसंपत्तारुण्यं च । अस्तीति शेषः । ते तेऽनुभूता नानाविधा विभ्रमा विलासाः सन्तीत्यर्थः । अत्र निरूपपदान्मालाशब्देव पुष्पस्तप्रतीतेः पुष्पपदमुक्तपुष्पत्वे संक्रमितवाच्यम् । एवमेव करिवृहितादिव्यपि वोद्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २०. ‘चरणत्रेति । चरणत्रमुपानन्त् । तत्कृतपरित्राणरहिताभ्यामित्यर्थः । अत्र चरणत्रेति विशेषणबोधनाय पादाभ्यामित्यसोपादानाचापुष्टार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. अयं शोकस्तदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः ।

परं त्वक्षिपदोपादानमपेक्षैव । किं च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हति
यथा मधुरत्वचरणत्रपरित्राणरहितत्वे ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरुदृष्टा

यथा—

‘चन्द्रं गता पद्मगुणात् भुज्ञे पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिस्त्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥’

रात्रौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः । दिवा च पद्माश्रिता-
याश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभवं कारणम् । ते चातिप्रसिद्धे रेवावगम्येते
इति न तदुपादानपेक्षेत्यदोषः ।

अथ पदादिदोपाणामप्यदोपत्वं क्वचिदित्याह—

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

प्रतिपादितदूषक्ताबीजाभावात् तत्र वैरस्याभावस्यानुभविक्वेन तदितिरि-
क्तस्थल एव दोषत्वव्यवस्थितेवा । यथा—

‘सूर्यगच्छुपमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥

अत्राद्राक्षं गोसुत्रामपदानि श्रुतिकद्युतसंस्कृतप्रयुक्तानि । अनुकरणे चैषाम-
दोषत्वबीजं प्रतिपादितम् । तद्वदन्यत्राप्यूद्यम् ।

चक्षुप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहित्वा दोषस्यापि क्वचिद्वैष्टवाभावमात्रं
क्वचित्तु भाक्तो गुणव्यवहरोऽपीत्याह—

वक्त्राद्यौचित्यवशादोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचित्वौभौ॥११॥

नोभौ न गुणो न दोषश्च । तत्र स्वैर्याकरणत्वं प्रतिपादियैषौ वक्त्रे

साधनसंपत्तेरिति भावः । वीजं प्रतिपादितमिति । प्रथमे स्वायत्तत्वाभावः,
द्वितीयेऽर्थाचिवक्षा, तृतीये कविसमयलङ्घनस्यानुकारिण्यप्रसक्तेरित्येतद्वैष्टप्रतिपादानाव-
सरे प्रतिपादितम् । इहापि वैरस्याभावरूपमयुक्तमित्यर्थः । प्रतिपाद्यपदेनार्थो

१. ‘चन्द्रमिति । कुमारसंभवे पद्ममिदम् । लक्ष्मीश्चन्द्रगता सती पद्मगुणान्सौ-
रभ्यादीन् भुज्ञे । तत्संपृक्ता न भवतीत्यर्थः । रात्रौ पद्मस्य संकुचितत्वात् । पद्माश्रिता
दिवा विकसत्कमला श्रिता सती चान्द्रमसीमभिस्त्यां शोभां न भुज्ञे इत्यनुषङ्गः । अत्र
चन्द्रस्य निष्प्रभवं हेतुः । उमामुखं तु प्रतिपद्य प्राप्य अत एव लोला चपलाक्षी लक्ष्मीद्वि-
संश्रयां चन्द्रपद्मोस्याश्रितां प्रीतिमवाप । तस्योभयगतगुणाश्रयत्वादिति भावः । अत
हेतोः प्रसिद्धत्वात् पूर्वार्थे निर्हेतुव्यदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘मृगेति । मृगच-
मुखं मृगनेत्राम् । गवीत्यपश्चाद्वानुकरणम् । सुत्रामाणमिन्द्रम् । अत्र परोक्तानुकरणाच्छु-
तिकद्युतसंस्कृतप्रयुक्तत्वानामदोषता ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कष्टत्वं गुणः । प्रतिपाद्यस्य ततोऽतिशयेन प्रतीतेः । दोषत्वाभावशोपपादित
पुच् । यथा—

‘दीर्घीइवेवीइसमः कश्चिद्गुणवृद्धोरभाजनम् ।

किप्पत्यनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥

वैयाकरणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् । तद्भावनाभावितस्य तद्व्यवणेन
प्रीत्युपचयात् । यथा—

‘येदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।

उपाध्यायं तदासार्थं समस्प्राक्षं च संमदम् ॥’

ओजस्तिनि रौद्रादिरसे व्यङ्गये च तस्य गुणत्वम् । कठिणनशब्दस्य तद्यज्ञ-
क्त्वात् । तत्र बीभत्से यथा—

‘अैत्रप्रोत्वृहृष्टपालनलक्ष्मूरकणत्कङ्कण-

प्रायप्रेह्नितभूरिभूषणरवैराघोपयन्त्यस्वरम् ।

पीतच्छर्दितरक्कर्दमधनप्रागभारघोरोल्लस-

व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्देवोद्धतं धावति ॥’

वोधनीयजनशोच्यते । प्रतिपाद्यस्य वैयाकरणत्वस्य । उपपादित एवेति । श्रोतु-
रतुद्गादिति तदवसरे उक्त इलर्थः । दीर्घीडिति । एतद्भुद्ग्रयसमः कश्चित्तव शत्रु-
रिति राजानं प्रत्यक्षिः । साम्यमाह—गुणेति । ‘दीर्घीवेवीटाम्’ इति निषेधात् ।

१. ‘दीर्घीडिति । कश्चिन्मन्दभारयो दीर्घीइ वेवीइ इति धातुद्यसदृशः । गुणे
वैर्यादिः वृद्धिः सद्विद्यतयोर्गुणवृद्धोरभाजनमाश्रयः । धातुपक्षे गुणः ‘अदेहुणः’ इति
परिभाषितः । वृद्धिः ‘वृद्धिरादैन्’ इति परिभाषिता । तयोरभाजनम् । ‘दीर्घीवेवीटाम्’
इति सत्रेण निषेधात् । तथा कश्चित्किप्पत्ययेन निभस्तुत्र्यः । यत्र यस्मिन्दैवहतके पुरुषे
किप्पत्यये च संनिहिते सति ते गुणवृद्धी न भवतः । ‘क्षुति च’ इति निषेधात् । अत्र
वक्तुवैयाकरणत्वात्कष्टत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘यदेति । पद-
विद्यायां व्याकरणशास्त्रे विशारदं निपुणं त्वामहं यदाद्राक्षं इष्टवास्तदा स्वस्योपाध्यायं
गुरुसमार्थं सादृश्यात्स्युतवान् । संमदं हर्षं च सम्बगस्प्राक्षं स्युतवान् । प्राप्तवानिलर्थः ।
अत्र वैयाकरणस्य संबोध्यत्वाद्गुणत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘अत्रेति । अत्र प्रकृता
ताडका देवोद्धतं यथा स्यात्तथा धावतीत्यन्वयः । कीदृशी । अन्त्रैः प्रोतानि अथितानि
वृद्धन्ति महान्ति यानि कपालानि शिरोसीनि नलक्षानि जड्हासीनि च तान्येव कूरं वशा
स्यात्तथा कणन्ति कङ्कणानि तत्प्रायाणि तद्वृलानि ब्रेह्मितानि चञ्चलानि यानि भूषणानि
व्येयाङ्गदादीनि तेषां रवैः शब्देष्वरभाकाशमाधोपयन्ती प्रतिष्वनिव्यासं कुर्वती । तथा पूर्वं
पीतं पुनश्छर्दितं वान्तं रक्षमेव कर्दमः पङ्कस्तेन धनो व्यासो यः प्राप्तभार उत्तरकाम्यस्तत्र
घोरं यथा स्यात्तथोल्लसन्तौ नृत्यन्तौ व्यालोलौ चपलौ यौ स्तनौ तथोर्मारेण भैरवं भीषणं
वपुर्यस्यास्तथाभूता । ‘प्राप्तार’ इति पाठे प्राप्तारो निरन्तरक्षरणम् । सेक इति कश्चित् । तेन
घोराविति स्तनविशेषणम् । अत्र बीभत्सरसस्य व्यङ्गयत्वात्कष्टत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

ओजस्त्विनि सिंहादौ चाच्चेऽपि तस्य गुणत्वम् । यतो मसृणशब्दप्रयोगेनोर्जिं-
तोऽप्यथैर्मृदुवस्त्रासते । ऊर्जितशब्दप्रयोगे त्वौर्जित्येन । उदाहरणम्—

‘मातङ्गः किमु वलिगैतः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकः
सारङ्गः महिषा मदं व्रजथ किं शूच्येषु शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्धटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुधानिनि हुङ्कते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥’

अत्र सिंहो चाच्चः । प्रकरणविशेषे च गुणत्वम् । वक्तुवैयाकरत्वाद्यभावेऽपि
कोपादिप्रस्तावे च तदनुगुणत्वात् । तथा—

‘रैक्षाशोक क्षशोदरी कु गता त्वक्त्वानुरक्तं जनं
नो इष्टेति सुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानपद्मद्वयासंबद्धदृष्टच्छद-
स्तप्यादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्भूमोऽयं कुतः ॥’

अत्र मिथ्याशिरोवधूनेन कोपग्रकरणे । न चास्य व्यङ्ग्य एव प्रवेशः ।
कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम् । वक्त्राद्यतिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यप-
दोपादानाद्वोवलीवर्द्धन्यायात् दोपत्वाभावश्चेतेषु गुणत्वप्राप्तेः स्फुट एव । क्र-
चित्पुनर्न दोषत्वं न वा गुणत्वं यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्याद्यौचित्यम् । अथ

१. ‘मातङ्गा इति । हे मातङ्गा गजाः, वलिगैर्वृद्धितैः किमु । प्रयोगनिमिति शेषः । हे
जम्बुकाः श्यालाः, अफलैराडम्बरैः किम् । हे सारङ्गः मृगास्तथा महिषाः, मदं गर्व किं
किमर्थं व्रजथ शूच्येषु बलवद्रहितेषु स्थानेषु के न शूरा । अपि तु सर्वेऽपीयर्थः । तथा च
शूरत्वस्यापनार्थमपि नैतदुचितमिति भावः । किं तदिं सार्थकं तत्राह—कोपेत्यादि । कोप-
स्यादोपेन परिपाद्या समुद्धटा उत्कटा उच्छ्रिता सटाकोटिः केसराग्रं यस्य तथा भूतस्येभारेः
सिंहस्य पुरोड्ये सिथोरिव ध्वानिनि ध्वानिशालिनि हुङ्कते स्फुरति सति यद्गर्जितं तद्गर्जितम् ।
सार्थकमित्यर्थः । द्वितीयगर्जितपदस्य सार्थकत्वविशिष्टलाक्षणिकत्वात् । सफलगर्जितत्वरूपा-
र्थान्तरसंक्रमितवाच्यौचित्यात्तदभिधाने कष्टत्वं गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिका २. रक्षेति ।
सिंहरूपवाच्यौचित्यात्तदभिधाने कष्टत्वं गुणः । हे रक्षवर्णाशोक, क्षेषादनुरक्तानामशोको यस्मा-
त्तथाभूत, अनुरक्तं जनं मद्भूष्य त्वक्त्वा क्षशोदरी कु गते त्वन्यः । वातचालितां तद-
अशाखां दृष्टा पुनराह—नो इष्टेतीति । इतीत्यनन्तरं सूचयितुमिति शेषः । वातेनाधूतं
कण्पितं द्विरो सुधैव । दृष्टैव । मिथ्येति यावद् । किं कुतश्चालयसि । पवनावधूतस्यैव
शिरसः कोषादातव्याधिकम्पितत्वेनाक्षिः । मिथ्यात्वं समर्थयति—उत्कण्ठेत्यादिना । तस्या
क्षशोदर्याः पादादहति पादाधातमन्तरेण विना भवतोऽयं दृश्यमानः पुष्पोद्भूमः कुतः कसा-
द्देतोः । स्यादिति शेषः । कीदृशः पुष्पोद्भूमः । उत्कण्ठया धटमानानां मिलितानां षट्-
पदानां या धटा समूहस्तस्य संघटेन मिलिदसंवन्येन दृष्टाः स्फणिताश्छदाः पञ्चपणि यस्म
तथा भूत इत्यर्थः । अत्र मिथ्याशिरोभूनेन कोपग्रकरणे कष्टत्वं गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

नीरसे यदि वियात्याभावादस्यादोषत्वं तदान्येषामपि सात् तथा च नीरसदोषो-
दाहरणं विरुद्धेतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणत्वादोषपरिचयमात्रार्थेत्वाद्वा ।
यथा—

‘श्रीर्णग्राणाद्विपाणीन्ब्राणिभिरपवैर्वर्धराव्यक्तवोया-
न्दीर्घाग्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
धर्माशोस्त्वं वोऽन्तद्विगुणघनघृणानिन्ननिर्विघ्नत्वते-
दंत्तार्थाः सिद्धसंघैविदधतु वृणयः शीघ्रमहोविवातम् ॥’

नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमभ्रतया रसे तात्पर्याभावात् । नचानुप्रासासपदैकत-
यैव गुणत्वम् । ‘सोऽध्यैष वेदान्—’ इत्यादावपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्ण-
त्वमनुप्रासे प्रयोजकम् । येन तद्वटकतया अदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयो-
जनानुसंधानव्यग्रता दुष्टिवीजं तथाप्यत्र न दोषता । तदलंकारत्वस्य प्रयोजनस्य
प्रतीतेव्यग्रताभावा । यथा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
योगङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो वर्हिपत्रप्रियः ।

यत्र किप्प्रत्यये संनिहिते ते गुणवृद्धी न स्तः । ‘क्षिति च’ निषेधादिति । शेषं स्पष्टम् ।
समस्ताक्षं संस्पृश्वतान् । संमदं हर्षम् । अथ नीरसेति । वियात्यं रसाभावा-
दिलिख्यः । अन्येषामप्यश्लीलादिदेवाणां रसापकर्षकत्वान्वीरसेऽदोषत्वं स्यात् । एवं च
नीरसं दोषोदाहरणमयुक्तम् । यथाश्लीले ‘साधनं सुमहयस्य—’ इति तथा ‘सोऽध्यैष—’
इत्यादिश्रुतिकदाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति शङ्कार्थः । न तस्येति । नीरसो-

१. ‘श्रीर्णेति । मयूरकवे: सूर्यस्तुतिरियम् । तस्य धर्माशोः सूर्यस्य वृणयो रसमयो वो
युष्माकमंहसां पापानां विद्वातं नाशं शीघ्रं विदधतु कुर्वन्तिवत्यन्वयः । स कः । यो विशी-
र्णनासाच्चरणहस्तान् ब्रणयुतेरपवैरज्ञेयपलक्षितान् । अतएव वर्धरवच्छलज्जलध्वनिवद्वयत्तो
दोषः शब्दो येषां तथाभूतान् । यतोऽध्यैषैः पापसमूहैर्दर्शकालं व्याप्याग्रातानाकान्ताजनाना-
नुलावयन्नीरोगान्कुर्वन्वटयति अर्थाद्वाणादिभिरङ्गैः संबन्धाति । कीदृशस्य धर्माशोः । अन्त-
हृदये द्विगुणा बहुला धना निविडा या वृणा कृपा तक्षिन्ना तदायत्ता निविदा विन्ननादिका
वृत्तिर्वसायो यसैवंभूतस्य । वृणयः कीदृशाः । सिद्धानां संघैः समूहैदत्तोऽर्थो येभ्यस्त-
थाभूताः । ‘वृणिभिरपवैर्नैः’ इति पाठे जुगुप्साविषयैरित्यर्थः । ‘वर्धस्तु चलद्वारिध्वाने’
इति विश्वः । ‘उल्लागो निर्गतो गदात्’ इत्यमरः । अत्रानुप्रासैकपरतया नीरसत्वाळृष्टत्वं न
गुणो न वा दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ॥

२. ‘येनेति । सर्वदः सर्वप्रदो माधवः श्रीकृष्णस्त्वां पायादित्यन्वयः । स कः । अभ-
वेनासंसारिणा येनानः शक्तं ध्वसं पादेन पर्यस्तम् । बलिं दैत्यं जयतीति बलिजित् स्वस्य
कायः पुरामृतमथनावसरे खीकृतः कैटभीरूपतां प्रापितः । यशोदृतस्य मुञ्जगस्य कालि-
यस्य हन्ता । रवे शब्दब्रह्मणि लयो यस्य सः । अराणां वलयं मण्डलं यत्र तदरबलयं

थस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामरा:
सोऽव्यादिष्टभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र माधवपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम् । क्षयपदं गृहे निहतार्थम् । न
च शेषपूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्कनीयम् । तत्स्य तत्राप्रयोजक-
त्वात् । पुवमन्येषु प्रतीतिविलम्बवत्सु द्रष्टव्यम् ।

अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भगोष्ठयां ‘ब्धैः पदैः पिण्डनयेच्च रहस्य-
वस्तु’ इति कामशास्त्रस्थितौ दोपत्वाभावे व्युत्पत्तिप्रकटनात् । यथा—

‘करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन्धवजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥’

अत्र संबाधादिपदानि । शमकथास्वप्यश्लीलं गुणः । तत्पोषकत्वात् । यथा—

‘उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।

केदिनि स्त्रीघणे सक्तिरक्तमेः कस्य जायते ॥’

दाहणस्येत्यर्थः । मात्रपदेन तत्काव्यस्य हुष्टत्वव्यवच्छेदः । इष्टापतिमाशङ्क्य निरा-
करोति—न चेति । तत्स्याप्रयुक्तत्वादेः । तत्रालंकारे । संयुक्ते तर्जन्यनामिके

चक्रं उदृतभुजंगं हतवत्तदस्येति वा । ‘अर्दं शीत्रे च चक्राङ्गे’ इति विश्वः । अर्गं गोवर्धन-
गिरं गां पृथ्वीं च वराहरूपेण यो भृतवान् । यस्यामरा: शशिनं मशातीति शशिमदहु-
स्तन्धिरोहर इति स्तुत्यं स्तवनीयं नामाहुः । अन्धकानां यादवानां क्षयस्य द्वारकाख्यनि-
वास्यस्य कर्त्तेत्यर्थः । शिवपक्षे तु—सर्वदा स स्वयमुमाया थवः शिवस्त्रां पायात् । स
कः । ध्वस्तो मनोभवः कामो येनैवंभूतेन येन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहका-
लेऽस्त्रीकृतो बाणतां प्राप्तिः । उदृतभुजगैर्हवलयानि यस्य सः । यो गङ्गां शिरस्यधा-
रयत् । यस्य शिरः शशिमच्छन्द्रयुक्तमाहुः । अभरा हर इति स्तुत्यं नाम चाहुः । अन्ध-
कासुरस्य क्षयकरो नाशक इति । ‘यो वहिपत्रियः’ इति पाठे वहिपत्रं मधूरपिच्छं तत्प्रियः
श्रीकृष्णः । शिवस्तु वर्हीं पत्रं वाहनं यस्य स्कन्दस्य तत्प्रियह्यर्थः । एवं ‘इष्टभुजंगहा’
इति पाठे इष्टो भुजंगहा गरुडो यस्य स श्रीकृष्णः । शिवपक्षे तु सुगममेव । अत्र द्वाष्टपक्षे
शशिमत्पदस्य राहावप्रयुक्तत्वं क्षयपदस्य च गृहे निहतार्थत्वं न दोषः । ‘शेषनिर्वाहकत्वा-
दिति’ । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘करिहस्तेनेति । साधनस्य सेनाया अन्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पनाच्छन्तुसो ध्वजः
केतुविराजत इत्यन्वयः । अन्तः कीदृशे । संबाधे नराशादिभिः संकटे । करिणां हस्तेन
शुण्डया विलोडिते विस्फारित इत्यर्थः । अत्र साधनस्य खीवराङ्गस्यान्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्प-
न्यातागतं कुर्वन्पुसो ध्वजो लिङ्गं विराजते । कीदृशेऽन्तः । संबाधे संकुचिते । कथं ताहि
प्रवेशस्तत्राह—करिहस्तेन ‘तर्जन्यनामिके शिष्टे मध्यमा पृष्ठतस्तयोः । करिहस्त इति प्रोक्तः
कामशास्त्रविशारदैः’ । इति परिधापितेन विलोडिते विस्फारिते । इति उपोऽक्षीलार्थः ।
‘ब्धैः पदैः पिण्डनयेच्च रहस्यवस्तु’ इति कामशास्त्रेण सुरतारम्भोपयुक्तवार्तायामतुमतत्वा-
हुणः ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘उत्तानेति । उत्तान उच्छूनो जातशोफत्र यो मण्ड-

सूचनीयविशेषे यथा—

‘निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥’

अत्र प्रशमादिति स्वस्था इति भरणार्थकत्वादश्मिले अपि भाव्यमङ्गल-
सूचनादुणः ।

संदिग्धमपि वाच्यमहिन्ना लियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्याजस्तुतिर्पयवसायितया-
गुणः । यथा—

‘पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितलिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥’

अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दाः पृथुकानामार्तस्वरः पृथु वहुलं कार्तस्वरं चेति
संदिग्धाः ।

अप्रतीतोऽपि यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादक्योद्देश्योरपि तज्ज्ञता तत्र गुणः । अर्था-
प्रतीतिरूपवीजाभावेनादोषताथां व्युत्पत्तिप्रकटत्वात् । यथा—

‘आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समावौ
ज्ञानोदेकाद्विवटितमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

कस्तस्य पाटिं विद्वारितं यदुदरं तत्सनिभे तनुल्ये छेदिनि छिन्ने खीब्रणे योनिस्त्रे कस्य
क्रुमिभिन्नस्य सक्तिरासक्तिर्जयते । तदासक्तः द्वामिरेवत्यर्थः । अत्र शान्तकथादां जुगुप्ता-
शीलं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘निर्वाणेति । वेणीसंवरणे न्नत्रधारोक्तिरियम् । अरीणां प्रशमात्कलहोपशमाक्षिवैषणः
शान्तो वैरमेव दहनोऽदियर्थेणां तादृशाः पाण्डुतनयाः पाण्डवा माधवेन कृष्णेन सह
नन्दन्तु । तथा कुरुराजस्य धूतराष्ट्रस्य सुता दुयोधनादयः सभृत्याः स्वस्था निश्चिन्ता
भवन्तु । कीदृशाः कुरुराजसुताः । रक्ता अनुरक्ता प्रकर्षेण साथिता भूयेस्तादृशाः । क्षतो
निवर्तितो विघ्रहः कलहो वैस्तथाभूताः । अत्र प्रशमान्नाशात्, रुधिरशोभितभूमयः खण्ड-
तशरीराः । स्वर्गस्थाः, इत्यमङ्गलाश्मीलं भाव्यर्थस्तुकतया गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘पृथिवति । राजानं प्रति कवेशकिः । भोदेव, संप्रत्यधुना आवयोः सदनं गृहं
सममित्यन्वयः । त्वतो धनलाभानन्तरं न सममिति संप्रति पदाभिप्रायः । साम्यमेव शेषे-
णाह—पृथिव्यादिना । पृथुनि महान्ति कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र तद्राजगृहम् ।

कविगृहं तु पृथुकानां बालानामार्तस्वरस्य पात्रं स्थानम् । भूषिता अलंकृता निःशेषाः परि-
जना यत्रेति राजः । कवेस्तु मुवि उपितो भूशायी निःशेषः परिजनो यत्र तादृशम् । तथा
विलसन्तीभिः करेणुभिर्हस्तिनीभिर्व्याप्ते राजः । कवेस्तु विले विवरे सीदन्ति ते विलसदः ।

विलसद एव विलसत्का मूषकास्तेषां रेणुभिर्गहनं व्याप्तम् । ववयोरभेदात् । यदा विलसद
कं जलं रेणुश्च ताम्यां व्याप्तम् । अत्रोक्तविशेषणां योग्यतया तच्चत्पक्षानुकूलार्थनिर्णया-
द्याजस्तुतिनिर्वाहिकतया संदिग्धं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. ‘आसेति । वेणी-
संवरणे श्रीकृष्णवन्धनोदयतं दुयोधनं श्रुत्वा किं दुयोधनो वासुदेवरूपं न जानातीति पृच्छन्तं

यं ध्यायन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
तं मोहान्थः कथमयमसु वेत्ति देवं पुराणम् ॥'

इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः । अत्र निर्विकल्पादिशब्दा आत्मसात्रावल-
म्बनत्वादावर्थे योगशास्त्रभावप्रसिद्धाः । स्वयं परामर्शेऽप्येवमेव गुणत्वम् । यथा—

‘षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदत्तद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्षुग्यमाणः

स जयति परिणद्वः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥’

अधमग्रकृतीनां चेटाविटविदूषकानां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्यादोषत्वा-
भावे हास्यपर्यवसायित्वाद्वास्यो गुणः । यथा—

‘फुलकूरं कलमकूरणिहं वहन्ति

जे सिन्धुवारविडवा मह वलहा दे ।

करिहस्तशब्दार्थः । अदोषतायां सत्यामिलर्थः । फुलकूरमिति । ‘पुष्पोत्करं कल-
मौदननिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते । ये गालितस्य महिषीदम्भः
सद्वास्ते किं च मुख्यविचकिलप्रसूनपुज्ञाः ॥’ विचकिलं महिका । ‘तदा जायन्ते

सहदेवं प्रति भीमोक्तिः । भोहेनाजानेनान्यो वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितोऽयं दुर्योधनस्तमसु
श्रीकृष्णं पुराणमनादि देवं परामात्मानं कर्थं वेत्ति जानातीत्यन्वयः । तं कस् । यं श्रीकृष्ण-
मात्मन्यारम्भते प्रत्याहृतेनिर्दयाः सन्तस्तदेकताना भवन्ति आस्तैव वा आरामः क्रीडास्थानं
येषां तथाभूता योगिनः निर्विकल्पे भेदावभासशूर्ये समाधौ विहिता रतिरासक्तियैस्तादृशा
ज्ञानोत्सेकादात्मसाक्षात्कारदार्ढ्याद्विघटितो नाशितस्तमसोऽज्ञानस्य व्रन्थियैस्तथाभूताः स-
स्त्वयुणैकविश्वान्ताः सन्तो यं वीक्षन्ते पश्यन्ति । एवंविश्वानासेव वेदत्वेन हेतुगम्भ यत्पदा-
र्थस्य विशेषणम्—तमसां ज्योतिषां वा परस्ताद्वत्मानमिति । रजस्तमोभिर्भूतैरलभ्यमि-
त्यर्थः । अत्र वक्तृश्रोत्रोविज्ञतया अप्रतीतवं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१०. ‘षडधिकेति । मालतीमाधवे कपालकुण्डलायाः स्वयं परामर्शोऽयम् । स शक्तिभिर्ज्ञा-
नेच्छाक्रान्तिभिर्ज्ञाह्यादिभिर्वा परिणदो नित्ययुक्तोऽत एव तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः । स
कः । यः षडधिकानां दशनाडीनामिडादिषोडशनाडीनां यच्चक्रं मणिपूराख्यं तन्मध्ये स्थित
आत्मा स्वरूपं ज्योतीरुपं यस्य स तादृशः हृदि विनिहितरूपो हृदये विन्ययमानस्तप्तस्तद्विदां
तथा ध्यायतां सिद्धीरणिमाद्या ददातीति तथाभूतः । पुनः कीदृक् । अविचलितमनोभिः
स्थिरान्तःकरणैः साधकैर्षुग्यमाणोऽन्विष्यमाण इत्यर्थः । अत्र वस्तुतस्तज्ज्वाद्वुणत्वम् । इत्यु-
दाहरणचन्द्रिका । २०. ‘फुलेति । विद्वशालमजिकायां विदूषकोत्तिरियम् । कूरशब्दो भक्ते
देशी । कलमाः शाल्यस्तदोदनतुल्यं पुष्पोत्करं ये वहन्ति ते सिन्धुवारवृक्षस्य विटपा:
शाखा मम वल्लभाः प्रियाः । शाल्योदनसद्वशत्वं प्रियत्ववीजम् । तथा ये गालितस्य वल्ल-
मिजलीडृतस्य महिषीदम्भः सदृशाः । किं चेति समुच्चये । तेऽपि विचकिलप्रसूनस्य महिका-
पुष्पस्य पुष्पां मम वल्लभां इत्यनुषङ्गः । अत्र विदूषकोत्तौ ग्राम्यो गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

जे गालिदस्व महिसीदुहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअड्डपसूणुआ ॥'

अत्र कलममहिषीदधिशब्दाः ।

न्यूनपदमपि क्वचिद्गुणो यत्र न्यूनतयैवाभिमतविशेषसिद्धिः । यथा—

‘गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरेमोद्रमा
सान्द्रस्तेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्तिमवास्वरा ।

मा मा मानद मातिमामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुसा किं तु मृता तु किं मनसि मे लीना विलीना तु किम् ॥’

अत्र मामेत्यत्रायासय, मारीत्यत्र पीडयेति न्यूनम् । न च दोषः । प्रतीतेः
स्फुटत्वात् । प्रत्युत गुणः । रसातिरेकव्यञ्जकत्वात् । क्वचित्तु न दोषो नापि
गुणः । यथा—

‘तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि तुनः स्तेहाद्र्वमस्या मनः ।

तां हर्तुं विद्धुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्जातेति कोऽयं विधिः ॥’

अत्र पिहितेत्यनन्तरं नैतद्युज्यत इत्येत्न्यूनम् । एवं द्वितीयपादेऽपि । न सा

१. ‘गढेति । अमरकक्वेरिदं पद्यम् । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । गाढालिङ्गनेन
खर्वीकृतकुचा चासौ प्रोद्भूतरेमोद्रमा । तथा सान्द्रो धनो यः खेहरसोऽनुरागस्य रसस्त-
स्यातिरेकेणाथिक्येन विगलच्छ्रीमतो नितम्बस्याभ्वरं वसनं यसास्तथाभूता । हे मानदा-
यक मामा । पीडयेति शेषः । मा इति माम् । आयासयेति शेषः । अलं पूर्यतामित्यक्षरो-
ल्लापिनी । क्षामा द्वाजाङ्गी । क्षामेत्यक्षरविशेषणं वा । एवंभूता प्रिया निश्चलतातिशयात्सुप्ता
किंतु । शासादिकृतचेष्टाया अपि विरहमिप्रेत्याह—मृता तु किमिति । भिन्नत्वेनानवभा-
समभिप्रेत्याह—मे मम मनसि लीना जतुकाष्ठन्यायेन संबद्धा किं निवलनुषङ्गः । तथाभू-
ताया अपि पृथक्तुं शक्यत्वादाह—विलीना नीरक्षीरादिवदैवयमापद्मा तु किमिति । अत्र
पीडयेत्यादिक्रियापदन्यूनता रसातिरेकव्यञ्जकतया गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ति-
ष्ठेदिति । विक्रमोर्वशीये पुरुरवस इयमुक्तिः । सा उर्वशी कोपवशाल्यमावेणान्तर्धानविद्या
पिहितान्तर्हिता अत्रैव तिष्ठेदिति वितर्कः । इतदुत्तरं नैतद्युक्तं यत इति पूरणीयम् । यसात्सा
उर्वशी दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुम् । ‘तुमर्थाच्च भाववन्नात्’ इति
चतुर्थी । उत्पतिता उड्डीना भवेत् । अस्या मनः पुनर्मयि लेहेनाद्रं सरसम् । तेनैतदपि नेति
शेषः । भवेदित्यनन्तरं नैतद्युक्तं इति शेषपूणे पुनःशब्दार्थान्वयप्रसङ्गात् । मे मम पुरोवर्तिनीं
च तां प्रियां हर्तुं विद्धुधद्विषोऽसुरा अपि न शक्ताः किमुतान्ये । सा चात्यन्तं नयनयोरगो-
चरं भावप्राथान्यादगोचरत्वं याता प्राप्तेति कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा । वर्तत इति
शेषः । अत्र दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्थावगमेनैव पूर्वस्य वाध्यत्वावगमाद्युनत्वं न दोषः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

चात्रगुणत्वम् । विशेषतुद्वेरनुपादनात् । नापि दोषत्वम् । तद्वितिरेकेणापि दीर्घं न सा कृप्यतीत्यादिप्रतीत्या तिष्ठेत्कोपवशादित्यादिप्रतीतीनां बाध्यत्वावगमत् ।

अधिकपदं छत्रिद्वयः यत्र विशेषप्रतिपत्तिः । यथा—

‘यद्वैञ्चनाहितमतिर्बहु चाटुगम्भे

कार्योन्मुखः खलजनः छतकं ब्रवीति ।

तसाध्वो न न विदन्ति विदन्ति किं तु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदत्वेऽपि दुष्टम् । यदुक्तम्—

‘विस्मये च विषाढे च दैन्येऽवधारणे तथा ।

प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेके द्विरूप्यते ॥’ इति ॥

एवं हर्षशोकादियुक्ते वक्तरि गुणत्वम् । त्वरादिव्यव्याख्या हर्षाद्यभिव्यञ्जक-
त्वात् । यथा—

‘वैद वद जितः स शत्रुनं हतो जल्पंस्तु तव तवासीति ।

चित्रं चित्रमरोदीद्वाहेति परं मृते पुत्रे ॥’

अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्यविषादयुक्ता वक्तारः । एवं पुनरु-
क्तेऽपि द्वष्टव्यम् ।

कथित[पद]स्यापि लाटानुग्रासे तन्निर्वाहकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विशेष-
च्यञ्चनाद्विहितस्य यत्रानुचाच्यत्वं तत्र च तादशाभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वम् ।
क्रमेणोदाहरणानि—

‘सितकरकरस्यचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥’

१०. ‘यद्वैञ्चनेति । वञ्चनायां प्रतारणायामाहिता स्थापिता मतिर्येन सः । कायें उन्मु-
खस्तप्तरः खलजनो बहुचाटुगम्भे प्रियवचनमिश्रं यत्कृतकं मिथ्याभूतं ब्रवीति तसाध्वो न
विदन्ति न जानन्तीति न किञ्चु विदन्ति । कर्थं तर्हि ज्ञात्वापुकुर्वन्तीत्यत आह—अस्य
खलस्य प्रणयं चाटुगम्भणादिरूपं वृथा कर्तुं न पारयन्ति न शकुवन्तीत्यर्थः । अत्र द्वितीयस्य
विदन्तीत्यस्य नव्ययोगेनोकर्त्तव्यत्वेऽपि साधव एव जानन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वाद्वृ-
त्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘दैन्ये चैवावधारणे’ क । ३. ‘वदेति । रणादागतं
चारं प्रति स्वामिनः प्रश्नः । न हत इत्याद्युत्तरम् । तवासीति जलपत्रिलन्वयः । पुत्रे मृते
सति चित्रं चित्रं होहस्तरोदीदिति संबन्धः । अत्र क्रमेण हर्षभीतिविस्यविषादव्यञ्जकत्वा-
दविकपदत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. सितेति । हे विभाकराकार सर्वतुल्य,
हे धरणिधर पृथ्वीपालक राजन्, सितकरस्य धेतकिरणस्य चन्द्रस्य कूरा: किरणास्तद्वृ-
चिरा विभा कान्तिर्यसाः सा कीर्तिः तथा पौरुषकमला पराक्रमलक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च तवै-
वास्ति नान्यस्य । अस्तीति शेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्र लाटानुप्रासः ।

‘ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहि’ वेष्पनित ।

रइकिरणाणुगगहिआँ होनित कमलाँ कमलाँ ॥’

अत्र द्वितीयं कलभपदं सौरभादिभद्रथकतयार्थान्तरसंकमितवाच्यम् ।
तथात्वे च कथितपदत्वमेव प्रयोजकम् ।

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥’

अत्र कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयं पदान्तरेणान्-
द्यमानं तद्विज्ञतयेव प्रतिभाति । तथा च तादशालकारसंपादकतया गुणत्वं
दोषत्वाभावश्च ततो वीजाभावाच्च ।

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः । यथा—‘प्रागप्राप्त—’ इत्यादौ । अत्र चतुर्थे पादे
क्रोधाभावान्मस्तृणमेव पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः । गुणत्वं तु विनयप्रका-
शकतया ।

समाप्तपुनरात्मं क्वचिच्च गुणो न दोषः । यथा—‘प्रागप्राप्त—’ इत्यादौ ।
अत्र चेनानेन—‘त्वादौ न विशेषणदानमात्रार्थं किंतु वाक्यान्तरमेवावधेयम् ।
अतो वीजाभावात् दोषो न च गुणः । विशेषबुद्धेरकरणात् ।

अपदस्थसमाप्तमपि क्वचिद्गुणः । यथा—‘रक्ताशोक—’ इत्यादि । अत्रापदस्थ-
समाप्तमेव कथमिति विन्यम् । द्वितीयार्थस्यापि तत्स्थानत्वात् तस्यापि
स्थृत्वकृत्वात् अन्यथा गुणत्वासंभवात् । भास्करस्तु—‘शङ्खेर समाप्तस्यानौ-
चित्यादस्थानस्थत्वम्’ इत्याह ।

गर्भितमपि क्वचिद्गुणः दृढप्रत्ययादिहेतुत्वात् । न च दोषः प्रतीतेरव्यव-
धानात् ।

‘भैसि (मि) अवहस्थिअरेहो णिरङ्गुसो अह विवेअरहिओ वि ।

सिविणे वि तुमस्मि पुणो पत्तिहि भर्त्ति ण पुक्षसिमि ॥’

गुण यदा ते सहदैर्यृह्यन्ते । रविकिरणाणुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥
[इति च्छाया ।] दोषत्वाभावश्च तत इति गुणत्वादिस्थर्थः । वीजं वैरस्यम् । तदभा-
वाच्चयर्थः । भास्करमतेऽस्वरसखु कुद्धोकेरपि समाप्तस्थानत्वादस्थानस्थसमाप्ता-
नुपपत्तिदावस्थमिति । नो द्वेष्टि कोपोपकमस्थानलागेनान्यत्र करणातथात्वम् ।
उन्मत्तस्य स्थानौचित्याविवेकात् । उन्मादस्य कोभपरिपोषकतया च गुणत्वमित्य-

१. ‘व्याख्यातं पूर्वमेतत् । अत्र द्वितीयकमलपदस्यार्थान्तरसंकमितवाच्यत्वेन व्यञ्जनो-
पयुक्तत्वादुद्गुणत्वम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘जितेन्द्रियलमिति । गुणैरधिके उल्लिखे ।
अत्रापि कारणमालनिर्वाहकतया गुणत्वम् । पदान्तरेणानुवादे भेदप्रतिभासात्’ इत्य-
दाहरणचन्द्रिका । ३. ‘भस्मीति । ‘डुम्मि’ इति पाठे भवामीति । ‘तस्ति पुच्छसिमि’

अत्र प्रतीहीति दृढग्रत्ययोत्पादकम् । एवमन्यदपि लक्ष्यं द्वष्टोहनीयम् ।
अत्र साक्षाद्विरोधिनो दोषानाह—

व्यभिचारिसस्यायिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीसिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदावज्ञसाप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥

आङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनज्ञसामिधानं च रसे दोषाः स्युरीदशाः ॥ १४ ॥

शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वा स्वशब्देनोपादानम् । सा व्यभिचारिणां यथा—

‘सत्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्मरूपे

सत्रासा भुजगे साविस्यरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेष्या जहुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे

पार्थिवा नवसंगमग्रणयिनी इष्टिः शिवायास्तु वः ॥’

अत्र ब्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपादत्तेषु व्यभिचार्यादिव्यास्वादादसंभवोऽनुभूयते, किं त्वनुभावादिसुखेनैव व्यक्तेषु । तस्मादास्वादानुत्पत्तिर्देवत्वबीजमिति संप्रदायः । तत्रेदमालोचनीयम्—एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावहुर्लभम् । दूरे पार्थक्येन । दूरतरे

कम् । ‘प्रमाभ्यहं हस्तिरेखो (प्रमाभ्यपहस्तिरेखो) निरङ्गुशोऽथ विवेकरहितोऽपि । त्वप्रेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भर्त्ति न प्रसरायामि (प्रसरिष्यामि) ॥’ [इति छ्छाया ।]

इति पाठे चिन्तां प्रमोक्ष्यामीति । कामं प्रति यौवनस्येयमुक्तिरिति केचित् । मलयानिलादिसहचरसंपत्तौ कामं प्रतीयं तरुणोक्तिरित्यन्ये । उरुं प्रति शिष्योक्तिरित्यपरे । अपहस्तिता लक्षा रेखा मर्यादा येन सः । निरङ्गुशोऽनुरोधशून्यः । त्वयि पुनर्भर्त्ति चिन्तां वा स्वप्रेऽपि न प्रसरिष्यामि विसरिष्यामि । त्वं प्रतीहि विश्वसिहि । अत्र त्वं प्रतीहीति वाक्यगमितत्वं दृढग्रत्ययार्थतया गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१०. ‘सत्रीडेति । नवे आदे संगमे प्रणयशालिनी पार्थिवा इष्टिर्वो युष्माकं शिवाय कल्याणायास्तु । कीदृशी । दयितानने सत्रीडा प्रथमदर्शनाळज्जावती । मातङ्गचर्मरूपेऽमूरे वले सकरुणा । मातङ्गवधस्याश्या शोकोदयात् । भुजगे सर्पै त्राससहिता । अमृतस्यन्दिनि चन्द्रे विस्यरससहिता । अन्तरिक्षगामिततया दुर्लभस्य ललाटे दर्शनात् । जहुसुता गङ्गा तत्कर्मके तत्कर्तृके वावलोकनविधौ सतीति सतिसप्तमी । तेन तस्या ईर्ष्णलम्बनत्वलाभः । कपालस्थोदरे गर्भे दीना । मणिस्थाने तदशोनात् । अत्र ब्रीडादिव्यभिचारिणां वाच्यत्वे दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

साक्षात् । तथा हनुभावादीनामुपस्थिताविंशति रसप्रतिबन्धकाभिमता तदनुपस्थितौ वा । अन्ते कारणभावादेवास्त्रादाभावो न तु वाच्यत्वकृतः । सत्येव कारणचक्रे कार्यानुस्पादादंस प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकत्वात् । तथा च न्यूनपदत्वमनभिहितवाच्यता वा दोषः । न त्वियम् । आदेऽनुभावादित एव रसव्यक्तिरिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः । वर्णं त्वालोचयामः—अनुभावादीनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपघातः प्रतीयत इति तस्याः पृथगदोषत्वम् । अत एवौत्सुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः । तत्रास्त्रादविधाताप्रतीतेः । न च वाच्यमेवानुभावोपादानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति तदुपादानस्यले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपीत्यसंकराभिप्राप्येण तथोदाहरणात् । उदाहृतेऽत्वनुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् । न चैव मुक्तोदाहरणविरोधस्त्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यम् । ‘दैवादहमत्र तथा—’ इत्यादविवाक्षेपेण तेषां प्रतीतेः । न हि श्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता श्रीडादश आस्त्राव्यतामिव स्वानुभावाद्याक्षेपकतामप्यास्तादवितुमक्षमा वीजाभावात् । एवमग्रिमोदाहरणेष्वप्यूद्यमिति । एवं च स्थिते

‘व्यानन्द्रा दृथितानने सुकुलिता मातङ्गचर्मम्बरे
सोलकम्प्या भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यनिदिनि ।

मीलहृः सुरसिन्हुदर्शनविघ्नो म्लाना कपालोदरे’

इति पादत्रये पाठो युक्तः । एवं भावादिशब्देनाप्युपादाने दृष्टव्यम् । रसस्य
सामाच्यतो रसशब्देन यथा—

‘तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चसुजमूललोकिताम् ।

नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥’

विशेषतः शृङ्गारपदेन यथा—

‘आलोक्य कोमलकपोलतलाभिपिक्त-

व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।

विस्मरामीत्यर्थः । तथाहीत्यादि । अनुभावा हि स्थायिव्यभिचारिसाधारण्येन सर्वे गृह्णन्ते । आदिना स्थायिनां विभावद्यस्य चोपादानम् । एवं च सोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं शब्दवाच्यतया अनुपपत्रमिति सदोषः किंतु शब्दवैयर्थ्यमात्रमित्यर्थः । चर्यं त्विति । तथा च न रसानुपत्तिप्रयोजकत्वम् किं तु तच्चभत्कारित्वविधातकत्वं शब्दवाच्यतया इति नोक्तोष्ट इत्यर्थः । एवं उक्तप्रकारेण दोषवै । अनुभावाद्यनुपादानादिति । तथा च सामग्र्यभावादेव रसानुपत्तौ तदपर्कर्तव्या दोषोऽद्यावनं विस्फूलित्यर्थः । स्वानुभावादीति । स्वस्येति षष्ठ्याः साक्षात्परम्परासाधा-

१. तामिति । तां नायिकां नेत्रयोर्गोचरे कृतवतोऽस्य कोऽप्यनिर्वाच्यो निरन्तरे भनो रसोऽजायतेति संबन्धः । कीटशीम् । अनङ्गस्य जये मङ्गलसंपत्तिरूपाम् । किंचिदुच्चमूळे कुञ्चसंधौ लोकितां दृष्टामित्यर्थः । अत रसस्य वाच्यतादोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘आलोक्येति । एष युवा कोमले कपोलतलेऽभिपिक्तः अत एव पुलकादिचिह्नैव्यज्ञो

पश्येष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः

शूङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥'

स्थायिनो विशेषत उत्साहपदेन यथा—

‘संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।

झणत्कारैः शुतिगांतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥’

अत्रैव ‘स्थायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत्’ इति चतुर्थपादपाठे सामान्यतः शब्दवाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

कष्टकलपनया पृथक्ष्लोकाद्यनुसंधेयग्रकरणादिपर्यालोचनया विलग्बेन व्यक्तिः, न तु ‘दैवादहमत्र तथा—’ इत्यादाविव झटित्याक्षेपमहिम्ना सा । अनुभावस्य यथा—

‘कर्पूरधूलिध्वलद्युतिपूरवौत-

दिञ्ज्ञाणदले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरोऽशुकनिवेशविशेषकूसि-

व्यक्तस्तनोद्वितिरभूत्यनावनौ सा ॥’

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शूङ्गारयोरया अनुभावाप्रतीत्या आस्वादापर्यवसायिनः स्थिताः । यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावव्ययोग्यस्तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपात्तेनांनुभावव्यपर्यवसानमिति प्राच्च । वस्तुतस्तु पुनिष्ठ एव शङ्गारोऽत्र प्रतिपिपादयिषितः । ‘असूत्र्यनावनौ सा’ इत्यनेन तस्यैवालम्बनव्यप्रतिपादनात् । न च पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः न च विभावैरप्याक्षेपार्ह इति कष्टेन कल्पनीयः । विभावस्य यथा—

‘परिहरति रत्ति मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥’

योऽनुरागस्तेन सुभगां शोभनाम् । अभिरामा मूर्तिर्थस्यास्तादृशीं नायिकामालोक्य शूङ्गारस्य सीमनि तरङ्गितमनवच्छन्नखेलनमातनोति त्वं पश्येत्यन्वयः । तथा खेलने हेतुगम्भै विशेषणमाह—बाल्यमतिवृत्यातिकम्य विवर्तमानः । पुलककाक्षादिभिश्चेष्टमान इत्यर्थः । अत्र विशेषतः शूङ्गारपदवाच्यत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘संप्रहार इति । संप्रहारे युद्धे प्रहरणैरायुधैः परस्परं ये प्रहारास्तेषां झणत्कारैस्तादृशाशब्दैः कर्णांगतैस्तस्य प्रकृतवीरस्य कोऽप्यनिवैचनीय उत्साहोऽभूदित्यन्वयः । अत्रोत्साहस्य स्थायिभावस्य वाच्यता ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘कर्पूरेति । तस्य यूनः सा नायिका नयनावनौ नेत्रप्रसारणभूमौ । नेत्रगोचर इति यावत् । अभूदित्यन्वयः । कीदृशी । लीलाया शिरःसंवन्धिनोऽशुक्रस्य यो निवशिविशेषस्तस्य छत्या करणेन व्यक्ता स्तनयोद्वद्विर्यस्याः सा । कसिन्सति । कर्पूरधूलिवद्वलेन द्युतिपूरेण घौतं प्रक्षालितं दिशां मण्डलं येन तथाभूते शिशिररोचिषि चन्द्रे सति । तेनोद्दीपनप्रकर्षः । अत्र पुनिष्ठशूङ्गारानुभावः कष्टम्यः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘परिहरतीति । वत खेदे । विषमा दशा विरहावस्या अस्य देहं प्रसभं हठात् इत्येवंप्रकारेण परिभवति । अत्र किं कुर्म इत्यन्वयः ।

अत्र कामिनीरूपः शृङ्गारविभावोऽभिमतो न युनसपातः । न च रतिपरि-
हारादिभिरुभावैराक्षेषुमपि शक्यते । तेषां करुणादावपि संभवादिति कष्टेन
कल्पनीयः ।

प्रतिकूलविभावादिग्रहः । प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानु-
भावव्यभिचारिणां ग्रहः । तत्र तादशविभावव्यभिचारिणोर्ग्रहो यथा—

‘प्रसादे वर्तस्त्र प्रकटय सुदं संत्यज्ज रुचं

प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।

विधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं

न मुखे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥’

अत्र प्रकृते शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्य प्रकाशयमानानित्यतारूपो विभावः
युतत्वकाशितो लिर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटसेव गृह्णते । तादशानुभावग्रहो
यथा—

‘पीहुँअरमणमिम्म लोअणवहमिम्म पडिए गुरुण मज्जमिम्म ।

सअलपरिहारहिअआ वणगमणं चेअ महइ वहू ॥’

अत्र व्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः । न च
व्याजः प्रतिपादित इति शृङ्गारस्य प्रकृतस्य विच्छित्तिः । इन्धनाद्यानयनव्याजेन
संभोगार्थं वनगमनं यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रहः ।

युनःपुनर्दीसिरङ्गरसादिविषया दोषः । अङ्गिनस्तु सा महाभारतादौ
शान्तादेरिव न वैरस्यभावहति । उदाहरणं कुमारसंभवे—‘अथ मोहपरा-

रण्येन स्वानुभावा रत्यायनुभावाश्च गृह्णन्ते । ‘निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुणां

परिभवप्रकारेमाह—परिहरतीत्यादि । रतिविषयाभिलाषः । मतिरथनिर्धारणम् । उनीति
छिनत्ति । परिवर्तनं पार्श्वपरिवृत्तिः । अत्र विभावः कष्टगम्यः । शोकेऽयेवंभावात् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘प्रसाद इति । मौनवतीं मालतीं प्रति माधवस्येयुक्तिः । हे प्रिये, प्रसादे वर्तस ।
प्रसादा भवेत्यर्थः । मुदं हर्षं प्रकटय । रुचं वोपं त्यज । अमृतमिव ते वचः शुष्यन्ति शुष्य-
माणान्तर्थान्ममाङ्गानि सिञ्चतु । सौख्यानां निधानमाकरं मुखं क्षणमभिमुखं स्थापय । मुखे
विवेकरहिते, गतः कालरूपो हरिणः प्रत्येतुं परावर्तितुं न प्रभवति । न शक्तोतीत्यर्थः ।
हरिणत्वरेषेण चपलत्वं ध्वन्यते । तच्च शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभाव इति दोषः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘निभृतरमणे गुप्तकामुके गुरुणां मध्ये लोचनमार्गं पतिते
सति सकलस्य गृहकार्यस्य परिहारे त्यागे हृदयं यस्यास्तथाभूता वशूर्त्तेन सह वनगमनमे-
बेच्छादीर्थः । अत्र निर्धारजवनगमनसकलपरिहारयोः शान्तानुभावत्वेन प्रतिभासः । इन्ध-
नानयनादिव्याजोपनिवद्ये तु न दोषः’ । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. चन्द्रकताङ्गा समुद्रतोड्यं श्लकः सुभापित्तावल्यादिपु. मालतीमाधवे तु नास्त्वेव.

यणा—'इत्यादिना दीप्तिमानीतोऽपि कर्षणः 'अथ सा पुनरेव—' इत्यादिना पुनः-
पुनर्दीर्घं नीतः । उपसुको हि पुनरूपभूज्यमानः परिम्लानस्तवकवद्वैरस्याय
कर्तपते ।

अकाण्डेऽनवसरे प्रथनम् । यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽक्षेऽनेकवीरसंक्षये
प्रवृत्ते भासुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

छेदो यथा वीरचरिते राववभार्गवयोरविच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते वीरसे
'कङ्कणमोक्षणाय यापि' इति राववस्तोक्तो । अकाण्डे हि तथा वचनं व्याजेन
निर्गमं प्रतिपादयद्वीरत्वाभावे पर्यवस्थति ।

अङ्गस्यातिविस्तुतिरप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा हयग्रीववधे हय-
श्रीवस्य । यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्यवस्थति तथाप्यतिशयितं
प्रधानपतिरोधायकतया दोषपदवीभवतरति ।

अङ्गिनः प्रधानस्याननुसंधानम् । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽक्षे बाह्रव्यागमने
सापरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतीनां विपर्ययो यत्प्रकृतौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनम् । प्रकृतयस्ताव-
द्विया अदिव्या द्विव्याद्याश्च । अत्र दिव्यत्वममत्यैकरूपत्वमतो न पातालीया-
द्यसंग्रहः । उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः । अदिव्यत्वं मत्यैकरूपता । यथा
माधवादेः । दिव्यादिव्यत्वरूपता । यथा श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अस्येते चतुर्धा
भवन्ति—धीरोदात्तधीरोद्दत्तधीरलितधीरशान्तभेदात् । क्रमेण वीररौद्रशृङ्गा-
रशान्तप्रधानत्वमेषां लक्षणानि । श्रीरामभार्गवश्रीकृष्णजीमृतवाहना उदाहर-
णानि । एते च प्रत्येकसुन्तत्माधममध्यमभेदाः । अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिराः ।
अनुकूलादिर्हिं कदाचिद्विक्षिणादिः संपद्यते इति प्रकृतिभेदेन गणनीयाः । इति
भिन्नासु प्रकृतिषु रतिहासशोकाङ्गुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिविद्व्यव्यपि वर्णनी-
यानि । किं तु रतिः संभोगशृङ्गाररूपा उत्तमदिव्यविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं
पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

'क्रोधं प्रभो संहरे ति यावद्विरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्सावशेषं मदनं चकार ॥'

इत्याद्युक्तवच्छुक्तव्यादिवर्जितः सद्यः फलदः क्रोधो नाकपातालगमनसमुद्दो-
ल्लङ्घनादावुत्साहश्च दिव्येष्व वर्णनीयः । अदिव्येषु तु यावदेव महत्कर्म-
लोकप्रसिद्धसुचितं वा तावदेवोपनिवन्धनीयम् । अधिकं हि निबध्यमानम-
सल्पप्रतिभासनया रामादिवत्यर्थर्तिव्यमित्याद्युपदेशो न पर्यवस्थेत् । दिव्यादिव्येषु

मध्ये । सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥' [इति च्छाया ।] बाह्रव्य-
श्चिति कञ्जिनाम । संभोगशृङ्गाररूपेति । संभोगशुम्बनालिङ्गनादि । न त्वन्यो-

पुनरुभयोरप्युचितं वर्णनीयम् । एवसुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिवोत्तमादी-
नामप्यन्यथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययः । आमग्रणौचित्यलङ्घनेऽप्येवम् । तथा—
तत्रभवन्भगवचित्युत्तमेनैव प्रयोक्तव्यं नाथमेन । उत्तमेनापि मुनिप्रभूतावेव न
तु राजादौ । भट्टाकेति न राजादावुत्तमेन किं तु देवादाचेव । अन्यथा प्रकृति-
विपर्ययापत्तेः । एवं यत्र देशो काले वयसि जातौ वा यद्वेषप्रवहारादिसुचितं
तदेव तत्रोपतिबद्ध्यम् । अन्यथानिबन्धने तु प्रकृतिविपर्ययः । यथा स्वर्गाङ्ग-
नासु मातुषीवेषादिः । रसातलादौ भेदादिरिति ।

अनज्ञस्याभिधानं रसानुपकारकस्य वर्णनम् । यथा कर्धरमञ्जर्यां नायिकया
स्वात्मना च यद्वसन्तवर्णनं तदनादत्य बन्दिवर्णनस्य रक्षा ग्रशंसनम् ।

ईद्वा इत्यनेनैतदुक्तं यदेवंविधा अन्येऽप्यनौचित्यहेतवो भवन्ति । यथा
नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि । अनौचित्यं तु रसविच्छे-
दहेतुः । यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘अनौचित्यादते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
ओचित्योपतिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’ इति ।

इदानीमेषां केषांचित्कचिद्दोषत्वमपीत्याह—

न दोषः खपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् ।

संचारिणो न तु रसस्थायिनोरपि । क्वचिदिति यत्रेतरविलक्षणो नानुभावः ।

यथा—

‘औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया
तैस्तैवन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
द्वृष्टे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसतालिष्ठा शिवायास्तु वः ॥’

अत्रौत्सुक्यशब्दवत्सहसा प्रसरणादिरूपोऽनुभावो नौत्सुक्यमसंदिग्धं प्रति-
पादयितुमीष्टे । भयादिसाधारणत्वात् । अत एव

न्यावलोकनादिकमपि । अनौचित्यानुसारात् भावाद्या तु वर्णनीयेति भावः । भ-
ट्टाकेति । परमेश्वरेत्यसापीतिशब्देन ग्रहणम् । एतद्राजादावुत्तमेन न वाच्यं किं

१. ‘औत्सुक्येनेति । नवे संगमे हसता हरेणलिष्ठा अत एव संरोहत्पुलका उद्गतरो-
माङ्गा गौरी वः शिवायास्तु । कीदृशी । दयितसमीपगमने औत्सुक्येन कृतत्वरा । सह-
भुवा सहोपत्रया । स्वाभाविक्येति याचत् । हिया लज्जया व्यावर्तमाना परावर्तमाना ।
पुनर्सैस्तत्कालोचित्वैन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं संसुखत्वं नीता प्रापिता । तथाये
वरं दृष्टा आत्मो गृहीतः साध्वसरसो भयरसो वया तथाभूतेत्यर्थः । अत्रौत्सुक्यस्य
संचारिणो वाच्यता न दोषः । असाधरणानुभावाभावेन तद्वाक्त्वासंभवाव् । अत एव
‘दूरादुस्कृक्तं’ इत्यत्राप्यौत्सुक्यमेव शब्देनोपाचामिति दिक् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्ट्यत्वरुणं गृहीतवसने कोपाञ्जितभूलतम् ।
मानिन्याश्रणानतिव्यक्तिकरे वाष्पाम्बुपूर्वेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चत्वुरं जातागसि प्रेयसि ॥’

इत्यन्न ब्रीडादीनि विवलितत्वादिभिरुभावैरुपनिबन्धनेव रसिकगिरोमणिर-
मरुककविरात्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तवान् । दोषत्वाभावीजमुक्तं प्राक् । इदं
त्ववधेयम्—त्वरादीनां भयादिसाधारणयेऽप्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विशिष्य-
माणास्ता एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादिव्यज्ञन्तीत्यास्वादोदयः । न तु
शब्दादेव तत्प्रतिपत्त्या । व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वासहत्वव्युत्पादनात् । अत
एवान्न न वैयर्थ्यमपि । विशेषणव्येनोपयोगात् । ‘दूरादुत्सुकं’ इत्यादौ तु
शब्दमहिंश्च विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततोऽभिव्यक्तिरिति । एवं च
व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थितिं विना न तदनुभावस्यासाधारण्यम्, न च तेन
विनाभिव्यक्तिः, न चाभिव्यक्तिं विनास्वादसंभवः, न च तेन विना भावमव्यप्र-
वेशः, न च तमन्तरेण तथा कीर्तनं युक्तमिति भावसोक्तीर्तनमप्येतादशस्य
व्यभिचारिणि शब्दावाच्यताया दोषत्वाभावं साधयतीति युक्तमुत्पश्यामः ।

संचार्यादेविर्सद्ग्रस्य वाध्यसोक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि वाध्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वम् । प्रत्युत
प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वम् । तत्र व्यभिचारिणो यथा—‘काकार्यं
शशलक्ष्मणः क्वचुलं’ इत्यादौ । अत्र चतुरुषं पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां
शमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काशृतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाघाङ्गभूताभिरौ-
त्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारपुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति
भावशब्दलतापरिपोषकत्वादुणत्वम् ।

‘पाण्डुक्षामं बदनं हृदयं सरसं तवालसं च वहुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥’

त्वधमेन । उत्तमेन तु देवादौ वाच्यं न तु मुनिप्रभुताविति शेयम् । अन्यथा श्रुति-
विरोधात् । असाधारणस्यौत्सुक्यगमकस्यानुभावस्याभावे शब्देन तदुपादानमस्या-
स्यादजनकमिति ऋमं निवारयितुमाह—इदं त्विति । एवं सति व्यभिचारिष्वौत्सु-
क्यादेः संकीर्तनमेवाधोच्छब्दवाच्यताया दोषत्वाभावं गमयतीत्याह—एवं चेति ।
व्यवस्थिते इत्यनन्तरं आस्वादजनकत्वे इति शेषः । तथा कीर्तनं व्यभिचारिमध्य-

१. पूर्व व्याख्यातम्. २. ‘पाण्डुक्षाममिति । हे सखि, तव पाण्डुक्षामं बदनं सरसमन्वरसस-
हितं खिर्ण्यं च हृदयं अलसमालस्ययुक्तं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये नितान्तमल्यर्थं क्षेत्रियरोगमा-
वेदयतीत्यन्वयः । क्षेत्रियो देहान्तरचिकित्स्योऽसाध्यो रोगः । ‘क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः’
इति निपातनात् । सर्वशरीरव्यापिणीडाजनक इत्यन्ये । ‘क्षेत्रियं क्षेत्रजरुणे परदाररतेऽपि
च । अन्यदेहचिकित्साहीसाध्यरोगे च जायते ॥’ इति विश्वः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इत्यत्र पाण्डुत्वादीनां रोगानुभावतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भशृङ्खरे समारेपादङ्गभावग्राह्या दोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः । तदुक्तम् । तेषामुभयसाधारण्याद्विरोधस्यैवासिद्धेः । विभावस्य यथा—

‘सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।

किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥’

अत्र पूर्वार्थे शृङ्खारस्य परार्थे शान्तस्य विभावः । अनयोर्विरोधेऽपि पूर्वार्थस्य बाध्यत्वेनैवोक्तव्यान्न दोषत्वम् । प्रत्युत शान्तपरिपोषादुण्टत्वम् । एवं हन्त्र प्रतीयते—सर्वा रामादयः सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः जीवितं चातिभङ्गरमिति किं कृतं तेषामुपादेयत्वम् । अतो रम्यत्वेऽपि लिङ्कला एता इति । नन्येवं पूर्वार्थप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेऽपि मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गेत्यनेन विरोधो न परिहतः । न च तत्र न शृङ्खारप्रतीतिरिति वकुं शक्यम् । तदुपादानवेयर्थ्य-प्रसङ्गादिति चेत्, न । तत्र रसाप्रतीतेः । तद्यज्ञानुभावाद्यप्रत्ययात् । कथं तर्हि तदुपादानमिति चेत्, शान्तपरिपोषकार्थमेवेति वृमः । स एव कथमिति चेत्, जीवितस्यातिभङ्गरत्वप्रतीतेः । सापि कृत इति चेत्, जीवितादप्यधिकमपाङ्गस्यार्थ्यं सकलजनप्रसिद्धम् । अतस्थायिधभङ्गरस्यापाङ्गसोपमानत्वेनोपादानात् तदेतदुक्तं जीवितादप्यधिकमपाङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धं भङ्गरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव उष्णातीति ।

केचिच्चु प्रसिद्धं भङ्गरस्य साधर्थ्येण जीवितोपमानतयोपात्तमिति तद्याचक्षते । ध्वनिकारस्तु—भवत्येवाव शृङ्खारप्रतीतिः परंतु तथा गुडजिह्विकान्यायेनोन्मुखीकृत्यविनेयाः शान्तरसे निवेश्यन्त इत्यदोषता । यद्वा काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपादानादोषाभावः । नहि विना शृङ्खारेण काव्यशोभेति समादधे । तद्रातिमनोरमम् । शृङ्खारप्रतीत्युपगमेऽपि शृङ्खारशान्तयोनैरन्तर्यामावेन प्रथमसमाधेर-संभवात् । द्वितीयसमाधिरिपि तदा स्याद्यदि रसान्तरयोगेन चारुत्वं नानुभूयेत । भवत्वेवम् । किं च रसमात्रेन चारुत्वमित्यपि न शक्यते वकुं प्रागेव शृङ्खारमात्रेणेति । यतश्चित्रकाच्चेऽलंकारादेव चारुत्वप्रत्ययः । तस्मादत्र शान्तरसादनुप्राप्तमात्रेणावाचारुत्वसंभवात्तरोऽपि समाधिरिति ।

गतत्वेन कीर्तनम् । प्रसिद्धं भङ्गरेति । प्रसिद्धमतो भङ्गरोपमानतया भङ्गरं च तदुपमानं च तत्योपात्तं वौधितमपाङ्गरूपमानसित्यर्थः । केचिच्चित्विति । इति प्रसिद्धं अतः प्रसिद्धभङ्गरत्वसाधर्थ्येणापाङ्गस्वरूपं भङ्गरस्य जीवितसोपमानतयोपात्तमिति योजना । ‘प्रसिद्धभङ्गर’ इति पाठे प्रसिद्धा भङ्गरोपमानता तत्येर्थर्थः । आहूतार्थीति बहुशः परिभाषितार्थीत्यन्वयः । आश्लेष आलिङ्गनमतिसांनिध्य

१०. ‘सत्यमिति । मत्ताङ्गनाद्या अपाङ्गभङ्गः कटाक्षस्तद्व्योलमस्थिरम् । तथा च रामादीनां रमणीयत्वेऽपि जीवितस्य भङ्गरतया तत्सोक्षेषापामनुपादेयत्वमेवेति शृङ्खरवाधेन शान्ते पर्यवसानमिति न विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अविरोधोपायान्तरमाह—

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ १६ ॥

यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुपज्यते । रसानां विरोधो द्वेष्ठा—समानाधि-
करणतया नैरन्तर्येण चेति । तत्र वीरभयानकयोरैकाधिकरणयेन विरोध इति
अतिपक्षगतत्वेन भयानको वर्णनीयः । तथा सति दूरे तस्य दोषत्वं ग्रस्युत
वीरपरिपोषः । यथा मम—

‘आहूतापि पदं ददाति न पुरो न प्राथितापीक्षते

साकूतं परिभापितापि बहुशः किंचित्त्र चाभाषते ।

आश्चिटापि न संसुखानि रचयत्यज्ञानि भूढाशया

कोपोद्देकवशवदेव तस्मीं श्रेणी यदीयद्विषाम् ॥’

न चात्र शूङ्गरभयानकयोरपि विरोधः । वश्यमाणकमेण द्रयोरप्यन्याङ्ग-
त्वाद्यधिकरणत्वाच्च । यद्यप्याश्रयमेदेनैव एकाश्रयावपि वीरभयानकौ क्वचिद-
तु भूयेते तथापि न तथा वर्णयेते इति भिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ । एवमन्ये
षामप्यूहम् । यस्य तु चेन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्त-
रेणान्तरितो निवद्धव्यः । यथा नागानन्दे जीमूतवाहगस्य ‘अहो गीतमहो
चादित्रम्’ इत्यनेनाङ्गुठतमन्तर्विवेश्य मलयवतीं प्रति शूङ्गारो निवद्धः । न केवलं
प्रबन्ध एव रसान्तरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः किं त्वेकसिन्नपि वाक्ये । यथा—

‘भूरेणुदिग्धान्वपारिजातमालारजोरज्ञितवाहुमध्या ।

गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्चिष्टभुजान्तरालाः ॥

च । अज्ञानि सुखादीनि हस्यादीनि सेनाङ्गानि च । मूढः किंकर्तव्यताविमूढ आश-
योऽन्तःकरणं यस्याः सा । एकत्र भयादन्यत्र कोपात् । वश्यमाणेति । ‘अङ्गि-
न्यज्ञत्वमासीयौ यौ’ इत्यादिनेतर्ये । व्यधिकरणत्वाच्चेति । शूङ्गरस्य राजगत-
त्वाद्वयस्य सेनागतत्वादिति भावः । एकाश्रयावपीति । ब्राह्मणेन सह मुद्धप्रस-

१०. ‘भूरेणुदिग्धान्विति । युद्धे पतिता वीरा देवत्वलाभेन विमानपृथ्वीकृतले निषणाः
सन्तस्तदानां ललनानामप्सरसामङ्गुलीभिन्निदिश्यमानान्प्रदर्शयमानान्स्वदेहान् । रणपतिता-
ञ्जुतृहलानिष्ठतया शर्व्यविष्टतया अपश्यन्निलन्वयस्तुतीयश्चेकेन । कौतुकहेतुगर्भाणि क्रमेण
कर्मकर्त्तव्यशेषणान्याह—भूरेणुदिग्धादि । भूसंवन्धिरेणुना व्याप्तान् । नवानां परिजात-
मालानां रजोभिः परागैर्वासितानि सुरभीमूत्रानि बाहोर्मध्यान्यन्तरालानि येषां ते ।
शिवाभिः क्षेत्रीभिर्गाढमालिङ्गयमानान्स्वदेहान् । सुराङ्गनाभिरप्सरोभिरश्चिष्टं मुजयो-
रन्तरालं वक्षो येषां ते । सशोणितैः सरथिरैः क्रव्यमुजां मासादानां खगानां स्फुरद्धिः
पक्षैरस्पवीज्यमानान्स्वदेहान् । चन्द्रन्तरारिसैकैः सुगन्धिभिः कल्पलताप्रसौर्दुर्कूलैः पट्टवस्तैः
संवीजिता वीराः । अत्र पतितस्वदेहसुराङ्गनालम्बन्योर्बीभस्तश्चक्ररथोर्मध्ये वीरस्य
निवेशान्न विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

संशोणितैः कव्यमुजां स्फुरन्ति: पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्रन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥

विमानपर्यङ्कत्तेऽनिष्टणाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानांलुलनाङ्गुलीभिर्वीरा: स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥

अत्र विशिष्टस्य वीरस्य कर्तुः सर्वे वाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्ये
उत्साहप्रतीतेवीर्भत्सशङ्कारयोरविरोधः वद्यन्यत्र वीर एव ग्रधानम् अन्यौ च
नद्यभिचारिणाविति न विरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः संभवतीत्युद्ग्रहतम् ।

अविरोधे हेत्वन्तरमाह—

सर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाप्यविवक्षितः ।

अज्ञिन्यङ्गत्वमातौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

तत्र सर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीचिसंसनः करः ॥

समरभुवि निपतिं भूरिश्वसो हस्तमालोक्य तद्वधूनामिदं वचनम् । तथा
च शुङ्गाराङ्गमपि पूर्वावश्यासर्यमाणतयोहापनविभावत्वेन करुणपरिपोषिकेत्य-
दोषः । साम्यविवक्षया यथा—

‘दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि

प्रोक्षित्वासान्द्रुलुके भवतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा

जातस्थैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥’

पाठनं स्पष्टनम् । प्रसवजनितात्पुष्कावशेन निजापत्यमेव भोक्तुमारभ-
माणायै सिंहवधे परमदयालुं जिनं तद्रक्षार्थं स्वशरीरदायकं प्रतीयमुक्तिः ।

ज्ञादाविल्यर्थः । अत्र विशिष्टस्येति । वीरशब्दमात्राद्वाररसाप्रतीतावपि विमा-
नेति कुतूहलेति च विशेषणयोगात्प्रतीतिरिति भावः । तदाह—विमानेति ।
अन्यौ बीभत्सशङ्कारौ । तथा चाज्ञिन्यङ्गत्वान् विरोध इत्यर्थः । चाटुके राजसुतौ ।

१. ‘व्याख्याते प्राक् । अत्र सर्यमाणशङ्कारस्य करुणोदीपकतया तदङ्गत्वा विरोधः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘दन्तेति । अपल्यं प्रसूय तदेव भोक्तुमुच्यतायै सिंहै तदपत्यदयया
स्वाङ्गमर्पितवत्तं जिनं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे जिन, भवतः शरीरे रक्ते रुधिरे मनो
यस्याप्तथाभूतपैवानुरक्तमनसा मृगराजस्य सिंहस्य वध्वैव मृगजातीयराजवध्वा दन्तक्षतानि
करजैर्नद्यैविपाटितानि विदारितानि च दत्तान्यपित्तानि जातस्थैर्वयमप्येवंविद्या भूयासेति
जातामिलाघैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः । कीदृशे शरीरे । परिनाणहर्षीत्प्रोद्धित्वा उद्गताः
सान्द्रः पुलका रोमाङ्गा यत्र एवंभूते । पक्षे अनुरागात्थाभूते । अत्र दयावीरसानु-
भावविशेषे शङ्कार उपमानभावेणाङ्गम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे शङ्कार उपमानभावेनाङ्गम् । न चात्र दयापि विस्योपकारकत्वेनाङ्गम् । बौद्धानां स्वाभाविकदयाशीलत्वेन विस्याजनकत्वात् ।

एकत्राङ्गिनि विस्त्रियोरङ्गत्वं द्विधा—तुत्यकक्षतयाङ्गाङ्गिभावेन वा साक्षात्परस्याङ्गभावमासाद्य वा । तत्राद्येनाविरोधो यथा—

‘क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्वैः सदभाँः स्थलीः

पादैः पातितयावकरिव गलद्वाप्याम्बुधौताननाः ।

भीत्या भर्तुकरावलम्बितकरास्त्वद्विरिनार्योऽधुना

दावांश्च परितो अमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥’

अत्र चाडुके या राजविषया रतिस्तत्र करुणशङ्काराद्युभावपि साक्षादङ्गमिति तत्रिवाहणैकव्याकुलयोत्तयोरेव राजाकार्योद्यतयोरिव भट्टयोः सहजतो विरोधोऽपि न दोषाय । यथा—

‘ऐहि गच्छ पतोच्छिष्ठ वद् मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥’

इत्यत्र प्रधाने क्रीडायामङ्गभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः । एहीति श्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति प्रकारेणोभयोरपि प्रकारत्वेन तत्राङ्गत्वात् । तस्माद्विधेययोरेव विरोधो दोषाय न त्वनूद्यमानयोरपीति परमार्थः । प्रकृतोदाहरणे च ‘पुनरप्युद्यद्विवाहा इव’ इत्युत्प्रेक्षा । तेन गच्छेतिवत्प्रतोपे द्वयोरपि साक्षादेवाङ्गत्वम् । तादृशोऽर्थं प्रभावो येनासां सुनर्विवाह उत्प्रेक्ष्यत इति ग्रन्तीतिपर्यवसानात् ।

तयोः करुणशङ्कारयोः । शाब्दन्यायेनाप्यविरोधमुदाहरति—एहीति । विधेययोरेवेति प्राधान्येन प्रतिपाद्यमानयोः अनूद्यमानयोरङ्गतया प्रतिपाद्ययोः । अत्रेदमवधे-

१. ‘क्रामन्त्य इति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे राजन्, अधुना त्वद्विरिनायोः भीत्या भयेन भर्तुकरेष्ववलम्बिताः करा याभिस्तादृश्यो भूत्वा दावांश्च परितोः समन्ततो अमन्ति । पलायनेऽप्यशुत्पत्तेः । उत्प्रेक्षेते—पुनरप्युद्यन् जायमानो विवाहो यासां ता इवेति । तत्रापि भर्तुकरं गृहीत्वात्रोः परितो अमणात् । कीदृश्यः । दभीङ्गुरैः क्षताभ्यः कोमलाङ्गुलिभ्यो गलङ्गकं येषां तैः पादैः सदभाँः स्थलीररण्यप्रदेशान् क्रामन्त्यो लङ्घयन्त्यः । पातितो यावको लाक्षणसो येषु तथायुतेरिवेयुत्प्रेक्षा विवाहोत्प्रेक्षासमर्थनाय । एवं सदभाँ इत्यपि । तथा गलता वाष्पाम्बुद्धाशुजलेन धौतं क्षालितमाननं यासां ताः । विवाहेऽपि धूमदश्चुनिर्गमः । अत्र प्रधानभूते राजविषयरतिभावे द्वावपि शङ्कारकरणावङ्गमिति न विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘एहीति एहीलादि प्रकारेणाशारूपयग्रहस्तैरथिभिर्याचैर्यनिनः क्रीडन्तीलर्थः । अत्र एहीति क्रीडन्तीति रीत्या सर्वेषां प्रभानभूतकीडान्वयादागमनगमनतावैर्न विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अङ्गाङ्गभावेन पराङ्गतया अविरोधो यथा—

‘क्षिंसो हस्तावलङ्घः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं

गृह्णन्केशोष्वपास्तश्वरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सास्त्रनेत्रोत्पलाभिः

कामीवाद्रांपराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शाराञ्जिः ॥’

अत्र त्रिपुररपित्रभावातिशयस्य कहणोऽङ्गं तस्य हु शङ्गारः । नन्वेवं कहणस्य प्राधान्ये तत्रैव विश्रान्तेऽभयोरङ्गत्वासंभवे कथसुदाहरणत्वमिति न वाच्यम् । शङ्गारपेक्षया हि तस्य प्राधान्येऽपि न तत्रैव विश्रान्तिरिति तस्यापि प्रभावं प्रत्यङ्गतैव । यतो यथा पूर्वे कामुकः करालम्बादिकमकार्यात्तथा संप्रति चराञ्जिरित्युपमानतया शङ्गारपरिपोषितेन कहणेन भ्रावावातिशय एव प्रकर्षमानीयते । न चाङ्गाङ्गस्य कथमङ्गत्वमिति वाच्यम् । तदुपकृतस्याङ्गस्योपकारविशेषाधायकतया तस्याप्युपकारत्वात् । अदुक्षम्—

‘गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥’ इति ।

ननु प्राक्प्रतिपादितस्वप्वेद्यान्तरसंपर्कश्चून्यरसस्य न रसान्तरेण विरोधो नाप्यङ्गाङ्गभाव इत्यसंबद्धमेवैतसर्वमिति चेत्, न । रसशब्देनात्र प्रकरणे स्थायिभावस्याभिधानात् रस्यत इति व्युत्पत्तेः ॥

इति महामहोमाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः॥

यम्—रसानां विरोध आश्रैयैक्येन तथालम्बनैक्येन कविवैरन्तर्येणेति त्रेवा । तत्रालम्बनैक्येन वीरशङ्गारयोर्हीस्यरौद्रवीभत्तैः संभोगस्यालम्बनाश्रैयैक्याभ्याम् । एवं वीरकरणरौद्रैर्विर्प्रलम्बस्य ताभ्याम् । वीरभयानकयोनैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां तथा शङ्गारशान्तयोस्ताभ्यां विरोध इति । एवं वीरस्याद्गुतरौद्राभ्यां सर्वथैवाविरोधः । शङ्गारस्याद्गुतेन भयानकस्य च बीभत्सेन तर्थैव । शङ्गारवीरयोस्त्वालम्बनैक्ये विरोधात्तद्रदादविरोध इति । इति श्रीमत्तत्सदुपाल्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूतुवैयनाथभद्रकृतायां प्रदीपप्रभायां सप्तम उल्लासः ॥

१०. ‘क्षिप्त इति । अमरकवेरिर्द पद्मम् । स त्रिपुरदाहकालीनः शुभुसंबद्धी शराञ्जिर्णामिर्वो युभ्याकं दुरितं पापं दहत्वित्यन्वयः । स कः । य आद्रांपराधोऽव्यवहितापराधः कामीव हस्तयोरवलङ्घः सन् सासे अश्वसहिते नेत्रोत्पले यासां ताभिस्त्रिपुरयुवतिभिः क्षिप्तः प्रक्षिप्तः । तथा प्रसरं बलादशुकान्तं बलप्राप्तमाददानो गृज्ञामिहतस्तादितः । तथा केशेषु गृह्णन्वपास्तः । कामिनापि चुम्बनाय केशयद्वात् । चरणयोनिपतितः संभ्रमेण भयेनादेरेण च नेक्षितः । तथा आलिङ्गनवधूतः क्षिप्त इत्यर्थः । अत्र यथा पूर्वे कामुकः करालम्बनादिकमकार्यात्तथा संप्रति शराञ्जिरित्युपमानतया शङ्गारपरिपोषितेन कहणेन भगवतः शंभोः प्रभावातिशय एव प्रकर्षमानीयत इत्यनवद्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अष्टम उल्लासः ।

एवं दोषे निरुपिते गुणालंकारौ प्राप्तावसरौ तयोर्गुणस्यान्तरङ्गतया प्राथम्यम् । विप्रतिपद्यन्ते तु केचिद्गुणालंकारयोर्भेदे । किं च सामान्यतो लक्षिते विशेषलक्षणमुचितमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन लक्षणं दर्शयन्नेव भेदकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ १ ॥

अङ्गिनः शरीरेष्वात्मवल्काये प्राप्ताच्येन श्यात्स्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाश्रिता इत्यर्थः । अचलस्थितय इत्यपृथक्स्थितयः । अव्यभिचारिस्थितय इति यावद् । अव्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा । तेन रसं विना ये नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः । अत एवानयोर्विरेकमलंकारे वक्ष्यति । एवं च रससोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितिर्वं, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम् । अलंकारमात्रभेदकत्वं तु सत्यन्तभागविमुक्तमिदमेव ग्राह्यम् । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । चण्डीदासस्तु—‘रसधर्ममात्रं लक्षणं, उत्कर्षहेतुत्वं तु गुणशब्दप्रवृत्तिबीजम्’ इत्याह । तदयुक्तम् । शङ्खारत्वादै धर्मेऽतिव्याप्तेः । ननु रसधर्मत्वमेवामसिद्धम् । कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारः, रसवल्पिः ईदर्वण्डभावत्यमधुरादिव्यवहार इति । उच्यते—शौर्यादयस्यावदाम्बन एव धर्माः इत्यविवादम् । दृश्यते तु क्वचिदश्चरोऽप्याकारमहस्यादियोगिनि शूरव्यवहारः, शूरोऽप्याकारलाघवादियोगिन्यशूरत्वव्यवहारश्च । तत्कस्य हेतोः । अथ क्वचिद्गृहरथवहारविषये विताताकृतिदर्शनादाकार एवास्य शूर इत्योपचारिकव्यवहाराचाभियुक्तानामाकार एवैतादशः शूरपदवाच्य इति विपर्यासाददूरदर्शिनस्थाव्यवहरन्ति । तत्त्वज्ञानस्तु क्वचिदुपचारत इति वक्तव्यम् । हन्तैवं मधुरादिरसयोगिनि सुकुमारादिवर्णयुक्ते मधुरादिव्यवहाराद्वर्णं एवात्मं मधुरादिरित्योपचारिकव्यपदेशाचाभियुक्तानां वर्णं एवैतादशो माधुर्यभागिति विपर्ययाद्रसपर्यन्तावगाहित्वद्विविभुरा व्यवहरन्ति । तत्त्वालोचिनस्तु क्वचिदुपचारादिति

अन्तरङ्गतयेति । रसधर्मतयेत्यर्थः । विप्रतिपद्यन्त इति । रसोत्कर्षकत्वाविशेषादित्यर्थः । तर्हि भेदप्रतिपादनाय रसधर्मत्वमेव वाच्यं न तु रसोत्कर्षकत्वमपि । तस्यालंकारसाधारण्यात् । अत आह—किं चेति । स्वरूपदर्शनमुखेन भेदकमाहेत्यन्यव्यः । लक्षणस्योक्त्यायेनावश्यकत्वात्तदर्थं रसोत्कर्षकत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा शङ्खारत्वादावतिव्याप्तेः । अतो लक्षणेन रसधर्मस्यरूपत्वावगतौ भेदस्यापि सिद्धिरिति भावः । अचलेत्यसोताथेद्यपरत्वे गमकमाह—अत एवेति । अनयोरिति रसतदुपकाराविनाभावयोः । नन्वैवं सति रसोत्कर्षकत्वे सति । रसधर्मस्यमित्येतावैतव लक्षणसिद्धावच्छेद्यादि व्यर्थमित्याचाङ्ग्याह—एवं चेति ।

तुत्यमेतत् । ननु शौर्यादेरात्मवृत्तित्ववन्मधुरत्वादीनां रसवृत्तित्ववस्थितावेवं स्यात् । सैव त्वसिद्धा विनिगमकाभावादिति चेत्, मैवम् । भवत्येव विनिगमकाभावो यदि त्वया वर्णमात्राश्रया गुणाः स्त्रीकर्तुं शक्यन्ते । न त्वेवम् । अविशेषेण रचनायामपि तदभ्युपगमात् । तथा च रसमात्रवृत्तित्वे लाघवम् वर्णरचनोभयवृत्तित्वे तु गौरवम् । यतश्चैवमत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुच्चैर्वर्णादिभिर्व्यज्ञन्त इत्येव सम्यक् । व्यञ्जकत्वं चैपां यथा तथोदाहरिष्यत इतिप्रसङ्गशङ्का ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुग्रासोपमादयः ॥ २ ॥

अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थां तद्वारेण तदतिशयाधानसुखेन ये धर्मा रसमुपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । तत्र शब्दद्वारेणानुग्रासादयः अर्थद्वारेणोपमादयः । यथा कण्टाद्यङ्गोल्कर्पद्वारेण शरीरिणोऽनुपकारका हारादयः । सन्तमिति यत्र रसस्य संभवस्तत्र तसुपकुर्वन्ति । यत्र तस्यासंभवस्त्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः । जातुचित्तात् नियमेन । तथा च सन्तमपि रसं कचिद्विपकुर्वन्तीत्यर्थः । एतावता रसावृत्तित्वं चलस्थितित्वं च दर्शितम् । तथा च रसोपकारकत्वं सति तदवृत्तित्वं, तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणाम् । गुणमात्रभेदं तु सत्यन्तभागरहितं तदेवित्यम् अन्यथा वर्थविशेषणत्वात् । तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वं यथा—

अपसारय धनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणलैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥'

अत्र रेफानुग्रासः शब्दमलंकुर्वन्दृङ्गारसुपकरोति । रेफस्य दृङ्गारव्यञ्जकत्वात् ।

तथा च लक्षणभेदात्र वैयर्थ्यमिति भावः । विनिगमकेति । चित्तदुत्तिरूपकार्थस्य वर्णगतमाधुर्येणायुपत्तेर्मधुरो वर्ण इति व्यवहाराचेति भावः । गौरवमिति । इदमुपलक्षणम् । वर्णगतमाधुर्यस्य द्रुतिहेतुले नीरसेऽपि तदनुभवापत्तिः अतो रसस्यापि तदेहुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । मन्मते तु रसगतमेव माधुर्यवर्णनव्यभिव्यक्तं (?) द्रुतिहेतुरिति लाघवम् । किं च द्रुतितारतम्यस्य करुणादिषु दर्शनान्माधुर्यस्यापि तदेहोत्सद्वाच्यम् । न च वर्णगते तस्मिस्तद्वाङु शक्यमिति रसधर्मतैषैपासुचितेयपि ज्ञेयम् । यतश्चैवमित्यनन्तरमत इति शेषः । एतावतेति । सन्तमित्यनेन रसाभावेऽपि संभवकथनादायं जातुचिदिलानेनान्यं दर्शितमित्यर्थः । इदापि पूर्वोक्तरीत्या लक्षणत्रयपरतामाह—तथा चेति । अङ्गद्वारेणेत्यनेन रसावृत्तित्वलाभः ।

१०. ‘अपसारयेति । हे बालि, धनसारं कपूरमपसारय दूरीकुर । हारं दूर एव कुर । अलमलमिति वीप्सया उडेगातिशयः सूच्यते’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अर्थद्वारेण यथा—

‘मनोरागस्तीत्रं विषमिव विसर्पत्वविश्वं

ग्रामाथी निर्धूमो ज्वलति विधुतः पावक इव ।

हिनस्ति प्रस्त्रं ज्वर इव गरीयानित इतो

न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥’

अत्र विषमिवेत्यादिरूपमा । सा चार्थमलंकुर्वाणा रसमुक्तर्षयति । विषमि-
वेत्युपमावशेन विसर्पणादेरतिशयप्राह्या विप्रलम्भोत्कर्षात् ।

रसं विनाप्यलंकारसंभवो यथा—‘सच्छन्दोच्छलदच्छकच्छ—’ इत्यादौ
चित्रभेदे ।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वं शब्दालंकारस्य यथा—

‘चित्ते चिह्नद्विण दुट्ठदि सा गुणेषु

सज्जासु लोट्टदि विसद्विदि दिम्मुहेषु ।

बोलभिम बट्टदि पवट्टदि कब्बवन्धे

झाणे न दुट्ठदि खणं तरुणी तरटी ॥’

रसोपकारकत्वं शब्दार्थान्यतरोपस्कारद्वारेण विवक्षितम् । अङ्गद्वारेणेत्युक्तेः । तेन
चन्द्रोदयादादुदीपकेनातिप्रसङ्गं इति इत्यम् । मनोराग इति । इत इतो मनोरा-
गविसर्पणादेः सकाशात् भवतीति लवज्ञिकाख्या सखी निर्दिष्टा । चित्त इति ।
‘चित्ते विधृते न त्रुत्यति सा गुणेषु शश्यायां लुठति विसर्पति दिष्टुखेषु । वचने
वर्तते प्रवर्तते काव्यवन्धे ध्याने न उप्पति क्षणं तरुणी तरटी ॥’ कान्ताविरहातुर-
स्येयमुक्तिः । विधृते दृढसंबद्धा भवति । गुणविषये न उप्पति (त्रुत्यति) न
हीयते । ‘खट्टदि’ इति पाठस्तु कथितपदत्वाप्रसङ्गात्सम्यगेव । अर्थस्त्वयमेव

१०. मनोराग इति । लवज्ञिकां प्रति मालख्या इत्यमुक्तिः । माथविषयो मनसो रागोऽवि-
रतं निरन्तरं विषमिव तीव्रं यथा स्यादेवं विसर्पति विविधप्रकारेण सर्वज्ञीणः संचरति ।
अत एव प्रमाथी क्षोभकारी निर्धूमो विधुतः संधुक्षितः पावक इव ज्वलति । ततश्च
गरीयानुकर्षकाणां गतो ज्वर इव प्रत्यज्ञं हिनस्ति पीडयतीति विभिन्नधर्मा मालोपमा । अतो
हेतोरितो मनोरागानामां त्रातुं तातादिकं न प्रभवति न चक्रोतील्यर्थः । ‘निर्धूमः’ इति पाठे
विधुत इति क्रियाया विशेषणम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘चित्ते चमत्करोति—
स्यानेन उत्पत्ति क्षणं तरुणी प्रगल्मा ॥’ इति संस्कृतम् । ‘नखोङ्कतं चर्म चिहुद्वेष्टि
प्रसिद्धम् । तददाचरतील्यर्थ इत्यन्ये । गाढं लभेलपरे । गुणेषु न त्रुत्यति पर्यवसानं न
प्राप्नोतील्यर्थः । न हीयत इति केचित् । शश्यासु लुठनं दिष्टु विसर्पणं च भावनया
स्वस्योद्गमात् । ‘विसद्विदि’ इति पाठे विकसति प्रकाशत इत्यर्थः । वचने वर्तते सैव
वचनविषयीभवति । काव्यवन्धेऽपि सैव विषयीभवति । तथा ध्याने न त्रुत्यति । सदा
तद्विषयीभवतील्यर्थः । वचने वर्तते उपदेशं गृह्णाति । उपदेष्टे च काव्यवन्धे प्रवर्तते’ इति
महेशः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्रानुग्रासेन शब्दमात्रमलंक्रियते न तु सत्यपि शङ्कारः । ट्वर्गस्य तत्पति-
कूलत्वात् । अत्र च प्रतिकूलवर्णत्वं न दोषः । प्राकृतस्यौज्ञोगुणप्रधानत्वादस्य
च तदभिव्यञ्जकत्वादिति कथित् । वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णत्वे रसस्य
नानुत्पत्तिरेव अनुभवविरोधात् किं त्वपकर्षमात्रम् । न चापकृष्टेऽपि विद्यमाने
तस्मिष्टवर्गानुप्रासस्योपकारकत्वति सारम् ।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा—

‘मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति

कन्दत्सु ऋमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम् ।

चक्राह्वेन वियोगिना विसलता नास्वादिता नोऽिङ्गता

कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥’

अत्रोपमार्थालंकारः । न चासौ प्रकृतस्य शङ्कारस्योपकारिका । विप्रलम्भे
हि जीवनिर्गमोऽपि वर्णते तदुत्कर्षधायकृत्वादिति तन्निरोधेनूपादानमनुचितम्
प्रत्युत स्त्रेहाभावे पर्यवस्थति । तदेतदुक्तम् ‘अत्र विसलता जीवं निरो-
द्धुमशक्तेति प्रकृताननुगुणा उपमा’ इति । अशक्तत्वं चानुचितत्वमिति प्राज्ञः ।
वस्तुतस्तु तदन्यथा व्याख्येयम् । विसलता जीवं रोद्धुमशक्तयुपमा प्रकृतान-
नुगुणा प्रकृते विषयेऽनुगुणरहिता उपमाया अनुगुणं यत्सादृशं तच्छ्रव्या ।
तसाद्व्रोपमा नालंकारः किं तूष्णेक्षा । न च तस्मामपि तदोपतादवस्थयम् ।
संभावितेनापि सादृश्येन तत्प्रवृत्तेः । न तूपमावद्वस्तुसंतैव जीवरोधकत्वरूप-

तत्रापि । वचने वर्तते । तामेव वच्मीत्यर्थः । तथा काव्यमपि तद्विषयमेव करोमी-
त्यर्थः । व्याजे न विद्यते चेति (?) । अत्र चेति । प्रतिकूलवर्णत्वस्य दोषत्वे हि
रसाभावस्तेन सन्तमपि रसं नोपकुर्वन्तीत्यस्योदाहरणत्वमसंगतमिल्याशयः । अत्राख्य-
समाह—वस्तुतस्तिवति । प्रतिकूलवर्णत्वे तस्य दोषत्वे । अनुगुणं यत्साह-
श्यमिति । जीवनिरोधकरूपमिल्यर्थः । तेन कञ्जुत्वगलद्वारप्रिधानादिसादृश्यसं-
भवेऽपि नासंगतिः । वस्तुतस्तैवेति । यथपि नामं नियमः । कीर्तौ चन्द्रिको-
पमायां श्वेतत्वस्यावास्तवत्वात् । तथापि कविसंप्रदायसिद्धत्वमेव वस्तुसम्बन्धिहा-
भिप्रेतं बोध्यम् । जीवनिरोधकत्वं तु विसलतायां न तथेति नानुपत्तिः । ननूष्णेक्षा-
मिवशब्देन संभावनवोच्यते न तु सादृश्यमपि । एवं च शब्दानुपत्तस्य सादृश्यस्य

१०. ‘मित्र इति । संध्याकालीनचक्रवाकचेष्टावर्णनमिदम् । मित्रे सूर्ये सुहृदि च कापि
अगम्यवातार्के देशे गते सति । सरोरुहवने बद्धानने मुद्रिते अवचने च ताम्यति ग्लायति
शोकात्माप्यमाने च । ऋमरेषु कन्दत्सु तारस्वर शब्दायमानेषु रुदत्सु च । दयिताया
आसेत्रं युक्तं सारसपक्षिणं पुरोद्धये वीक्ष्य वियोगिना चक्रवक्षेण नास्वादिता नोऽिङ्गता
लक्षा । केवलं निर्गच्छतो जीवस्याग्लेव वक्ते निहितेत्यन्यः । अत्र विमुक्तदर्शनवत्सं-
गुकृदर्शनस्यापि विरहोद्दीपकत्वादुभयप्रदर्शनम् । अत्र विप्रलम्भे जीवनिरोधोच्येक्षा अनु-
पकारिका ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सादृश्यमपि विषये हृत्येक्षणीयकोटावेवान्तर्भूतं यथोच्यते रोधकमित्र निहित-
मिति । तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् उत्प्रेक्षातो रसातिशयाप्रतीते:
प्रत्युत तादृशोत्प्रेक्षाया उपमोक्तन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति । एष एव गुणा-
लंकारविभागो विचारसहो मान्यः । तदेवं गुणालंकारयोर्भेदे व्यवस्थिते यत्क-
श्रिदुक्तम्—‘लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहाराचोः समवेत्वसंयोगि-
त्वाभ्यां भेदः संभवति । अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमाद्योरुभयोरपि समवेत-
त्वादनुपज्ञो भेदः । तस्मात्योर्भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाहन्यायेन । तथाहि—
गडुलिका मेषी कच्छिदेका केनचिद्वेतुना पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्त-
विचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारौ केनचिद्भिप्रा-
येण भिन्नतयोक्ता इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तद्देवं वदन्तीति
तदसत्त्वमवेदितव्यम् । यदप्युक्तं वामनेन—‘काव्यशोभा काव्यव्यवहारनिमित्त
कश्चिदतिशयः । तद्देतवो गुणस्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेदः’
इति । तदप्युक्तम् । यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तं तत्र किं समग्रैगुणैः
काव्यशोभोत्पत्तिरूपं येनकेनापि । आद्ये पाञ्चालीगौडीया च रीतिः कथं काव्य-
स्यात्मा । माधुर्याद्यभावेन समस्तगुणाभावाच्छोभानुलेखः । अन्त्ये ‘अद्रावत्र
ग्रजवलत्यश्चिरूपैः प्राज्यः प्रोद्यनुलूपसत्येष धूमः’ । इत्यादावोजःप्रसादगुणसत्त्वा-
त्काव्यव्यवहारप्रसङ्गः । नहि सन्मत इव त्वन्मतेऽपि तद्वद्वाहोरेऽलंकारापेक्षा ।
तेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् । यदपि शोभातिशयहेतवोऽलंकार
इति तदप्युक्तम् ।

‘स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्तरोतितरां सुधाम् ॥’

इत्यत्र पूर्वार्थे विशेषोक्तिः । ‘एकगुणहानिकल्पनया शेषगुणदार्ढकल्पना
विशेषोक्तिः’ इति वामनलक्षणात् । उत्तरार्थं व्यतिरेकः । ‘उपसेयस्य गुणातिरे-
कत्वं व्यतिरेकः’ इति लक्षणात् । एतौ च गुणमनपेक्ष्यैव काव्यव्यवहारहेतुशो-
भाजनकौ । एवमन्यत्राप्युद्धम् । नन्वत्रापि प्रसादादेवैतमानवाक्तव्यं गुणानपे-

कथं संभावना । अर्गलाया एव तु तद्वाचकपदानन्तरोच्चरितेनेवशब्देन संभावनोचि-
तेत्याशङ्कायामाह—उत्प्रेक्षणीयकोटावेवेति । अयमाशयः—अर्गलापदमत्र
निरोधके लाक्षणिकम् । अन्यथा जीवस्यार्गलेत्यन्वयायोगात् । तथा च जीवस्य
निरोधके वेत्यप्रतीतेः । सादृश्यस्य विशेषणतया संभावनान्वयोपपत्तिरिति तदाह—
यथोच्यत इत्यादीति । एष एव रसधर्मत्वरसाव्यभिचारित्वतदभावरूप एव ।
नान्य इति । संबन्धभेदरूपो नेतर्थः । समवेत्वादिति । माधुर्यादिरिवो-

१. ‘स्वर्गेति । वरवर्णिनी उत्तमाङ्गनैव अनेनैव मानुषेणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिर्न तु दिव्य-
देहेन स्थानविशेषप्राप्तिः । अस्यास्तोऽप्युक्तदत्वात् । तदाह—अस्या रदच्छदसाधरस्य
रसः मुखं न्यक्तरोतितरामतिशयेन तिरस्करोतीति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

क्षत्वमलंकारयोः । किं च निरुणत्वे कथं त्वच्छेऽपि काव्यव्यवहारः । सगुणत्वविशेषणाभावादिति चेत्, अस्येवात्र गुणः तथा ज्ञानं च । परंतु किंचिद्गवत्खस्य शोभाहेतुत्वेऽपि प्रसङ्गात् समस्तगुणवत्त्वं तथा वक्तव्यम् । न चात्र तस्मामध्यम् । तथा च गुणजन्यां शोभामनपेक्षैवालंकाराभ्यां शोभासंपत्तिरिततात्पर्यम् ।

इदानीं गुणानामलंकारमेदे सिद्धे दशविश्वव्युदासाय तद्देदमाह—

माधुर्योजःप्रसादारुद्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

विभागक्रमेण्यां लक्षणमाह—

आहादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ ३ ॥

आहादकत्वं यद्यानन्दहेतुत्वं तर्हि न शृङ्गारस्यापि तस्यैव सुखात्मत्वेनात्जनकत्वात् । आनन्दस्वरूपत्वं चेत्तर्हि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह—
द्रुतिकारणमिति । द्रुतिश्चेतसो गलितत्वमेव द्वेषादिजन्यकाठिन्याभावः । तथा च यद्यशेन श्रोतुर्निर्मनस्कतेव संपद्यते तदाहादकत्वस्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः । यदुक्तम्—

‘गलितत्वमिवाहा(स्वा)दपदव्या हृदये ददत् ।

माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं गाहते गुणः ॥’ इति ।

कासावित्यत आह—शृङ्गार इति । शृङ्गारपदं संभोगपरम् । विग्रलम्भेऽपि-
शयस्य वक्तव्यत्वात् । भास्करस्तु आव्यत्वं माधुर्यस्य लक्षणमाह स । तदयु-
क्तम् । ओजःप्रसादयोरपि तत्सर्वेनातिव्याप्तेः शब्दनिष्ठत्वाच्च ।

तत्किं संभोग एव माधुर्यं नेत्याह—

करुणे विग्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

संभोगात्करुणे तस्माद्विग्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्या-
देरप्यपामेनातिद्रुतिहेतुत्वात् । इयांस्तु विशेषः—संभोगविग्रलम्भयोस्तत्त्वं स-
पत्तम् । शान्ते हु जुगुप्ताद्यन्वयादोजोलेशानुविद्वमिति ।

दीप्यात्मविस्तृतेहेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ४ ॥

दीप्यिस्वरूपा या मनसो विस्तृतिर्ज्वलितत्वमिव । तथा च यद्यशाज्जवलित-
मिव मनो जायते तदोज इत्यर्थः । केदमित्यत आह—वीररसस्थिति ।

अस्याधिकरणान्तरमाह—

वीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

पमाद्यलंकारस्य साहस्रादिरूपस्य समवेतत्वादित्यर्थः । यदुक्तमिति । आखाद-
पदव्या आखादद्वारा । निःसप्तत्वमिति । स्वकार्यद्रुतिविरोधिदीप्तिजनकतया
प्रतिवक्षभूतं यदोजस्तद्रहितमित्यर्थः । जुगुप्सेति । तस्या वीभत्सस्याधित्वाद्वीभत्से
चौजसो वक्ष्यमाणत्वात्तेषांसंकीर्णमित्यर्थः । एवं वीभत्से माधुर्यदेशसंकीर्णत्वमोजसः

वीराद्वीभत्से ततोऽपि रैद्रे चित्तदीसेः कार्याया सातिशयनयाः कारणमोजः
कमेणोक्तर्कर्षवत् । तदेतद्वीराद्वयोर्निष्ठतिपक्षं बीमत्से तु माधुर्यलवानुविद-
मिति विशेषः । प्राधान्येन माधुर्यौजसोरेककविदानमत्र प्रकान्तमतो हास्या-
ञ्जुतभयानकेषु न किंचिद्विहितम् । तेषूभयगुणप्राधान्यात् ।

शुष्केन्धनाग्निवत्सच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥

व्याप्तोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

ओजसि शुष्केन्धनाग्निवन्मायुर्ये स्वच्छशर्करावस्त्रादिजलवद्यो गुणोऽन्यद्यात्यं
चित्तं झटित्येव रसेन व्याप्तोति स प्रसादः । करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया
य इति निर्देशः । सर्वेषु रसेष्वाधेयतया सर्वासु रचनासु व्यङ्ग्यतया स्थित इति
तत्रेणाह—सर्वत्र विहितस्थितिरिति ।

कथं तर्हि तत्त्ववेदिनामपि शब्दार्थयोर्मधुरादिव्यावहार इत्यत आह—

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥

गुणवृत्तिरूपचारः । आकारे शौर्यस्येव व्यङ्गके सुकुमारवर्णदौ तदुपचार
इत्यर्थः । तेषां गुणानाम् ।

ननूक्तलक्षणाः श्लेषाद्योऽपि दश दुरपह्वास्तत्कुतस्थ एव न पुनर्मुदुक्ता
अपि दशेत्यत आह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥

एषु मदुक्तलक्षणेषु माधुर्यादिषु । इदं चोपलक्षणम् । अलंकारध्वन्योरप्य-
न्तर्भावस्य दर्शयिष्यमाणस्त्वात् । उक्तान्तर्भावादिहेतुत्रयोपादानमप्युपलक्षणम् ।
वैचित्र्यमात्रपर्यवसानस्यापि दर्शयिष्यमाणस्त्वात् । दोषत्यागादिति । दोषा-
भावस्वरूपत्वात्तद्यापकतया वा । दोषत्वं कुत्रचिदिति । दोषस्वभावस्य गुण-
स्वभावत्वानौचित्यात् स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् । तथाहि—श्लेषस्तन्मते बहूना-

सहदयानुभवसिद्धं हेयम् । एवं सति कथमेकैककथनमत आह—प्राधान्येनेति ।
अत्र प्रमाणमाह—अत इति । करणस्यापीति । येन गुणेन रसश्चित्तं
व्याप्तोतीति वाच्ये करणभूतस्यापि गुणस्य य इति कर्तृत्वेन निर्देशः । स्वातन्त्र्यवि-
वक्षयेत्यर्थः । एवं च माधुर्यादीनां त्रयाणां कमेण दुतिदीस्त्रिविकासास्यास्तिस्थश्चि-
त्तत्रृत्यः कार्या इति कथितम् । गुणानां रसमात्रवर्मत्वात्सर्वासु रचनासु चेति
वृत्तिग्रन्थासंगतिमाशङ्काह—अर्थं चेति । व्यङ्गतयेति व्यङ्गकत्वसंबन्धपरम् ।
शब्दार्थयोरिति रचनाया अप्युपलक्षणम् । ननूक्तेति । उक्तं वामनादिभिर्लक्षणं
येषां ते तथोक्ताः । तानि च वक्ष्यन्ते । तेषां च संग्रहश्ळोकः—‘श्लेषः प्रसादः
समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरूपारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥’ तद्यापि
कतयेति । स दोषाभावो व्यापको यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तथा च दोषाभा-

मपि पदानामेकवद्भासनम् । समाधिस्त्वारोहावरोहयोः क्रमः । स चोत्क-
र्पष्टकर्षयोवैरस्यानाधायको विन्यासः । उदारत्वं विकटाक्षरत्वम् । तच्च नृथ-
द्विरिव पदैर्या घटना तत्त्वम् । प्रसाद ओजोमिथितं शैथित्यम् । सर्वशै-
थित्यस्य दोषत्वात् । तदेतच्चतुष्टयमोजस्यन्तर्भूतम् । यद्यपि दीप्तिजनकत्वरूपे
रसनिष्ठ ओजसि नैपामन्तर्भावसंभवस्थापि तत्स्वीकरेण स्वीक्रियते । तद्य-
जके गाढबन्धलक्षणे तदन्तर्भाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । पृथक्पदरूपं तु माधुर्यं
भङ्गाद्वैपात्तम् । यथोक्तमामुख्यञ्जकत्वेनासमासस्य विधानात् ।

वस्यावद्यकत्वमुक्तम् । ‘तज्ज्ञापकतया’ इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पर्यवस्थति । एकव-
द्भासनमिति । तत्प्रयोजकः संहितयैकजातीयवर्णरचनाविशेषो गाढत्वापरपर्याय
इत्यर्थः । यथा—‘उमौ यदि ओन्निपृथक्’ इति माधै तृतीयसर्गे । आरोहाव-
रोहयोर्गाढवन्धत्वशैथित्ययोः । अनयोरेवोत्कर्षपर्कर्षपदार्थत्वम् । क्रमपदार्थमाह—
वैरस्येति । अथोद्भृतायामवरोहे वैरस्यात्परिहारेण विन्यास इत्यर्थः । आरो-
हानन्तरमवरोहे समाधिः । व्युक्तमेप्रसाद इत्यन्ये । समाधिर्यथा—‘चञ्चद्वुजश्र-
मित’ इति वेष्याम् । अत्र हि संचूर्णितेत्यन्तमारोहः सुयोधनान्तं चावरोहः ।
उन्नत्वेत्यन्तं पूर्वः ततोऽन्य इति । नृथद्विरिवेति । ‘खचरणविनिविष्टरूपे-
र्नर्तकीनां’ इत्यादौ । ओजोमिथितमिति । शैथित्यं प्रधानमोजोगुणभूतं तेन
तस्याल्पत्वम् । समाधौ तु तदाधिक्यं शैथित्यस्य न्यूनत्वमित्यनयोर्भेदः । ‘चञ्चद्वुज’
इत्यादौ तथादर्शनात् । मतान्तरं प्रागुक्तम् । प्रसादो यथा—‘यो यः शब्दं
विभर्ति’ इत्यादौ वेष्याम् । अत्र हि शैथित्यस्य प्राधान्यमाधिक्यात् । गाढत्वं च
शैथित्यदोषपरिहारार्थमल्पं गुणभूतम् । तदाह—सर्वशैथित्यस्येति । तदेत-
दिति । गाढबन्धतया दीप्तिहेतुत्वात् । ‘गुम्फ उद्धत ओजसि’ इति वश्यमाणवा-
दिति भावः । दीप्तिजनकत्वरूप इति । दीप्तिजनकत्वेन रूप्यते निरूप्यत
इति तथाभूत इत्यर्थः । पृथगिति । पदार्थसमासाभावरूपमित्यर्थः । यथा—
‘स्थिताः क्षणं पक्षमसु ताडिताधारः’ इति कुमारसंभवे भङ्गामामुख्यञ्जकासमास-
कथनरूपया । अर्थव्यक्तिर्यथा—‘वागर्थाविव’ इति । मार्गो रीतिः । सौकुमार्य
यथा—‘अपसारय घनसारं’ इति । कान्तिर्यथा—‘निरानन्दः कौन्दे मधुनि
विधुरो बालवकुले न साले सालम्बो लवमपि लवद्वं न रमते । त्रियंगौ नासङ्गं
रचयति न चूते विचरति स्तरंलक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥’ इति । उक्तानां
श्लेषादिगुणानां लक्षणश्लोका वामनवृत्तौ—‘पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्योज-
कवीश्वराः । श्लेषत्वमोजसा मित्रं प्रसादं च प्रचक्षते ॥ यत्रैकपदवद्भावः पदानां
भूयसामपि । अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥ प्रतिपादं प्रतिश्लोकमे-
कमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतोति मतो गुणः ॥ आरोहन्यवरोहन्ति
क्रमेण यथयो हि यत् । समाधिनाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥ बन्धे पृथक्पदत्वं
च माधुर्यं कथितं द्वयैः । बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ॥ विकटत्वं च
बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् । पश्चादवगतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ॥ यथार्थव्य-

अर्थव्यक्तिस्तु अटिव्यर्थसमर्पकतया । सा च प्रसादपदेनैवोपात्ता । यथोक्त-
प्रसादस्य तद्यज्ञवात् । समता त्वारब्धवैदभ्युर्यादिभार्गापरित्यागः । सा च
क्षचिद्दोष एव । यथा—‘मातङ्गाः किमु वलिगतैः—’ इत्यादौ प्रारब्धस्य मसु-
णवर्णत्वस्य सिंहाभिधानेऽप्यत्यागो दोषाय । तत्परित्यागस्तु प्रत्युत गुण इत्यु-
क्तम् । न च दोषस्वभावस्य गुणत्वम् । अस्वभावप्रसङ्गात् । सुकुमारत्वं त्वनि-
षुराक्षरप्रायत्वम् । तच्च कष्टत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् । कान्तिस्तूज्जवलता ।
उज्जवलत्वं तु ग्राम्यपदाधटितत्वमिति । सापि ग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव ।
युवं दश शब्दगुणा न पृथग्वक्तव्याः । अर्थगुणा अप्येवम् । तथाहि—अर्थ-
स्यौजः प्रौढिः । सा च

‘पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्याससमासौ च सामिग्रायत्वमस्य च ॥’

इति प्रतिपादितपञ्चप्रभेदा । तेष्वाद्यमेदचतुष्यमुक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः ।
तैर्विनापि काव्यवहारान्मातुर्यादिनिरपेक्षेण च तेन तद्यवहाराप्रवर्तनात् ।
अन्यस्तद्वेदोऽपुष्टार्थत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नः । एवं प्रसादोऽर्थनैर्मल्यम् । ग्रथो-
जकमावार्थपरिग्रह इति यावत् । सोऽप्यधिकपदरूपदोषपरित्यागादेवान्यथा-
सिद्धसंनिधिः । मातुर्यै तृक्तिवैचित्र्यं नवीकृतत्वरूपम् । तज्जनवीकृतत्वरूप-
दोषाभावरूपम् । सौकुमार्यै बुनरपारस्पर्यम् । पर्हेऽप्यर्थेऽप्यस्पशब्दाभिधानमिति

क्षिहेतुत्वात्सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः । औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः ॥’
इति । अर्थेति । अर्थगुणा अपि दशोऽप्यन्तर्मावदिना न पृथग्वित्यर्थः । तेषां च
श्लेष इत्यादीन्येव नामानि । लक्षणानि तु भिन्नानि । तान्येव दर्शयन्पार्थेवयं
निरस्यति—तथाहीति । अर्थगतमोजः प्रौढिः प्रौढत्वम् । सा चेत्यस्य पञ्चविधे-
स्यनेनान्ययः । प्रौढिरिति सर्वत्र संवध्यते । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं यथा—‘अथ
नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेदिव—’ इति चन्द्रपदार्थे । वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा—‘शब्द
दुःखेन संभिन्नं—इत्यादि वाक्यार्थे स्वर्गपदम् । ‘कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं
सामिसारिका’ इत्यभिसारिकापदं च । व्यासो विस्तारः । यथा—‘अयं नानाकारो
भवति सुखदुःखव्यतिक्र: सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः ।
मुनस्तस्माद्गूर्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥’ अत्रादृष्टवैचित्र्यात्सुखदुःखयो-
वैचित्र्यमिति वाक्यार्थस्य विस्तारणम् । समासः संक्षेपः । यथा—‘ते हिमालय-
मामह्य—’ इति कुमारसंभवे । अस्य अर्थस्य । सामिग्रायत्वं प्रकृतार्थोपयुक्तत्वम् ।
यथा—‘महौजसो मानवनाः—’ इत्यादौ ‘प्रियाणि वाऽछन्त्यसुभिः समीहितुम्’
इत्यर्थस्योपपादकानि महौजस्त्वादीनीति । तैर्विनापीति । पदार्थे वाक्यरचनादि-
मिश्रुभिर्विनापीत्यर्थः । तथा च काव्यवहारहेतवो गुणा इति त्वन्मतेनैव तेषां
गुणत्वं न भवतीत्यर्थः । अन्यव्यभिन्नाचारमत्याह—माधुर्यादीति । तेन आयमे-
दचतुष्येन । दृष्टेक्ष्यमस्तुक्ष्लोकः । अत्र द्रूयोरपि प्रियतमत्वेनान्यतरक्रीडायामन्नै-
चिलं धनितम् । अन्यामतिकम्य मां चुम्बतीति प्रेमोऽन्नासः । अन्यां प्रति गोपना-

यावत् । तच्चामाङ्गल्यरूपाश्तीलपरित्यागेनैव सिद्धति । उदारता त्वर्थस्याग्राम्यत्वम् । तच्च ग्राम्यत्वरूपदोषाभाव एवेति । अर्थव्यक्तिस्तु वस्तुस्यभावस्य स्फुटता । सा च स्वभावोक्त्यन्तर्भूता । कान्तिस्तु दीसरसत्वम् । सा च रसध्वनौ रसवदलंकारे गुणीभूतव्यज्ञये वान्तर्भूता । श्लेषस्तु क्रमकौटिल्यानुल्बण्णत्वोपपत्तिरूपवटना । अस्यार्थः—क्रमकौटिल्यमतिक्रमस्तस्यानुल्बण्णत्वमतिस्फुटता तत्रोपपत्तिर्युक्तिस्त्वायोग इति । यथा—‘द्वैकासन—’ इत्यादि । अत्र पिहितनयनामतिक्रम्यान्याच्चुम्बनादतिक्रमः । तस्यास्फुटत्वमनया तदज्ञानात् । तत्रोपपत्तिरेवमनया तु न ज्ञातव्यमिति । केचिच्चु क्रमकौटिल्यं क्रमस्यातिक्रमः स चात्र व्यक्त एव । एकदैवोभयानुरक्त्यनात् । स एव श्लेष उक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहात् । समता तु वैषम्याभावोऽर्थस्य । स च क्रमभेदरूप इति क्रमभेदरूपदोषाभाव एव । दोषवर्त्तं तु तद्यतिरेकस्य कथमिति चेत्, यतो न खलवनुन्मत्तोऽन्यप्रस्तावेऽन्यदभिधत्त इति । समाधिः उनरथदर्शनम् । न चासौ गुणः । काव्यशरीरत्वात् । स्वयं दृष्ट्यान्यच्छायासिद्धस्यार्थस्य यदि न दर्शनं कथं तर्हि काव्यशरीरनिष्पत्तिः । असाधारणशोभाधायकं हि गुणं द्विवन्ति, न च काव्यशरीरनिर्वर्तेकमिति ।

उक्तयुक्तीर्बुद्धिस्थीकृत्याह—

तेन नार्थगुणा वाच्याः

परैरङ्गीकृता अर्थगुणास्ते चोक्तयुक्त्या न पृथग्वन्दुगर्हाः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये ।

कर्णा समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८ ॥

ये तु व्रय उपचारेणान्यैः शब्दगुणाः प्रोक्ता वस्तुतो रसगुणा एव । वर्णाद्यस्तेषां व्यञ्जकत्वं गताः ।

के कस्य व्यञ्जका इत्याकाङ्क्षायामाह—

मूर्धि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ९ ॥

माधुर्ये व्यञ्जये ट्वर्गवर्जिताः कादिमान्ता रेफणकारौ चेति वर्णाः । तत्र कादयो मूर्धि स्वस्ववर्गान्त्यवर्णगताः । यथा कुञ्ज इत्यादि । रेफणकारौ तु ह्रस्वस्वरागन्तरितौ । वृत्तिः समासस्त्वं चाभाव एव मध्यमता वा इति समासः । घटना तथेति । सौकुमार्यवती पदान्तरयोगेन रचना चेति वर्णसौकुमार्यवती

यान्तरिति । अत्रेति । पिहितनयनायाच्चुम्बनौचित्यादित्यर्थः । क्रमस्यातिक्रमो युगपदुभयानुरक्तनम् । अत्रोभयानुरक्तनं मा विज्ञातं भवतिविति न तात्पर्यम् । किंवनैवित्यं मा विज्ञायीत्येवेति पूर्वव्याख्यानादस्वरसः । क्रमभेदेति । प्रक्रमभेदरूप इत्यर्थः । क्रमभेदेति । प्रक्रमभेदरूपेत्यर्थः यथा—‘हरिः पिता हरिमांता—’

रचना वर्णसौकुमार्यादेव लब्धेति पदान्तरयोगे सौकुमार्यलाभाय घटना तथेत्युक्तमिति । उदाहरणम्—

‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि ॥’

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शपौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्भव ओजसि ॥ १० ॥

ओजसि व्यङ्ग्ये वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां सह तदन्तयोद्वितीयचतुर्थयोर्योगः ।
यथा—कच्छुच्छेत्यादि । तथा रेकेणाध उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यापि योगः ।
यथा—वक्रार्किर्ण्हादादयः ॥ तथा तुल्ययोः क्योश्चिद्योगः । यथा चित्तविचादौ । तथा टादिचतुष्टयं शपौ चेति वर्णाः । समासस्तु दीर्घः । गुम्फो
रचना । सा चोद्भवा विकटेति । उदाहरणम्—‘मूर्मासुद्वचक्षत्— इत्यादि ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ ११ ॥

येन शब्देन समासेन वा यथा रचनया वा श्रुतिमात्रेण शब्दादर्थप्रत्ययः
स प्रसादव्यञ्जक इत्यर्थः । उदाहरणम्—

पैरिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गाद्बुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं क्षेत्रभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्ग्याः संतार्पं वदति विसिनीपञ्चशयनम् ॥

अन्येषां तु वर्णानामुदासीनत्वमिति तदुपादाने तु पुराणच्छायेत्युच्यते ।
न चैवं मातुर्यादादुद्भवादयो रचनाद्याः सर्वत्र विस्फद्दाः स्थुरति वाच्यम् । यतो
यद्यपि गुणपरतत्रा रचनादयस्थापयि

वक्तृवाच्यप्रवन्धानामौचित्येन कचित्कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥

१०. ‘अनङ्गेति । अनङ्गस्य रङ्गो नृत्यस्थानं तत्सद्वशामानताङ्ग्यासदनुभवैकगोचरमङ्गं
भङ्गीभिर्लिङ्गासवल्लनैस्तथाङ्गीकृतं स्वयमादरेण गृहीतं यथाङ्गीकारप्रकारैरैता भङ्गो यूनां
स्वान्तानि चित्तानि शान्तान्यपरचिन्तितानि येषां तथाभूतानि सहसा कुर्वन्तीत्यन्वयः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘परिम्लानमिति । इदं विसिन्याः कमलिन्याः पत्राणां शयनं तद्यपः
कृशाङ्ग्याः संतार्पं वियोगतार्पं वदति कथयतीत्यन्वयः । कीदृशम् । पीनयोः स्तनजघनयोः
सङ्गाद्बुभयतस्तदुभयस्यानयोः परिम्लानम् । न्युञ्जकायशयनात् । तया तनोः कृशस्य
मध्यस्य परिमिलनं संघर्षमप्राप्यान्तर्मध्यभागे हरितं हरिद्रीणम् । तथा निर्वलतया क्षेत्र
शिखिला या भुजलता तस्याः क्षेत्रवलनैश्च व्यस्तोऽन्यथाभूतो न्यासो रचना यस्य
व्याप्तिम् । इच्छापूर्वकत्वतदभावाभ्यां क्षेत्रपवलनयोर्भेदः । क्षेत्रेनक्षेपेणाभिगतेन यानि
वलनान्युद्वर्तनानीति केचित् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. ‘प्रशिथिलमुजाक्षेप’ क-

अन्यथात्वं गुणपारतन्याभावः । वक्तव्याच्चप्रबन्धौचित्यविरह एव गुण-
पारतन्यस्वीकारात् । तथापि वक्तुकोधाङ्गव्यक्तादुपयोगात् । तत्र क्वचिद्वाच्च-
प्रबन्धानपेक्षया वक्रौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

‘मन्थायस्ताणवाम्भः मुतुकुरुच्चलमन्दरध्वानधीरः’

कोणाधातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्धातवातः

केनास्तिस्हनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥

अत्र न वाच्यं कोणाधिदीप्तरसव्यञ्जकं प्रश्नरूपत्वात् । प्रबन्धश्च नाटकात्माभिनेये इति दीर्घसमासत्वं प्रतिकूलं यद्यपि तथापि वक्ता भीमसेन इति
तदैचित्यादुद्धता रचनात् । अतस्तु द्वृतत्वादिव्यक्तावेतोपयुज्यते । क्वचित्तु
वक्तृप्रबन्धौचित्यानपेक्षया वाच्योचित्यादेव रचनादयः । यथा—

‘प्रौढैच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवस्यैहिकेषोपद्यात्-

त्रासाकृष्टाथतिर्यग्निलितरविरथनास्तेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वेत्काकुस्त्यवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कंधरारन्ध्रभाजां

भांकारैर्भीममेतत्त्रिपतति वियतः कुम्भकर्णेत्तमाङ्गम् ॥’

अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धश्चाभिनेयामेति दीर्घसमासानन्दाचित्येऽपि
वाच्यस्य कुम्भकर्णस्योद्दत्यादुद्धता रचनादयः । क्वचिद्वक्तव्यानपेक्षा: प्रबन्धो-
चिता एव रचनादयः । तथा हि—आख्यायिकायां हि श्रङ्गारेऽपि व्यङ्ग्येऽनुद्ध-
तेऽपि वक्तरि नातिमसृणा वर्णादयः । प्रत्युत विकटबन्धत्वेनैव च्छायावत्त्वात् ।

१. “मन्थेति । रणस्थाने दुन्दुभिष्वनिं श्रुत्वा भीमसेनस्यायं प्रशः । अयं शब्दाय-
मानो दुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः । कीदृशः । मन्थो मन्थनं तेनायस्तमान्दोलितं
यदर्णवस्याम्भसेन मुत्तं व्यासं कुहरं गुहा यस्य तादृशस्य चलतो मन्दरस्य गिरेवान-
वदीरः । ‘मुत्तिः’ इति पाठे अभ्यसः मुत्ता कुहरेषु चलन्यो मन्दरध्वान इत्यर्थः । कोणो
वादनदण्डस्तदिभिष्वतेषु सत्त्वे । यद्वा—भेरीशतसहस्राणि ढक्काशतशतानि च । एकदा
यत्र हन्यन्ते कोणाधातः स उच्यते ॥” इति परिभाषितकोणाधातेषु सत्त्वे तदन्तर्गतोऽयं
गर्जन्याः प्रलयकालीनाया घनघटाया अन्योन्यसंघट्टवच्छणः । दारूण इत्यर्थः । कृष्णाया
द्रौपद्याः क्रोधस्याग्रे वर्तमानो दूतः । तप्रसुक्तत्वात् । कुरुकुलस्य निधनं क्षयस्तदर्थसुत्पा-
तरूपे निर्धातसहितो वातः । मेधानां वातानां चान्योन्यसंघट्टजश्चण्डध्वनिनिर्धातः । तथा
अस्तिस्हनादप्रतिरसितस्य प्रतिध्वनेः सदा । सदृश इत्यर्थः ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘प्रौढेति । वीरचरिते वैतालिकस्येवमुक्तिः । एतद्वीमं कुम्भकर्णस्योत्तमाङ्गं शिरो
वियत आकाशात्त्रिपतीत्यन्वयः । कीदृशम् । कंधरारन्ध्रभाजां तत्प्रविष्टानां मरुतां
शांकारैस्तादृशशब्दैः काकुतस्यवीर्यस्य श्रीरामचन्द्रपराक्रमस्य स्तुतिमिव कुर्वेत्कुर्वणम् ।
तथा प्रौढस्य महावेगप्रयुक्तस्य च्छेदस्यानुरूपेणोच्छलनं तस्य रथेण वेगेन भवन्यः
सैहिकेयस्य राहोरुपधात्रासस्तेनाकृष्टैरैत्यस्तिर्यग्निलितो वक्ततया संस्थापितो रविरथो येन
तथा भूतेनासुणेनेक्ष्यमाणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

विप्रलभकरुणयोस्तु तस्यामपि दीर्घसमासपरीहारः । तयोरतिसौकुमार्यांत् । कथायां तु रौद्रेऽपि नात्यन्तसुज्ञटा वर्णादयः । वर्णनीयमहातुरुपसुखप्रतिपत्तिसमर्पणस्तोदेश्यत्वात् । नाटकादावभिनेचे तु रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः । विच्छेदेनाभिनयसौकुमार्यांत् । एवं मुक्तकाद्यौचित्यमनुसरणीयम् । तथाहि—एकैकच्छन्दसि वाच्यसमाप्तिसुक्तकम् । द्वयोः संदानितकम् । त्रियु विशेषकम् । चतुर्षु कालापकम् । पञ्चादिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तकेषु कवे रसवत्त्वाभिनिवेशित्वे रसाथयमौचित्यम् । यथा—‘शून्यं वासगृहं’ इत्यादौ । रसनिवेशाभावे तु कामचारः । संदानितकादिषु काव्यपरिसमाप्तैवैक्यं दीर्घमध्यसमासता च । प्रबन्धगतेषु पुनरस्तेषु प्रबन्धोचिता एव रचनादय इत्यादि शेयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे गुणविवेचनो नामाष्टम उल्लासः ।

नवम उल्लासः ।

एवं गुणे विवेचितेऽलंकारा विवेचनीयाः । तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवेचनं एवोक्तम् । शब्दालंकारार्थालंकारोभयालंकाररूपविशेषलक्षणत्रयं चार्थलभ्यमिति तेषां विशेषलक्षणेषु वक्तव्येषु काव्यलक्षणे शब्दस्य प्राथम्यात्तदलंकारविशेषलक्षणे वक्तव्ये प्रथमं वक्त्रोक्तिं लक्ष्यति—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।

श्लेषण काका वा ज्ञेया सा वक्त्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥

वक्त्रान्याभिप्रायेणोक्तमन्येनान्यार्थकतया योज्यते संगम्यते सा वक्त्रोक्तिरित्यर्थः । श्लेषण काका वेति योजना । हेतुसुखेन विशेषलक्षणद्वयम् । तथा द्विधेति विभागः । श्लेषवक्त्रोक्तिः काकुवक्त्रोक्तिश्चेति द्विधेत्यर्थः । श्लेषश्च द्विधा—सभङ्गपदोऽभङ्गपदश्च । तत्र सभङ्गश्लेषण यथा—

इत्यादौ विष्णुः (पिता विष्णु) मांता इत्युक्तौ । काव्यशरीरत्वादिति । काव्यान्तरङ्गहेतुत्वादित्यर्थः । काव्यपरिसमाप्तैवैकल्प्यमिति । (विकटे) तत्समासौ हि विलम्बापादकं वैकल्पदीर्घसमासत्वादि हेयम् । तदभावात् न दोष इति भावः । इति श्रीमत्तस्तुपाख्यरामचन्द्रभङ्गसूरीवरसूनुवैयनाथभृक्तायां प्रदीपप्रभायामष्टम उल्लासः ॥

तदलंकारेति । शब्दालंकारेत्यर्थः । विशेषलक्षण इति । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । प्रथममिति । ‘वक्त्रोक्तिः काव्यजीवितम्’ इति कैश्चिदभिधानाक्तमत्कृतिविशेषजनकतया तस्या ग्राथम्यमिति भावः । अन्यथा योज्यते सा वक्त्रोक्तिरिति सामान्यलक्षणम् । श्लेषण काका वेति । तदेतुकथनसुखेन विशेषलक्षणद्वयमिति वोध्यम् । सा द्विधेति । लक्ष्यविशेषकथनं विभागः ।

‘नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेततो
वामानां हितमाततोति हितकृत्वैवावलानां भवान् ।

युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमतच्छेदं विधातुं कुतः ॥’

अत्र नारीणामिति पदं स्त्रीणामित्यभिग्रायेणोक्तम् । श्रोता तज्ज्ञवत्वा न
शत्रूणामित्यर्थतया योजयित्वाह—कश्चेतन इत्यादि । अत्र वामानामिति शत्रू-
णामित्यर्थे वक्तुरभिप्रेतः । स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वात्य आह—हितकृ-
दित्यादि । अथान्योऽबलानामिति दुर्वलार्थतया हितकृदिति हितकृन्तनार्थ-
तया योजयित्वाह—युक्तं किमित्यादि । अथात्वो बलाभावप्रसिद्धात्मार्थप-
द्वमिन्द्रार्थतया योजयित्वाह—सामर्थ्यमित्यादि । अत्र नारीणामबलानामिति
पदे सभङ्के ।

अभङ्गमात्रपदेन श्लेषण यथा—

‘अहो केनेहशी तुद्विदारुणा तव निर्भिता ।

विगुणा शूयते तुद्विद्वन् तु दासमयी क्वचित् ॥’

अत्र दारुणेति त्रूपेरत्यर्थकत्वेन वक्तुरभिप्रेतं काष्ठेनेत्यर्थेनान्यो योजित्वान् ।
काकुवकोक्तिर्था—

‘गुरुपरतत्वतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोक्तिलिते सखि नैष्यति सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैष्यतीति नायिकया निषेधाभिग्रायेणोक्तं सख्या तु नैष्यति अपि
त्वैष्यत्येवेत्यर्थकतया काका योज्यते ।

अभङ्गमात्रपदेनेति । पूर्वं वामानामित्यभङ्गपदस्यापि सत्त्वेन तन्मात्रम् । इह तु

१. ‘नारीणामिति । नारीणां स्त्रीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि ज्ञानासि भवसी-
त्वर्थकमरीणामनुकूल नाचरसि चेज्जानासीति योजयित्वा कविद्याद—कश्चेतनो भूत्वा
वामानां प्रतिकूलानां हितमाततोति । वामानामित्यस्य कामिनीनामित्यर्थं कल्पयित्वा
प्रथमः पुनराह—भवानबलानां स्त्रीणां हितकृत्वैव भवतीति । अपरस्तु हितं कृतति
चिष्ठेनत्तीत्यर्थं परिकल्प्याह—बलाभावेन प्रसिद्धं आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशजनस्य हित-
कर्तनं किं युक्तमपि तु नेति । प्रथमस्तु बलस्य दैत्यस्याभावेन नाशेन प्रसिद्धरूपस्येन्द्रस्ये-
त्यर्थं परिकल्प्य पुनराह—भवतः पुरंदरस्य मतमिष्टं तच्छेदं नाशं विधातुं कुतः सामर्थ्य-
मिति । सामर्थ्ये सति युक्तायुक्तविचारः । तदेव भवतो नासीति भावः । अत्र वकोक्तिर-
ल्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘अहो इति । अत्र दारुणेत्यस्य काष्ठेनेत्यर्थं
परिकल्प्यान्य आह—त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणवयवतीत्यर्थः । अत्राभङ्गेष्ट इति पूर्व-
साङ्केतः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘गुरुत्वं । हे सखि, युरपराधीनतया वत खेदे
दूरतरं देशं गन्तुमुद्यतोऽसौ कान्तः अलिकूलैः कोकिलेश्वरं ललितं मनोद्वरे वसन्तसमयं
नामिष्टतीति नायिकोक्तं वाक्यं सख्या काका न इष्टति अपि तु एष्यत्येवेत्यन्यथ ।
योज्यते । इति काकुवक्रोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इयं च न वौकोवाक्यमात्रे किं तु स्वतोऽप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रे ।
न्यायसाम्यात् । यथा मम—

‘कृष्णो वैरिविमर्दने हरिपद्मीत्यर्जने त्वर्जुनः ।

पीतः पङ्कजलोचनाभिरभितो नेत्राञ्छलैश्चञ्चलैः ।

रक्तः सज्जनसंगमेषु करणश्चेणीमणे श्रीधर

स्याने वर्णचतुष्टयस्य भुवने भर्ता भवान्नीयते ॥’

अत्र वर्णचतुष्टयस्य भर्ता श्रीधर इति सार्वलौकिकं वाक्यमन्यथा श्लेषा-
दिनासाम्भिः समर्थितम् । एवमन्यदप्यहम् ।

अथावृत्तिनिबन्धनेष्वलंकारेषु लक्षणीयेषु रसानुगुणतयानुप्राप्तः प्रथमं लक्ष-
णीयः । सा द्विधा—वर्णानुग्रासः पदानुप्राप्तश्च । तत्राद्यो वाचकवर्णमात्रावृत्तौ
द्विनीयस्तु वाचकपदावृत्ताविति वस्तुगतिः । तत्राद्यं लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुप्राप्तः

अव्यवधानेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्राप्त इत्यर्थः । शब्दसाम्यत्वमनुप्रा-
ससामान्यलक्षणमित्यर्थाल्लभ्यते । वर्णपदं व्यञ्जनपरम् । अतो व्यञ्जनवैसा-
दृश्ये विरिच्छिपदादौ नातिव्याप्तिः । न चेष्टैव सा । तत्रानुप्राप्तशब्दार्थस्याभा-
वात् । रसादिभिरनुगतः प्रकृष्ट आसो न्यामो हानुप्राप्तशब्दार्थः । न च
स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमः, न वा सहदयहृदयावर्जकत्वक्षणः प्रकर्षः ।

तं विभजते—

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेकगतो विद्यग्धाश्रितः । तैश्च प्रचुरमेतत्प्रयोगात् । वृत्तिगतो वृत्त्याश्रितः ।
तदुपेद्वलक्षणात् । वृत्तिश्च मधुरादिरसानुगुणनियतमसृणादिवर्णगतो रसविषयो
व्यापारो व्यञ्जनात्यः ।

तयोर्लक्षणमाह—

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः

तन्मात्रकृतः लेघ इत्यर्थः । कृष्ण इति । कृष्णः श्रीकृष्णः । अर्जुनः पार्थो धव-
लश्च । पीतः सादरं दृष्टः पीतवर्णश्च । रक्तोऽनुरक्तो रक्तवर्णश्च । करणः कायस्याः ।
श्रीधरारूपः प्रमुः । भवान्वर्णचतुष्टयस्य भर्तेति यद्गुवने गीयते तत्स्याने ।
शुक्तमित्यर्थः । भर्ता धारकः पोषकश्च । वर्णमात्रेति । समानवर्णेत्यर्थः । पदा-
नुप्राप्तेऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति । शब्देति । विभक्त्यन्तप्रतिपदिकोभयसा-
वारप्यायैवमुक्तम् । अन्यथा पदेत्युक्तौ विभक्त्यन्तसैव ग्रहणं स्यादिति भावः ।

१. उक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यमात्र इत्यर्थः । २. क-ख. पुस्तकयोः ‘चञ्चलैः’ इति-
पदं द्वितिमस्ति ।

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सङ्कुदेकवारं साम्यं पूर्वश्छेकानुप्राप्तः । उदाहरणम्—
 ‘ततोऽस्त्रणपरिस्पन्दमन्दीकृतव्युः शशी ।
 दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥’

अत्र स्पन्दगण्डयोः ।
 द्वितीयं लक्ष्यति—

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

अपिशब्दादनेकस्यापि । असङ्कुद्विर्बहुकृचो वा । वस्तुतस्तु च्छेकानुप्राप्त-
 मित्रं लक्ष्यम् । अन्यथैकस्य सङ्कुदावृत्तेरसंग्रहापत्तेः । एवं चैकस्य वर्णस्य सङ्कुद-
 सङ्कुदा अनेकस्य त्वसङ्कृतसादश्यं वृथ्यनुप्राप्त इति पर्यवसन्नम् ।

तत्र

माधुर्यव्यञ्जकैवर्णैरूपनागरिकोच्यते ।

यथा—‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं’ इत्यादि ।

ओजःप्रकाशकैस्तेश्च परुषा

यथा—‘मूर्खामुदृच्च—’ इति ।

कोमलापरैः ॥ ३ ॥

अपैररोजोमाधुर्यव्यञ्जकातिरिक्तैः प्रसादवद्विरक्षरैः । एनामेव केचिदतिश-
 यितकान्तिराहित्येन ग्राम्यस्त्रीसाम्याद्वास्येति वदन्ति । उदाहरणम्—‘अपसा-
 रय—’ इत्यादि ।

केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भीगौडीयाङ्गाल्यो रीतय उच्यन्ते ।
 शब्दानुप्राप्तमाह—

शाब्दस्तु लाटानुप्राप्तो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ४ ॥

शब्दसास्पदव्यापारवान् शब्दः प्रातिपदिकादिस्तद्रूतः शाब्दः । भेदे इति
 तात्पर्यमन्वयभेदस्तन्मात्राद्देवे । न तु स्वरादर्थाद्वा । तथा च भिन्नतात्पर्यसु-
 त्यार्थशब्दसादश्यं शब्दानुप्राप्तः । स तु लाटानुप्राप्त उच्यते इत्यर्थः । तुशब्दो
 वर्णानुप्राप्तस्य लाटीयत्वव्यवच्छेदकः । यत्तु—“पुनरुक्तव्यवच्छेदाय ‘भेदे तात्प-
 र्यमात्रतः’ इत्युक्तम्” इति व्याख्यानं तदस्त्र । मात्रशब्दस्याप्ययोजकतापत्तेः ।

न त्विति । तथा सति यमकेऽतिव्याप्तेरिति भावः । अप्रयोजकतेति ।
 वैयर्थ्यर्थाद्यः । पौनरुक्तयनिरासस्य तेन विनापि सिद्धे । तात्पर्यमात्रत इत्यसासाम-

१०. ‘तत इति । अरुणस्य परिस्पन्देन संचारेण । उदयेनेति यावत् । मन्दीकृतं
 निष्ठभीकृतम् । कामेन परिक्षामायाः कुशायाः कामिन्याः गण्डवत्पाण्डुर्वाणी दधे धारया-
 मासेत्यर्थः । अत्र स्पन्दमन्दीति, गण्डपाण्डु इति च नकारदकारात्मकस्य णकारडकारात्म-
 कस्य चानेकव्यञ्जनस्य सङ्कुदावृत्तेश्छेकानुप्राप्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

एष एव कैश्चित्पदानुप्राप्त उच्यते । सोऽर्थं पदस्य नाम्नो वेति द्विविधः । तत्र सविभक्तिकस्य यत्रावृत्तिः स आद्यः । अन्यादशस्तु द्वितीयः । तथोरावृत्तेनेकस्य पदस्यैकस्यैव वा पदस्येति द्विविधः । अन्यस्तु त्रिविधः । आवृत्तेरभित्रसमासस्थतया, भिन्नसमासस्थतया, एकस्याः समासस्थत्वे सत्यपरस्या असमासस्थतया च समासें विनास्यासंभवादिति पञ्चप्रभेदा इति कारिक्या प्रतिपादितम् ।

तत्रावृत्तमाह—

पदानां सः

पदानामिति वहुवचनमनेकोपलक्षणम् । अन्यथा द्वयोः पदयोरावृत्तौ षष्ठभेदापत्तेः । उदाहरणम्—

‘यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥’

अत्र यद्यपि पूर्वार्थे दवदहनशब्दस्य परार्थे तुहिनदीधितिशब्दस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वाद्वार्थाभेदस्थापि शब्दार्थमात्रेणोदाहरणम् । यद्वा अवशिष्टपदावृत्तेरेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयभेदमाह—

पदस्यापि

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते । यथा—

‘वैदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सलं सुधाकरः ।

सुधाकरः कु पुनः कलङ्करहितो भवेत् ॥’

नाम्नः प्रकारत्रयमाह—

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।

नाम्नः सवृत्त्यवृत्त्योश्च

वृत्तिनिरूपितप्रकारत्रये नाम्न एव लाटानुप्राप्त इत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘सितैकरकरसचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥’

जस्यादाह—यद्येति । अविशिष्टानां यस्य सविध इत्यादिपदानामावृत्तेरेवेदमुदाहरणम् । न तु दवदहनहिनदीधितिपदयोरित्यर्थः । ‘अविशिष्ट’ इति पाठे

१. ‘यस्येति । यस्य पुनः सविधे समीपे दयिता नास्ति तस्य तुहिनदीधितिशब्दन्दो दवदहनः विरहोदीपकल्पादावाभितुल्यः । उत्तरार्थे तु दावाभित्यन्द्रतुल्य इत्युदेश्यविभेद्यमाव इत्यन्यथमात्रमेदाल्लायानुप्राप्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘वदनमिति । सत्यमित्यवर्णज्ञीकारे । वरवर्णिन्या उत्तमविनितायास्तस्या वदनं सुधाकरशब्द इति सत्यम् । परंतु स कलङ्केन विकलो रहितः पुनः कु भवेत्संभवेदतो नैवमित्यध्यारोपापवादः । पूर्वं खुधाकरपदं विषेधपरम् उत्तरं त्वनुवाचपरमिति तात्पर्यमेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘सितेति । सप्तमे व्याख्यातम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीलंकसीश तवैवेत्यर्थः । यत्तु—‘पौरुषं कमलमा-
श्यो यस्याः सा पौरुषकमला’ इति व्याख्यानं तदयुक्तम् । अर्थमेदेनानुदाह-
रणापत्तेः । अत्र करकरेत्येकसमासः, विभा विभेति भिन्नो समासो, कमला
कमलेति पूर्वस्य समास उच्चरस्यासमासः, इति व्याख्यानानुदाहरणम् ।

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

व्याख्यातम् ।

अर्थं सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं

अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः । एतच्च लाटानुग्रासेऽतिव्यासिवारणाथ ।
तन्मात्रे च कृते समरसमरसोऽयमित्यादौ द्वितीयाद्याद्वृत्तेरर्थाभावादव्यासिः
स्यादत उक्तम् ‘अर्थं सति’ इति । यद्यर्थस्तदा भिन्न इत्यर्थः । वर्णानामिति
बहुवचनमविवक्षितम् । द्वयोरपि यमकव्यवहारात् । सेति पूर्वेणैव क्रमेण
स्थितेत्यर्थः । अतः सरो रस इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । एवं च समानार्थत्वाभाव-
वत्समानानुपूर्वांकनेकवर्णाद्वृत्तिं यमकमिति लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

तदेतद्विभजते—

पादतद्वागद्वृत्तिं तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमपादो यदि द्वितीये पादे यस्यते तदामुखं नाम यमकम् । तृतीये
चेत्तदा संदंशः । चतुर्थे चेत्तदा आनुवृत्तिः । एवं द्वितीयपादव्यवेच्चतीये तदा
गर्भः । चतुर्थे चेत्संदृष्टकम् । तृतीयश्चतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमस्थिषु चेत्तदा
पङ्किः । महायमकमिति केचित् । पादव्रययमकं तु न चमक्कारकारि अतो न
प्रयुक्तकम् । इत्येकैकपादाद्वृत्तौ सप्त भेदाः । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे चेत्तदा
युग्मकम् । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्तदा परिवृत्तिः । इत्यर्थाभ्यासमृते
पादद्वयाद्वृत्तौ द्वयमिति नव भेदाः । अर्धानुवृत्तिस्तु समुद्रः । श्लोकानुवृत्तिर्महाय-
मकम् । तदुभयमपि पादानुवृत्तिविशेष एवेत्येकादश पादयमकभेदाः । पाद-
भागद्वृत्तिं बहुभेदम् । तथा हि—द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानामा-
द्यभागाः पूर्ववद्वितीयादिपादेष्वाद्यभागेष्वेव यदि यस्यन्ते तदा पूर्ववन्मुखा-
दयो दश भेदाः । श्लोकान्तरे भागानुवृत्तिं स्वदत इति श्लोकानुवृत्तिस्यानीय
एकादशो भेदो भागाद्वृत्तौ नास्ति । एवं प्रथमादिपादानामन्त्यभागस्य द्विती-
यादिपादान्त्यभागेष्वेव यस्मने पूर्ववदश भेदाः । एवं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु
विशासिः, त्रिखण्डीकृतेषु त्रिशत्, चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशत्तेदाः स्थाना-
परिवर्तिनो भवन्ति । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—प्रथमादि पादानामन्त्यादि-
भागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यस्यन्ते इत्याद्यन्वर्थतानुसारेणान्ताद्यादि

तुल्यार्थेत्यर्थः । वल्लुतस्त्वेकानुपूर्वांकयोर्व्यजनयार्थैकलाद्यवसायादर्थमेद इति बो-
ध्यम् । अत एवाग्रे सुधाकरपदाद्वृत्युदाहरणमुपपत्रमिति । प्रथमपाद इति ।

यमकादयः प्रभेदा भवन्ति । तथाहि—द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यमध्ये द्वितीयपादस्याध्यार्थे चेद्यम्यते तदान्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चेदन्त्यभागे तदाध्यन्तयमकम् । एवं प्रथमपादस्याध्यान्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्यदि यम्यते तदाध्यन्तान्तादियमक्योः समुच्चयः । अत्र त्रिखण्डचतुर्खण्डयोः पूर्वपादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादि यमकम् । पूर्वस्यादिभागश्चेत्तुत्तरपादस्य मध्यभागे तदादिमध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागौ चेद्युत्तरस्याध्यमध्ययोस्तदा मध्याध्यादिमध्ययोः समुच्चयः । एवं प्रथमस्यान्त्यभागे द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्त्यमध्यमध्यम् । पूर्वस्यान्त्यमध्यभागौ चेद्वितीयस्य मध्यान्त्यभागयोस्तदान्त्यमध्यमध्यान्तयोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्त्यभागे चेत्तदान्त्यकमन्त्यभागस्वाद्यभागे चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति तथापि द्विखण्डान्तर्गतमेव तदिति वृथड् गण्यते । सर्वेषां चैषामपरः समुच्चयः । इति भिन्नपादे यमने प्रभेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वाद्यूतौ भेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकभेदाः । अनियतेषु स्थानेष्वाद्यूतेरिति अस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूततमभेदं यमकम् । तदेतत्काव्ये गंडुभूतमिति नास्य लक्षणं कृतम् । दिज्ञात्रं तूदग्नियते । तत्रैकपादाभ्यासेषु संदर्शणे यथा—

‘सत्त्वारीभरणोमायमाराध्य विद्युशेष्वरम् ।

सत्त्वारीभरणोऽमायस्तस्तस्त्वं पृथिवीं जय ॥’

द्विपदाभ्यासे यमकं यथा—

‘विनां यमेनोनयतासुखादिना विनायमेनो नयता सुखादिना ।

महाजनोऽदीर्घ्यत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥’

द्वितीयपादे तत्थाने । यम्यते वध्यते । रच्यत इति यावत् । एवमग्रेऽपि । स्थानापरिवर्तनसुल्यस्थानाः । अस्थानेति । अनियतस्थानेत्यर्थः । यथा गद्यादौ पादव्यवस्थाहीने । गडुर्घन्थिः । इक्षुदण्ड इवेत्यर्थः । लक्षणमिति । तत्तद्विशेष-

१. ‘यह’ कन्स.
२. ‘सत्त्वारीति । हे राजन्, सतीनार्दीविभर्तीति सत्त्वारीभरणा तासुमां यातीति वस्तुसुमासहितं विद्युशेष्वरं हरमाराध्य ततस्तदाराधनादेव हेतोस्त्वममायो दम्भशूल्यः सन्पृथिवीं जयेत्यन्वयः । कीदृशस्वरम् । सत्त्वा अवसादं गता अरीणामिभा यत्र तादृशो रणो वस्त्र स इत्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
३. ‘विनेति । अयं महाजनो विना पक्षिरूपेण यमेन मानसाच्चित्तादरं शीत्रं यतमानानां सादभवसादं राति ददाति यथा तथा अदीयताखण्ड्यतेत्यन्वयः । कीदृशेन । एनोऽपराधं विना नयता स्वस्थानं प्रापयता असुखादिना प्राणभक्षकेण । सुखादिना ऊन्यता न्यूनं कुर्वता । कीदृशो महाजनः । महान्तमजं नुदति यागार्थं हिनस्तीति तथा । महमुत्सवमजन्ति क्षिपन्ति ये दुर्जनात्मोदी तद्वप्तसारक इति वा । अन्ये तु—‘विना गरुडाख्यपक्षितुल्येन । ऊनयता हमनि प्रापयता । सुखादिना सुखभक्षकेण ।’ इति व्याचकुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

श्लोकाभ्यासे महायमर्कं यथा—

‘सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।

सर्वदारणमानैषी द्रवानलसमस्थितः ॥

सत्त्वारं भरतोऽवश्यमवलं विततारवम् ।

सर्वदा रणमानैषी द्रवानलसमस्थितः ॥’

द्विखण्डेषु भिन्नपादे पादभागाभ्यासेषु द्वितीयपादान्त्यभागस्य चतुर्थपादा-
न्त्यभागे यमने संदृष्टं यथा—

‘अनन्तमहिमव्याप्तिश्चिर्ण वेधा न वेद याम् ।

या च मातेव भजते प्रणते मानवे देयाम् ॥’

अस्मिन्नेवै आद्यन्तकं पादे यथा—

‘थदानतोऽयदानतो न यात्ययं नयात्ययम् ।

शिवे हितां शिवेहितां स्मरामि तां स्मरामिताम् ॥’

प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादानामन्त्यादभागेषु यमने पूर्वार्थे आद्य-
न्तकमुच्चरार्थे आद्यन्तान्ताद्ययोः समुच्चयो यथा—

‘संरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सरस्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ॥’

१. ‘सत्त्वारम्भेति । स तु प्रकृतो राजा आरम्भरिसमूहं सर्वदा सर्वकालं अवश्य
निश्चितं भरतोऽतिशयेन रणं युद्धमानैषीत्वापितवान् । आरं कीदृशम् । अबलं सैन्य-
शूल्यम् । वितो विस्तृत आरवः शब्दो यस्तत् । दीपिकाङ्क्षतस्तु—‘द्यमप्यनैषीदिति
क्रियाविशेषणम् । तेन सैन्यमनपेक्षयैव सिंहनार्द विस्तार्य समरसंचारं चकारेति
पर्यवस्थिति’ इत्याहुः । कीदृशः । अलसं मन्दं अवान् अगच्छन् । शीघ्रं गच्छन्नित्यर्थः ।
अस्मि तस्यति उपक्षिपतीत्यस्थितः । सान्तलेऽपि ‘अधातोः’ इति निषेधादीर्घत्वाभावः ।
यद्वा एव विष्णौ स्थितः । तत्पर इत्यर्थः । पुनः कीदृश इत्यपेक्षायामाद्यः श्लोकः ।
सत्त्वशुणेन य आरम्भस्तत्र रतः । पुनः कीदृशमारम् । अवश्यमस्वाधीनम् । अबलम्बि-
तानि वस्त्रतया स्तीकृतानि तारवाणि तरुसंबन्धिवस्त्रलानि वेन तद् । ‘तारवं तरुसमूहः’
इति केचित् । ‘तरुर्धमः’ इत्यन्ये । सर्वेषां दारणो यो मानस्तदैषी तदिच्छाशीलो
राजा । तथा दावानलेन समस्तुल्यः स्थितः तेन समं स्थितं स्थितिरस्येति
वा शत्रुसंतापकतया दीपतमवेन च दावाद्विसाम्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘अनन्तेति । अनन्तेन महिम्ना व्यासं विश्वं यथा तादृशीं यां दुर्गां वेधा ब्रह्मापि
न वेद तत्त्वो न जानाति । या च प्रणते मानवे मनुष्ये दयां भजत इत्यन्यः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. ‘आद्यन्तमेकपादे’ ग. ४. ‘यदानत इति । यसां दुर्गाया-
मानतोऽयं जनो नयस्यात्यर्थं नीतिनाशं न याति न प्रामोति । कुतः । अयदानतः अयस्य
शुभावहविधेस्तयैव दानात् । यद्वा अयस्य दानतः खण्डनाद्यो नयात्यय इति योज्यम् ।
तां शिवे कल्याणनिमित्तं स्मरामि । कीदृशीम् । शिवेन शमुना इहितामर्थिताम् ।
—हितामनुकूलम् । शिवे कल्याणे हितामिति वा । तया सरेण केवलेणामिताम् । अपरि-
च्छिन्नामित्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

५. सरस्वतीति । हे सरस्वति वाग्देवते, स्वस्ति

द्वयोराद्यन्तान्तादिक्योः समुच्चयो यथा—

‘संसार साकं दर्पेण कंदर्पेण ससारसा ।

शरञ्जवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरं नवा ॥’

चतुःखण्डे पादे द्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा—

‘मैयुपररजिपररजितमालिनीजनमनःसुमनः सुरभिश्रियम् ।

अमृत वारित्वारिजिप्रकृतं स्फुटितताप्रतताप्रवर्णं जगत् ॥’

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदप्यूहाम् ।

वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युगपद्मापणस्पृशः ।

श्लिष्ठन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ७ ॥

‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’ इति नयेन भिन्नाः शब्दाः ‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इति नयेन युगपदुच्चारणविषयतया यद्विलोक्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपहुवते एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेष इत्यर्थः । अक्षरादिभिरिति वर्णपदलिङ्गभापाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादृष्टधा श्लेष इत्यर्थः ।

लक्षणसिल्पर्थः । अर्थभेदेनेति । सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति प्राची-
नमतेनेत्यर्थः । उदात्तादिस्वरभेदे युगपदुच्चारणायोगदाह—काव्येति । तथा च
भेदानवभासे एकोच्चारणं दोष इति भावः । ननु कथमेकोच्चारणादनेकशब्दोत्पत्तिः ।
तदझीकारे चैकस्यात्कपालादेरप्यनेकघटोत्पत्तिः स्यादिति चेदत्राहुः । समवायिभे-
दापेक्षणान्वैकस्यात्कपालादेरनेकघटोत्पत्तिः । अत्र तदभावादनेकशब्दोत्पत्तौ न
वाधकमिति । अन्ये तु अनुसंधानमात्रं शब्दस्त्वेक एव । मौनिश्लोकादौ तद्देशा-
संभवादित्याहुः । श्लेषो द्विधा—सभङ्गपदोऽभङ्गपदश्च । तत्राद्य विभजते—वर्ण-

सुष्टु अतिशयेन प्रसादं सर गच्छ । प्रसन्ना भवेत्यर्थः । मे मम विच्छरुपे सरस्वति समुद्रे
स्थितिं कुरु । सरस्वतीशब्दस्य नदीसामान्येऽपि शक्ततया श्लेषण तस्याः समुद्रे श्लिष्ठभि-
थानम् । कथंभूते । क्षेत्रं शारीरमेव कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वति । सरस्वत्याख्यनदीरूप
इत्यर्थः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘ससारेति । शरद्धुः कंदर्पेण सरेण साकं दर्पेण गर्वेण सरसार आजगाम ।
कीदृशी । सारसं पर्वं सारसः पक्षिविशेषो वा तत्सहिता । नवानि अनांसि शक्तदानि
यसां सा नवानाः । शरं काण्डं विभ्राणा पोषयन्ती । परिपाकं प्रापयन्तीलर्थः ।
शरं काशमिलन्ये । न विद्यते वीनां पक्षिणां भ्राणः शब्दो यसां सा अविभ्राणा
एवंभूता न । पक्षिशब्दसहितेत्यर्थः । नवा नूतना ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
२. ‘मधुयेति । जगल्करु त्रियं शोभामभृताधारयत । कीदृशम् । मधुषानां राज्या-
पङ्गथा पराजितानि धैर्याद्वितानि मालिनीजनमनांसि याभिस्तादृशीभिः सुमनोभिः
पुष्पैः सुरभिः । वारितो निवारितो धारिजानां कमलानां विलुप्तो नाशो यत्र तत् ।
स्फुटितानि विक्षितानि तात्राप्यारक्षानि ततानि विस्तीर्णन्याभ्राणां वनानि यत्र तत् ।
अन्ये तु—‘एवंभूताः सुमनसो यत्र ताइशास्य सुरमेवसन्तस्य श्रियम्’ इत्येकपदतया

अत्र वर्णश्लेषो यथा—

‘अलंकारः शङ्काकरनकपालं परिजनो

विशीर्णाङ्गो भूङ्गी वसु घ वृष्ट एको बहुवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-

विधौ वके मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥’

अत्र विधावित्यत्र विधिविषुशब्दयोरिकारोकारयोर्भेदाद्वर्णश्लेषः ।

पदश्लेषो यथा—

‘पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशोषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समावयोः सदनम् ॥’

अत्र पृथुकानां वालानामार्तस्वरस्य पात्रम् । पक्षे पृथु बहुलं कार्तस्वरस्य पात्रं
यत्रेत्यादिक्षेण पदभेदात्पदश्लेषोऽयम् ।

लिङ्गवचनयोः श्लेषो यथा—

‘भक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नार्तैहितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीटशोस्तन्त्रती

युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वी हरेः ॥’

व्याचक्षते । ‘ताद्वसुभनसां सुरभि श्रियं सौरभसंपदमिति तु न युक्तम् । सुरभिपदस्य
सौरभविशिष्टे द्रव्य एव काव्ये प्रयोगदर्शनात् न तु सौरभगुणे’ इति दीपिकायाम्
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘अलंकार इति । विधौ चन्द्र एव विधौ दैवे वके कुटिल एव वके प्रतिकूले मूर्ध्नि
मस्तके स्थितवति सति सर्वामरगुरोः सर्वदेवतेष्टस्य स्याणोमहादेवस्यापीयमवस्था भवति ।
अमी मानुषा वयं पुनः के । कस्यां गणनायामित्यर्थः । अवस्थामाह—अलंकार इति ।
शङ्काकरं भयजनकं नरकपालमेवालंकारः । विशीर्णाङ्गो भूङ्गी परिजनः । एकः सोऽपि
वहु वयो यस्य तथाभूतो जीर्णो वृषो वसु धनमिति । अत्र विधावित्युवर्णवर्णयोः श्लेषः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘उथितिपदश्लेषोदाहरणं सप्तमे व्याख्यातम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका । ३. ‘भक्तीति । हरेनेत्रे तनुर्वी युष्माकं भवस्य संसारस्यातेः पीडायाः
शमनं कुरुतामिलन्ययः । किंभूते नेत्रे । भक्तिप्रह्वा भक्तिनग्रास्तत्कर्मके विलोकने प्रणयो
यथोस्ते । नीलोत्पलस्पर्धायुते । समाधिनिरतैहितप्राप्तये ध्यानेनालोकनं (लम्बनं)
यथोस्तर्ता नीते प्राप्तिते । लावण्यस्य महानिविषये । लक्ष्मीटशोः रसिकतां तन्त्रती
कुर्वणे, तनुपक्षे तु—भक्तिप्रह्वैर्यद्विलोकनं तत्प्रणयिनी । नीलोत्पलस्पर्धाशीला ।
ताच्छीत्ययोर्णिः । तनोन्नर्लत्वात्पर्धा । ईहितस्येष्टस्य प्राप्तये ध्यानालेकनतां
(लम्बनतां) नीता । महानिविरिति च्छेदः ‘द्वलोपे’ इति दीर्घः । कुरुतामिलात्मनेपदे
लोडेकवचनम् । नेत्रपक्षे परसैपदे तद्विवचनमिति । सोऽप्य न तु नुसकखीलङ्गयोद्दिवचनै-
कवचनयोश्च श्लेषः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र प्रणयिनी इति ख्वियां प्रथमैकवचनं नपुंसके तद्विवचनं चेति लिङ्गव-
चनयोः श्लेषः । एवमग्रेऽप्यूहम् ।

भाषाश्लेषो यथा—

‘महदे सुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥’

अत्र प्राकृते ॥

‘मम देहि रसं धर्मे तमोवशामाशां गमागमात् हर नः ।

हरवधु शरणं त्वं चित्तमोहोऽप्यसरतु मे सहसा ॥’

इत्यर्थकानि पदानि । संस्कृतपक्षे तु—महदे उत्सवदे सुरेण संधा संधानं
यसात्तं आगमाहरणे समासङ्गमव । बहुसरणं संसाररूपं यसात्तं चित्तमोहम-
वसरे उमे हर सहसा इत्यर्थकानि पदानि ।

प्रकृतिश्लेषो यथा—

‘अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥’

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योर्यटि कृदिति कृन्ततिकरोत्योः किपि तुल्यं रूपमिति
प्रकृतिश्लेषौ ।

विभक्तेवैचित्र्यविशेषहेतुतया पृथगुपादानात्प्रत्ययपदं तदृतिरिक्तपरम् ।
तच्छ्लेषो यथा—

‘रेजनिरमणमौले: पादपञ्चावलोक-

क्षणसमयपरासापूर्वसंपत्सहस्रम् ।

१. ‘महदे इति । संस्कृतपक्षे—हे उमे गौरि, मम आगमाहरणे विद्योपार्जने तं
समासङ्गमव रक्ष । अवसरे तं चित्तमोहं सहसा हर । आगमाहरणे कीदृशे । महदे
उत्सवदायके । संबोधनविशेषणं वैतद् । कीदृशं समासङ्गम् त्वैर्देवैः । संधा संधानं मिलनं
यसात्तादृशम् । कीदृशं चित्तमोहम् । वहु अनेकधा सरणं प्रसरणं यस्य तम् । वहु सरणं
संसारो यस्सादिति वार्थः । प्राकृतपक्षे तु—‘महं देहि रसं धर्मे तमोवशामाशां
गमागमाद्वर नः । हरवधु शरणं त्वं चित्तमोहोऽप्यसरतु मे सहसा ॥’ इति संस्कृतम् ।
रसं प्रीतिम् । तमोवशां तमोगुणायत्ताम् । गमागमासंसारात् । शरणं त्वं भवसीति
ज्ञेषः । अयं संस्कृतप्राकृतरूपभाषाश्लेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘अयमिति ।
सामर्थ्यं कृन्तति करोतीति च सामर्थ्यद्वात् । वक्ष्यतीति हृदि धारयिष्यति ज्ञेषु त्वैषु
कथयिष्यतीति च वहिवच्योर्यटि प्रकृतिश्लेषः । तथा कृदिति कृन्ततिकरोत्योः किपि सः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘रजनीति । रजनिरमणश्चन्द्रो मौलै यस्य तस्य हरस्य
पादपञ्चावलोकनमेव क्षण उत्सवसत्समये परासं प्राप्तमपूर्वं संपत्सहस्रं यत्र तथा स्यात्तथा
अहं जातुचित्कृदाचित्प्रमथनिवहमध्ये प्रमथाख्यगणमध्ये उचिता रुचिः प्रीतिर्दीप्तिर्वाँ यस्य
तादृशे नन्दिता नन्दकः सामिल्याशोसा । तथा सा नन्दिता नन्दिनो गणविद्येष्य भावो

प्रमथमिवहमध्ये जातुचित्तव्यसादा-

दहसुचितरुचिः स्याचन्दिता सा तथा मे ॥'

अत्र नन्दिते त्रितीये तलि च रूपम् । तेनाहं नन्दिता नन्दिकः स्याम् । तथा
सा नन्दिता नन्दिनो भावो मे स्यादित्यर्थः ।

विभक्तिश्लेषो यथा—

‘सर्वसं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसांसुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥’

अत्र हरभवेत्यनयोः संबोधनत्वकियापदत्वाभ्यां सुपतिइचिभवत्यन्तत्वम् ।
एवमायासीत्यादिकियापदत्वे च विभक्तिश्लेषः । एवमन्यत्राप्यूहम् ।

भेदाभावात्प्रकृत्यादेभेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

‘योऽसङ्कृतपरगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिद्वयं विभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥’

अत्रैकार्थमात्रनियतप्रकरणाद्यभावाद्वाप्यथौ चाच्यावेचेति ‘भद्रात्मनो दुर-
धिरोहतनोः—’ इत्यादिवच्च ध्वनित्वम् । तनु शेषस्तावद्विधा सभङ्गपदोऽभङ्ग-

त्यादि । प्रत्ययपदं गोबलीर्देन्यायेन विभक्तिभिन्नपरम् । द्वितीयमाह—भेदा-
भावादिति । अलंकारसर्वस्काराद्युक्तां श्लेषस्य शब्दार्थालिङ्कारत्ववस्थां (दूष)-

मे मम स्यादित्यर्थः । अत्र स्यां स्यादित्युत्तमप्रथमपुरुषयोर्नन्दितेति तुच्छलोः प्रत्यययोः
श्लेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘सर्वस्मिति । हे हर शंभो, त्वं सर्वस्य सर्वस्म । यतो भवस्य संसारस्य
च्छेदे तत्परः । नीलुपकारयोः सांसुख्यमानुकूल्यमायासामण्डसि । कीटृशं सांसुख्यम् ।
तनोः शरीरस्य वर्तनं स्थितियेन तादृशम् । यदा नयोपकारयोः सांसुख्यं यत्र
तादृशे तनुवर्तनं शरीरवृत्तिमायासि । सांसुख्यं तनुवर्तनं चाच्यासीति वार्यः । पक्षे
चौरं प्रतीयमुक्तिः । त्वं सर्वस्य सर्वसं हर अपहर छेदनतत्परो भव । उपकारसांसुख्य
नयापसारय । आयासि कष्टशालि वर्तनं जीवनं तनु विस्तारयेति । अन्ये तु—‘सर्वस्मादिकं
हृत्वा तथा तपश्चर्थादिकष्टं कारय येन मुक्तिः स्यादिति ‘स्यानुभव्ह—’ इति रीत्या परमेश्वरं
प्रत्येवयमुक्तिः’ इत्याहुः । अत्र हरेलादि सुपतिइचिभवलोः श्लेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘य इति । स विबुधेन्द्रः पण्डितश्रेष्ठो राजा राजते । योऽसङ्कृदनेकवारं परगो-
त्राणां शत्रुवंशानां पक्षस्य सहायवर्गस्य च्छेदे क्षणैव क्षमः समर्थः । छेदस्तपे क्षणे
उत्सव इति वा । शतकोटीर्दातीति तथा तत्तां विभ्रद्वारावित्यर्थः । इन्द्रपक्षे तु—
विबुधेन्द्रो देवराजः । परगोत्राणां श्रेष्ठगिरीणाम् पक्षच्छेदः पतञ्च्छेदः । शतकोटिना
वज्रेण वाति खण्डयतीति तथा तत्तामित्यर्थः । अयं चाभङ्गश्लेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

पदश्च । तत्राद्यः शब्दश्लेषः स्वरितादिगुणभेदाद्विन्नप्रयत्नोच्चार्थतया भिन्नानां शब्दानां बन्धे जतुकाष्ठन्यायाच्छब्दयोरेव शिष्टत्वात् । द्वितीयस्वर्थश्लेषः स्वरितादिगुणभेदादेकप्रयत्नोच्चार्थतया शब्दभेदाभावादेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव क्षिष्टत्वात् । यद्यपि 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन द्वितीयेऽपि शब्दस्य भेदस्तथाप्युपपत्त्या शब्दभेदप्रतीतावप्येकताध्यवसायान्नास्ति शब्दभेदः । स एव निरवकाशतया सर्वालंकारवाधक इत्यलंकारान्तराणां प्रतिभासात्रसुत्पादयति न तु तत्पर्यास्ति । यथा—

'स्वयं च पल्लवातात्रभास्वल्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्येवास्वापकल्पुव्ये हितप्रदा ॥'

अत्र पूर्वीर्थभज्ञपदः द्वितीयार्थे सभङ्गपदः श्लेषः । द्वयमप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । साधम्याभावेन तस्याः प्ररोहाभावात् । यदुक्तम्—

'एकप्रयत्नोच्चार्थाणां तच्छायां चैव बिभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणोभेदश्वेदन्धः लिष्ट इहोच्यते ॥

अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्पत्तीयताम् ॥' इति ।

इतरालंकारवाधकतां च दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—नन्वित्यादिना । निरवकाशतयेति । अयमर्थः—श्लेषघ्निप्रकारः—प्रकृतानेकार्थविषयः, अप्रकृतानेकार्थविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकार्थविषययोरेति । तत्राद्ये प्रकारद्वये तुत्पयेगितालंकारः । 'नियतानां सकृदम्यः सा पुनरुत्पयोगिता' इति तत्त्वक्षणात् । नियतानामित्यस्य प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वेत्यर्थः । तृतीये दीपकम् । 'सकृदृतिसु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्' इति तत्त्वक्षणात् । एवं चालंकारद्वयेन श्लेषविषयस्य सर्वस्य व्यापनादलंकारान्तरेण च तत्र तत्र व्यापनान्विरवकाशः श्लेषः स्वविषये सर्वालंकारवाधक इति तेषां प्रतिभासात्रम् । तत्त्वतसु श्लेष एव तत्रालंकार इति । तत्रोपमाप्रतिभासात्रहेतुं श्लेषमुदाहरति—यथेति । कुतः प्रतिभासात्रं तत्राह—साधम्येति । उक्तार्थे ग्रन्थसंमितिमाह—यदुक्तमिति । आद्यपादेनाभज्ञशब्दोक्तिः, द्वितीयेन सभजोक्तिः । भिन्नैः स्वरितादिगुणैस्तच्छायामैकप्रयत्नोच्चार्थासादृश्यं विभ्रतामित्यन्यः । एतादशानां शब्दानां बन्धः लिष्ट उच्यते । तद्वन्धे श्लेषालंकार इत्यर्थः । एवं सभजाभज्ञरूपद्विविधैः पौरलंकारान्तरविषयां प्रतिभां जनयदर्थात्काव्यमर्थशब्दोक्तिभ्यां विशिष्टमर्थश्लेषशब्दश्लेष-

१. 'स्वयं चेति । न केवलं स्वामिसापेक्षतयैव फलप्रदा गौरी किंतु स्वयं च स्वयमपि अस्वाप्ये दुष्प्रापे फले लुभ्यामि प्रदेल्यर्थः । केव । प्रभातसंध्येव । कीटृशी । पलवाताम्बूष्ठे पलवारूपौ भास्वत्तौ कान्तियुतौ करौ हस्तौ ताम्बूषं विराजिता शोभिता । संच्या तु ताइशैर्भीस्वतः सूर्यस्य करैः किरणैर्विराजिता । तथा अस्वापस्तदानीं निद्राभावस्तकलं लक्ष्मीलाभस्त्रं लुब्धे जने हितप्रदेवर्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

द्विविदोऽप्यलंकारसर्वेस्वकारादिभिरथांश्रितत्वेनार्थालंकारमध्ये पठितस्तत्कर्थं शब्दालंकारमध्ये पृथग् इति । उच्चते—दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽनवयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वं नास्ति तस्य शब्दगतत्वम्, यत्र तु तस्यहत्वं तत्रार्थगतत्वम् । यथा कष्टवादयो दोपाः, गाढत्वादयो गुणाः, अनुप्रासादयोऽलंकाराः शब्दगताः । पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवात् । उदाहृते च ‘स्वयं च पूछ्व—’ इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्यसहतया द्वयोरपि शब्दालंकारस्वमेवोचितम् । न त्वाद्यस्याप्यर्थालंकारत्वम् । न वेवमर्थश्लेषः किं नास्येव । क एव-माह । कस्तुहि तस्य विषयः । यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषमङ्गः । यथा—

‘स्तोकेनोच्चतिमायाति स्तोकेनायात्यधीगतिम् ।

अहो सुसदशी वृत्तिस्तुलाकोटे: खलस्य च ॥'

अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽल्पादिपदप्रक्षेपेऽपि न श्लेषमङ्गः । यच्चोक्तम्—
 ‘स्वयं चेत्यादाखुदाहृते उपमा प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः’ इति तदप्ययुक्तम् ।
 प्रत्युतोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । तदाधक्त्वात् । तथाहि साधम्यमावै-
 नोपमायाः प्ररोहाभावादेव तावज्ञोपमा बाध्या । यतः ‘कैमलमिव सुखं मनो-
 ज्ञमेतत्कचतितराम्’ इत्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य दीप्तिरूपायाः कियाया वा
 उभयोर्वा साम्ये यथोपमा निर्वहति तथा ‘सैकलकलं पुरमेतजातं संप्रति-
 संधांशुविम्बमिव’ इत्यादाचपि शब्दमात्रसाम्येनापि सा युक्तैव । साध-
 म्यमात्रस्योपमाप्रयोजक्त्वात् । तस्य चार्थरूपस्येव शब्दरूपस्याप्यविशेषेण संभ-
 वात् । यथा हुक्तं रुद्रटेन—

शब्दाभिधेयं प्रतीयतामिति योजना । कथं तर्व्यार्थालंकारमध्ये सभज्जस्य कैविश्वेष-
सत्राह—अर्थाश्रितत्वेनेति । अर्थद्वयप्रतीत्यस्यर्थत्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—
उच्यते इत्यादिना । तत्रादौ शब्दालंकारमध्ये स्वयमुक्तस्यार्थालंकारत्वं चिरुद्ध-
मिल्यतस्तदूषयति—दोषेति । गाढलमोजोव्यञ्जकगाढबन्धत्वम् । व्यर्थलमपुष्टता ।
प्रौढलमश्येयौजःप्रौढिः पञ्चधोक्ता । प्ररोहाभावादिति । प्रसक्तस्य हि बाधः ।
न च साधर्म्याभावे उपमाप्रसक्तिस्तदूपत्वात् । तावदिति । वक्ष्यमाणदूषणकथ-
नात्पूर्वम् । अयं हेतुर्वृत्तावबुक्तः स्वयमुक्तः । वृत्त्युक्तं हेतुमाह—यतो युक्तैवोपभा-
ततः शेषवाधकलात्प्रतिभामात्रहेतुर्न तु शेष इति योजनीयमिहापि । इहापि

१. 'स्तोकनेति । उत्त्रातिरुच्चत्वमभिमानश्च । अधोगतिरथोगमनं पादपतनादि च ।
तुला सुवर्णादिगुरुत्वपरिच्छेदकपदार्थः । तस्याः कोटिः शिरः । श्लाकेति चण्डीदासः ।
दण्ड इत्यन्ये । अर्यं च शब्दपरावृत्तिसहवादथर्थेषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका २. 'कमल-
मिवेति । कचति दीप्यते । 'कच दीप्तौ' इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. 'सकलेति ।
कलकलः कोलाहलस्तस्तदितं पुरम् । विम्बं तु सकलाः कला यत्रेति तादृशम् ।'
इत्युदाहरणचन्द्रिका

‘स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥’ इति ।

अथात्र साधर्म्यसंभवेऽपि नोपमा । साधारणधर्मप्रयोगशूल्यो हि ‘कमलमिव मुखम्’ इत्येतावन्मात्रादिस्पमाविषयः । अत्र तु शब्दरूपसाधारणधर्मप्रयोग एवेति वैयाख्याद्वक्त्वं तदपि न युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । साधारणधर्मप्रयोगे उपमात्वाभावात् तदप्रयोगे त्वपूर्णत्वात् । तदेतदुक्तम्—न च कमलमिव मुखमिल्यादि । साधारणधर्मप्रयोगशूल्य उपमाविषय इति वक्तु युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति । केचित्पुनरुक्तदन्यथा व्याचक्षते—तथा हि यत्र साधारणधर्मद्वारेऽप्युपमा संभवति प्रसिद्धत्वात्स उपमाविषयो न चात्र तथेत्याक्षेपार्थः । अयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति । यद्वा श्लेषसोपमाबाधकत्वायैतदङ्गीकियते तथा श्लेषसोपमाबाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यात् । ‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतद्’ इत्यत्र मनोज्ञत्वस्य संबन्धिमेदानात्वेनार्थं श्लेषस्तीकारादिति समाधानार्थः । नन्वेवं श्लेषस्य निर्विषयत्वम् असंकीर्णस्थलाभावादिति चेत्, न ।

त्वंमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुज्ज्वलिरेको लोकत्रयायसे ॥’

इत्यादावलंकारान्तरासंकरात् । तथाहि—न तावद्व्रोपमा । इवाद्यप्रयो-

सकलकलसिल्यादावपि । तथा हि यदि शब्दसाम्येनोपमा नेत्युच्यते तदा ‘यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्पनो यथा । तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरज्ञनात् ॥’ इत्यादौ चमत्कारितया प्रतीयमान उपमालंकारोऽनुपपत्र एव स्यादतो नायं नियमो युक्त इति । वैयाख्यादिति । अनुभूयमानाया उपमाया नियेदो निर्वाज इति धार्यमात्रमेतदित्यर्थः । पूर्णेति । उपमानोपमेयसाधारणधर्मवाचकेवादिप्रयोगे हि पूर्णोपमेति कथ्यते । तत्र धर्मप्रयोगे उपमानङ्गीकारे तदिशेषरूपा पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यादित्यर्थः । संभवतीति । प्रतीयत इत्यर्थः । स इति । चन्द्र इव मुखसिल्यादिरित्यर्थः । अत्र सकलकलसिल्यादौ । दूषणग्रन्थार्थमाह—अयमिति । चन्द्र इव मुखसिल्यादिरित्यर्थः । अङ्गीकृतापादनस्यायुक्तत्वात्पक्षान्तरमाह—यद्वेति । सर्वत्रोपमायामाहादकलमनोज्ञस्तादिसाधारणधर्मस्य संबन्धिमेदेन भिन्नत्वादेनकार्थश्लेषस्यैव प्रसक्तेस्य चालंकारान्तरबाधकत्वाङ्गीकारान्विषया पूर्णोपमा स्यादित्यर्थः । अत्र चोदक्षरल(?)मेवाख्यरसः । यदुकं श्लेषस्यालंकारान्तरविविक्तविषयाभावान्विषयकाशत्वेनालंकारान्तरबाधकलसिति तदुपन्यस्य दूषयितुमाह—नन्वेवमिति ।

१. ‘वैयाख्यात्’ कन्त्व । २. ‘त्वंमेवेति । हे देव विष्णो, त्वंमेव पातालम् । आशानां दिशां त्वं निबन्धनं यमनस्यानम् । अमराणां मरुद्रूपा भूमिः स्थितिहेतुः । देवानां वायोरुपर्यैव स्थितेः । लोकत्रयात्मको सुवननत्रयात्मक इत्यर्थः । राजपक्षे—अलं प्राता रक्षिता । आशानां मनोरथानां निबन्धनं कारणम् । चामरसंबन्धिपवनभाजनम् । पालकवदान्यभोक्तृलक्षणजनन्त्रयात्मक इति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

गात् । नापि तुत्ययोगितादीपके । नापि पातालादिना रूपकं वाच्यम् । व्यङ्ग्यस्य तस्य संभवेऽपि वाच्यापेक्षयैवासंकरगदेष्यमिति । किं च 'येन ध्वस्त-
मनोभवेन' हत्यादौ नास्त्येव किञ्चिदलंकारान्तरमित्युपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाह-
रणसंभवाद्याध्यवाधकभावानुपगमे द्वयोर्योगे संकर एवेति वरमध्युपगन्तव्यम् । उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं विषयो न श्लेषस्थेत्युक्तमेव । उपपत्तिश्व-
यम्—व्यपदेशाः प्राप्तान्ये न संभवन्तीति वस्तुस्थितिः । प्रधानं चावोपमा ।
श्लेषस्थ तत्त्वार्थाहकस्य तदङ्गत्वात् । नहि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणं
साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति । उपमा तु न श्लेषाङ्गम् । श्लेषप्रतीतिं विना
तत्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति । यदि चोपमाव्यवहारत्रारणाय साधा-
रणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति स्तीकरत्यं तदा पूर्णोपमाया निर्धिष्यत्व-
मेव स्यादिति । तदेतदुक्तम्—'अन्यथा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः' इति ।
न केवलमुपमाया एव श्लेषवाधकत्वं किं त्वलंकारान्तरस्यापि । 'अविन्दुसुन्दरी
नित्यं गललावण्यविन्दुका' इत्यत्र विरोधालंकारस्य । नव्यत्रार्थद्वयप्रतिपादक-
शब्दस्य श्लेषः । विन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थेत्य प्रतिभामात्रविषयस्य प्ररोहा-
भावाद् । नन्वप्ररूपोऽपि श्लेषालंकार आस्तां विरोधाभासासवदिति चेत्, भवेदेव-
म् । यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि
भवेत् । न त्वेवम् । तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोव्यपत्तिहेतुरलंकारान्तरं प्राप्ता-

व्यङ्ग्यस्य तस्येति । लोकत्रयात्मकत्वरूपकस्य वाच्यस्य सिद्धज्ञं । पातालादि-
रूपकं व्यङ्ग्यमेव । पातालादेप्रकृतत्वादिति भावः । इति एवास्त्ररसादाह—
किं चेति । नास्त्येवेति । न चात्र माधवोमाधवयोः प्रकृतयोर्येन ध्वस्त-
मित्यादिसङ्घटमोक्तसुत्ययोगितालंकार इति शङ्खनीयम् । पृथगुपात्ततया भेदेन
प्रतीयमानयोरेकसिन्वाक्ये सङ्घटमोक्तौ हि तुत्ययोगिता । यथा—'पाण्डुक्षामं
वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः । आवेद्यति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि
हृदन्तः ॥' हत्यादौ वदनादीनां रोगावेदकलरूपधर्मस्य सङ्घटकिरिति । अत्र तु
माधवोमाधवयोः सङ्घटप्रात्तयोर्न भेदप्रतीतिरिति न धर्मस्य साधारण्यप्रतीतिः ।
आवृत्या तु धर्मप्रतीतौ धर्मवाचकस्याप्यावृत्तेन सङ्घट्वम् । प्रतिवस्तूपमा तु
वाक्यदूये भेदेन धर्मद्वयोक्तौ भवतीति न तस्या अप्ययं विषय इति विविक्त एवायं
श्लेषविषय इति ज्ञेयम् । संकर एवेति । द्वयोरपि विविक्तविषयत्वेन बाध्य-
वाधकत्वायोगादक्त्र समप्राप्तान्येन मिलनमित्येव युक्तमित्यर्थः । अङ्गाङ्गिलसंकरस्य
वक्ष्यमाणत्वे यथाश्रुतासंगतेः । वस्तुतस्य श्लेषयोपमाङ्गिलान् समप्राप्तान्यं किं
तूपमैव प्राप्तान्येनेत्याह—उपपत्तीति । श्लेषव्यतिरेके श्लेषमूलके व्यतिरेकालं-

१० 'अविन्दिति । अप्सु प्रतिविभित इन्दुरविन्दुस्तद्वत्सुन्दरी । गलन्तो लावण्यस्य
विन्दुका यस्या इत्युपेक्षागर्भम्, अविन्दुर्विन्दुशून्या गलद्विन्दुका चेति विरोधः ।'
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

न्याद् । तथा च ‘सद्वंशसुक्रामणि’ इत्यत्र परम्परितश्छिष्टरूपके रूपकं प्रधानम् । वंशशब्दे श्लेषस्तु वैषुकुलयो रूपकोपयोगितया तदङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु स्फकमेव व्यपदेशम् । ‘नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान्भवान्’ इत्यत्र श्लेषप्रतिरेके व्यतिरेके एव प्रधानं श्लेषस्तु तत्त्विर्वाहक इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुव्यतिरेकः ।

‘अनुरागवती संध्या दिवसस्तपुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥’

इत्यत्र समासोक्तिरलंकारः । अभिधाया लियमने श्लेषस्यासंभवात् ।

‘आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टिः ।

यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीक्रमस्तस्मै ॥’

इत्यत्र विरोध एवालंकारः श्लेषस्तु तदङ्गमान्तरम् । अप्ररोहाद् ।

‘कवीनां संतापो भ्रमणमभितो दुर्गतिरिति

त्रयाणां पञ्चत्वं रचयसि न तच्चित्रमधिकम् ।

चतुर्णां वेदानां व्यरचि नवता वीर भवता

द्विपत्सेनालीनामयुतमपि लक्ष्म त्वमकृथाः ॥’

अत्र मटीये पद्मे काव्यलिङ्गस्य श्लेषोऽङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः काव्यलिङ्गम् । तस्मादलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति रिक्तं वचः । किं च ‘प्रभातसंध्येव’ इत्यादौ शब्दश्लेषस्यार्थालंकारस्त्वमिति वचनं भवतां विरुद्धम् । शब्दानाश्रितव्ये तेन व्यपदेशस्य न्यायत्वात् । अपि च यस्य वैचित्रियं कवि-

कारे । कवीनामिति । अभितो भ्रमणं याचनाय । पञ्चत्वं नाशं पञ्चसंख्यां च । नवता उच्छिप्रसंप्रदायस्य पुनरस्जीवनान्तरनता नवसंख्यता च । लक्ष्मं संख्याविशेषं लक्ष्यं च । त्रयाणां पञ्चत्वकरणं न चित्रमिलर्थः । चतुर्णां नवत्वकरणस्य अयुतलक्षीकरणस्य च हेतुत्वेन चित्रक्षणात्काव्यलिङ्गमलंकारस्तत्र श्लेषोऽङ्गम् । शब्दानाश्रितत्वं इति । सति सप्तमीयम् । एवं च प्रकृते शब्दाश्रितत्वाद्वद्विद्विश्वाश्रयाश्रयिभावसैव लोक इव शब्दार्थालंकारव्यपदेशबीजत्वेनाभ्युपगमात्तद्वि-

१. ‘नाल्प इति । अल्पः क्षुद्रः । ‘पद्मे यशसि च क्षोकः’ इति कोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
२. ‘अनुरागेति । अनुरागः खेदो लौहिल्यं च । पुरःसरोऽग्रामी संमुखश्च । समागमो मिलनं स्त्रीपुंससंगमश्च ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
३. ‘आदायेति । यो विषमदृष्टिलिंगोचनोऽचलं हिमाचलस्तरूपं धनुरादाय अहीनं सर्पराजं गुणं मौर्वीं कृत्वा अच्युतो नारायणः शरो यस्य तात्क्षण्ये लक्ष्यं त्रिपुररूपमभाङ्गीद्विजितवान् तस्मै नम इति मुख्योऽर्थः । अचलं चलनशून्यं धनुः । हीनो जीर्णः अथवा अहीनो धनुर्दण्डादन्यूनपरिमाणो गुणः । विषमा लक्ष्यादन्यत्र निहिता दृष्टिः । अच्युता अनिर्गताः शराः लक्ष्यभङ्गश्चेति विरोधाभासः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
४. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः ।

प्रतिभासंरम्भगोचरः स एवालंकारस्थानम् । ‘स्वयं च पहुचातात्र—’ इत्यादौ शब्दवैचित्र्यमेव ताटक । तस्यैव कविप्रतिभयोष्टक्ननादिति शब्दालंकारत्वमेवोचितम् । ननु श्लेषोऽर्थसुखप्रेक्षकः । नहर्थप्रतीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वं संभवो वेतर्थालंकारत्वं श्लेषस्येति चेत्, न । एवं हनुग्रासस्याध्यर्थालंकारत्वं स्यात् । रसादिव्यञ्जकस्यरूपवाच्यसव्यपेक्षत्वेन हनुप्रासस्यालंकारता । अन्यथा वृत्तिविरोधादिदोषस्य वक्ष्यमानत्वात् । किंचैवं शब्दयोर्गुणदोषयोरप्यार्थत्वं स्यात् । तयोरप्यर्थापेक्षयैव तथाभावात् । शङ्करादौ हि माधुर्यादिर्गुणः कष्टत्वादिदोषो वा । यच्चोक्तम् ‘एकप्रयत्नोच्चार्यशब्दवर्त्तेऽर्थश्लेषत्वम्’ इति, तदप्युक्तम् । ‘विधौ वक्ते—’ इत्यादौ वर्णादिशब्दभेदेऽप्यर्थश्लेषत्वापत्तेरित्यादि स्वयमपि विचार्यम् ।

चित्रं लक्षयति—

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्डाधाकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यद्यपि वर्णानामाकाशगुणानां खड्डाधाकृतिहेतुत्वमसंभवि तथापि विच्च-स्तवर्णानुमापिका लिपयः संनिवेशविशेषवत्त्वेन यत्र खड्डाधाकारसुल्लासयन्ति तच्चित्रमिति विवक्षितम् । तर्हि लिपिनिष्ठत्वाच्छब्दालंकारत्वं न सादिति चेत्, न । तादृशवर्णविच्चासं विना तादृशलिपिविच्चासाभावात् । शब्दान्वयव्यतिरेकयोरभग्नत्वात् । लिपेर्वर्णभेदस्य लोकप्रसिद्धिमात्रित्य शब्दालंकारत्वमिति कथित् । तथापि शङ्करादिरसानुपकारकस्य कथमलंकारकत्वमिति चेत्, कविनैपुण्यवशेन विस्मयोपकारकत्वादिति गृहण । श्लेषिर्वाद्यं चैतत् । न च तादृशं रसोपकारकमिति दिङ्गात्रसुदाह्रियते ।

तत्र खड्डवन्धो यथा—

‘मैरारिशक्रामेभमुखैरासारंहसा ।

सारारब्धस्त्वा निलं तदार्तिहरणक्षमा ॥

रुद्धसिद्मभिधातुमित्यर्थः । रसादिव्यञ्जकेति । आदिना भावादिसंप्रहः । रसादिव्यञ्जकस्यरूपं यद्वाच्यं तत्सापेक्षत्वेनेत्यर्थः । शङ्करव्यञ्जकार्थं...विअधे (?) तदरुगुणवैदर्भाल्यावृत्यतुगुणो हनुप्रास उच्यते । एवं वीरादौ गौडी वृत्तिरिति तदरुगुण इत्यर्थः । वृत्तिवैदर्भीवैदरीतिः । स्वयमपीति । न तु परोक्तत्वेनैव द्रेषः कार्यं इति भावः । शब्दान्वयेति । ताभ्यामेव शब्दालंकारत्वस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः । आश्रयाश्रयभावस्याव्यवस्थापकत्वं पूर्वोक्तमेव कथिदित्यसचिवीजम् । कविनैपुण्येति । तथा च रसजन्यविस्याल्यचमत्कारातिशयप्रयोजकत्वादद्भुतर-सोपकारकत्वाद्वालंकारत्वोपपत्तिरित्यर्थः । न च तादृशमिति । किञ्चतयार्थासुन्दर-

१०. ‘मारेति । उमा मे शं कल्याणं दिश्याद्यादिव्यन्यव्यः । कीदृशी । मारारि: शंसुः (शक इन्द्रः) रामो बलमद्रः इभमुखो गणेशः पतैरासारंहसा धारासंपाततुल्यवेगेन सारउत्कृष्ट आरब्धः स्तवः स्तोत्रं यसाः सा । अत एव निलं तेषामातिहरणे क्षमा ।

माता चतानां संघटः श्रियां वाधितसंभ्रमा ।
मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाद्रिजा ॥'

न्यासो यथा—ताडिकायां प्रथमं माशबदं विन्यस्य तदूर्ध्वमारोहकमेषै-
कस्यां धारायां चतुर्दशवर्णानि, अग्रे श्लिष्टं सेति वर्णम्, ततोऽपरधारायामव-
रोहकमेष चतुर्दश, मेति प्रथमेन माशबदेन श्लिष्टम्, तदक्षिणपार्थं निष्क-
मणकमेष सप्त, वामपार्थं प्रवेशकमेष सप्त, ततो माशबदौ श्लिष्टौ, एषा
अद्रिका । माशबदादधः ऋमेण वर्णत्रयम् । एषा गणिडिका । तदधो मेति ।
तदक्षिणपार्थं निष्कमणकमेष चतुष्टयम्, वामपार्थं प्रवेशकमेष चतुष्टयम्,
ततो माशबदः श्लिष्टः । एतद्भजनकम् । ततो माकारादधः शेषवर्णद्वयं न्यसेत् ।
एतन्यस्तकमिति ।

मुरजबन्धो यथा—

‘सरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा ।

वारलाबहुलामन्दकरला बहुलामला ॥’

तत्रा च रसिकौमुख्याधायकत्वादिति भावः । ताडिकायामिति । खड्डमूर्धमुखं
लिखित्वा मध्ये रेखायावच्छेदं कृत्वा मूले जघनस्थाने एककोषं विधाय ताडिकापेटि-
कादिशब्दवाच्ये तस्मिन्माशबदं विरच्य- (चत्य) तदूर्ध्वमारोहकमेषैकस्यां धारायां
चतुर्दशवर्णान्विन्यसेत् । मुखे त्रिकोणाकारे सेति वर्णं श्लिष्टं न्यसेत् । ततोऽपरधा-
रायां रारच्येलारच्यं क्षेयनन्तं चतुर्दश वर्णान्विन्यसेत् । सेति ताडिकास्यं श्लिष्टम् ।
अग्रेऽपि तदेवाश्लिष्टम् । ततस्ताडिकाया दक्षिणतो निर्गमनकमेष प्रादक्षिण्येन माता
नतानामिल्लादि घट इत्यन्तं सप्ताक्षराणि न्यस्य वामतः प्रवेशकमेष प्रादक्षिण्येन
त्रेयनन्तं सप्त विलिखेत् । इवं सुद्रिकेत्युच्यते । मेति ताडिकास्यमेव श्लिष्टम् । एवम-
येऽपि तदेव । ततस्ताडिकाया अधस्तने दीर्घकोषे गणिडिकाख्येऽवरोहकमेष सीत्यनन्तं
वर्णत्रयं विन्यस्य तदधस्तनकोषे माशबदं न्यसेत् । तदक्षिणतो निर्गमकमेष वर्णत्र-
युष्टयं वामतश्च प्रवेशकमेष चतुष्टयम् । माशबदः श्लिष्टः । एतद्भजनकमित्युच्यते ।
तस्मादधः शेषं वर्णद्वयं द्रिजेति । ‘दिमा’ इति पाठे तु दीत्येतन्मात्रं विन्यसेत् ।

आनतानां जनानां माता । संघटेन लोकविमर्देन श्रीः संपत्तियेषां तादृशानां महिषासुरप्र-
भृतीनां वाधितः संभ्रमः संभ्रमो यसा सा । यद्वा श्रियां संघटः संमेलनस्थानम् । वाधितः
संभ्रम उद्देशो यस्या इत्यर्थः । मान्या । रामाणां सीमा अवधिः । आदिमा पुरातनी ।
अद्रिजेति वा पाठः । युग्मस्य । अयं खद्गवन्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘सरलेति । प्रकान्तवर्णना शरदत्र विशेष्यते । सरला मेधादिकौटिल्यरहिता ।
बहुलैरारम्भैत्तरलानामलिबलानां अमरसैन्यानामारवः कोलाहलो यसां सा । वारला
हस्यो बहुला यसां तामिवां बहुला । अमन्दा उद्यताः करं लान्ति शुल्क्नीति करला
राजानो यसां सा । अबहुले शुल्क्नेऽमला तद्वद्मला वा । मुरजबन्धः ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका.

अथ न्यासः—प्रथमपादस्य वर्णार्थकं पञ्चिकमेणाभिलिख्य तेषामधोऽधोऽप-
रपादव्यवर्णान्पञ्चिकमेण विलिखेत् । तत्र चैतच्छोकोत्थापनमार्गेण रेखायां
दत्तायां सुरजाकारता भवति ।

पञ्चवन्धो यथा—

‘भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा वत ते सभा ॥’

अस्य न्यासः—कर्णिकायां भा इति, पूर्वपत्रे निर्गमकमेण सते इति, आग्ने-
यपत्रे प्रवेशकमेण प्रति इति, ततो भेति कर्णिकास्थलस्यं श्लिष्टम् । ततो
दक्षिणपत्रे लिङ्कमणकमेण सारेति वर्णद्वयं ततस्ताभ्यां कर्णिकास्थेन वर्णेन
प्रवेशकमेण श्लिष्टं रसाभेति वर्णव्ययम् । एवमग्रेऽपि दिक्पद्रस्य कर्णिकायाश्च
वर्णाः सर्वत्र श्लिष्टा इति ।

सर्वतोभद्रं यथा—

‘रसासार रसा सारसायताशक्तायसा ।

सातावात तवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर ॥’

अस्य पादचतुष्टये पूर्ववत्पञ्चिचतुष्टयेन लिखिते प्रतिलोमादिपाठेन स एव
श्लोकः । संभविनोऽप्यन्ये भेदा न दर्शिताः । एते हि शक्तिमात्रप्रकाशका न
तु काव्यरूपतां दधति अतिनीरसत्वादिति ।

माशब्दस्तूपरितन एव श्लिष्ट इति । पञ्चिकमेणेति । तिर्यकपञ्चिरूपेण्यर्थः । तत्र
चैतदिति । ऐशानीतः पथिमपर्यन्तं पञ्च वर्णान् वहु इत्यन्तान्वाचयेत् । तत
आग्नेयकोणान्तं त्रीनिलेकः पादः । ततो द्वितीयपञ्चिसुदीचीमारभ्य तृतीयपञ्चादि-
पर्यन्तं प्रादक्षिण्येन द्वितीयः ततो दक्षिणतो द्वितीयपञ्चयन्तवर्णमारभ्य वामावर्तेन
तृतीयपञ्चयन्तं तृतीयः । ततो वायुकोणान्तं चतुर्थपञ्चादिगतं कवर्णादिपञ्चकं प्राची-
पर्यन्तमारोहकमेण ततोऽवरोहकमेण नैऋत्यन्तं वर्णत्रयं चतुर्थपञ्चयन्तमिति कमो

१. ‘भासत इति । प्रतिभावा सारप्रज्ञया त्रेष राजन्, ते तव सभा भासते ।
कीदर्शी । रसेनाभाता शोभिता । रसिकेत्यर्थः । अहता अप्रतिहता (आ समन्तात्)
विभा दीर्घित्यस्याः सा । भावितश्चिन्तित आत्मा परमात्मा यथा सा । वादे शुभा
निपुणा अत एव देवाभा देवतुल्या । वत हृषें विसये वा । अयं पञ्चवन्धः ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका । २. ‘रसेति । हे रसासार पृथिव्यां त्रेष राजन्, रक्षतस्तव रसा तु पृथिवी पुनः
क्षतायान् खण्डतशुभावहविधीन् दुर्जनान् स्यति नाशयतीति क्षतायासा । ‘पोऽन्तकर्मणि’
इति धात्वुदासारात् । तथा अतासा न विद्यते तास उपक्षयो वस्याः सा अस्तु । ‘तस्म
उपक्षये’ धातुः । तथा सारसं पञ्चं तद्वदायताक्षेति संबोध्यविशेषणम् । तथा सातं
नाशितमवातमश्चानं येन तापद्वा । वातेगत्यर्थतया ज्ञानार्थत्वात् । एवं तक्षं तनुकरण
राति ददातीति तक्षरः । अताद्वा । ‘तक्ष तनुकरणे’ । अयं सर्वतोभद्रवन्धः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव

एकार्थतेति एकार्थत्वावभासयोग्यशब्दतेत्यर्थः । एतच्च यमकलाटानुप्रास-
योरतिव्यापकमतो विशिनति—विभिन्नाकारशब्दगेति ।

स चायं द्विविधः—शब्दमात्रस्य शब्दार्थयोश्च । तयोराद्यमाह—

शब्दस्य

शब्दमात्रस्येत्यर्थः । अयमपि द्विधा—सभङ्गशब्दनिष्ठोऽभङ्गशब्दनिष्ठश्च ।
तयोराद्यो यथा—

‘अरिवधदेहशरीरः सहसारथिसूतुरगपादातः ।

भाति सदानन्दयागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥

अत्र देहशरीरशब्दयोः पुनरुक्तवधीः । सभङ्गौ च तौ । अरिवधदा ईहा
यत्र ताद्वान् शरिण ईरयतीत्यर्थकत्वात्, एवं सारथिसूतशब्दयोः । सहसा
हटेन रथिना सुषु उतं तुरगपादातं यस्येत्यर्थकत्वात्, दानन्दयागयोश्च सदा नल्या
भाति स्थिरतायामगः पर्वत इवेत्यर्थकत्वात्, सभङ्गः पुनरुक्तवदाभासः ।
शब्दमात्रालंकारत्वं चोभयोरपि शब्दयोः पर्यायपरिवृत्यसहत्वात् ।

अभङ्गशब्दनिष्ठो यथा—

‘चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञः सुमनसो विद्वधाः पार्श्ववर्तिनः ॥’

अत्राङ्गनारामाशब्दयोः स्थर्थकत्वा पुनरुक्तवधीः । वस्तुतस्तु अङ्गने आर-
मन्ति अङ्गनानामारामा इति वार्थ इति न पुनरस्किः । न चात्र सभङ्गः ।

योध्यः । पद्मवन्धः सर्वतोभर्दं च सुगमम् । चकासतीति । अङ्गनासु रमन्ते
ताद्वाशः । कौतुकेन काव्यादिचर्चया आनन्दहेतवः । सुषु मनो येषां त इत्यर्थः ।

१. ‘अरीति । अवनितिलको राजा सदानन्द्या सतामानल्या सदा अनल्या छुटेष्वनन्न-
तया वा भातीत्यन्वयः । कीदृशः । अरिवधदा ईहा चेष्टा येषां तान् शरिणः शरयुक्तान्
योथान् ईरयति प्रेरयतीति तथा । अरिवधदेहं शरीरमस्येति व्याख्यानमयुक्तम् । तथा
सति शरीरपद्य परिवृत्तिसहत्वेन देहपदस्य तदसहत्वेन चोभयालंकारापत्या शब्दमा-
त्रालंकारोदाहरणत्वानुपत्तिप्रसङ्गात् । सहसा शीत्रं रथभी रथारूपैः सुषु उतं ग्रोत्स् ।
संबद्धमिति यावत् । तुरगपादातं यस्य सः । स्थिरतायामगः पर्वतः । अत्र देहशरीर
इत्यादिषु पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

२. ‘चकासतीति । शोभनमनसस्तस्य राज्ञः पार्श्ववर्तिनो विविधः पण्डिताश्वकासति
शोभन्ते । कीदृशाः । अङ्गनासु रमन्ते इत्यङ्गनारामाः विरहशून्या इत्यर्थः । अङ्गने
अनिरे आरामाः कीडावनानि येषामिति वा । कौतुकमुत्सवविशेषस्तद्रूपानन्ददाः ।
कौतुकेन विवाहसूत्रेण य आनन्दस्तदेतव इति वा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

शब्दमात्रालंकारत्वं चैकस्यापि परिवृत्यसहत्वात् । एवं कौतुकानन्दशब्दयोः
पुश्मनसोविद्युधाःशब्दयोश्च द्रष्टव्यम् ।

उभयालंकारं द्वितीयमाह—

तथा शब्दार्थयोगयम् ॥ ९ ॥

यथा—

‘तनुवपुरजवन्योऽसौ करिकुञ्जरसधिररक्तवरनखरः ।

तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिजिष्णुः ॥’

अत्र तनुवपुरजवन्योः पुनरुक्तधीः । तद्विरहस्तु तनुशब्दस्यादपार्थकत्वात् ।
अर्थं चोभयालंकारः । तनुशब्दस्य पर्यायपरिवृत्यसहत्वात् । एवं करिकुञ्जरयोः,
तेजोधाममहःशब्दानां इन्द्रहरिजिष्णुशब्दानां तदाभासत्वमुभयालंकारत्वं च
द्रष्टव्यम् । यद्यप्युभयालंकारोऽत्र न प्रकृतस्तथापि शब्दमात्रालंकारस्यैव तद्देवस्या-
त्रप्रकरणोऽवश्यवक्तव्यतया तत्प्रसङ्गादुभयालंकारत्वानपायाच्चोभयालंकारभूतो-
प्रययमत्रोक्तः । उभयालंकारान्तराणां तु न कोऽपि भेदः शब्दमात्रालंकार इति
न तात्प्रत्यये पठितानीति सर्वं स्मरणीयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे शब्दालंकारनिर्णयो नाम

नवम उल्लासः ।

दशम उल्लासः ।

अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

‘उपमानन्वयस्तद्वृपमेयोपमा ततः ।

उद्योक्ता चापि संदेहो रूपकापहुती तथा ॥

शेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव लिदश्येना ।

अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥

प्रतिवस्तुपमा तद्वृष्टान्तो दीपकं तथा ।

तुत्योगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥

आक्षेपो चिभावना च विशेषोक्तिस्थैव च ।

यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥

उभयालंकारत्वानपायाच्चेति । यदि शब्दमात्रालंकारस्य यो पाठेनोभयालंकार-
त्वमपेयात्तदा तेषु पाठोऽयुक्त एव स्यात् तु तत्प्रसङ्ग इति भावः । इति श्रीमत्तत्स-
दुपाख्यरामचन्द्रभद्रसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टतायां काव्यप्रदीपप्रभायां नवम उल्लासः ॥

१०. ‘तनुवपुरिति । असौ हरि: सिंहोऽजघनः । सर्वसिंहेषु श्रेष्ठूत इत्यर्थः । कीदृशः ।
तनु कृशं वपुर्यस्य सः । करिकुञ्जराणां गजश्रेष्ठानां रथिरेण रक्ता लोहिताः खरात्तीक्ष्णा
नखरा नखा यस्य तादृशः । तेजसो धाम स्थानम् । महसा वल्ले पृथुमनसां विपुलान्तः-
करणानामिन्द्रः श्रेष्ठः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्र तनुवपुरित्यादै पुनरुक्तवदाभासः
स्पष्टः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

स्वभावोक्तिस्था व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
 विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
 पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
 पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्थथा ॥
 व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विशेषे हेतुमालया ।
 अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वद्विसंगतिः ॥
 समाधिश्च समेन स्वाद्विषमस्त्वधिकेन च ।
 प्रत्यनीकं मीलितं च सातामेकावली स्मृता ॥
 आन्तिमांस्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।
 तदुणातदुणौ चैव व्याधातः परिकीर्तिः ॥
 संसृष्टिसंकरौ चैवमेकप्रथिष्ठारीरिताः ॥'

तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानमुपमां प्रथमं
 लक्षयति—

साधर्म्यमुपमा भेदे

न तु साधर्म्यस्य ग्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्ष-
 णवाक्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोर्लोभात् । न च
 ग्रतियोग्यनुयोगिनामात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनान्यस्य कार्यकारणा-
 दिमात्रस्य साधर्म्यभावात् । एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण संबन्ध-
 उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यं ग्रतिपत्तिमात्रफलको
 न तु व्यावर्तकः । नन्वेवं भेद इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव लाभसंभवात् ।
 नह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्, न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारो-

तेष्विति । अर्थालंकारेषु मध्ये प्रधानम् । श्रेष्ठभूतामिल्यर्थः । तत्र हेतुः—अ-
 नेकेति । उपमेयोपमोत्रेक्षाप्रतीपस्मृतिभ्रान्तिसंदेहरूपकादिमूलकत्वेनेत्यर्थः । सौकु-
 मार्यं सुवोधत्वे सति हृव्यतम् । तयोरिति । ग्रतियोग्यनुयोगिनोरिल्यर्थः । न
 चेति । कार्यकारणादिक्योरपि कथंचित्साधर्म्यसंभवात्तत्रातिव्यासिरिति शङ्खशयः ।
 चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमात्वात्स्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावानातिप्रसङ्गः । यत्र तु
 तादृशं साधर्म्यमस्ति यथा ‘पितैव पुत्रः सगुणः स आसीत्’ इत्यादौ तत्र तयोरूप-
 मानोपमेयत्वमुपमालंकारश्चेष्ट एवेति सभावानार्थः । अत्र चेति । लक्षणवाक्य
 इत्यर्थः । ग्रतिपत्तीति । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तील्यर्थः । तस्यापि भेदस्यापि । साधर्म्य-
 पदं हि योगेनैकघमेवत्त्वमात्राबोधकमिलभेदापि संभवति साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयो-
 गभावात् प्रयोगिः... भेद (?) आक्षिप्यत इत्यर्थः । साधर्म्यम् । उच्यते इति शेषः ।
 साधर्म्यपदस्येति । अन्यथा कीर्त्यादौ शैलादिसाधर्म्येणोपमा न स्यादिति भावः ।
 नन्वेवमप्युपमेयोपमायामतिप्रसङ्ग इति चेत्, सल्यम् । तत्रोपमाप्रतीतिपर्यवसानेनो-
 पमाल्यसेष्टतात् । तृतीयसद्वाव्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षयाधिकांशस्य प्रतीत्या परमलंका-

पितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिवन्धनस्यानन्वयालु—
कारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् ‘अलंकारत्वे सति’ इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्रसो-
पमात्वाभावात् ।

एनां विभजते—

पूर्णा लुप्ता च

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणासुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा
पूर्णा । एतच्छुष्कमध्ये एकस्य द्रथोच्चयाणां वानुपादानं यत्र सा लुप्ता ।
तयोः पूर्णा विभजते—

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समाप्ते तद्विते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादिष्टदाति
चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र हु तेषु क्यो-
रपि समाप्तः सा समाप्तगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समसुपमानवा-
चिन्याः प्रकृतेन समाप्तो नापि विग्रह इति श्रृतीय उपमाभेदः । विविधान्येषा
श्रौत्यार्थीभेदाद्यत्वेकं द्विधेति पद्मिधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतव्यं चोपमानोपमेययोः
साधारणधर्मसंबन्धरूपायासास्याः शब्दवोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चा-
र्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां, ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वते-
श्रोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां ‘तेन तुर्यं’ इत्यादिना तुल्यार्थे विहि-
तस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपत्तः । उभयत्र सादृश्यप्रत्य-
याविशेषात् । न च वाच्यम् यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्त्यैव
बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा
यदनन्तरसुपात्तास्त्वयौपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणाति ते । अत उप-
माने तत्संबन्धं बोधयन्तु न पुनरूपमेये । अन्यविशेषणसान्यत्र संबन्धबो-
धकत्वादर्शनादिति चेत्, न । शब्दशक्तिसाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽन्यत्वं संब-
न्धबोधकत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । षष्ठ्यां तथा दर्शनात् । पष्ठी हि यदनन्त-

रान्तरत्वेन कथनम् । अनन्वये तपूपमाप्रतीतिपर्यवसानमेव नेति तद्वावर्तनमिति शेषः ।
‘गोसद्वशो गवयः’ इत्यादौ प्रसङ्गवारणायाह—अलंकारत्वे सतीति । उपमेयपरि-
क्षाकारद्वारा चमत्कृतजनकत्वे सतीत्यर्थः । तेन मुखमिति चन्द्र इति प्रतीपे नाति-
व्यासिः । असमस्तानीति । समाप्ताभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्वितेऽपि सत्त्वा-
दाह—भिन्नविभक्तिकानीति । भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्र इव मुखमिति समा-
प्तेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम् । तेषु उपमानादिपदेषु मध्ये । उभयत्रेति । इवा-
दिस्यले तुल्यादियोगे चेत्यर्थः । प्रत्ययः शब्दवोधः । उभयत्रेति । उपमानोपमे-
ययोरित्यर्थः । न पुनरिति । तुल्यादिपदानासुपमानादिनेकैव खार्थानवबोधक-
त्वादित्यर्थः । उपमानतेति । उपमानत्वं हि प्रसिद्धसाधर्म्यस्य भवतीति तद्वितेव

रसुपात्ता तस्यौपसर्जनत्वं प्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्यात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतात्तुनुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि—‘पद्मसिंह सुखम्’ इत्यादात्तुपात्तस्याक्षिस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्धं एव शक्तवात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । ‘पञ्चेन तुत्यं सुखम्’ इत्यादात्तुपमेये, ‘पञ्चतुत्यं सुखमस्य’ इत्यादात्तुपमाने, ‘सुखं पद्मं च तुत्यम्’ इत्यादात्तुभयत्रापि सामान्यतस्तुत्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुत्यते प्रतीतात्तुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

केचित्तु—‘उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धत्वं श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषः’ इति व्याचकुस्तदयुक्तम् । साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी इति प्रकाशविरोधात् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यासुपमाभेदो युक्तः ।

तदिवादिभिर्बोधनीयमित्युपमानविशेषणभूतस्यार्थं बोधकास्ते इवादय इत्यर्थः । उपसर्जनत्वेति । संबन्धत्वप्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविशेषणत्वेऽपीति । उपसर्जनविशेषणलेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनसिल्यादौ प्रधानभूतधनादावपि । अत्रायमर्थः—यथा पष्ठवर्थस्यामित्वादिनां प्राचां मते चैत्रस्य धनसिल्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थं संबन्धेन चैत्रादर्थनादावन्वयात्त्वामिच्चैत्रीर्थं धनसिति धीस्तथा चन्द्र इत्यादावपि प्रकारीभूतसादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेशुत्यादावन्वयात्त्वादृश्यचन्द्रीर्थं सुखसिति तुद्धिः । इवादेशुत्यामानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति । एवं सुखं पद्मं च तुत्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिश्वृतिः साधारणधर्मविशेषरूपाहाकृत्वसंबन्धमप्रलाप्य न पर्यवस्थात तुल्यादिपदश्वृतिस्तु धर्मविशेषसंबन्धवगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमत्रेण पर्यवस्थात प्रतीतासामान्यस्य विशेषं विनात्तुपपत्त्या पथादिशेषमाक्षिपतीति । यथेवादिपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थीति विभागोऽभिमत इत्याह—तस्मादिति । केचित्तु यथा चन्द्रस्तथा सुखसिल्यादौ यादृशर्मवान्वन्दस्तादृशर्मवन्मुखमित्युभयविशेषणकोधवचन्द्र इव सुखसिल्यादावपि तथैव बोधः । अत एव हंसीधवलश्वन्द इत्यादै भिन्नलिङ्गत्वादेवोपत्त्वम् । पुंस्त्वान्वितधवलश्वस्य हंस्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु हंसीसद्वशन्दो धवल इत्यन्वयसंभवाद्योपत्त्वं न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्योरपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधाच्छ्रौतीत्वम् । चन्द्रेण तुत्यं सुखं मनोज्ञसिल्यादौ, सुखस्य तुल्यश्वन्द इत्यादौ च भिन्नविभक्तिकृत्वेनोपमानोपमेययोर्द्योः साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेतुल्यादिपदप्रयोगे आर्थी । पद्मं सुखं च तुत्यमित्यादात्तुभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरैवावगमेनार्थत्वादर्थीत्वमिति व्याचल्यः । तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां व्यवस्थां तदुक्तां मूलग्रन्थविरोधेन तावद्युत्यति—साधर्म्यस्येति । युक्तिविरोधमप्याह—किं चेति । हंसीव धवल इत्यादौ चोपात्तवर्मस्यैवेवादिना बोधननियमेन पुंस्त्ववि-

अत एव 'यथादित्ता सादृश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिर्भीयते पष्टीवत् । तुल्यादिभिस्तु धर्मपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपत्त्वा विभागः । पूर्णायां घोतकोपमानयोरेव हि समाप्तः संभावितः । न च यथादिभिः समसासौ दृश्यते येन समासे श्रौती ल्यादिति चेत्, न । 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवशब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः संभवाद्विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

'स्वप्रेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीन् सुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥'

अत्र विजयश्रीरूपमेया । ल्याधीनपतिका उपमानम् । न सुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽप्यूद्यम् । न चेतेषां क्योरपि समाप्त इति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्थी यथा—

'चकितहरिणलोललोचनायाः कुथि तरुणाहृतारहरिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः समसिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥'

इयं समशब्दप्रयोगादार्थी । समासे श्रौती यथा—

'जैत्यायतौर्विनयकारिभिरुद्धतानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमैरुद्धपायैः ।

शौरिर्मुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं वभार ॥'

शिष्ठावस्त्वस्य हंस्यामन्बन्यासंभवेन दुष्टोपमात्वं संगतमिति द्वेयम् । अत एव उक्तदोषादेव । साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्ठवर्भिप्रतिपादकसुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादार्थात्वमित्यर्थः । अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृशोप्त्तिरस्येवेति नैत्युक्तमित्यर्थः । पूर्णायामिति । श्रौत्यामिति शेषः । आर्थी पूर्णायां सदृशादिपदैवाचकैरेव समाप्तात् । घोतकेति वा सामान्यवोधकपरम् । नित्यसमाप्त इति । तेन 'उद्युदाहरिव वामनः' इलादौ विशेषणवोद्य(ध)केनोद्युपदेन नैराकाङ्क्षादसमासेऽपि वामनपदे नैव समाप्त इति द्वेयम् । इवेन समाप्त इत्येव

१. 'स्वप्रेऽपीति । प्रभावस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं त्वामित्यन्वयः । कान्तं कमनीयम् ।

यथेत्यनन्तरं न सुञ्चतीत्यनुषङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. 'चकितेति । चकितस्तः ।

एवंभूतायास्तस्याः प्रकान्तनायिकायाः कुथि त्रोषे सति तरुणारुणवत्तारा उद्भटा हारिणी मनोहरणशीला कान्तिर्यस्य एवंभूतमिदमाननं सरसिंजं च समसिति संमदं हर्षं नायकचेतसि विधत्ते । इति सर्वां प्रति सखीसौभाग्यं क्यापि निवेद्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

३. 'अत्यायतैरिति । यो राजा चतुर्भिरुपयैः सामादिभिरदः एतद्ववनं वभार पालयामासैत्यन्वयः । शौरिः श्रीकृष्णः । मुजैरित्यत्रापि चतुर्भिरिति योज्यम् । कीदृशैः ।

अत्यायतैर्दृष्ट्याप्तोजितैराजानुलिपिभिश्च । दिव्यैः श्रेष्ठदेवि भवैश्च । प्रभाभिरुपलक्षितैः । अनपायमयैरपायशौर्यैः । लक्ष्मीविलासस्थानत्वमुपायानां तत्प्रयोजकत्वाद्वै-

च्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्रेवेन समाप्तः । समाप्ते आर्थी यथा—

‘अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतरुसदशः स भवानभिलबणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥’

अत्र सुरतरुसदश इत्युपमानद्योतकयोः समाप्तः । तद्विते श्रौत्यार्थी च
यथा—

‘गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गामुजंगवत् ।

दुरालोकश्च समरे निदाधाम्बररक्षवत् ॥’

अत्र गङ्गामुजंगवदिति श्रौती । ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन इत्यार्थे वतेर्विधानात् ।
निदाधाम्बररक्षवदित्यार्थी । ‘तेन तुल्यम्’ इत्यर्थे वते: प्रयोगात् ।

ननु चित्रभेदा अलंकारनिर्णये निर्णयन्ते इति पूर्वमवादीः ‘हृदानीं स्वप्रेष्ठिः’
इत्युदाहरसि न तच्चित्रं भवितुमर्हति । अत्र हि स्वाधीनभर्तुका, कान्तं भज-
माना यथा चमत्कारभूतस्था जयश्रीस्त्वदसेवेनेत्यादि वस्तुरूपं व्यङ्गयं विना
नोक्तैविचित्र्यम् । वैचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवश्यापेक्षणीयम् ।
अतस्तस्य प्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । तस्मात्पूर्वापरविलङ्घाभिधानमिति चेत्,
मैवं वादीः । न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शादेवात्र चाहत्वाप्रतीतिः, अपि तु वाच्योप-
मामात्रपरामर्शादेव । चाहत्वदेतुश्चालंकारः । अवर्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यसास्फु-
टतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः । नन्वेवम-
प्युदाहते रसादिरूपव्यङ्ग्यसङ्गावाचित्रतातुपपत्तिः । किं चानुप्रासाद्यलंकारान्त-
रसङ्गावात्संकरालंकारोदाहरणान्येतानि तुक्तानि, न तु चुद्राया उपमाया इति
चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलंकारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रोदासीन्यमा-
लम्ब्योपमालंकारोऽयमीदश इत्यभिप्रायेगालंकारमात्रमुदाहतं न तु चित्रका-
व्यम् । अत्र ‘चन्द्रधवलः पटः’ इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंसिङ्ग एव विषयः

पठितवामनपदेनाप्यनभिधानादसमासाद्वाक्यरौद्रेयं वोध्या । वस्तुरूपमिति—
जयश्रीस्त्वदसेवेनेन चमत्कारित्वमित्यरूपमित्यर्थः । यथा तथेलंशसु वाच्य-
कोटिगत एवानूदित इति भावः । वैचित्र्यं चमत्कारित्वम् । तस्य उक्तव्यङ्ग्यस्य ।
एवमपीति । उक्तव्यङ्ग्यस्य ध्वनित्वाद्यप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थः । ननु तात्पर्यविषय-
व्यङ्ग्यराहितं मुखतश्चमत्कारिव्यङ्ग्यशून्यत्वं वा चित्रत्वमिहास्येवेत्यत आह—किं
चेति । औदासीन्येति । तद्विषयविवेकमहत्वेत्यर्थः । तथा च क्वचिचित्राभा-
वेऽपि न क्षतिरित्याह—न त्विति । वस्तुतस्तूपमात्राधान्यादस्येव चित्रत्वमिति

१. ‘अवितथेति । सफलमनोरथमार्गसंपादेषु प्रकृष्टगुणगरिम्णा गीता श्रीर्थस्य स
कस्य नाभिलबणीयः स्पृहणीय इति संवन्धः’ । इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘गाम्भी-
र्येति । गङ्गामुजंगः समुद्रसत्सेवेत्यर्थः । ‘तत्र तस्येव’ इतीवर्थे वतिः । निदाधे श्रीष्मकाले
यद्वररत्नं सद्यस्तेन तुल्यं तद्वत् । ‘तेन तुल्यं किया चेद्रतिः’ इति तुल्यार्थे वतिः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

किमिति नोदाहृयत इति चेत्, तद्दहितत्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गाद् तादश-
वाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अथनुपमात्वात् ।

अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा उपमानस्य
साधारणधर्मस्य घोतकस्य च लोपादुपमेयसात्रस्य लोपादर्शनात् । द्विलोपेऽपि
त्रिधा । धर्मवाद्योधर्मोपमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपादन्यस्य द्विकस्य लोपासं-
भवात् । त्रिलोपे त्रिव्यमेका । उपमेयं विनान्येषामेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया
असंभवादिति दर्शयत्वेच यथासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—

तद्वद्धर्मस्य लोपे सान्न श्रौती तद्विते पुनः ।

धर्मस्य साधारणस्य । तद्वत्समासे वाक्ये तद्विते च श्रौती आर्थी वेत्यर्थः ।
तत्र विशेषमाह—न श्रौती तद्वित इति । इवार्थं एवं हि तद्विते सा श्रौती
भवेत् । इवार्थश्च वतिरेव । स च ‘तत्र तस्येव’ इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्षा
इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्विते न भवत्येव । आर्थी तु यद्यपि वतिरूपे
तद्विते न संभवति ‘तेन तुल्यं’ इत्यर्थं उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यकियाकाङ्क्षत्वेन
धर्मलोपे तदसंभवात् । तथापि कल्पप-देश्य-देशीयर-बहुच-रूपे संभवत्वेवेति
पञ्चधा धर्मलोपोपमेवर्थः । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

‘थैन्यस्यानन्यसामान्योऽस्योत्कर्षेशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सल्यं तस्यामृतं यथा ॥’

अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधर्म्ये तत्र नोपात्तम् । आक्षेपात्
लद्वस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्वोधं विना पर्यासेन श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्म-
लोपे श्रौतीयम् । एवमग्रेऽप्यूद्यम् । वाक्ये आर्थी यथा—

‘आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिअमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रसुः ॥

आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दण्डायुधत्वेन प्रसिद्धेः ।

देयम् । अकाव्यत्वेनेति । काव्येऽलंकारा उपमाद्य इति तत्परिचयार्थमुदाहरणं
काव्यरूपमेवेचितं न तन्यदित्यर्थः । उपमानस्येत्यादि सावधारणम् । उपमानस्यैवे-
त्यादि । अत एवाह—उपमेयमात्रस्येति । धर्मवाद्योः धर्मः साधारणो वादि-
र्वाचब्दप्रभृतिरिवादिस्तयोः । विभागमाहेति । व्यवस्थामाहेत्यर्थः । धर्मसा-
काङ्क्षा इति । न च कुशश्रीया बुद्धिरित्यादौ ‘इवे प्रतिकृतौ’ इत्यविकारविहितच्छ्रा-
त्ययतद्वितस्य धर्मसाकाङ्क्षाभावादिवार्थकत्वाच तद्विते श्रौती संभवत्वेवेति वाच्यम् ।

१. ‘धन्यस्येति । अनन्यसामान्योऽसाधारण इत्युत्कर्षविशेषणम् । हे चेतः, तस्य सल्यं
वचः करणीयमित्यन्यः । अमृतं यथेत्यमृतवत्परिणामसुरसमिलर्थः ॥’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका । २. ‘आकृष्टेति । करवालः खड्गः । संपराये सङ्गामे । अत्र कूरत्वादिकं यमसा-
धर्म्ये न त्वाकृष्टेत्यादि । तस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेरिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अन्तत्रयं यथा—

‘करवाल इवाचारस्य वागमृतोपमा ।

विषकल्पं मनो वेसि यदि जीवसि तत्सखे ॥’

अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्थी । विषक-
ल्पमिति तद्वितगा आर्थी ।

उपमानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

अत्र तद्वितगा न संभवति । उपमाग्रतिपादकस्य तद्वितस्य वतिकल्पवादे-
रुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात् । न वा श्रौती । इवादी-
नामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यस-
मासयोरेव । तयोरेत्यार्थेवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमा नोपमा । तत्र वाक्यगा
यथा—

‘संअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकब्बस्स ।

दीसइ अहव णिसम्भू सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥’

अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव ‘कब्बस्स’ इत्यत्र
‘कब्बसम्भू’, ‘सरिसं’ इत्यत्र ‘णूण्’ इति पाठे समासगोदाहरणम् ।

घोतकलोपे वाक्यगा तावच्च संभवति । ‘मुखं चन्द्रो रमणीयम्’ एताव-
न्मात्रेणोपमाग्रत्ययाभावात् । नापि तद्वितगा । वते: कल्पवादीनां च घोतक-
तया तप्ययोगे घोतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते—

इवादेरिव धर्मविशेषसंबन्धं विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात् ।
अत एव सादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम् । यथा ‘परस्पराक्षिसादृश्यात्’ इति
रघो प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम् । सञ्चलेति । ‘सकलकरणपरविशामश्रीवितरणं
न सरसकाव्यस्य । दृश्यतेऽथवा निशाम्यते सदृशमंशांशमात्रेण ॥’ इति संस्कृतम् ।
विशेषत इति । उपमानतावच्छेदकामृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । चिन्त्यमिति । वि-
चार्यमित्यर्थः । अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा श्रूयते इत्युपमानाभावकथ-
नात्तसादृश्यरूपाया उपमाया असंभवादसमालंकार उपमातिरिक्त एवालंकाररत्नाक-
रादिभिरुक्त इत्युपमाभेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति प्रतिभाति । विचार्यमाणे तूपमैवेयम् ।
अस्मद्दीर्घनाद्यगोचरत्वेऽप्यत्युक्तुष्टुं किंचिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसाना-

१. ‘करवाल इति । आचार आचरणम् । विषकल्पं विषादीषव्यूनम् । तत्सदृशमि-
त्यर्थः । ईषदसमासौ करपर्यत्ययः । यदि जीवसि तत्तद वेत्सि । तत्समीपवस्थाने तव
जीवनमेव दुर्लभमिति भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘सञ्चलेति । सरसकाव्यस्यांश-
मात्रेणापि सदृशं न दृश्यते अथवा निशम्यते श्रूयते इत्यन्वयः । क्रीटशम् । सकलकर-
णानामिन्द्रियाणां परमविशान्तिलक्ष्मीदायकम् । तथा च सरसकाव्यमेवैविर्विष्टं नान्यदिति
भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

वादेलोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यडि ।
कर्मकर्त्रोणिमुलि

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यडि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मिणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविधात् । क्यडि ल्वेकैव । कर्तुरेव तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मकर्त्रोत्सद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयोद्यायाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराच्या यथा—

‘ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिग्लंकृता ॥’

अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः । द्वितीया यथा—

‘असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहसहिकाहितचित्तवूर्णचारः ।

पुलकिततनुरुक्षपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥

अत्रासितभुजगेत्यादादुपमानवर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि समासः ।

क्यच्चक्यडोभेदद्रव्यं यथा—

‘पौरं^३ सुतीयति जनं समरान्तरेऽसावन्तः पुरीयति विचित्रचरित्रञ्जुञ्जः ।

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपलसेना ॥’

अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र ‘उपमानादाचारे’ इति कर्मणः क्यच् । समरान्तरेन्तः पुरीयतीत्यत्र तु ‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति ‘कर्तुः क्यद्द सलोपश्च’ इत्यनेन कर्तुः क्यद्द ।

णमुलि भेदद्रव्यं यथा—

‘मृघे निदावधर्माशुदृशं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥’

दतो नालेकारान्तरमिति । पौरमिति । अत्र क्यच्चक्यडोराचारमात्रमध्यः । प्रकृति-

१. ‘तत इति । गण्ड इव पाण्डुर्गण्डपाण्डुः । ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समासः । माहेन्द्री दिक् प्राची ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. ‘असितेति । प्रतिभटाना शत्रूणां विक्रमस्य दर्शने सल्यं नृप ईदृश आसीदिल्यन्वयः । असि: खद्ध एव पत्रमसिपत्रम् । रुहरहिक्या रभसोत्कण्ठया आहितः कृतश्चित्ते तृणी शीत्रं चारः संचारो यस्य सः । उल्कटा अरुण कपोलकान्तिर्यस्स स ताङ्गशः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
३. ‘पौरमिति । असौ नृपः पौरं जनं सुतमिवाचरति । ‘उपमानादाचारे’ इति कर्मभूतादुपमानात्क्यच् । समरस्यान्तरेन्त्येभ्ये अन्तः पुरीयति अन्तः पुर इवाचरति । अत्र ‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेन क्यच् । विचित्रेत्यादि । विचित्रेण चरित्रेण विच्च इत्यर्थः । ‘तेन वित्तशुश्रुपच्छणपौ’ इत्यनुशासनात् । नारीयत इति नारीवाचरतीत्यर्थः । ‘कर्तुः क्यद्द सलोपश्च’ इत्यनेन क्यद्द इत्युदाहरणचन्द्रिका.
४. ‘सृष्ट इति । सृष्टे सङ्क्रामे । निदावधर्माशुमित्र पश्यन्तीत्यर्थः । ‘उप-

अन्न निदावधमाँशुदर्शमिति कर्मणि णमुल । निदावधमाँशुमिव पश्यन्ती-
त्यर्थात् । पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । ‘उपमाने कर्मणि च’ इति सूत्रे चकारात् ।

अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यगा न संभवति । शि-
ष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोर्पादने उपमानवगमात् । नापि तद्वितया ।
तद्वितयापि कल्पबादित्येन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्य-
भावादित्यन्यथा विभजते—

एतद्विलोपे किष्मासगा ॥ ३ ॥

एतद्विलोपे एतयोर्द्योर्धर्मवाद्योर्लोपे । किब्बा यथा—

‘संविता विधवति विभुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

यद्यप्याचारे क्विविधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्षिपि धर्मलोपो
नात्ति तथापि क्षिप एव लोपाद्यर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि
क्षण्डनं नोपात्तः । तस्माल्लुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

‘परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥’

अन्न राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च इत्यते ।

तद्विते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्वितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमा-
नाप्रयोगे इवादेश्ययोगात् । तत्र सामसगा यथा—

‘दुण्डुजन्त मरीहसि कण्ठअकलिअङ्ग॒ केअङ्गणाहं ।

मालङ्गुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिसि ॥’

भूतसुतादिपदानां तत्साद्ये लक्षणेति साद्यवाचकाभावाद्वाचकलोपः । एवं णमु-
लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानान्नोपमावाचकलमित्यहम् । कुञ्जर इवेत्यु
पमेति । परसेनाविद्रावकलादेः सामान्यसाप्रयोगादुपमितसमासबोध्येत्यर्थः । परिप-
न्थीत्यादि न सामान्यपरमिति भावः । दुण्डुजन्त इति । ‘अन्वेषयन्मरिष्यसि

माने कर्मणि च’ इति कर्मण्युपपदे णमुल । चकारात्पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । पार्थ इव
संचरतीत्यर्थात् । उभयत्रानुशासनिको वथाविष्यनुप्रयोगः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका,

१. ‘सवितेति । मनसि सुखदुःखाभ्यां वशीकृते सति यथाक्रमं सवित्रादिकं विध्वादिवदा-
चरतीत्यर्थः । ‘सवं प्रातिपदिकेभ्यः क्विब्बा वक्तव्यः’ इत्याचारे क्षिप ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘परिपन्थिति । परिपन्थिनां शत्रूणां मनोराज्यं मनोरथः । राजकुञ्जर इति कुञ्जर
इव राजेत्यर्थः । ‘उपमितं व्याप्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समासः । इत्युदाहरणच-
न्द्रिका.

३. “दुण्डुजन्त इति । ‘दुं दुं इति शब्दं कुर्वाण इत्यर्थः’ इति केचित् । तन्मते
वनान्मि भ्रमवित्यन्वयः । ‘दुण्डुजन्त भ्रमण (?) इत्यर्थः इत्यन्ये ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेण समं' इति पाठे इथमे वाक्यगा ।

क्यचि वायुपमेयासे

आसे निरासे । उदाहरणम्—

'अरातिविक्रमालोकविकस्तरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः सहस्रारायुधीयति ॥'

अत्र यथापि विशेषणद्वारोपात्तः कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन किं तु कर्म-
त्वेन । अच्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चामानं सहस्रारायुधीयतीत्यर्थः ।
इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायत इत्यादौ कर्तैवो-
पमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यडि नेयं
संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं संभवति । यथा उपमानोपमेययोः,
उपमानवाद्योः, उपमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न
न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तग्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे ।
अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्राप्यार्थ्येव । इवादेलोपादित्येकविघ्नेत्याह—

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

यथा—

'तैरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।

स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना नयते सुनेमनः ।

अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् ।
यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्व-

कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालीकुसुमसदृशं भ्रम भ्रमन्नपि न प्रा-
प्यसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्रापि दुर्लभतयोरुक्तुं कुसुमान्तरमग्रकृतं प्रकृतमालयु-
पमानतया विवक्षितमिति इत्यम् । अत्र यदीति । शक्त्या लक्षणया वा उपमाना-

१. 'अरातीति । वैरिविक्रमालोकनेन विकासशालिनेत्रः कृपाणेन उदय उद्भवे
दोर्दण्डो यस्य तादृशो नृपः स सहस्रमारुधानि यस्य तमिवामानमाच्चरति । यथा ते दुर्जयं
मन्यते तश्चात्मानमपीत्यर्थः । आयुषसहस्रकृत्यैकेन कृपाणेन निर्वहणादुक्तर्थः । अत्र कर्म-
त्वेनोपमेयस्यात्मनस्तत्वेनैवानुपादानमिति बोध्यम् । केचिच्चु उपमेयोपादानप्रसङ्गभयात्मा-
सहस्र इत्येकपदतया व्याचक्षते । सह वर्तत इति सप्तम्युपमानपूर्व-
तु 'सहस्रारायुधीयति' इत्यपठन् । सहस्रारं चक्रमायुधं यसेति तदर्थः ।^१ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका २. 'तरुणिमनीति । तरुणिमनि सति मनो हरतीति संबन्धः । तरुणिमनि विषये
कृतमवलोकनं यत्येति वा । तेन वयःसंविलाभः ललितविलासेभ्यो विलव्यो(तीरो) दत्तो
विमहः शरीरं यस्या सा । विसरः समूहः । तेनाचितं व्याप्तमान्तरं मनो यस्याः सा । 'वि-
शरासता' इति पाठे शरौर्बीशीर्णता अन्तरे यस्याः सेत्यर्थः ।^१ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

पदस्य बहुवीहरुत्तरपदलोपश्च’ इतनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयन-
शब्देन बहुवीहाव्युपमानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोच-
नशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिद्विद्वाहरणम् ।

केन्चित्तु “उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा ‘अयमायःशू-
लिकः’ इति । अत्रायःशूलपदेन कूर आचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिकं च साधा-
रणो धर्मः । न च तयोरेकमध्युपाच्चम् नापीवादिः” इति मन्यन्ते । तत्र यु-
क्तम् । यथा: कूरसाचारस्यायःशूलतयाद्यवसानादितिशयोक्तिरियं न तृप्तमा ।
अन्यथाद्यवसानमूलातिशयोक्तेनिर्विषयत्वापत्तेः ।

तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे पदः । धर्मवाचोलोपे
द्वौ । धर्मोपमानयोलोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यू-
नविंशतिर्लुप्ताभेदाः । पूर्णा भेदाश्च पदः । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

तुक्तौ ह्युपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसंहरति—तदेवमिति ।
चित्रमीमांसायां लन्येऽपि लुप्ताभेदा दर्शताः । तथाहि—“वाचकलुप्ता षड्ग्रीषा
इहोक्ता । ‘कर्तव्युपमाने’ इति गिनौ सम्पन्नपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिला-
लापिनीति । तथा ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति कन्पत्ये ‘लुम्मनुष्ये’ इति लुप्ति चेवेत्यर्थे
‘चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति’ इत्यष्टमी । एवम् ‘यद्वक्तानां सुखमयः
संसारोऽप्यपर्वर्गति’ इत्यत्र धर्मस्य सुखमयस्य पदान्तरेणोपादाने क्रियि नवमी ।
तथा उपमानलुप्तावाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—‘यच्चोराणामस्य च
समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वृत काकतालीयम् ॥’ अत्र
काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनपरयोरिवार्थे ‘समासाच्च तद्विषयात्’
इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदस्तवश्चै-
राणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सूत्रेण च्छप्र-
त्यये तालपतनजन्यकाकवयसद्वशश्चोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थ-
द्वितीयोपमायासुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवयस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् ।
तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मो-
पमानलुप्ता । एवं वाचकधर्मयो.....रिव चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने
च भवतीति द्वात्रिशत्तुसा भेदाः ।” इति । अत्रेदं बोध्यम्—पूर्णायां साधारणो धर्मः
क्वचिदनुगतः । यथा स्वप्रेऽपीत्यत्र न मुञ्चतीति । क्वचिद्वलुप्रतिवलुभावापनः ।
यथा—‘यान्त्या मुहुवैलितंधरमाननं तदावृत्तद्वन्तशतपत्रनिमं वहन्त्या । दिग्घो-
ऽप्तेन च विषेण च पक्षमलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥’ इत्यत्र भिन्नाभ्यां
वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य विम्बप्रतिविम्बभावापनकंधरावृत्तविशेषणतयोपा-
दानाचात्यात्मम् । कंधरावृत्तपत्रयोरु सादृश्यादभेदेनाद्यवसानाद्विम्बभावः । विम्बप्रति-
विम्बभावापनधर्मं प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मः क्वचित् । यथा—
‘सा तेन जग्हते साध्वी हठात्साध्वसकमिप्ता । वानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वल्लरी॥’

नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति । तथा हि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमान-
संबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्वेदाच्च । तत्राद्या यथा—

‘अनयेनेव राज्यश्रीदैन्येनेव मनस्ति ता ।

मम्लौ सा च विषादेन लिङीव हिमाभ्यसा ॥’

अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्या यथा—

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’

अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

पूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरसुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्यभे-
दात्तद्वेदाच्च । तत्राद्या यथा—

‘अनवरतकनकवितरणजल्लवभृतकरतरङ्गिताथितते ।

भणितिरिव मर्तिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिमला ॥’

इत्यत्र साध्वसवातयोर्विम्बप्रतिविम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो
विशेष्यतयोक्तः । एवमन्यत्रापि विम्बप्रतिविम्बभावसंकीर्णं एव वसुप्रतिवसुभावो न
केवलः । केवलविम्बप्रतिविम्बभावेन साधारण्यं यथा—‘पाण्डोऽयं’ इति रघौ ।
अत्र हि हरिचन्दनवालातपौ हारनिर्वरै.....(संप्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादौ) ।
कवित् श्लेषण साधारण्यं यथा—‘सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविम्बमिव’
इत्यादौ । कच्चिदुपचारेण यथा—‘पङ्कजैरिव कुमारसीक्षणैर्विस्येन विकचैः पपु-
र्जनाः’ इत्यत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य नेत्रेषु । समासभेदाश्रयणेन यथा—‘तथा वि-
द्वद्वाननचन्दकान्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या । प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभृत्संसुज्ज-
मानः शरदेव लोकः ॥’ इत्यादावाननरूपश्वन्द इत्युपमेये चार्थाङ्गीकरणात् । पूर्वोक्तं
श्लेषणः सभज्ञोऽयं लभ्न इति भेद इति दिक् । अयोपमायां शावदबोधप्रकारः कथ्यते—
तत्र सादर्थं पदार्थान्तरसिति प्राचां मतम् । साधारणधर्मरूपमेव तदिति नव्यानाम्
तत्राध्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द इवाहृदकं मुखमिलादाविवारेण सादृश्ये चन्द्रादे-
विरूपितत्वसंसर्गेणान्वयः । सादृश्यस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण आहादकत्वादौ साधा-
रणधर्मे पदार्थैकदेशेऽप्युभवलादन्वयः तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादावुपमेये ।

१. ‘अनयेति । सा प्रकृता नाथिका विषादेन मम्लौ म्लानि प्राप्तवती । अनयादिना
राज्यलक्ष्म्यादिविरेति मालोपमा । अनयो नीतिविरहः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘उयो-
त्स्नेवेति । समाकृष्टा वरीकृताः । अत्र ज्योत्स्नादिनिरूपितं नयनानन्दत्वादि साधर्म्यं भिन्नं
भिन्नमिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. ‘अनवरतेति । हे राजन्, अनवरतं कनकस्य
वितरणेन ये जललवास्तैर्भूते पूर्णे करे तरङ्गवत् श्रेणीभूय पूर्वपञ्चाङ्गावेन संतत-
मिलिता अथिनां ततिः पङ्कजीयस्य ताइशस्य तव मत्यादिर्भैरवित्यादिवदतिविमलति पूर्वपूर्व-
स्योत्तरोत्तरसुपमानत्वाद्रशनोपमा । भणितिरक्तिः । सर्वत्र विमलत्वमेकं साधर्म्यम् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका ४.

अत्र विमलत्वमेव सर्वासुपमासु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा—

‘मैतिरिव मूर्तिर्मुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।

तस्य समेव जयग्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥’

तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाहादक्तविशिष्टाभिन्नं मुखमिति बोधः । इवायुक्त सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रायुक्तः । समानधर्मप्रयोगे तु सादृश्यस्योपमेय एवान्वयः । निपातार्थतया भेदेनानार्थान्वये वाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्य भेदेनार्थे पदार्थकदेशोऽपि सौन्दर्येऽन्वयः । तदनज्ञीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादृशासौन्दर्यवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोधः । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारतासंसर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषये मुखमिति बोधः । अत्रैव सौन्दर्येण्यत्युक्तौ तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं भाने सादृश्य एवान्वेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति धीः । गज इव गच्छति, पिक इव रौतीत्यादाविवार्थेसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादावन्वयासंभवात्तस्य गमनादिकर्तयेवान्वयः । गजसदृशो गमनादुकूलकृतिमानिति बोधः । कुतः सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभावस्य दर्शने कर्मतासंसर्गणान्वयवारणाय धात्वर्थीनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधे विशेष्यतया विभक्तिज्ञोपस्थितेहेतुल्यादिति तार्किकाः । अन्ये तु गजसदृशो यः स गच्छतीत्यत्रेव गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेत्तदनुभावोपस्थिर्य गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यादौ बोधः । घटो न पश्यतीत्यादावुक्तबोधापत्तिसु धात्वर्थीनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबुद्धिं प्रति तज्ज्योपस्थितेः प्रतिवधकत्वकल्पनयैव निरसनीया । वनं गज इव समरं शूरो गच्छतीत्यादौ तु गजादिपदानां गजकर्तृकगमनादौ लक्षणा । तत्सादृश्यस्य धात्वर्थगमनादावन्वयः । तेन वनकर्मकं यद्जकर्तृकं गमनं तत्सदृशसमरकर्मकगमनाश्रयः शर इति धीरिलाहुः । ननु सिंहतुल्यो भातीत्यत्र सिंहभानसदृशभानस्य बोधो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातभिन्नानामार्थत्वेन धात्वर्थभेदेन साक्षादन्वयायोगात् । सिंहतुल्यो यो देवदत्तः स भातीत्युद्देश्यतावच्छेदकवेन तुल्यत्वबोधे तु तस्य विधेयत्वं विवक्षितं न सिद्धेत् । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारकं लक्ष्यते तत्त्वाभेदेन भानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथासति कियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहुः—‘कियाव्यविशेषणानां क्षीबतेष्यते’ इत्युशासनं सिद्धार्थानुचादकत्वात्तोकं पचतीत्यादिमात्रपरं न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । वातोरेव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमित्यापि केवित । चन्द्रवत्सुन्दरमिति ‘तेन

३. ‘मैतिरिति । तस्य नृपस्य मूर्त्यादिर्मलादिवन्माधुयोदिमतीत्यन्वयः । प्रभावेन चिता व्याप्ता परेषां जेतुं न शवयेत्यन्वयः । अत्र मधुरत्वादिसाध्यम् भिन्नम् ।’ इत्युदाहरण्यचिद्रिका ।

अत्र मूर्खादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदाः किमिति
नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण
किं नोक्ता इति चेत्, एवंविघैचित्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

उपमानान्तरर्ववच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निबध्येते
सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः इति बहुव्रीहि-

तुल्यं—’इत्यादिविहितवतेः सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य चुन्द्रपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोधः । लक्षणया सादृश्यबोधनात्परमार्थत्वम् । एवं चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितलस्यैकदेशो सादृश्येऽन्यवाचन्द्रनिरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्थे ‘तत्र तस्येव’ इति विहितवतेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्येण लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्यवन्मुखसंबन्धिं सौन्दर्यमिति सौन्दर्ययोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाध्यवसायादेकधर्ममूला पश्चान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यवीरियाहुः । अरविन्देन तुल्यं मुखमित्यत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थः पदार्थैकदेशसादृश्यान्वयी । अत्रैव सौन्दर्ययेत्युक्तो प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थस्त्रैवान्वेति । मुखमरविन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभयं सदृशमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयज्ञनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः । प्रसिद्धनिरूपितसादृश्यस्य वा ‘पाष्ठ्योऽयमसं—’ इत्यादि विम्बप्रतिविम्बभावस्थले तु हारहरिचन्द्रनविशिष्टो राजा बालातपनिर्देवविशिष्टपर्वतसद्वा इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकधर्माकाङ्क्षायां बालातपाद्युपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलाभेदाध्यवसानेन साधारणधर्मत्वसिद्धिः । हारहरिचन्द्रनाभ्यामुक्तरूपाद्विरिव राजेत्युक्तो प्रयोजकत्वतृतीयार्थः सादृश्यान्वयी । उक्तरीला सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादितिदिवृ । सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं सुखमित्यादौ चन्द्रश्चित्समानधर्माभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नमुखमिति धीः । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रपदस्य तद्वित्समानधर्मवन्मुखमिति धीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽप्यूद्यम् । एवं क्यजादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये लक्षणा । तस्य च प्रयोजकतया अभेदेन वा क्यजादावर्थाचारविशेषणत्वं स चोपमेये आश्रयतयान्वेतीत्यल्लभम् । इत्युपमालंकारः ॥ १ ॥ ननु ‘पितुर्नियोगाद्वनवासमेव निर्सीर्थं रामः प्रतिपन्नराज्यः । धर्मार्थकमेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजषु वृत्तिम् ॥’ इत्यत्रैकस्यैव रामस्योपमानलम्पुमेयत्वमेकवाक्यगतमस्तीत्यातिव्यासितिः । वृत्तिसाम्यमात्रस्यैव प्रतिपादयत्था सदृशान्तरर्ववच्छेदाप्रतीतेरिष्ठपत्त्वसंभवात् । अत आह—उपमानान्तररेति । एवं च तत्रैतत्कलाभावाचातिव्यासिरेति भावः । उक्तार्थस्य प्रकाशारूढत्वं दर्शयति—तदेतदिति । कथमनेनोक्ताथेलाभस्तत्राह—बहुव्रीहीति । उपमानान्तरसंबन्धसाभावो यत्राशाद्यम्यते इत्यर्थात्तत्त्वम् इति भावः । एवं तु सति एकवाक्यगत इत्याय वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमादेशकविशेषणेनैव व्यावृत्तेरत

समासाद् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्थी-
दुपमाकान्तरेण उपमेयभिज्ञेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एक-
वाक्यगे इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः । उदा-
हरणम्—

‘न केवलं भावित नितान्तकान्तिर्नितमिती सैव नितमितीव ।
यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥’

अत्र दशाविशेषादिभेदाद्वेदोपचारः ।

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोरुपमानोपमेययोविपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्थाद्वाक्यद्वये । एक-
वाक्ये तथासंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् ।

आह—यद्वेति । एवं च नैतल्यक्षणान्तर्गतं किं तु संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनमिति नो-
क्तदोष इति भावः । कथं तर्हि ‘पितुर्नियोगात्’ इत्यादिवतिव्यासिवारणमिति चेत्,
तत्र ब्रह्मोरेव साम्यविक्षणात् तु रामेणैव रामस्येत्याशयात् । यत्र तु ‘लोहितपीतैः
कुसुमरावृतमाभावित भूसृतः शिखरम् । दावज्वलनज्वालैः कदाचिदाकीर्णमिव स-
मये ॥’ इत्यादौ शेखरादेरेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं विम्बप्रतिविम्बभावापन्नर्थमेण
‘पाण्ड्योऽयं’ इत्यादिवादाकुभविकम् । तत्रावस्थाभेदमवेक्ष्य तात्पर्यविषयसाम्योक्तेना-
तिव्यासिः । एकस्यैवेत्येवकारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम् । विषयत्वव्यवच्छेदस्य
प्रत्ययात्तस्य च लक्षणे प्रवेशात् । तदाह—एवकार इति । वैचित्र्यमितिरा-
लंकाराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थः । विपर्यासेति । उपमेयोपमेयर्थः ।
तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभाव उपमानोपमेयभावः । एकस्यैव कथमुपमानो-
पमेयभाव इत्यत आह—अत्रेति । एवं सति ‘लोहितपीतैः’ इत्यादितः
कोऽत्र विशेष इति चेत्, अयं विशेषः—यत्तत्रावस्थाभेदोपादानेन साम्य-
वोवने तात्पर्यं न तत्र । किं तु सुतिपरार्थवादवाक्यार्थवदतात्पर्यविपर्यीभूतं
साम्यमनौपम्यपरमिति । तयोरिति । अनेन च ‘भणितिरिव मतिः’
इत्यादि रशानोपमाव्याहृतिः । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि
भणितेरुपमानभूताया उपमेयत्वरूपतदभावात् । असंभवादिति । न च
मुखमरविन्दं च परस्परेण सममित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्येवेति कथमसंभव
इति शङ्कयम् । तत्राप्यररविन्देन मुखं समं मुखेन चारविन्दमित्यर्थतो वाक्यमेदस-
त्वादित्याशयात् । नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथ-
मलंकारः स्यादत आह—मुखमिवेति । ननु ‘रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैः’ इति

१०. ‘न केवलमिति । एवकारो मित्रक्रमः । सा नितमित्येव केवलं नितमितीव
नितान्तकान्तिर्नातीति न । यावत् । अपिस्त्वर्थे । तेऽनुभवैकगोचरास्तसा विलासास्त-
द्विलासा इव भान्तीति वचनविप्ररिणामेनान्वयः । कीदृशा विलासाः । विलासायुधस्य

उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायसुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उद्भावणम्—

‘कमलेव मतिर्मतिरिव कमला ततुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी संतर्तं विभाति बत यस्य ॥’

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽथेत्य समेना-
संभविना सहैकरूपतया यत्संभावनं तदुत्प्रेक्षालकार इत्यर्थः । सा चेयं हेत्वा-
दिसंभावनाभेदाद्वाहुप्रकारा । तत्र हेतुप्रेक्षा यथा—

‘उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

रघुचतुर्थसर्गे, ‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति—’ इत्यादावतिव्याप्तिः ।
तृतीयसद्वश्ववच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्वानङ्गीकारात् । अत आह—
विपर्यासश्चायमिति । व्यवच्छेदार्थं इत्यनन्तरं लक्षणे विवक्षित इति शेषः ।
तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलक उपमानोपमेयोर्विपर्यास इति लक्षणं सुख्य-
मिति भावः । इत्यनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षालक्षणार्थं
दर्शयति—तेनेति । यथोक्तशेषपूरणेनेत्यर्थः । ‘हतसारमिव—’ इत्यत्र नैषधीयद्विती-
यसर्गे संभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—संभविन इति । स्वतःसिद्धस्य
विषयस्येत्यर्थः । समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थे उक्तव्याप्तितादवस्थमतस्तदर्थमाह—
असंभविनेति । असंभाविनेनार्थेनेत्यर्थः । आरोप्येणेति वक्तव्ये संभावनाया
आहार्यत्वसिद्ध्यर्थमसंभविनेत्युक्तम् । तदर्थश्चासंभवित्वेन ज्ञातत्वम् । तेन ‘विरक्त-
संब्याद—’ इति रघुचतुर्दशसर्गपद्ये (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन ।
संभावनमुल्कटोपमानकोटिकसंदेहविषयीकरणम् । तेन संदेहेनातिव्याप्तिः । एतच्च
सादृश्यहेतुकत्वेन विशेषणीयम् । तेन ‘वदनक्रमलेन वाले स्मितसुषुमालेशमावहसि ।
जगदिह तदैव जाने दशार्थबाणेन विजितमिति ॥’ इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति संक्षेपः ।
हेत्वादीति । आदिना फलखूपयोः परिग्रहः । हेतुकलभिन्नं स्वरूपशब्दार्थः ।

कामस्य लासो नृत्यं तस्य वासा निवासभूताः । नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव । तन्मात्र-
नितम्बिनीसद्वशीति वार्थः । तेन स्फुटतया व्यक्तैवयलभः । एवं च तत्रैव तदुपमाने-
नान्वेतीलनन्वयोऽलकारः । तत्फलं च निरूपमत्वबोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘कमलेवेति । कमला लक्ष्मीः । विभा कान्तिः । धृतिर्धृतैर्थः । बत हर्षे । यस्य
राशो मतिकलादिकमन्योन्यसदृशं विभातीति निर्गतिनावयः । सेयं तृतीयसद्वश्ववच्छे-
दफला उपमेयोपमा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘उन्मेषमिति । हे लग्निततनु,
पद्मलक्ष्मीः मन्ये इति हर्षीत्तत्र पादयोलग्रेति संबन्धः । तेन हर्षेरूपहेतुप्रेक्षयम् । इति
किम् । यो मम पद्मलक्ष्म्या जातिवैरी सहजशत्रुनिशायामुन्मेषमुदर्शं न सहते तस्येन्दोः

नीतः शार्नित प्रसभमनया वक्रकान्त्येति हर्षा-

लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥'

अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलभ्वं यथोक्तहर्षहेतुकलभ्वता-
दात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाज्ञनं नभः ।

असपुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥’

अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपो-
त्येक्षयम् । अत एव ‘तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्’ इत्यलंकारसर्वस्कार-
मतमपास्तम् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रैवोत्प्रेक्षणात् । एवं फलाद्युत्प्रे-
क्षाप्यूहनीया ।

संसंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

ननु ‘उन्नेषं’ इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लग्ने संभावनं न त्वभेदेनेति कथमुक्तल-
क्षणसमन्वयतत्राह—अत्रेति । अत्र लग्नत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः फलतः
पर्यवसानाभिप्राया । तस्य पदाथैकदेशत्वात् । किं तु स्वभावलमायां हर्षहेतुकल-
माया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेतुत्वेक्षायपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । दध्ना
जुहोतीलस्य दृष्टिविधित्वव्यपदेशवदित्यूद्यम् । एवम् ‘चोलस्य यद्द्वितिपलायितस्य
भालत्वचं कण्टकिनो वनान्तः । अथापि किं वानुभविष्यतीति व्यापादयन्द्रष्टुमिवा-
क्षराणि ॥’ इति फलोत्प्रेक्षायामपि स्वाभाविके कण्टककर्तृकव्यापाटने ललाटाक्षर-
दर्शनफलकपाटनतादात्म्यसंभावनमिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक् । ननु
‘लिम्पतीव’ इत्यत्र तमोव्यापनस्थानुपादानात्कथं तत्र तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्वत
आह—अत्रेति । गम्यमानं व्यज्ञनया प्रतीयमानम् । उत्प्रेक्षायाश्चाध्यवसानगर्भ-
त्वाद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्याहुः । अत एवेति । प्रकाशयन्यादेवेत्यर्थः ।
युक्तिमप्याह—विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासंभवेन
तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तमिति भावः । नव्याल्लु “अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे
मुग्मेहान्यकुचूलशीली । नानारदाहादिमुखं त्रितोरुर्वासो महाभारतसर्गोग्यः ॥”
इति नैषशीयपदे मोहनरूपधर्मस्याधारातसंबन्धेन मुनिषुत्प्रेक्षादर्शनादभेदेनैवोत्प्रेक्षेति
नियमो न युक्तः । न च मुनिगतधर्मविशेषे सोहस्राभेदेनोत्प्रेक्षितकल्पना युक्ता ।
अनुभवविरोधात् लक्षणानुगमानुरोधेनानुभववाधायोगात् । एवं च लिम्पतीवेत्यत्रापि
तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षय युक्ता । आस्यातार्थकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्य-

सौन्दर्यगवोऽनया इन्दीवरदलदृशा कर्तृभूतया वक्रकान्त्या करणभूतया प्रसर्भ वलाच्छान्ति
नीत इति । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘लिम्पतीति । गद्यान्धकारवर्णनमिदम् । तमः कर्तृ अङ्गानि लिम्पतीतेति व्याप-
नस्य लेपनत्वेनोत्प्रेक्षा । एवं नभःकर्तृकाज्ञनवृष्टिवेनापीति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिर्भित एवालंकारो न तु स्वारसिकः स्थाणुपुरुषादिविषयो वा । वैचित्रयाभावात् । अत्र संशयः ससंदेह इति लक्षणम् । भेदोक्तौ तदनुकौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—

‘अर्थं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिपवहनोऽसाक्षिति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेषुक्तानि । न चायं व्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् ।

यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । किं च निर्गीणे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गीकारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात् । इवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्षाया उत्तर्गसिद्धत्वाच्च । तस्मात्स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा धर्मर्थप्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा चेत्याहुः । अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—तत्रोत्प्रेक्षायां पञ्चम्यर्थो हेतुः । तत्र प्रकृत्यर्थर्थपदेरभेदेनान्वयः । हेतोत्थ प्रयोज्यतासंसर्गेण लग्ने तस्य चाभेदेन स्वाभाविके लग्ने संभावनं प्राचां मते । तेन हर्षहेतुकल्गनतादात्म्यसंभावनाविषयः पादयोः पदश्चोभालगनमिति बोधः । नव्यनये तु हेतोत्थ प्रयोज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणाद्वयहेतुप्रयोज्यसिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः । एवं द्रष्टुमिवाक्षराणीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तुमुनर्थफलस्य साधनत्वसंसर्गेण पाठनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन संभावनाश्लाटाक्षरदर्शनाभिन्नफलकपाठनाभिन्नमिवैतत्पाठनमिति बोधः । नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संसर्गेणोत्प्रेक्षणमिति दर्शनफलकमिव पाठनमिति बोधः । एवमन्यत्राप्युद्यम् । इत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥४॥ अत्रेति । संसंदेह इति लक्षणिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य समेनेत्यनुवर्तते । तथा च प्रकृतविषयसमकोटिकः संशयः संसंदेहाद्योऽलंकार इत्यर्थः । समेनेयनेन सादृशप्रयोज्यललाभात् ‘अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां विशिष्यैः सनाथयन् । निमज्जयासास यशांसि संशये स्मरत्विलोकीविजयार्जितान्यपि ॥’^१ इत्यादौ नातिव्यासिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वैत्यादिसंशयस्य तु सादृशप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेद्यादिना चमत्कारित्वोक्तसदभावादेव नातिव्याप्तिरिति ब्रेत्यम् । अत्र समेनेत्यनेन सादृशस्येव समानकोटिकल्पस्यापि लाभादुत्प्रेक्षाव्याघ्रितिः । न चायमिति । असंदृश्यतुरगत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्यु-

१. ‘अवमिति । हे राजन्, त्वामाजौ रणे चिरं निमुणं समालोक्य प्रतिभटाः शत्रव इति विकल्पान्संशयान्विदत्वत् कुर्वन्तीत्यन्वयः । चिरं विदधतीति वा । ‘तिरः’ इति पाठ तिर्यगित्यर्थः । तेन त्रासध्वननम् । इति कीडूक् । तत्राह—अयमित्यादि । इतः युक्तः । पृष्ठ कृशानुर्भवतं निक्षितं सर्वा दिशो न प्रसरतीत्वेव वैधर्म्योक्तिविदितो मार्तण्डत्वादिसंशयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ॥

ननु भट्टोद्धेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भे एवायं स्त्रीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि
तत्किमस्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविति विभज-
नात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा—

‘इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजभेतत्किमम्बु त्रु गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥’

तत्किम भट्टोद्धेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वैचित्र्याभावादिति
गृहण । भेदानुकौ यथा—

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्वन्द्रो तु कान्तिप्रदः ।

शङ्खरैकरसः स्वयं तु मदनो मासो तु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं तु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

अत्र शङ्खमानस्य प्रजापत्यादेः कस्यापि तु वैधर्म्यमुक्तम् ।

तद्रूपमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अभेदोऽभेदारोपः । वीजं तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपहुतभेदयोर्विं-

पमानेभ्य आधिक्योक्तरिति भावः । परिहरति—तस्येति । प्रथमतः संदेहप्रतीते-
रनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव
पर्यवसानमित्यर्थः । अस्यापीति । प्रकृतसूक्तकर्तुरपीत्यर्थः । प्रतीयमानवदिति ।
निश्चयगर्भे हि वैधर्म्योक्त्या निश्चयो व्यङ्ग्यः निश्चयान्ते तु स वाच्य इति चमत्कारा-
पकर्षादुप्रेक्षितः इत्यर्थः । अत्रेति । प्रजापत्यादेरिलादिपदेन चन्द्रादिप्रियहः ।
अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसंदेह इति दीक्षिताः । एतत्प्रजापतौ चन्द्रादिसंदेह इलान्ये ।
उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः । इति संदेहालंकारः ॥ ५ ॥ अभेदारोप इति ।
अभेदेन सामानाधिकरणेनारोप इत्यर्थः । सारोपलक्षण्योः सामानाधिकरणेन
प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम्—‘यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।
उपमेये भवेद्वृत्तिस्त(दा त)द्रूपकं भवेत् ॥’ इति । अलंकारभाष्यकारोऽपि
लक्षणापरमार्थं यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धर्मबाहुल्यम् । तुशब्देन च वृत्तौ
तस्य निमित्तावमात्रेणोक्तिर्न तु लक्षणाशक्तयेति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो-

१. ‘इन्दुरिति । अत्र इति प्राक्सर्दिग्धमिति पूर्वार्थशेषो वोध्यः । ललितानि च
तानि सविलासानि चेति विव्रहः । परतः पश्चात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘अस्या
इति । विक्रमोवीर्यै उर्वशीं प्रवृत्त्य पुरुरवस इयमुक्तिः । अस्याः सर्गविधौ यः प्रजाप-
तिरभूत्स कान्तिप्रदशन्द्रो तु इलेवं चन्द्रत्वादिकोविकः संशयः । पुष्पाकरो मासो
मधुमासः । संदेहे कारणमाह—वेदेत्यादि । विषयेभ्यो व्यावृत्तं कौतूहलं यस्य स पुराणो
मुनिश्चाहा (नारायणः) इदं रूपं कथं तु निर्मातुं प्रभवेदिलम्ब्यः । तथा च साधारणस्तु
हुरसंभवात्संदेह इति भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

वक्षित इति नापहुताचतिच्यासिः । तदेतद्विविधम्—सावयवं निरवयवं च ।
तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्तिं च । द्वितीयं तु शुद्धमात्रमित्यार्थे विभागे
लक्षणमाह—

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपिता आरोप्यमाणाः । ते सर्वेऽपि यद्यारोपविषयवच्छाबदा एव भवन्ति
तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्द-
प्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति वदुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वय-
स्थले नाव्यासिः । उदाहरणम्—

‘ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्वीपं अमति दधती चन्द्रसुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाज्ञनपरिमलं लाङ्घनस्य च्छलेन ॥’

अत्र पादव्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दम् । नन्दिं
रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकवाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहात्संदेह-
लक्षणसंकरौचित्यादिति चेत्, भवेदेवम् यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषणं न
स्यात् । तद्वा रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्यां तत्संभवाद्वात्रावसंभवाच्च ।
उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्त्यानन्वय एव स्यात् ।

रित्यनेनैव हेतुहेतुमतोरभेदोक्तौ कोकिलानन्दो वसन्त इत्यादावतिप्रसङ्गप्रसङ्गात् ।
सारोपेयादिना चातिशयोक्तिव्याप्तिः । अनपहुतभेदयोरिति । भेदो वैधमर्ये
मुखलादि । एतचोपमायदसोपमेयतावच्छेदकविशिष्टप्रत्यादेव लभ्यत इति ब्रेयम् ।
अथवा गौणसारोपलक्षणामूलव्यङ्ग्यरूपोऽभेदारोप एव रूपकमस्तु । उपमातो
वैचित्रियस्य तत्प्रयुक्त्यात् । चक्षुतं वैचित्र्यं तस्यैवालंकारत्वौचित्यात् । व्यङ्ग्यस्यापि
वाच्योक्तर्कषकत्वेनालंकारान्तर्भावसाप्रस्तुतप्रशंसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकरात् ।
परम्परितरूपके ‘नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यत्’ इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च
‘उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्त्वारोपो रूपकम्’ इति वामनसूत्राच्च ‘प्रमिमरति-
मलसहवद्यता’ इत्यादौ हालाहलरूपं व्यङ्ग्यं वाच्यस्य भुजगरूपणाय सिद्धिकृदिति
अन्थे रूपकस्य वाच्यत्वोक्तिस्तु वाच्यायमानत्वाभिप्राया साधारणगुणानां तत्प-
योजकानां रूपकपदेनोपादानाद्वौपपादनीयेति दिक् । तदेतदिति । परम्पर-

१. ‘ज्योत्स्नेति । इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनीति प्रधानरूपकम् । एतविर्बहुका-
ण्यपराणि विशेषणानि । चन्द्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तं लाङ्घनस्य च्छलेन सिद्धाज्ञनस्य परि-
मलं चूर्णी दधती धारयन्ती । दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपदनाम्ना पाखण्डानां व्यव-
हारः इति चण्डीदासः । मुद्रापरिमलशब्द्य भ्रशंसार्थविलन्वे । मुद्रा चिह्नं तद्रूपे कपाल
इति वा । ज्योत्स्नारूपेण भस्मना छुरणमङ्गलेपस्तेन धवला । तारकारूपाण्यस्थीनि विभ्रती ।
अन्तर्धानस्य व्यसने कौतुके रसिकेति । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

श्रौता आर्थार्थ ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

ते इत्यारोपिताः । तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिद्धर्थ-
सामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तते इति व्युत्पत्तेः ।
उद्घारणम्—

‘जैस्स रणन्तेऽरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्लभम् ।

रससंमुहा वि सहसा परम्मुही होइ रित्सेणा ॥’

अत्र रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यं शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसे-
नायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शाब्दम् । किं त्वन्तःपुरत्वमारोपसामर्थ्या-
देवावसीयते । अन्यथा तस्यापर्यवसानात् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेक-
देशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

साङ्गं सावयवम् । एतदुक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः ।
एकस्मिन्नूपके द्वितीयसाङ्गत्वेनावस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थः । यथा—

‘ऊरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-

त्सर्खीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः ग्रन्थयति यत् ।

तरूपकमेदस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थोभयालंकारत्वात्तद्विभागात्तुक्षिः । ‘यस्य
रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि सहसा पराभ्युखी भवति
रिपुसेना ॥’ मण्डलाग्रः खङ्गः स एव लताकारत्वाक्षता । रसो वीरः शङ्गारश्च ।
अन्यथेति । नायिकत्वारोपं विना तस्या: पुरत्वारोपत्वस्यापर्यवसानादचुपत्रत्वादि-
त्यर्थः । समुदाय इति । परस्परापेक्ष इति शेषः । यथाश्रुते मालारूपकेऽपि त-
त्वापत्तेः । तत्रानेकेषामपि रूपकाणां परस्परानपेक्षत्वात्याद्याद्यत्तिः । अथर्मर्थोऽङ्गश-
ब्दादेव लभ्यते इत्याह—एकस्मिन्निति । नन्देकदेशित्वरूपमङ्गत्वं मालायामपि
प्रयेकमस्तीत्याशङ्गानिरासायाह—अङ्गशब्दस्येति । असाङ्गस्यैव शुद्धस्यैव । पूर्वश-

१. ‘मण्डलाग्रलतां खङ्गलताम् । करे कुर्वतो धारयतः । शुद्धार्थं रतार्थं च । अन्तःपुर-
त्वारोपसामर्थ्याद्भावात्वागमात् । रसेन वीररसेन शङ्गारेण च । संमुखी युयुत्सु
रिरुद्धश्च । पराभ्युखी भवति भयाशुद्धानिवृत्तेन कोपात्प्रियसंगमाच्च ।’ इत्युद्घारणचन्द्रिका.
२. ‘वद्यसामीतध्वनिषु सत्पु अङ्गानि स्तिमितयति निश्चेष्टानि करोति । तथा श्रुतमपि
कान्तस्योदन्तं वृत्तान्तं सर्खीं प्रति पुनः ग्रन्थविषयं करोति । यस्माच्चानिद्रं नेत्रमुद्रणादिशूलं
यथा स्यात्तथा अन्तः स्वपिति । कान्तैकतानान्तःकरणतया विषयात्र गृजाति । अहो इति
संबोधने । हे सखि, तत्साम्ननसिजः अस्मा हृदि । उद्गतामिति शेषः । अभिनवां प्रेम-
रूपां लतिकां सेकु प्रवृत्त इति वेदीत्यन्वयः । अभिनवेति सेकौचित्यसुचनम् ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिका.

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वैद्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥’
अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः ।
अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः ।
यथा—

‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हृषोद्रूमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मवचसासुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्फगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥’

नियतारोपणोपायः सादारोपः परस्य यत् ।
तत्परम्परितं श्रिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

नियतस्य सुख्यस्यारोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्त्वयोपायः कारणं यः पर-
स्यासुख्यस्यारोपस्त्वत्परम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजाता-
त्रैति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं
विना यदारोपणं न संभवत्येवेति यावत् । एवं भूतः परस्यान्यस्यारोपः स तथा ।
एवं चैकैरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजातात्रैति
व्युत्पत्तेः । शिष्ट इत्यादि । तदेतद्विधिभूम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपवि-
षययोर्वाचकस्य शिष्टत्वादिद्वच्छृपत्वाचेत्यर्थः । तत्राद्य यथा—

विद्वान्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तश्च
दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानर ।

बैद्योपमापरामर्श इत्याह—यथेति । एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् ।
मालोपमायाः सूत्रानुकूलाया वृत्तावेव कथनादित्याहुः । केचिद्विदिति । अत्र च साव-
यवरूपकस्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गस्वरूपस्य इत्यतः स्वयं तदर्थमाह—वस्तुतस्त्विति ।
एवं चेति । एकरूपणानन्तरं रूपकमिति शेषः । सावयवे तु ज्योत्नामसेत्यादौ

१. ‘सौन्दर्यस्येति । तरङ्गिणी नदी । सौन्दर्यस्य तरङ्गवस्त्वावगमेनोत्तरोत्तराविच्छेद-
लाभः । हृषोद्रूमश्च योग्यस्यानलाभात् । कार्मणकर्म वशीकरणम् । नर्मदासां (वचसां)
कीडारहस्यानामुल्लासनाया जृम्भणस्य वासस्यानम् । वक्रोक्तीनां विद्या शिक्षाशास्त्रम् ।
विधेवैद्वाणो निरवधिनिषुणताया साक्षात्कारः । सा यिवेलेकसां प्रियायां बहूनामारोपा-
न्मालारूपकम् । पञ्चशिलीमुखः कामः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘य आरोपः’ क.
३. ‘चैकरूपणहेतुकं रूपणानन्तरं’ ग. ४. ‘रूपे’ क. ५. ‘विद्विदिति । हे वरवीर
प्रभो, त्वं वैरिचं ब्राह्म्यं वत्सरशतमुच्चैः साम्राज्यं किया इत्यास्यातपदम् । कीदृशः । वि-

सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राभावभीम प्रभो
साम्राज्यं वरवीर वल्सरशतं वैरिङ्गसुचौः कियाः ॥'

अत्र विदुषां मानसं मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वागेप-
णम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः शेषवता मानसशब्दे-
नैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसं-
कोचः । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् । समितां स्वीकार एव समिधां
स्वीकारः । सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः । विजयः परपराभव एव विजयोऽ-
र्जुनः । एवमारोपहेतुकं सूर्यांश्चारोपणमिति । ननु शेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहतया
शब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च । तथा च शेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यत
इति तदवसर एव वक्तुमौचियाल्किमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्,
सत्यमेतत् । तथापि शेषापवादकं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधे-
नोक्तः । तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि
तैरेकदेशविवर्तीत्युच्यते । द्वितीयं यथा—

‘आलानं जयकुञ्जरस्य इषदां सेरुविपद्मारिधे:

पूर्वादिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।

ज्योत्स्नादिषु भस्माद्यारोपाभावेऽप्यनेकद्वीपभ्रमणादिप्रसिद्धसाहृदयेन रात्रौ कापालिकी-
त्वारोपसंभवात् परम्परितत्वप्रसङ्ग इति भावः । उक्तं नवम इत्यर्थः । वक्ष्यते चाग्र
इत्यर्थः । तदवसरे उभयालंकारप्रस्तावे । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषत्वा-
दीनामित्यर्थः । आदिना कमलविकासित्वादिसंभ्रहः । आर्थत्वमर्थागम्यत्वम् । खड्गल-
ताया इव नायिकात्वमित्यर्थः । नन्वेकदेशविवर्तित्वं सावयवस्थैव भेदो न तु परम्प-
रितयेत्याशङ्क्याह—इदं हीति । मूले इदमपीत्यन्वयः । एकपदोपस्थितयोरन्तःक-
रणसरोविशेषयोर्भेदाद्यवसायेऽपि नैकत्रापरारोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशपेक्ष-
त्वात् । अन्यथा विषयनिरणात्मिकायामातिशयोक्तापि तत्प्रसङ्गात् । तसामादर्थ-
एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तित्वमत्रापि युक्तमिति । खमते त्वभित्रामूलव्यञ्जनोपस्थि-
दुषां मानसमेव मानसं सरस्तत्र हंसरूपेति हंसत्वारोपे शेषवलान्मनसि सरोविशेषारोपस्य
हेतुत्वात्परम्परितरूपकम् । एवमग्रेऽपि । वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोच-
सोन दीप्तिवते सर्वे । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमन्वेषणं तेन नीललोहित शिव ।
समितां सङ्क्रामणां स्वीकार एव समिधां स्वीकारसोन वह्ने । सत्ये प्रीतिरेव सत्यां दक्षक-
न्यायामप्रीतिस्तद्विधाने कुशल एव दक्षप्रजापतिरूप । विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जु-
नस्तस्मान्भावः प्राक्सत्वमयज्ञत्वं च तेन भीम भीषण भीमसेन चेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१०. ‘आलानमिति । जय एव कुञ्जरो हस्ती तस्यालानं बन्धनस्तम्भ इति । मुजे आ-
लानल्वारोपे जये कुञ्जरत्वारोपो हेतुः । एवमग्रेऽपि । विपद्रूपसमुद्रस्य पाषाणसेतुः । तदु-
च्चारणक्षमत्वात् । करवालः खड्ग एव चण्डमहाः सर्वेस्तस्य पूर्वद्विरुद्याचलः । लीला
सुखस्त्रापस्त्रोपशान शिरोपित्तानं तूलपटः । सङ्क्राम एवामृतसागरः । वीराणां वैरिणां या-
वनितास्तासा वैष्णवः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सङ्गामामृतसागरग्रमथमकीडाविधौ मन्दरो

राजन्नाजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥'

अत्र जयादेभिंशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा(द्या)रोपे सति भुजे आलानत्वाद्या-
रोपो युज्यते । इदभुदाहतमेदयं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि
तद्रूपव्यम् । तत्र शिष्टवाचके यथा—

‘अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्यः ।

स्तूपते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥’

अत्र वंशोऽन्ववाय एव वशो वेणुरिति । भेदभाजि यथा—

‘निरंविधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवित्तिकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥

अत्र लोकशब्दाङ्गिकेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारो-
पविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूत्य वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं
मालारशनयोरेपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि रूपकं संभवति । यथा—

‘किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलसुखैर्मुखेन्दुभिर्योपितां मदनः ॥’

तस्य सरःप्रभृतेर्मनःप्रभृतौ व्यञ्जनयैवारोपोऽन्त्र तु खङ्गलतादावार्थिक इति विशेषा-
च्छेष्टाङ्गकमेवैतदिष्टम् । वेणुरितीत्यनन्तरं श्लिष्टसिति शेषः । नालंकारानेकत्व-
मिति । न रूपकालंकारानेकत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्कृतिजनकतारूपत्वात्-
स्याश्च चमत्काररूपकार्यैव्यैक्यादिवर्थः । परम्परितेति च सावश्वेषपलक्षणम् ।
न्यायसाम्यात् । न तु सोपेक्षानेकस्यलेडलंकारमेदाभावेऽपि निरेक्षानेकरूपकमा-
लायां कथं नालंकारमेद इति चेत्, सत्यम् । जातावनपेक्षत्वेऽपि चमत्कृतिविशेष-
जनने सोपेक्षत्वादेकत्वम् । लोकेऽपि मालारशनादीनामेकालंकारत्वमुक्तहेतुकमेव
प्रसिद्धम् । रशनेति । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरत्रारोपविषयतरूपमित्यर्थः । यथा

१. ‘अलौकिकेति । अलौकिकस्य महायोत्सवस्यालोको दर्शनं तेन प्रकाशितं जगत्यर्थं
येनेति राजपक्षे । मुक्तामणिक्षे तु—महालोको महादीतिः । सद्वशो महाकुलमेव महोवे-
पुस्तव मुक्तारत्नम् । वंशोऽङ्गसुक्ताया बहुमूल्यत्वाद्रत्ववोक्तिः । भवन्कैर्न स्तूयत इत्य-
न्वयः । ‘स्तूपसे’ इत्यपाठः । ‘युमद्युपपर’ इत्यवार्थद्युपात् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

२. ‘निरवधीति । स प्रथम आश्च कूर्ममूर्तिर्भवान् जयतीति विष्णुं प्रति भक्तोक्तिः । यस्य
स्थितिर्विरविधि कालपरिच्छेदशन्यम् । सर्वावशिष्टत्वादश्रयशूल्यं च । अत एवा-
निवर्तिः कौतुकसाश्वर्यस्य प्रपञ्चो विस्तारो येन तद् । श्रीदृशः कूर्ममूर्तिः । चतुर्दशलोक-

रूपा या वल्लिस्तस्याः कन्दः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘किसलयेति । मदनः कामिना-
मनो जयतीत्यन्वयः । कैः तत्राह—किसलयेत्यादि । लतानां पल्लवरूपैः करैः करकमलै-
मुखेन्दुभिरित्युभयत्रापि योविषामन्वयः । अत्र पूर्वमारोप्यमाणस्य करादेत्तरत्रारोपविषय-
त्वाद्रशनारूपकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

इत्यादि । तथापि न तादशवैचित्रवदिति न पृथग्लक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साधयते सा त्वपहुतिः ।

प्रकृतमुपमेयं निषिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुपमानं यत्साधयते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपहुतिः । सा च शब्दी आर्थी चेति द्वेधा ।
तत्राद्या यथा—

‘अैवासः प्रागलभ्यं परिणतरुचः शौलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुख्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिन्निरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढसुरसि ॥’

किसलयेष्वारोप्यमाणानां कराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुखारोपविषयत्वमिति । अत्र करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषिताविल्यनेनान्वेतीति इत्यम् । न तादृशेति । यथोपमायां भणितिरेत्यादौ राजसंवन्धितया वर्णनीयानां भणित्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थं प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुस्तथा नेत्यर्थः । अथात्र शब्दबोधप्रकारः कथ्यते—तत्र प्राचां मते विषयिवाचकपदेन विषयवृत्तिगुणवतो लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिलादिधीः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नं चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति मुख्यमते त्वाह्नादकं मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नमाहादकमिति कान्त्या मुखं चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थः तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थैकदेशेऽन्वयः तेन कान्त्यमित्रचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति बोधः । लक्षणां विनैवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकपदोपस्थितयोराहार्याभेदबोधवादिनां नव्यानां मते तु मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्रभिन्नं मुखमिति बोधः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखस्य विशेषणत्वातदभेदस्य चन्द्रेऽन्वयाद्यविपि मुखरूपकमापयते न मुखश्चन्द्ररूपकं चन्द्राभेदस्य मुखेऽन्वयगमात् तथापि स्वनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेण चन्द्रे मुखान्वयस्तीकाराचन्द्राभेदरूपकोपपत्तिः । स्वप्रतियोगिकाभेद एव विशेषणस्य संसर्गे न तु स्वानुयोगिक इति नियमे मानाभावादिति वदन्ति । एतन्मते कान्त्या मुखं चन्द्र इत्यादौ कथं बोध इति चेदत्राहुः—चन्द्राभिन्नमुखादेः कविप्रतिभाकलिपतत्वेन कान्त्यादिगुणानां तत्र प्रयोजकत्वात्कान्त्यादिप्रयोजकं चन्द्रभिन्नं मुखमिति बोधः । प्रयोजत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ असत्यतयेति । यथाश्रुते ‘शिवा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिपुः’ इत्यादावव्यासेः । संदेहालंकरव्यावृत्त्यर्थं सत्यतयेति । अन्य-

१. ‘चारी’ खण्ड । २. ‘अैवास इति । परिणतरुचः पूर्णकान्ते: शशाङ्कस्य तत्वेन पराभिमतस्य वपुषि प्रागलभ्यं प्रकटानां प्राप्तोऽयं कलङ्को नैव विलसवीत्यपहुतिः । तर्हि किं तत्राह—अमुखं चन्द्रस्य विगलदमृतप्रवाहशीतले उरसि गाढं रतिश्रान्ता इयं रजनीरूपा रमणी शेत इति मन्य इति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र कलङ्गो नैवायमिति शब्दोऽपह्वनः । आर्थसु वह्नीभिर्भज्ञीभिरालो-
च्चते । तत्कचित्कपटार्थंशब्दोपादानात् । यथा—

‘वैत सखि कियदेतत्पश्य वैरं सरस्य
भियनिरहक्षशोऽस्मिन्नागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोऽग्नासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिष्यमनेनोद्घक्षितं कालकूटम् ॥’

अत्र च्छलशब्दबलाच्च सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकूटाः शरा इति
प्रतीयते । क्वचित्परिणामादिशब्दवशात् । यथा—

‘असुष्मिँल्लावण्याभृतसरसि नूनं मृगदृशः
सरः शर्वद्वृष्टः पृथुजवनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्थेयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥’

अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमा-
वलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । पुंवं भद्र्यन्तरैरप्यूहम् । यथा ‘इदं ते
कनोक्तं’ इत्यादौ ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यन्त्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपा-
दकता सोऽर्थश्लेषः । यथा—

त्साध्यत इत्येतावदुक्तौ रूपकातिव्यासेः प्रकृतमित्युक्तम् । तन्मात्रोक्तौ च निषेधालं-
कारे वक्ष्यमाणेऽतिव्यासिरत उभयोपादानम् । ‘न पद्मं मुखमेवेदं’ इत्यादावप्रकृतस्य
निषेधो न तु प्रकृतस्य । तथा समारोपोऽप्यप्रकृतस्य नेति तद्यदासः । दण्डी तु—
‘अपहृतिरपहृत्य किंचिदन्यार्थंसूचनम् । न पञ्चेषुः स्मरस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥’
इत्यपहृतिलक्षणं सोदाहरणं ब्रुवन्नपमानोपमेयनियममपहृतौ नाङ्गीचक्रे । इत्यपहृतिः ।
श्लेषः स इति । अत्रार्थश्लेषस्यैवार्थालंकारत्वेन लक्ष्यत्वाच्छब्दश्लेषव्यावृत्यर्थ-
माह—परिवृत्तीति । ‘योऽसङ्कृतपरगोत्राणामित्यादौ तु गोत्रादिशब्दानां परिवृ-

१. ‘वतेति । वत खेदे । असिन्मादृशे रागिलोके अनुरक्तजने कियदपरिमितमेतद्वैरस् ।
अस्तीति शेषः । पश्येति तथादीत्यनन्तरं योज्यम् । उपवनेषु सहकारा आत्रासेषूद्धासिनो
भृङ्गा अमरासत्याजेन प्रतिवाणमनेन सरेण कालकूटसुद्धक्षितं प्रकाशितम् । लापितमिति
यावत् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘असुष्मित्रिति । शरेण हरेण मुष्ठो दण्डः सरो
लावण्यरूपामृतसरोवरभूते मृगदृशोऽस्मिन्महति जघनप्रदेशे नूनं निपतितः । यस्य
कामस्याङ्गान्यवाज्ञारास्तेषां प्रशमस्य निर्वाणतायाः पिशुना सूचिका इयं धूमस्य शिखा
भासिविले रोमावलिमूर्तिः परिणमति । नेयं रोमावलिः किं तु धूमशिखैवेयं तदाकारेण
परिणतेत्यर्थगम्याया अपहृतेस्वदाहरणद्वयं दर्शितम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘उदयमयते दिज्ञालित्यं निराकुरुतेतरां

नयति निधनं निद्रासुद्रां प्रवर्तयति कियाः ।

रचयति तथा स्वैराचारप्रवर्तनखण्डनं

बत बत लसत्तेजःपुजो विभाति विभाकरः ॥’

अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थान्युदयमयते इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनाम् भावेनाभिधाया अनियत्रणाद्योरपि वाच्यत्वात् ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थ-विशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिन्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्वयुदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—

‘लहिजण तुज्ज्ञ वाहुपर्फंसं तीए स को वि उहासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण दुजला दुब्बला णं सा ॥’

अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति । श्लिष्टत्वं चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा ‘विलिखति कुचौ’ इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राग्राकरणिकविशेषणसामर्थ्याद्याकरणि-कमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा ‘संप्राप्तसकलाङ्गः’ इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतस्य भृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्य-प्रकृतस्यासत्युरुपस्य प्रतीतिरित्याहुः । तत्र युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्सं-

त्यसहत्वान्नार्थश्लेष इति भावः । लहिजणेति । ‘लब्ध्वा तव वाहुस्पर्शं यस्याः स कोड्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्जवला दुर्बला ननु सा ॥’ औपम्येति । आदिपदेन साधारणविशेषणसारूप्यसंग्रहः । तत्र साधारणविशेषणवाचायथा—‘विलिखति कुचावृच्छीर्गंडं करोति कचन्थ्रहं लिखति ललिते वक्रे पत्रावलीमसमज-साम् । श्लिष्टिप सदिरः श्रोणीविम्बाद्विकर्षति चांशुकं मरुभुवि हठान्नश्यन्तीनां तवा-

१. ‘उदयमिति । विभाकरनामा राजविशेषः सर्वशः । उदयमुदयाचलं सञ्चादिं च । अयते प्राप्नोति । दिशां मालियमन्थकारस्तत्तदिग्नगतुदृष्टसामन्तायुपद्रवश्च । दिग्नगतजनानां दारिष्येण कुवेषतेलन्ये । निद्र्या मुद्रा मुद्रणं चक्षुषः निद्रासुद्रा निद्रासदृशी अवस्था आलस्यरूपा च । निधनं नाशम् । किया अभिहोत्राद्यः पक्षद्वयेऽपि स्वैराचारप्रवर्तनम-भिसारादि विधिनिषेधातिकमश्च । तत्तदण्डने निवृत्तिं रचयति । हर्षणतिशयाद्वित्वेति द्विरुक्तिः । तेजःपुजो रश्मिसमूहः कान्तिसमूहश्चेति शेषालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘लहिजणेति । अत्र वाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोलासादिसाधारणविशेषणबलाज्ज्वलकी-वृत्तान्तो नाथिकावृत्तान्तरूपतया गम्यत इति समासोक्तिरङ्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अहात् । ‘येनास्याभ्युदितेन’ इति वद् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे । तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणत्वमात्रपरम् ।

निर्दर्शना ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्थिति सैका निर्दर्शना । इष्टान्तकरणात्मकनिर्दर्शनस्त्वत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवा-क्यमेदै तद्भेदे च । तयोराद्या यथा—

‘कै सूर्यं प्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।
तिरीर्जुर्दुर्स्तरं मोहादुडुपेनासि सागरम्’ ॥

‘रिमृगीदशाम् ॥’ अत्र कुचविलेखनकच्चयादिविशेषणानां शब्दश्लेषं विना खत एव साधारण्यान्नायकवृत्तान्तस्कूर्तिरिति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—‘द-न्तप्रभासुष्णचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिङ्गन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥’ अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभाः पुष्णाणीवेत्याद्यप्रसितसमासेन तिद्वौ दन्तप्रभा-सदृशैः पुष्पैरिति समासान्तराश्रयणेन ललनावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । सारुप्या-द्यथा—‘पुरा यत्र खोतः—’ इत्युत्तरामचरितनाटके प्रसङ्गात्कालान्तरे पुनर्दण्डकं गत-वतो रामयेयमुक्तिः । अत्र वनसारूप्यात्कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्ध्यसमृद्धिविष-यसिं प्रासस्य ग्रामनगरदेवृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिः । इत्रं चाप्यदीक्षितरे-वोक्ता नाच्यरिति संक्षेपः । अस्यां च समासोक्तौ प्रकृतवृत्तान्तोऽभिवैयैव प्रतीयते अप्रस्तुतवृत्तान्तस्तु व्यञ्जनया । प्रकरणेनाभिधाया नियमनात् । तस्य च ताटस्थेन प्रतीतावसंबद्धार्थकल्पसङ्गमत्कारानुपपत्तेश्च । प्रकृते समारोपो न त्वप्रकृतनाय-कादेः प्रकृते राजादावारोपः । प्रमाणाभावात् । आरोपद्वयकल्पनागौरवाच्चेति प्राच्चः । अप्रस्तुतस्य नायिकादेवृत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चास्त्वा-भावात् । एवं चावश्यं व्यञ्जनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वसेव युक्तं न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयस्यैकत्र द्वयमिति रीला वोधस्याननुभवपराहतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्ता-न्ताभिनवतयाव्यवस्थितः प्रकृतवृत्तान्तः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिनवतयावगते भासत इति तु नव्या । एवं च प्रकृतोदाहरणे नायिकीयबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासवती जय-लक्ष्मीरित्याद्यपक्षे वोधः । द्वितीये तु राजनायकबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासवती जय-लक्ष्मीनायिकीति संक्षेपः । अत्र च बाहुस्पर्शोति साधारणं विशेषणं उल्लास इति श्लिष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्यात्रिन्दागमकविशेषणसामर्थ्यात् । समासोक्ति-पदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने व्रयः प्रकाराः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यं

१. ‘संयोगः’ ग । २० ‘क सूर्येति । स्पष्टम् । अत्रोऽपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभवितमित्युपमायां पर्यवसानान्निर्दर्शनालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्राहं सागरं तितीरुरसीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मदी-
यमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

अन्या यथा—

‘उदयति विततोर्धर्वरश्मिरज्जावहिमरूचौ हिमधान्ति याति चास्तम् ।
वहति गिरिरथं विलम्बिष्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलासूर्यः ॥’

अत्रान्यलीलोद्भवनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासृष्टीं लीलामित्युपमायां
पर्यवसानम् । एवं च ‘पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थं उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रम्’
इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा
मालारूपापि दृश्यते । यथा—

‘दोभ्यौ तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-
मादातुमित्यच्छति करे हरिणाङ्गविम्बम् ।
मेरुं लिलङ्गयिषति ध्रुवमत्र देव
यस्ते गुणान्नादितुमुद्यमादधाति ॥’

स्वस्वहेत्वन्वयसोक्तिः क्रियैव च सा परा ।

यत्र क्रियैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो देतुहेतुमज्जावरूपः ख्याप्यते सापरा
निदर्शना । यथा—

‘उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृष्टकणश्चारुत्युतः पतस्यधः ॥’

चेति ग्रन्थे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समाप्तोक्तिः । वस्तुसंबन्ध इति । वस्तुनोः
पूर्वार्थपरार्थयोरित्यर्थः । संबन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतर-
णरूपमुपमानमप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो दृष्टव्यः ।
लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्वनरूपवाक्यार्थसेयर्थः । क्रियैवेतेव-

१. ‘उदयतीति । मायै रैवतकवर्णनम् । वितता विस्तृता ऊर्ध्वा रक्षय एव रज्जवो
यस्य तादृशे अहिमरूचौ सर्वे उदयति सति हिमधान्ति चन्द्रे चास्तं याति सति अयं रैवत-
कगिरिरभयतो विलम्बिष्टाद्वयपरिवारितस्य वारणेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य लीलां शोभां वहतीत्य-
न्वयः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रारोये लीलासृष्टीं लीलामित्युपमां गमयति । तत्र चन्द्र-
सर्वयोर्धृष्टयोश्च विष्प्रतिविम्बमावस्तसमर्थनाय च रदिमषु रजुत्वारोप इति बोध्यम् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘दोभ्यौमिति । तरङ्गवतीभुजंगः समुद्रः । लिलङ्गयिषति लङ्गयि-
तुमित्यच्छति । दोभ्यौ सागरतरणादिवत्वदुणभाषणमशयमित्यनेकोपमाकल्पनान्मालारूपेय
निदर्शना ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. ‘उन्नतमिति । दृष्टकणः पाषाणकणः । चारणा
मन्देनापि मारयेन धुतः कम्पितोऽधः पतति । किं कुर्वन् । यो लघुः स उन्नतं पदमवाप्य
हेलैव पतेदिति ब्रुवन्स्वदृष्टान्तेन कथयन् । उन्नतं पदमुक्तर्वं उच्चस्यलं च । लघुरूपवृद्धि-
रक्षपरिमाणश्च । पतनमुक्तर्वंहानिरक्षःसंयोगश्च ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युच्चतपदप्राप्तिरूपस्य
कारणस्य च तथा संबन्धः पतातिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा
त लाघवे सत्युच्चतपदप्राप्तिः पाते हेतुर्थया दृष्टकणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्ति-
दर्शनात्मविमिति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्ति-
हेतुः । दृतचालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकर-
णिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः ।
तां विभजते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

सेत्युच्चर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य
वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

‘याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि उनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या लितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्ये मयि ।

लज्जामन्थरतारकेण निपतत्वीताशृणा चक्षुषा

दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥’

अत्र प्रस्थानान्तिक निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्ठे कारणस्य भियाया भाविमरणो-
त्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थं इति न कारणप्रस्तावः ।

कारेण शब्दव्यवच्छेदः । ब्रुवन्पततीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्रावगमकत्व-
स्योक्तः । तच्च दृष्टान्तविधयैवेत्याह—तथा चेति । इति निर्दर्शनात्रकरणम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यवृत्ता-
न्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि स-
त्त्वादित्यर्थः । आक्षेपणैवेत्येवकारेणाभिधाव्यच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

---

१. ‘तुल्यस्येव’ ख. २. ‘याता इति । याताः प्रस्थिताः किं पुनर्न मिलन्ति अपि तु
मिलन्त्येवेति काकुः । मत्कृते मदर्थम् । अतिकारश्यददीनादनिष्टाशङ्कया सबाष्यत्वम् । मदीया
गमनानिच्छा ज्ञातेति लज्जया मन्थरा स्तब्धा तारका कनीनिका यस्य तेज । तथा निपतत्र
पीतमशकुनभयात्संहृतमक्षयेन ताङ्गेन चक्षुषा । हसितेनेति । एवं किलास्याभिधायो
यदिवं मद्विरहेऽपि प्राणान्थारयिष्यतीति प्रहासरूपेणैत्यर्थः । भाविन्यावश्यके मरणे उ-
त्साहः । स च विवेगदुःखान्तिवाच्छेति ज्ञेयम् । इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये
प्रस्तुते कारणोक्तिरूपे अप्रस्तुतप्रशंसा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—

‘रैजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तृष्णीं स्थिताः

कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नायापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुक्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-

च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावैकैकमाभाषते ॥’

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वद्रथः प्रपलायय गता इति शत्रु-
पलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—

‘ऐतत्तस्य मुखात्क्यत्कमलिनीपदे कणं वारिणो

यन्मुक्तामणिरित्यमंत्स स जडः शृणवन्यदसादपि ।

अङ्गुल्यग्रलघुकियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः

कुञ्जोडीय गतो ममेत्यनुदिनं लिङ्गाति नान्तःशुचा ॥’

अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुष-
विशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—

‘सुहृद्धधूवाष्पजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्मुक्तीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥’

अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव
श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् । तुलये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः
प्रकाराः विशेषणविशेषवाचिनां सर्वेषामपि क्षिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो
वा क्षिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रसैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो
यथा—

१. ‘राजनिति । राज्ञः शत्रुभूतस्य शुक्तवारिभवने शून्यायां वलभौ भित्तौ चित्रस्था—
नवलोक्यैकैं प्रतीत्यमाभाषते इत्यन्वयः । कीटृ । तत्राह—राजनित्यादि । कुञ्जे इति
ताइश्या भोजिकायाः संबोधनम् । कुमारसहितैः सचिवैर्नायापि किं न भुज्यते इति काकुः ।
अत्र शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तत्कार्यवचनरूपा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘एत-
दिति । कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुत्थिदाकर्ण्य विसयेन भाषमाणं कंचित्प्रति कस्यचिन्दु-
त्तिरियम् । मुखादिलनन्तरं श्रुतिभिति शेषः । तस्य मुखाच्छ्रुतमेतत्कियत् । अल्पमित्यर्थः ।
अपाये वा पञ्चमी । मुखादपगतमित्यर्थः । किं तदित्याह—स जडो मूर्खः कमलिनीपदे
स्थितं वारिणः कणं विन्दु मुक्तामणिरित्यमंत्सेति यत् । असादन्यदपि शृणु । शनैरादीय-
माने गृह्यमाणे कणे अङ्गुष्ठयस्य लघुकियवायापचेष्टया प्रविलयिति विलीने सति मम मुक्ता-
मणिः कुञ्जोडीय गत इत्युदिनमन्तःशोकेन न निद्रातीति । अत्र जडसामान्यप्रस्तावे तदि-
शेषाभिधानरूपा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘सुहृदिति । श्रीकृष्णेन नरकासुरे हते
तस्तुहृदं प्रति तन्मञ्चिण इयसुक्तिः । प्रतियातने प्रतिक्रिया । भाजनं पात्रम् । अत्र विशेषे
प्रस्तुते सामान्याभिधानरूपा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘ुर्स्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।

अभ्युद्धरेतदपि विश्वमितीदशीर्थं

केनापि द्वक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥’

अत्र उस्त्वादिल्लादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुष-
प्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् । ‘अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसीति
न्यायात्मागिविष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्याक्षेपेणैवोपस्थितेः । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य
प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—

‘येनैस्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्वान्ति रवौ तत्र ते

युज्येत प्रतिकृत्युमेव न उनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्येवं जडधामता तु भवतो यद्योऽन्नि विस्फूर्जसे ॥

अत्र विशेष्यवाच्चिचन्द्रपदं न लिष्टम् । त्रितीयो यथा—

‘आदाय वारि परितः सरितां सुखेभ्यः किं ताचदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।

क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥’

अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमावेणासत्पुरुषाक्षेपः । यथा वा मम—

‘कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय

व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धल्यमायोजय ।

प्रावस्त्वादश्लेषानुपयोग इत्यत आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । तथा चोभयत्राभिधा-
व्यापारसत्त्वेऽपि रूद्ध्यर्थस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमावेणाप्रस्तुतप्रशंसालंकारत्व-
मित्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेनप्रकृतावबोधनं सुखं कवेसात्पर्यविषयः ।
श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति इत्यम् । कौटिल्य-

१. ‘ुर्स्त्वादिति । प्रणयने इति सप्तमी । पुरुषोत्तमेन विष्णुना दैत्यमोहने खीर्षप-
तापत्त्वा वाराहमूर्ली पातालप्रवेशरूपायोगमनेन बलिप्रणयने प्रार्थने वामनताप्राप्त्या च
भुवनरक्षणादेवंप्रकारेणापि विश्वोद्धरणं कर्तव्यमिति दिक्षार्गः प्रकटित इत्यप्रस्तुतसोप-
मानभूतस्य विष्णोरभिधानात्तुल्यप्रकृतपुरुषप्रतीतिः । तत्र च पुर्स्त्वात्प्रचलनं पुरुष-
र्थान्वानि । अधोयानं स्वपदभ्रंशः । अमहत्वं गौरवहानिः । विश्वं सर्वजनमित्यर्थो वौध्यः ।
‘प्रणयनेनापूर्वोक्तर्थप्राप्त्या महान् विविक्तमतया महाकाय उच्चपदस्थश्चेत्यर्थः ।’ इति चण्डी-
दासः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘न्यायेन’ क. ३. ‘वेनेति । छान्ति गमितः प्रापि-
तोऽसीत्यन्वयः । छान्तिर्निष्ठभता । तत्र रवौ विषये । पादो रक्षित्वापश्च । उनरिति
त्वर्थे । इत्पादयत्रहणम् । मनागीपत् । जडधामता शीतलप्रभता पक्षे भावप्राप्तान्या-
न्यूर्ध्वत्वास्पदता । विस्फूर्जसे सर्वांसुदेषीत्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘विस्फूर्ज-
नम्’ ख. ५. ‘आदायेति । सुखं वदनं नदीसंगमस्यानं च । दुर्णवेन दुष्टानाणवेन ।
वडवादहने वडवानले । पातालमेव कुक्षिकुहरमिति विथ्यहः । अत्रापव्ययकारिपुरुषप्र-
तीतिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ६. अथं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः ।

कुग्रामप्रमदाविलासरसिकः कान्तस्त्वयासादितो
नार्यं नन्दिति नागरीजनसमाचारैः समाकृष्टते ॥’
इयं च त्रिधा—काचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण
यमानार्थाध्यारोपेण । क्वचित्तर्वशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् ।

तत्राद्या यथा—

‘अ॒डधेर्णः स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षे:
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष्व दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥’

अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अवाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः । द्वितीया
यथा—

‘कैस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कसादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र चट्टमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गश्चित्तस्यापि मे ॥’

अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितुर्लक्षादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमा-
नाध्यारोपः । तृतीया यथा—

मिति । नन्दिर्नीति सख्या नायिकायाः संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय
तरासिति । शीलयाभ्यस । अभ्यासं विना नैसर्गिकमन्दगतेनिर्वतनासंभवात् । स्पष्टार्थो
कुरु । वदेत्यर्थः । यत्त्रातिशयसूचनाय कुर्वित्युक्तम् । अत्र हेतुरुत्तरार्थम् । समाचारा
व्यवहाराः । समाकृष्टते वशीक्रियते । अत्रैव दृष्टान्तेन मूर्खप्रभुसंगतः कविरुपाद-
श्यते । अत्र पुरुषेऽपीति । अव्याविति शेषः । प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

१. अव्येरिति । अर्णो जलं तेन स्थगित आच्छादितो भुवनाभोगस्य पातालरूपः कुक्षिर्ये-
नेति विग्रहः । पोत उपायः साधनं वेषां तादृशाः पुरुषाः । यदीत्यर्थे आहोऽप्यव्यव्यस् ।
कथमपीत्यस्य कल्प इति व्यवहितेनान्वयः । अवटो गर्तः । कुहरं तस्यैव गम्भीरप्रदेशः ।
तदवलोकनेऽपि को नाम कथमपि कल्पः समर्थः स्यादित्यर्थः । लङ्घनस्य कैव कथेत्यपिश-
द्यर्थः । अत्र प्रभोः पूर्णत्वमेव वरं न रिक्तत्वमिति तुल्यप्रतीतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. ‘ससुदे’ ग. ३. कस्त्वमिति । शाखोटकं भूतावासवृक्षविशेषं प्रति कस्यचित्प्रश्नः ।
कथयामीत्यादि तत्पतिवचनम् । वैरायेत्यादि युनः पूर्वस्य प्रश्नः । वक्षि वदसि । साधिति
युनस्तरोवर्चनम् । कसादिति युनः पूर्वस्य प्रश्नः । इदं वैराग्यम् । कथ्यत इत्यारभ्यु पुनः
शाखोटकोक्तिः । वामेन वामपात्रेन लक्षितः प्रतिकूलात्मणेन च । सर्वात्मना छायोपसे-
वनादिना । शाखोटकच्छायानाश्रयणे भूतावासत्वं हेतुः । मार्गो रथ्या सदाचारश्चेति ।
अत्र प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपेण शाखोटकस्य संबोध्यत्वादिसंगतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविविस्तत्कर्णयोश्चापलं

दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्षिं भूयसोक्तेन वा ।

सर्वे विस्मृतवानसि अमर है यद्वारणोऽध्याप्यसा-

चन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति आतः क पुष्ट ग्रहः ॥’

अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य अमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि न च तदेतत्वः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशो प्रतीयमानपुरुषाव्यारोपापेक्षा । कर्णचापलं तु अमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदंशो वाध्यारोप इति ।

निर्गीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य समेन यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥

कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निर्गीर्याध्यवसानं द्रढीयसी बुद्धिः सैवातिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्तवन्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्रवन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यच्च चेच्छटदेन यदिशटदेन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसंभविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कार्यकारणयोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारिता प्रतीतये सा चतुर्थीति चतुर्थोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—

‘केमलमनम्भसि कमले च कुकुलये तामि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेन्युत्पातपरम्परा केयम् ॥’

पुरुषविशेषस्य नाध्यारोप इत्यर्थः । वाच्यानीति । ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इत्येकशेषः । इत्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ ११ ॥ समेनोति समभिव्याहारात्प्रकृतपदेनोपमेयं व्याचष्टे—उपमेयस्येति । उपमानेन निर्गीर्य पूर्वगणनिदित्याध्यवसानं स्वरूपेण निश्चयः । स च द्रढीयसीखनेनोक्तः । अर्थादिति । कल्पनपदसामर्थ्यादित्यर्थः ।

१. ‘सोऽपूर्वे इति । रसनाविपर्ययोऽविशापात्करिणां जिह्वापरिवृत्तिः अन्यत्र पूर्वविपरीताभिव्याहारात्प्रकृतपदेनोपमेयं व्याचष्टे । अन्तर्मैध्ये शून्यः सरन्धो धनरहितश्च । करः शुण्डा हस्तश्च । महाग्राहः । अत्र प्रतीयमानपुरुषाव्यारोपेण मदरसनाविपर्ययोत्रैमरस्य गजासेवने हेतुबसंगतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘कमलमिति । अनम्भस्युदके । सुकुमारा मृद्दीचासौ सुभगा सुन्दरी । अत्र कमलकुवल्यकनकलतिकापदैसुखनेत्रकमिनीनां कमलत्वादिनाध्यवसानादतिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र मुखादि कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

‘कैलशे परममहत्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।

वियति च शैवलब्ली शिव शिव कुसुमेषुर्सर्गसौभाग्यम् ॥’

द्वितीया यथा—

‘अण्णं लडहत्तणं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाया ।

सामा सामण्णपावइणो रेह चिअ ण होई ।

स्पष्टम् । तृतीया यथा—

‘रैकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवामुयात् ॥’

चतुर्थी यथा—

‘हृदयमधिष्ठितमादौ मालयाः कुसुमचापबाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥’

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये ख्यतिः ।

एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र
द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । अभिन्नपदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा ।

तेन आयुरेवेदमिलादौ नातिशयोक्तिरिल्याशयः । कलशा इति । अत्र कलशत्वेव
स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरसंघत्वेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वल्लीत्वेन
रोमावल्या इति ज्ञेयम् । अण्णं इति । ‘अन्यतसौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥’ वर्तनं गमनोपवेशनभाषणादिव्यवहारः ।
छाया शोभा । सामान्यः सर्वजनसाधारणः । रेखा चित्रलेखजातिरिव मनुष्यनि-
र्माणजातिः । मालतीनाम काचिन्नायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १२ ॥
अभिन्नस्येति । कथितस्येत्यर्थः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थसुपमासाधारणधर्मो यत्रेति

१. अथं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकावां न व्याख्यातः । २. ‘अण्णमिति । लडहशब्दः
सौकुमार्ये देशी । वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम् । तस्य च्छाया कान्तिः । श्यामा
घोडशबर्णी छी । सामान्यः सर्वसाधारणः । रेखैवेति । निर्माणपरिपाटी रेखामात्रे-
णापि नात्तीति भावः । इथमन्यत्ववर्णनरूपातिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
३. ‘राकायामिति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा । साम्यमेव पराभवोऽपकर्षः । एषा
वर्णयार्थतिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. ‘हृदयमिति । मालतीनाशी काचि-
न्नायिका । अधिष्ठितमाक्रान्तम् । चरमं पक्षालोचनविषयं तदोचरतां प्राप्तवता त्वया-
विषितमित्यनुष्कः । इयं कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययस्त्वपेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
५. ‘अभिन्नस्य’ ख.

वस्तुनो वाक्यार्थसोपमानत्वात् । अत्र 'हिं' 'दूधे' इत्यनेकोपलक्षके । माला-
नुरोधात् । सा च हिंधा—अमालारूपा मालारूपा च ।

तत्राद्या यथा—

'देवीभावं गमिता परिवारपदं कर्थं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥'

अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरन्तरत्वादुदाहरणयोग्यत्वमित्येके ।
'कर्थं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे । अन्या यथा—
'यैदि दृष्ट्यनलोऽत्र किमञ्जुतं यदि च गौरवमद्विषु किं ततः ।
लवणमस्तु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥'

अत्र किमञ्जुतमित्यादिभिरञ्जुताभावस्य वाक्यचतुष्युपादानान्माला-
त्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिविम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो
निश्चय उपमानिर्वाहकोऽत्रालंकार इति द्युस्पत्तेः । स च हिंधा—साधर्म्यवै-
धर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण यथा—

'त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्व्याः ॥'

द्युस्पत्तेः । वाक्यद्वय इत्यसाभिप्रायमाह—वस्तुन इति । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थ
प्रत्येकोपमानम् । अतो वाक्यद्वये समानधर्मोक्तिरित्यर्थः । अत्रेति । परिवारः
पदमाशयो यस्य यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य तत् । एवं परिभोगो भूषणादिविनियोग-
स्त्वयोग्यमित्यैकत्वमित्यर्थः । अथवानौचित्यस्यैकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति
मतान्तरमाह—कथमिति । एवं च भिन्नशब्दोपातैकवर्मके वाक्यार्थयोरार्थक-
मौपम्यं प्रतिवस्तुपमेति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालंकारे व्याप्तिवारणायाद्यं
विशेषणम् । 'दिवि भाति यथा भानुस्थथा त्वं भ्राजसे भुवि' इति वाच्यवाक्यार्थों-
पमावारणायार्थमिति । 'आननं मृगशावाक्या वीक्ष्य लोलालकाद्यतम् । ऋमद्भ्रमरसेभारं
स्मरामि सरसीहृष्टम् ॥' इत्यादै स्मरणालंकारवारणाय वाक्यार्थेत्युक्तमिति संक्षेपः ।
इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥ १३ ॥ प्रतिविम्बनमिति । विम्बप्रतिविम्बभावे-

१. 'देवीभावमिति । देवीभावं देवीत्वम् । 'देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरः । गमिता
प्रापिता । परिवारः साधारणकलन्त्रम् । पदं स्थानं शब्दो वा । परिभोगो भूषावर्धमुपादा-
नम् । दैवतरूपेणाङ्कितं चिह्नितम् । उल्लिखितदैवताकारमित्यर्थः । अत्र दयोर्वाक्यार्थयोरनौ-
चित्यरूप एक एव साधारणधर्मः कर्थं न खल्विति भिन्नशब्दोपात इति प्रतिवस्तूपमालं-
कारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. 'यदीति । सप्तमे व्याख्यातम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
३. 'त्वयीति । निर्वाति शास्यति । अत्र मनःकुमुदयोर्विकासनिर्वाणयोश्च विम्बप्रति-
विम्बभावेन दृष्टान्तालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिविम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः । वैधर्म्येण यथा—
 ‘त्वाहवे साहसकर्मशर्मणः पाणिं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
 भटाः परेषां विशरारुतामगुर्द्धव्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥’
 वैधर्म्ये चिपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तलंकारत्वम् ।

सकृदृचिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृदृचित्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृदृचित्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इति-शब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवदीपकमित्यर्थः । आद्य यथा—

‘किवणाणं धर्ण याआणं फणमणी केसराइँ सीहाणं ।

कुलपालिअर्ण थण्डा कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणम् ॥’

अत्र छिप्पन्तीति सकृदृपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः । अन्त्ययथा—

नावस्थानमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमातो भेदकमाह—अत्रेति । यथा निर्वाति विकस-तीति निर्वाणविकसनयोभेदेऽपि सादृश्याद्विम्बप्रतिविम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमायां तु शुद्धसमानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुदं विकसति तथा त्वयि द्वेष तसा मनः प्रसीदतीयुपमां विना पूर्वोत्तरार्धयोरसंबन्धान्विद्वर्णात्माश-इनीयम् । निर्दर्शनायां समानधर्मानुपादानेनासंभवमात्रप्रयुक्तावदुपमाकल्पनाया इह तु विम्बप्रतिविम्बभावापन्नवर्थमेवशेनेति भेदात् । विपर्यय इति । वाते तु नेति विपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थादिति । प्रकृताप्रकृतधर्मेभ्ये प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थः । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप एवेतीवार्ये कन् । सैवेति व्याच्छे—सकृदृचित्तिरेवेति । किवणाणं इति । ‘हृषणानां धनं नागानां फणमणिः केसराणि सिंहानाम् । कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते-अमृतानाम् ॥’ स्पर्शक्षमत्वं धर्मः सकृदृपात्त उपमाकल्पकः । चन्द्र इव मुखं मनोज्ञ-

१. ‘त्वेति । साहसकर्मणा शर्म सुखमस्येति विघ्नः । कृपाणान्तिकं खड्डसमीपम् । आनिनीषतो नेतुमिच्छतो न तु नीतवतः । त्वाहवे रणे परेषां शत्रूणां भटा बोद्धारो विशरारुतां विशीर्णतामणुः प्रापुः । विशरारुतामहिंसकतामिलन्ये । हि यतः । अवाते वातशून्ये देशे इति वैथम्बदृष्टान्तः । वाते तु न दथतीति व्यतिरेके साधर्म्ये पर्यवसानात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘किवणाणमिति । केसराणि स्कन्धलोमानि कुलपालिकानां कुलवधु-स्तनानां तदुपमानत्वेनाप्रकृतानामन्येषां च कुतः संस्पृश्यन्त इति सकृदृमोपादानादी-पकालकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘स्त्रियति कूणति वेणुति विवलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥’
अत्र वधुरिति कारकस्य सङ्कहृत्तिः ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोच्चरगुणावहम् ।

गुणावहसुपकारकम् । यथा—

‘सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांसुख्यमासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्यां च लोकत्रयम् ॥’

स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धाचापरो विशेष इति न ते ल-
क्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण
मालाभावमापद्धानां सङ्कहृत्तिरेणश्रूपत्वेनाधिकविशेषानुग्रहेशादिति ।

सिल्यादानुपमावारणीयोपमाकल्पकत्वं धर्मविशेषणं वोध्यम् । स्त्रियतीति । स्वेदः
सात्विको भावः । कू(क)णत्यालिङ्गनोद्यते प्रिये मृदुशब्दविशेषं करोति । वेणुल्यज्ज्ञ-
संकोचयति । विवलति परिवृत्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति । इच्छति न तु
करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वकियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तासामुपमानोपमेयत्वा-
वगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगितौचिता न तु दीपकं तथान्येतद्विद्वन्मेव पूर्वे-
सामादीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु-
प्रकृताप्रकृतानां सङ्कहृत्तिर्किर्दीपकमिलेव लक्षणम् । कियाणां प्रकृताप्रकृतानां यत्रै-
कारकाचान्वयस्तत्राण्येतत्त्वलक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा—‘वसु दातुं यशो धातुं विधातु-
मरिमर्दनम् । त्रातुं च मादाशान् राजन्यतीव निपुणो भवान् ॥’ अत्र वसुदानस्त्राण-
रूपयोः प्रकृतयोः किययोररिमर्दनयशाद्याधानयोश्चाप्रकृतयोरेकस्य नृपरूपकारक-
स्यान्वय इति पूर्वलक्षणाकान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्त्रियतीलादौ सर्वकि-
याणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेल्याहुः । सङ्ग्रामेति । संप्राप्त इस्यादिपाठान्तरकल्पनं
सप्तमोक्तदोषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशारोपकारहेतुत्वं शराणां
चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमस्त्रामिलाभूपभूमण्ड-
लोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासाद्यता नृपोपकारकरणं नृपेण च कीर्तैर्लो-

१. ‘स्त्रियतीति । नवोदा वधूः शयने तत्ये स्वेदं स्वेदं भजते । कूणति संक्षेपमालम्बते ।
सवितर्कं वीक्षत इति चण्डीदासः । वेणुति परिवृत्य शेते । विवलति विशेषतश्चल्ला
भवति । निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दति हृष्यति । नवोदात्वेन
वाद्यतो हर्षप्रकाशनात् । अतएव चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बतीत्यनेकासु कियाणु
वधुरूपकर्तुकारकस्य सङ्कहृत्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘सङ्ग्रामेति । सप्तमे व्याख्या-
तम् । अत्र कोदण्डादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तेरपामासादनेन लोकत्रयव्यापिकीर्तिलाभानुकूल्य-
रूपोपकारस्पादनान्मालादीपकम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

नियतानां सङ्कर्मः सा पुनस्तुत्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं यदुपादीयत इति शेषः । सङ्कर्त्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्ना धर्मा एकस्यैवा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—

‘पाण्डुक्षाम् वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितानन्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥’

अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—

‘कुमुदकमलनीरजालिललितविलासजुषोर्दशोः पुरः का ।

अमृतमसृतरश्मिरस्तुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥’

अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्थे कापदव्यज्ञोऽधिक्षेप उच्चरार्थे प्रतिहतत्वं चोपात्तम् ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेको विशेषणातिरेक आधिक्यम् । स एवेति व्यतिरेकः । कश्चित्तु—“यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—

कत्रयव्यापनाख्योपकारजन(न)मित्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥
नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयात्मितिधर्मस्य सङ्करेनकान्वयित्वं तुल्ययोगितेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा मुखं विकसितस्मितमित्यादौ । एकस्यैव वेति । यथा—‘दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा मुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥’ इत्यादाविलर्थः । रसः शङ्खारोऽनरसस्थ । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयक्षमाख्यः । न तूपमानेति । विप्रलभ्मेऽपि (उप)मानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥
विशेषणेति । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तसाधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्वोधकशब्दाभावान्वातिव्याप्तिः । स एवेति । न तूपमेयादुपमानस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । एतदेव द्रष्टयितुमन्यस्यति—कश्चित्त्विति । अत्रानुपादानेति । श्लेष्यस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थित्वे आक्षिपादानेति ।

१. ‘पाणिङ्गुति । सप्तमे व्याख्यातम् । अत्र प्रकृतानामेव वनादीनामावेदनाख्य एको धर्म इति तुल्ययोगितालक्तारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘कुमुदेति । नीलं च तत्त्वारजं च तेषामालिः पङ्किरिति विग्रहः । का । कः पदार्थ इत्यर्थः । आनन्दस्त्रेत्यत्र पुर इत्यनुषङ्गः । एकादे युगपत् । अत्र कामिनीनयनाननोपमानलेनाप्रकृतानामेव कुमुदादीनां पूर्वार्थे कापदव्योम्य आक्षेपः उच्चरार्थे प्रतिहतत्वं चैको धर्म उक्त इत्यपरो भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नितराम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यार्तं तु ॥’

इत्यादिसंग्रहः । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उल्कर्पः । क्षैष्येऽपि पुनर्वृद्धेः”
इत्याह तत्र युक्तम् । अस्यैर्थे हि तस्योपमानता । तदाधिक्यं चोपमेये यौवन
युवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्पे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः । एनं
विभजते—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिसे श्लेषे तद्विवरण सः ।

व्यतिरेकस्य द्वौ हेतु । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च ।
तथोद्योरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव
द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेवं चत्वारो भेदाः । ते च
प्रत्येकं त्रिधा । साधम्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात् क्वचित्तु-
त्यादिशब्देनार्थशक्त्या । क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेण्टि द्वादशभेदाः । ते च
प्रत्येकमश्लिष्टिष्ठशब्द इति चतुर्वैशतिभेदः स हृत्यर्थः । तत्राश्लिष्टभेदेषु
हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—

‘असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्योऽस्य महामतेः ॥’

अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतु । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्द-
मौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमे-
णानुपादाने हेत्वोनुपादानभेदद्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदद्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्र-
योपादान एवार्थसाम्ये यथा—

‘असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥’

अत्र तुत्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदद्रयं द्रष्टव्यम् ।
हेत्वोरुक्तवेचाक्षिसे साम्ये यथा—

‘हृथं सुनयना दासीकृततामरसश्रिता ।

आननेनाकलङ्केन निन्दतीर्णदुँ कलङ्किनम् ॥’

१०. ‘क्षीण इति । विरमेयस्य मानादिति शेषः । यार्तं गतं यौवनं त्वित्यन्वयः ।
अनिवर्ति अपरावृत्तिशीलम् । अत्र यौवनस्यास्थिरतायामुपमानाचन्द्रादाधिक्यमिति व्यतिरे-
कालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘असीति । प्रभूता वहवश्च तेऽरयश्च तेषां
पराभवे सति । स्यो गर्वः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘इयमिति । दासीकृता ताम-
रसस्य ताम्रकाञ्चनस्य श्रीयैनेत्याननविशेषणम् । ‘सृष्टं तामरसं पद्मताम्रकाञ्चनयोरपि’ इति
विश्वः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्राकलङ्गित्वकलङ्गित्वे हेतु समुपात्तौ । इवादीनां तुत्यादीनां वाभावादाक्षिसमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववद्गृष्टव्यम् । न चाक्षिसमेदउपमायां शङ्कनीयः । जयत्यादिशब्दसावश्यकतया व्यतिरेकेण विषयापहारात् । अथ क्षिष्ठभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शब्दमौपम्यं यथा—

‘जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धिनिषेदिः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाडजवङ्गज्जुरा गुणाः ॥’

अत्र क्षिष्ठो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वभृत्वत्वे च हेतु समुपात्तौ । इवार्थं वतिरिति शब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं गृष्टव्यम् । तत्रैवार्थं साम्ये यथा—

‘अङ्गखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैव पृथिवीपतिः ।

न लिशाकरवज्ञातु कलावैकल्यमागतः ॥’

अत्र कलाशब्दः क्षिष्ठः । कलावैकल्यतदभावौ हेतु शब्दोपात्तौ । तुत्यार्थवतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—

‘हैरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विघृतविततवृषः ।

रविवन्न चापि दुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥’

पूर्ववत् । तत्रैवाक्षिसे साम्ये यथा—

‘नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।

भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥’

अत्र भास्वतेति प्रतापेति च क्षिष्ठं पूर्वार्थोपात्तं हेतुगृष्टव्यम् । इवादेस्तुत्यादिशब्दानां चाभावादाक्षिसैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं गृष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभावेऽपि क्षिष्ठविशेषणोनौपम्याक्षेपादप्यर्थं भेदः संभवति । यथा—

‘स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं
विम्बप्रभारमकृत्रिमगन्धहृद्यम् ।

१. जितेन्द्रियतयेति अब्जवत्कमलस्येव । गुणाः पाणित्यादयस्तन्तवश्च । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
२. ‘अख्याडेति । मण्डलं राष्ट्रं विम्बं च । श्रीः संपर शोभा च । कला कौशलं चन्द्रपोडशांशक्ष । जातु कदाचित् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
३. हरवदिति । हे विभो, हरवदिति । विश्रूतः क्षिष्ठो वृषोऽसुरविशेषो धर्मश्च । करो राजग्राह्यधनं किरणश्च । तापिता उद्देजिता संतापिता च । भूमूर्मिताद्रूतजनश्च अयं मालारूपो व्यतिरेकः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
४. ‘नित्योदितेति । प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टापत्रश्च । भास्वता दीसिमता । भास्वान् सूर्यः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
५. ‘स्वच्छेति । आननपक्षे स्वच्छस्वरूपतात्यगुणेन समुल्लसितं पूर्णमिन्दुविम्बमिति रूपकम् । विम्बप्रभेऽधरो वत्र तादृशम् । मधुपक्षे स्वच्छात्मना उणेन समुल्लसितं प्रतिबिम्बितमिन्दुविम्बं वत्र तादृशम् । आननपक्षेऽप्यमेवार्थं इतन्ये । विम्बप्रभामाधारकम् । जीणेमधुनो रक्तवात् । यत्र नगर्याम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र

तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गलानाम् ॥^२

स्पष्टम् । श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवंजातीयका भेदाः संभवन्ति
तेऽनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा भतः ।

वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनाहर्षस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो
निषेध इवेत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोज-
नमाह—विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वसुक्तविषयेऽति-
प्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो
यथा—

‘ऐ एहि किंपि कीर्त्ति कषण णिक्तिव भणामि अल्महवा ।

अविआरिअकज्ञारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सम् ॥^२

अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो तिषिद्वः । उक्तविषयो यथा—

‘ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्वः ।

कर्पूरं कदली सृणालवलयान्यस्मोजिनीपल्लवाः ।

सत्त्वे सति श्लेषे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुकौश्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरि-
याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादाने-
ऽपीत्यर्थः । यथा—‘अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिकं चूत-
स्यापि प्रसवरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्यः सन्त्वान्तरविज्ञो वदतु यदिहान्य-
त्खादु सात्रियादशनच्छदात् ॥’ इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः ।
नान्यथा किं त्वतिमधुराणि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिष्पमेये चावरेऽतिमधुरलं
पृथगुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्त्यत्खादु सादिति भङ्गया तस्यातिस्थादुत्खत्रियात् ।
इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधाभास इत्यर्थः । ए
एहीति । ‘अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमथवा । अविचा-

१. ‘ए एहीति । ए इत्यव्यवं सानुनयसोयने । एहि आगच्छ । ‘एलिवि’ इति पाठे
ददानीमपीत्यर्थः । अथवेति पूर्वक्षेपे । अलम् । न भणिष्यामीत्यर्थः । खेदातिशयात्पुनरुक्तिः ।
अलं व्यर्थमिति वा । अविचारितेति । स्वभावमनालोच्यानुरागवर्धनपरेत्यर्थः । अत्र विरहदु-
र्दशातिशयो वक्ष्यमाणो वक्तुमशक्यतया विषिद्व इत्याक्षेपालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका,

२. ज्योत्स्नेति । शीतांशुकान्तद्रवश्चन्द्रकान्तद्वः । सृणालस्य वलयानि कङ्कणानि ।
अन्तर्मानसं मानसास्थन्तरे । प्रभवता प्रकर्षेण स्थितवता त्वया हेतुभूतेन ज्योत्स्नादवस्तस्या
नायिकायाः स्फुलिङ्गोत्तरसाद्विकणसमूहस्य व्यापारो दारोत्पादने तस्मै तदर्थं भवन्ति ।
आः इति प्रकोपेऽव्ययम् । हन्त विषादे । अनेनोत्तेन किंश्च । न ब्रूमहे । अतिप्रसिद्धत्वा-
दित्याशयः । अवसुक्तविषयो निषेधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रुमहे ॥'

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

वैयकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे
कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा
विभावनात् । उदाहरणम्—

‘कुसुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजमलिङ्गलैरदृष्टापि ।
परिवर्तते स नलिनीलहरीभिरलोकिताप्यवूर्णत सा ॥’

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषुक्तेषु कार्यभाववचनं विशेषोक्तिः । अत्रा-
प्यप्रसिद्धे कार्यभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा—अनुक-
निमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—

‘निंद्रानिवृत्ताद्वुदिते शुरव सखीजने द्वारपदं परासे ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥’

रितकार्यारम्भकारिणी मिथ्यां न भणिष्ये ॥’ निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्यलंकारो-
ऽन्यरक्तः । यथा—‘गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि
जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥’ इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥
क्रियैवेति । द्रव्यगुणादेरप्यनगिव्यक्तस्याहेतुत्वादभिव्यक्तरूपकियायाः सर्वत्रोपेष-
क्षेति । क्रियैव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्त्विति ।
तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य
खभावविशेषजन्यलस्य । कुसुमितेत्यादौ सौकुमार्यातिशयरूपस्वभावजन्यत्वविभाव-
नम् । ‘पुष्पोद्भैराभरणप्रयोगं प्रारभिरेवामदशां युवानः । ततो विना कार्मुकक-
र्मसिद्धिं पुष्पायुधस्याभवदत्त्वमोक्षः ॥’ इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपकं
बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिदिहोक्तमुक्तनिमित्तभेदद्वयमाहुस्त-
न्मते उदाहतपदेऽनुक्तनिमित्ताद्वितीयोदाहरणे तूक्तनिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

१०. ‘कुषुमितेति । कुसुमानि संजातानि यासां ताः कुसुमिताः । रुजं पीडामवत्त धृत-
वती । परिवर्तते स परावृत्य वर्तते स । नलिनीयुक्ताभिर्लहरीभिः । नलिनीपरम्परामिर्वा ।
नलिनीति नायिकाख्ये । अलोकिताप्यचालितापि । अत्राद्यादिरूपकारणाभावेऽपि पीडादि-
रूपतत्कार्यकथनादिभावनालंकारः । सौकुमार्यातिशयस्याप्रसिद्धस्य हेतोविभावनात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘निद्रेति । शुरत्ने सूर्ये । भुजंगं उपनायकः । अत्र सूर्योदया-
दिकारणसत्त्वेऽप्यालिङ्गनपरित्यागलृपकार्यभावेऽक्तिविशेषोक्तिः । सा च तन्मित्तस्यानु-
रागातिशयस्यानुत्तेरनुक्तनिमित्ता । रत्नश्रमादक्षमत्वं निमित्तमिति चण्डीदासः ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिका ।

अत्राचुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वकुं शक्यत्वेऽपि
नोक्त इत्युक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववारवीर्यं तस्मै मकरकेतवे ॥’

‘अत्र कर्पूरदाहमात्र उपमानं न तु शक्तिमत्वेऽपि’ इति भास्करः । शक्ति-
मत्वं इति परमार्थः । ईषदग्धस्य तस्य सौरभावतिशयात् ।

‘भूम्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदद्वोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यतार्जि ॥’

इत्यादि नैषधर्दर्शनात् ।

अत्रावारवीर्यत्वं शक्तिमत्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्यनिमित्ता
यथा—

‘सै एकञ्चीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हतं बलम् ॥’

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वकुं न शक्यत इत्यचिन्त्य-
निमित्तेयम् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

त्यनिमित्तातो वैलक्षण्यमाह—स च विशिष्येति । दाहमात्र इति । यथा
कर्पूरं निरवशेषं दद्यते तथेयेतावन्मात्रं विवक्षितं न तु तस्य शक्तिमत्वम् । अप्रसि-
द्धेरत्यर्थः । भूम्यां भूख्यरूपेण भवता । घनश्वासौ सारो दडस्तत्ता कर्पूरता च ।
अषोषदशामदाहदशाम् । संप्रति दग्धदशायाम् । अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्तनि-
मित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्वेदद्वयमेव ग्राचीनैर्नवीनैश्च कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । अनुक्तनिमि-
त्तायां निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तसानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचि-
न्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तद्यथा—‘ए हु रूपं ए अ कुद्धी णेथ कुलं ए अ गुणा ए
विष्णाणम् । एमे अ तह विकस्स विकोवि जणो वल्लहो होइ ॥’ ‘न खलु रूपं न च
कुद्धिनैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्यचित्कोऽपि जनो
वल्लभो भवति ॥’ इति संस्कृतम् । अत्र रूपाद्यभावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तमचि-
न्त्यमित्यत्यम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ यथासंख्यमिति । अकलित-
तपस्त्वजोवीर्यप्रथमीत्यादाविवाचापि क्रमप्रक्रमभज्जदोषात्तदभावरूपं यथासंख्यं नामा-

१. ‘कर्पूर इवेति । शक्तिप्राणस्य मनसश्वाकर्षकता । कर्पूरसापीषदग्धस्य सौरभातिशया-
दृष्ट्यन्तलम् । तथा च श्रीहर्षः—‘भूम्यां प्रियाया’ (इत्यादि पद्मम्) इयं चावार्यवीर्य-
त्वरूपोक्तनिमित्ता ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. नैषधीयकाव्ये सप्तमसंगे २५ श्लोकः ।
३. ‘स एक इति । श्रीणि जगन्ति भुवनानि । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्त-
मचिन्त्यमित्यचिन्त्यनिमित्ततेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

थथा—

‘एकखिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च संमदरसं च रतिं च पुणः-
शौर्योद्यमणा च विनयेन च लीलया च ॥’
स्पष्टम् ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधम्येणतरेण वा ॥ २३ ॥

सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः ।
द्योरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः । साधम्यं वैधम्यं चेति चतुःप्रकारोऽर्थमित्यर्थः ।
तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधम्येण यथा—

‘निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिशुअं शङ्खमपि पीतम् ॥’

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधम्येण यथा—‘सुसितवसना—’ इत्यादि ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधम्येण यथा—

‘युणानामेव दौरात्म्याद्गुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥’

अत्र धुर्य इत्यादिसाधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधम्यं च
स्फुटम् । वैधम्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

लंकार इति नव्याः । इति यथासंख्यालंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सा-
मान्येनेति । दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः ।
काव्यलिङ्गे हु न सामान्यविशेषभाव इति तत्त्विरासः । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम्

१. ‘एक इति । हे देव, एकस्त्वं द्विषां विदुषां मृगीदृशां च चेतसि त्रिधा त्रिभिः
प्रकारैर्वैससि अत्र विषये चित्रमार्थमित्यन्यव्यः । किं कुर्वन् । शौर्यस्य प्रतापस्योद्यमणा
विनयेन लीलया विलासेन च यथासंख्यं तापं संमदस्य हर्षस्य रसं रतिं च पुण्यन् ।
इति प्रकारत्रयप्रदर्शनम् । सोऽयं यथासंख्यालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘नि-
जेति । आदृतमाकान्तम् । एवकारोऽव्यर्थः । चुन्दरमपीत्यर्थः । अवं विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘सुसितेति । व्याख्यातं
सप्तमे । अत्र क नासि शुभप्रद इति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनरूपः ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका । ४. ‘युणानामेति । दौरात्म्यादपराधात् । धुरि अनन्यसाध्यकार्यभारे । धुर्य-
स्तद्दृढ़नक्षमः । संजातः किंपो वर्षणचिह्नं यस्य स तथा पश्चान्नन्समासेनातादृशः स्कल्प्यो
यस्य सः । गलिः कुत्सितगलो गौर्वलीवर्दः । गले बलादासजितं युगं यः पातयति स-
गलिरिति केवित । अत्र वैधम्येण सामान्यसमर्थनम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘अहो हि मे बह्वपराद्भुमायुषा यद्ग्रियं वाच्यमिदं भयेदशम् ।

त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यद्वैव हि ये क्षयं गताः ॥’

सामान्यविशेषभाव उपपादनीयः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः । एनं
विभजते—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यर्विरुद्धा स्याद्गुणत्विभिः ॥ २४ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

जात्याद्यरिति गुणक्रियाद्वयैः । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्वयैः । द्वाभ्यामिति
क्रियाद्व्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव तथापि
जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वात्रिभिरत्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्वाही । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभि-
त्रस्तिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—

‘अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि द्रवदहनराशिः ।

सुभग तुरङ्गदशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्विद्योगपविपाते ॥’

अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगाति-
शयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽन्यूद्घम् । जातेर्गुणेन यथा—

॥ २२ ॥ वस्तुगत्या विरोधस्य दोषत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम् । तद्वाचष्टे—वस्तु-
गत्येति । अभिनवेति । ननु जात्योर्द्रव्योश्च न विरोधालंकारो भवितुमर्हति
रूपकाकान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधालंकारप्रसङ्गात् । न च
निरवकाशं रूपकं गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य वादकमिति वाच्यम् । तथा सति
मृणालवलयादिवदहनराशिरित्यादाविष्टस्य विरोधालंकारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्,
अद्वा । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एवं च
मुखं चन्द्र इत्यादौ विद्यमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि तु
चन्द्राभेद एवेति रूपकभेद । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिष्याद्यवस्थाया अद्भुत-
त्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति व्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे

१. ‘अहो इति । कथिदापत्रं सुहृदं प्रति तदवस्थोचितमपियं वक्तुकामः खेदातिशयात्स्व-
जीवितं निन्दति । हि विषादे । यद्यस्मादेवंविधस्याप्रियस्य कदाप्यतुक्तत्वात् । अहो इत्या-
श्रयेऽ । त एव जगति धन्या इति संबन्धः । पराभव आपत्तिः । अत्र वैभन्येण विद्येषसमर्थ-
नम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘अभिनवेति । हे सुभग, विधिवशतो दैववशतो
विद्योग एव पविवेत्रं तस्य पाते सति नूतननलिन्यादिकं दावानलराशिरूपम् । भवतीति
शेषपूरणनान्वयः । अत्र नलिनीत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधस्य विरहोदीपकतया
दहनत्वोपचारेण परिहारात्तदाभासोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘गिरेयोऽप्यनुकृतियुजो महदप्यच(ब)लोऽवयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वंभराप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥’

अत्र गिरित्वादिजातीनामनुकृतत्वादिगुणैर्विरोधः । वर्णनीयातिशयविवक्षया
तु परिहारः । विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जातेः क्रियया यथा—

‘वेष्ठां कण्ठपरिग्रहग्रणयितां संग्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्तेहं परामोति च ।
तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्तते कौतुकम् ॥’

अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्तेहपरासिक्याभ्यां विरोधः । लौहित्यचैक्यार्थकृत्वादिविरोधः । एवमप्येऽप्यविरोध ऊहाः । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यप्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेद्वयेण यथा—

स्वानुगुणेनाभेदस्य विवक्षितत्वाद्बूपकापत्तिरिति शङ्खम् । विरोधविवक्षाविरहवैश्य-
श्वस्याहृपकलक्षणे निवेशनादोषात् । अभेदस्य विरोधाङ्गत्वेन प्राधान्येन विरोधस्यैव
व्यपदेशौचित्याद्वा । एवं च मुखे चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षयां स एवालंकार
इत्यवधेयम् । गिरय इति । अनुनतिरल्पोच्चता । अचलत्वमल्पवेगत्वम् । अग-
म्भीरा अल्पगम्भीराः । नन्दो श्वल्पार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—‘तत्साद्वश्यं तदल्पत्वं
तदन्यत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्तिः ॥’ इति । तत्सा-
द्वश्यम्—अब्राह्मण इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा कन्येति । तदन्यत्वम्—अघटः पठ
इति । विरोधित्वम्—असुरा इति । अप्राशस्त्यम्—अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मण
इति । अभावः—भूतले घटो नासीति । तेन जातिगुणविरोधोदाहरणत्वसंगतिरि-
त्याहुः । वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्व्यातिरिक्तत्वेन गुणान्तर्भाव एवेति ग्रन्थ-
कृद्वयति । अतिलघुत्वमपकृष्टगुरुत्वम् । तस्य च विश्वंभरादव्येण विरोधः । प्रकृते
तु तस्य नोदाहरणत्वम् । व्यक्त्यभेदेन विश्वंभरात्वस्य जातित्वाभावादित्याह—
विश्वंभरेति । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः ।

१. ‘गिरय इति । अनुनतिरुचत्वाभावः । अबलो बलशून्यः । अत्र गिरित्वादिजाती-
नामुचत्वाभावादिभिरुगुणैर्विरोधः । राजगतौन्त्याद्विशयविवक्षया तत्परिहारः । एवम-
विभिन्नोदाहरणव्यपि विरोधतप्तपरिहाराबूहनीयौ । त्वत्प्रभावस्य उगत्वाभावादल्पार्थे नन्दू इति
व्याख्यानं तदयुक्तम् । चतुष्टीये शब्दानां प्रवृत्तिरिति नये जातिक्रियाद्व्यातिरिक्तस्यैव
गुणपदेनोपादानात् । अन्यथाभावादिविरोधस्यासंग्रहेण विभागन्यनुत्वापत्तेरिति ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिका । २०. ‘येषामिति । कण्ठपरिग्रहे या प्रणयिता प्रणयशीलता ताम् ।
धाराधरः खडः । तीक्ष्णस्तीक्ष्णधारः परशश्च । अनुरज्यतेऽनुरक्तो भवति लोहितश्च । स्तेहं
प्रीतिं चैक्षण्यं च । परामोति प्रामोति । संगरस्य युद्धस्य सङ्गे सक्तं मनो येषां ते । पठलैः
समूहैः । प्रसाधनविधिर्भूषाविधिः । कौतुकमिति क्रियाविशेषणम् । एतत्कौतुकमिति वा ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘सैजति च महदिदमवति च संहरति च हैलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥३

अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा—
‘सततं सुसलासक्ता बहुतरगुहकर्मघटनया नृपते ।

द्विजपतीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥४
कठिनत्वसुकुमारस्वयोर्विरोधः । गुणस्य क्रियया यथा—

‘पैलैवमपि खलवचनं दहतिररं मानसं सतत्वविदम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवध्यमोदयति ॥५

अत्र पेलवपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मद्भासुः
श्रीहर्षस्य—

‘सर्वतः पुरत एव दृश्यते पात्रतां न उन्नरेति चक्षुषोः ।
हद्दतोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः ॥६

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तव्याति-
रिक्तसैव गुणशब्देन विवक्षणात् । ‘गिरयः—’ इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य
द्रव्येण यथा—

क्रौञ्चादिरुद्धामदृष्टदृष्टसौ यन्मार्गणार्गलशातपाते ।

अभूत्वाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥७

अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चादिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः
क्रियया यथा—

जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोधः । शराभिघातौक्षणातिशय-
विवलनौपचारिकत्वं (?) च नवाम्भोजदलसौकुमार्यस्य विवक्षितत्वात्परिहार्यः । जडी-
करणतापक्रिययोः कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्तपःप्रभावत्वातिशयेन
परिहित्यते । एवं कालिन्दीपदस्य स्थामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक् ।
इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरुणच्छाय इत्यादौ बोध्या ।

१. ‘सैजतीति । अवति रक्षति । हैलया अनायासेन । सोऽपि जनार्दनोऽवसरवशाच्छ-
फरः । जात इति शेषः । अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका । २. ‘सततमिति । घटना संपादनं तेन कठिनाः कराः । भवति त्वयि सति सरो-
जवत्सुकुमाराः । जाता इति शेषः । अत्र कठिनत्वसुकुमारस्वयोर्गुणयोः परस्परं विरोधः’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘पैलवमिति । पैलवं कोमलम् । सतत्वतत्वशब्दौ पर्याप्तौ । मल-
वजं चन्दनम्’ । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘एतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्.
५. ‘क्रौञ्चेति । उद्वामैरुद्धैर्दृष्टिः पापाणैर्दृढो वस्य मार्गणानां बाणनामनर्गलविच्छिन्ने
शाते तीष्ठो पतने सति नवाम्भोजदलवदभिजातः कोमलोऽभूत्स भार्गवः परशुरामोऽपूर्वः
सर्गः सृष्टिर्थस्य यत्कर्मको वेति सत्यमित्यन्वयः’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘परिच्छेदातीतः सकलवचननामविषयः
पुनर्जन्मन्यसिशत्रुभवपर्यं यो न गतवाच् ।

विवेकप्रधवंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥’

अत्र जडयति च तापं च तनुत इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया द्रव्येण
यथा—

‘अथं वारामेको निलय इति रक्ताकर इति

श्रितोऽसाभिस्तृणाकवलितमनोभिर्जलनिधिः ।

इदं को जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुलिः ॥’

अत्र पानक्रियायाः कर्म्मभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां
बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वसुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थ-
नीयम् । द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘सैमदमतङ्गजमदजलनिष्ठन्दतरङ्गिणीपरिष्वात् ।

क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगापि कालिन्दी ॥’

अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः ।

स्वभावोक्तिस्तु डिस्मादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारण-
धर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते । उदाहरणम्—

‘पश्चादद्वृती प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चै-

रासज्ञामुग्रकणठो मुखमुगसि सदा धूलिधूमा विधूय ।

१०. ‘परीति । चतुर्थे व्याख्यातम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘अयमिति । वारां
जलानां निलयः स्थानमिति हेतोस्तृणाकान्तमनोभिरसाभिर्जलनिधिः श्रित आश्रितः ।
मुनिरगस्य इनं समुद्रं क्षणादासमन्तातपास्यति इदं को जानीते इत्यन्वयः । कीदृशम् ।
निजा करण्डी करसंपुटं तदेव कोटरं विलं तद्रुतम् । ताम्यन्तो ग्लायन्तस्तिमयो भत्या
मकराश्च यत्र । ताष्ट्रशम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘समदेति । हे क्षितितिलक, त्वयि
तटजुषि तीरगते सति शंकरस्य चूडा मस्तकं तद्रुता आपगा नदी गङ्गापि कालिन्दी यमुना
सवति । कुतस्त्राह—समदेतादि । मतङ्गजाः करिणः तेषां मदजलनिष्ठन्द एव तर-
ङ्गिणी नदी तप्तप्रिष्वङ्गात्संबन्धात् । मदजलस्य इयामवर्णलं प्रसिद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
४. ‘पश्चादिति । शयनादुत्प्रितस्तुरंगोऽधः क्षमां भूमि खोरेण विलिखति । उक्तिरती-
त्यन्वयः । अनवरतं चलत्प्रयोगो नासिका उण्डं च यस्य सः । किं द्वृतेत्यत्राह—पश्चादि-
लादि । अद्वृती चरणौ । विकस्य पृष्ठवंशाधरभागस्य नत्या नन्त्रतया विततं विस्तृतमहं
द्राघयित्वा दीर्घंकृत्य । आमुमो वकः कण्ठो यस्य तादृशः । मुखमुरसि आसज्यते सं-
बद्धवः । सद्यः स्वन्पकेशान्वलिः । ‘पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्’ इत्यमरः । ‘प्रोथोऽप्यगोऽप्यवो-
णायाम्’ इति विष्यः । अत्राश्चजातिवर्णनात्वभावोक्तिरुक्ताकारः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

धासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरंगो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुस्थितः क्षमां खुरेण ॥'

अत्राश्रमान्नगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् ।

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

मुखे निन्दावगतौ यस्त्वतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्यवसानं तद्याजस्तुतिवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात् अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—

‘हित्वा त्वामुपरोधवन्यमनसां मन्ये न मौलिः परो

लज्जावर्जेनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।

यस्यां तमुतेतरां मुखशैरेत्याश्रितायाः श्रियः

प्राप्य त्वागकृतावभाननमपि त्वच्येव यस्याः स्थितिः ॥’

स्पष्टम् । अन्त्या यथा—

‘हे^२ हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे

नास्ति त्वसद्वद्वाः परः परहिताधाने गृहीतत्रतः ।

तृष्ण्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-

भारग्रोद्भवे करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥’

अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकं पदं यस्त्वाहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा

पश्चादित्युदाहरणेऽद्विप्रसारणादिकियाप्रयुक्तं संस्थानं बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः

॥ २४ ॥ रुदिरिति । एतद्याचष्टे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः

॥ २५ ॥ शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधक-

त्वसामर्थ्येन क्रियापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।

एकार्थेति । उक्तकार्थान्वयगमकस्मित्यर्थः । सहार्थेति । समानकालीनैकधर्मवत्त्व-

१. ‘हित्वेति । हे राजन्, त्वां हित्वा परोऽन्य उपरोधेनानुरोधेन वन्ध्यं शून्यं मनो वेषां तादृशानां मौलिः श्रेष्ठो नास्तीति मन्ये । तथा रमां लक्षीमन्तरेण विनान्यत्र लज्जाया वर्जनमभानो न संदृश्यत इत्यन्वयः । कथम् । तत्राह—य इत्यादि । ये भवान्मुखशैरु-पायशतरेत्यागल्येर्थः । त्वागकृतमवभाननं प्राप्यापीति संबन्धः । इयं निन्दापूर्विका व्याजस्तुतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘हे इति । हेलया जिता बोधिसत्त्वा वौद्धा येन सः । अतिकारणिकेल्यर्थः । तोयथे समुद्र । परोऽन्यः । तृष्ण्यतां पान्थजनानासुपकारस्य वैमुख्येन पराञ्जुखत्वेन लब्धं यदयस्तद्वारस्य प्रोद्भवेन भरोदेशस्य कृपया साहायकं करोषीति स्तुतिपूर्विकेवं व्याजस्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी ॥’ इत्युदाहरण-चन्द्रिका ।

सहोकिः । ‘चैत्रमैत्रौ गच्छतः’ इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।
यथा—

‘सह दिव्यहणिसाइं दीहरा सासदृण्डा
सह मणिवलएहि बाहधारा गलन्ति ।
उह सुहअ विओहु तीअ उविगिगरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥’
अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः । दिवसादिभिस्तु
सहान्वयबलात् ।

विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

सन्न शोभनो न नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्दिना कसचिद्-
शोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपादते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं यथा—
‘अरुचिर्निशया विना शक्ती शशिना सापि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥’

शोभनत्वं यथा—

‘मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥’
अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहदिशेषं च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रग-
लभत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वमुक्तम् ।

रूपसाहित्यान्वयबलादित्यर्थः । अनेकार्थोचितस्वार्थबोधकमित्यर्थः ।
एतचोदाहरणे स्पष्टीकरेष्यते । सहेति । ‘सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदृण्डाः
सह मणिवलयैर्बाध्यधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्गेशीलायाः सह च
ततुलतया दुर्बला जीविताशा ॥’ अत्र यथा ‘पुत्रेण सहागतः पिता’ इत्यत्र पुत्रवृत्ति-
धर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितयेव शाब्दोऽन्वयः । पुत्रे
तु सहार्थसाहित्यबलादागमनबोधः । आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण ध-
र्मत्वेन बोधात् । (विरोधात्) । एवमिहापि श्वासदृण्डेषु दीर्घत्वान्वयः शाब्दः विशेषतो

१. ‘सह गच्छतः’ ग. २. ‘सहेति दूल्या नायकं प्रतीयमुक्तिः । श्वासानां धनप्रचुरतया
दण्डत्वेन रूपम् । काशयोन्मणिकड्णगलनम् । आशाया दुर्बलत्वं कादाचिक्तत्वम् ।
अत्र सहेतिरलंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘अरुचिरिति । अरुचिर्निशयन्यः ।
शशिना विना सापि निशापि महदुल्कटं तमोऽन्धकार इति रूपम् । उभयेन चन्द्रनि-
शयाम् । फुरिते विलसितम् । चकास्ति शोभते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘मृगेति ।
नरेन्द्रसूनू राजपुत्रो विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभायाः स्फूर्णः प्रभा प्रकाशस्तेन प्रगल्भः ।
मृगवयनासक्तस्तु नैवंभूत इत्यर्थः । अनेन दुष्टप्रकृतिना । अमृतद्युतिश्वन्द्रसूद्रसुन्दरः ।
खच्छ आशयोऽन्तःकरणं यस्य । उदाहरणद्वये विनोक्तिरलंकारः । पूर्वत्रान्येन विना
अशोभनत्वमिह तु शोभनत्वमिति भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

परिवृत्तिरिति लक्ष्यालंकारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोहेशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कथचिदादानम् । तच्च कथित्समेन समस्य । कथित्समेनासमस्य । अन्तमपि द्विधा—कथित्युत्तमोत्तमस्य । कथित्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयमित्यर्थः । समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वान्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—

‘लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।

लतास्त्वध्वन्यानामहृ दशमादाय सहसा

ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥’

अत्र प्रथमार्थे लास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य, द्वितीयार्थे उपादेयतया उत्तमया दशा आधिव्याधीनामतादशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—

‘नौनाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहरे स्तीकृत्य दारूणनिनादवतः प्रहारान् ।

दसारिवीरविसरेण वसुंधरेयं निविप्रलभ्मपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥

अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यज्ञावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तज्ञाविकं

दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्थ इति लक्षणसंगतिः । दीर्घादिपदं तु दिवसादा… धर्मत्वेन दीर्घत्वादिगोषे तात्पर्यप्राहकतया हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥ २६ ॥ विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम् । इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनेनोत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादानमित्यर्थे व्रेयः । अत्र समेन समस्येयस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षया चतुर्थोऽपि भेदः कैविद्युदाहृतः । यथा—‘अस्यिमालामर्यी दत्त्वा मुण्डमालामर्यी ततुम् । एहतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥’ इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मित्वर्भावव्यत्यासे वा विपर्याख्योऽलंकार उक्तः । यथा—‘काचो मणिमणिः

१. ‘लतानामिति । अर्थं मरुदायुर्लतानामसमनुपममामोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः । मतं मनोरमं लास्यं नूर्त्य दत्त्वा अर्थालताभ्यः । अध्वन्यानां पान्थानाम् । अहह खेदे । आर्थिमनःपीडा । व्याधिः प्रसिद्धः । भ्रमिदिग्भ्रमणदर्शको विकारः । इदितं रोदनम् । मोहो निश्चेष्टता । एवं व्यतिकरं समूहम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘नानेति । हे नृप, संप्रहरे युद्धे प्रहरणैरायुधैर्दीर्घरुणशब्दयुक्तान्प्रहारान्वीकृत्य दर्पयुक्तेनारिसमूहेनवं वसुधा वितीर्णा दत्ता । अर्थात्तुभ्यम् । कीदृक् । निविप्रलभ्मो वियोगशत्यः परिरम्भस्यालिङ्गनस्य । स्वस्वामिभावसंबन्धसेति यावत् । विधिव्यस्यास्तादृशी । अत्रोदाहरणद्वेऽपि यथायोगमुक्तममध्यमाधमानां विनिमयोक्तेः परिवृत्तिरलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

भूतभाविन् इति द्वन्द्वः, न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भाविनो भावा
यत्प्रत्यक्षश्च इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाभिधीयन्ते तद्भाविकम् । भावः कवेरभिप्रायो
निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽज्ञासीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—

‘आसीदज्ञनमत्रैति पश्यामि तत्र लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥’

अत्र पूर्वार्थे भूतस्याज्ञनस्य उत्तरार्थे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतया-
भिधानम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थ-
तेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थता वथा—

‘वैपुःप्रादुर्भावादनुभितमिदं जन्मनि पुरा

पुरारे नैवाहं क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यवतिमा-

न्महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधधृथमपि ॥’

अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् । अग्रेऽप्यहमनतिभागित्यवान्त-
रवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता वथा—

काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः । सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणि-
मणिः ॥’ अत्र काचस्य धर्मित्वं सर्णधर्मित्वमुक्त्वा अनन्तरं सर्णधर्मित्वं काचस्य
धर्मत्वमुक्तमिति धर्मभावविपर्यासः । धर्मस्यासौ यथा—‘यस्म न सविधे दियिता’—
इति पदे । अत्र हि पूर्वार्थे तुहिनदीधितौ दवदहनत्वमुत्तरार्थे तु दवदहने तुहिनदी-
धितत्वमिति विपर्यासः । न तु धर्मधर्मिविपर्यासः । तस्य यथास्थितत्वेनैव विवक्ष-
णात् । दियितविरहोपाधिना परस्परधर्मिविपर्यासस्यैव च विवक्षणादित्यवधेयम् । इति
परिवृत्तिप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भाविकस्याप्रतीतेरित्यर्थः ।
निश्चयादीति । अज्ञानादेः पूर्वीकालीनसत्तानिश्चयसूचनेऽभिप्राय इत्यर्थः । आदि-
नाज्ञानादिकं विनापि तत्त्वशोभासत्त्वादिकं गृह्णते । इति भाविकप्रकरणम् ॥ २९ ॥
अनमनमपराध इति । अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम् । तत्रानमनस्य हेतुत्वम् ।

१. ‘आसीदिति । भावी भूषणानां संभारः समूहो यत्र तथाभूताम् । अत्र भूतभावि-
नोरज्ञनभूषणसंभारयोः प्रत्यक्षतयाभिधानाद्भाविकं नामालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘वृपुरिति । हे पुरारे शिव, पुरा पूर्वसिन् क्वचिदपि जन्मनि प्राप्तो भवन्तमहं न प्रण-
तवान् । इदं वृपुः प्रादुर्भावादनुभितम् । प्रणामे सति मुक्तिलभेन तदसंभवात् । अत
स्वाह—संप्रति नमन्मुक्तः । अतनुः शरीरशूल्योऽहमग्रेऽप्यनतिमान् नतिरहितः । तत्त-
स्यात्पूर्वापरकालीनानमनादिदमपराधदर्यं प्रत्यवायरूपं क्षन्तव्यमित्यपराधेतोर्वाक्यार्थभूत-
स्यानमनस्योपादानाकाल्यलिङ्गलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

‘प्रणयिसखीसख्तीलपरिहासरताधिगतै-
लैलितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष मुजः ॥’

अत्र शस्त्रोपक्षेषो मुजपाते हेतुः । न चार्यं वाक्यार्थः । शस्त्रमुपक्षिपत
एतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि
न वाक्यत्वम् । विशेषणत्वादिति तदृथेस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्व-
मिति । एकपदार्थता यथा—

‘भैसोद्भूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।

अद्याराधनतोषितेन विसुना युध्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामति महामोहे निधीयामहे ॥’

अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तत्र समासादेकपदार्थ एव ।
अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम् । इह तु सक्षादेव
हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः ।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाच्कत्वेन यद्वचः ।

अपराधस्य क्षमणं च तत्कलाहुत्पादनं तनाशनं वेति नातुपपत्तिः । तदिति चानम-
नद्वयजन्यं दुरितद्वयपरामर्शकम् न त्वनमनद्वयस्य । हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽलंकारत्वस्या-
निष्ठत्वात् । विशेषणत्वादिति । तत्रेति षष्ठ्यन्तार्थं विशेषणत्वादित्यर्थः । अर्था-
न्तरन्यास इति । अत्रेदं विचार्यम्—काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोच्छेदितेयुक्तोदाह-
रणेऽन्यन्यं च वहुशो हेतुविभक्तिच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कथं काव्यलिङ्गता ।
अर्थान्तरन्यासे निजदोषाद्वितमनसामित्यादावतिषुन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने तादृश-
जननृत्तित्वेन साक्षात्पित्तोपहतत्वं हेतुनोच्यते किंतु शङ्खपीतादर्शनगतत्वेनेति ताट-
स्थ्यम् । काव्यलिङ्गे तु मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वसुच्यते इति भेद-
इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव । उत्तोदाहरणे तदभावात् । प्रत्युत
पञ्चम्या हेतुविभाने ‘अलमतिचपलत्वात्’, ‘प्रजानां विनयाधानात्’ इत्यादौ काव्य-

१. ‘प्रणयीति । मालतीमाधवे मालतीं हन्तुमुद्यतमधोरवण्ट कापालिकं ग्रति माधवसोक्तिः ।
तत्र तस्मिन्वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तत्र शिरसि अकाण्डेऽनवसरे यमदण्ड इवैष मङ्गुजः पत-
त्विल्लिन्यः । तत्किम् । यद्वपुः प्रणयीनां सखीनां वे सलीलं परिहासरसास्तैरधिगतैः
प्राप्तैलिलितशिरीषपुष्पताऽनैरपि ताम्यति ग्लायति । अत्र मुजपाते शस्त्रमुपक्षिपत इत्यनेक-
कपदार्थो हेतुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘भसेति । गिरिसुताकान्तस्य शिवस्यालयः
प्रासादस्तदलंकारभूतां सोपानपर्श्च शोचामीलर्थः । ‘अभितः—’ इत्यादिना हाशब्दयोगे द्वि-
तीया । युम्बाकं या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निधीयामहे । वयमिति
शेषः । अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदकत्वं समस्तपदार्थो हेतुरिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-

वाच्यवाचकभिन्नेनावगमनव्यापरेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायोक्तम् । पर्यायेण भज्ञन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—

‘यं प्रेक्ष्य चिररुदापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥’

अत्रैक एवार्थ ऐरावतशकौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्जितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यञ्जयम् । न च प्रतिपञ्चस्यैव प्रतिपञ्चिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यञ्जयं तथा नोच्यते । यकारयोर्भेदात् । एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत् यथा शुक्ले गावि चलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोः एक एव हार्थस्याभ्यां विषयीक्रियते । न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विकल्पकं भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति ।

उदाचं वस्तुनः संपत्

लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्यात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थेष्टप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । किंचिदर्थज्ञापकतया हेतुकथनमुभानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणेष्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुजपाते शब्दोपक्षेपस्य, मुक्तेऽदरूपत्वे आलोकोच्छेदस्यापि कारणत्वं योगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एवं निजदोषेत्यादौ दोषस्य अभ्यं प्रति कारकहेतुत्वोक्ते: पूर्वार्थं काव्यलिङ्गम् । तस्य तु दृष्टप्रत्ययार्थमुत्तरार्थेव विशेषसहचारोपन्यासः । न तु विशेषरूपोऽर्थः । सामान्यार्थं कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतुपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन यत्र ज्ञापकहेतुनामुमितिः कवितात्पर्यविषया तत्रानुभानालंकार इति दिक् । इति काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥ अर्थादिति । पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थः । यथा निर्विकल्पकविषय इति । निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न विषयीक्रियत इत्यर्थः । तथा चैकप्रकारलाभाभावेऽयं दृष्टान्त इति हेयम् । भिन्नप्रकारत्वे तु निर्विकल्पके प्रकाराभावादसंगतिः स्यादिति । अत एव निर्विकल्पकसविकल्पकप्रकारभावमेवाह—भिन्नत्वेति । भिन्नत्वं विशेषणगम्या अतद्यावृत्तिः । वृत्तौ चाभिन्नासंसृष्टत्वेनेत्यकाप्रलेपो बोध्यः । केचित्तु निर्विकल्पकेऽपि यत्किंचिदिदमिति किंवि-

१. ‘यमिति । यं रावर्णं प्रेक्ष्य मदेनैरावणस्येन्द्रगजस्य मुखे मानेन च होरेन्द्रस्य हृदये चिरेण रुदा वृद्धिं प्राप्तापि निवासप्रीतिरुज्जिता त्वक्ता । इत्येवमैरावतेन्द्रौ मदमानशून्यौ जाताविलर्थस्य व्यञ्जयैव भज्ञन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तमलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्दिका ।

२. ‘भिन्नत्वं’ क.

संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः । उदाहरणम्—

‘मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हताः

प्रातः प्राङ्गणसीश्च मन्थरचलहालाङ्गुलाक्षारुणाः ।

दूरादाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः

यद्विद्वज्ञवनेषु भोजनृपतेस्तदानलीलायितम् ॥’

अत्र विद्वज्ञवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः ।

महतां चौपलक्षणम् ॥ २९ ॥

महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्वर्णनीये तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाहरणम्—

‘तदिदिमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन्वाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥’

अत्रैतादशो महान्नामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छयन्तराभावाच्च किंविषयोऽयमलंकारव्यपदेश इति वाच्यम् । नह्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाङ्गत्वात् ।

तत्सिद्धिहेतावेकसिन्यत्रान्यत्तकरं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुत्यकक्षयोः कारणयोरुपादानमन्त्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—

‘दुर्वारा: स्मरमार्पणाः प्रियतमो दूरे मनोऽस्युत्सुकं

गाढं प्रैम नवं वयोऽतिकठिनाः ग्राणाः कुलं निमेलम् ।

त्वेन वस्तु भासत इति यथाभृतोपपत्तिमाहुः । इति पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ न तु तस्यैवेति । बदरामलकाप्रदाडिमानामिलादौ पर्यायालंकारयेदेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । उपलक्षणमिति भावप्रधानमिलाशयेनाह—अङ्गभाव इति । वर्णनीयाया इति तस्याः प्राधान्यसूचनायोक्तम् । इत्युदात्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ समाधाविति ।

१ ‘मुक्ता इति । विदुषां भवनेषु केलै विसूत्राच्छिच्छवादारादलिताः संमार्जनीभिर्हताः अपसारिता अङ्गणसीश्च मन्थरं मन्दं चलन्तीनां बालानां बनितानां चरणलाक्षयां अरुणा आरक्ता मुक्ताः कर्मभूता दूरादाडिमबीजेषु शङ्किता धीर्येषां ते केलीशुकाः कर्तृभूताः कर्षन्ति यत्तद्वज्ञवनृपतेदीनलीलायितमिलन्ययः । अत्रोत्कटसमृद्धिवर्णनाडुदात्तालंकारः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २ ‘तदिदमिति । यस्मिन्नरण्ये निवसन्नामो बाडमात्रसहायो रक्षसां क्षयं चकार तदिदिमरण्यमिति महतः श्रीरामस्यारण्योत्कर्षेतया तदङ्गभावादपर उदात्तमेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘दुर्वारा इति । मार्गणाः शराः । मन्मथसुहक्लालो वसन्तः । स एव कृतान्वोऽक्षमः क्षमाशूल्यः । अथवा कृतान्वो

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहस्रालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्शतुराः कथं तु विरहः सोढव्य इथं शठः ॥'

अत्र सरमार्गणा एव विरहासहत्वं कुर्वन्ति । ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्या-
त्युपात्तम् । एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस-
तीति यत्केनचित्पृथग्लक्षितास्तदयुक्तम् । यथाहि—

‘कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मैतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा हेते भावा अमीभिरथं जनो
ब्रजति सुतरां दर्पे राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥’

अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याङ्कुशोदहरणे सरमा-
र्गणादीनामसमीचीनानाम् ।

‘शशी दिवसधूमरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं सुखमनक्षरं स्वाङ्कृतेः ।

‘समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति लक्षणात्समुच्चीयमानमपि कारणा-
यमोऽक्षमः । अकाले प्राणानपहर्तु समर्थ इत्यर्थः । चतुरा विरहिनोदने कुशलाः । इत्थं
सति शठो सर्ममेदी विरहः कथं तु सोढव्य इत्यर्थः । अत्र दुर्वारत्वेनाशोभनानां तादृशेरव
प्रियतमादिभिर्विरहासहत्वरूपकार्ये समुच्चय इति स एवालंकारः । नववयःप्रभृतीनां
शोभनत्वेऽपि विरहोद्विपक्वेनात्राशोभनत्वं वेद्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१०. ‘कुलमिति । भद्रा शोभना । मूर्तिराङ्कृतिः । श्रुतिः शाखश्वरणं वेदो वा । अलं
पर्याप्तम् । स्फीता विस्तृता । प्रकृत्या सुभगा शोभनाः । अयं दृश्यमानो जनः । अमीभिः
कुलादिभिः सुतरां गर्वं ब्रजति । तत्र त्वं कुशाः । विनयहेतव इत्यर्थः । अत्र दर्पस्ये
कार्ये शोभनानामेव समुच्चयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. शशीति । स्वाङ्कृतेः शोभना-
कृतेः । दुर्गतो दरिद्रः । अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन
शोभनाशोभनरूपस्य तादृशेरव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः । तदुक्तं वृत्तिकृता—
शशीनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति । सदसद्योग इत्यस्य सदसद्योपाणामनेकेवां योग
इत्यर्थः न तु सतोऽसता योग इति । तथा सति सहचरभिन्नत्वपूर्यार्थदोषेणालंकारत्वा-
संभवात् । अत एव नृपाङ्गणगतः खल इत्यत्र नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वेन चाशो-
भनत्वमिति समर्थनेऽपि सहचरभिन्नत्वात्तदंशमुपेष्यैवालंकारोदाहरणता प्रामाणिकैरत्ता ।
एवं विशेष्यस्य शोभनत्वं विशेषणस्य त्वशोभनत्वमिति प्रकान्तम् इह त्वन्यथेति
प्रकमभङ्गोद्यत्र ज्ञेयः । ननु दुर्वारा इत्यसद्योगप्रसक्तिः । अत एवोदाहरणेऽपि कथं न
सद्योग इति चेदत्रोच्यते । इह शोभनस्य सतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा । तत्र त्वशो-
भनमेवैतदिति विवक्षितं न तु शोभनत्वमीति न सदसद्योगप्रसक्तिः । अत एवात्र
मनस्मि शल्यानीत्युपसंहतम् । सुन्दरत्वेनान्तःप्रविद्यानामपि व्यथाहेतुत्वात् । तत्र तु सर्वथा
दुष्टव्यभिष्येण कथं सोढव्य इति निरवद्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

प्रसुर्धनपरायणः सततदुर्गंतः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शत्यानि मे ॥'

अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । पुतचिन्त्यम् ।
पूर्वे दूरस्थिलादिविशेषणेन, धूसरस्वादिनाव्राप्यसम्यक्त्वमिति ।

समुच्चयान्तरमाह—

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रिया ॥ ३० ॥

अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषसामिवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण च सज्जातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्यवतः स त्रिरूपः समुच्चयः । तत्र गुणयोर्योगपद्यं यथा—

‘विदेलितसकलारिकुलं तत्र बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥’

अत्र विमलत्वमलिनत्वयोः । क्रिययोर्यथा—

‘अयमेकपदे तथा विद्योगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो भे ।

नववारिवरोदयाद्वाहोभिर्भवितव्यं च निरातपवरम्यैः ॥’

अत्रोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः । गुणक्रिययोर्यथा—

न्तरं सौकुमार्यमात्रोपयोगि न लितरकारणतुल्यकक्षमित्यर्थः । चिन्तयत्वे हेतुमाह—
पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषणे नासम्यवलमिलन्वयः । तत्रापि
हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव दूरस्थितिविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि खतःसुन्दरस्य
शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । आदिपदेन गलितयौवनस्यादिपरिग्रहः ।
वसुतस्त्वत्र सदसद्योगपदे न द्वन्द्वः किं तु कर्मधारयः । संश्लाशावसञ्च सदसन्धि-
(दि)ति । तोद्यानामनेकेषामेककार्यजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्वाराः
शशीत्यनयोः कथं भेद इति चेत्, इत्थम्—दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रिय-
तमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोभनस्य सतो धूसरलादिना अशोभ-
नलमपीति विवक्षा । अत एव पूर्वे कथं (नु) सोढव्य इत्युपसंहारो दुष्टवाभि-
प्रायेण । अत्र तु मनसि सप्त शत्यानीत्युपसंहतं सुन्दरत्वेनान्तःप्रविष्टानामपि व्यथा-
हेतुलादित्यनवद्यम् । न तु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्वुणः क्रियाश्चेति विग्रहे बहूनां
गुणानां यौगपद्यमेव लभ्यते । एवं बहीनां क्रियाणामेव तद्वभ्यते । न तु द्वयोर्गुण-
योर्द्वयोर्थ क्रिययोस्तथा द्वयोर्गुणक्रिययोरतस्तत्त्वाभोपायमाह—अत्रेति । सत्यम् ।

१. ‘विदिलिते । विदिलितं खण्डितं सकलानामरीणां कुलं येन तद्वलं सैन्यम् ।
प्रखलाः प्रक्षेप्तवलाः । अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्युणयोसुल्यकालतारूपः समुच्चयश्चकारद-
यगम्यः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘अयमिति । विकमोर्वशीये पुरुषवसो वचनम् । तया
प्रियया उवेश्या । एकपदे एककाले । भवितव्यमिति संबन्धः । निरातपल्वेनातपराहित्येन
रम्यैरहोभिर्दिवसैः कर्तुभिः । अत्रोपगममभवनयोः क्रिययोः समुच्चयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘क्लुषं च तवाहितेष्वकसासिसतपङ्करहसोदरश्च चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्रं तेषां वयुषि प्रस्फुटमाददां कटाक्षैः ॥’

अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः । अत्र कश्चिद्दैवयिकरण्य एव समुच्चय इत्याह तत्र युक्तम् । ‘धुनोति चार्सि तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचिच्चु सामानाधिकरण्य एवायमित्याहुस्तदपि न सम्यक् । ‘कृपाणपाणिश्च भवान्रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये’ इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि तदर्शनात् ।

एवं क्रमेणानेकसिन्पर्यायः

एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकसिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः । अत्र क्रमेणाति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतनिर्देशौ भवति-करोत्याँ न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृष्टलक्षणः कठें कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीयत्रातुदाहरणत्वापत्तेः । तत्राद्यो यथा—

‘नन्वाश्रयस्थितिरियं तत्र कालकूट

केनोच्चरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

बहुलविवक्षायामुक्तदोषः स्यात् । न चेह संख्याविशेषविवक्षा । एवं सजातीययौगपद्यस्यापि । एवं च गुणयोः किययोश्च यौगपद्यस्येव गुणक्रिययोर्यौगपद्यस्यापि लाभादुक्तार्थाभो निरवद्य इत्यर्थः । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाथेति द्वन्द्वे बहूनामेव समुच्चयः स्यादतो गुणौ च क्रिये चेति द्वन्द्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुणक्रिया इत्येकशेषाद्योर्द्वयोरेव समुच्चय इति विविधः समुच्चयोऽयस्मित्याहुः । एतन्मते द्विवचनान्तेनोत्तर्णतः समासाभावात्कल्पनक्षेत्राः । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्यगुच्छम् । ‘प्राहुर्भवति पयोदे कजलमलिनं बभूव नभः । रक्तं च पथिकहस्यं कपोलपाली मृगीहशः पाण्डुः ॥’ इत्यादौ बहूनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टवात् । तथा—‘उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण । मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥’ इत्यादौ बहीनां क्रियाणां समुच्चयस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । अतः स यथोक्त एव प्रकारः समीचीन इति संक्षेपः । इति समुच्चयप्रकरणम् ॥ ३३ ॥ मतान्तरनिरासायाह—प्रयोजकेति । तं इति । ‘तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकर-

१. ‘कलुषमेति । तत्र चक्षुः प्रकृत्या नेत्रकमलसदृशकान्ति अहितेषु शत्रुषु कलुषं कोपेनारुणं च । तेषां शत्रूणां वपुष्पापदां कटाक्षैः कर्तुभिः पतितं चेति कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः समुच्चयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘नन्विति । हे कालकूट विष, उत्तरोत्तरं विशिष्टमुक्ताण्डं पद यस्यां तादृशीयमाश्रयस्थितिस्तव केनोपदिष्टेत्यन्वयः । तदेव दर्शयति—प्रागिति । हृदयेऽभ्यन्तरे । अवस इति शेषः । अथानन्तरम् । वृष्टलक्षणो हरस्य । अस्तु या बुनरिति संबन्धः । अत्रैकस्यैव कालकूटस्य क्रमेणानेकत्र स्थितिः ।’ इत्युदाहरणं चन्द्रिका ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥'

अत्र कालकृतस्य वस्तुतं एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किंचिद् विनोक्तम् । न केवलमयं वास्तविकं एकत्रवे किं त्वारोपितेऽपि । यथा—

‘विम्बोष्ट एव रागस्ते तनिव पूर्वमद्यथत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षिं दृश्यते ॥’

अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्टे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्त्रेहाद्यात्मकतयेन भेदेऽप्यभेदकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—

‘तं ताण सिरिसहोअररञ्जाहरणम्भिं हिअअमेक्करसम् ।

विम्बाहरे पिअणं णिवेसिअं कुसुमबाणेण ॥’

अत्र कुसुमबाणेनेति प्रयोजकानिर्देशः ।

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकसिन्कमेण यद्भवति क्रियते वा सोऽन्यः पर्याय इत्यर्थः । पूर्वव्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थं यथा—

‘मधुरिमस्त्रचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहूलं विषं तदेव ॥’

अत्रैकसिन्कलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषकथने च न प्रयोजकानिर्देशः । करोत्यर्थं यथा—

‘तद्रेहं नतमिति मन्दिरमिदं लवधावकाशं दिवः

सा षेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

सम् । विम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥’ इति संस्कृतम् । तेषामिति । दैत्यानामिलर्थः । पूर्ववदिति । भवति क्रियत इत्येतदित्यर्थः । इति पर्यायप्रक-

१. ‘विम्बोष्ट एवेति । विम्बसदृशा ओषो विम्बोषोः । ‘ओत्वोषोः’ इति पररूपम् । ओषो रागो लौहित्यं हृदये तु खेहः । अत्र क्षेषणाभेदाभ्यवसायादेको रागपदार्थः क्रमणानेकत्रोक्तः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘तं तापेति । श्रीसहेदररत्नं कौस्तुभ आभरणं यस्य तसिन्त श्रीविष्णो । एकरसमेकतानम् । ‘तत्तेषां पातालवासिनामसुराणामिति चण्डीदासः । हृदयं कुसुमबाणेन प्रियाणां कान्तानां विम्बसदृशेऽप्यर विनिवेशितमिलनेकत्र स्थितौ प्रयोजकानिरेशाङ्केदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘मधुरिमेति । मधुरिम्णा स्त्रियं खलानां वचनं प्रथमं पृथु बहुलममृतं व्यनक्ति प्रकाशयति । अथ विचारानन्तरं तदेव खलवचनं मोहहेतुमन्तर्गतं हालहूलाद्यं विषं कथयति । अहो आश्वर्यम् । अत्रैकसिन्कलवचसि क्रमेणामृतविषयोः स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्यायः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘तदिति । अयं द्विजो दिवसैः कर्तुमिरियतीं भूमि सप्तद्विसीमां समारोपित इत्याश्वर्यम् । तदेव

स छुद्रो मुसलधनि: कलमिदं संगीतकं योषिता-
माश्रये दिवसैर्द्धिजोऽयमियर्तीं भूमिं समारोपितः ॥’
अत्रैकसिन्दिजे तद्देहर्तन्मन्दिराद्यैरनेकैः दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न
चेयं परिवृत्तिः । हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् ।
अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षे संबन्धः सपक्षवृत्तिवं विपक्षावृत्तिवं चेति रूपव्रयवान्हेतुः साधनम् ।
व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसंबन्धपर्यवसन्नः साध्यम् ।
तदुभयवचनमनुमानालंकारः । यथा—

‘यत्रैता लहरीचलाचलदशो व्यापारयन्ति भुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततमसी मर्मस्थृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेष्ट्वकरः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सर्वं सदासां सरः ॥’

अत्र पूर्वार्थे साधनस्य उत्तरार्थे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—एताश्र-
कीकृतचापं सदा पुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः सततनिपतन्मर्मभे-

रणम् ॥ ३४ ॥ पक्षे संबन्धं इति । पक्षमर्तेल्यर्थः । सपक्षवृत्तिलेनान्यथा
व्यापिप्रदर्शनं विपक्षवृत्तिलेन व्यभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवदयं
संबन्धः । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपत्तेः । एतच्च हेतूप्रेक्षाव्यावृत्यर्थमुक्तम् । तत्र
योगस्यायनुकृतया भानादिति । एता इति छियः पक्षभूता निर्दिष्टाः । चक्री-
कृतचापं यथा स्यातथा सदा पुरो धावनञ्चिते धनुषि योजिते शरे प्रेष्ट्वन् चपलः
करो यस्य सः । क्रोधनः क्रोधशीलः । शासनमाज्ञा तद्वारको मनोभवो यासां तथा-
भूता इति साध्यम् । सततं निपतन्तो मर्मभेदिनो वाणा यत्र तादशं लसञ्चूव्यापारो
यत्र तादशं स्थानं युवजनरूपं यासां तत्त्वादिति हेतुः । स्वस्थाननियतनिपतन्मर्मभे-
दिवाणफलसञ्चूव्यापाराश्रयव्यापारादिति यावत् । तत्रैवेत्यनेन वाणनिपतनस्य भूव्यापार-
दर्शयति—तद्देहमिति । तत्पूर्वं दृष्टम् । नताः खर्वा भित्तयो यस्य तत् । दिवोऽन्तरिक्षात् ।
जररी जीर्णा । घनाभा मेषतुल्याः । घटाः श्रेणयः । कर्णं मधुरस्वरम् । अत्रैकसिन्दिजे
तद्देहमन्दिरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितौ दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देश इति भेदः ।’ इत्यु-
दाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘तन्मन्दिरादीनामनेकेषां’ ग. २. ‘यत्रैता इति । यत्र जने एताः कामिन्यः
लहरीवच्छलाचलश्वपला दृशो यासां ताः । अमी अनुभूयमानाः । मार्गणाः शराः ।
यद्यसात् । तत्साद् । सर आसां कामिनीनामग्रत एव सदा मण्डलीकृतचापं यथा
स्यातथा धावतीति सल्यम् । कीदृक् सरः । अञ्चिते योजिते शरे प्रेष्ट्वन् चपलः करो
यस्य सः शासनमाज्ञा तद्वारकः । अत्र पूर्वार्थोऽहेतुना अग्रस्तादृशमदनधावनस्य
साध्यस्य साधनादनुमानालंकारः । प्रयोगसु—एताः पुरोधावत्तथाविधमदना मर्मभेदि-
वाणपातन्याप्यभूव्यापारकत्वादिति वोध्यः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

दिव्याणकलसञ्ज्ञ्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं संभवति । यथा—‘मतु तिष्ठति वाचि योषितां’ इत्यादि । तत्कथं सामान्यत एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचिन्याभावादिति ।

विशेषणैर्यत्साकृतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

साकृतैः सामिग्रायैः । उक्तिरथाद्विशेषयस्य । उदाहरणम्—

‘महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भूतः संयति लब्धकीर्तयः ।

न संहतास्त्वय न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम् ॥’

अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिग्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावमात्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानासु कोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि हनुभवसिद्धं न तु दोषाभावमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादृशैकविशेषणोपन्यासेऽन्यलंकारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाप्युपत्तेनरुभवसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—‘शुद्धे सद्गनि पल्लविन्युपवने’ इत्यादौ ।

व्याजोक्तिश्छब्दनोद्दिनरूपवस्तुनिगृहनम् ॥ ३२ ॥

उद्दिनत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्त्रहूपं कर्थंचिद्यक्तमथ केनापि यदपहूयते सा व्याजोक्तिः । न चेयमपहुतिः । प्रकृतप्रकृतयोः साम्ये तत्त्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथमं गूढस्यानन्तरं प्रकाशस्यापहूव इति सामग्रीभेदादेवापहुतिभेद इति वाच्यम् । एवंविधे विषये साम्यसंभवेऽप-

स्थाननियततलोक्तेः । अत एव शासनधर इलुक्तम् । यथेति । ‘मतु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् । अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताज्वते ॥’ इति पद्यम् । विशेषत इति । उक्तप्रकाराद्वयवत्तयेत्यर्थः । इत्यनुमानप्रकरणम् ॥ ३५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्तरसे प्रकाशयन्स्यवयं समाधते—वयं त्विति । अनुभवसिद्धत्वाभावादिति । पुष्टार्थलयेति शेषः । इष्टापतिमाशङ्काह—वैचित्र्यस्य चेति । ‘शुद्धे सद्गनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि कीडादौ च सचाद्वले विवलितप्रीवैर्विसुक्ता हशः’ इत्यादाविलसर्थः । तथा च दोषाभावरूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कृतिविशेषेजनकत्वरूपमलंकारलमुपधेयसंकरेऽप्युपाधेयसंकराचिर्वर्धमिति भावः । इति परिकरणम् ॥ ३६ ॥ साम्यसंभव

१. ‘महौजस शति । धनुर्भूतो धनुर्धरा भट्टास्तस्य दुयोधनस्य प्रियाण्यसुभिः प्राणैः समीहितुं कर्तुं वाञ्छन्तील्यन्वयः । अत्र महौजःशालित्वेनानाक्रमणीयत्वं मानधनवेन शुद्धे पल्लवनाभावः भनपूजितत्वेनोपेक्षाराहिल्यं सङ्गामे लब्धकीर्तित्वेत्साहः प्रतापशालित्वं च असंहतत्वेन सहायानपेक्षत्वं अभेदवृत्तित्वेन प्रयोजनैकपरत्वं च व्यज्यत इत्युक्तविशेषणानां सामिग्रायत्वात्प्रकरणालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

हुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापहवार्थं सादश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः सादश्यार्थं-
मेव तु यत्रापहवोपक्षेपः सापहुतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राप्यपहुतेरेवोपग-
मात् । यदाहुः—

‘साम्यायापहवो यत्र सा विज्ञेया त्वपहुतिः ।
अपहवाय सादश्यं यस्मिन्नेषाप्यपहुतिः ॥’ इति

उदाहरणम्—

‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाङ्गादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासज्ज्ञभङ्गाकुलः ।
हा शैलं तु हिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
शैलान्तः पुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥’

अत्र पुलकवेष्टू सात्त्विकैकरूपतया प्रसुतौ शैल्यकारणतया प्रकाशनादपल-
पितस्वरूपान्विति व्याजोक्तिः प्रकाशयतः । वर्यं तु—पुलकवेष्टुभ्यां सात्त्वि-
कार्भ्यां प्रकाशिता गूढावगतिस्तयोः शैल्यकारणतप्रकाशनेनापहुतेति व्याजो-
क्तिरियम् ।

किंचित्पृष्ठमपृष्ठं च कथितं यत्प्रकल्पते ।
तादगन्यव्ययोहाय परिसंख्या तु सा मता ॥ ३३ ॥

इति । (कुवलयानन्दे पद्यमिदम् ।) यथा ‘सीत्कारं विक्षयति’ इत्यादौ गुप्तस्य
नायकस्य सीत्कारेत्याद्युक्त्या व्यक्तस्य नहीत्यादिनापहवेऽप्यपहुतेरेवेत्यर्थः । न-
न्विति । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याङ्गत्वेनापहवप्राधान्याभावाद्व्याजोक्ति-
रेव अपहवप्राधान्ये त्वपहुतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । यदाहुरिति । उद्घटादिमतानु-
सारिण इत्यर्थः । उभयत्रेति । अपहवप्राधान्येऽङ्गत्वे च सति साम्य इत्यर्थः ।
तथा च सीत्कारमित्यादावप्यपहुतिरेव । प्रकृताप्रकृतसाम्याभावे तु व्याजोक्तिरिति
व्यवस्थेत्यर्थः । तथैवोदाहरति—शैलेति । अत्र वृत्तौ शृङ्गारानुभावत्वेनाभिव्य-
क्तयोः कम्परोमाङ्गयोः शैल्यजन्यत्वप्रतिपादनेनापहवो व्याख्यातः । तत्र कम्परो-
माङ्गयोः पूर्वेणूडत्वाभावादुद्दिनेत्यसांगते: स्वयमुदाहरणं संगमयति—वर्यं
त्विति । ‘गूढा रतिः’ इत्येव पाठः । ‘अवगतिः’ इति त्वपपाठः । एवं च पूर्वे
गूढस्यानुभावाभिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेनापहुतिरिति लक्षणसंगतिः ।
इति व्याजोक्तिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥ परिसंख्येति । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या

१. ‘शैलेति । शिवो वो युष्मानवताद्रक्षतु । कीदृशः । शैलेन्द्रेण हिमवता प्रतिपाद्य-
माना दीप्यमाना वा गिरिजा तद्दस्त्योपगूढमालेषः । भावे त्तः । तेनोऽप्तसङ्गी रोमाङ्गा-
दिभिर्विसंस्थुलो व्यग्रश्चासावदिलस्य विधिव्यासज्ज्ञस्य भङ्गेनाकुलः । ततश्च सात्त्विकभावगो-
पनाय तु हिनाचलस्य करयोर्द्दी शैलमित्यूचिवान् । हेति विसये । शैलान्तः पुरं च मातृणां
वाह्यादीनां मण्डलं समूहश्च गणाश्च तैरिति विग्रहः । ससितं दृष्टः । अत्र सात्त्विकभावस्य
रोमाङ्गादेहिमवत्करस्पर्शनिमित्तकत्वेन गोपनाव्याजोक्तिरलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

तादृक्तुत्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यर्तिक्चित्कथितं सत्स्वतुत्यस्यान्यस्य
व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यव्य-
पोहायां कर्थं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुनः पुनःशब्देन
प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्ठमपूर्णं चेति तु विभागः । कथनं हि
किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचिच्चातपूर्वकमिति द्वैविध्यमिलधर्मः । ते च द्वे अपि विभेदे
व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानत्ववाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे । तत्र प्रश्नपूर्वके कथने
व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानता यथा—

‘किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः ।

किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभूतः ।

किमारायां पुण्यं किमभिलषीयं च कहणा

यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥’

अन्नान्यनदीसविधादिव्यवच्छेदं प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेदं यथा—

‘किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रक्षं किं कार्यमार्थचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिवणा न नेत्रं जानाति कस्त्वदपरः सदासद्विवेकम् ॥’

स्पष्टम् । अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेदं प्रतीयमानं यथा—

‘कौटिल्यं कचनिच्ये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥’

अप्रश्नपूर्वक एव कथने व्यवच्छेदं वाच्यं यथा—

‘मक्तिभवे न विभवे व्यसनं शाष्टे न युवतिकामाष्टे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥’

श्लेषणाय्येषा संभवति—यथा—‘चित्रेषु वर्णसंकराः’ खलसंयोगः शालिषु
इत्यादि ।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वसार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

१. ‘किमिति । आसेव्यं सेवनीयम् । द्युसरितो गङ्गायाः । सविधं तीरम् । अनवधिमु-
त्तमम् । येषु द्युसरित्सविधादिष्वासत्त्या । निरवधिर्यां विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थम् ।
अत्र सेव्यत्वेनावगतस्य गङ्गासविधादेः पुनः कीर्तनमितरपरिसंख्यार्थमिति सैवालंकारः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘किमिति । अत्र लोके । आर्यैश्चरितमाचरितम् । सुकृतं पुण्य-
कर्म दोषो व्यभिचारादिः । भिषणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीत्यादि ।
अत्र व्यवच्छेदं वाच्यमिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘कौटिल्यमिति । कौटिल्यं
कपटं कुचितत्वं च । रागः पक्षपातो रक्तिमा च । काठिन्यं निर्देयत्वं दृढता च । तरल-
त्वमविचार्यकार्यत्वं च । अत्र हृदयादौ नेति व्यवच्छेदः प्रतीयते । प्रश्नमावा-
त्पूर्वसाङ्केदः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. भक्तिरिति ‘मक्तिरासक्तिः । भवे दिवे ।
व्यसनं रन्तिः । युवतिरेव कामाल्लमिति विग्रहः । अत्र व्यवच्छेदं वाच्यमिति विशेषः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

यथोत्तरमिति शीप्सायां यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणानुरागप्रभवा हि संपदः ॥’

नन्वत्र कार्यकारणमावालंकृतप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चायं भट्टोऽद्वेन—‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतु’ इति । तत्किंच न लक्षित इति चेत्, आयुर्धृतमित्यादिरूपस्यात् वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवाभावात् । नन्वेवम्—

‘अंविरलक्मलविकासः सकलालिमदश कोकिलानन्दः ।

रम्योऽथमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥’

इत्यादौ ग्राचां काव्यरूपताभिधानं विलक्ष्येत अलंकाराभावादिति चेत्, न । कोमलानुग्रासेनैव तत्संभवात् । तत्किं वैत्वलंकारो नास्त्येव । क एवमाह । कीदृशस्तर्हसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गसेवेति ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रलेकं पौर्वापर्ययोद्वयो-रसंभवादित्यत उक्तं क्रियेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावद्जातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजनक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्तादशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालंकार इति सारम् । उदाहरणम्—

‘हंसाणं सरोहि’ सिरी सारिजद् अहं सरणं हंसेहि ।

अण्णोण्णं विभ एष अप्पाणं पावरि गस्त्रन्ति ॥’

अत्र श्रीसारणेन सरोहंसयोर्मिथो जनकता ।

तुद्धिः । तेन वर्जनवृद्धिरित्यन्वर्धा संज्ञा । इति परिसंख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥ हेतु-मतेति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारणमालाप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्टं शोभारहितम् । निष्कृष्टं लक्षणमाह—तथा चेति । परस्परं वैशिष्ट्यजनकैकक्रियाजनकत्वमित्यर्थः । हंसाण इति । ‘हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते(सारीक्रियते)थ सरसां हंसैः । अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरुकृ-र्बन्ति ॥’ इति । सार्यते प्रसार्यते । उक्तृष्टा क्रियत इति यावत् । इत्यन्योन्यालंकारः

१. ‘जितेन्द्रियत्वमिति । सप्तमे व्याख्यातम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वात्कारण-मालालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
२. ‘अविरलेति । अविरलं निरन्तरं कमलानां विकासरूप इत्यर्थः । आयुर्धृतमित्यवत्कार्यकारणयोरभेदेनाभिधानम् । एवमधेऽपि । अयं च हेत्वलंकार इति भट्टोऽद्वेष्टमतम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
३. ‘हंसाण इति । श्रीः शोभा । सारीकरणं श्रेष्ठतासंपादनम् । अत्र सरोहंसयोः परस्परं शोभासारीकरणरूपोपकारजनक-त्वादन्योन्यं नामालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृददसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

यत्रोन्नतरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिकान्तगोचरतयासंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोन्नतरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसङ्कटित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मात्या । अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकसिद्धविषयस्योन्नतरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगृहित्विषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः । तत्राद्यं यथा—

‘वाणिजअहत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वगवकित्ती अ ।

जाव लुलिआलभमुही घरमिं परिसप्ते सोहा ॥’

हस्तिदन्तव्याग्रहकृत्तीनामहमर्थी भूल्येन ताः प्रयच्छेति केनुवचनमनेनोन्नतरवाक्येनानुभीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याग्रहकृत्यस्तत्र सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नत्यम् । न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेषं एव उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वादिति । उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात् काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयानुमानमेवेति चेत्, न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलंकारान्तरमेवोन्नतरम् । द्वितीयं यथा—

‘का विसमा देवगई किं लङ्घं जं जणो गुणगाही ।

किं सोक्खं सुक्खलं जं दुक्खं जं खलो लोभो ॥’

॥ ४० ॥ अत्रेति । द्वितीयभेद इत्यर्थः । वाणिष्ठति । ‘वाणिजकहस्तिदन्ताः कुत्तोऽस्माकं व्याग्रहकृत्यश्च । यावलुलितालकमुखी गृहे परिसप्ते भुषा ॥’ इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं ज्ञापकहेतुत्वेन वा । नाद्य इत्याह—उत्तरस्येति । किमतो यदेवं तत्राह—काव्येति । सदात्मकत्वाकारकरूपहेतुत्वात् । तस्मादिति । अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः । का इति । ‘का विषमा दैव-

२०. ‘वाणिष्ठति । पथा हि केतारं वणिजं प्रति जरब्बाधयोक्तिः । कृत्यशर्माणि । लुलिता अल्का यत्र ताद्वशं सुखं यस्या इति विग्रहः । तथा च पुत्रस्य स्वकान्तायामासक्ततया हस्तिव्याग्रहननपाटवाभावादस्मद्दृहे दन्तकृचिविरह इति भावः । अत्रोक्तरूपेणोन्नेष्ट्रेण त्वद्वृहे हस्तिदन्तव्याग्रहतयः सन्तीति केतुः प्रश्नोन्नतयानुत्तरालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २०. ‘का इति । अत्र चमत्कृतस्य लोकाग्रसिद्धस्यासङ्कुक्तिद्विरीयो भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र दैवगत्यादेवैषम्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते । ‘किमासेचं पुंसां’ इत्यादि प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्यएवेति ततो भेदः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यसै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपीति आकारादिज्ञिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपादेरन्य-
आत्माकारः । ततो यथा—

‘वैक्रस्यन्दिस्तेदविन्दुप्रबन्धैर्द्वा भिन्नं कुड्हुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्वं तन्या व्यज्ञयन्ती वयस्या पाणौ सित्वा खड्डलेखां लिलेख ॥’

अत्र कण्ठकुड्हुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते
खड्डलेखालेखनेन वैदृग्ध्यादिभित्यज्ञितम् । पुंसामेव पाणौ कृपाणस्य योग्य-
त्वात् । चेष्टाविशेष इङ्गितम् । तेन यथा—

‘संकेतकालमनसं विट्ठ ज्ञात्वा विद्यव्यया ।

हसज्ञेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या
निशासूचकेन पञ्चसंमीलनेन लीलया प्रकाशितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिरुक्तर्षसीमा यस्य ।

गतिः किं लब्धं यज्जनो गुणग्राही । किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥’
अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमपि उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं
च लोकातिकान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रन्थस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेत्यार्थः । न
तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्स्तत्वेन भेदानुपपत्तेरिति ।
इत्युत्तरालंकारः ॥ ४१ ॥ कुड्हुमेति । कुड्हुमेन भेदो मिश्रणम् । इति सूक्ष्मम्

१. वक्तेति । कण्ठे स्थितं कुड्हुमं वक्रात्यन्दिभिर्गलद्धिः स्वेदविन्दुनां प्रबन्धैः
प्रक्षिप्तिभिन्नं संभिन्नं दृद्धा कापि वयस्या सखी सित्वा हसित्वा तन्याः पुंस्वं पुरुषायितं
व्यज्ञयन्ती सती पाणौ खड्डलेखां लिलितवती । पुंसामेव पाणौ तस्या उचितत्वात् । अत्रा-
कारेण लक्षितं सुवृद्धिवेदतया सूक्ष्मे पुरुषायितं पाणौ खड्डलेखनेन प्रकाशितमिति सूक्ष्मा-
लंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘संकेतेति । विट्ठ जारम् । संकेतकालं मनो यस्य ।
तं जिशासुमित्यर्थः । अत एव हसाणां नेत्राभ्यामपितं सूचितमाकृतं रहस्यं येन ताङ्गुशं
ज्ञात्वा विद्यव्यया नाविकया लीलासंवन्धिपद्मं निमीलितमित्यन्वयः । अत्र नेत्रेङ्गितेन
लक्षितः सूक्ष्मोऽभिप्रायः कामिन्या निशासूचकेन पञ्चमीलनेन प्रकाशितः ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिका ।

तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः ।
उदाहरणम्—

‘रौज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तत्पं तत्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्तम् ॥’

भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्मर्घयोर्यत्र ख्यातिः सा सादसंगतिः ॥ ३८ ॥

अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकं न तु पृथगपि विवक्षितार्थम् । युगप-
दिति स्वरूपलिंबचनम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया संप्रति-
पादनं सा असंगतिः । हेतुफलयोरधिमाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरू-
पायाः संगतेः परित्यागात् । तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् ।
उदाहरणम्—

‘जस्सेऽव वणो तस्सेऽव वेअणा भणइ तं जणो अलिअम् ।
दन्तक्षतं कपोले वहूँ वैअणा सवत्तीणम् ॥’

स्पष्टम् । नन्वयं विरोधालंकार एव । हेतुफलयोर्वैयविकरण्यस्य विरोधरूप-
त्वादिति चेत्, न । वैयविकरण्यं हासंगतिः न च सैव विरोधः । किं तु तद्वा-
धिका । वैयविकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो
विरोध एवालंकारोऽस्तु न तु तद्वाधिकासंगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समा-

॥ ४२ ॥ सारथ ॥ ४३ ॥ अत्रात्यन्तमितीति । देशभेदस्यात्यन्तिकलं चम-
त्कारोत्कर्षकतयोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थः । स्वरूपेति । द्वयोः कथनस्यान्यथा योगा-
दिति भावः । संज्ञाया अन्वर्थतां दर्शयति—हेतुफलयोरिति । वृत्तिस्थं केना-
प्यतिशयेनेति व्याचषे—तथेति । जस्सेति । ‘यस्यैव ब्रणस्तस्यैव वेदना भणति
तज्जनोऽलीकम् । दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपलीनाम् ॥’ अत्र शारीरमानस-
योर्वेदनयोरेकत्वाद्यवसायो मूलम् । ननु व्यविकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकर-
ण्यवत्समानाधिकरणत्वेन नियतयोर्वैयविकरण्यस्यापि विरुद्धत्वाद्विरुद्धालंकार एवेति
शङ्कते—नन्विति । असंगतेविरोधाद्वेदान विरोधरूपतेस्यापाततः समावत्ते—
वैयविकरण्यं हीति । विरोधस्फूर्ति विना चमत्काराभावात्स एवालंकारः समु-
चित इति । पुनराशङ्कते—नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्मेदेऽपीत्यर्थः ।
सिद्धान्त्यभिमतां व्यवस्थां प्रमाणाभावेन दूषितुं शङ्कते—न चेति । समानाधि-

१०. ‘रौज्य इति । सौधं सुधागृहम् । अनङ्गसर्वस्वमिति रूपकम् । अत्र पूर्वपूर्वपेक्षयो-
त्तरोत्तरस्योत्कर्षश्चरमस्य सर्वोत्कृष्टपर्यवसन्नः सारालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
२०. ‘जस्सेऽव इति । अत्र वेदनादन्तक्षतयोः कार्यकारणयोर्वैयविकरण्यरूपासंगतिरलंकारः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका.

नाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति । लक्षणं सामान्यत एव विरोधस्तोक्तत्वादिति । मैवम् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवादक इति । व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्विज्ञविरोधे विरोधालंकार इति । अत एव तथैवोदाहृतम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यद्कृशेन कार्यं करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—

‘मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्में पतिष्ठयतः ।

उपकाराय दिष्ठेदमुदीर्णं वनगर्जितम् ॥’

तयोस्तुत्यकक्षताविरहात् समुच्चयालंकारान्तर्भावः ।

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कचित् ॥ ३९ ॥

योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसंभवतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—

‘धातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेषा मृगाक्षी

रूपे देवोऽप्यथमनुपमो दत्तपत्रः सरस्य ।

जातं दैवात्सद्वशमनयोः संगतं यत्तदेत-

च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥’

करण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः । तथा च सामानाधिकरणकृतविरोधभाने विरोधालंकारः । सामानाधिकरणयोर्भिन्नाधिकरणत्वनिबन्धनविरोधभाने त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । व्यधिकरणेति । व्यधिकरणत्वप्रयुक्तसेत्यर्थः । तथैव सामानाधिकरण्येत्वैव । उदाहृतं विरोधालंकार इति शेषः । इत्यसंगतिः ॥ ४४ ॥ सम्यगाधानकरणमित्यर्थः ।

१. ‘मानमिति । दिष्ठया भाग्येन । उदीर्णमुद्रितम् । अत्र घनगर्जितरूपकारणान्तरयोगेन मानापगमरूपकार्यस्य सुकरत्वात्समाधिरलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘धातुरिति । शिल्पं कौशलं तदतिशयस्य निकषस्थानं परीक्षास्थलमिति मृगाक्षीविशेषणम् । रूपे रूपविषये । दत्तपत्र इति विजयायेत्यादिः । संगतमिति भावे क्तः । समागम इत्यर्थः । दैवादित्यस्य वोपनतमित्यनेनान्वयः । अत्रोचितयोगवर्णनात्समालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

निकर्षेण यथा—

‘चिंत्रं चिंत्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यच्छिम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्तादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥’

कचिद्यदतिैधर्म्यान् श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावास्तिनैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्व्योरल्यन्तविलक्षणतया यत्कचिद्योगो घटनां नोपैति किं त्वनुपपदमानतयैव
प्रतीयते स एको विषमः । यच्च कचित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण
विष्टुम्भास्तिक्याफलं नामोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः । यत्र क्रिया-
फललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ ।
सर्वत्र समताया विपर्यात् । तत्र प्रथमो यथा—

शिरीषादपि मृद्वज्जी क्रेयमायतलोचना ।
अयं क च कुकूलाग्निदुःसहो मलयानिलः ॥’

द्वितीयो यथा—

‘सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र नमन्यः सिंहिकासुतः ॥’

अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

इति समाधिः ॥ ४५ ॥ सममिति । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ विष्टुम्भा-
दिति । प्रतिबन्धादित्यर्थः । कृक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वैषम्यं पानकर्तृत्वपानक-
मैत्वरूपं पानपदार्थभेदेऽन्यभेदोपचारेण बोध्यम् । इति विषमालंकारप्रकरणम्

१. ‘चित्रमिति । अत्र चित्रवतशब्दयोर्विप्सा विस्यातिशयद्योतनाय । परिणतं
पक्षम् । स्फीतिः समृद्धिः । एतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र
कोविदः पण्डितः । अत्र द्व्योरपि निकृष्टतयोर्चितयोर्योग इति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘शिरीषेति । शिरीषात् शिरीषपुष्पात् । कुकूलाग्निः कुम्भकाररचितो व्यादिपञ्च-
नामिः । अत्र क्रशब्दोक्तं द्व्योरल्यन्तवैलक्षण्यं विषमालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. ‘सिंहिकेति । सिंहिका सिंही राहुमात्रा च । तत्सुतः सिंहो राहुश्च । जग्रसे कनलित-
वान् । अत्रेष्टसाधने प्रवृत्तस्य विपरीतानर्थप्राप्तिरूपो विषमभेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

४. ‘साश्रयद्यासरूपः’ ग.

‘संद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्विलोकाभरणं प्रसूते ॥’
चतुर्थो यथा—

‘आनन्दमसन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्वर्यैव जनितस्तापयतिरां शरीरं मे ॥’

अन्नानन्ददानशरीरतापनकिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन
संबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्वान्येऽपि भेदा भवनित । तत्रावयवाव-
यविनोर्वैषम्ये यथा—

‘विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दशा ॥’

एवमन्यत्राप्यूद्धम् ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां ततुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥

वर्णनीयोत्कर्षपैक्षया अन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो मही-
यान्स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते
तदुभयमधिकालंकारः । तत्राद्यं यथा—

‘अहो विशालं भूपालं भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराश्रियदत्र ते ॥’

॥ ४७ ॥ वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेत्यर्थः । एतच्च महतील्यत्रेव तनुर-
पीत्यत्राप्यन्वेति । विषये प्रतिपाद्ये । महत्याश्रये इत्युत्तरणचन्द्रिका । वर्णनीयेत्यादेरन्वयः ।
आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यत इत्यर्थः । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

१. ‘सद्य इति । तमालवन्नीला कृपाणलेखा यस्य राज्ञः करस्पर्शमवाप्य सधस्त-
ल्कालं रणे रणे प्रतिसङ्गामं शरदिन्दुपाण्डुं शुभ्रं यशः प्रसूते एतच्चित्रमिल्यन्वयः ।
अत्र कार्यकारणयोर्वैरुद्युगुणत्वरूपे विषमः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘आनन्देति ।
अमन्दमनलपम् । अत्र कार्यकारणयोरानन्ददानतापनकिये विरुद्धे इति चतुर्थो विषमः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘विपुलेति । सागरे शेत इति सागरशयस्ताद्वशस्य विष्णो-
विपुलेन विस्तृतेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि । स पुनः । सोऽपीत्यर्थः ।
एकतमया क्याचिन्नगरकामिन्या मदेन विभ्रमो विलासो यस्यां सा चासावसकला असं-
पूर्णा च तथाभूतयैकया दशा पपे सादरमवलोकित एव । पीत इत्यमेदाध्यवसानम् ।
अन्नावयवायविनोः पानकर्तृकर्मतारूपं वैषम्यमिल्याद्यन्तभेदोऽयं सुधीभिरुहनीयः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘अहो इति । मातीति । अवकाशं लभत इत्यर्थः । अत्र कवि-
विवक्षयत्रेन महतो यशोराश्येराषेयात्तनुरपि त्रिभुवनरूप आधारे महत्वेनोक्त इत्यधिकम-
लंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्राश्रयस्य भुवनग्रितयस्य महत्तथा वर्णनम् । द्वितीयं यथा—

‘युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमाप्तत ।

तनौ ममुक्षुत्र न कैटभद्रद्विपस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥’

अत्राधेयभूताया मुदो महीयस्त्रं विवक्षितम् ।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्सुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं तेऽद्यते प्रत्यनीकम् । प्रतिनिधित्वत्वात् । यथानीकेऽभियो-
द्येऽशक्तेन तत्प्रतिनिधिभूतः कश्चिन्निगूढमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत् । तत्राद्यं यथा—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शैरस्तां ताडयस्यनुशयादिव कामः ॥’

अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः संबन्धः । द्वितीयं यथा—

‘यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायसिप्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तचक्रसद्वशाङ्कुतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥’

अत्र यत्पदार्थेन सुखस्यावयवयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासंबन्धः ।

उत्कर्षयितुमित्यनन्तरं यदिति शेषः । कथं तत्प्रत्यनीकमुच्यते तत्राह—अनी-
केति । प्रत्यनीकशब्देन सैन्यप्रतिनिधिरुच्यते । तत्साम्याच्च प्रकृतार्थं प्रयोग इत्यर्थः ।
साम्यमेवोपपादयति—यथेति । तत्प्रतिनिधिभूतस्तनिमत्रादिः सैन्यभयाक्षिगूढमभि-

१. ‘युगान्तेति । युगान्तकाले प्रतिसंहृत आत्मा स्वात्मभूतः प्रपञ्चो येन तस्य कैद्यभिषिः श्रीविष्णोर्यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि सविकासं सावकाशमाप्तत उपविशन्ति स्म तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसंभवा मुदः प्रीतयो न ममुर्नावकाशं ग्रासवत्य इत्यन्वयः । अत्राधेयानां मुदां महस्तोक्तिरित्यपरो भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

२. ‘यदुच्यते तत्प्रत्यनीकम्’ ख । ३. ‘त्वमिति । अनुशयाद्वैषात् । ‘भवेदनुशयो द्वेष’ इति विश्वः । अत्र स्वशंखं नायकं जेतुमशक्तेन कामेन तत्प्रतिनिधित्वेन तदीयकामिनीपी-
डनात्यलनीकालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्य ।
कायस्य निघो वधस्तेन गृहीतः स्वीकृतो विघो वैरं येन सः । कारेत्यत्र यस्येत्यनुष्ट-
ज्यते । कृती वैरनिर्यातने कुशलः । अत्र श्रीकृष्णचन्द्रयोः परम्परया संबन्धित्वमिति विशेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगृह्यते ।
निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

निं ख्वाभाविकं लक्ष्म मिगूहनीयसाधारणं चिह्नं तद्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यक्षिचिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितालंकारः । तत्र द्विधा—लक्ष्मणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्कचिद्वाच्चेत्यर्थः । तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—

‘अपाङ्गतरले दशौ मधुरवक्रवर्णां गिरो

विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं सुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥’

अत्र इक्करलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं समानं च तिरोधेयेन मदेन । तत्राप्येतदुपलभात् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-

स्वत्प्यातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं

तेषामहो वत भिर्यां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥’

अत्र कम्पयुत्पुलके अङ्गस्य लिङ्गे हिमाद्रिकंदरनिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूप-कारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकर्त्वं भयैः समानता च । तेष्वपि तयोरुपलभात् ।

स्थाप्यतेऽपोद्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । यथापूर्वमिति वीर्णसायामव्ययीभावः ।

युज्यते । पीड्यत इत्यर्थः । इति प्रत्यनीकप्रकरणम् ॥ ४९ ॥ वस्तुगत्यैवेति । एतच्चापहुतिसाम्यालंकारब्याङ्गत्यर्थम् । तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात् । इति मीलित-

१. ‘अपाङ्गेति । अपाङ्गस्तरलो योस्ते इति विश्रादः । मधुराश्व ते वक्त्रोक्तिसमर्पका वर्णो यामु ता गिर उक्तवः । इति प्रकारेण मृगदशामङ्गके लीलया कर्व्यां स्वतः स्वभावतः स्फुरितम् । तत्रसादत्र वृत्तं पदं स्थानं येन ताङ्गशोऽपि मदस्य मयुपानजन्यस्योदयो न लक्ष्यत इत्यन्ययः । अत्र मदसाधारणैरङ्गस्य स्वाभाविकैरपाङ्गतरलत्वादिचिह्नैर्मदस्य गोपनान्मीलितालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘य इति । ते तव ये द्विषस्त्वत्पाते व्यदाममने शङ्किता धीरेषां ताङ्गशाः सन्तो हिमाद्रेः कंदरासु निवसन्ति उद्गतरोमाङ्गं कृम्पसहितमङ्गमुद्वहतामपि तेषां भयानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्ययः । अत्र रोमाङ्गकम्पयोरागन्तुकयोर्भवशीतसाधारणचिह्नयोर्भवतिरोधावक्तव्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिर्यन्ते वा तथा निषेधः सा द्विघैकावली । विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेविशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित्पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोहाते वा सैकावलीति सूत्रार्थः’ इत्याह । तत् पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविरुद्धम् । तत्र विद्वौ यथा—

‘पुराणि यस्यां सवराङ्गनालि वराङ्गना रूपपरिष्कृताङ्ग्यः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्यं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥’

अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणकियामुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषामस्यत्वमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः । निषेधे यथा—

‘न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यद्लीनपद्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥’

अत्र जले पङ्कजस्य तत्र षट्पदानां तत्र गुञ्जितस्य तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेधः ।

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सद्वशे स्मृतिः ।

सरणं

प्रकरणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । सकृत्योच्चो चमत्काराभावात् । तथा बाहुल्ये तद्विशेषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधिः संबन्धबोधनम् । तथा निषेधोऽभावबोधनम् । तत्र विशेषणतयेति तृतीयायाः प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिनिषेधो वेत्यर्थः स्यात् । न चासौ संभवति । प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेष्वभावात् । अत उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगतिरित्याशयः । कश्चित्त्विति । परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्वर्थमविद्याष्टमुपपादयत इत्यर्थः । अथवा अपोद्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधवुद्दिविषयीक्रियत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—‘स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं न तद्यत्र परानपक्रिया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः ॥’ अत्र तच्छब्दार्थे विशेषणं पण्डितः पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन पण्डितवेनोपपादयते । द्वितीयभेदस्य तु ‘न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं’ इति वक्ष्यमाणम् । अत्र हि सुचार्वित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजललनिषेधवुद्दिविति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावासिः सूत्राक्षराननुसारतश्चेति दोषः स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—प्रकाशोति । इत्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

१०. ‘पुराणीति । यस्यां दिशि । रूपेण परिष्कृतं भूषितमङ्गं यासां ताः । विलासाः उक्तुमायुधस्याख्यमिति रूपकम् । अत्र पूर्वं पूर्वं संविभिन्न्युत्तरोत्तरविधानरूपैकावल्यलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २०. ‘नेति । न लीनः षट्पदो अमरो यत्र तत् । कलं कलस्वरयुतं यथा स्यात् । अत्र तादृशनिषेधरूपैकावली ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अन्नार्थस्य स्मृतिः सरणालंकार इति लक्षणम् । यथानुभवमिति स्मृत्याकार-दर्शनम् । दृष्टे तत्सद्वश इति तद्देतुसंस्कारोद्भोधे हेतुनिर्देशः । अदृष्टादेरप्युपल-क्षणात् । यद्वा अन्याद्वशस्मृतेश्वास्त्वाभावेनालंकारत्वाभावाद्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत् । तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदाकदाचित्केनचिद्रमणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्भोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण सर्वते तत्सरणालंकारः । स द्विधा—एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वानुभूतस्य स्मृतेः क्रमेणोदाहरणे ।

‘निश्चनाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदशां लहरीभिः ।
तद्वैः कुहुरूतैः सुरनार्थः सारिताः सुरतकण्ठस्तानाम् ॥’
‘करुञ्जगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरउडस्प ।
संभरिअपञ्चअणस्स णमह कणहस्स रोमञ्चम् ॥’

स्पष्टम् !

आनितमानन्यसंविचत्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

अन्नाप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । ततुल्यदर्शने इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तद्विनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिकं लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स आनितमानित्यर्थः । न च रूपके निर्गीर्याद्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ चातिव्यासिः । तत्र वस्तुतो अमाभावेऽप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्थमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् । उदाहरणम्—

कैपाले मार्जारः पथ इति कराँल्लेडि शशिन-
स्तरचिद्द्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

अन्याद्वशेति । सादृश्यामूलकेत्यर्थः । ‘स तथेति प्रतिक्षाय विस्त्रिय कथमप्युमाम् । कृषीज्ञातिर्मयान्यस्स सस्यार सरशासनः ॥’ इत्यादौ हि न स्मृतेश्वास्त्वमिति नालंकारलम् । करज्जुएति । ‘करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्प । संस्मृतपाच्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाश्रम् ॥’ इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥ तत्र वस्तुत इति । अनाहार्यतयेत्यर्थः । अध्यवसानमात्रेति । मात्रेत्यनाहार्यत्ववच्छेदः । अर्थानुगमेनेति । अर्थशानाहार्य एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र संज्ञाघटक इति

१. ‘निश्चति । चलदशां गम्भीरनाभिविल्लु लहरीभिर्जलक्रीडायां यदम्भः प्लावितं संचारितं तद्वैः कुहुरूतैः कुहुकुहुशब्दैः सुरनाथोऽप्सरसः सुरतसंवन्धिकण्ठस्तानां सारिता इति कर्मणि पष्ठी । अत्र सदृशदर्शनजन्यं सरणमलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. ‘करेति । स्तनयोमुखमिति विग्रहः । पाञ्चजन्यः श्रीकृष्णशङ्खः । ‘अत्र जन्मान्तरानुभूतसरणमिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
३. ‘कपाल इति । सर्वत्रेति शब्दोत्तरंबुद्धेति

रतान्ते तत्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिमहो विभ्रमयति ॥३

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेय एवालमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते
यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्याद्विशेषविवक्षया अनादरथंमुपमेयभावः
कल्प्यते तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राचं
यथा—

‘लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे लागिनां
देव त्वय्यवनीभरक्षममुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारक्षमहो सुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमान्तः ॥’

अत्र यथासंख्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारीलाक्षेपोदाहरणता । द्वितीये
तु क्वचिदुपमित्यलिष्पत्या तिरस्कारः क्वचिन्तु लिष्पश्चा सैव तद्देतुः । कमेणोदा-
हरणम्—

‘ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिजम् ।
तुज्ज मुहेण किसोधरि चन्द्रो उअणिज इ जणेण ॥’

अत्र मुखोपमानस्य शाश्विनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यलिष्पत्तिवंभाणिजमिति पदेन
घोषते । सैव च तिरस्कारहेतुः ।

भावः । यत्र भ्रमादिशब्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिवन्वस्तत्र भ्रान्तिमानलंकार
इति नातिप्रसङ्ग इत्याहुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥ प्रतीपदप्रवृत्तिनिषित-
माह—उपमेयस्येति । ए एहीति । ‘अये एहि तावत्खुन्दरि कर्णं दत्ता शृणुष्व
वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥’ इति । सैव चेति ।

शेषो वोध्यः । कपाळे स्थितानीति शेषः । लेडि आस्वादयति । तरुणां छिद्रेषु प्रोतान्म-
विष्टान् । संकलयति गृजाति । रतान्ते हरतीति संबन्धः । प्रभया मत्तस्तदतिशयशाली ।
अत्र सदृशदर्शनजन्या भ्रान्तिरंलंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘लावण्येति । ओको गृहम् । गरिमा गौरवम् । लागिनां दातुणामग्रेसरेऽग्रगण्ये ।
अवनीभरे क्षमः समर्थो भुजो यसैवभूते त्वयि वेधसा निष्पादिते सति । किं किमध-
मित्यर्थः । पूषा सूर्यः चिन्तारक्षं चिन्तामणिः । सुधैव द्वैत्वं । कुलक्षमान्तः कुलपवताः ।
अत्रोपमानाक्षेपरूपं प्रतीपमलंकारः । यथासंख्यसत्त्वेऽप्याक्षेपग्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘ए एहीति । वचनीयं निन्दितम् । अत्रोपमानस्योपमेयत्वकल्पन-
मपरं प्रतीपम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

गर्वमसंवाद्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।
सन्तीदशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥'

अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्व-स्थितेः । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमान-त्वाननुभवेऽप्यर्थसोपमानत्वकल्पना । कथमिति चैत् । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धसोपमेयत्वकल्पनया असदशत्वेन प्रसिद्धसोपमानत्वकल्पनया च । सूत्रं चोपलक्षणतया योज्यम् । उदाहरणम्—

अहमेव गुरुः सुदास्यानामिति हालाहल मा स्य तात दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादशानि भूयो सुवनेऽस्मिन्बचनानि दुर्जनानाम् ॥'

अत्र हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तसामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४८ ॥

अतादशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् तत्रापरित्यक्तनिजगुण-स्थेत्यपि विशेषणं विवक्षितम् । अन्यथा तदुणालंकारेऽतिव्याप्तेः । बध्यत इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम् । उदाहरणे ‘अविभाव्यतां गताः’ इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्दत्वात् । उदाहरणम्—

व्यतिरेके तूपमितिनिष्पत्तिरस्तीति वैलक्षण्यमिति भावः । न्यूनगुणत्वेति । वस्तु-तत्प्रमाने साधारणधर्मसंबन्धोऽनूदयते उपमेये तु विधीयते । तेन प्रसिद्धसाद्य-तयोपमानस्याविक्यं साध्यसाद्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्वं बोध्यम् । सामान्य-गुणयोगाभावेनेति । समित्र इति शेषः । इति प्रतीप्रकरणम् ॥ ५४ ॥ ऐका-त्म्यमिति । अभेद इत्यर्थः । मीलितेऽप्रहणमेव अत्र तु भिन्नत्वेनाप्रहणमिति भेदः । तदुणेति । यदपि तदुणालंकारेऽन्यगुणप्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोप-निवन्यः प्रतीतिर्वा । ‘विभिन्नवर्णं गहुडाग्रजेन—’ इत्यादावरुणस्य सूर्याश्वानां चाभेद-कथनात्तप्रतीत्याभावात् तथापि तदुणविषयताया इह निरासे तात्पर्यं बोध्यम् । तदुणालंकारे सति तलक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरिति च ग्रन्थार्थः । इति सामान्यप्रकरणम्

१. ‘गर्वमिति । असंवाद्यं संवहनाद्योग्यम् । अपरिमितमिति यावत् । भद्रे शोभने । पूर्वत्र वचनीयत्वोक्ता उपमितेरपर्यवसानमिह तु निष्पत्रा सा तिरस्कारहेतुरिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘अहमेवेति । तातोति सानुक्षप्संबोधने । ‘तातोऽनुकम्प्ये जनके’ इति विशेषः । मासस दृप्यः गर्वं मा कृथा । अत्र निरूपमत्वेन गर्वयमाणसोपमानतात्कल्पनरूपं प्रतीपस् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका,

‘मैलयजरसविलिस्तनवो नवहारलताचिभूषणा:

सिततरदन्तपञ्चकृतवक्षस्चो रुचिरामलाङ्गुकाः ।

शशभृति विततधान्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः:

प्रियवसर्ति प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥’

अंत्राभिसारिकाचन्द्रिकयोरेकात्मवप्रतीतिः । क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुचरका-
लीनविवेकादिना तदुच्चयनम् । यथा—

‘वेत्रत्वचा तुत्यरुचां वधूनां कर्णग्रतो गण्डतलागतानि ।

भृजाः सहेलं यदि नापतिष्ठन्त्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥’

अत्र भृजपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृजपातेन भेद-
प्रत्ययात्कथसेकात्मवप्रतीतिरिति चेत् । अधे तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेदप्रत्ययस्या-
निरासात्तस्य वृत्तव्यात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकसानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यतप्रकुर्वतः कार्यमशक्यसान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधो मतः ॥ ५० ॥

स एष विधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्थदभिधीयते
स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं
किं तु कविप्रसिद्धमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—

‘दिव्यमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥’

॥ ५५ ॥ सेति । ‘सा वसति तव हृदये सैवाक्षणः सा च वचनेषु । अस्मादशीनां

१. ‘मलयजेति । मलयज्ज्ञनम् । सिततरं दन्तपत्रं दन्तनिमितं ताढ्यम् । तेन
कृता वक्ते रुदीसिर्यासां ताः । विस्तृतं धाम तेजो यस्त तस्मिन् । धरां पृथ्वीं धवलयति
सति । अविमाव्यतामलक्ष्यताम् । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिसारिकाचन्द्रिकयोर्वैवक्षिक-
युणसाम्येनैकात्मतावर्णनात्सामान्यमलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘अत्र प्रस्तुताप्र-
स्तुतयोरभिसारिका’ ख ३. ‘वेत्रत्वचेति । वेत्रत्वचः पीतवर्णतयोपसानता । कर्णग्रतः
कर्णायात् । गण्डतले आगतानीति नीलवर्णकेशसानिध्यप्रसुक्ताभिव्यक्तिवारणाय । भृजा
अमराः । कोऽवेदयिष्यदशास्त्र । भृजपातेन लक्षितानीलयैः । अत्रोत्तरकाले विवेकेन पूर्व-
मेकात्मताप्रतीत्युच्चयनादुदाहरणत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ४. ‘दिव्यमपीति । दिव्यं
स्वर्गम् । आकल्पं कल्पपर्यन्तम् । अनलयेति गिरां विशेषणम् । येषां गिरो जगन्ति रमय-
न्तीति संबन्धः । अत्र कविरूपप्रसिद्धाधारं विनाधेयभूतानां गिरामवस्थितिवर्णनादेको
विशेषालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ५.

अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टावस्थितिहक्ता । एकस्मये वस्तुनो युगपद्मा एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकस्मये केवल स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं ‘एकस्मिधा वससि—’ इत्यादि यथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—

‘सा वसद् तुज्ज्ञ हिभ्रए स चित्र अच्छीसु सा अ वशेषेसु ।

अम्हारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणम् ॥’

स्पष्टम् । रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणोत्यर्थः । एतच्च ‘धुनोति चासि ततुते च कीर्तिम्’ इत्यादि समुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—

‘स्फुरदञ्जुतरूपसुप्रतापज्वलनं त्वां सुज्ञतानवद्यविद्यम् ।

विधिना ससुज्ञे नवो मनोभूमुषि सलं सविता बृहस्पतिश्च ॥’

अन्नान्यस्य करणं शाब्दम् । कवितु व्यङ्ग्यम् । यथा—

‘गृहणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन सृत्युना हरता त्वां बड़ किं न मे हृतम् ॥’

अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वा-धारं विना वास्तवस्यावेयस्य व्यवस्थितिरनुपच्छैव एवमन्ययोरध्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्भ्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहुः (यदाहुः) —

‘सैचा सर्वत्र वक्त्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यहोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥’ इति ।

सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥’ इति । रभसेनेति । एतच्चैकेनैव यदेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंविद्यावृत्यर्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्त्वेऽपि विशेषालकारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणलम् । यदाहुरिति । काव्यादर्शकृतो

१. ‘सेति । चोऽवधारणे । सैवेत्यर्थः । अत्रैकस्याः कामिन्या एकस्मये युगपदनेत्रवस्थितिवर्णनादपरो भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘स्फुरदिति । हे राजन्, त्वां सुज्ञता विधिना मुषि नवो मनोभवादः ससुज्ञ इति सत्यमित्यन्वयः । एतदेवोपपादयितुं यथाक्रमं विधिनां—स्फुरदित्यादि । अत्रैकं कार्यं कुर्वता तेनैव वलेनाशक्यकार्यान्तरकरणात्तृतीयो भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘गृहणीति । इन्द्रुमतीं शोचतोऽन्यस्येषमुक्तिः । मिथो रहस्यः । ललिते कामकलाविधौ विषये । प्रियभूता शिष्या । ‘मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि’ इत्यमरः । अत्र सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यान्तरकरणं व्यङ्ग्यमिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

विभाव्यत इति विशिष्टो भाव्यते । चमस्कारविशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः ।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्बुणतामेति भण्यते स तु तद्बुणः ॥ ५१ ॥

अयुक्तकृष्णगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्बुणसंपुष्परागात्मकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्बुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः । अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

‘विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचिं स्त्रामानिन्द्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥’

अत्र तद्बुणद्वयम् । रवितुरगायेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृतगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत्केनचिद्वाख्यातम् ‘स्वगुणत्वागानन्तरं पुनस्तप्राप्तिस्तद्बुणः’ इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रासीति व्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधाद् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्बुणद्वयव्युत्पादनाद् । ‘आत्मे सीमन्तरलेऽ’ इत्यादौ वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्बुणत्वाभावप्रसङ्गाच । नहि तत्र त्वक्स्य स्वकीयरूपस्यावासिः ।

तद्बुणनुहारथेदस्य तत्सादतद्बुणः ।

तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यून-गुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहारति तदा अतद्बुणः । उदाहरणम्—

‘धैवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्ज रजिञ्च हिअभम् ।

राघभरिए वि हिअए सुहृष्ट णिहित्तो ण रत्नोऽसि ॥’

अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्थमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयं संबोध्यस्त्वप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वाद् । एवं

दण्डुपाद्याया इत्यर्थः । इति विशेषप्रकरणम् ॥ ५६ ॥ स्वमुत्सृज्य गुणमिति ।

स्पष्टम् । इति तद्बुणः ॥ ५७ ॥ स्व(तद्)रूपाननुहारथेदिति । धैवलोऽसीति । ‘धैवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रजितं हृदयम् । रागभरितेऽपि

१. ‘विभिन्नेति । मादे रैवतकवर्णनम् । गरुडसाप्रजेनारणेन विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्या अक्षा यत्र रैवतकविरौ वंशाद्वारवनीलै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रुचा कान्त्या स्वां रुचिं नीलघृतमानिन्द्ये आनीता इत्यन्वयः । गरुडाग्रजेन परितः स्फुरन्त्या रुचा विभिन्नवर्णां इति वा । अत्राशानां स्वीयगुणलागेनाप्रस्तुतारुणगुणानुहरणवर्णनाचद्बुणालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २० ‘धैवल इति । धैवले निर्मलः श्रेतश्च । रामो लौहिलमनुरागश्च । धैवलपदस्य वृषभपरत्वमपि केचिदादुः । अत्रोत्तरार्थेऽप्रस्तुतेन गायकेन निवेदनी-अवृत्तान्ततया प्रकृतस्य हृदयस्य गुणाननुहरणादतद्बुणोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

चात्र सुन्ने तत्पदेन प्रकृतमिवाग्रकृतमप्युच्यते । तथास्येत्यनेनाग्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते । सामान्यमुख्यवृत्तवात् । तथाचाग्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत्प्रस्तुतेनाग्रस्तुतरूपाननुहरोऽन्यः प्रकारः । यथा—

‘गाङ्गमम्बु सितमम्बु यासुनं कजलाभसुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तदैव सैव शुश्राता चीयते न च न चापचीयते ॥’

अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणिकल्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोप-
पादनीम् । वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः ।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव तद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु
येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीयुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततो-
न्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतु-
त्वात् । उदाहरणम्—

‘दैशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुते वामलोचनाः ॥’

अत्र दशैव दाहो जीवनं च ।

एवं शुद्धालंकारा दर्शिताः । अस्ति पुनः कथिद्विषयो यत्राङ्गदादिसंबद्धपद्म-
रागप्रसुखमणिमेलकव्योक्तानामलंकाराणां संबलन एव चमत्कारः । तसा-
त्सोऽप्यलंकारः । तत्र द्वयी गतिः । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च ।
तत्र प्रथमा संसृष्टिरूप्यते द्वितीया तु संकरः । स च विधेति प्रकारचतुष्टयं
लक्षयति—

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्ष्यत्वम् । यद्वा विषयभेदे सति

हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥’ इति । इत्यतद्विषयकरणम् ॥ ५८ ॥ यद्यथा
साधितमिति । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥ ५९ ॥ इति शुद्धालंकारप्रक-
रणानि । विषय इति । काव्यविशेष इत्यर्थः । विषयत इति । विषयोऽलंकार-
प्रतिपादक आश्रयो वाशब्दः । एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोलसदिल्यादौ रूप-
कानुप्रासयोर्विषयैवयेऽपि परस्परापैक्षाविरहादतिप्रसङ्गतादवस्थादाह—यद्वेति ।

१०. ‘गाङ्गमिति । यसुनासंवन्धिं यासुनम् । अम्बु जलम् । न चीयते न वर्धते । नापची-
यते नापक्षीयते । अत्र प्रस्तुतेन हंसेनाग्रस्तुतगुणाननुहरणाद्देदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२०. ‘इतोति । विरूपाक्षः शिवः । अत्र हरेण दृशा दग्धस्य कामस्य हरनिगीषुभिः कामि-
नीभिर्दाहेतुभूतया दशैव तद्विषयीतजीवनसंपादनाव्याघातोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

परस्परमनपेक्षत्वम् । स्वितिर्थवस्थितिः । एतेषामनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां
भेदेन वस्थितिः । सा संस्थाइरिया । संकरभेदास्तु नैवम् । अङ्गाङ्गिभावे स्वरू-
पतः सापेक्षत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयतः परा-
पेक्षत्वाद्विषयभेदाच्च । सेवं शब्दालंकारमात्रसार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंका-
रयोर्वेति त्रिप्रकारा । तत्राद्या यथा—

‘वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्धमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

वनितया विदधे कलमेखलाकलकलोलदशान्यया ॥’

अत्रानुग्रासयमक्योः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाज्ञनं नभः ।

असत्युरूपसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥’

अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अन्त्या यथा—

‘सो^३ णथि एत्थ गमे जो एवं महमहन्तलाअण्णम् ।

तरुणाण हिअल्लुर्दिं परिसप्पन्ति णिवारेऽ ॥’

अत्रानुग्रासरूपके शब्दार्थालंकारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथ-
मेकार्थसमवायलक्षणा संस्थाइरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुघामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

तेषामेवालंकाराणां चारुत्वार्थं स्वरूपतिष्ठत्ये वान्यापेक्षणादात्मन्यनासादि-
तस्वतत्रभावानां परस्परमनुग्राहानुग्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्थमाणस्वरूप-
त्वात् । उदाहरणम्—

एवं च तत्र विषयभेदाभावानातिव्याप्तिरिति भावः । सो णत्थीति । ‘स नास्यत्र
ग्रामे य एतां स्फुरल्लावस्थाम् । तरुणानां हृदयलुण्ठनं परिसर्पन्तीं निवारयति ॥’ अत्र
पूर्वार्थेऽनुग्रासः उत्तरार्थे हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । इति संसृष्टिः ॥ ६० ॥ चारु-
त्वार्थमिति । चमत्कृतिजनकत्वं हृपमादेरलंकारत्वम् । अतो विशेषणाशे
विशेष्यांशे वान्यापेक्षेति भावः । संकीर्थमाणेति । परस्परसापेक्षेत्यर्थः ।

१०. ‘वदनेति । माये क्रतुवर्णने पद्ममेदम् । अन्यया कयापि वनितया चलितया कल-
स्त्रो मेखलायाः काव्याः कलकलः कोलाहलो विदधे । किंभूतया । वदनसौरभलोभेन
परिभ्रमतां भ्रमराणा संभ्रेषण त्वराविशेषेण संभृता समृद्धा शोभा यस्याः सा । अलका-
लोला यस्यां तादृशी दृग्यस्यात्तस्थाभृतभेति । अत्रानुग्रासयमक्योः परस्परनिरपेक्षयोर्योगा-
त्संसृष्टिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘लिम्पतीति । व्याख्यातं प्रक् । अत्रोद्धेक्षोपमयोः
संसृष्टिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. ‘सो णत्थीति । हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । आयुर्वृत-
मितिवत् । पूर्वार्थे तनुग्रासः । एवं च शब्दार्थालंकारयोः संस्थाइरियम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ४.

‘आते सीमन्तरले मरकतिनि हते हेमताटङ्गयुगमे
लुसायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुगमे गृहीते ।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदैरभूगदशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुज्ञाफलानां सज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥’

अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तदुणमपेक्ष्य गुज्ञाफलानां सज इति आन्तिमानात्मानं लभते । तदुणोऽप्यत्र न स्वातच्छ्येण चमक्कारविशेषं करोति किं तु आन्तिमदपेक्ष्यैवेति परस्परमनुग्राहानुग्राहकभावः । अत्र द्वयोरलंकारयोः संकरः । बहूनामपि यथा—

‘जटाभाभिर्भाभिः करथतकलङ्काक्षवल्यो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।
परिग्रेह्णत्तारापरिकरकपालाङ्गिततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥’

अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा । कलङ्काक्षवल्ये तीति तारापरिकरकशालेति च रूपकम् । वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युद्येक्षा । वैराग्यविशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोद्येक्षा श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात् । श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिन्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्वीजं हि सादृश्यम् । न च इमशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितकपाला-

१. ‘आत इति । हे राजन्, अरण्ये इत्वरीणां भयादितस्ततो गमनशीलानां त्वदरिखीणां सीमन्तरले शिरोभूषणे आते गृहीते मरकतमणिशालिति कर्णभरणे हते मेखलायां लुसायामान्त्यन्तायां मणिघटिते तुलाकोटियुगमे नूपुरयुगले झटिति गृहीते च सति विम्बसदूशीष्ठकान्त्या शोणमारक्तं मुक्ताहारं उज्जाफलानां सज इति बुद्धा शबरा व्याधा नैव हरन्तीत्यन्वयः । अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तदुणालंकारस्य गुज्ञाफलान्त्यलंकाराङ्गत्वात्योरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २०. ‘जटेति । शशी पितृवने इमशान इव व्योम्नाकाशे चरति संचरतीत्यन्वयः । कीदृशः । जटाभाभिर्भास-दृशीभिर्भाभिः किरणैरुपलक्षितः । कोरे धृतं कलङ्क एवाक्षवल्यं रद्राक्षवल्यं येन सः । करो रदिमः पाणिश्च । वियोकुं शीर्ल येषां ते वियोगिनो विषया विरहिणश्च । तेषां व्यापत्तेनशादिव कलितं स्त्रीकृतं यद्वैराग्यं प्रसिद्धं विगतरक्तिमत्वं च तेन विशदः पाण्डुरः दुद्वितिश्च । भस्मापाण्डुर्मेसना आपाण्डुश्च । कीदृशे व्योम्नि । परिग्रेह्णन् चपलो यस्तोराणां समूहः स एव कपालानि तैरङ्गितं चिह्नितं तलं यस्य ताद्वशे । तलपदं स्वरूपार्थकम् । ‘अथः स्वरूपयोरस्ती तलम्’ इत्यमरः । अत्रोपमारूपकोत्पेक्षाक्षेपाणामङ्गाङ्गिभावः सुधीभिरुहनीयः । महाप्रतिवृत्तान्तस्य चन्द्रवृत्तान्ते समारोपात्समासोक्तः प्रधानमूलति व्ययम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

श्रथवेनैवेति । सर्वत्र चाक्षिनां चारुत्वार्थमङ्गपेशा पूर्ववद्गृहनीया । सर्वेषां चैवां पार्यन्तिकचारुत्ववेतुरङ्गभूता च समासोक्तिः । चन्द्रगतत्वेन महावित्वृत्तान्तप्रतीतैः । सा च व्यक्तैवेति प्रकाशकृता नोक्तेत्ववधेयम् । ननु कलङ्काक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकरौचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करथतत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्याभावात्कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करथतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के, अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपकपरिग्रहेणव संभवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । नन्वेवमपि विशेषणमिदमसम्यगेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणसाभावात् मूलैव तेन तद्वारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानत्वं करधारणमसदेव प्रलासन्नतयोपचर्यं योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करथतत्वं तंत्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । मुख्यविषयोपचारपेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयान्विति रूपकमेवाश्रीयते । शब्दालंकारयोरप्येष संकरो दृश्यत इति प्राञ्चः । उदाहरन्ति च—

‘राजति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा ।

गजता च युथमविरतदानवरा सातिपाति सारा वनदा ॥’ इति ।

तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुर्तं परस्परापेक्षित्वं तथापि यमकनिर्वाहग्रवृत्तस्य कवेरपृथग्ब्रयत्वनिर्वृत्तयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा यमकस्य तु चारुतातिशये तदपेक्षता । तदाश्रेणातितुङ्गकरतयातिशयेन विद्यग्मनोनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तद्यथः । तसादेकाश्रयानुप्रवेशैनैवार्यं संकरो न त्वनुग्राह्यानुग्राहकतयेत्येव युक्तम् ।

एकान्तत इति । निश्चित इत्यर्थः । अमुख्योपचार एवेति । गुणे त्वन्यात्यकल्पनेति न्यायादिति भावः । तदाश्रेणेति । अनुलोमविलोमाश्रयेणैत्यर्थः । न चित्रहेतुरिति । नानुलोमविलोमरूपशब्दालंकारहेतुरित्यर्थः । किं त्विति । यमकप्रय-

१०. ‘मुख्यते’ क. २०. ‘राजतीति । इयं तदी स्वली राजतीत्यन्वयः । किंभूता । अभिहतोऽभिसिद्धातं प्राप्तो दानवानां रासः सिंहनादो यसां सा । अतिपाती वेगावान् सारावः सशब्दो नदो यसां सा तथाभूता । एवं सा प्रसिद्धा गजता गजसमूहश्च यूर्ध्वं कुलमतिशयेन पाति रक्षति । कीदृशी । अविरतेन दानेन मदजलेन वरा श्रेष्ठा । सारा स्थिरा । वनदा वनखण्डिका । अत्र यमकानुलोमविलोमयोः संकरः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-३. ‘सुन्दरतया’ क.

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

न्यायः साधकं प्रमाणसत्तादोषः प्रतिकूलसत्ता । ग्रहो व्यवस्थितिः । अत्र द्वयोर्बहुनां वालंकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधान्वैकदा व्यवस्थितिः, न चैकेत-रस्य परिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे वाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत् सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपैषात् । उदाहरणम्—

‘जह गम्भीरो जह रथणणिडभरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।

ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥’

अत्र किं ससुद्रे प्रस्तुते श्लिष्टविशेषणमहिन्नाप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरित्यं समाख्योक्तिः किं वाढ्वेष्टप्रस्तुतायप्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्ते-प्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । ऐक्यसैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवात् । अयं द्वयोः संकरः । बहुनां यथा—

‘नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्वसीदति ।

अधुनापि लिंदुदाशमविशीर्णमिदं तमः ॥’

अत्र किं कामोदीपकः कालो चर्तत इति भङ्गन्तरेणाभिधानात्पर्ययोक्तम्, किं वा एतदित्यस्य विम्बपरामर्शकतया वदनस्येन्दुविम्बेनाध्यवसानादितिश्योक्तिः, अथ वा एतदिति वक्रं निर्दिश्येन्दुविम्बरूपणवशाद्वृपकम्, अथवा प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वादीपकम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रविम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाचन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । न्यायदोषयोरभावात् । अत्र तु तथो-रन्यतरस्यावतारस्त्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्त्रै ‘सौभाग्यं वितनोति वक्षशिशिरो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः’ इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्बङ्ग एवानुकूल्यं

ताद्वि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकायेक्षेत्र्यर्थः । ‘साधकप्रमाणसत्ता’ इति पाठः । ‘साधकप्रमाणता’ इत्यपाठ एव । एवं ‘प्रतिकूलसत्ता’ इत्येव पाठ इति ज्ञेयम् । समुच्चयेनेति वृत्तिप्रभ्यं व्याच्ये—सूत्रस्थचकारेणेति । जह इति । ‘यथा गम्भीरो यथा रबनिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तत्किं विधिनैष सुरसपानीयो

१. ‘साधकं प्रमाणम्, दोषः प्रतिकूलता’ ख. २. ‘एकतरपरिग्रहस्य’ क. ३. ‘क्षेपणात्’ क. ४. ‘रहनिर्भरो रबपूर्णः’ । अत्र समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोः संदेहरूपः संकरः । एकसाधकापरबाधकप्रमाणाभावात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ५. ‘एकदैकस्य’ ख. ६. ‘नयनेति । नयनानामानन्दानशीलमेतदिन्दोर्बिम्बं प्रसीदति प्रकृतीभवति । निरुद्धा आशा दिशो येनेति तमसो विशेषणम् । अविशीर्ण न नष्टम् । अत्र रूपकातिशयो-क्षयादीनां बहुनां संरेह इति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ७. ‘किं वा’ क.

भजते । तत्रैव सुख्यतस्त्वंभवात् । वक्षस्य प्राधान्येन स्थितिस्पमायामेवेत्युप-
मासाधिका शशिनि तु नामुक्ला । सुख्यतस्त्र हासद्युतेरभावात् । नापि प्रति-
क्ला । गौणत्वेनाप्युपत्तेरिति । न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा । ‘वक्षेन्दौ
तव सत्यं यदपरः शीतांशुरुज्जृमते’ इत्यत्रापरत्वमिन्दावनुगुणम् । सुखरू-
पेन्दौ सति किमपरेणेन्दु नेति प्रतीतेः । तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति
रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते न तु नर्वक्त्वं प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्षे
सति किमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावत्रात्यन्तासंगत्यभावात् । अतो नोपमा-
बाधकम् । ‘राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्’ इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां
बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके
साधकम् । ‘पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु मञ्जीरशिजितमनोहरमम्बि-
काया’ इत्यत्र मञ्जीरशिजितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके
बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपक-
बाधकतामात्रत्वमस्योच्यते न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्रानु-
कूलं तद्वाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत एवान्यत्रानुकूलम् ।
अन्यथा तत्त्वस्यैवासंभवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य यथात्वसुलकटं प्रती-
यते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दिवाधकं साधकापेक्षयोत्क-
ट्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिवाधकत्वं
तदपेक्षयोत्कट्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽनेनेति विधिः
साधकं तदुपमर्दिं तस्माद्वालीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिजित-
तस्य पादे संभवमात्रेण न तावदुपमासांधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो
न लिंशीयते । तथा च तद्वाचकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेशः । एवम-
न्यत्रापि साधकबाधकसत्त्वं सुधीभिः परिभावनीयम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च

विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः
सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

जलनिधिर्न कृतः ॥’इति संस्कृतम् । न पुनर्वक्त्वं प्रतिकूलमित्यत्रापरत्वमित्यस्यानु-
पङ्गः । न तु रूपके साधकमिति । उपमाबाधकमुखेन साधकत्वं तूपमाबाध-
कत्वं एव पर्यवस्थतीति भावः । विध्युपमर्दीति । स्वविरोधिकोट्युपमर्दीलर्थः ।
साधकापेक्षयेति । साधकं हि यथोपमायां तथा रूपकेऽपि किञ्चिद्वेदिति

१. ‘अवगतिः’ ख. २. ‘अभ्युदत्तः’ ख. ३. ‘रूपकेणेति’ ग. ४. ‘प्रतीता तत्र’ क.
५. ‘बाधकत्वं’ ख.

‘स्पष्टोल्लस्त्विकरणकेसरसूर्यविम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दन् ।
शिष्टाष्टदिग्दलकलापसुखावतारं-
बद्धान्वकारमधुपावलि संचुकोच ॥’

अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालंकृतीति प्रायोवादः । शब्दालंकारयोरप्येतदर्शनात् । यथा—‘कलकलोऽलकलोलदशान्यया’ इत्यादाव-
नुप्रासयमक्योः ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तिः ॥ ५५ ॥

तसादनुग्राहानुग्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रे-
कारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्त-
त्वात् ।

इति प्रतिपादितः शब्दार्थतद्भयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः । ननु त्रिवि-
धानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुत्यवेऽपि कुत एष प्रतिनियमः यस्क-
श्चिछ्छब्दस्य कश्चिद्दर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत्, उक्तमन्त्रं प्रागेव । दोषगु-
णालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेषं ग्रभवतः । निमि-
त्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मिच्चे यस्याव्यव्यतिरेकावनुवि-
धते स तदलंकारं इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव
यच्छब्दपरिवृत्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा मुनरक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभय-
भावाभावानुविधायित्वेनोभयालंकारस्थार्थशब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्यु-

शब्दया नेतरव्यवच्छेदसिद्धिः वाधकेन तु सद्यस्तिसद्विरिति तदेव बलवदित्याशयः ।
अन्ये लिति मतमुक्तार्थम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदान्त्रितत्वेन गम्य-
मानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्यसांभवात् । प्रकारान्तरे-
णेति । ततदलंकारगतत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमिति । योऽलंकारः इत्यायुक्तरीत्या
शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थाम्युपगम इत्यर्थः । ततुवपुरित्यादिपुनरक्तवदाभासे ततुश-
ब्दस्य परिवृत्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ वपुः शब्दस्य परिवृत्यसहतया चार्थान्वय-
व्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादि परम्परितरूपके मानसपदस्य

१०. ‘स्पष्टेति । अथोऽनन्तरं दिवसरूपमरविन्दं कमलं संचुकोचं संकोचं प्राप्तवदि-
त्यन्यः । कीदृशम् । स्पष्टमुलसन्तः किरणा एव केसराणि यस्यास्तथाभूता सर्वविम्बमेव
विस्तीर्णीं कणिका वराद्ये यस्य तत् । तथा लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता आष
दिश एव दलानां कलापः समूहस्तत्र सुखेनावतारो यस्य स चासौ बद्धान्वकारश्च स एव
मधुपावलिर्यत्र ताइशम् । अत्र रूपकानुप्रासवोरेकपदानुप्रवेशरूपः संकरः ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका । २०. ‘कलापमुषावतार’ इति हरविजयस्यः पाठः । तत्र ‘उषावतारः प्रदोषः’
इति दीका । ३०. ‘निप्रकारकः’ क. ४०. ‘शक्यते’ क.

भयालंकारा भवेतुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्ता-
वमुलङ्घयार्थमात्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थैवैचित्र्यस्य प्रकटतया
प्रतिभासात् । अथ योऽलंकारो यदाग्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति
चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रितत्वौ । तद्वितिरेकेण
विशिष्टसाश्रयाश्रितभावसाभावात् । तस्मादलंकाराणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन
यत् परस्परं भेद इत्येव ज्यायः ।

नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव आहोस्तिसंभवि-
नोऽप्युपेक्षिताः । आदेऽनुभवविरोधः, अन्ये न्यूनतेत्यत आह—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुग्रासस्य तावद्यो दोषाः, प्रसिद्धभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च ।
ते च यथाक्रमं प्रसिद्धविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्व-
भावत्वात् । तत्र प्रसिद्धभावो यथा—

‘चक्री चक्रारपर्क्षं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्धर्जाग्राहै-

नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबरायं कुबेरः ।

रंहः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये निलयुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतास्यन्दनो वः ॥’

प्रिष्ठतया परिवृत्यसहत्वाद्वाद्वादिपदानां च तत्सहत्वादुभयालंकारता । एवं क्षणदा
सा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्वासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकाचुविधानम्,
उत्तरार्थे लर्थस्येत्युभयालंकारत्वं स्यादित्यर्थः । नेति । इदमनिष्टपादनं नेत्यर्थः ।
अलंकारसर्वस्वकारामतमाशङ्कते—अथेति । दृष्टयति—तथेति । तथा हि चक्रि-
द्रव्ये पद्ये वा गद्यपद्यान्तरनिरूपितोपमायां शब्दाश्रितत्वेन शब्दलंकारत्वापत्तिः । न
चेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तदोषात् । एवमलंकारान्तराणामपि शब्दगतत्वसंभवात्तत्रा-
प्यतिप्रसङ्गो ज्ञेयः । विशिष्टस्येति । उक्तविषयव्यावृत्तस्येत्यर्थः । अलंकाराणा-
मिति । शब्दार्थलंकाराणामित्यर्थः । इति संकरप्रकरणम् ॥ ६१ ॥ चक्रीति ।

१. ‘चेत् उच्यते’ ख. २. ‘चक्रीति । सोऽहिमरुचेः सूर्यस्य स्यन्दनो रथो वोऽवताद्र-
क्षतु । स कः । जगतामुपकृतये निलयुक्तस्य यस्य चक्रारपर्क्षं चक्रगतानामराणां कीलानां
पर्क्षं चक्री विष्णुरन्वहं प्रतिदिनं प्रीत्या प्रसवः सन्त्वौति । एवमयोऽपि कर्तुकर्मभावेना-
न्वयो वोच्यः । ३. हरिरन्दः । हरीनश्चान् । धू रथमुखं तद्रत्नाध्वजाग्रान् । ‘धूः स्त्री छीवे
यानमुखम्’ इत्यमरः । अक्षं चक्रम् । नक्षत्रनाथश्चन्द्रः । अरुणं सारथिम् । कूबरायं युग-
मारायम् । रहो वेगं सुराणां सङ्घ इत्यन्वयः । अत्र चक्रयादीनां कर्तुकर्मणां नियततया नि-
बद्धस्य स्तव्यस्तावकभावसेतिहासादिपु प्रसिद्धभावोऽनुप्रापदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तुणां चक्रारपङ्क्षयादीनां प्रति नियमेन सुतिरनुप्रासादुरोधेनैव निवद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धभावः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव । वैफल्यं यथा—

‘भण तस्मि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सङ्गीलोङ्गापिनि गच्छसि तात्कं त्वदीयं मे ॥’

यथा वा ।

‘अनगु रणन्मणिमेखलमविरतशिज्ञानमज्ञुमज्ञीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे रणरणकमंकारणं कुरुते ॥’

अत्र वाच्यसार्थस्य विविच्यमानं न किञ्चिद्बास्तवं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—‘अङ्गुष्ठोत्कण्ठया’ इत्यादि । अत्र शङ्करे पश्चवर्णादम्बरे गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते ।

यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाप्रयोगात् । यथा—

अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे न किञ्चिदनौचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासकुतूहलभङ्गादित्याह—अत्रेति । चक्री कर्ता चक्रारपङ्क्षमेव कर्मभूतां स्तौति नान्यत्र इत्येवंरूपेण सुतिरनुप्रासाद्युरोधेनैव कृता न पुराणायनुरोधान्नाप्यथौचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणेति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्यापरिपेषे तिष्ठति । तादृगुप्रासप्रसाधितवाचकनिवेशेऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाक्यार्थाभूतपरस्य वाच्यत्वासिद्देरित्याह—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अङ्गुष्ठेति । अत्रोपनागरिकां विमुच्य पश्चाया अङ्गीकाराद्यो वृत्तिविरोधः स वर्णप्राप्तिकूल्यानातिरिच्यत इत्याह—शङ्करे इति । यमकविषयं दोषं दोषप्रयुक्तत्वेऽन्तर्भाव-

१. ‘भणेति पद्यद्वयात्मकं युग्मम् । हे तस्मि, यदि रमणस्य मन्दिरं गच्छसि तत्तदत्वदीर्घं परिसरणं गमनं मे ममाकारणं निमित्तं विना रणरणकमुक्तणां किं कुतः कुरुते तद्वाप्त वदेत्यन्वयः । रमणमन्दिरं रतिमन्दिरमिति वार्थः । आनन्दस्यन्दी सुन्दरो य इन्दुः स एव मुखं वस्यास्तथाभूते । सरीलीला उडासयितुं शीलं यस्याः । ‘उडापिनि’ इति पाठे सर्वमिलीलमिरलपितुं शीलं यस्या इत्यर्थः । अरुणौ रक्तौ चरणौ वस्यास्तथाभूते । कीदृशपरिसरणम् । अनगु अनलपम् । रणती मेखला यत्र तत् । अविरतं शिज्ञानं शब्दाभ्यानं मञ्ज सुन्दरं मज्जीरं नूपुरं यत्र तादृशम् । अत्रार्थस्याचमत्कृतत्वादैफल्यमनुप्रासदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘अङ्गुष्ठेति । सप्तमे व्याख्यातम् । अत्र माधुर्यव्यञ्जकवृत्तिविरोधनुप्रासदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘मुजंगमस्येव मणिः सदम्भा प्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः ॥’

उपमायां तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जाति-
गतं प्रमाणगतं वा यश्यूनत्वमधिकता वा तदुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वा-
धिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—च-
ण्डालैरिव युभाभिः साहसं परमं कृतम् । अत्र चण्डालत्वजातेन्यूनतया
दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् ।

प्रमाणगतं यथा—‘वह्निस्फुलिङ्ग इव भासुरं चकास्ति’ इति । जातिगतम-
धिकत्वं यथा—

‘अैयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्सद्या विनिर्मित्युरिव प्रजाः ॥’

ब्रह्मणः कल्पसेदेन भेदाद्ब्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—

‘पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणोदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

एषु चण्डालादिभिरूपमानैरूपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दो-
पहासप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा—

‘से मुनिर्लाङ्घितो मौङ्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागश्छिष्ट इवांशुमान् ॥’

अत्रोपमेयमौजीस्यानीयस्तिष्ठक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः ।
न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते । अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवै-
तत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—

‘संपीतवासाः प्रगृहीतशाङ्गो भनोङ्गभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रायुधवाच्चिशायां संसज्ज्यमानः शशिनेव मेघः ॥’

१. ‘मुजगमेति । सदम्भा दम्भयुक्ताः खलाः स्त्रीयां दुरन्ततां परिणामदुष्टतां निश्चित-
वत्तोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुखे आपाततः कर्षन्तीलन्वयः । ‘प्रसर्म’ इति वा पाठः । क इव ।
सद्विद्यमानमम्भस्तेजोविशेषो यत्र तादृशो मुजंगमस्य मणिरिव । तथा ग्राहैरवकीर्णं व्याप्ता
सत्समीक्षीनमम्भ उदकं यस्यास्तथाभूता नदीवेत्युपमाद्यम् । अत्र यमकास्य पादत्रयमात्र-
गतत्वं दोषः । तथा कविभिरप्रयुक्तव्यात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘न्यूनाधिकत्वे’ ख ।
इ. ‘अयमिति । पद्ममेवासनं तत्रासीन उपविष्टो युगादौ प्रजा विनिर्मित्युर्निर्मातुमिच्छुर्म-
गवान्सद्य ब्रह्मवेति जात्या उपमानमधिकम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ४. ‘पातालमिति ।
कालिन्दीपातो यसुनाप्रवाहः । अत्र परिमाणत उपमानाधिकम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।
५. ‘स मुनिरिति । मौङ्या लाङ्घितश्चिह्नितः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिर्लाङ्घितो नीलेन
जीमूतभागेन मेघघण्डेनाश्छिष्टोऽशुमानिव व्यराजदिलन्वयः । अत्र मौजीस्यानीयस्तिष्ठोपे
धर्मो नोक्त इति धर्मन्यूनता दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ६. ‘स इति । पीतवर्णं
वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुर्येन स श्रीकृष्णो भनोङ्गं सुन्दरं च तद्विमं वपुराप

अत्रोपमेये शङ्काद्यनिर्देशादुपमाने तत्त्वस्य शशिनो ग्रहणमंतिरिच्छते
इत्यधिकपद्धत्वमेवैतत् ।

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अथ्युपमादोषौ नोकदोषातिरेकिणौ । तथा हि
लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्यप्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरधैरित-
लिङ्गं कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तद्वर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ
प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्येयं स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैपमानत्वमुप-
मेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रकान्तस्याभावाऽन्तस्प्रकमलत्व-
मेव दोषः । यथा—‘चिन्तारब्लिंगं च्युतोऽसि करतो धिज्ञान्दभागयस्य मे’ ।
अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—‘सक्तवो
भक्षिता देव शुद्धाः कुलधूरिव’ । अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्ग-
भेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यग्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसंभ-
वात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायिपदमुपात्तरूपेभेदं नापद्यते
किं तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वैति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगम-
योगस्यस्याभावत्वात् । तत्र लिङ्गभेदे यथा—‘गुणैरनर्दैः प्रथितो रक्षितव महा-
र्णवः’ । अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्वैष्ट्वाभावः । वैचनभेदे
यथा—

‘तद्वेषो दृढशेऽन्याभिः स्त्रीभिमीतुरताभृतः ।
दधते स्य परां शोभां तदीया विश्रमा इव ॥’

यति यमकस्य त्विति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीयमानोति । इवा-
दिवोध्येनेत्यर्थः । तथापीति । इवादिवोधेनोपमानिर्वाहेऽपीत्यर्थः । एवमुपात्तधर्म-
विशिष्टसुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रकमभङ्ग इत्याह—न च
तथेति । अन्यतरस्य सविशेषणलं प्रकान्तविरुद्धमित्यर्थः । पुंलिङ्गत्वादिति ।
पुंस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा चोपमाने चिन्तारब्ल वाधेनान्यादिति भावः । न
चेवशज्जेनोपमाने साधारणधर्मोषे बाधकाभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव
तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुंस्त्वान्वितस्योपमाने बाधसोक्तत्वात् । लिङ्ग-
भेद इति । सच्चुशब्दस्य पुंलिङ्गत्वादित्यर्थः । लिङ्गभेदेऽपीति । पुंस्त्वस्यैव स्त्रील-
स्यापि प्रतीतौ यथायोगमन्वयसंभव इत्यर्थः । उभयत्रापीति । विशेषाभावेन लि-

प्राप । क इव । शतह्दा विच्युत इन्द्रायुधमिन्द्रघनुश्च तदान् निशायां शशिना संसुज्य-
मानो मेष इव । अत्रोपमेये शङ्कस्यानुक्तस्तत्स्यानीयस्य चन्द्रस्योपमाने ग्रहणमविकमिति
धर्माधिक्यदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘अतिरिक्तं’ ख.
२. ‘उचितं’ ख.
३. ‘चिन्तारब्लमित्यादिपदाखण्डानि स्पष्टा-
र्थोनि । तत्राचद्वये क्रमेण लिङ्गवचनभेदो दोषः । अन्ये लिङ्गभेदस्यादोषत्वम्’ । इत्युदा-
हरणचन्द्रिका ।
४. ‘पुंलिङ्गं’ ख.
५. ‘रूपभेदरूपं’ ख.
६. ‘स्त्रूपेण’ ख.
७. ‘एक-
वचनं’ ख.
८. ‘तदेव इति । तस्याः प्रकृतनायिकाया वेषे भूषणाभ्वरादिवारणपरिपाठी

अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यसोभयान्वयाविशेषाज्ञ दोषत्वम् । एवं कालपुरुषविच्यादिभेदेऽपि भग्नप्रक्रम एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्खलितरूपतया विशान्वयभावात् । तत्र कालभेदे यथा—

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्रती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्रप्रसादमिव चेतना ॥’

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे ग्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—

‘त्रैत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटप्रभवा लतेव ॥’

अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य आजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः ।

विधिभेदो यथा—‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेभेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति । एवं विधस्यान्वयस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्यः । ननूदाहतेषु कथं दुष्टता । भिन्नकालसंभिन्नाद्वर्मीदतिरिक्तमुपात्तं ग्रतीतं वा कंचित्साधारणं धर्मेषुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाङ्गिन्द्रियालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तैत्वादिना लतानाथिकयोस्पमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नाथिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः:

ज्ञाविवक्षणादिति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमैकवचनतद्वहवचनयोरदन्तहलन्तलाभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथिं नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः । विभ्रादीत्यादिपदार्थमाह—एवंविधस्येति ।

तदीया विभ्रमा विलासा इव परां शोभां दधते स । कीदृशः । अन्याभिः खीभिरसदृशः । विभ्रमपक्षे सदृक्षशब्दस्य बहुवचनम् । मधुरताभृतः पूर्णः । पक्षे मधुरतां विभ्रतीति तथाभृताः । दधत इत्यप्येकवचनवहुवचनसाधारणमतो नात्र वचनभेदो दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘अतिथिमिति । काकुत्स्थादाज्ञः कुमुदती तत्पूर्णी अतिथिं नाम पुत्रमाप प्राप्नवती । का कसात्कमिव । पश्चिमाद्यामिन्या निशाया यामाचेतना चैतन्यं प्रसादमुद्देष्यमिवेत्यर्थः । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

२. ‘प्रत्यग्रेति । प्रलयमचिरकृतं मज्जनं खानमासेचनं च तेन विशेषतो विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा । कौसुम्भेन रणेण रुचिरः स्फुरन्शुकस्यान्तः प्रान्तो यस्यास्तादृशी । पक्षे कुसुम्भमेव कौसुम्भं पुष्पम् । स्वार्थेऽप्रत्ययः । तदद्रागो लौहित्यं तेन रुचिरा चासौ स्फुर-द्विरंशुभिः पुष्पधूलिभिः कान्ता रमणीया । मकरकेतनं कामर्चयन्ती त्वं बालः प्रवालः पछवा यस्य ताडशो विटपः शाखा प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा लतेव विभ्राजसे शोभसे इत्यन्वयः । अत्र लता विभ्राजते त्वं विभ्राजसे इति प्रथमस्थमरूपपुरुषभेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

स च भेदः कालभेदासंभिन्न एव तत्र का गतिः । यथा—‘युधिष्ठिर इवायं सल्यवादी’ इति । युधिष्ठिरो हि सल्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत्, उच्यते । तत्रापि सल्यवादीति प्रतीतवर्मणैषोपसिल्यव्यावातः । न च तथा सति सल्यवाद्ययं सल्यं वदतीति पर्यासौ सल्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ‘रैपेषु पुण्याति’ इत्याद्यनुप्रयोगवदोषत्वात् । रैपेषमिल्यतार्थीच्ययेन पोषणस्येवात्राप्याजानिकसल्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सल्यमात्य । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु क्वचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तज्जिरवद्यम् । प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्वल्लनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसंवेद्यत्वात् । किं च उपात्तमनादत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् । असाद्यासंभवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्थतः । यथा ‘प्रेशामि काव्यशिनं विततार्थं रिमम्’ । अत्र काव्यस्य शशिनार्थानां च रिमभिः साधम्यं न कापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिवन्धनमनुचितार्थमिति ।

३. निषेतुरास्यादिव तस्य दीपाः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

ज्वलत्यमाना इव वारिवारा दिनार्थभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥^१

अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निपतनमसंभवीति तज्जिवन्धनमनौचित्यं पुण्याति ।

उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा^२ व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु यथाशब्दोऽपि । केवलस्यात्य साधम्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—

अन्यस्य प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः । ‘इन्द्रस्यैव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थते जनैः’ इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिनौपमानमिति इत्यम् । केवितु विधीयमानधर्माधर्मान्तरमेवोपमाने गजायां स्यादत आह—एवंजातीयकस्येति । तथा च तदसंभव इति व्याचल्युः । उपात्तवर्मस्यैवेवादिना वोधनं प्रकमभङ्गं चानादत्य शङ्कते—नन्विति । रैपेषमिल्यनुप्रयोगेऽपि कथं पुनरुक्तायां अदोषत्वं तत्राह—अर्थव्ययेनेति । पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणभेदवोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः । एवं सल्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसंवन्धिसल्यवदनरूपतावोधरूपप्रयोजनसलान्न पुनरुक्तदोष इत्यर्थः । असंभवमुदाहरति—निषेतुरिति । दशो वारिवारा उपमानतया नोपयन्त इत्यादुचितार्थलदोष इत्याह—अत्रापीति । उत्प्रेक्षादोषमप्यवाचकत्वेऽन्तर्भावयति—उत्प्रेक्षायामपीति । केवलस्येति । प्रायः पदाद्यसमभिन्नात्यसेत्यर्थः । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति—यथेति । ‘नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकु-

१. ‘व्यत्ययेन’ खः २. ‘मशामि’ क-ख-ग ३. ‘निषेतुरिति’ । धनुर्मण्डलमध्यगतस्य तस्य आस्यादिव दीपाः शरा निषेतुः । दिनार्थभाजः परिवेषशालिनोऽर्कात्स्यार्जज्ञवस्यमाना वारिवारा इवत्युपमानाप्रसिद्धिदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

‘उद्यथौ दीर्घिकागभान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचाहुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥’

निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावान्निरूपाख्य-
प्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तदूपं हि तत् । यथा—

‘दिवाकरादक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैशिरसामतीव ॥’

अत्र तमसस्यास एवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमदिणा
तत्परित्रामम् । उत्प्रक्षितत्रौसवत्तया प्रतीतस्यास्य न कांचिदनुपपत्तिरवतरतीति
व्यर्थं एव तत्सेमर्थनाय यतः । यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमा-
नप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदुपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः ।
यथा—

‘स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैद्यितयेव विजृमिभततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चित्यापि दिनश्रिया ॥’

अत्र सदशविशेषणबलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच्च तिग्मरुचेनर्यकतया ककुभां
तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा श्रीधर्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन
भविष्यतीति दयितयेत्युपुष्टार्थम् । अर्थतः प्रतीतसोपादाने यदि उन्नरु-
क्तिस्तदार्थपुनरुक्तत्वं दोषः । नन्वस्यापुष्टवे श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत्,
स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लेषेषणेषु न स्फुटा
प्रतिपत्तिः । यथा—

‘चितं ध्रुवम्’ इति युक्तः पाठः । निरूपाख्येति । असदित्यर्थः । स्पृशति तिग्मरु-
चाविति । अत्र समासोक्तौ श्लेषविशेषणबलालिङ्गबलेन च तिग्मरुचेनर्यकतया
ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिविहिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभा-
वनाद्यितयेत्युपुष्टार्थम् । श्लेषमूलिकोपमेत्यर्थः । श्लेषमूलिकोपमेत्यर्थः । स्वयं चेति ।

१. ‘उद्यथाविति । दीर्घिका वापी तन्मन्यान्मुकुलरूपं मेचकोत्पलं नीलोत्पलमुद्दतम् ।
नारीलोचनचाहुर्यस्य शङ्का भवं तेन संकुचितमिवत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्यावाचकत्वदोषः ।’

इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘दिवाकरादिति । यो गिरिदिवा दिवसे दिवाकरात्स्यार्द्धीतमत
एव गुहासु लीनमन्वकरं रक्षति । अर्थान्तरं न्यस्याति—नूनं निधितं क्षुद्रेऽपि शरणं
प्राप्ते उच्चैशिरसां महतामतीव ममत्वम् । भवतीति शेषः । अत्रोत्प्रेक्षाविषयस्य तमसो
भयस्यालीकतया तन्मूलस्यार्थान्तरन्यासस्य निर्विषयत्वं दोषः’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

३. ‘त्राण’ ख । ४. ‘कदाचित्’ ख । ५. ‘समर्थनाया’ ख । ६. ‘स्पृशतीति’ । तिग्मरुचौ
स्यै ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति विजृमिभततापया विवृद्धतापया दयितयेव दिनश्रिया
श्रीधर्मदिवशोभया अतनुदीर्घौ मानपरिग्रहो यस्यास्तथाभूतया स्थितमिलन्वयः । किंभू-
तया । चिरयापि चिरकालीनयापि रुचिरया मनोरमया । करा रसमयो हस्ताश्च । ताप
उष्णता खेदश्च । मानोऽभिमानः, मानं परिमाणं च । अत्र समासोक्तौ श्लेषविशेषणबला-

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्त्वकरविराजिनी ।
 प्रभातसंध्येवास्त्रापफललुब्धेहितप्रदा ॥
 अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादानेन स्फुटा प्रतीतिः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसासायामप्युपमेयसोपादानवैयर्थ्ये यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्रा-
 प्युपमेयमनवै रीत्यावगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टां नेयम् । यथा—
 ‘आहूतेषु विहंगमेषु मशको नाथानुरु वार्यते
 मध्ये वारिधि वावसंस्तृणमणिर्थते मणीनां हचम् ।
 खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्त्विनां
 धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥’
 अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतलिष्टामान्यद्वारेण संभवादयुक्तमेव शब्देन
 कथनमित्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वेति ।
 तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजायन्तर्भाविता इति
 पृथग्ग्र प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ।

संपूर्ण काव्यलक्षणम् ।

अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुकूले न स्फुटा प्रतीतिरिल्लदोषः । अनवैवेति । श्लिष्ट-
 साधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः । आहूतेषु विहंगमेष्विति । अत्र तादृशं
 सामान्यं विगित्येतावतैवाविवेकिप्रभोरवगतिसंभवात्पुनरुक्तेष्युपुष्टार्थत्वमप्र-
 खुतप्रशंसासायां दोषः । उपसंहरति—तदेत इति । प्रोक्तजायन्तर्भाविता उक्तदो-
 षसामान्यधर्मातिकान्ताः । एवं च पृथग्ग्रप्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण
 एवेति तात्पर्यम् ॥

लिङ्गवशेन च तिग्मरूपेनीयकतया कठुभां च नाथिकात्वेनाभिव्यक्तिवदिनश्रियोऽपि प्रति-
 नाथिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभावनादिविषयेलपुष्टार्थम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. स्वर्य चेति । नवमे व्याख्यातम् । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुकूले न स्फुटा प्रती-
 तिरिल्लदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘आहूतेष्विति । विहायसा गच्छन्तीति विहंगमाः
 पक्षिणः । तेषाहूतेषु पुरोडये आशानागच्छन्तु मशको न वार्यते । तस्यापि विहंगमत्वात् ।
 मध्येवारिधि वारिधर्मध्ये । वावसन्निति यद्भुक्ति रूपम् । निवसन्नित्यर्थः । तादृशस्तृणमणि-
 र्महृतां मणीनां हचं धते । उणाकर्षको मणिविशेषस्तृणमणिरिति केचिद् । क्षुद्रमणिरिल्यन्ये ।
 खद्योतोऽपि तेजस्त्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते न विभेति । अतोऽचेतनं
 विवेकशूल्य अत एवानामृष्टमनालोचितं तत्त्वान्तरं स्वरूपतारतम्य येन तत् सामान्य साम्य
 विहंगत्वादिरूपं विष्क । कमिव । तादृशं प्रभुमिवेति । अत्र तादृशं सामान्यं धिगित्येतावतै-
 वाविवेकिनः प्रभोरवगतिसंभवात् पुनरुक्तिरुक्तेष्युपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसासायां दोषः । एवम-
 च्येऽप्येवंविवादा यथासंभवमलंकारदोषा उक्तरीत्या पूर्वोक्तदोषेष्वन्वन्तीति । पूर्णमिदमुदाह-
 रणविवरणम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ज्येष्ठे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे द्वियां
गात्रेण सरगवेचर्वणपरे लिष्टाप्रतिष्टाश्रये ।
श्रीहर्षे त्रिदिवं गते मयि मनोहीने च कः शोधये-
दत्राशुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपितः ॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा संतोषशीलेन ।
इममञ्जुतं प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥
दीपिकाद्वितयं कल्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थोर्लक्ष्मारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः ।
इति प्रदीपगम्भीरभावार्थद्योतनं कृतम् ॥
अनेन श्रीयतां देवो वृसिंहो रमया युतः ।
कुलदैवतमसाकं सर्वभूतात्मना स्थितः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिहृतत्सदुपाख्यश्रीविड्लसूरिसूरुरामभद्रात्मजैव-
नाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां दशम उल्लासः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

काव्यप्रदीपस्थोदाहरणानुक्रमणी ।

—————>0<————

अद्धिपुलं जलकुम्भं	...	४९	अन्यास्ता गुणरत्नं	...	२१०
अैकलिततपस्तेजोवार्यं	...	२३०	अँपसारय घनसारं	...	२७५
अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णे	...	२०४	अपाङ्गतरले दशौ	...	३८०
अखण्डमण्डलः श्रीमान्	...	३४८	अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं	...	१९३
अण्णं लडहत्तण्णं अण्णा	...	३४२	अपूर्वमधुरामोदं	...	२५०
अतन्द्रचन्द्राभरणा	...	१०९	अंग्राङ्गतस्य चरितानि	...	१२१
अैतिथि नाम काकुत्स्थात्	...	३९९	अद्वैरणःस्थगितभुवना	...	३४०
अतिपेलवमतिपरिमित	...	२०२	अभिनवनिनीकिसलय	...	२५२
अतिविततगगनसरणि	...	२३२	अस्मितः समितः ग्रासैः	...	९९
अत्ता एथ गिमज्जइ	...	५५	अंसुं कनकवर्णाम्	...	१२१
अत्यायतौर्विन्यक्तारिभि	...	३११	अमुष्मिण्डावण्यामृतसर	...	३३३
अत्युच्चाः परितः स्फुर	...	१३६	अमृतममृतं कः संदेहो	...	२०९
अैत्रासीत्कणिषाश	...	१३४	अथं पद्मासनासीनः	...	३९७
अत्रिलोचनसंभूत	...	१८१	अथं मार्तण्डः कि स खण्डः	...	३२५
अद्वष्टे दर्शनोत्कण्ठा	...	१४३	अैथं वारामेको निलय	...	३५६
अद्यापि स्तनशैल	...	२२३	अैथं स रशनोत्कर्षी	...	१३५। २७१
अधिकरतलतल्पं	...	२१२	अथं सर्वाणि शास्त्राणि	...	२९६
अनङ्गमङ्गलगृहा	...	१७१	अथमेकपदे तथा नियोगः	...	३६५
अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं	...	२८४	अरातिविकमालोक	...	३१७
अैचन्तमहिमव्याप्ति	...	२९३	अरिवधेहशरीरः	...	३०६
अैनषुरणन्मणिमेखल	...	३९६	अरुचिर्निंशया विनाशशी	...	३५८
अनन्यसदृशं बाहोः	...	२४०	अरे रामाहस्ताभरण	...	२४८
अनयेनेव राज्यश्रीः	...	३१९	अैर्थित्वे ग्रकटीकृतेऽपि	...	२४४
अनवरतकनकवितरण	...	३१९	अलंकारः शङ्काकरनर	...	२९५
अञ्जकूलौ निषेवते	...	७५	अैलं स्थित्वा इमशाने	...	१२१
अनुरागवती संध्या	...	३०२	अैलमतिचपलत्वा	...	२००
अैत्रप्रोतबृहत्	...	२५३	अलससिरोमणिजुत्ता	...	१०२
अन्यत्र यूर्यं कुमुमाव	...	५३	अलौकिकमहालोक	...	३३१
अन्त्र ब्रजतीति का	...	८०	अैवन्ध्यकोपस्य विहन्तु	...	१७५

१. वीरचरिते. २. रघुवंशे. ३. बालरामायणे. ४. देवीशतके (आनन्दवर्धना-चार्यप्रणीते). ५. रुद्राटालंकारे. ६. वीरचरिते. ७. कुट्टीमते. ८. वीरचरिते. ९. भारते शान्तिपर्वणि. १०. भङ्गशतके ११. महाभारते द्रोणपर्वणि. १२. वीर-चरिते. १३ भारते शान्तिपर्वणि. १४. विहणचरिते ग्राप्यते. १५. किरातार्जुनीये.

अवासः प्रागलभ्यं परि	...	३३२	आनन्दसिन्धुरति	...	१८३
अवितथमनोरथपथ	...	३१२	आलाने जयकुञ्जरस्य	...	३३०
अंविरलक्मलविलासः	...	३७२	आलिङ्गितसतत्रभवान्	...	१७९
अविरलकरवालकम्पनैः	...	१३७	आलोक्य कोमलकपोल	...	२६३
अष्टाङ्गयोगपरिशीलन	...	२४०	आसीदज्जनमत्रेति	...	२६०
असिमात्रसहायस्य	...	३४७	अंहूतापि पदं ददाति	...	२७०
असिमात्रसहायोऽयं	...	३४७	अंहूतेषु विहङ्गमेषु मशको	...	४०२
असितभुजगभीषणासि	...	३१५	इतः स दैत्यः ग्रासश्रीः	...	४६
असोढा तत्कालोल्लस	...	१३७	इदमनुचितमकमश्च	...	२१२
असौ मरुचुम्बितचारु	...	१९६	इदं ते केनोक्तं कथय	...	२३८
अख्यज्ञालावलीढप्रति	...	२३६	इदुः किं क्र कलङ्घः	...	३२६
अस्याः कर्णवतरंरेन	...	२४९	इयं सुनयना दासीकृत	...	३४७
अस्याः सर्गविधौ प्रजापति	...	३२६	उंडे पित्रलयिप्फन्दा	...	१९
अहमेव गुरुः भुदाशणानां	...	३८४	उंत्कम्पिनी भयपरि	...	१९४
अहो केनेदशी बुद्धिः	...	२८७	उंत्कल्पोत्कल्प कृति	...	८३
अहो विशालं भूपाल	...	३७८	उत्तानोच्छूनमण्डक	...	२५६
अहो हि मे बहुपराद्	...	२५३	उत्कुलकमलकेसर ...	...	१७५
अहौ वा हारे वा कुसुम	...	९०	उंत्सिक्तस्य तपःप्राकम	...	९५
आकृष्टकरवालोऽसौ	...	३१३	उंदयति विततोधर्वरशिम	...	३३६
आकृष्य पाणिमण्डुविं	...	८०	उदयमयते दिख्नालिन्यं	...	३३४
आगत्य संप्रति वियोग	...	१४०	उदेति सविता ताम्रः	...	२२७
आँज्ञा शक्तिशासणि	...	२४५	उद्देशोऽयं सरसकदली	...	५२
आत्मारामा विहित	...	२५७	उच्यतस्य परं हन्तुं	...	२४९
आत्मे सीमन्तरले	...	३९०	उद्यौ दीर्घिकागर्भात्	...	४०१
आदाय चापमचलं	...	३०२	उन्नतं पदमवाप्य यो	...	३३६
आदाय वारि परितः	...	३३९	उन्निद्रकोकनदरेणु	...	१३४
आदावज्ञनपुञ्जलिस	...	२०१	उन्मेषं यो मम न सहते	...	३२३
आदित्योऽयं स्थितो	...	१२१	उपकृतं बहु नाम किमुच्यते	...	५८
आधूतसखेदकरोत्पलाया	...	५९	उपपरिसरं गोदावर्याः	...	२३९
आनन्दममन्दमिमं	...	३७८	उर्वसावत्र तर्वाली	...	२०८

१. रुद्रटालकारे, २. वेणीसंहारनाटके, ३. विक्रमोवैश्याम, ४. श्रीमद्वत्पलराज-देवस्येस्योचित्यविचारचर्चाश्रम, भर्तुहरेवैराग्यशतकेऽपि लभ्यते, ५. बालरामायणे, ६. वेणीसंहारे, ७. महाभारते शान्तिपर्वणि, ८. रुद्रटालंकारे, ९. प्रदीपकर्तुरेव, १०. महाटशतके, ११. कुमारसंभवे, १२. गाथासप्तशताम्, १३. रत्नावल्याम्, १४. मालतीमाधवे, १५. नागानन्दे, १६. महावीरचरिते, १७. शिशुपालवधे.

उल्लास्य कालकरवाल	...	९८	कस्त्वं भोः कथयासि	...	३४०
ए एहि किंवि कीएवि	...	३४९	कसिन्कर्मणि सामर्थ्यं	...	२०३
ए एहि दाव सुन्दरि	...	३८३	कस्स व ण होइ रोसो	...	१६०
एकविद्वा वसति चेतसि	...	३५२	कैंचित्कीर्णा रजोभि	...	२२९
ऐकसिङ्गशयने विपक्षरमणी	९५		कैंतर्यै केवला नीतिः	...	१९४
एको राशिद्विद्वा स्थाप्य	...	१३०	काराविकण खउरं	...	२३६
ऐतत्तरस मुखात्कियत्	...	३३८	का विसमा देववगद्वै	...	३७३
एतन्मन्दविपक्तिन्दुक	...	१७२	किं भूषणं सुदृढमत्र	...	३७१
एद्वहमेत्यगिआ	...	४६	किं मूढे परिखिर्यैसे	...	७९
एषोऽहमद्रितनया	...	१२१	किं लोभेन विलङ्घितः	...	१९९
एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ	...	२७२	किमासेव्यं पुसां सविधं	...	३७१
ओणिण्हं दोब्बलं	...	४९	किमिति न पश्यसि	...	२२४
ओहोल्यरअरअण	...	१०८	किमुच्यतेऽस्य भूपाल	...	२०३
आौत्सुक्येन कृतत्वरा	...	२६७	कियैदम्भु भवेद्वसुंधरा	...	७९
कः कः कुत्र न बुद्धुरा	...	२१३	किवणाणं धर्णं णाभाणं	...	३४४
कृष्टकोणविनिष्टमीश	...	९१	किसैलयकरैल्तानां	...	३३१
कथमवनिप दर्पो यन्ति	...	१६०	कीटानुविद्ध्रजादि	...	११
कैपाले मार्जारः पय	...	३८२	कुमुदकमलनीलनीर	...	३४६
कमलमनम्भसि कमले	...	३४१	कुरडीवाज्ञानि स्त्रिमित	...	३२८
कमलेव भतिर्मतिरिव	...	३२३	कुलममलिनं भद्रा	...	३६४
करजुअगहिअजसोआ	...	३८२	कुविन्दस्त्वं तावत्पठ	...	१८८
करवाल इवाचारः	...	३१४	कुसुमितलताभिरहता	...	३५०
करवालकरालदोः	...	१९७	कृतं च गर्वाभिमुखं	...	१२८
करिहस्तेन संबाधे	...	२५६	कृतमनुमतं दृष्टं वा	...	८११२३६
कैर्पूर इव दग्धोऽपि	...	३५१	कृपाणपाणिश्च	...	३६६
कर्पूरधूलिधवल	...	२६४	कृैष्णो वैरिविमर्दने हरि	...	२८८
कैलशे परममहत्वं	...	३४२	केसेषु बलामोडिअ	...	१०५
कलुषं च तवाहितेष्व	...	३६६	कैलासस्य प्रथमशिखरे	...	१०५
कैलोलवेलितदप्तप्रष्प	...	२४४	कैलासालयभाललोचन	...	१३५
कैवीनां संतापे भ्रमण	...	३०२			

१. अमरशतके. २. भल्लटशतके. ३. रत्नावल्याम्. ४. काइमारिकश्रीमदुत्पला-
चार्यप्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावलौ त्रयोदशे स्तोत्रे. ५. भासकवे: सुभाषितावल्यादिषु.
६. बालरामायणे. ७. प्रदीपकर्तुरेव. ८. भल्लटशतके. ९. प्रदीपकर्तुरेव. १०. चि-
त्पालवधे. ११. रघुवंशे. १२. प्रदीपकर्तुरेव. १३. रुद्रांगलकारे. १४. प्रदीपक-
र्तुरेव. १५. रुद्रांगलकारे. १६. वेणीसंहारे. १७. प्रदीपकर्तुरेव.

कैटौटिल्यं कचनिचये	...	३७१	त्रैमतस्य तस्या ...	...	१४
कैटौटिल्यं नयने निवारय	...	३३९	१४ श्रीवाभद्रामिरामं	...	८३
कामन्यः क्षतकोमला	...	२७२	चकासख्जनारामाः	...	२०६
केङ्करः स्परकामुकत्य	...	२१४	चकितहृषिणलोल्लोचना	...	३११
क्षेत्रं प्रभो संहर संहरेति	...	२६६	चैकोरीपाणिल्यं	...	३८
कौशाद्रिश्वामदधृदो	...	३५५	चैकी चकारपङ्कि	...	३९५
क्वं सूर्यप्रभवो वंशः	...	३३५	चैत्वारो वयमृत्विजः	...	२२०
कैकर्यं शशलक्षणः कन्च	...	९६	चैन्द्रं गता पद्यगुणान्न	...	२५२
क्षणदासावक्षणदा	...	११५	चरणत्रपरित्राण	...	२५१
क्षिंसो हस्तावलमः	...	२७३	चौपाचार्यविपुरविजयी	२०२।२११	
क्षीणः क्षीणोऽपि चशी	...	३४७	चित्ते चिहुद्विदण दुड़	...	२७६
क्षुद्राः संत्रासमेते	...	८२	चित्रं चित्रं बत बत	...	३७७
खलववहारा दीयन्ति	...	१११	चित्रं महानेष बताव	...	८४
गच्छाम्यच्युत दर्शनेन	...	१४३	चिन्तयन्ती जगत्सूति	...	११४
र्गवंसंवाहामिमं	...	३८४	चिरकालपरिप्राप्ति	...	१८४
गाङ्गमम्बु सितमम्बु	...	३८८	छणपाहुणिआ देअर	...	१३१
गाढकान्तदशनक्षत	...	१०४	जं पणिहरउ तीरइ...	...	२०९
गाढालिङ्गरहमु	...	१०६	जंगति जयिनस्ते ते	...	२३५
गंडालिङ्गनवामनीकृत	...	२५९	जड्डाकापोरुनालो	...	१७६।२२०
गाम्भीर्यगरिमा तस्य	...	३१२	जटाभाभिर्भाभिः कर	...	३१०
गामारि अम्बि गामे	...	१२४	जैनस्थाने भ्रान्तं	...	१३९
गंहन्तां महिषा निपान	...	२२९	जलं जलघरे क्षार	...	१७६
गिरयोऽप्यतुन्नितियुजो	...	३५४	जस्स रणन्तेररए	...	३२८
गुणानामेव दौरात्म्यात्	...	३५२	जस्सेअ वणो तस्सेअ	...	३७५
गुरुअणपरवस पिअ किं	...	५४	जह गहिरो जह रजं	...	३९३
गुरुपरतन्तथा बत	...	२८७	जा ठेरं व हसन्ती ...	...	१०६
गृहिणी सचिवः सखी	...	३८६	जाने कोपरात्म्युखी प्रिय	...	१२
गृहीतं येनासीः परि	...	२३७	जितेन्द्रियतया सम्यक्	...	३४८
गोरपि यद्वाहनतां	...	१८६			

१. रुद्रालंकारे. २. प्रदीपकर्तुरेव. ३. कुमारसंभवे. ४. रघुवंशे. ५. विक्रमोर्व-
श्याम. ६. अमरुशतके. ७. रुद्रालंकारे. ८. रुद्रालंकारे. ९. अमरुशतके.
१० शाकुन्तले. ११. रघुवंशे. १२. वेणीसंहारे. १३. रुद्रालंकारे. १४. शाकुन्तले.
१५. प्रदीपकर्तुरेव. १६. सूर्यशतके. १७. वेणीसंहारे. १८. कुमारसंभवे. १९. वा-
ल्लरमाणे. २०. कर्पूरमञ्जर्याम्. २१. विष्णुपुराणे. २२. मालतीमाधवे. २३. भद्र-
वाचस्पते. क्षेमेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणे.

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य	२६।१।३७२	तस्याविमात्रोपायस्य	...	१९०
जुगोपात्मानमत्रस्तो	...	तीव्रभूतरसप्रसाद्	...	१४२
जे लङ्गगिरिमेहलासु	...	ताण्णं गुणगहणाणं	...	१२५
जोङ्गाएँ महुरसेण ...	...	तामनङ्गजयमङ्गल ...	...	२६३
ज्याबन्धनिःस्पन्द ...	...	ताम्बूलभृतगङ्गाऽयं	...	१९१
ज्योत्स्नाभस्मच्छ्रुणधवला	३२७	तीला जाअन्ति गुणा	५८।२६१	
ज्योत्स्ना मौक्किकदाम	३४९	तिग्मरुचिरप्रतापो ...	...	९९
ज्योत्स्नेव नयनानन्दः	३१९	तिष्ठेत्कोपवशात्रभाव	...	२५९
दुण्डुजन्त मरीहसि	३१६	तीर्थान्तरेषु क्षानेन	...	१७४
णवपुणिमासिथङ्गस्स	११८	तुह वल्हस्स गोसम्मि	...	११६
णिहुअरमणम्मि	२६५	ते दृष्टिमात्रपतिता ...	...	१६७
णोल्लै अणोल्लमणा	५२	ते८न्वैर्वान्तं समक्षन्ति	...	१८९
तड़झा मह गण्डथल	५१	ते९ हिमालयमामङ्ग	...	२२७
तैतः कुमुदनाथेन ...	३।१५	त्वं सुग्राक्षि विनैव	...	७६
तत उदित उदारहार	२०७	त्वं विनिर्जितमनोभव	...	३७९
ततोऽशणपरिस्पन्द ...	२८९	त्वमेवंसौन्दर्या स च	...	२१६
४ तंताण सिरिसहैअर	३६७	त्वमेव देव पाताल	...	३००
तैथाभूतां दृष्टा नृपसदसि	५०।२५०	त्वयि हृष्ट एव तस्या	...	३४३
तंदग्रासिमहादुःख ...	११४	त्वामसि वन्मि विदुषां	...	५८
तैदिदमरण्यं यस्मिन्	२६३	त्वैमालिख्य प्रणयकुपितां...	...	७९
तंद्रच्छ सिच्छै कुरु देव	२००	दन्तक्षतानि करजैथ	...	२७१
तद्रेहं नतभित्ति मन्दिर	३६७	दर्पान्धगन्धगजकुम्भ	...	१०३
तद्रेशोऽसदशोऽन्याभिः	३६८	दिवमप्युपयातानां	...	३८५
ततुवुरुजघन्योऽसौ	३०७	दिवांकरादक्षति यो गुहाषु	...	४०१
तपस्त्रिभिर्या सुचिरेण	१७४	दीधीङ्गेवीङ्गसमः कवित् ...	...	२५३
तशणिमनि कलयति	१२९	दुर्वाराः सरमार्गणाः	...	३६३
तशणिमनि कृतावलोकना	३।१७	द्वैरादुत्सुकमागते ...	...	७३।२६६
तवाहवे साहसकर्मशर्मणः ...	३४४	दैशा दर्घं मनसिर्ज	...	३८८
तंस्याः सान्द्रविलेपनस्तन	९४	देवीभाँवं गमिता परि	...	३४३

१. रघुवंशे, २. कर्पूरमङ्गर्याम्, ३. महाभारते द्रोणपर्वणि, ४. आनन्दवर्धनाचा-
र्यस्य विषमबाणलीलायाम्, ५. वेणीसंहारे, ६. विष्णुपुराणे, ७. रुद्रटालंकारे, ८. कु-
मारसंभवे, ९. अमरुशतके, १०. प्रदीपकर्तुरेव, ११. आनन्दवर्धनाचार्यस्य विषम-
बाणलीलायाम्, १२. विक्रमोवैशीये, १३. कुमारसंवे, १४. अमरुशतके, १५. मेघ-
दूते, १६. रुद्रटालंकारे, १७. कुमारसंभवे, १८. अमरुशतके, १९. विज्ञशालम-
ज्ञिकायाम्, २०. रजावल्याम्.

देशः सोऽथमराति ...	...	२०५	निर्सीपादानसंभार ...	...	९९
दैवादहमय तया ...	...	६४	निर्वाणवैरदहनाः ...	...	२५७
दोभ्यां तितीर्षति तरङ्ग ...	...	३३६	१३. निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां ...	...	२५१
द्वैयं गतं संप्रति ...	...	२३०	निश्चितशरधिया ...	...	११७
द्वारोपान्तनिरन्तरे ...	...	५४	न्यक्कारो व्याख्यमेव मे	...	१३२
धन्यस्यानन्यसामान्य	...	२१३	पथि पथि शुकचबू	...	१२३
धन्यासि या कथयसि	...	१०२	पन्थिअ ण एत्थ सत्थर	...	१००
धमिल्लय न कर्य	...	१९२	पुषुर्विहृपाक्षमलक्ष्य	...	१८३
धवलोऽसि जहवि ...	...	३८७	परापकारनिरतैः ...	...	२२४
धातुः शिल्पातिशाय	...	३७६	१४१८िच्छेदातीतः सकल	...	१२७।३५६
धीरो विनोतो निषुणो	...	२०६	परिपन्थिमनोराज्य ...	...	३१६
धुनोति चार्सि ततुते	...	३६६	१५१८िदितमृणालीम्लान ...	...	७२
न केवल भाति नितान्त	...	३२२	१६१८िम्लानं पीनस्तनजघन ...	...	३८४
नै चेह जीवितः कवित्	...	१२१	परिहरति राति मति	...	२६४
नै तजलं यत्र सुचारु	...	३८१	पविसन्ती घरवारं	...	११९
नै त्रस्तं यदि नाम ...	...	१८५	१७१८िद्वार्गी प्रसार्य त्रिक	...	३५६
नैन्वाश्रयस्थितिरियं	...	३६६	पश्येत्कश्चिच्चलं चपलं रे	...	१३८
नयनानन्दायीन्दोः	...	३९२	पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं	...	२६८।३४६
नैंजलधरः संनद्वोऽयं	...	१८४	पातालमिव नाभिस्ते	...	३१७
नाथे निशाया नियते	...	२२६	पितृवसितिमहं वजामि	...	११०
नानाविधप्रहरणैर्नृप	...	३५९	पुर्स्त्वादपि प्रविचलेत्	...	३३९
नारीणामतुकूलमाचरसि	...	२८७	पुराणि यसां सवराङ्ग	...	३८१
निःशेषंच्युतचन्दनं ...	...	१२	पृथुकार्त्तस्वरपात्रं	...	२५७।२९५
निजदोषावृतमनसा	...	३५२	पेलवमपि खलवचनं	...	३५१
निलोदितप्रतापेन ...	...	३४८	पौरे चुतीयति जनं सम	...	३१५
निद्रानिवृत्तायुदिते बुरले	...	३५०	प्रैण्यभङ्गपराज्ञुख ...	...	२२२
निषेतुरास्यादिव तस्य	...	४००	प्रैण्यिसखीसलीलपरि	...	३६१
निन्मनामिकुहरेषु यदम्भः ...	...	३८२	प्रैस्यग्रमज्जनविशेष ...	...	३९९
निरवधि च निराश्रय	...	३११			

१. वेणीसंहारे. २. दस्तालंकारे. ३. कुमारसंभवे. ४. विजकायाः शार्ङ्ग-धरपद्मतौ. ५. महाभारते शान्तिपर्वणि. ६. भट्टिकाये. ७. वीरचरिते. ८. भल-टशतके. ९. विकमोर्वेश्याम्. १०. अमरहशतके. ११. वेणीसंहारे. १२. का-इमीरिकीनारायणभट्टणीतस्त्रविन्नामणौ. १३. प्रदीपकर्तुरेव. १४. मालती-माधवे. १५. मालतीमाधवे. १६. रत्नावल्याम्. १७. हर्षिचरिते. १८. भलट-शतके. १९. विकमोर्वेश्याम्. २०. मालतीमाधवे. २१. रत्नावल्याम्.

प्रत्याख्यानरुचैः कृतं ...	१६१	भुजङ्गमस्येव मणिः सदं ...	३९७
प्रथममरुणच्छायस्तावत्तः ...	१६७	भूपतेशपसर्पन्ती	१८९
प्रधनावनि वीर धनु ...	१२६	भूपालरब्ल निर्देच्य	२३६
प्रैयत्नपरिवेषितसुति ...	२४७	भैश्यो भूयः सविधनगरी ...	१२६
प्रैसादे वर्तत्वं प्रकटय ...	२६५	भूरेणुदिग्धान्वपारिजात ...	२७०
प्रैस्थानं वलयैः कृतं ...	७८	भ्रमिमरतिमलस	१४१
प्रैगप्राप्तनिशुभ्म	२०५	भूम्यां प्रियाया भवता मनोभू	३५१
प्राणेश्वरपरिष्वज्ञ	२५०	मतिरिव मूर्तिमधुरा ...	३२०
प्रौपाः श्रियः सकल ...	१४१	मैश्वासि कौरवशतं	१४४
प्राप्त्रभ्रात्रिष्णुधामा ...	१८९	मैत्युपराजिपराजित	२९४
प्रियेण संग्रथय विपक्ष ...	२२२	मधुरिमहन्तिरं वचः ...	३६७
प्रेमाद्वाः प्रणयस्वृशः ...	७७	मैध्ये व्योम स्फुरति ...	१६
प्रेयान्सोऽयमपाकृतः ...	१२२	मैत्रोरागस्तीत्रं विषसिव ...	२७६
प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलरय ...	२८५	मैन्द्यायस्तार्णवामःमुत ...	२८५
फुल्लकुरं कलमकूरणिह ...	२५८	मलयजरसविलिस	३८५
वत सखि कियदेतत्पदय ...	३३३	मैसुष्णवरणपातं	३१४
विम्बोष्ट एव रागस्ते ...	३६७	मैहंदे सुरसंधं मे	२९६
व्रीहाणातिक्रमस्यागो ...	१४३	मैहाप्रलयमारुत	२२५
भैक्तिप्रहविलोकनप्रण ...	२९५	मैहिला सहस्रभरिए ...	१०८
भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं ...	३७१	मैहीभृतः पुत्रवतो ...	२२७
भैण तस्तु रमणमन्दिर ...	३९६	मैहौजसो मानधना ...	३६९
भद्रात्मनो दुरधिरोह ...	४६	माए घोवअरणं ...	१६
भैम धम्मिअ वीसद्गो ...	१६४	मातज्ञाः किमु वलिगतैः ...	२५४
भम्मि(सि)अवअहविथअ ...	२६१	मैत्तमर्तिव वस्तवत्सल ...	१९५
भस्सोऽद्वल भद्रमस्तु ...	३६१	मैता नतानां संघटः ...	३०४
भासते प्रतिभासार ...	३०५	मैत्सर्यमुत्सार्य विचार्य	१५९।२३७
भुक्तिमुक्तिकृदेकान्त ...	११३	मानमस्या निराकर्तु ...	३७६

१. वैणीसंहारे. २. चन्द्रकक्षे: सुभाषितावल्यादिषु. ३. अमसशतके.
 ४. वीरचरिते. ५. भर्तृहरवैराग्यशतके. ६. किरातार्जुनीये. ७. मालतीमाधवे.
 ८. कर्पूरमञ्जर्याम्. ९. वीरचरिते. १०. भागवतमृतवर्धनस्य सुभाषिता-
 वल्यादिषु. ११. रुद्रालंकारे. १२. गाथासप्तशत्याम्. १३. मालतीमाधवे.
 १४. वैणीसंहारे. १५. हरविजये. १६. प्रदीपकर्तुरेव. १७. मालतीमाधवे.
 १८. वैणीसंहारे. १९. बालरामायणे. २०. देवीशतके. २१. वैणीसंहारे.
 २२. गाथासप्तशत्याम्. २३. कुमारसंभवे. २४. किरातार्जुनीये. २५. प्रदीपकर्तुरेव.
 २६. रुद्रालंकारे. २७. भर्तृहरवैराग्यशतके.

मारारिशक्रामेभ ...	३०३	यीताः किं न मिलन्ति ...	३३७
सित्रे क्वापि गते सरोरुद्ध ...	२७७	यावकरसार्वपादप्रहार ...	१७४
मुखं विकसितस्मितं ...	३६	युग्मान्तकालप्रतिसंहता ...	३७९
मुँगधे मुरुधतयैव नेतु ...	११२	ये कन्दरासु निवसन्ति ...	३८०
मुक्ताः केलिविमुत्र ...	३६३	यैऽन्ते ध्वस्तमनोभवेन ...	२५५
मुनिर्जयति योगीन्द्रो ...	८	ये नाम केचिदिह ...	११६
मूर्धामुद्वृतकृत्ताविरल ...	१८२	येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ...	३३९
मृगचक्षुषमद्राक्षं ...	२५२	येषां कण्ठप्रिग्रहप्रण ...	३५४
मृगलोचनया विनाविचि ...	३५८	येषां तालिकद्वयभदान ...	२१५
मैदुपवनविभिन्नो ...	१७८	येषां दोबैलमेव दुर्वल ...	१२६
मृघे निदाघधमांशु ...	३१५	योऽविकल्पमिदमर्थी ...	१९७
यैः प्रेक्षयं विरुद्धापि ...	३६२	योऽसकृत्परगोत्राणां ...	२९७
यः कौमारहरः स ...	९	३४५कलित्यभिर्गिर्भां ...	१२२
यः पूयते सुरसरिन्मुख ...	२०३	रक्ताशोक कृशोदरी ...	२५४
यैतद्वैर्जितमत्युग्रं ...	११८	रजनिरमणमौले: पाद ...	२९६
यत्रानुलिखिताख्यमेव ...	२४२	रैससार रसासार ...	३०३
यत्रैता लहरीचला ...	३६८	राईसु चन्द्रधवलासु ...	११६
यथार्थं दारुणाचारः ...	१७३	राकायामकलङ्कं चेद् ...	३४२
यदा त्वामहमद्राक्षं ...	२५३	राकाविभावीकान्त ...	१८०
यदानतोऽयदानतो	२९३	राकासुधाकरमुखी ...	१४
यैदि दह्यनलोऽत्र	२४१३४२	३०५जति तटीयमभिहत ...	३९१
यद्वद्वनाहितमर्तिर्नहु	२६०	राजन्विभान्ति भवतः: ...	२०७
यशोऽधिगन्तुं सुखं	२२७	राजन्राजसुता न पाठयति	३३८
यश्वाप्सरोविभ्रममण्डनानां ...	२००	३०५ज्ये सारं वसुधा ...	३७५
यस्मिन्पञ्चपञ्चजना ...	२०८	राममन्मथशरणे ताडिता ...	२३२
यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः ...	३७९	रामोऽसौ भुवनेषु विकम ...	१२८
यस्य न सविधे दयिता ...	२९०	रुधिरविसरप्रसाधित ...	११३
यैस्य सित्राणि सित्राणि ...	१११	रे रे चञ्चललोचना ...	१२५
यस्यासुहत्कृतिरस्कृति ...	१३३		

१. रुद्रालंकारे. २. अमरुशतके. ३. विकमोर्वश्याम. ४. हयग्रीववधे.
 ५. शीलाभादारिकाया: शार्ङ्गधरपद्धतौ. ६. वेणीसंहारे. ७. देवीशतके. ८. किरातार्जुनीये. ९. कुमारसंभवे. १०. शिशुपालवधे. ११. अमरुशतके. १२. शिशुपालवधे. १३. चन्द्रकस्य सुभाषितावस्त्वादिषु. १४. मालतीमाधवे. १५. थ्रीसहृष्टपलाचार्यप्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावलौ. १५. त्रयोदशस्तोत्रे. १६. गाथासप्तशत्याम. १७. रुद्रालंकारे. १८. हरविजये. १९. रुद्रालंकारे. २०. रघुवंशे.

लभं रागावृताङ्गथा	२२४।२४७	विपीडोऽभिभवन्स्यवि	...	२२८
लम्भः केलिकचग्रह	...	विमुलेन सागरशयस्य	...	३७८
लतानामेतासामुदित	...	विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन	...	३८७
लहिजण तुज्ज्ञ बाहु	...	विमानपर्यङ्कतले निषण्णा:	...	२७१
लावण्यं तदसौ कान्तिः	...	वियदलिमलिनाम्बु	...	७१
लावण्यौकसि सप्रताप	...	विरुद्धा अविरुद्धा वा	...	६३
लिखनास्ते भूमिं	...	विवरीअरए लच्छी	...	१६३
लिंपैतीव तमोऽङ्गानि	३२४।३८९	विहलङ्गलं तुमं सहि	...	११९
लीलातामरसाहतो	...	वेगादुड्हीय गगने	...	२०७
बक्षस्यन्दस्येदविन्दु	...	वेत्रलच्चा तुत्यस्त्वां	...	३८५
बक्षाम्भोजं सरस्वत्यथि	...	व्यानम्रा दयितानने	...	२६३
बदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः	...	शैक्षिनिक्षिशजेयं तत्र	...	२३१
बैदनसौरभलोभपरिमत्	...	शनिरशनिश्च तमुचै	...	१०१
बैद बद जितः स शत्रुः	...	शरत्कालसमुलासि	...	१८०
बन्दीकृत्य नृप द्विषां	...	शैशी दिवसधूसरो	...	३६४
बैषुःश्रादुर्भावादशुमितसिदं	...	शिरीषादपि सूद्रज्ञी	...	३७७
बपुर्विरूपाक्षमलक्ष्य	...	शीर्णद्राणाङ्गिपाणी	...	२५५
बन्नवैदूर्यचरणैः	...	शैर्हन्यं वासगृहं विलोक्य	...	७५
बाणिअअ हथिदन्ता	...	शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान	...	३७०
बाणीरकुडुडीण	...	शैर्यामां श्यामनिमानमा	...	२४३
बाँताहारतया जगद्वि	...	श्रितक्षमा रक्तमुवः शिवा	...	१९९
बारिजन्तो वि पुणो	...	श्रीपरिच्याज्जडा अपि	...	३८
विकसितसहकार	...	श्रुतेन बुद्धिव्यसनेन	...	२४६
विर्दलितसकलारिकुलं	...	षड्बिकदशनाडी	...	२५८
विदीर्णाभिमुखाराति	...	सअलकरणपरविसा	...	३१४
विद्वन्मानसहंस वैरि	...	स एकद्विणि जयति	...	३५१
विधाय दूरे केयूर	...	संकेतकालमनसं	...	३७४
विनयप्रणयैककेतनं	...	संङ्गामाङ्गणमागतेन	...	२१७।३४५
विनोययेनोनयता...	...	संप्रहारे प्रहरणैः	...	२६४
विनिर्गतं मानदमात्म	...	सततं मुसलासक्ता	...	३५५

१. अमरुशतके. २. मृच्छकटिके. ३. अमरुशतके. ४. शिशुपालवधे. ५. रुद्र-
टालंकारे. ६. कुमारसंभवे. ७. भल्टशतके. ८. सूदालंकारे. ९. सूदालंकारे.
१०. हयश्रीवधे. ११. किरातार्जुनीये. १२. शिशुपालवधे. १३. शिशुपालवधे.
१४. भर्तुहरेनीतिशतके. १५. सूर्यशतके. १६. अमरुशतके. १७. विद्वशालभजि-
कायाम्. १८. मालतीमाधवे. १९. कर्काजस्य सदुक्षिकण्ठमृते.

सख्यं मनोरसा रामाः	...	२६९	सिंहिकासुतसंत्रस्तः	...	३७७
सैन्त्वारम्भरतोऽवश्य	...	२९३	सितकरकरश्चिरविभा	...	२६०।२९०
सदा मध्ये यासामिथम्	...	२३४	सुधाकरकराकार	...	१८५
सदा स्नात्वा निशीथिन्यां	...	२३९	सुरालयोलासपरः	...	१९०
सद्यः करस्पर्शमवाप्य	...	३७८	सुव्वइ समागमिस्सदि	...	५२
सैन्जारीभरणोमायमाराघ्य	...	२९२	सुसितवसनालंकारायां	...	२३९
स पीतवासाः	...	३९७	सुहृद्धृवाष्पजलप्रमार्जनं	...	३३८
समदमतज्जमदजल	...	३५६	सुजति च जगदिद्	...	३५५
स मुनिलिंगिष्ठो	...	३९७	सेयं ममाङ्गेषु सुधा	...	६४
सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिः	...	१७९	सो णत्य एत्य गामे	...	३८९
सैरला बहुलारम्भ	...	३०४	सोऽर्द्धैष्ट वेदांब्रिदशा	...	१८७
सैरस्ति प्रसादं मे	...	२९३	सोऽंपूर्वो रसनाविपर्यय	...	३४१
स रातु वो दुश्यवनो	...	१८८	सो मुद्रसामलज्जो	...	११८
सैवेतः पुरत एव दद्यते	...	३५५	सौन्दर्यसंपत्तासुर्यं	...	२५०
सर्वत्वं हर सर्वस्य	...	२९७	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरु	...	३२९
सवासनानां नाव्यादौ	...	४९	स्तुमः कं वामाक्षिं क्षणं	...	९३
सविता विधवति विषुरपि...	...	३१६	स्तोकेनोन्नतिमायाति	...	२९९
सत्रीडा दयितानने	...	२६२	स्त्रिगदश्याभलकान्तिलिप्त ...	...	१३१
सशोणितैः क्रव्यमुजां	...	२७१	स्तैष्टोल्लस्तिकरणकेसर	...	३९४
संसारं साकं दर्पणं	...	२९४	स्तैशति तिग्रहचौ	...	४०१
संहं दिव्यहणिसाहिं	...	३५८	स्फटिकाकृतिनिर्मलः	...	२१०
सहि णवणिहुवण	...	११८	स्फुरदद्वत्तहप्पमुत्रताप	...	३८६
सहि विरझणम् माणस्स	...	१०८	स्त्रिंसां नितम्बादव	...	१८२
साकं कुरुक्कक्षशा	...	१३७	स्त्रीग्रामितरनेतैव	...	२७८
सा दूरे च सुधासान्द्र	...	१८६	स्त्रच्छात्मतागुणसुल्ल	...	३४६
साधनं सुमहवस्य	...	१७७	स्त्रच्छन्दोच्छलदच्छ	...	१५
साधु चन्द्रसि पुष्करैः	...	१९५	खपिति यावद्यं	...	२३७
सी पत्युः प्रथमेऽपराध	...	७८	खप्रेऽपि समरेषु त्वां	...	३११
सायं स्नानसुधासितं	...	११४	स्त्रयं च पल्लवाताम्र	...	२९८।४०२
साथकसहायवाहो	...	१८८	खियति कूणति वेलति	...	३४५
सा वसद् तुम्ह हिअए	...	३८६			
साहेन्ती सहि सुहं	...	१९			

१. रुद्रटालंकारे. २. रुद्रटालंकारे. ३. रुद्रटालंकारे. ४. देवीशतके. ५. प्रदीपकर्तुष्ट्रातुः श्रीहर्षस्य. ६. रुद्रटालंकारे. ७. कर्पूरमञ्जर्याम्. ८. अमरहशतके. ९. भट्टिकाच्चे. १०. भल्लटशतके. ११. हरविजये १२. हरविजये. १३. कुमारसंभवे.

हंसाणं सरोहिं सिरी ...	३७२	हा वृप हा बुध हा ...	२१०
हेरखं संप्रति हेतुरेष्यतः... ...	९१	है मातस्त्वरितासि कुत्रि ...	८१
हरवन्न विषमदृष्टिहैरि ...	३४८	हिल्ला लामुपरोधवन्ध्य ...	३५७
हैरस्तु किंचित्परिवृत्त ...	१४३	हदयमधिष्ठितमादौ ...	३४३
हा धिक्सा किल तामसी ...	१७६	हे हेलाजितबोधिसत्त्व ...	३५७